PONTICA

XLII

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA
2009

PONTICA

XLII

2009

MUZEUL DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANŢA

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI-XXII	1988 - 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993
XXVII	1994
XXVIII-XXIX	1995 - 1996
XXX	1997
XXXI	1998
XXXII	1999
XXXIII-XXXIV	2000 - 2001
XXXV-XXXVI	2002 - 2003
XXXVII-XXXVIII	2004 - 2005
XXXIX	2006
XL	2007
XLI	2008

Colegiul de redacţie:

ALEXANDRU AVRAM – Université du Maine, Le Mans (Franţa)
LIVIA BUZOIANU – *redactor responsabil;*
Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
CONSTANTIN CHERA - Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
GABRIEL CUSTUREA - Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
MIHAI IRIMIA – Universitatea „Ovidius" Constanţa
MANFRED OPPERMANN – Universitatea „Martin Luther", Halle/Sa. (Germania)
ŞERBAN PAPACOSTEA – Institutul de Istorie „Nicolae Iorga", Bucureşti; membru corespondent al Academiei Române
ALEXANDRU SUCEVEANU – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti

ISSN 1013-4247
ISBN 973-7951-29-8

© Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa

SUMAR
SOMMAIRE
CONTENTS

ARCHAEOLOGICA ET HISTORICA

VALENTINA VOINEA, GEORGE NEAGU, VALENTIN RADU
Spondylus **Shell Artefacts in Hamangia Cultures** ……. 9

VIOREL STOIAN
Noi cercetări arheologice în siturile hallstattiene din Câmpia Brăilei
New Archaeological Researches in First Iron Age Sites from Brăila Plain…. 27

AUREL MOTOTOLEA, TIBERIU POTÂRNICHE
Vârfuri de săgeţi din colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
Arrowheads from the Collection of the Museum for National History and Archaeology Constanţa ……... 47

MIHAI IRIMIA
Consideraţii privind amforele elenistice din aşezarea getică de la Satu Nou – „Vadu Vacilor"
Betrachtungen, die hellenistischen Amphoren aus der getischen Siedlung von Satu Nou - „Vadu-Vacilor" (Gem. Oltina, Kr. Constanţa) betreffend…. 71

CLAUDIU MUNTEANU, ANDREI VOCHIŢU
Ţigle şi olane de pe epava antică Mangalia B
Tiles and Roof Tiles on Ancient Shipwreck Mangalia B…….... 117

CONSTANTIN NICOLAE
Ceramica getică din aşezarea Hârşova - „La moară" (jud. Constanţa), aflată în expoziţia muzeului „Carsium" Hârşova…….……...……
Getian Ceramics from „La Moară" Settlement (Hârşova, Constanţa County) in „Carsium" – Hârşova Museum Exhibition…… 133

GEORGE NUŢU, DOREL PARASCHIV
Descoperiri romane în nivelurile medievale de la *Beroe*
Roman Finds on the Medieval Living Level from *Beroe*……..…. 177

MIRCEA ANGELESCU, VALENTIN BOTTEZ
Histria. The Basilica „Pârvan" Sector. (I). The Sector Archaeological Topography (2001-2007)…….. 193
GEORGI ATANASOV (SILISTRA – BULGARIE)
Basiliques de l'époque du Haut Christianisme à Durostorum – Silistra…… 213
EMILIAN GĂMUREAC
Edificiul B1 din sectorul B al cetăţii Tropaeum Traiani. Consideraţii preliminare privind cercetările din 2005 –2008.
L'édifice B1 du secteur B de la cité Tropaeum Traiani. Considérations préliminaires concernant les fouilles de 2005-2008…….. 243
CRISTIAN OLARIU
Două noi morminte descoperite la Dinogetia (Garvăn, jud. Tulcea)
Two Newly Discovered Graves in Dinogetia (Garvăn, Tulcea County)….. 301
VASILE MĂRCULEŢ
Aspecte interne controversate ale domniei ţarului vlaho-bulgar Boril Asan (1207-1218)
Internal Controversial Aspects Regarding the Reign of the Wallachian-Bulgarian Tsar Boril Asan (1207-1218)…….. 307
NICULINA DINU
Ceramica otomană descoperită în Dobrogea
Ottoman Ceramics Discovered in Dobrudja……...…… 323

EPIGRAPHICA

VICTOR COJOCARU
Zur Proxenie in den griechischen Städten des pontischen Raumes……... 349
OCTAVIAN BOUNEGRU
La chorothésie histrienne: essai d'une taxonomie contextuelle……... 375
LUCREŢIU MIHĂILESCU-BÎRLIBA
Note épigraphique. Trois familles d'Oescus à Troesmis…….. 385
MARIA BĂRBULESCU, LIVIA BUZOIANU
Inscriptions inédites et révisées de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza. I.…….... 389
MARIA BĂRBULESCU, ADRIANA CÂTEIA, WILLY WISOŞENSCHI
Piese epigrafice şi sculpturale din teritoriul rural
Epigraphic and Sculpture Pieces in Rural Area……... 409
ADRIANA PANAITE, CRISTINA-GEORGETA ALEXANDRESCU
A „Rediscovered" Inscription from Dobrudja. Roads and Milestones in *Scythia* (3rd – 4th centuries AD) 429

NOTE
NOTES

RADU OTA
Mythological Scenes from Dacia Province: Perseus Killing Gorgon Medusa and Zeus Seducing Leda…… 459
ZAHARIA COVACEF
Consideraţii asupra unor articole de podoabă descoperite la Capidava
Considerations Regarding Some Adornment Pieces Discovered in Capidava…….... 465
ZAHARIA COVACEF, MIHAI ZAHARIADE
Piese romano-bizantine descoperite la Halmyris
Roman – Byzantine Pieces Discovered in Halmyris……... 477
GABRIEL CUSTUREA, CRISTINA PARASCHIV-TALMAŢCHI
Obiecte creştine descoperite la Oltina (jud. Constanţa)
Christian Objects Found in Oltina (Constanţa County)…… 485

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE
RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES

GHEORGHE ROMANESCU, OCTAVIAN BOUNEGRU
The Geomorphological Evolution of Razim – Sinoie Littoral Bar During the Historical periods…… 495
GHEORGHE ROMANESCU
The Dynamics of the North-Western Delta Littoral of the Black Sea During Historical Periods (Danube Delta)…… 521
CORNELIA CĂRPUŞ, LEONID CĂRPUŞ
Analiza comparativă a unor fragmente ceramice Boian din aşezările eneolitice de la Cheia şi Atmageaua Tătărască
Comparative Analysis of Boian Ceramics Fragments from Eneolithic Settlements Cheia and Atmageaua Tătărască……..... 539
IULIA DUMITRACHE
La terminologie concernant les sauces de poisson romaines……..... 553
ANDREI DORIAN SOFICARU
Un studiu de bioarheologie asupra necropolei romano – bizantine de la Callatis
A Study of Bioarchaeology Regarding the Roman-Byzantine Necropolis from Callatis…… 561

NUMISMATICA
NUMISMATIQUE

GABRIEL TALMAŢCHI
Despre semnele monetare din zona de vest şi nord - vest a Pontului Euxin (secolele VI - V a. Chr.)
About the Arrowhead - Monetary Symbols in the Western and North-Western Area of Pontus Euxinus (the 6-5th Century B.C.)…….. 587

GABRIEL CUSTUREA
Monede bizantine descoperite în aşezarea de la Oltina - „Capu Dealului"
Byzantine Coins Discovered at Oltina County - „Capu Dealului" Settlement ……... 611

GH. MĂNUCU ADAMEŞTEANU
Monede bizantine din secolele X-XII, descoperite la Isaccea – Vicina, în campania arheologică din anul 2003
Monnaies byzantines des X-XIIes siècles découvertes à Isaccea - Vicina lors de la campagne de fouilles archéologiques de l'année 2003 ……. 621

IOTO VALERIEV (BULGARIA)
The Treasure of Golden Byzantine Coins from Professor Ishirkovo, Silistra Region…… 653

AUREL MOTOTOLEA
Ponduri romano-bizantine din colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
Roman-Byzantine Weighs in the Collection of the Museum for National History and Archaeology Constanţa…… 663

GABRIEL CUSTUREA
Ponduri antice şi medievale descoperite recent în Dobrogea
Recent Discovered Ancient and Medieval Weights from Dobrudja…….. 671

RECENZII
COMPTES RENDUS

EVA DUBOIS – PELERIN, *Le luxe privé à Rome et en Italie au I-er siècle après J.-C. (Luxul particular la Roma şi în Italia în secolul I p .Chr.)*, Collection du Centre Jean Bérard 29, Napoli 2008, 388 pag., 17 tabele, 84 ilustraţii alb-negru şi color (Radu CIOBANU)…..…….. 685

Les murs murmurent – Graffitis gallo-romains ; Catalogue d'exposition - sous la direction d'Alix Barbet et Michel Fuchs (*Pereţii murmură – Graffiti*-uri *galo-romane*; *Catalog de expoziţie* – sub direcţia Alix Barbet şi Michel Fuchs), Lausanne, 2008, 202 p., 165 ilustraţii sepia şi color (Radu CIOBANU)…… 689

Lista abrevierilor…… 693

ARCHAEOLOGICA
ET
HISTORICA

SPONDYLUS SHELL ARTEFACTS IN HAMANGIA CULTURES

Valentina VOINEA,
George NEAGU, Valentin RADU

Cuvinte cheie: *cultura Hamangia, podoabe de Spondylus, depuneri funerare, piese de prestigiu.*

Keywords: *Hamangia cultures, Spondylus Shell artefacts, funerary deposits, prestigious pieces.*

Descoperirea unor piese noi de Spondylus în aşezarea Hamangia de la Cheia ne-a determinat să reluăm în discuţie ipoteze mai vechi privind originea, cronologia, tipologia, funcţionalitatea şi nu în ultimul rând semnificaţia acestora. Chiar dacă numărul siturilor Hamangia rămâne, în continuare, foate mic (sub 20), totuşi, prezenţa pieselor de Spondylus atât în aşezări cât şi în necropole demonstrează clar preferinţa comunităţilor Hamangia pentru podoabe tăiate din acestă scoică.

O simplă analiză cronologică şi chorologică a descoperirilor indică o repartiţie uniformă a lor, indiferent de fază, regiune sau tip de sit. Majoritatea pieselor descoperite în aşezări provin din contexte arheologice neprecizate. Singurele informaţii certe le avem pentru fragmentul de brăţară din groapa nr.1 de la Medgidia Satu Nou, mărgele tubulare şi figurina antropomorfă descoperite în locuinţa L.2 de la Cheia. Cele mai importante date rămân cele care privesc contextul funerar. Dacă pentru necropola de la Cernavoda, informaţiile păstrate se rezumă la rapoarte preliminare, monografia necropolei de la Durankulak constituie baza interpretărilor noastre. Din cele 750 morminte Hamangia, 96 morminte conţin podoabe şi/sau accesorii vestimentare de Spondylus, constituind, până în prezent, cel mai bogat şi variat lot de piese Spondylus din cultura Hamangia.

Originea obiectelor/materiei prime Spondylus a fost mult timp discutată, conturându-se până în prezent două teorii. Deoarece scoica se dezvoltă, astăzi, în stare naturală, pe litoralul stâncos al Mediteranei – la fel ca în perioada neo-eneolitică - majoritatea arheologilor au presupus, încă de acum un secol, provenienţa egeo-adriatică. Adepţii celei de a doua teorii, pornind mai ales de la frecvenţa ridicată a descoperirilor din vestul Mării Negre şi de la dovezi privind existenţa, în neo-eneolitic, a unui climat mai cald, au presupus originea locală a speciei. Prezente atât în aşezări cât şi în necropole, piesele de Spondylus folosite de comunităţile Hamangia se încadrează, în general, în tipologia cercului estic, excepţie făcând pandantivele antropomorfe.

Valoarea pieselor de Spondylus reiese cel mai bine din context funerar. Asocierea podoabelor de Spondylus cu morminte bogate demonstrează preţuirea de care se bucurau acestea, fiind nu doar elemente decorative la modă, ci şi indicii privind statutul superior al posesorului.

The recent archaeological researches done in the settlement of Cheia (Constanţa county), situated in Casimcea valley, in the central Dobrujan karstic area have enriched a lot the old impression on the settlements and the economical life of Hamangia comunities[1]. The new found *Spondylus* items determined us to take into consideration older hypotheses regarding the origin, the cronology, the typology and the functionality, and not least their semnification.

Among these items there is to be noticed an antropomorphic pandant, found inside the destruction level of L.2 house, different from the type already known in the necropolis from Durankulak (VOINEA, NEAGU 2008, p. 15). The item, almost complete, having only the head broken in the past, measures as follows: hight = 26 mm, width = 11 mm, depth = 55 mm (pl. 3/1). In the umbilicala area there is a circular perforation (D = 5 mm). On the back side of the figurine, the legs were separated both from the abdomen as well as between them by incised lines. We notice the exqusite finishing of the surfaces, very well polished, the depth and the shape of the profile suggesting the processing of a very large shell. In the settlement of Cheia, there were also found tubular *Spondylus*, beads, together with perforated *Dentalium* shells; a *Spondylus* sample has, at the edge of the cylindrical side two close perforations (D = 1,2 mm, pl. 3/3), used probably to sew the item on a textile support (clothing applied ornament ?).

Even if the number of the sites searched is still very small (under 20), though, the *Spondylus* item presence both in settlements and necropolis shows clearly the preference of the Hamangia communities for ornaments cut in this kind of shell. A simple cronological and chorological analysis of the finds indicates their homogeneous distribution, no matter of the stage, region or site type.

Based only on the seven absolute data, known until now, coming from the settlements Ceamurlia de Jos and Cheia, from Şabla lake and the necropolis from Durankulak, the division into periods of Hamangia culture is the following:

Hamangia I-II: 5250/5200 – 4950/4900 cal.BC.

Hamangia III: 4950/4900 – 4650/4600 cal.BC.

Hamangia IV: 4650/4600 – 4550/4500 cal.BC (BOJADŽIEV 2002, p. 67 – 69; VOINEA, NEAGU 2005 – 2006; 2008, p. 16). As a consequence, the usage of *Spondylus* ornaments by Hamangia communities correspond to a tendency widely spread in SE of Europe, mainly in the first half of the 5th millenium B.C.

Making a synthesis the findings of this type in Hamangia spreading area we notice the following distribution:

[1]The archaeological researches in this place, begun in 2001 and still continuing have been published in reports (VOINEA, DOBRINESCU 2002 – 2003; VOINEA *et al*ii 2007; VOINEA, NEAGU 2008) and studies (BĂLĂŞESCU, RADU 2002 – 2003; VOINEA, NEAGU 2006; BĂLĂŞESCU 2008; RADU 2008).

Type of the item	Necropolis				Settlements			Casual findings	
	Durankulak	*Cernavoda*	*Mangalia*	*Limanu*	*Ceamurlia de Jos*	*Medgidia Satu Nou*	*Cheia*	*Agigea*	*Palazu Mare*
Tubular broads	x	x		X	x		x		x
Discoidal broads	x	x							
Rhomboidal broads	x								
Rectangular narrow perforated small plates	x							x	
Rectangular broad perforated small plates	x								
«L» shaped perforated small plates	x								
Rhomboidal perforated plates	x								
Bracelets	x	x	x	X	x	x		x	x
Rings				X					
Antropomorphic Pandants	x						x		
Perforated valves	x								

Fig. 1 – *Spondylus* items found in Hamangia culture.

The most numerous *Spondylus* items are gathered in the necropolis in Cernavodă (BERCIU 1966, p. 78 - 81), Mangalia (VOLSCHI, IRIMIA 1968, p. 57 – 58), Limanu (VOLSCHI, IRIMIA 1968, p. 81-85) and Durankulak (DURANKULAK 2002). Less items are to be found in settlements, in Ceamurlia de Jos (BERCIU 1966, p. 78), Medgidia - Satu Nou (HAŞOTTI 1987, p. 41; 1997, p. 47), Cheia (VOINEA, NEAGU 2008). The bracelets included in Horia Slobozianu collection come from an uncertain archaeological framework, probably a settlement situated near Agigea[1]. For the tomb found by accidentally on Siutghiol - Palazu Mare lake

[1] According H. Slobozianu *„a settlement situated even on the itinerary of the railway (Agigea – Eforie)"*(SLOBOZIANU 1959, p. 741). E. Comşa *„many accidental findings coming no doubt from a necropolis"*(COMŞA 1973, p. 64) and according to P. Haşotti come from a destroyed settlement (HAŞOTTI 1997, p. 47).

side, including ceramical items- support small table and one leg fruit bowl – identical with those in Hamangia IV tombs from Durankulak, D. Galbenu mentions also shell ornaments, not specifying the species - „*a bracelet, some shell broads*"(GALBENU 1971, p. 74, fig 5/p. 81).

Among the *Spondylus* type items identified until now, in Hamangia spreading area, the most frequent are *the tubular broads* found both in settlements and necropolis, often items used for necklaces, single is associated with broads made of *Dentalium*, malachite, marble, lignite, chalcedony, copper and gold. More rarely, they make up bracelets, belts and tiaras. He most beautiful belt, made of 73 *Spondylus* broads of different sizes (lenght 5 - 18 mm), comes from a man tomb from the necropolis of Durankulak (DURANKULAK 2002, tabl. 203/1 - M.49, Hamangia III). Sometimes, due to their almost identical aspect, the *Dentalium* tubular broads were used together with the *Spondylus* ones to made belts worn both by adults (DURANKULAK 2002, p. 35, tabl. 9/1 – M.114, Hamangia III) and children (DURANKULAK 2002, tabl. 38/10 – M.313, Hamangia IV).

Spondylus tubular broads or/and *Dentalium* ones, used as clothing applied ornaments, seem to underline the specific status of their owner. This way, in the tomb of the young „priestess" from the necropolis of Durankulak, with a rich inventory in idols and ornaments, There were found *Dentalium* tubular broads applied on a shirt (DURANKULAK 2002, tabl. 103/1 – M.609, Hamangia III). The tubular pearl with perforations on the side, found in the L.2 house from Cheia suggests the same usage (pl. 3/3).

Spondylus tubular broads, simple or associated with broads made of other materials (malachite, *Dentalium*), decorated tiaras. Their fashion appeared from the beginning of Hamangia culture (stages I- II), being worn both by men (DURANKULAK 2002, p. 62 – M.631) and women (DURANKULAK 2002, tabl. 113/15 – M.658; tabl. 134/7 – M.793).

Other *Spondylus* broads shapes appear more rhomboidal rarely, making up the same categories of ornaments as the tubular ones*: rhomboidal broads,* together with plates and *Spondylus* tubular broads fixed on tiaras (DURANKULAK 2002, tabl. 86/16 – M.527, Hamangia IV), *discoidal broads* fixed in chains as at Durankulak (DURANKULAK 2002, tabl. 2/4 – M.13, Hamangia III) and Cernavodă (BERCIU 1966, p. 79).

In the 4th stage of Hamangia culture, when the funerary inventory is more diverse and rich, we notice the preference for larger tiaras, made of *small rectangular plates,* perfored on ends (DURANKULAK 2002, tabl. 80/5, 6 - M.263, M. 506). A simple analysis of the illustration for *the bent- shaped pendant* found in Agigea determines us to consider it in the same category of itmes (SLOBOZIANU 1959, p. 737, fig 2/5).

We mention in the men tombs a great variety of *small plates*, broader than the former type, *with rounded edges* (DURANKULAK 2002, tabl. 173/4, 5, 6 - M.1037, Hamangia III; tabl. 189/6 – M.1152, Hamangia IV).

In the 4th stage of Hamangia culture also appear other clothing accessories, destined, probably to enrich the clothes with a high social status. In an infant tomb (*Infans I*), with a very rich inventory (tiara, copper *Glycymeris* bracelets, *Spondylus* rhomboidal pearls necklace) there weere found, near the knees, *„two*

rhomboidal small plates", of different sizes (L = 20 mm and 40 mm), each of them with a central perforation, probably sewn on clothes (DURANKULAK 2002, p. 53, tabl. 71/8, 9 – M.464). Similar clothes can be found in another rich tomb (with a sceptre), in the neighbourhood: a man having sewn near the knees two „L"-shaped *small plates* with four perforations. The placement of the two tombs and their rich inventory suggests the prestigious clothing practice, no matter age, family status, motivating, probably, the high status of the person (DURANKULAK 2002, tabl. 75/4 – M.461).

Bracelets (pl. 3/4). Following the tubular broads, bracelets represents the most numerous category in Hamangia sites. Often, in the necropolis of Durankulak, on both arms, above the elbow, there was fixed a *Spondylus* bracelet or made of an identical material (*Glycymeris* – M.88, M.464, M.964; marble - M.606), according to the fashion of that time[2]. The majority of ther bracelets were stored complete (some with traces of use), unlike the practice of the next period – Varna – when the items were fragmentary, probably for a ritual purpose and deposited partially (CHAPMAN 2003, p. 81; CHAPMAN *et alii* 2008).

Rings (pl. 3/2). We mention for this category a single item found in the necropolis of Limanu (VOLSCHI, IRIMIA 1968, p. 80).

Antropomorphic pandants. In the necropolis of Durankulak the five *Spondylus* antropomorphic pendants weere found only in Hamangia III tombs - one in the tombs M.108, M. 609, M. 644 (DURANKULAK 2002, tabl. 2/11, 9/6, 103/7, 111/2) and two in the tombs M.621 (DURANKULAK 2002, p. 62, tabl. 105/17). The items are almost identical: the human silhouette cut in a *Spondylus*, small plate has the three parts –head, body, legs-scantly marked. Their hight varies between 25 mm – 36 mm. We mention these kind of items mostly in the women tombs, only in one situation being stored two pendants in a child tomb. (M.621).

The item from Cheia, even is considered to be of the same sizes, is different from those described previously by the fine workmanship – the surfaces are very well polished, and the anatomic details are marked by fithin incisions. The perforation in the umbilical area can not be found in no *Spondylus*, figurine, the only similar representation being the marble statuette in the necropolis of Cernavoda[3]. Otherwise, marble copies of *Spondylus* items appear rather frequently in Hamangia spreading area: antropomorphic pandants in the settlement of la Ceamurlia de Jos (BERCIU 1966, p. 79) and the necropolis of Cernavoda (BERCIU 1966, p. 100, fig 56/2); bracelets in the necropolis of Mangalia (VOLSCHI, IRIMIA 1968, p. 57), Cernavoda (BERCIU 1966, p. 79, fig. 38/5) and Durankulak (DURANKULAK 2002, tabl. 104/7 – M.606, Hamangia I - II).

Otherwise, this practice can be also found in another eneolithic communities. Among the numerous examples, we mention only some of them: marble beads

[2] The figurines of the cultural group Szakálhát remember the same fashion: above the forearm there have been shaped in relief two broad strips, representing probably the type of bracelets made of *Spondylus* (HANSEN 2004 – 2005, p. 27). Their tradition eas preserved for a long period as Gumelniţa figurine form Căscioarele has on the right arm a bracelet shaped in relief (ANDREESCU 2002, pl. 17/3).

[3] Raluca Kogălniceanu, *Some Neolitical tombs found in Hamangia necropolis from Cernavoda in 1962*, paper, session Pontica 2 - 3 October, 2008.

and pendants, dated in Bolintineanu – Boian, stage, from the necropolis Cernica (COMŞA, CANTACUZINO 2001, p. 169), Sultana – Valea Orbului (ŞERBĂNESCU 2002, p. 71) and later ones - Varna II - in the necropolis of Durankulak (DURANKULAK 2002, p. 65 - M.673), marble bracelets in the settlements Vinča (DIMITRIJEVIĆ, TRIPKOVIĆ 2006, p. 246).

Perforated valves. In the woman tomb M.527, Hamangia culture stage IV with a rich inventory including ornaments (rhomboidal, tubular beads and *Spondylus* bracelet, beads made of *Dentalium*, chalcedony, malachite and gold, copper rings), there was found, right near the chest a valve made of *Spondylus*, with four perforations. Similar items appear later on in Varna tombs (DURANKULAK 2002, p. 40, tabl. 20/2, 3 – M.224). The same practice, but using other shellfishes can be found to Boian neighbourhood communities. In the necropolis of Cernica *„a special item, reflecting probably a custom related to chastity is represented by an Ostrea edulis valve, found on the pubis of the skeleton of a young woman skeleton, of M.43"* (COMŞA, CANTACUZINO 2001, p. 171). In the pubian area of some young women skeletons, from the necropolis of Sultana „Valea Orbului", there was found a „bucklet" (totally - four shells and a clay one). Some authors consider that practice to be an old custom related *„custos virginitatis"* or *„it is possible the items to have been part of a belt, and the ornamental buckle made of shell valve to make evident the pubian area or to cover it for pudency."*(ŞERBĂNESCU *et alii* 2007, p. 351, pl. 69/473 – M.207).

Archaeological framework

The majority of the items found in *settlements* come from unknown archaeological frameworks. The only certain information we have for the bracelet fragment come from the pit nr. 1 from Medgidia Satu Nou, tubular beads and antropomorphic figurine found in the house L.2 from Cheia.

The most important data concern *the funerary framework*. If for the necropolis of Cernavoda, the preserved information represent only preliminary reports, the monograph of Durankulak necropolis represents the basis of our interpretation. Of the 750 Hamangia tombs, 96 of them include ornaments and/or *Spondylus* made clothing accessories, considered to be the richest and the most varied group of Spondylos items belonging to Hamangia culture.

Before the presentation of the distribution of the items in tombs related to stages, sex and age, we consider necessary some methodological explanations. A simple analysis of the catalogue makes difficult the understanding of the criteria for a cronological delimitation of the tombs. This way, the funerary complexes, included in Hamangia I-II stages, never clearly defined does not present different artefacts compared to those dated in the stage Hamangia III (especially the ceramics). The plan of the necropolis, as well does not indicates a a clear topographical delimitation among the three Hamangia stages.

As much difficult is the cronological delimitation between the stages Hamangia IV and Varna I, many tombs being published Hamangia IV/Varna I. Not having the possibility of a direct analysis of the ceramic material, that used for this delimitation, we have considered conventionally as belonging to the last stage, together with those dated Hamangia IVa si IVb.

Major difficulties appear also to identify the age and sex of the defunct. The differences between the antropological and *archaeological* determinations are more than 100 of the total number of 750 Hamangia tombs. Not insisting upon the errors of archaeological interpretation of the funerary findings, we underline the items considered by the contemporary culture accessories specific to *feminine* or *masculine*, had, for the Neolithic communities some other value. *The fashion* of that time does not illustrate, as it is usually today, only the aesthetic aspect. The bracelets, the necklaces or the tiaras undelined the high social status of their owner-man or woman, adult or child. The items with a religious value or/and social symbols, appear in all the tombs, without representing *feminine* accessories as they were interpretated many times (COMŞA 1973, p. 62). Taking into consideration the above data, we always made our choice for the anthropological determinations.

The cronological distribution of Hamangia tombs appears as follows: 196 Hamangia I – II tombs, 390 Hamangia III tombs, 164 morminte Hamangia IV/Varna I tombs. Tombs with Spondylus items (perls, bracelets, small plates, and more rarely, antropomorphic pandants) appear in all the stages of Hamangia culture: 21 Hamangia I – II tombs, two Hamangia I – III tombs, 31 Hamangia III tombs and 41 Hamangia IV tombs.

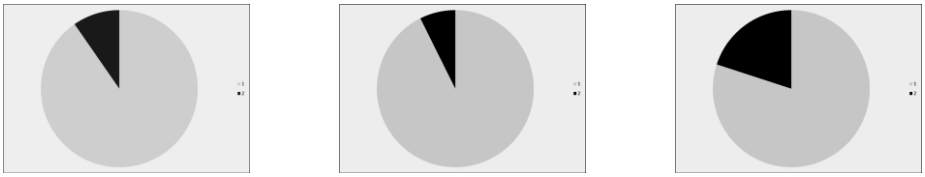

Fig. 2 - The cronological distribution of the tombs with Spondylus items from the necropolis of Durankulak.

Comparing the frequency on stages, we notice a percentage increase in the last stage (fig. 2). Otherwise, this tendency continues during the „Varna period" as well.

Studying *the area distribution* of the tombs with *Spondylus items*, we notice a group of those in the stages Hamangia I-II şi Hamangia III, suggesting, once again, the shallowness of the cronological delimitation suggested by H. Todorova (pl. 1)[4].

There can be notice on the plan of the necropolis a group of Hamangia IV tombs with a rich inventory, silmilar , inclusing *Spondylus* items (M.450, M.454,

[4] Taking into consideration the original plan of the necropola from Durankulak, we have selected groups of tombs with Spondylus made artefacts in the plates pl. 1 (Hamangia I-II and III) and pl. 2 (Hamangia IV). We mention that we used different symbols from those used on the initial plan, as our intention was to demonstrate the cronological relationships among the tombs with artefacts of the same type. (Hamangia I-II and III) and the repartition of the tiaras related to age/sex in the stage Hamangia IV, according to the antropological determinations (not archaeological as appear on the initial plan).

M.460, M.461, M.463, M.464, M.470, M.490, M.527, M.554), gathered in the SV area of the necropolis (pl. 2). The presence of the ceramic imports (vessels painted with Marica/Boian type graphite – M.461, M.527) in the same group we consider that proves more than the choice of the new fashion. Otherwise, other elements as well appearing in Hamangia IV stage (stone arrangements, new ceramic pieces, sceptres, rings with copper rings on the teeth) reflects the penetrattion of some foreign groups of Southern origin.[5]

The statistical analysis of the *Spondylus* items distribution in the tombs of Hamangia tombs from Durankulak, related to age/sex of the defunct appears as follows:

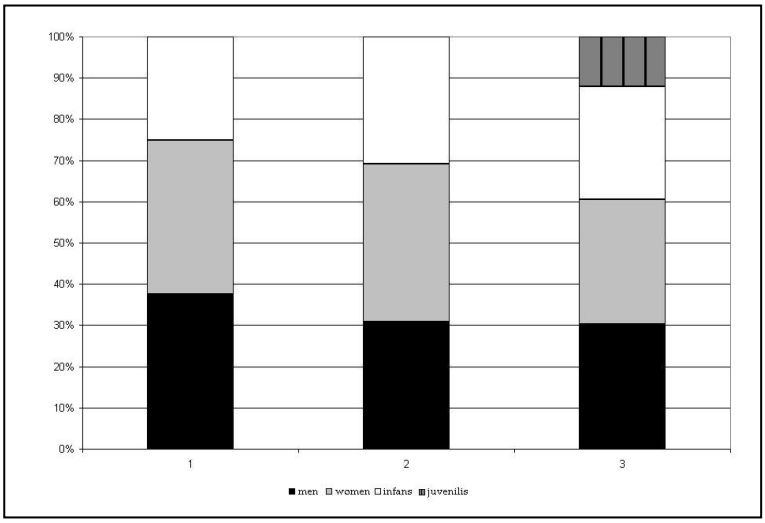

Fig. 3 – The distribution related to age/sex of the *Spondylus* items in the tombs Hamangia I - II (1), Hamangia III (2) and Hamangia IV (3).

The above graphic shows clearly the practice of the storage of the *Spondylus* ornaments does not respect customs related to age, or sex, only the defuncts belonged to a group with a high social status. Otherwise, the frequency of the *Spondylus* items in the tombs with a rich inventory is obvious. The small perforated items, the bracelets appear, mostly in the stage Hamangia IV, together with sceptres, golden, copper, malachite beads.

Following the cronological distribution of every type of item we notice the preference for beads and/or bracelets in all the stages of Hamangia culture.

[5] The subject of our study does not allow us to approach the stages of Hamangia culture. Conventionally, we accept the stages suggested by the Bulgarian scholars, and in afuture study we are going to analyse all the cultural elements, beyond the ceramic typology (VOINEA 2005; VOINEA, NEAGU 2006), which allow us to consider „Varna" stage as included in Hamangia culture.

Hamangia. The analysis of the way the two categories of items can be associated does not allow the identification of a funerary custom (CHAPMAN 2003).[6]

There are also types of items which fashion appears later on. This way, the small *Spondylus* perforated plates with a longer shape, found, frequently, right near the head, appear exclusively in the stage Hamangia IV, both at children and adults. For the previous stage we mention only the broad *Spondylus* small plates from the man tomb M. 1037, found, together with tubular beads, near the head (tiara?). The gathering of the tombs with tiaras made of *Spondylus* small plates-a man tomb M.461 surrounded by women tombs – M.450, M.454, M.527 - and a teenager girl tomb M.463 seem to suggest the existence of a clothing custom with a social value; the tiaras were worn only by the members of a priviledged group- as a prove we have the rich funerary inventory accompanying them, mostly the man tomb M.461 (antler sceptre, copper ring on the teeth, *Spondylus*, malachite, chalcedony beads, two *Spondylus* angular small plates right near the knees).

As regarding *the distribution of the items related to age/sex* there wasn't noticed major differences. The bracelets, the beads and the applied ornaments were found in all the categories of tombs.

The presence of the ornaments in all categories of tombs, no matter of age/sex can be found, otherwise, also at other contemporary Neolithic communities. The closest cronological and area example is offered by the necropolis of Cernica, assigned to Boian – Bolintineanu communities. The publication of the antropological anlyses, after a monograph study, change the old interpretations regarding the *feminine destination* of the bracelets. Their distribution on sex/age is the following:

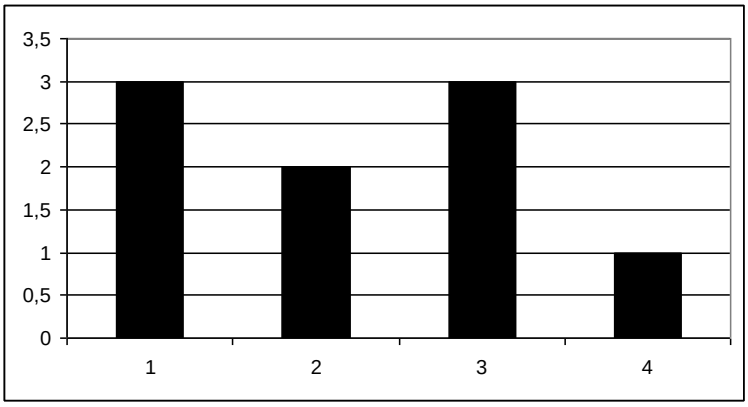

Fig. 4 - The distribution of the bracelets on sex / age in the necropolis of Cernica: 1 – men, 2 – women, 3 – children, 4 – not determined.

[6] Analysing the *Spondylus* bracelets from the necropolis Durankulak and Varna, J. Chapman tried to identify funerary customs based on the association with other items of the same material bracelets– beads; bracelets – pandants, bracelets – beads – pandants. The published tables show clearly there were no rules related to age or sex, the items being present single or associated in all the categories of tombs.

Though, the analysis of the archaeological framework where appear antropomorphic pendants reflects a custom of Hamangia communities. The preference of the women fro this kind of ornament is obvious: in the necropolis of Durankulak, among the four tombs with antromorphic pandants, dated in the stage in stage Hamangia III, they belong to some women (M.108, M.609, M.644) and the fourth, situated close of M.644, to a child (M.621 little girl?), certain related to the closest feminine in the neighbourhood. The richness of the funerary inventory associated with them offer social and religious values to the items under disscussion; certainly, their owners had a priviledged social status.

***

Among numerous shellfishes used, both as food and as raw material necessary to make some special artefacts, *Spondylus* attracted the attention to many specialists, provoking numerous disputes, provoking the origin of the raw material, the processing centres, its distribution directions, the signification of the made objects.[7] We undeline the differnt underspecies of *Spondylus* have known a large usage in time and as spreading area, mostly in Europe, Mesoamerica, South America and the Pacific Island. This is the origin of diverse types from applied ornaments, buttons, possible buckles[8], beads, rings[9] bracelets up to geometrical pandants and antropomorphic figurines. No matter of the ornaments type or the clothing, it is obvious the social value or/and religious, the high status of the owner.

Spondylus represents a shell type present in so-called tropical seas. This type includes more than ten species: *Spondylus anacanthus, Spondylus japonica, Spondylus americanus, Spondylus princeps, Spondylus calcifer* ş.a.; rather having big sizes, it has thick and resistant valves, aspect making easier their processing.

Beginning with the Middle Paleolithic – 92 000 BC (BORELLO, 2004, p. 19), the shells were processed to obtain different items especially ornaments and clothing accessories, the findings of this type being more numerous for the next periods-the Superior Paleolithic (TRUBBIT, 2003, p. 244) and Mesolithic (LENNEIS, 2007, p. 133 – 136).

The Neolithitic communities in Europe used the species *Spondylus gaederopus*, defined by Linné in his famous classification from 1758. Its spreading include the neighbourhood areas to the Aegean and Adriatic seashore where it is to be found in a natural state until to large distances, on the valleys of the Danube, Rhin and

[7] Some synthesis regarding the items of *Spondylus* from the Neo-Eneolithic of Europe have been acheived by S. Vencl (VENCL 1959), C. Willms (WILLMS 1985), J. Müller (MÜLLER 1997), M.L. Séfèriadès (SÉFÈRIADÈS 1995). For Hamangia spreading area we mention the studies: E. Comşa - *Parures néolithiques en coquillages marins découvertes en territoire roumain,* (COMŞA 1973), Ch. Schuster - *Zu den Spondylus-Funden in Rumänien* (SCHUSTER 2002), H. Todorova - *Die Spondylus-Problematik heute* (TODOROVA 2000).

[8] *Spondylus* valves were used for ovoid-shaped bucklets, with an angular opening, cut in the fastening area there were cut ovoidal bucklets with an angular opening cut in the fastening area (IFANTIDIS 2006).

[9] The beads and rings made of shells – *Chama pacifica, Beguina semiorbiculata, Anadara granosa, Atrina vexillum* ş.a. - were sometimes interpreted as coins (PRENTICE 1987; GOTO 1996).

of their affluents but also in the West and in the North of the Black Sea, missing practically only the in the Western Mediteranean area and in the Northen Europe[10].

Until present there were delimited two cultural areas where can be seen the changes with objects made of *Spondylus*: one was developed in the centre and in the Western area of the Balkans and in the Central Europe and in the second in the Aegean region and the Western area of the Black Sea. Among them, there are cronological and typological differnces. Thus, in the neighbourhood of the Adriatic Sea, the objects of *Spondylus* began to be used about 5500 BC [11], aproximatelly one hundred years later, reaching the Central Europe as well, and after 4600 BC disappear. In the other cultural area, the oldest artefacts, both for the region of the Aegean Sea and the Black Sea, appear around 5100 BC, their tradition preserving until about 4300 B.C (MÜLLER, 1997).

Beside the cronological differences, we distinguish some typological differences. If regarding the bracelets and beads, tehy are less visible, it is not the same for pandants. Thus, in the Adriatic area, we can see geometrical pandants - often discoidal ones - and in the SE of Europe, the variety is increased, beside the geometrical ones there appear the zoomorphical ones (*Kosmemata tes ellenikes* 1999, fig 109/p. 76) and antropomorphic (Hamangia culture– Durankulak and Cheia).

The objects origin/raw materrial *Spondylus* was disscusseed a long period of time, being developed two theories. As the shell existes today in a natural manner, on the rocky seashore of Mediterana-similar to the Neo-Eneolithic period - the majority of the archaeologists supposed, even a century ago, the Aegean – Adriatic origin.

The followers of the second theory, beginning mostly the numerous findings in the Western area of the Black Sea and proves regarding the existence in Neo-Eneolithic of a warmer climate, supposed the local origin of the species. Initially mentioned by D. Berciu (BERCIU 1939 – 1940), the theory was completed, later on, with new archaeological and zoological arguments: the shellls *Spondylus* and *Glycymeris,* as other species of Mediteranean origin, penetrated at the beginning of the Neolithic in the Black Sea, the climate changes at the and of Atlantic determining their loss (COMŞA 1973, p. 75 – 76).

Three decades later, pleading for the same theory, H. Todorova achieved a complete description of *Spondylus* findings in the Balkan Peninsula, but ignoring the most convincing elements – the results of the physical – chemical analyses (TODOROVA 2000; 2002). According to the scenario suggested by the author, in the same time with the Neolithic Marine Trangression, Mediteranean invasive

[10] See different maps at CLARK 1986, p. 8; BOGUCKI 1988, p. 125; TODOROVA 2000, p. 419, Abb. 1; DIMITRIJEVIĆ, TRIPKOVIĆ 2002, p. 48.

[11] There are findings which could be earlier comparing to those in Starčevo spreading area, but they are mostly sporadically, and the archaeological frameworks and the cornology of the sites are still uncertain. More, there are situations as Gura Baciului type – in a level dated într-un nivel datat 7000 BC -, where it is not certain if the object is made of *Spondylus* or another shell (VLASSA 1976, fig. 14/11; LAZAROVICI, MAXIM 1995, p. 154, fig. 26/1).

species, fishes and shellfishes could have penetrated in the Black Sea. The climate warming of the Atlantic period, the rocky shores Of the West-Pontic seaside-as well as the contribution of the Danube with sweet oxigenated water – all could form a favourable environment for incressing the number of *Spondylus* colonies. Their exploitation and trade on a huge area, to the Central Europe and the Parisian Basin could help the development of the Eneolithic centres in Varna region.

Recently, the archaeologist-zoologist S. Haimovici underlined the differences existing between the present fauna and the prehistoric one, giving examples by the presence in the Neo-Eneolithic in Dobruja of some species today existing no more: lion (*Panthera leo L.*), stag (*Dama dama L.*), the fish called „aurata" (*Sparus auratus*) and the savage donkey (*Equus hydruntinus*) (HAIMOVICI 2007).

Less subjective are the physical-chemical analyses. But, their number is very small, the disputes about the origin of the species *Spondylus* being still not solved.. The analyses of the first group by the metod of the isotope 18O, including samples of Goljamo Delcevo, Gradesnica (Bulgaria) and Vinča (Serbia) show clearly the Mediteranean origin of the raw material. Two decades later there was analysed a group of Neolithic items, found in the Central-European area (Austria and Ungaria). Using the strontium isotopes methode(Sr) there have been distinguished the shells processed of *Spondylus* recently (7000 old) of them of *Spondylus* fosile (20 mil old.). Thus, it was demonstrated once again the circulation of the *Spondylus* shells at great distances, but the problem of their origin was still unsolved (SHACKELTON, ELDERFIELD 1990).

Rather surprising seems to be the map of the distribution of the *Spondylus*; objects; we notice their increased presence in the Western area of the Black Sea and in the centre of Europe, comparing with the Aegean and Adriatic seaside areas, more probable as origin. It is possible that an ordinary raw material, used by the tribes of the Cardial ceramics as food to have had a special value for the communities in the West of the Black Sea, South-Eas and Central Europe, aspect proved best by the funerary framework they appear in. Otherwise, this role was preserved until the modern period for many traditional communities, both continental and on the islands[12].

In the Balkan Peninsula, the first *Spondylus* items can be found sporadically at the Mesolithic communities of Schela Cladovei - Lepenski Vir (BORIĆ 2006). Later on, in Starčevo IV and Vinča cultures findings are more numerous (DIMITRIJEVIĆ, TRIPKOVIĆ 2002; 2006). An interesting situation is offered by the settlement of Anza: there have been identified *Spondylus* beads in a level dated C^{14} 6100 cal.BC (date disputed by V. Milojčić). If their source would be the area of the Adriatic Sea, we should accept the changes in the cultural area are with half of the millenium earlier than there was considered initially. But, from a topographic point of view, the settlement of Anza is connected rather by the Aegean area, where the majority of the findings are post 5100 BC (DIMITRIJEVIĆ, TRIPKOVIĆ 2002, p. 55). Later on, the Vinča communities in the Danube area prefered ornaments made of Aegean *Spondylus*.

[12] More exemples at MALINOWSKI 1922.

In the Mesolithic from Central and Western Europe, the shell ornaments appear frequently, the preference being transmitted later on to the communities in the area of linear ceramics complex. Though, relating the number of tombs with *Spondylus* ornaments (under 100) to the total number of searched tombs belonging to the Linear Ceramics Complex (more than 2500), we notice the reduced frequency of the items under disscussion, by comparison with that in the Hamangia necropolis. The majority of the findings are gathered in the East of the Central Europe (Rin, Bavaria, Austria, Moravia). We mention also the single items found in two tombs in the necropolis of Eisisheim (Alsacia). As in the situation of the Hamangia, spreading area, the *Spondylus* ornaments are associated to the tombs with a rich inventory (ceramics, small chisels, ornaments of other species of shellfishes, perforated teeth). Among the numerous examples, we mention the tomb of Eisisheim necropolis, where, beside of an antropomorphic bone figurine (the only sample of this kind of the linear ceramics complex), there were found 35 *Spondylus* beads (JEUNESSE 1997, p. 86 – 87). There is no exclusivity, the objects belong to defuncts of both sexes, whose age category goes from *Infans II* to *senile* (LENNEIS 2007, p. 132 – 136).

Conclusions

Present both in settlements and in necropolis, the *Spondylus* items used by Hamangia communities are to be considered, generally, to be included into the Eastern area, excepting the antropomorphic pendants. This kind of artefacts, specific only to some limited cultural groups, suggest the existenec of a local production, thus complicating matters of the origin of the raw mateial. The transformation of some massive items like bracelets in beads [13] or clothing applied ornaments does not mean obligatory the direct exploitation of these species of shellfish. The finding of a row e *Glycymeris* valve in the tell of Durankulak – The Great Island- we consider it is not an absolute argument regarding the presence and, implicitly, the exploitation of the two species of shellfish from the Black Sea.

The number and the diversity of the *Spondylus* type items produced by hamangia communities have been considered reasons for the role of main „provider" of these ones in the framework of a *„pan-european change system"*(TODOROVA 2002, p. 180). We do not exclude the possibility of the own production, the most convincing example being the antropomorphic pendants - specific for the stage Hamangia III. Though, a simple analysis of the archaeological realities in the Dobrujan area does not indicate, up to present, the existence of an exploitation/processing centre of *Spondylus*/*Glycymeris* shells. As a consequence, the problem of the raw material is still not solved, the necessity of physical - chemical analyses is more tahn obvious.

The value of the *Spondylus* items is to be seen mostly in a funerary environment. The association of the jewels made of *Spondylus* with rich necropolis demonstrates the ornaments were very appreciated, being not only decorative elements on fashion, but also indicating the social status of their owner. The

[13] In Gumelniţa house L.5 of Hârşova tell there was found an „workshop" of *Spondylus* ornaments, in fact a vessel containing many complete and fragmentary bracelets, some of them cut and perforated partially to be transformed in beads (GALBENU, 1963, p. 501).

existence of priviledged social groups can be also clearly identified in the necropolis area building - the tombs with *Spondylus* items shows are associated in two distinguished groups, corresponding to the stages Hamangia I-III and IV. Lacking the DNA analyses, we though dare to identify the family groups in the necropolis of Durankulak.

We do not insist upon the religious signification of the ornaments made of shells, the subject being generously discussed by M. Eliade[14]. But, there are still necessary some notes on the matter. In a profoundly religious community it was naturally that a priviledged group to legitimate its power also by objects with a fetish value used in rituals (idols) or worn (pandants-amulets). That is the reason we consider to rigid the way they area analysed from a strictly sociological or religious perspective. For the Neolithic man, the supperio forces and power/the energy of the leading person are fusing, imposing the order ans assuring the group security. Both living and in death, the same order should be preserved, the affiliation to a social group being a birth destiny.

BIBLIOGRAPHY

ANDREESCU 2002 - A. Andreescu, *Plastica antropomorfă gumlenițeană. Analiză primară,* Bucureşti, 2002.

BĂLĂŞESCU 2008 - A. Bălăşescu, *Considerații cu privire la exploatarea mamiferelor în aşezarea Hamangia III de la Cheia,* Pontica 41 (2008), p. 49 – 56.

BĂLĂŞESCU, RADU 2002 – 2003 - A. Bălăşescu, V. Radu, *Studiu arheozoologic preliminar al materialului faunistic de la Cheia (jud. Constanța). Campania 2001,* Pontica 35 – 36 (2002 – 2003), p. 25 – 31.

BERCIU 1939 – 1940 - D. Berciu, *Însemnări pentru preistoria Peninsulei Balcanice. 3. Podoabe mediteraneene în regiunea „Porţilor de Fier",*Balcanica 2 – 3 (1939 – 1940), p. 446 – 452.

BERCIU 1966 - D. Berciu, *Cultura Hamangia,* Bucureşti, 1966.

BOJADŽIEV 2002 - J. Bojadžiev, *Die absolute Chronologie der neo- und äneolithischen Gräberfelder von Durankulak,* vol. *Durankulak,* Teil I, p. 67 – 70.

BOGUCKI 1989 - P. Bogucki, *Forest Farmers and Stockherders: Early Agricultureand its Consequenses in North-Central Europe (New Studies in Archaeology)*, Cambridge, 1989.

BORELLO 2004 - Maria Angelica Borello, *Le conchiglie nella preistoria e nella protostoria*, Preistoria Alpina, Suppl. 1, v. 40 (2004), p. 19-42.

BORIĆ 2006 - D. Borić, *New discoveries at the Mesolithic-Early Neolithic site of Vlasac: Preliminary notes*, Mesolitic Miscellany, vol. 18, no. 1 (2006), p. 8-14.

CHAPMAN 2003 - J. Chapman, *Spondylus bracelets – fragmentation and enchaiment in the East Balkan Neolithic and Copper Age,* Festschrift für Prof. Dr. Habil. Henrieta Todorova, Dobrudja 21 (2003), 63 – 87.

CHAPMAN *et alii* 2008 - J. Chapman, B. Gaydarska, V. Slavchev, *The life histories of Spondylus shell rings from the Varna I Eneolithic cemetery (Northeast Bulgaria): transformation,*

[14] Among the intrepretations suggested by author we insist only upon their funerary signification. *„The shells are associated with a complex symbolism, which is not only a sexual one : they represent the living members of the family, and the shell stands for the the husband of the defunct woman, as the object is not to be found in the tomb, the young recently arrived in the other world, will „ask for a husband", thus provoking the death of a young member of the tribe...."* (ELIADE 1991, p. 22).

revelation, fragmentation and deposition, vol. *The Varna Eneolithic necropolis and problems of Prehistory in Southeast Europe. Studia in memoriam Ivani Ivanov*, Acta Musei Varnaensis 6 (2008), p. 139 – 162.

CLARK 1986 - G. Clark, *Precious Materials as Expression of Status*, Cambridge, 1986.

DIMITRIJEVIĆ, TRIPKOVIĆ 2002 - V. Dimitrijević, B. Tripković, *New Spondylus findings at Vinča-Belo Brdo: 1998-2001 campaigns and regional aproach to problem*, Starinar 52 (2002), p. 47-60.

DIMITRIJEVIĆ, TRIPKOVIĆ 2006 - V. Dimitrijević, B. Tripković, *Spondylus and Glycymeris bracelets trade reflections at Neolithic Vinča-Belo Brdo,* Documenta Praehistorica 23 (2006), p. 237 – 252.

DURANKULAK 2002 - *Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder* (coord H. Todorova), Teil 1 – 2, Sofia, 2002.

COMSA 1973 - E. Comşa, *Parures néolithiques en coquillages marins découvertes en territoire roumain,* Dacia N.S., 17 (1973), p. 61 – 76.

COMŞA, CANTACUZINO 2001 - E. Comşa, G. Cantacuzino, *Necropola neolitică de la Cernica,* Bucureşti, 2001.

ELIADE 1991 - M. Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase,* Bucureşti, 1991.

GALBENU 1963 - D. Galbenu, *Neoliticeskaja masterskaja dlja obrabotki ukraşenij v Hîrşova,* Dacia N.S. 7 (1963), p. 501 – 510.

GALBENU 1971 - D. Galbenu, *Aşezări neolitice de pe teritoriul oraşului Constanţa*, în vol. *Sesiunea de comunicări a muzeelor de istorie, dec., 1964, I* (1971), p. 70 – 81.

GOTO 1996 - A. Goto, *Shell money production in Langalanga, Malaita Province, Solomon Islands*, SPC Traditional Marine Resource Management and Knowledge Information Bulletin 7 (1996), p. 6-11.

HANSEN 2004 – 2005 - S. Hansen, *Figurinele neolitice din sudul bazinului carpatic,* Analele Banatului SN, Arheologie – Istorie, 12 - 13 (2004 – 2005), p. 25 – 39.

HAŞOTTI 1987 - P. Haşotti, *Sondajele din aşezarea culturii Hamangia de la Medgidia – Satu Nou*, Pontica 20 (1987), p. 19-42.

HAŞOTTI 1997 - P. Haşotti, *Epoca neolitică în Dobrogea,* Constanţa, 1997.

HAIMOVICI 2007 - S. Haimovici, *Mediterranean species discovered among the animal remains from Dobrogea province, Neolithic-Eneolithic Period*, Analele Ştiinţifice ale Universităţii „A. I. Cuza" Iaşi, s. Biologie Animală, Tom 53 (2007), p. 291-302.

IFANTIDIS 2006 - F. Ifantidis, *„Enigmatic" notched Spondylus ornaments from the Neolithic: New evidence from the Aegean.* The Archaeo + Malacology Group Newsletter 9 (2006), p. 3 – 5.

JEUNESSE 1997 - C. Jeunesse, *Pratiques funéraries au Néolithique Ancien Sépultures et nécropoles danubiennes 5500 – 4900,* Paris, 1997.

KOGĂLNICEANU 2005 - R. Kogălniceanu, *Ulitizarea testului X^2 în arheologie. Studiu de caz – necropola neolitică de la Cernica*, ArhMold 28 (2005), p. 265 – 302.

Kosmemata tes ellenikes 1999 - *Kosmemata tes ellenikes Proïstorias. O Neolithikos thesaurus* (ed. K. Demakopoulou), Athens, 1999.

LAZAROVICI, MAXIM 1995 - Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului,* Cluj-Napoca, 1995.

LENNEIS 2007 - Eva Lenneis, *Mesolithic heritage in Early Neolithic burial rituals and personal adornments*, Documenta Praehistorica 34 (2007), p. 129-137.

MALINOWSKI 1922 - B. Malinowski, *Argonautes of the Western Pacific*, London, 1922.

MÜLLER, 1997 - J. Müller - *Neolithische und Chalkolithische Spondylus-Artefakte: Anmerkungen zu Verbietung, Tauschgebiet und sozialer Funktion*. In *XPONOΣ: Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel* (Hrsg. C. Becker, M.-L. Dunkelmann, C. Metzner-Nebelsick, H. Peter-Röcher, M. Roeder & B. Teržan) (1997), p. 91-106.

PRENTICE 1987 - G. Prentice, *Marine shells as wealth items in Missisipian societies*, Midcontinental Journal of Archaeology 12 (1987), p. 193-222.

RADU 2008 - V. Radu, *Studiul materialului faunistic (moluşte, peşti, ţestoase şi păsări) prelevat din nivelul Hamangia III de la Cheia (jud. Constanţa),* Pontica 41 (2008), p. 57 – 64.

SÉFÈRIADÈS 1995 - M.L. Séfèriadès, *La route Néolithique de la Méditeranée à la Manche*, Nature et Culture, Actes du Colloque International de Liège, 13-17 décembre 1993, ERAUL 68, p. 291-358.

SHACKLETON, RENFREW 1970 - N. Shackleton, C. Renfrew, *Neolithic Trade Routes re-aligned by Oxygen Isotope Analyses,* Nature 228 (1970), p. 1062 – 1065.

SHACKLETON, ELDERFIELD 1990 - J. Shackelton, H. Elderfield, *Strontium isotope dating of the source of Neolithic European Spondylus shell artefacts,* Antiquity 64 (1990), p. 312 – 315.

SCHUSTER 2002 - Ch Schuster, *Zu den Spondylus-Funden in Rumänien*, Thraco-Dacica 23, 1-2, 2002, p. 37 - 84

SLOBOZIANU 1959 - H. Slobozianu, *Consideraţii asupra aşezărilor antice din jurul lacurilor Techirghiol şi Agigea,* Materiale 5 (1959), p. 735 – 759.

ŞERBĂNESCU 2002 - D. Şerbănescu, *Observaţii preliminare asupra necropolei neolitice de la Sultana – Valea Orbului, jud. Călăraşi,* în vol. *In memoriam Vladimir Dumitrescu,* CCDJ (2002), p. 69-86.

ŞERBĂNESCU *et alii* 2007 - D. Şerbănescu, Al. Comşa, L. Mecu, *Sultana – Valea Orbului,* CCA. Campania 2006 (2007), p. 352-352.

TODOROVA 2000 - H. Todorova, *Die Spondylus-Problematik heute*, Karanovo, Band III (coord. S. Hiller, V. Nikolov), Wien (2000), p. 415-422.

TODOROVA 2002 - H. Todorova *Die Mollusken in den Gräerfeldern von Durankulak*, vol. *Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder* (coord H. Todorova), Teil 1 – 2, Sofia 2002, p. 177 – 190.

TRUBBIT 2003 - Mary Beth D. Trubbit, *The Production and Exchange of Marine Shell Prestige Goods*, Journal of Archaeological Research, Vol. 11, No. 3, September 2003, p. 243-277.

VENCL 1959 - S. Vencl, *Spondylový šperky v pondunajkem Neolitu.* Archeologické rozhledy 11 (1959), p. 699 – 742.

VLASSA 1976 - N.Vlassa, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976.

VOINEA 2005 - V. Voinea, *Ceramica complexului cultural Gumelniţa – Karanovo VI*, Constanţa, 2005.

VOINEA, DOBRINESCU 2002 – 2003 - V. Voinea, C. Dobrinescu, *Aşezarea Hamangia III de la Cheia. Campaniile 2000-2001,* Pontica 35 – 36 (2002 – 2003), p. 9 – 22.

VOINEA, NEAGU 2005 – 2006 - V. Voinea, G. Neagu, *Începutul eneoliticului în Dobrogea: între prejudecăţi şi certitudini,* Studii de Preistorie 3 (2005 – 2006), p. 149 – 161.

VOINEA, NEAGU 2006 - V. Voinea, G. Neagu, *Ceramica Hamangia III,* Pontica 39 (2006), p. 9 – 24.

VOINEA, NEAGU 2008 - V. Voinea, G. Neagu, *Archeological research at Hamangia III settlement from Cheia (2004 – 2008),* Pontica 41 (2008), p. 9 – 34.

VOINEA *et alii* 2006 – 2007 - V. Voinea, C. Dobrinescu, G. Neagu, A. Bălăşescu, V. Radu, *The Hamangia settlement at Cheia, Constantza County, Romania, The European Archaeologist* (TEA), nr. 26, winter 2006/2007, p.10-11.

VOLSCHI, IRIMIA 1968 - V. Volschi, M. Irimia, *Descoperiri arheologice la Mangalia şi Limanu aparţinând culturii Hamangia,* Pontice 1 (1968), p. 45 – 87.

WILLMS 1985 - C. Willms, *Neolitjischer Spondylusschmuck. Hundert Jahre Forschung*, Germania 63 (1985), 2, p. 331 – 343.

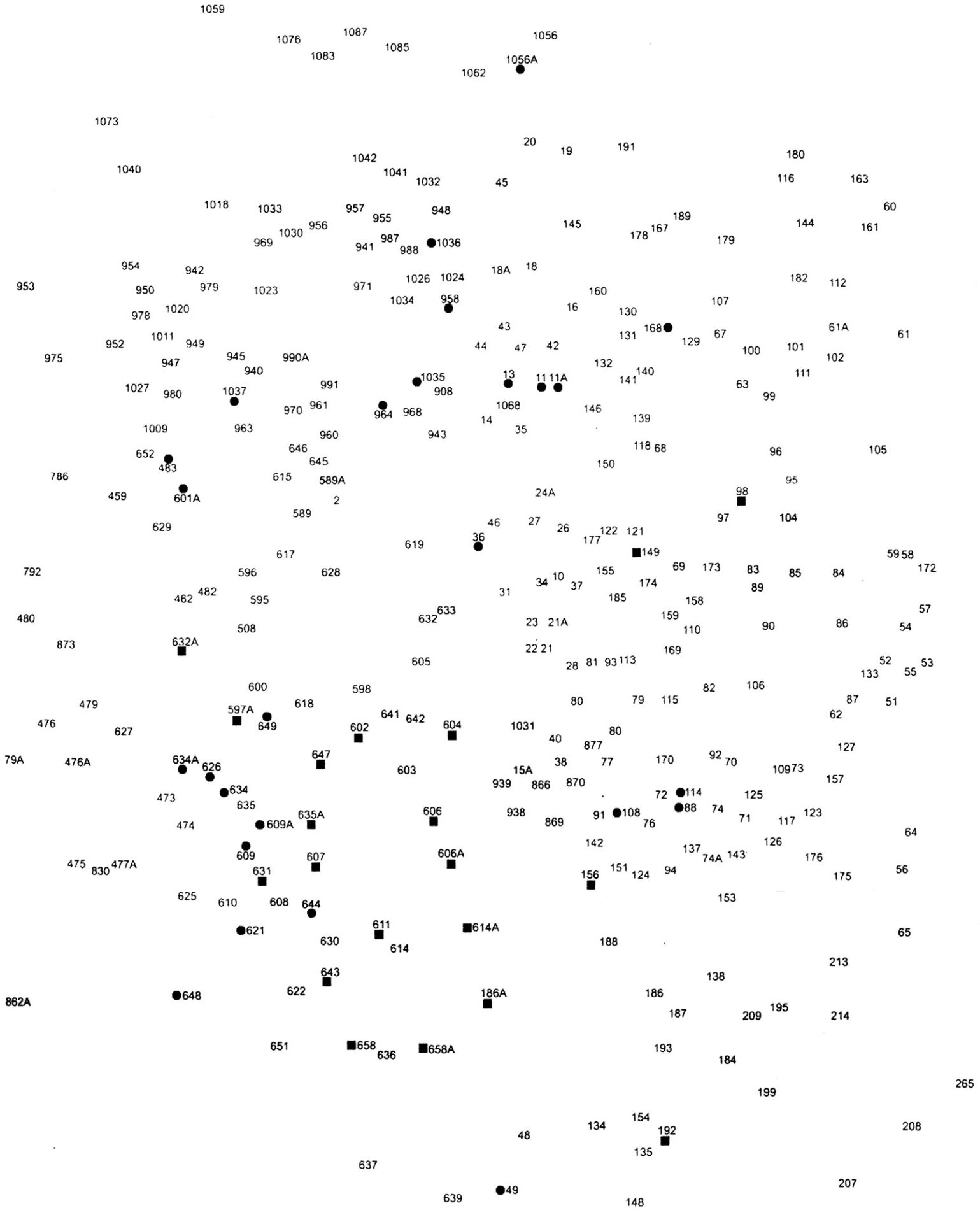

Pl. 1 - The spreading of the tombs with *Spondylus* artefacts necropola Durankulak:
■ Hamangia I-II, ● Hamangia III (*apud* Todorova 2002, see the note).

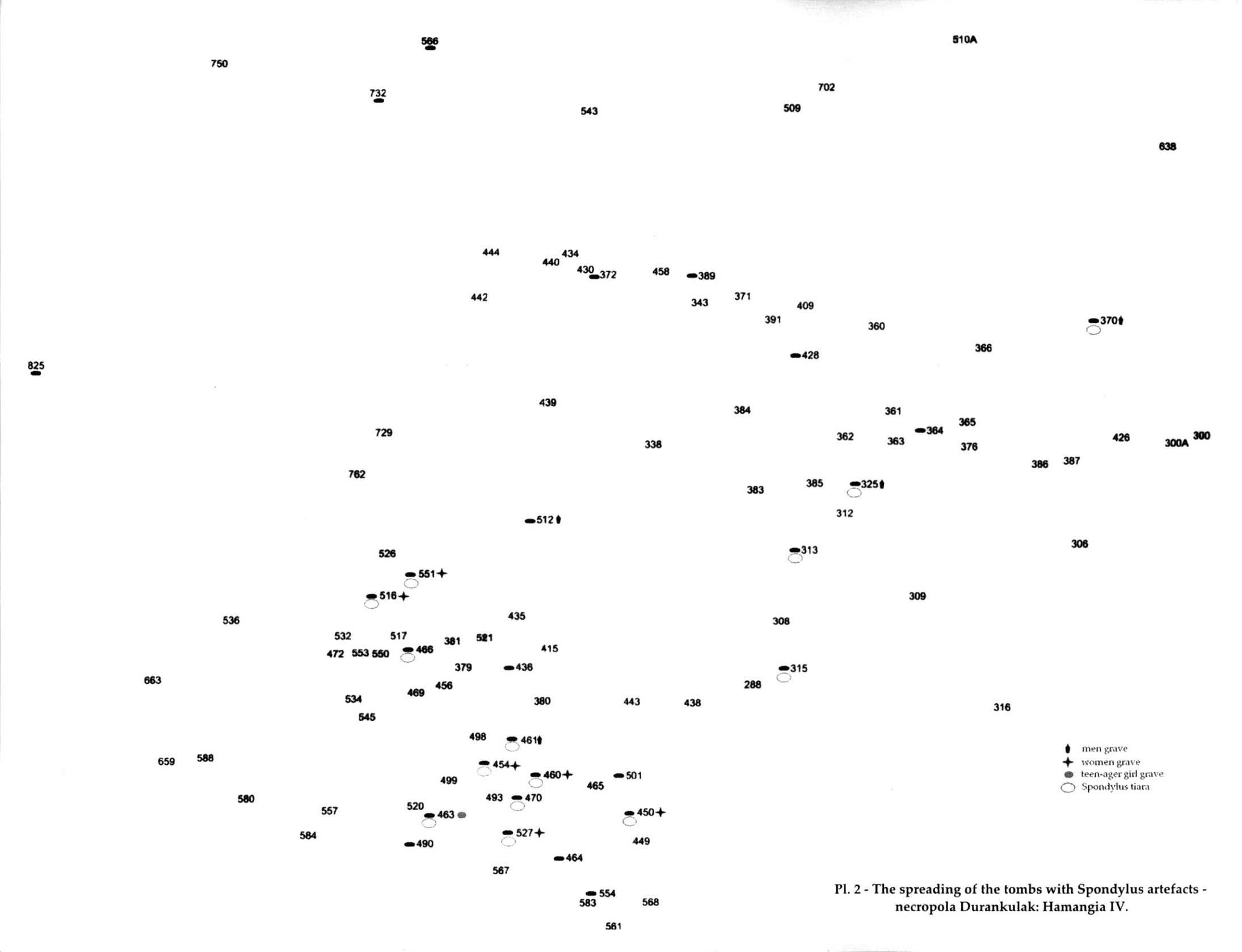

Pl. 2 - The spreading of the tombs with Spondylus artefacts - necropola Durankulak: Hamangia IV.

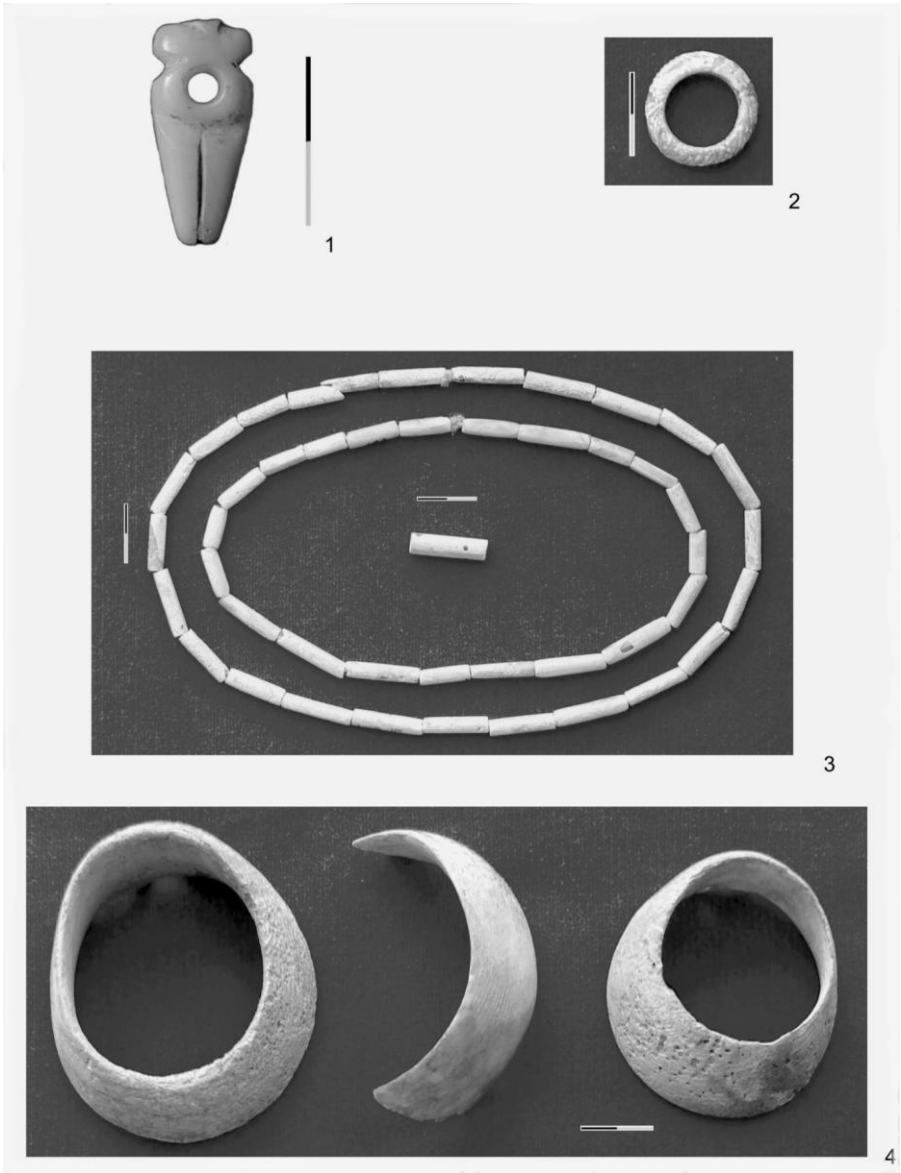

Pl. 3 – Spondylus artefacts: 1 –pandant (Cheia), 2 – ring (Limanu);
3 – tubular beads (Limanu, Mangalia, Cheia); 4 – bracelets (Limanu).

NOI CERCETĂRI ARHEOLOGICE ÎN SITURILE HALLSTATTIENE DIN CÂMPIA BRĂILEI

Viorel STOIAN

Cuvinte cheie: *Hallstatt, cultura Babadag, cultura Basarabi, locuinţe, gropi, ceramică, unelte.*

Keywords: *Hallstatt, Babadag culture, Basarabi culture, dwellings, pits, ceramics, tools.*

The archaeological sites from Brăiliţa, Siliştea – Popină, Şuţeşti – Popină are well known as the most important First Iron Age discoveries from Brăila's plain.

First researches in these sites were made by Nicolae Harţuche and other specialists from Brăila Museum in the 20th century. The results of their work were published in a few books, dedicated to Brăiliţa site, and scientific articles in Istros revue.

Now, excepting Brăiliţa site which is permanently researched because it is a part of Brăila itself, the other two sites were investigated starting with 2005 at Siliştea – Popină and 2006 at Şuţeşti – Popină.

The First Iron Age discoveries from Brăiliţa consist of a few vessel pieces decorated with garland incisions. The Siliştea – Popină finds consist of nine archaeological complexes which are divided in seven housekeeping pits and two facilities with elements of an oval cottage deepened in the ground. At Şuţeşti – Popină Two oval cottages deepened in the ground and five housekeeping pits were discovered. The finds from Brăiliţa and Siliştea – Popină are dated in Babadag I-II culture and those from Şuţeşti – Popină in Basarabi culture.

As a conclusion we consider the information and archaeological materials coming from the three sites as a confirmation of a long standing habitation in this area during the First Iron Age and there is even evidence of the existence of a pottery workshop at Şuţeşti – Popină, proved by clay decoration tools and the fragment of a kiln grid.

Cercetate sistematic, prin săpături de salvare sau prin simple periegheze, siturile de la Brăiliţa, Siliştea şi Şuţeşti sunt cunoscute ca fiind principalele puncte cu descoperiri din prima epocă a fierului din Câmpia Brăilei *(Fig. 1)*.

Începutul cercetărilor celor trei situri este legat în mare parte de săpăturile şi periegheze publicate, în secolul XX, de Nicolae Harţuche şi de ceilalţi arheologi de la Muzeul Brăilei. Situaţia este cunoscută prin monografiile dedicate sitului

Brăiliţa (HARŢUCHE, ANASTASIU 1968; HARŢUCHE 2002), cât şi prin articolele şi studiile publicate în majoritate în revista *Istros* a Muzeului Brăilei (HARŢUCHE, ANASTASIU 1976; HARŢUCHE 1983; HARŢUCHE, SILVESTRU 1992; SÎRBU, PANDREA 1994).

Actualmente, cu excepţia sitului de la Brăiliţa, care este cercetat permanent, datorită poziţionării sale într-un cartier al oraşului Brăila şi a legislaţiei în vigoare ce impune supravegherea arheologică a oricărei intervenţii în sol, cercetările sistematice din celelalte două situri au fost reluate începând din anul 2005, la Siliştea (PANDREA, STOIAN 2006), şi au început din 2006 la Şuţeşti (SÎRBU *et alii* 2007; SÎRBU, PANDREA, STOIAN 2008; PANDREA *et alii* 2009).

I. Situl arheologic Brăiliţa, mun. Brăila, jud. Brăila.

Până în prezent, noile descoperiri referitoare la prima epocă a fierului, din acest sit şi din zona sa de protecţie, se rezumă la un singur fragment ceramic decorat cu ghirlandă incizată *(Fig. 3/19)* şi la alte câteva fragmente de vase ceramice atipice, colectate de pe suprafaţa solului, în punctul Calea Galaţi, nr. 370 E, din extremitatea nordică a municipiului *(Fig. 1/1)*. Fragmentele de vase ceramice descoperite sunt specifice culturii Babadag I-II. Ca analogie fragmentul decorat cu ghirlandă are asemănări cu descoperirile de la Babadag (JUGĂNARU 2005, fig. 20/3), Garvăn – *Mlăjitul Florilor* (JUGĂNARU 2005, fig. 23/1, 6 - 7), Jijila – Cetăţuie (SÎRBU, AILINCĂI, SIMION 2008, fig. 43/9; 44/7) şi Platoneşti – Valea Babii (RENŢA 2008, fig. 80/8).

II. Situl arheologic Siliştea, punctul Popină, comuna Siliştea, jud. Brăila.

În campania 2005[1], pe popina de formă triunghiulară, situată în lunca confluenţei dintre râurile Buzău şi Siret, au fost cercetate 3 secţiuni *(Secţiunea 29 - 5,50 x 4,00 m, ad.max= 1,20 m²; Secţiunea 35 - 7 x 2 m, ad.max= 1,66 m; Secţiunea S33 - 4,5 x 4,5 m, ad.max= 2,00 m³)* trasate în partea de sud-est (Sector A) a martorului de eroziune *(Fig. 1/2)*. În cele trei secţiuni s-au descoperit nouă complexe arheologice, din care şapte erau gropi menajere şi două erau amenajări care aveau multe elemente specifice unor locuinţe de formă ovală adâncite în sol, ceea ce revizuieşte opiniile exprimate în raportul de săpătură publicat în anul 2006 (PANDREA, STOIAN 2006, p. 232).

II. a. Descrierea descoperirilor

II. a. 1. Locuinţe

Locuinţa L1/2005 (DG = 2,90 x 2,50 m, DF = 1,85 x 1,40 m, ad(âncime) -0,50 m)[4] adâncită în sol, de formă ovală, începea la -0,65 m (caroul 3a), la baza stratului II, şi continua în stratul I şi în S 35 *(Fig. 2)*. Fundul gropii în secţiunea S35 era lutuit şi împreună cu *Groapa 2* forma 3 trepte. Umplutura gropii *L1/2005* era formată din pământ de culoare neagră-brună amestecat cu pământ brun-gălbui, fragmente de

[1] Colectivul de cercetare a fost format din Stănică Pandrea – responsabil şi Viorel Stoian.

[2] Secţiunea a fost notată în campania din anul 2000 cu sigla S3/2000.

[3] Secţiunea a fost notată în campania din anul 2000 cu sigla S8/2000.

[4] A fost notată iniţial Groapa 3.

vase ceramice, lipitură şi oase de animale (PANDREA, STOIAN 2006, p. 232).

Locuinţa L2/2005 (DG = 2,10 m, DF = 1,40 m, ad. -0,54 m)[5] adâncită în sol, de formă ovală, începea la -0,90 m, la baza stratului II şi continua până în steril *(Fig. 2)*. Dacă în plan orizontal complexul are formă ovală şi două adâncimi („treaptă"), în plan vertical acesta nu are o formă clar definită şi pare a fi mai degrabă o suprapunere de două alveolări concentrice şi de diametre diferite. Fundul gropii de locuinţă, săpat în steril, este lutuit cu o crustă de 4-5 mm grosime ce conţine urme de pleavă şi alte resturi vegetale. Complexul a fost acoperit cu un strat de pământ de culoare brună-vineţie; umplutura lui era compusă din pământ negru-brun cu tente vineţii, bucăţi arse de perete de locuinţă, lipitură, fragmente ceramice şi oase de animale (PANDREA, STOIAN 2006, p. 233).

II. a. 2. Gropi

Groapa 1 (DG = 0,90 m; DF = 1,35 x 1,30 m; ad. -1,15 m; ad.gr -0,50 m) de formă tronconică a fost umplută cu pământ brun-gălbui şi a apărut în profilul vestic al săpăturii din anul 2000 la -0,65 m adâncime. În pământul de umplutură am descoperit câteva fragmente de vase ceramice, fragmente de oase, bucăţele de lipitură şi cărbuni de lemn ars (PANDREA, STOIAN 2006, p. 232).

Groapa 2 (DG = 0,92 m; DF = 1,30 m; ad. -0,80 m) în formă de clopot, cu pământ negru-cenuşiu în umplutură şi un strat gros de lutuire pe fund, începea la -0,40 m (caroul 3a), la baza stratului III şi continua în straturile I, II şi în S35 *(Fig. 2)*. Lutuirea de pe fundul gropii se prezenta ca o suprafaţă de pământ foarte bine bătătorit, care lua forma gropii, şi era perforată de mai multe găuri de rozătoare. În pământul de umplutură am descoperit o unealtă din piatră de formă paralelipipedică, mai multe fragmente de vase ceramice, un fragment dintr-o piesă confecţionată din carapace de ţestoasă, lipitură arsă, cenuşă şi cărbuni de lemn ars (PANDREA, STOIAN 2006, p. 232).

Groapa 4 (cercetată parţial; L = 0,75 m pe profil nordic, L = 0,70 m pe profil vestic, ad. -0,95 m). Groapa în formă de clopot începea la -0,84 m adâncime faţă de nivelul actual de călcare, la baza stratului II arheologic şi continua până la steril *(Fig. 2)*. Umplutura gropii era compusă din pământ negru-brun amestecat cu cenuşă, lipitură arsă, cărbuni de lemn ars şi fragmente de vase ceramice. Menţionăm că la -0,80 m adâncime am descoperit fragmente dintr-un vas de provizii de dimensiuni mari cu pastă semifină, lustruită, de culoare cărămizie-gălbuie (PANDREA, STOIAN 2006, p. 233).

Groapa 6 (DG = 1,10 m, DF = 1,50 m, ad. -0,67 m) de formă tronconică, cu fundul lutuit, începea la -0,43 m de la nivelul actual de călcare, la baza stratului III arheologic *(Fig. 2)* şi conţinea în umplutură foarte multă cenuşă, fragmente de vase ceramice, lipitură şi fragmente de oase (PANDREA, STOIAN 2006, p. 232).

Groapa 7 (DG = 1,20m, DF = 1,00 m, ad. -0,70 m) de formă tronconică, cu fundul lutuit, începea la -0,65 m de la nivelul actual de călcare, la baza stratului III arheologic *(Fig. 2)* şi conţinea în umplutură multă cenuşă, cioburi de vase ceramice şi oase de animale (PANDREA, STOIAN 2006, p. 232).

Groapa 8 (DG = 1,00 m, DF = 0,80 m, ad. -0,75 m) de formă tronconică, cu fundul lutuit, începea la -0,40 m de la nivelul actual de călcare *(Fig. 2)* şi conţinea

[5] A fost notată iniţial Groapa 5.

pământ cu multă cenuşă în compoziţie, fragmente de vase ceramice, lipitură arsă de la vatră, şi oase de animale (PANDREA, STOIAN 2006, p. 232).

Groapa 9 (cercetată parţial; L = 0,80 m pe latura sudică, L = 1,00 m pe latura estică, în partea superioară; L= 0,50 m pe latura sudică, L = 0,63 m pe latura estică, în partea inferioară; ad. -0,53 m. Groapa de formă tronconică, cu fund lutuit, începea la -0,77 m adâncime de la nivelul actual de călcare *(Fig. 2)* şi avea în umplutură pământ negru-cenuşiu, foarte multe fragmente de lipitură şi pereţi de vatră, fragmente de vase ceramice şi oase de animale (PANDREA, STOIAN 2006, p. 233).

II.b. Inventar

Ca inventar arheologic amintim: fragmente de vase ceramice cu diferite forme şi tipuri de decor *(Fig. 3 - 4)*, un străpungător din os *(Fig. 5/3)*, un os cu un orificiu pătrat neterminat *(Fig. 5/1)*, câteva fragmente de gresii pentru ascuţit *(Fig. 5/4 - 5)*, două lustruitoare din piatră *(Fig. 5/7 - 8)*, lamă (vârf?) din piatră *(Fig. 5/6)*, zdrobitor (topor?) din piatră *(Fig. 5/9)*, o râşniţă din piatră *(Fig. 5/10)*, o piesă din os (vârf de săgeată?) *(Fig. 5/2)* şi cinci piese confecţionate din carapace de ţestoasă *(Fig. 4/11 - 15)*.

Fragmentele de vase ceramice sunt grosiere şi fine, modelate cu mâna şi fac parte din categoriile specifice culturii Babadag, fazele I şi II.

Una din constatările acestei campanii este că din masa totală a ceramicii descoperite fac parte foarte puţine fragmente cu elemente funcţionale şi de decor. De asemenea, s-a remarcat că sunt multe fragmente cu orificii circulare ce provin de la vase ceramice care au fost reparate în epocă *(Fig. 3/1 – 2, 12, 14a-b)*.

Din categoria ceramicii grosiere menţionăm: vase mari de provizii *(Fig. 3/1 – 2, 8 - 9)* şi vase de tip sac decorate cu brâu alveolat sau crestat *(Fig. 3/3 - 6)*.

Din categoria ceramicii fine fac parte: vase bitronconice de dimensiuni mari, lustruite atât în interior cât şi în exterior *(Fig. 3/7)*, castroane tronconice cu buza invazată şi marginea decorată cu caneluri oblice *(Fig. 3/10 - 12)*, străchini *(Fig. 3/13 - 17)* şi o ceaşca bitronconică cu toartă supraînălţată *(Fig. 3/18)*.

II. b. 1. Descrierea pieselor.

1. ***Piesă din carapace de ţestoasă***. Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S29 (S3/2000), caroul 1a, ad. -0,50 m. Fragment din carapace de ţestoasă, de formă hexagonală, neregulată. Piesa a fost ruptă sau tăiată pe nervurile naturale ale carapacei. Latura cea mai mică a piesei este ruptă sau neglijent prelucrată. Dimensiuni: 4 x 3,4 cm *(Fig. 4/11)*. STOIAN 2006, p. 160, *Fig. 1/1a-b*.

2. ***Piesă din carapace de ţestoasă***. Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S35, caroul 4, ad. -0,30-0,50 m. Fragment din carapace de ţestoasă, de formă hexagonală, neregulată. Piesa a fost ruptă sau tăiată pe nervurile naturale ale carapacei, mai puţin pe laterale unde se observă două colţuri delimitate prin şănţuleţe de restul piesei. Latura cea mai mică a piesei este ruptă neglijent din vechime şi a avut un orificiu pentru prindere care s-a păstrat parţial. Dimensiuni: 3,5 x 2,6 cm *(Fig. 4/15)*. STOIAN 2006, p. 160, *Fig. 1/2a-b*.

3. ***Piesă din carapace de ţestoasă***. Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S35, caroul 3, groapa 8, ad. (în groapă) -0,20m. Fragment din carapace de

ţestoasă, de formă hexagonală, neregulată, lustruită pe interior. Piesa a fost ruptă sau tăiată pe nervurile naturale ale carapacei, mai puţin pe laterale unde se observă două colţuri delimitate de restul piesei prin şănţuleţe. Latura cea mai mică a piesei este ruptă neglijent din vechime şi a avut un orificiu pentru prindere care s-a păstrat parţial. Dimensiuni: 3,6 x 3 cm *(Fig. 4/14)*. STOIAN 2006, p. 160, *Fig. 1/3a-b*.

4. ***Piesă din carapace de ţestoasă.*** Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S35, caroul 1, groapa 3, ad. -0,30 m. Piesă în stare fragmentară cu formă patrulateră. A fost tăiată din carapacea unei ţestoase şi păstrează la unul din capete nervurile acesteia. Dimensiuni: L = 5,6 cm, l = 1,5 cm *(Fig. 4/12)*. STOIAN 2006, p. 160, *Fig. 1/4a-b*.

5. ***Fragment de piesă din carapace de ţestoasă***. Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S29, caroul 3a, groapa 2, ad. -1,25 m. Piesă în stare fragmentară, de formă trapezoidală, tăiată din carapacea unei ţestoase. Dimensiuni: L = 2,4 cm, l = 1,3 cm *(Fig. 4/13)*. STOIAN 2006, p. 160, *Fig. 1/5a-b*.

6. ***Piesă din os (vârf de săgeată?).*** Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S29, caroul 3a, groapa 2, ad. -1,25 m. Piesă de formă trapezoidală cu două aripioare; L = 2,5 cm; l = 1,0 cm *(Fig. 5/2)*. Inedită.

7. ***Străpungător din os.*** Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S35, caroul 4b, ad. -0,50-0,65 m. Fragment de os prelucrat; vârf rupt din vechime; L= 5,5 cm; l max = 1,8 cm *(Fig. 5/3)*. Nr. Inventar: 15197. STOIAN 2007, p. 252, fig. 2/3.

8. ***Unealtă din os (ciocan?).*** Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S29, caroul 1, ad. -0,65 m. Piesă din corn de bovină, rupt din vechime. Are un orificiu pătrat neterminat pe o latură. L = 13,5 cm; l max = 6,6 cm; gr = 4,3 cm *(Fig. 5/1)*. Nr. inventar: 15199. PANDREA, STOIAN 2006, 233; STOIAN 2007, p. 253, fig. 2/15.

9. ***Lamă (vârf?) din piatră.*** Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S35, caroul 6, ad. -0,70-0,80 m. Piesă de formă lanceolată cu marginile ascuţite; o latură plană şi cealaltă prelucrată prin aşchiere; rocă nativă de culoare cenuşie-gălbuie; L = 7 cm; l = 2,5 cm; gr = 1 cm *(Fig. 5/6)*. Nr. inventar: 15201. STOIAN 2007, p. 253, fig. 3/2.

10. ***Lustruitor din piatră.*** Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S35, caroul 5, ad. -0,30 m. Piesă în formă de poliedru cu 3 suprafeţe plane şi 2 suprafeţe neregulate. Piesa are culoare vineţie şi este confecţionată din rocă nativă. 5,5 x 4,8 cm, I = 5,5 cm *(Fig. 5/7)*. Nr. inventar: 15184. PANDREA, STOIAN 2007, p. 253, fig. 3/5.

11. ***Lustruitor din piatră.*** Siliştea – *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S35, caroul 5, ad. -0,10-0,30 m. Piesa are culoare neagră-verzuie şi 3 laturi relativ plane. D = 6 x 7,4 cm, I= 3,8 cm *(Fig. 5/8)*. Nr. inventar: 15185. PANDREA, STOIAN 2006, p. 233; STOIAN 2007, p. 253, fig. 3/6.

12. ***Gresie pentru ascuţit.*** Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S35, caroul 3a, groapa 2, ad. -0,80 m. Piesă cu formă paralelipipedică cu laturile şi colţurile rotunjite; culoare maronie-gălbuie; L= 6 cm; l = 2,3 cm; gr = 1,5 cm *(Fig. 5/4)*. Nr. inventar: 15186. PANDREA, STOIAN 2006, p. 233; STOIAN 2007, p. 253, fig. 3/7.

13. ***Gresie pentru ascuţit (cute).*** Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S35, caroul 5, ad. -0,10-0,30 m. Piesă cu formă paralelipipedică cu laturile rotunjite; fragmentară; ruptă din vechime; rocă de culoare neagră-cenuşie cu tente rozalii; 3,5 x 4,60 cm; gr = 1,6 cm *(Fig. 5/5)*. Nr. inventar: 15198. PANDREA, STOIAN 2006, p. 233; STOIAN 2007, p. 253, fig. 3/8.

14. ***Râşniţă din piatră.*** Siliştea - *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S35, caroul 6, ad. -0,30 m. Piesă cu formă trapezoidală cu marginile rotunjite; o latură plană şi cealaltă neregulată; ruptă din vechime în două fragmente; rocă de culoare maronie-roşiatică; L = 23 cm; l = 9,5 cm; I = 3,8 cm *(Fig. 5/10)*. Nr. inventar: 15200. PANDREA, STOIAN 2006, p. 233; STOIAN 2007, p. 254, fig. 3/11.

15. ***Zdrobitor (topor?) din piatră.*** Siliştea – *Popină*, 2005, cultura Babadag I-II, S35, caroul 6, ad. -0,70-0,80 m. Piesă cu formă trapezoidală cu marginile rotunjite; rocă de culoare cenuşie-gălbuie; piesa este tocită în vârf şi la capătul cel mai îngust prezintă o alveolare ce facilitează folosirea cu mâna. L = 17,6 cm; l = 9 cm; l mâner = 3,7 cm; gr = 1,5 cm *(Fig. 5/9)*. Nr. inventar: 15202. STOIAN 2007, p. 254, fig. 3/12.

II. c. Analogii.

Indubitabil, descoperirile de la Siliştea – *Popină* au asemănări cu piese din siturile cuprinse în arealul culturii Babadag şi vom face referire numai la câteva excepţii. Un caz aparte îl reprezintă piesa din carapace de ţestoasă *(Fig. 4/12)* care se aseamănă cu un pandantiv, confecţionat tot din acelaşi material, de la Jijila – Cetăţuie (SÎRBU, AILINCĂI, SIMION 2008, fig. 65/8). Tot în acelaşi cadru se înscrie piesa din os care pare a fi un vârf de săgeată *(Fig. 5/2)* şi care nu are un echivalent în descoperirile de până în prezent. Cea mai apropiată de „vârful de săgeată" de la Siliştea pare a fi o piesă din os de la Bucu – *Pochină* (RENŢA 2008, fig. 144/4). De asemenea trebuie reamintite în acest context şi câteva din materialele de inventar din piatră de la Siliştea – *Popină* care nu par a avea corespondent în alte situri *(Fig. 5/6 - 10)*.

II. d. Consideraţii.

Această campanie a dus la descoperirea unor elemente noi pentru situl în cauză, cum ar fi: existenţa a trei straturi arheologice, din care două sunt nivele certe de locuire; existenţa unor gropi care aveau în umplutură foarte multă cenuşă şi lipitură arsă, de la vetre şi de la pereţii de locuinţă; localizarea uneia din zonele menajere ale aşezării în partea se sud şi sud-est a acesteia.

De asemenea, aşa cum am mai menţionat, cu ocazia publicării într-un studiu separat a celor cinci piese din carapace de broască ţestoasă şi în raportul de săpătură din 2006, considerăm că gropile cu multă cenuşă şi lipitură arsă ar putea fi mărturia practicării unor ritualuri magico-religioase de către locuitorii acestei aşezări (STOIAN 2006, p. 162; PANDREA, STOIAN 2006, p. 233).

III. Situl arheologic Şuţeşti, punctul Popină, comuna Şuţeşti, jud. Brăila.

Având publicate numai menţiunile unei pereigheze, efectuate de Nicolae Harţuche în anii '80 ai secolului trecut, o echipă de specialişti de la Muzeul Brăilei, coordonată de Stănică Pandrea şi subsemnatul, a întreprins în anul 2006, împreună cu mai mulţi tineri voluntari, o nouă cercetare de suprafaţă a

principalelor puncte în care au fost semnalate descoperiri arheologice pe raza satului Şuţeşti.

Fragmentele de vase ceramice, colectate de pe popina de formă patrulateră, cu suprafaţa de cca. 6 ha, aflată la 3 Km nord-vest de sat *(Fig. 1/3)*, ne-au determinat să începem în toamna aceluiaşi an cercetarea sistematică a sitului.

În perioada cuprinsă între anii 2006-2008 s-au desfăşurat trei campanii de săpături în urma cărora s-au cercetat cinci secţiuni şi trei casete, şi s-au descoperit opt gropi menajere, două locuinţe adâncite în sol, ce reprezintă două etape diferite de locuire, fragmente de vase ceramice specifice culturii Basarabi *(Fig. 7)* şi mai multe materiale de inventar *(Fig. 8)* (SÎRBU *et alii* 2007; SÎRBU, PANDREA, STOIAN 2008; PANDREA *et alii* 2009).

III. a. Descrierea descoperirilor

III. a. 1. Locuinţe

Locuinţa L1 (D = 3,00 x 3,25 m; ad. -0,85 m). Groapa locuinţei avea formă ovală; conţinea în umplutură pământ de culoare neagră-gălbuie, fragmente de vase ceramice, lipitură şi fragmente de oase de animale; a fost surprinsă în totalitate de la adâncimea de - 0,65 m *(Fig. 6)*. În jumătatea vestică a locuinţei, la -0,73-0,80 m faţă de stratul vegetal actual, am surprins podeaua din lut bătătorit (gr= 0,01-0,03 m), ce continua pe toată suprafaţa locuinţei, şi o amenajare din lut care are forma unei vetre, fără urme de ardere.

Pereţii prăbuşiţi ai locuinţei, sesizaţi de la -0,55 m de jur împrejur, erau din lut de culoare galbenă amestecat cu materiale organice (pleavă, paie etc.) şi continuau în afara secţiunii S3 pe laturile nord-vestică, estică şi sud-estică, cu menţiunea că pe jumătatea vestică a gropii pereţii erau dispuşi la 0,20-0,60 m de conturul locuinţei (SÎRBU, PANDREA, STOIAN 2008, p. 304-305).

Amenajarea din lut (D = 0,22X0,40 m) cu formă de vatră ovală nu prezenta urme de ardere şi era dispusă în colţul sud-vestic al locuinţei la cca. 0,50 m de marginea acesteia şi la -0,73 m adâncime faţă de stratul vegetal actual *(Fig. 6)* (SÎRBU, PANDREA, STOIAN 2008, p. 305).

Locuinţa L2/Gr 4 (Dg = 3,50 x 3,70 m; Df = 3,00 x 3,10 m; ad. -1,40 m; ad. -0,90 m) numită iniţial *groapa 4*, avea formă ovală şi a fost sesizată în colţul nordic, la -0,90-1,00 m adâncime, după nivelarea profilelor refăcute în urma redimensionării S3 *(Fig. 6)*. Groapa locuinţei avea în umplutură, cenuşă, fragmente de cărbuni de lemn, lipitură puternic arsă, bucăţi de lipitură nearsă, oase de animale, fragmente de vase ceramice fără ardere secundară şi mai multe fragmente de vase ceramice arse puternic până la roşu-rozaliu. Pe ambele profile ale locuinţei se pot observa: un strat de pământ amestecat cu cenuşă, gros de 0,60 m, şi încă un strat de lipitură puternic arsă cu grosimea de 0,10-0,15 m. Cele două straturi încep la -0,60 m şi respectiv -0,90 m adâncime faţă de stratul vegetal actual (SIRBU, PANDREA, STOIAN 2008, p. 305; PANDREA *et alii* 2009, p. 215).

III. a. 2. Gropi

Groapa 1 (DG = 1,80 m, DF = 1,55 x 1,60 m, ad. -0,45 m) începea de la baza ultimului strat arheologic (inferior) şi a fost sesizată în săpătură sub forma unei aglomerări de materiale arheologice şi în *grundriss*-ul caroului 3 din secţiunea S1,

la - 0,80 m adâncime, sub forma unei pete de pământ de culoare galbenă-brună *(Fig. 6)*. Groapa avea formă tronconică cu baza ovală (D = 1,55 x 1,60 m) şi a fost umplută în două straturi succesive cu pământ de culoare neagră-gălbuie deasupra şi pământ galben-brun în partea inferioară. Materialele arheologice descoperite constau în fragmente de vase ceramice, fragmente de oase de animale şi lipitură (SÎRBU *et alii* 2007, p. 365).

Groapa 2 (DG = 2,55 m, DF = 1,90 m, ad. - 0,75 m) începea la - 0,75 m, de la baza primului strat arheologic (superior); avea formă tronconică *(Fig. 6)* şi conţinea în umplutură pământ de culoare galbenă-brună, fragmente de vase ceramice, lipitură şi fragmente de oase (SÎRBU *et alii* 2007, p. 365).

Groapa 5 (D = 0,25 x 0,30 m, ad. -0,20 m) de formă ovală, situată în afara locuinţei L1, la cca. 0,20 m de marginea sud-vestică a acesteia, a fost sesizată la adâncimea de -0,60 m *(Fig. 6)*; conţinea în umplutură numai pământ de culoare brună – roşiatică şi fragmente de lipitură arse puternic (SÎRBU, PANDREA, STOIAN 2008, p. 305).

Groapa 6 (D = 2,00 x 2,30 m; ad. -1,90 m; ad. -1,40 m) de formă ovală a fost observată în săpătură la -1,00 m, în colţul estic al S3 şi continua în profilele estic şi sudic *(Fig. 6)*. *Groapa 6* taie şanţul Ş1, săpat în preistorie şi conţinea, în umplutură, pământ negru-gălbui din stratul ce o suprapunea, fragmente de vase ceramice, bucăţi de lut ars şi oase de animale (PANDREA *et alii* 2009, p. 215).

Şanţul Ş1 (L = 3,30 m; l = 1,30 m; ad. -0,40 m) descoperit în secţiunile S3 şi S4 conţinea în umplutură pământ negru amestecat cu multă cenuşă şi câteva fragmente de vase ceramice *(Fig. 6)*. Acesta a fost tăiat, în colţul estic al S3, pe o lungime de 1,20 m, de *groapa 6* şi avea adâncimea de -0,40 m, în caroul 2, şi -0,10 m, în caroul 3, coborând în trepte numai în această secţiune (PANDREA *et alii* 2009, p. 215).

Groapa 7 (D = 1,00 m, ad. -0,30 m, cercetată parţial), descoperită la -0,90 m, avea formă conică *(Fig. 6)* şi în secţiunea S4 nu conţinea materiale arheologice (PANDREA *et alii* 2009, p. 216).

III. b. Inventar

Cele mai importante materiale de inventar sunt: diverse categorii de vase ceramice *(Fig. 7)*, trei vase miniaturale *(Fig. 8/4 - 6)*, un vas – opaiţ *(Fig. 8/7)*, o greutate miniaturală din lut *(Fig. 8/1)*, două lustruitoare din piatră, trei instrumente pentru decorat ceramica *(Fig. 8/10 - 12)* şi un fragment de grătar pentru cuptorul de ars ceramica *(Fig. 8/9)*.

Fragmentele de vase ceramice sunt modelate cu mâna şi se împart în două categorii: ceramică grosieră şi ceramică fină. Dintre formele ceramicii grosiere amintim: vase de tip sac decorate cu brâu alveolat şi vase de provizii de mari dimensiuni. În categoria ceramicii fine se includ: vase bitronconice negre lustruite şi decorate cu motive geometrice; străchini lustruite atât la interior cât şi la exterior, decorate cu triunghiuri haşurate, şiruri de S, benzi de linii imprimate, şi diverse motive geometrice; castroane cu marginea invazată, decorate pe buză şi pe corp cu motive geometrice şi benzi de linii specifice culturii Basarabi; cupă cu picior; ceşti cu toartă supraînălţată decorate cu benzi din linii incizate şi imprimate sau cu alte diverse motive geometrice *(Fig. 7)*.

III. b. 1. Descrierea pieselor.

1. ***Fusaiolă miniaturală.*** Şuţeşti – Popină, 2007, cultura Basarabi, S 4, c. 1, groapa 6, şanţul Ş1, ad. -0,30 m. Piesă de formă cilindrică confecţionată din lut. Orificiu circular în mijloc. D = 1,8 x 2,1 cm *(Fig. 8/1)*. Nr. inventar: 15430. STOIAN 2009, Fig. 1/ 1.

2. ***Piesă sferică.*** Şuţeşti – Popină, 2008, cultura Basarabi, S 4, c. 2, ad. -0,20-0,40 m. Confecţionată din lut. Jumătate din piesă lipseşte din vechime. D = 2,2 cm *(Fig. 8/2)*. Nr. inventar: 15436. STOIAN 2009, Fig. 1/ 2.

3. ***„Pâine" miniaturală.*** Şuţeşti – Popină, 2007, cultura Basarabi, S 3, c. 2, groapa 6, şanţul Ş1, ad. -0,50 m. Piesă de formă cilindrică, din lut ce prezintă pe ambele feţe adâncituri realizate prin presarea cu degetele. D = 1,8 x 2,0 cm; gr. = 0,8 cm *(Fig. 8/3)*. Nr. inventar: 15435. STOIAN 2009, Fig. 1/ 3.

4. ***Vas miniatural.*** Şuţeşti – Popină, 2007, cultura Basarabi, S 4, c. 1, groapa 6, şanţul Ş1, ad. -0,20-0,40 m. Vas bitronconic confecţionat din pastă semifină de culoare brună-deschisă, cu ardere secundară. O bucată din buză lipseşte din vechime. DG = 4,6 cm, DF = 2,8 cm, Î = 3,6 cm *(Fig. 8/4)*. Nr. inventar: 15431. STOIAN 2009, Fig. 1/ 4.

5. ***Vas miniatural.*** Şuţeşti – Popină, 2008, cultura Basarabi, S 3, c. 1, locuinţa L2, ad. -0,40 m. Vas bitronconic confecţionat din pastă semifină de culoare brună-deschisă. Jumătate din vas lipseşte din vechime. DG = 5 cm, Î = 2,2 cm *(Fig. 8/5)*. Nr. inventar: 15437. STOIAN 2009, Fig. 1/ 5.

6. ***Vas miniatural.*** Şuţeşti – Popină, 2008, cultura Basarabi, S 4, c. 2, ad. -0,20-0,40 m. Vas bitronconic confecţionat din pastă semifină de culoare brună-deschisă. Stare fragmentară. Dg = 7 cm, Î = 2 cm *(Fig. 8/6)*. STOIAN 2009, Fig. 1/ 6.

7. ***Instrument pentru decorat ceramica.*** Şuţeşti – Popină, 2007, cultura Basarabi, S 3, c. 2, groapa 6, şanţul Ş1, ad. -0,50 m. Unealtă din lut de formă bitronconică cu o latură în semicerc. Prezintă mici incizii pe partea activă. Lipseşte o bucată din partea activă încă din vechime. L = 4,1 cm, l = 3,5 cm *(Fig. 8/10)*. Nr. inventar: 15432. STOIAN 2009, Fig. 1/ 9.

8. ***Instrument pentru decorat ceramica.*** Şuţeşti – Popină, 2008, cultura Basarabi, S 4, c. 2, ad. -0,20-0,40 m. Unealtă din lut de formă triunghiulară. Prezintă mici incizii pe partea activă şi are două colţuri rupte din vechime. L = 3,6 x 4,8 cm *(Fig. 8/11)*. Nr. inventar: 15434. STOIAN 2009, Fig. 1/10.

9. ***Instrument pentru decorat ceramica.*** Şuţeşti – Popină, 2008, cultura Basarabi, S 5, c. 1, ad. -0,30 m. Unealtă din lut de formă triunghiulară. Prezintă mici incizii pe partea activă. L = 3,7 cm, l = 3,6 cm *(Fig. 8/12)*. Nr. inventar: 15429. STOIAN 2009, Fig. 1/ 11.

10. ***Vas – Opaiţ.*** Şuţeşti – Popină, 2008, cultura Basarabi, S 4, c. 1, groapa 6, şanţul Ş1, ad. -0,20-0,40 m. Piesă tronconică confecţionată dintr-o pastă grosieră de culoare brună cu urme de ardere secundară. Picior şi toartă lipsă din vechime. Prezintă urme de ardere puternică la interior. DG = 6,5 x 3,9 cm, DF = 2,1 cm, Î = 3,3 cm *(Fig. 8/7)*. Nr. inventar: 15433. STOIAN 2009, Fig. 1/ 7.

III. c. Analogii.

Ca şi în cazul celorlalte vestigii, prezentate la primele două situri, nu vom insista, nici pentru Şuţeşti, decât asupra câtorva piese care merită o atenţie mai

specială. Astfel, piesele miniaturale, vasul opaiţ şi instrumentele pentru decorat ceramica sunt parte a unei posibile truse magice şi au asemănări cu piese descoperite la Alcedar III şi Hlingeni II (Rep. Moldova), Sboryanovo şi Konyovo (Bulgaria), Babadag, Niculiţel–*Cornet*, Popeşti şi Novaci (România) (STOIAN 2009).

III. d. Consideraţii.

Din punct de vedere al stratigrafiei, situl de la Şuţeşti-Popină are două straturi culturale, dintre care cel mai târziu este cel mai bogat în vestigii arheologice. Ca distribuire în spaţiu a descoperirilor, s-a remarcat că acestea se concentrează în special în jumătatea nordică a aşezării *(Fig. 1/3, 6)*.

Cercetările efectuate în acest punct, până în prezent, ne dau posibilitatea să afirmăm că pe popina de la Şuţeşti a existat în perioada secolelor VIII-VI a.Chr. o aşezare corespunzătoare culturii Basarabi în care funcţiona şi un atelier unde se confecţionau vase ceramice specifice epocii. De asemenea, trebuie remarcată şi prezenţa unor piese a căror utilitate este legată mai degrabă de practici şi obiceiuri ce ţin de ritualuri magice (STOIAN 2009).

IV. Consideraţii finale.

Considerăm că informaţiile şi materialele arheologice provenite din noile cercetări întreprinse în cele trei situri nu fac decât să confirme, încă o dată, locuirea de lungă durată a zonei în prima epocă a fierului şi chiar prezenţa unui centru de producţie a vaselor ceramice de tip Basarabi, la Şuţeşti, care în contextul acelor vremuri avea, probabil, în preajmă şi un centru de putere sau impunea acest lucru prin schimburile comerciale aferente.

BIBLIOGRAFIE

HARŢUCHE, ANASTASIU 1968 – N. Harţuche, F. Anastasiu, *Brăiliţa*, Brăila, 1968.

HARŢUCHE, ANASTASIU 1976 – N. Harţuche, F. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecţiei de arheologie a muzeului Brăila*, Brăila, 1976.

HARŢUCHE 1983 – N. Harţuche, *Raport preliminar asupra cercetărilor de la Siliştea (Nazâru), judeţul Brăila,* Istros 2-3 (1983), p. 67 - 80.

HARŢUCHE, SILVESTRU 1992 – N. Harţuche, O. Silvestru, *Consideraţii asupra cercetărilor din aşezarea de la Siliştea – Nazâru, judeţul Brăila,* Istros 6 (1992), p. 17-24, 343-361.

HARŢUCHE 2002 – N. Harţuche, *Complexul arheologic Brăiliţa*, Bucureşti, 2002.

JUGĂNARU 2005 –G. Jugănaru, *Cultura Babadag*, I, Constanţa, 2005.

PANDREA, STOIAN 2006 – S. Pandrea, V. Stoian, *Siliştea, com. Siliştea, jud. Brăila*, CCA, Bucureşti, 2006, p. 232 - 233.

PANDREA *et alii* 2009 – S. Pandrea, V. Sîrbu, V. Stoian, M. Vernescu, *Şuţeşti, com. Şuţeşti, jud. Brăila*, CCA, Bucureşti, 2009, p. 215 - 216.

RENŢA 2008 – E. Renţa, *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomiţa*, Târgovişte, 2008.

SÎRBU, PANDREA 1994 – V. Sîrbu, S. Pandrea, *Cercetările arheologice de la Siliştea – Nazâru, jud. Brăila. Campaniile 1991-1993,* Istros 7 (1994), p. 32 - 36.

SÎRBU *et alii* 2007 – V. Sîrbu, S. Pandrea, V. Stoian, C. Croitoru, *Şuţeşti, com. Şuţeşti, jud. Brăila*, CCA, Bucureşti, 2007, p. 365.

SÎRBU, AILINCĂI, SIMION 2008 – V. Sîrbu, S.C. Ailincăi, G. Simion, *Jijila – Cetăţuie o aşezare fortificată a culturii Babadag în nordul-vestul Dobrogei*, Brăila, 2008.

SÎRBU, PANDREA, STOIAN 2008 – V. Sîrbu, S. Pandrea, V. Stoian, *Şuţeşti, com. Şuţeşti, jud. Brăila*, CCA, Bucureşti, 2008, p. 304 - 305.

STOIAN 2006 – V. Stoian, *Piese din carapace de ţestoasă descoperite la Siliştea – Popină, jud. Brăila,* Istros 13 (2006), p. 159 – 164.

STOIAN 2007 – V. Stoian, *Piese de inventar de tip Babadag de la Siliştea, jud. Brăila*, Tyragetia, s. n., 1 (16), 1 (2007), p. 249-256.

STOIAN 2009 – V. Stoian, *O posibilă trusă magică descoperită în Câmpia Brăilei*, Tyragetia, s. n., 3 (18), 1 (2009), sub tipar.

List of illustrations

Fig. 1. Map of discoveries.

Fig. 2. Siliştea – Popină. Section 34 – Grundriss; Section 35 – West profile; Grundriss.

Fig. 3. Siliştea - Popină. Large bitruncated vessels 1 - 2, 7 - 9; Jar 3 - 6; Bowls 10 - 12; Porringer 13 - 17; Cup 18. Brăiliţa - Calea Galaţi 370 E. Vessel piece 19.

Fig. 4. Siliştea - Popină. Decorated vessel pieces 1 - 6; Handles 7 - 10; Turtle shell items 11 - 15.

Fig. 5. Siliştea - Popină. Bond tools 1, 3; Bond arrow top (?) 2; Stone tools 4 - 10.

Fig. 6. Şuţeşti - Popină. S1, north profile; S2, grundriss and south profile; S3, grundriss and north-west profile; S3, east and south profiles.

Fig. 7. Şuţeşti - Popină. Truncated vessels 1 - 5; Bowls 6, 9; Decorated bitruncated vessels 7 - 8, 10 - 16; Decorated pieces and vessels rims 17 - 27.

Fig. 8. Şuţeşti - Popină. Miniature pieces 1 - 3; Miniature vessels 4 - 6; Lamp vessel 7; Button 8; Kiln grid 9; Clay decoration tools 10 - 12.

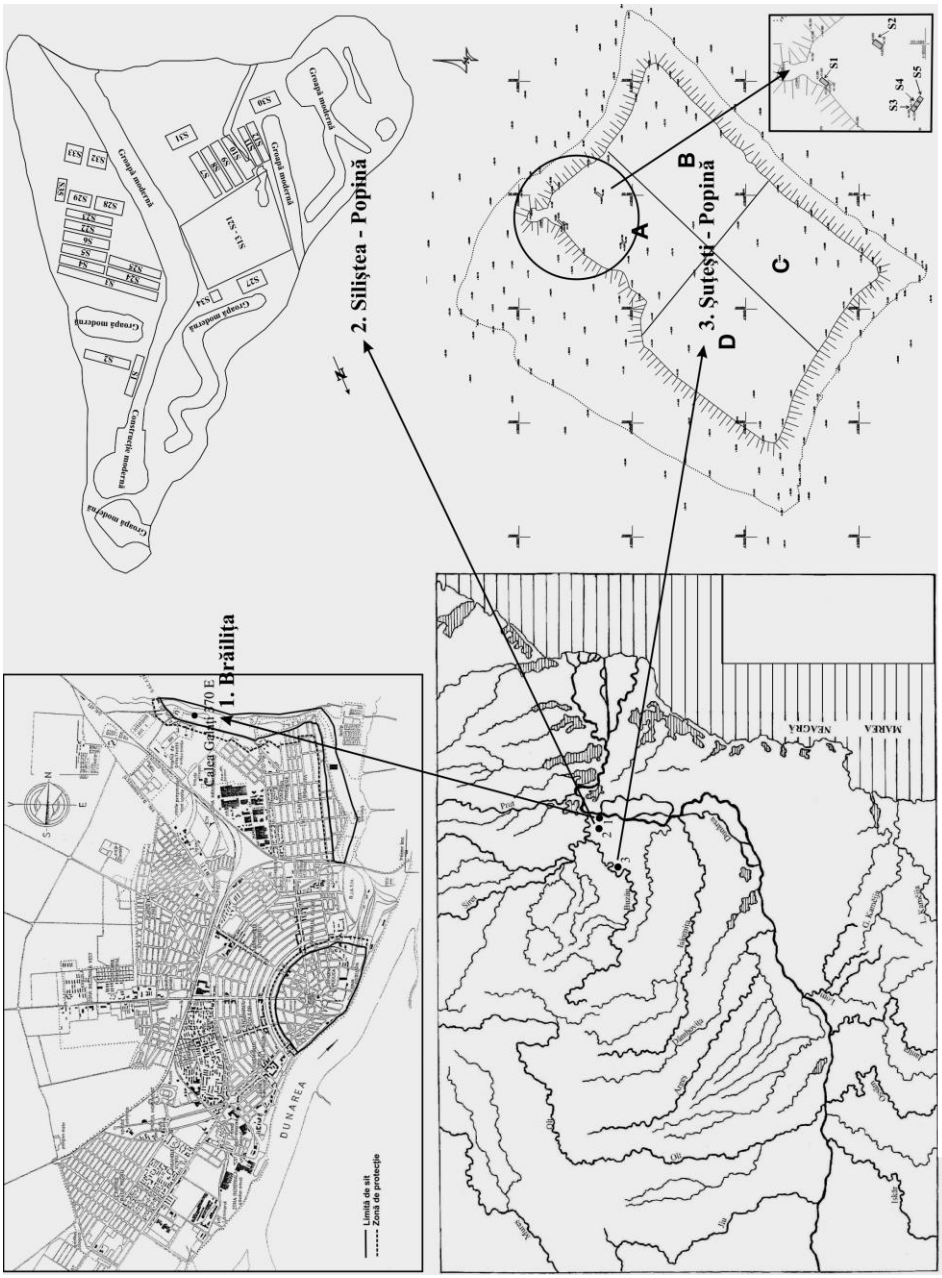

Fig. 1 - Harta descoperirilor.

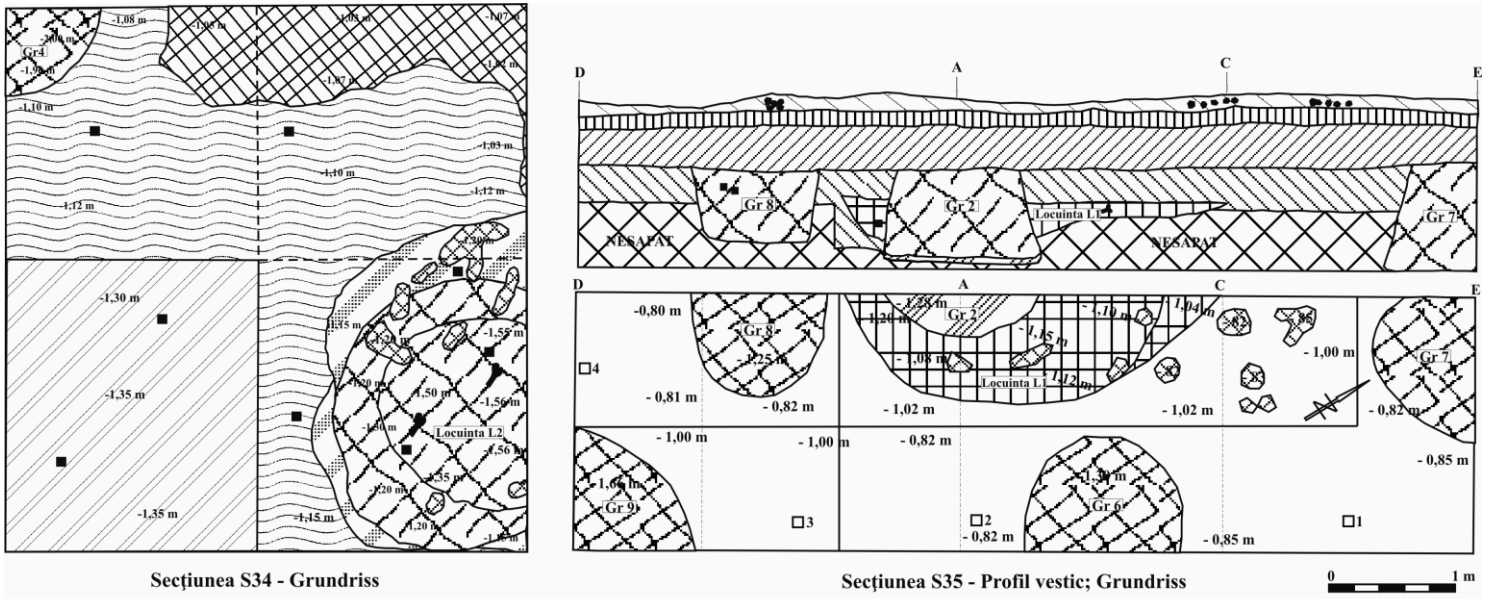

Fig. 2 - Siliştea – *Popină*. Secţiunea S 34 – Grundriss; Secţiunea S 35 – profil vestic; Grundriss.

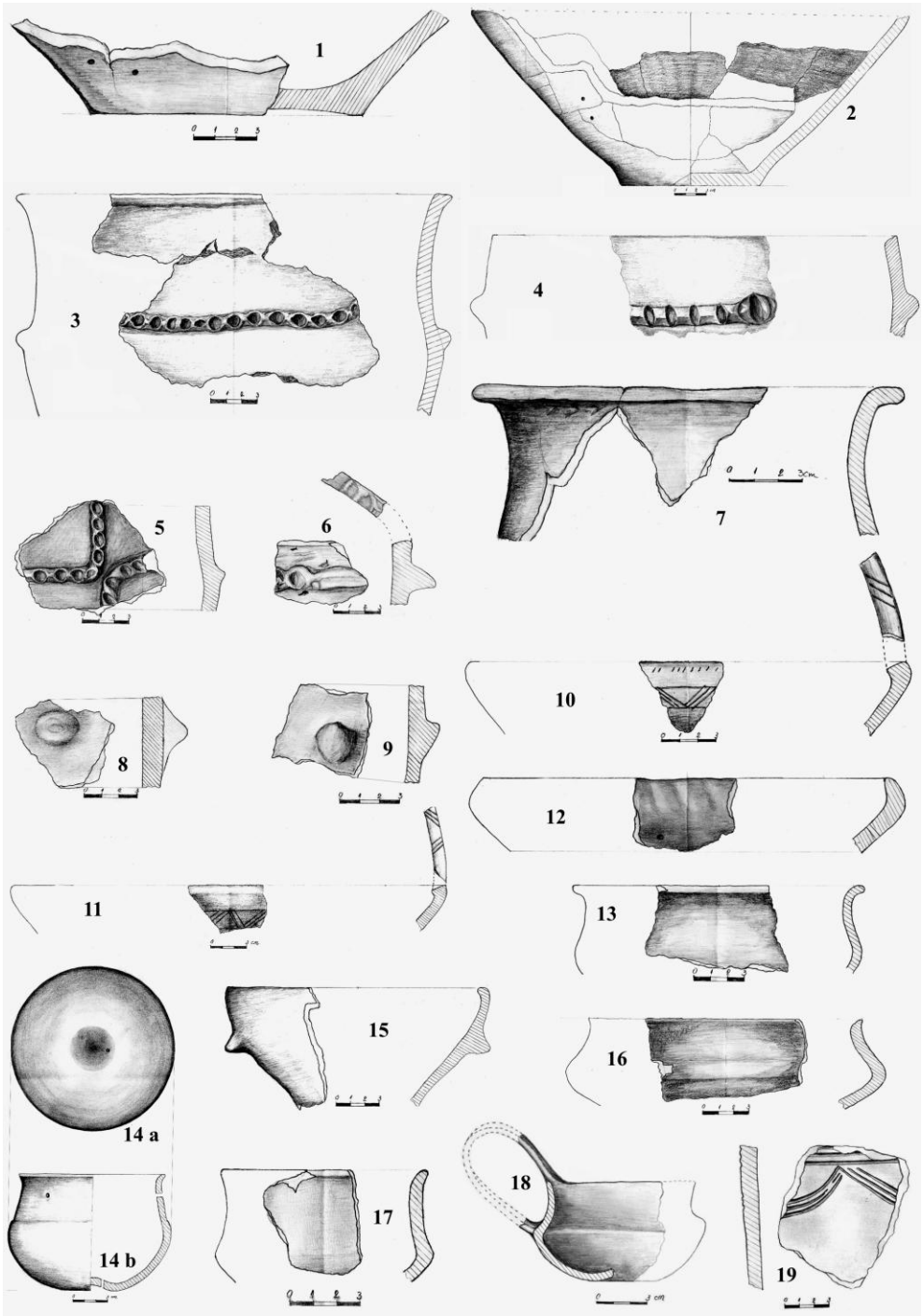

Fig. 3 - Siliştea – *Popină*. 1-2, 7-9 - vase de provizii de dimensiuni mari; 3-6 – vase sac; 10-12 – castroane ; 13-17 – străchini ; 18 – ceaşcă (Brăiliţa – *Calea Galaţi 370 E*) ; 19 – fragment de vas.

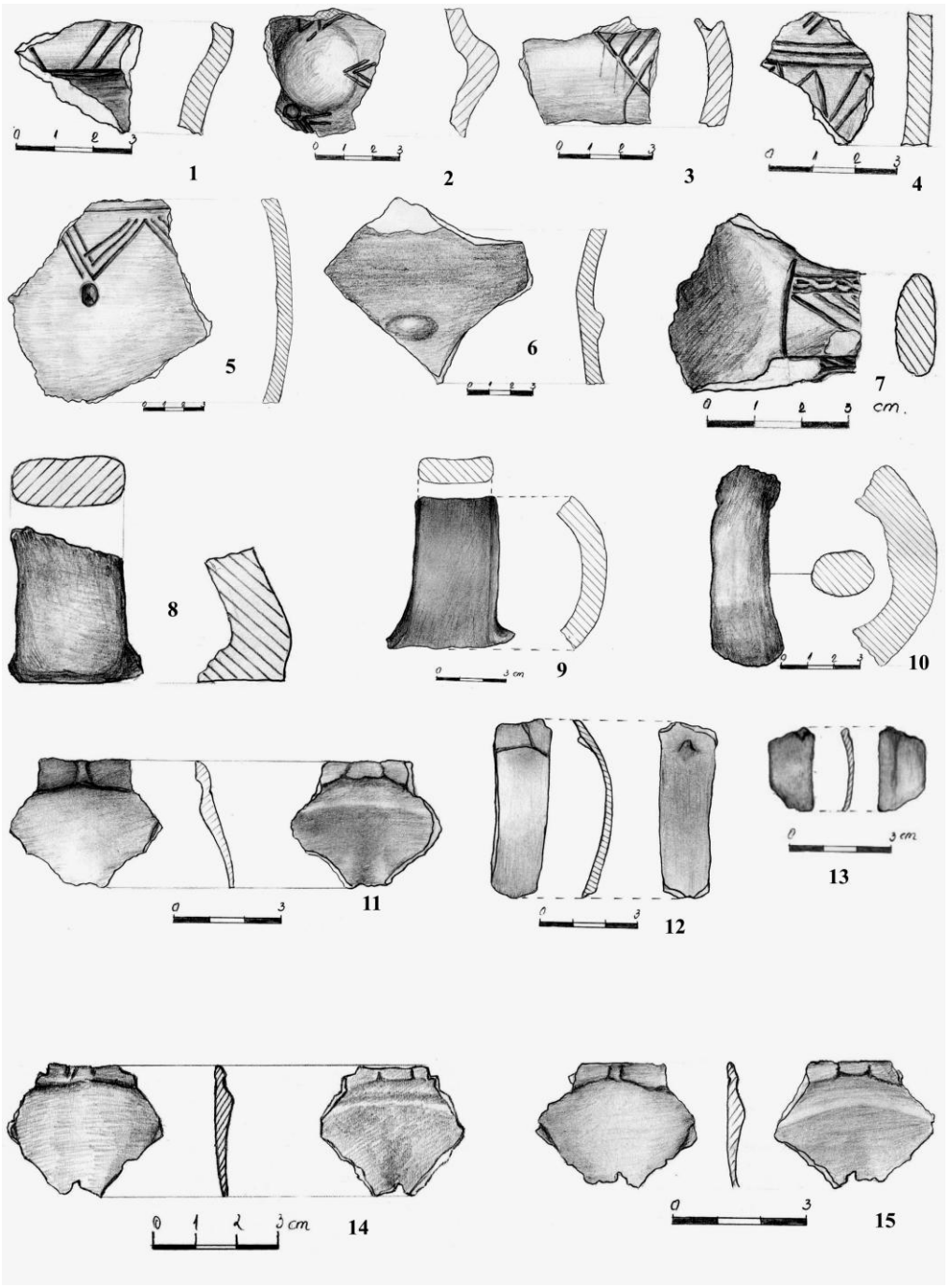

Fig. 4 - Siliştea – *Popină*.
1-6 – fragmente de vase cu decor; 7-10 – torţi; 11-15 – piese din carapace de ţestoasă.

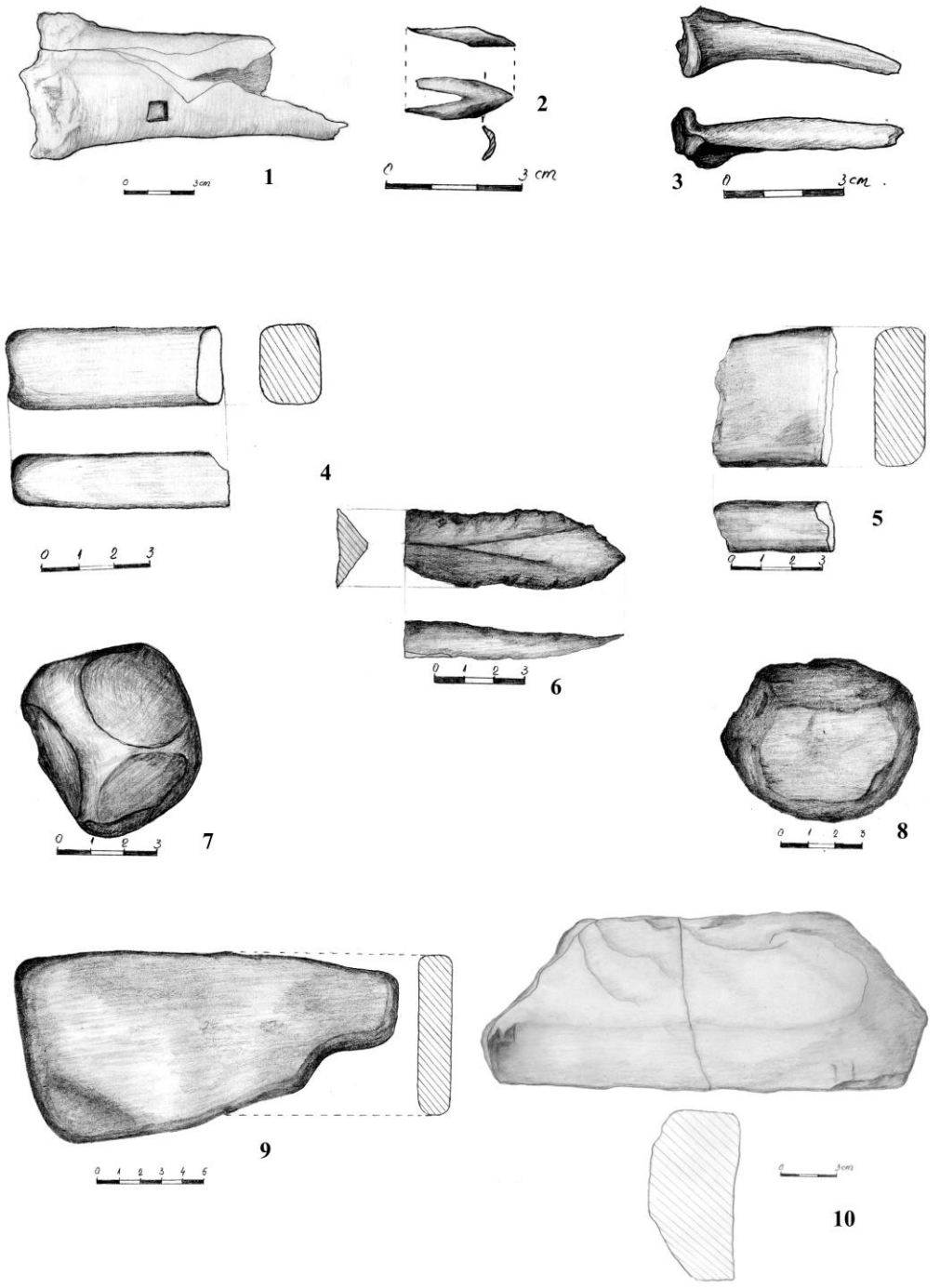

Fig. 5 - Siliştea – *Popină*.
1, 3 – unelte din os; 2 – vârf de săgeată din os(?); 4-10 – unelte din piatră.

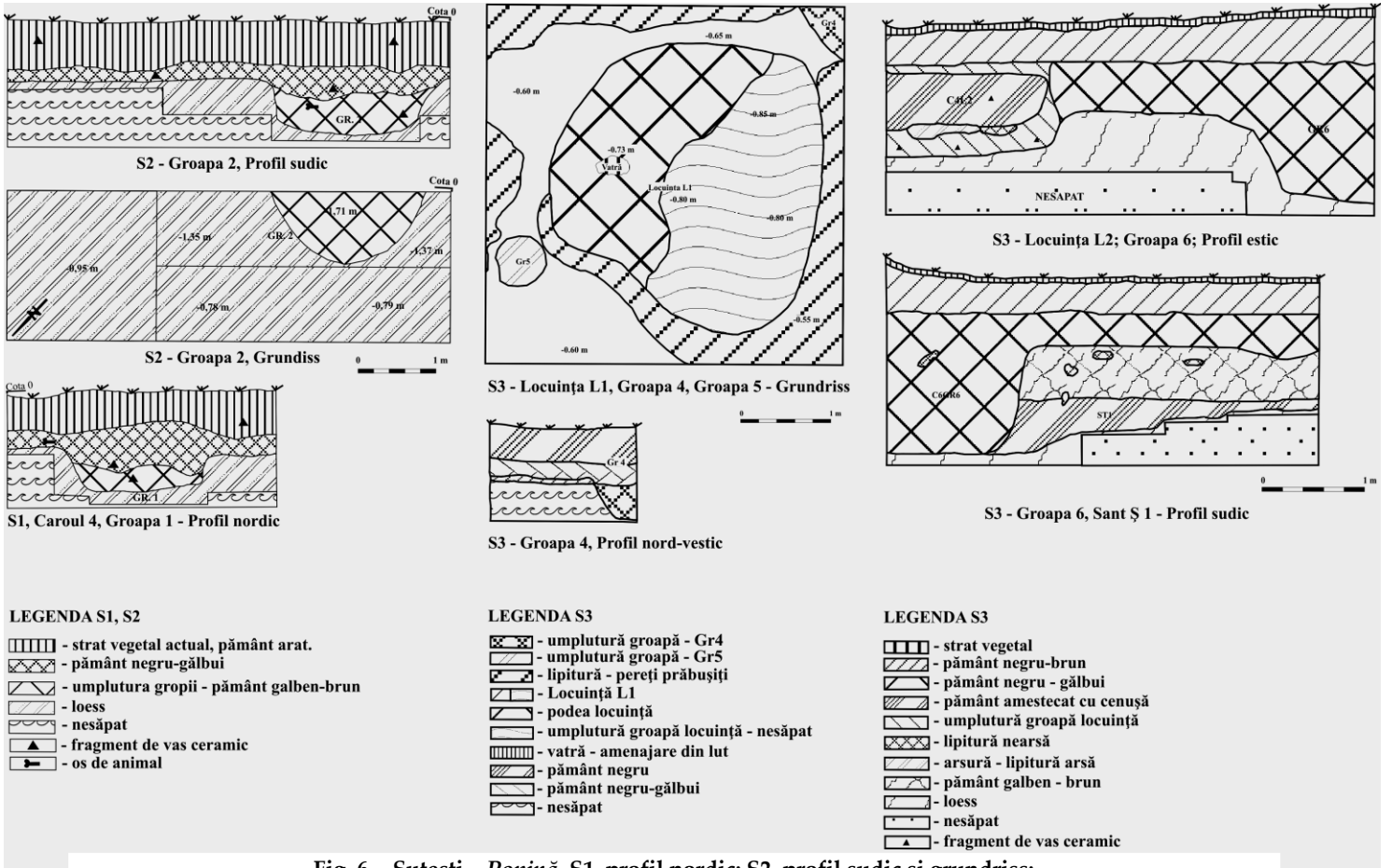

Fig. 6 - Şuţeşti – *Popină*. S1, profil nordic; S2, profil sudic şi grundriss; S3, grundriss şi profil nord-vestic; S3, profil estic şi profil sudic.

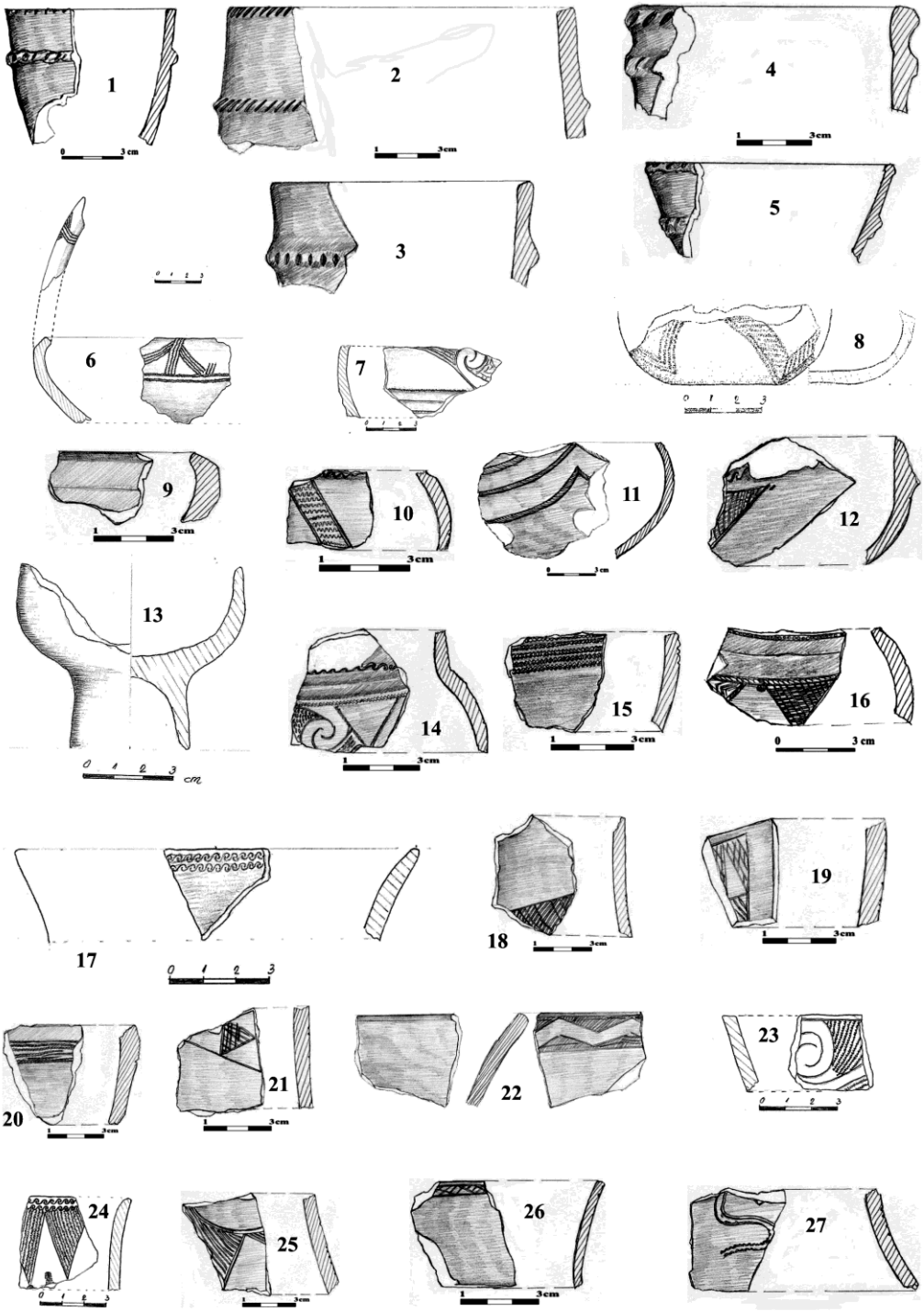

Fig. 7 - Şuţeşti – *Popină*. 1-5 – vase de tip sac ; 6, 9 – castroane ; 7-8, 10-16 – vase bitronconice cu decor ; 17-27 – fragmente şi buze de vase decorate.

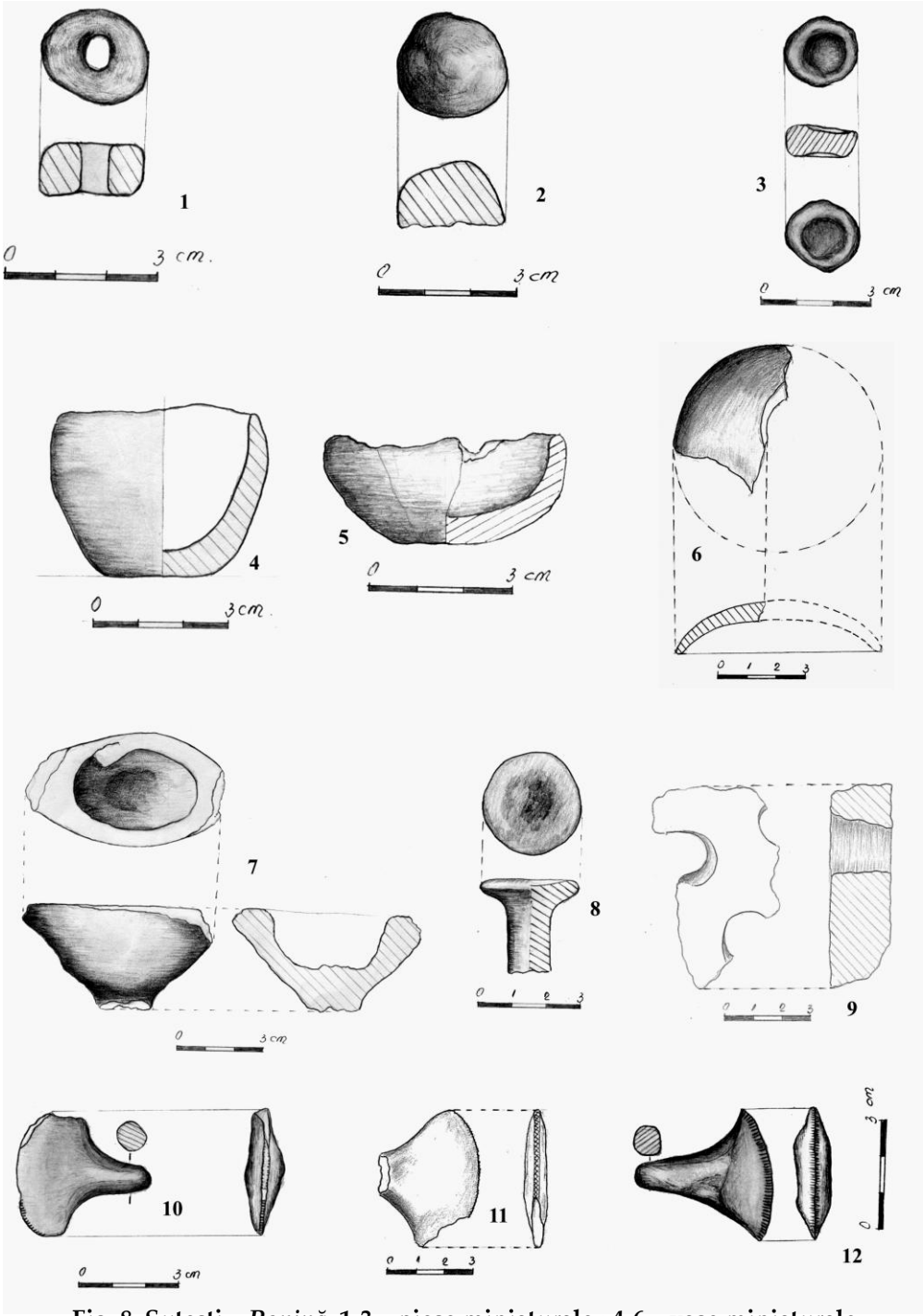

Fig. 8. Şuţeşti – *Popină*. 1-3 – piese miniaturale ; 4-6 – vase miniaturale ; 7 – vas opaiţ ; 8 – buton ; 9 – grătar de la cuptor pentru ars ceramica ; 10-12 – instrumente pentru decorat ceramica.

VÂRFURI DE SĂGEŢI DIN COLECŢIA MUZEULUI DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANŢA

Aurel MOTOTOLEA,
Tiberiu POTÂRNICHE

Cuvinte cheie: *Dobrogea, sciţi, vârfuri de săgeţi, arheologie, arme ofensive*.
Keywords: *Dobruja, scythians, arrowheads, archeology, offensive weapons*.

A series of 144 arrowheads are presented, their larger part of "Scythian" type, added to the museum collections by acquisition.

Most pieces (141) were found in the lagoon Constanţa County, respectively in Sinoe - "Zmeica" and Goloviţa-Cogealac areas, in Histrian rural territory, where other Scythian or Scythian type artifacts were also discovered. One of the pieces comes from Floriile "Adâncata" area (Constanţa County), where a strong and long lasting Getian settlement is documented and where Scythian or Scythian type archaeological artifacts were also discovered.

A large period was proposed for dating the arrowheads (5th – 3rd cent. B.C.) as they do not come from a certain archaeological context to ensure a more refined chronology (although their typology is similar to the one in Transylvania, Eastern Hungary and especially the North Pontic area, where a many centuries lasting Scythian settlement was present). On the other hand, literary, archaeological and numismatic sources certify most proofs for Scythian presence in Dobruja for the centuries 5 – 3 B.C.

An eventual reevaluation of our conclusions is possible, especially after studying other series of arrowheads existing in the collections of the museum in Constaţa or due to future archaeological discoveries.

La începutul anilor 2000 au intrat în colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa, prin achiziţie, alături de alte artefacte arheologice de tipul *small finds*, şi vârfuri de săgeţi.

În cele ce urmează ne-am propus să prezentăm o primă tranşă de 144 piese din această categorie de armament ofensiv. Considerăm util acest demers deoarece, în comparaţie cu alte regiuni ale ţării (Transilvania[1], Moldova[2] etc.),

[1] VASILIEV 1980; VASILIEV 1974 cu bibliografia; MARTA 1991catalog,ş.a.m.d.
[2] MARINESCU 1972; FLORESCU 1972; DUSĔK 1964 etc.

pentru Dobrogea nu există decât preocupări tangenţiale pentru valorificarea, din punct de vedere istoric, a acestei categorii de vestigii arheologice.

Vârfurile de săgeţi de la poziţiile de inventar 42000 – 42075 provin din zona Sinoe – "Zmeica"[3] (comuna Mihai Viteazu, judeţul Constanţa), precum şi cele de la poziţiile 42951 – 42985. Locul de proveniență al altor 30 de piese (43078 – 43107) se află în zona Goloviţa – Cogealac (comuna Cogealac, judeţul Constanţa). Un singur vârf de săgeată (44434) a fost găsit în zona Floriile „Adâncata"[4] (comuna Aliman, judeţul Constanţa), în timp ce pentru alte două (44480, 44481) nu se specifică locaţia (vezi Planşa VI).

Pentru ilustrarea structurii lotului şi descrierea pieselor componente prezentăm, în continuare, catalogul vârfurilor de săgeţi. Precizăm că toate sunt confecţionate din bronz, prin turnare în matriţe (cu excepţia unuia singur, inv. 42060, confecţionat prin modelarea unei bucăţi de tablă) şi se încadrează, tipologic, în categoria celor cu *înmănuşare tubulară*[5].

CATALOG[6]

I. TIP CU DOUĂ ARIPIOARE

I.a. Vârf cu două aripioare, nervură mediană, tub pentru tijă şi spin recurbat (Pl.I/1-3)

1. vârf cu nervură mediană, tub pentru tijă şi spin recurbat; stare bună; *h = 3.88 cm, l = 1.07 cm, ϕ = 0.69 cm, gr = 4.21 g*; nr.inv. 42953; Pl. II/1
2. vârf cu nervură mediană, tub pentru tijă şi spin recurbat; stare bună; *h = 3.51 cm, l = 1.25 cm, ϕ = 0.76 cm, gr = 5.73 g*; inv. 42014; Pl. II/2
3. vârf cu nervură mediană, tub pentru tijă şi spin recurbat; stare bună; *h = 3.1 cm, l = 0.97 cm, ϕ = 0.55 cm, gr = 2.93 g*; nr.inv. 42066; Pl. II/3
4. vârf cu două muchii, tub pentru tijă şi spin; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 4.1 cm, l = 1.04 cm, ϕ = 0.69 cm, gr = 6.03 g*; nr.inv. 42058; Pl. II/4
5. vârf cu nervură mediană, tub pentru tijă, una din muchii este prelungită

[3] Cu menţiunea că piesele de la poziţiile 42058 – 42075 au fost găsite mai aproape de Argamum (Capul Dolojman, com. Jurilovca, judeţul Tulcea), anticul Ὀργάμη πολις, unde tipuri similare de vârfuri de săgeţi au fost găsite în tumuli, ex. Tumulul D, cf. SIMION 2005, p. 34, fig.1.

[4] Deşi departe de zona litorală şi de influenţa directă a coloniilor greceşti, are atestată o locuire getică de durată; aici au fost descoperite, printre altele, diverse piese mărunte - CHIRIAC, ICONOMU 2005, pp.209-218, vârfuri de săgeţi cu valoare premonetară, vezi TALMAŢCHI 1995-1996, p.261,263, precum şi şapte piese de bronz turnat cu reprezentări animaliere, considerate scitice, cf. ICONOMU, CHIRIAC 2008, pp.267-275.

[5] VASILIEV 1980, p.74; VASILIEV 1974, p.49 n. 2; MARTA 1991, p.34.

[6] În catalog, vârfurile de săgeţi vor fi descrise cu dimensiunile maxime păstrate; astfel, va fi notată cu *h* înălţimea/lungimea, cu *l* lăţimea maximă dintre două muchii / aripioare luată la bază, cu *ϕ* diametrul maxim păstrat al tubului/orificiului de fixare a tijei, iar cu *gr* greutatea piesei, exprimată în grame; toate dimensiunile sunt în cm.

sub formă de spin; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 3.66 cm, l = 1.04 cm, ϕ= 0.59 cm, gr = 3.9 g*; nr.inv. 42024; Pl. II/5

I.b. Vârf cu două aripioare, nervură median şi tub pentru tijă (Pl.I/4)

6. vârf cu nervură mediană şi tub pentru tijă; stare bună; *h = 3.6 cm, l = 1.19 cm, ϕ= 0.59 cm, gr = 3.82 g*; nr.inv. 44481; Pl.II/6
7. vârf cu nervură mediană şi tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h=3.28 cm, l=0.99 cm, ϕ=0.53 cm, gr =2.6 g*; nr.inv. 42064; Pl. II/7
8. vârf cu nervură mediană şi tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 3.8 cm, l = 1.13 cm, ϕ = 0.65 cm, gr = 5.15 g*; nr.inv. 42059; Pl.II/8

II. TIP CU TREI ARIPIOARE

II.a. Vârf oval cu trei aripioare, tub pentru tijă şi spin recurbat (Pl.I/5-6)

9. vârf cu 3 aripioare, tub pentru tijă şi spin recurbat; stare bună; *h = 3.38 cm, l = 0.96 cm, ϕ = 0.78 cm, gr = 4.94 g*; nr.inv. 42962; Pl.II/9
10. vârf cu 3 aripioare, tub pentru tijă şi spin recurbat; conic; stare bună; *h = 3.44 cm, l = 0.85 cm, ϕ = 0.54 cm, gr = 2.37 g*; nr.inv. 42968; Pl.II/10
11. vârf cu 3 aripioare, tub pentru tijă şi spin recurbat; stare bună; *h = 3.2 cm, l = 0.7 cm, ϕ = 0.6 cm, gr = 3.71 g*; nr.inv. 42008; Pl.II/11
12. vârf cu 3 aripioare, tub pentru tijă şi spin recurbat ; stare bună; *h = 3.54 cm, l = 0.7 cm, ϕ = 0.6 cm, gr = 2.87 g*; nr.inv. 42067; Pl.II/12
13. vârf cu 3 aripioare, tub pentru tijă şi spin recurbat; stare bună; *h = 3.5 cm, l = 0.8 cm, ϕ = 0.6 cm, gr = 4.08 g*; nr.inv. 42062; Pl.II/13
14. vârf cu 3 aripioare, tub pentru tijă şi spin recurbat; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 3.27 cm, l = 0.95 cm, ϕ = 0.7 cm, gr = 3.48 g*; nr.inv. 42013; Pl.II/14

II.b. Vârf oval cu trei aripioare şi tub pentru tijă scurt (tip "grecesc")[7] (Pl.I/7-8)

15. vârf de cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; stare bună; orificiu pentru cuiul de fixare; *h = 3.4 cm, l = 1.23 cm, ϕ= 0.61 cm, gr = 2.98 g*; nr.inv. 42951; Pl.II/15
16. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; stare bună; *h = 2.06 cm, l = 0.86 cm, ϕ= 0.58 cm, gr = 2 g*; nr.inv. 42963; Pl.II/16
17. vârf de cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; parţial deteriorat; *h = 1.98 cm, l = 0.88 cm, ϕ= 0.66 cm, gr = 1.49 g*; nr.inv. 42961; Pl.II/17
18. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; stare bună; *h = 3.24cm, l = 1.06cm, ϕ= 0.62 cm, gr = 3.2 g*; nr.inv. 42036; Pl.II/18
19. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; stare bună; *h = 2.52 cm, l = 0.94*

[7] Pentru ce înseamnă "tip grecesc" vezi MARTA 1991, p.35 şi Repertoriu XIII,13,Pl.III/86 + XV,1,Pl.IV/92.

cm, ϕ = 0.56 cm, gr = 2.35 g; nr.inv. 42063; Pl.II/19

20. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; uşor deteriorat; *h = 3.17 cm, l = 1.09 cm, ϕ= 0.57 cm, gr = 3.1 g*; nr.inv. 42019; Pl.II/20
21. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; uşor deteriorat; *h = 3.09 cm, l = 1.03 cm, ϕ= 0.58 cm, gr = 2.96 g*; nr.inv. 42028; Pl.II/21
22. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; pe suprafaţă se observă urme ale matriţei; stare bună; *h = 3.58 cm, l = 1.03 cm, ϕ= 0.53 cm, gr = 3.44 g*; nr.inv. 42025; Pl.II/22
23. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; uşor deteriorat; *h = 2.76 cm, l = 1.12 cm, ϕ= 0.49 cm, gr = 2.42 g*; nr.inv. 42018; Pl.II/23
24. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; uşor deteriorat; *h = 2.77 cm, l = 1.1 cm, ϕ= 0.56 cm, gr = 2.33 g*; nr.inv. 42037; Pl.II/24
25. vârf de cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; puternic deteriorat; *h = 3.06 cm, gr = 1.81 g*; nr.inv. 42004; Pl.II/25
26. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; stare bună; *h = 3.17cm, l = 1.56cm, ϕ= 0.62 cm, gr = 3.23 g*; nr.inv. 42955; Pl.II/26
27. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; stare bună; *h = 3.27 cm, l = 1.01 cm, ϕ = 0.72 cm, gr = 4.03 g*; nr.inv. 42009; Pl.II/27
28. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; deteriorare pronunţată; orificiu pentru cuiul de fixare; *h = 2.94 cm, l = 0.97 cm, ϕ= 0.59 cm, gr = 2.52 g*; nr.inv. 42977; Pl.II/28
29. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; pe suprafaţă se observă urme ale procesului de turnare; parţial deteriorat; *h = 2.31 cm, l = 0.72 cm, gr = 1.56 g*; nr.inv. 42007; Pl.II/29
30. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; orificiu pentru cuiul de fixare; parţial deteriorat; *h = 3.14 cm, l = 1.08 cm, ϕ= 0.67 cm, gr = 2.78 g*; nr.inv. 42975; Pl.II/30
31. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 2.95 cm, l = 1 cm, ϕ= 0.6 cm, gr = 2.79 g*; nr.inv. 42958; Pl.II/31
32. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; orificiu pentru cuiul de fixare; uşoară deteriorare; *h = 3.32 cm, l = 1.08 cm, ϕ= 0.62 cm, gr = 3.74 g*; nr.inv. 42952; Pl.II/32
33. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; parţial deteriorat; *h = 3.04 cm, l = 1.02 cm, ϕ= 0.62 cm, gr = 3.06 g*; nr.inv. 42982; Pl.II/33
34. vârf cu 3 aripioare şi tub pentru tijă scurt; orificiu pentru cuiul de fixare; parţial deteriorat; *h = 2.44 cm, l = 0.73 cm, ϕ= 0.57 cm, gr = 1.75 g*; nr.inv. 42970; Pl.II/34

II.c. Vârf conic cu trei aripioare alungite spre bază şi tub pentru tijă
(Pl.I/9-11)

35. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; uşor deteriorat; model pe fiecare faţă, constând din 2 linii încrucişate; *h = 4.94cm, l = 0.96cm, ϕ= 0.6 cm, gr = 3.79 g*; nr.inv. 44434; Pl.III/1
36. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; orificiu

pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 3.25 cm, l = 0.79 cm, ϕ= 0.48 cm, gr = 1.8 g*; nr.inv. 42964; Pl.III/2

37. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; uşor deteriorat; tip "grecesc"; *h =3.4cm, l = 1.03cm, ϕ= 0.66 cm, gr = 4.21 g*; nr.inv. 42020; Pl.III/3
38. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; deteriorat; tip "grecesc"; *h = 2.64cm, l = 1.09cm, ϕ= 0.73cm, gr = 3.37 g*; nr.inv. 42010; Pl.III/4
39. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 3.51cm, l = 0.75cm, ϕ= 0.45 cm, gr = 1.8 g*; nr.inv. 42065; Pl.III/5
40. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; prezintă orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 3.32cm, l = 0.7cm, ϕ= 0.47 cm, gr = 1.63 g*; nr.inv. 42038; Pl.III/6
41. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; deteriorat; *h = 2.3cm, l = 0.75cm, ϕ= 0.47 cm, gr = 1.26 g*; nr.inv. 42021; Pl.III/7
42. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 2.83cm, l = 0.72cm, ϕ= 0.47 cm, gr = 1.7 g*; nr.inv. 42033; Pl.III/8
43. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă rupt; deteriorat; *h = 3.03cm, l = 0.81cm, gr = 1.14 g*; nr.inv. 42026; Pl.III/9
44. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; stare foarte bună; pe tub se observă urme ale matriţei; *h = 3.35cm, l = 0.84cm, ϕ= 0.5 cm, gr = 2.24 g*; nr.inv. 42980; Pl.III/10
45. vârf cu 3 aripioare , conic, tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 3.4cm, l = 0.73cm, ϕ= 0.43 cm, gr = 1.37 g*; nr.inv. 42972; Pl.III/11
46. vârf cu 3 aripioare, conic, tub pentru tijă; deteriorat; *h = 2.72cm, l = 0.74cm, gr = 1.24 g*; nr.inv. 42015; Pl.III/12
47. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă rupt; deteriorat; *h = 3.28cm, l = 0.78cm, ϕ= 0.4 cm, gr = 1.86 g*; nr.inv. 42954; Pl.III/13
48. vârf cu 3 aripioare, conic, tub pentru tijă; deteriorat; *h = 2.96cm, l = 0.64cm, ϕ= 0.5 cm, gr = 1.23 g*; nr.inv. 43103; Pl.III/14
49. vârf cu 3 aripioare , conic, tub pentru tijă scurt; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 3.45cm, l = 0.74cm, ϕ= 0.49 cm, gr = 1.58 g*; nr.inv. 42966; Pl.III/15
50. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; pe tub se observă urme ale matriţei; *h = 3.87cm, l = 0.81cm, ϕ= 0.53 cm, gr = 2.67 g*; nr.inv. 42017; Pl.III/16
51. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază , conic, tub pentru tijă; stare bună; *h = 3.23cm, l = 0.78cm, ϕ= 0.5 cm, gr = 1.78 g*; nr.inv. 42979; Pl.III/17
52. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 3.33cm, l = 0.8cm, ϕ= 0.5 cm, gr*

= 1.62 g; nr.inv. 42974; Pl.III/18

53. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 3.22cm, l = 0.8cm, ϕ= 0.47 cm, gr = 1.72 g*; nr.inv. 42035; Pl.III/19
54. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 3.57cm, l = 0.83cm, ϕ= 0.52 cm, gr = 1.88 g*; nr.inv. 42983; Pl.III/20
55. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; pe tub se observă urme ale matriţei; *h = 3.7cm, l = 0.77cm, ϕ= 0.47 cm, gr = 1.61 g*; nr.inv. 42969; Pl.III/21
56. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; pe tub se observă urme ale matriţei; *h = 3.6cm, l = 0.83cm, ϕ= 0.47 cm, gr = 1.95 g*; nr.inv. 42011; Pl.III/22
57. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; uşor deteriorat; pe tub se observă urme ale matriţei; *h = 3.6cm, l = 0.75cm, ϕ= 0.48 cm, gr = 2.37 g*; nr.inv. 42030; Pl.III/23
58. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; uşor deteriorat; pe tub se observă urme ale matriţei; *h = 3.17cm, l = 0.75cm, ϕ= 0.47 cm, gr = 2.03 g*; nr.inv. 42052; Pl.III/24
59. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; uşor deteriorat; pe tub se observă urme ale matriţei; *h = 3.62cm, l = 0.71cm, ϕ= 0.48 cm, gr = 1.74 g*; nr.inv. 42965; Pl.III/25
60. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; uşor deteriorat; pe tub se observă urme ale matriţei; *h = 3.05cm, l = 0.74cm, ϕ= 0.5 cm, gr = 1.95 g*; nr.inv. 42047; Pl.III/26
61. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; deteriorat; pe tub se observă urme ale matriţei; *h = 2.97cm, l = 0.96cm, ϕ= 0.53 cm, gr = 2.02 g*; nr.inv. 42956; Pl.III/27
62. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă scurt; uşor deteriorat; *h = 2.8cm, l = 0.57cm, ϕ= 0.47cm, gr = 1.26 g*; nr.inv. 43099; Pl.III/28
63. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă; deteriorat; tip "grecesc"; *h = 3.26cm, l = 0.98cm, ϕ= 0.5cm, gr = 3.22 g*; nr.inv. 42070; Pl.III/29
64. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, orificiu pentru tijă; deteriorat; *h = 3.35cm, l = 0.9cm, ϕ= 0.42 cm, gr = 2.09 g*; nr.inv. 42061; Pl.III/30

II.d.1 Vârf conic cu trei aripioare la nivelul bazei şi orificiu pentru tijă interior (Pl.I/12-13)

65. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 2.45cm, l = 0.98cm, ϕ= 0.48 cm, gr = 1.57 g*; nr.inv. 43098; Pl.IV/1

66. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 3.28cm, l = 0.74cm, ϕ= 0.5cm, gr = 1.36 g*; nr.inv. 42967; Pl.IV/2
67. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; pe corp se observă urme ale matriţei; uşor deteriorat; *h = 2.73cm, l = 0.8cm, ϕ= 0.45 cm, gr = 1.6 g*; nr.inv. 43100; Pl.IV/3
68. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 2.62cm, l = 0.8cm, ϕ= 0.45 cm, gr = 1.13 g*; nr.inv. 42068; Pl.IV/4
69. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; deteriorat; *h = 2.35cm, l = 0.66cm, ϕ= 0.45 cm, gr = 1.11 g*; nr.inv. 42003; Pl.IV/5
70. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 2.17cm, l = 0.82cm, ϕ= 0.5 cm, gr = 1.1 g*; nr.inv. 42973; Pl.IV/6
71. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 2.2cm, l = 0.7cm, ϕ= 0.45 cm, gr = 1.07 g*; nr.inv. 43083; Pl.IV/7
72. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 2.46cm, l = 0.8cm, ϕ= 0.52 cm, gr = 1.57 g*; nr.inv. 42029; Pl.IV/8
73. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 2.48cm, l = 0.78cm, ϕ= 0.45cm, gr = 1.68 g*; nr.inv. 43081; Pl.IV/9
74. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 2.2cm, l = 0.67cm, ϕ= 0.48 cm, gr = 1.16 g*; nr.inv. 43079; Pl.IV/10
75. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; deteriorat; *h = 2.14cm, l = 0.7cm, ϕ= 0.43 cm, gr = 0.94g*; nr.inv. 42001; Pl.IV/11
76. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h =2.34cm, l = 0.83cm, ϕ= 0.58cm, gr = 1.58g*; nr.inv. 42046; Pl.IV/12
77. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; pe tub se observă urme ale matriţei; *h = 2.06cm, l = 0.8cm, ϕ= 0.5 cm, gr = 1.52 g*; nr.inv. 42027; Pl.IV/13
78. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; stare bună; *h = 2.24cm, l = 0.68cm, ϕ= 0.5 cm, gr = 1.19 g*; nr.inv. 42074; Pl.IV/14
79. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 2.21cm, l = 0.73cm, ϕ= 0.5 cm, gr = 1.17 g*; nr.inv. 43091; Pl.IV/15
80. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorată una din muchii; *h = 2.4cm, l = 0.8cm, ϕ= 0.45 cm, gr = 1.41 g*; nr.inv. 43107; Pl.IV/16
81. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 2.24cm, l = 0.7cm, ϕ= 0.53 cm, gr = 1.33 g*; nr.inv. 43087; Pl.IV/17
82. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu

pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h* = 2.*22cm, l = 0.72cm, ϕ= 0.44 cm, gr = 1.14 g*; nr.inv. 42043; Pl.IV/18

83. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; nervuri profilate; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h* = 2.*7cm, l = 0.9cm, ϕ= 0.57cm, gr = 2.29 g*; nr.inv. 42042; Pl.IV/19
84. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; pe corp se observă urme ale matriţei; *h* = 2.*35cm, l = 1cm, ϕ= 0.47 cm, gr = 1.8 g*; nr.inv. 42069; Pl.IV/20
85. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; pe corp se observă urme ale matriţei; *h* = 2.*45cm, l = 0.93cm, ϕ= 0.54cm, gr = 1.74 g*; nr.inv. 42071; Pl.IV/21
86. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h* = 2*cm, l = 0.85cm, ϕ= 0.45cm, gr = 1.48 g*; nr.inv. 42034; Pl.IV/22
87. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h* =2.*94cm, l = 0.97cm, ϕ= 0.48cm, gr = 2.31g*; nr.inv. 42039; Pl.IV/23
88. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; deteriorat; *h = 2.32cm, gr = 1.31 g*; nr.inv. 43105; Pl.IV/24
89. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h* = 2.14*cm, l = 0.84cm, ϕ= 0.46cm, gr = 1.45 g*; nr.inv. 43090; Pl.IV/25
90. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h* = 2.24*cm, l = 0.79cm, ϕ= 0.5cm, gr = 1.69g*; nr.inv. 42032; Pl.IV/26
91. vârf cu 3 muchii, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h* = 2.18*cm, l = 0.88cm, ϕ= 0.53cm, gr = 1.44g*; nr.inv. 42022; Pl.IV/27
92. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h* = 2.3*cm, l = 0.99cm, ϕ= 0.56cm, gr = 1.92g*; nr.inv. 42045; Pl.IV/28
93. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; pe corp se observă urme ale matriţei; uşor deteriorat; *h* = 2.*68cm, l = 0.71cm, ϕ= 0.45 cm, gr = 1.62 g*; nr.inv. 42073; Pl.IV/29
94. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h* = 3.07*cm, l = 0.87cm, ϕ= 0.52cm, gr = 2.7g*; nr. inv.42012; Pl.IV/30
95. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h* = 1.*86cm, l = 0.7cm, ϕ= 0.46 cm, gr = 0.92 g*; nr.inv. 43096; Pl.IV/31

II.d.2 Vârf conic cu trei aripioare la nivelul bazei, linie discontinuă în treimea superioară şi orificiu pentru tijă interior (Pl.I/14**)**

96. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor

deteriorat; *h = 2.39cm, l = 0.6cm, ϕ= 0.48cm, gr = 1.16 g*; nr.inv. 42057; Pl.IV/32

97. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; foarte uşor deteriorat; pe corp se observă urme ale matriţei; *h = 2.42cm, l = 0.82cm, ϕ= 0.59cm, gr = 2.03g*; nr.inv. 42041; Pl.IV/33
98. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 2.37cm, l = 0.84cm, ϕ= 0.54cm, gr = 2g*; nr.inv. 42016; Pl.IV/34
99. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 2.25cm, l = 0.71cm, ϕ= 0.48cm, gr = 1.29g*; nr.inv. 43089; Pl.IV/35
100. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; stare bună; *h = 2.48cm, l = 0.83cm, ϕ= 0.52cm, gr = 1.66g*; nr.inv. 42072; Pl.IV/36
101. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 2.43cm, l = 0.67cm, ϕ= 0.51cm, gr = 1.59 g*; nr.inv. 42075; Pl.IV/37
102. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 2.38cm, l = 0.79cm, ϕ= 0.55cm, gr = 1.81 g*; nr.inv. 43101; Pl.IV/38
103. vârf cu 3 aripioare, la nivelul bazei, conic, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; deteriorat; *h = 2.38cm, l = 0.78cm, ϕ= 0.52cm, gr = 1.24 g*; nr.inv. 42055; Pl.IV/39

II.d.3 Vârf conic compact cu trei aripioare alungite spre bază şi tub /orificiu pentru tijă scurt (Pl.I/15-17)

104. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, compact, orificiu pentru tijă; deteriorat; *h = 2.29cm, l = 0.6cm, gr = 1.33 g*; nr.inv. 43088; Pl.V/1
105. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, compact, orificiu pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 2.44cm, l = 0.6cm, ϕ= 0.48 cm, gr = 0.97 g*; nr.inv. 43097; Pl.V/2
106. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, compact, tub pentru tijă scurt; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 2.83cm, l = 0.67cm, ϕ= 0.46 cm, gr = 1.34 g*; nr.inv. 43102; Pl.V/3
107. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, compact, tub pentru tijă scurt; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 2.48cm, l = 0.68cm, ϕ= 0.52cm, gr = 1.39 g*; nr.inv. 43084; Pl.V/4
108. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă scurt; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 2.67cm, l = 0.54cm, ϕ= 0.5 cm, gr = 1.24 g*; nr.inv. 42976; Pl.V/5
109. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, compact, tub pentru tijă scurt; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 2.74cm, l = 0.56cm, ϕ= 0.52 cm, gr = 1.48 g*; nr.inv. 42981; Pl.V/6
110. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, compact, tub pentru tijă scurt; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 2.47cm, l = 0.66cm, ϕ= 0.48 cm, gr = 1.42 g*; nr.inv. 43085; Pl.V/7

111. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, compact, tub pentru tijă scurt; orificiu pentru cuiul de fixare; stare bună; *h = 2.96cm, l = 0.69cm, ϕ= 0.54 cm, gr = 2.17 g*; nr.inv. 42957; Pl.V/8
112. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, compact, orificiu pentru tijă,; uşor deteriorat; *h = 2.33cm, l = 0.61cm, ϕ= 0.46 cm, gr = 1.35 g*; nr.inv. 43080; Pl.V/9
113. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, compact, orificiu pentru tijă; deteriorat;; orificiu pentru cuiul de fixare; *h = 2.32cm, l = 0.63cm, gr = 1.18 g*; nr.inv. 42006; Pl.V/10
114. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, tub pentru tijă scurt; stare bună; *h = 3.2cm, l = 0.6cm, ϕ= 0.53 cm, gr = 1.75 g*; nr.inv. 42959; Pl.V/11
115. vârf cu 3 aripioare alungite spre bază, conic, compact, tub pentru tijă scurt; stare bună;; *h = 2.82cm, l = 0.5cm, ϕ= 0.42 cm, gr = 1.41g*; nr.inv. 43078; Pl.V/12

III. TIP PIRAMIDAL

III.a. Vârf piramidal compact cu trei muchii la nivelul bazei şi orificiu pentru tijă (Pl.I/18**)**

116. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; stare bună; *h = 1.94cm, l = 0.76cm, ϕ= 0.51cm, gr = 1.47 g*; nr.inv. 42000; Pl.V/13
117. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 2.31cm, l = 1.05cm, ϕ= 0.5cm, gr = 1.82 g*; nr.inv. 43106; Pl.V/14
118. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 1.85cm, l = 0.84cm, ϕ= 0.57cm, gr = 1.68 g*; nr.inv. 43095; Pl.V/15
119. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 2.09cm, l = 0.9cm, ϕ= 0.54cm, gr = 1.75g*; nr.inv. 42023; Pl.V/16
120. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; orificiu pentru cuiul de fixare; *h = 2.02cm, l = 0.89cm, ϕ= 0.66cm, gr = 1.52g*; nr.inv. 42984; Pl.V/17
121. vârf piramidal compact cu 3 muchii, alungite peste nivelul bazei, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 2.53cm, l = 0.98cm, ϕ= 0.5cm, gr = 2.05g*; nr.inv. 42978; Pl.V/18
122. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; deteriorat; *h = 1.61cm, l = 0.65cm, ϕ= 0.5cm, gr = 1.1g*; nr.inv. 44480; Pl.V/19
123. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 1.95cm, l = 0.72cm, ϕ= 0.58cm, gr = 1.7g*; nr.inv. 43086; Pl.V/20
124. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 2.1cm, l = 0.78cm, ϕ= 0.52cm, gr = 2.02g*; nr.inv. 43094; Pl.V/21
125. vârf piramidal compact cu 3 muchii ce depăşesc nivelul bazei, orificiu

pentru tijă; uşor deteriorat; *h* = 2*cm, l = 0.72cm, ϕ = 0.5cm, gr = 1.62g*; nr.inv. 43104; Pl.V/22

126. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h* = 1.94*cm, l = 0.86cm, ϕ= 0.56cm, gr = 1.93 g*; nr.inv. 42056; Pl.V/23
127. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; deteriorat; *h* = 1.71*cm, l = 0.8cm, ϕ= 0.48cm, gr = 0.85g*; nr.inv. 42002; Pl.V/24
128. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; orificiu pentru cuiul de fixare; *h* = 2.27*cm, l = 0.85cm, ϕ= 0.54cm, gr = 2.26 g*; nr.inv. 42054; Pl.V/25
129. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei, orificiu pentru tijă; stare bună; orificiu pentru cuiul de fixare; *h* = 2*cm, l = 0.76cm, ϕ= 0.53cm,gr = 1.85g*; nr.inv. 42048; Pl.V/26

III.b. Vârf piramidal compact ce se îngustează în treimea superioară, cu trei muchii, la nivelul bazei şi orificiu pentru tijă

130. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei şi orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; orificiu pentru cuiul de fixare; *h* = 2.05*cm, l = 0.84cm, ϕ= 0.58cm, gr = 1.98 g*; nr.inv. 42051; Pl.V/27
131. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei şi orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; orificiu pentru cuiul de fixare; *h* = 1.97*cm, l = 0.82cm, ϕ= 0.49cm, gr = 1.63 g*; nr.inv. 42005; Pl.V/28
132. vârf piramidal compact cu 3 muchii la nivelul bazei şi orificiu pentru tijă; uşor deteriorat; *h* = 1.77*cm, l = 0.77cm, ϕ= 0.49cm, gr = 1.36 g*; nr.inv. 42040; Pl.V/29

III.c. Vârf piramidal compact cu trei muchii
III.c.1: cu orificiu pentru tijă (Pl.I/19)

133. vârf piramidal compact cu 3 muchii, orificiu pentru tijă; stare bună; *h* = 2.*86cm, l = 0.62cm, ϕ= 0.43 cm, gr = 1.84 g*; nr.inv. 42049; Pl.V/30
134. vârf piramidal compact cu 3 muchii, orificiu pentru tijă; stare bună; *h = 2.25cm, l = 0.63cm, ϕ= 0.34 cm, gr = 1.6 g*; nr.inv. 43092; Pl.V/31
135. vârf piramidal compact cu 3 muchii, orificiu pentru tijă; deteriorat; orificiu pentru cuiul de fixare; *h = 2.88cm, l = 0.63cm, gr = 1.65 g*; nr.inv. 42044; Pl.V/32
136. vârf piramidal compact cu 3 muchii, orificiu pentru tijă; stare bună; orificiu pentru cuiul de fixare; *h = 2.62cm, l = 0.74cm, ϕ= 0.4 cm, gr = 1.78 g*; nr.inv. 43093; Pl.V/33

III.c.2: cu tub pentru tijă (Pl.I/20-22)

137. vârf piramidal compact cu 3 muchii, tub pentru tijă; uşor deteriorat; *h* = 3.*33cm, l = 0.72cm, ϕ= 0.53 cm, gr = 2.81 g*; nr.inv. 42960; Pl.V/34

138. vârf piramidal compact cu 3 muchii, tub pentru tijă; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 2.66cm, l = 0.94cm, ϕ= 0.72 cm, gr = 4.49 g*; nr.inv. 42971; Pl.V/35
139. vârf piramidal compact cu 3 muchii, tub pentru tijă; stare bună; *h = 3.65cm, l = 0.78cm, ϕ= 0.53 cm, gr = 3.47g*; nr.inv. 42985; Pl.V/36
140. vârf piramidal compact cu 3 muchii, tub pentru tijă; deteriorat; *h = 2.78cm, l = 0.82cm, ϕ= 0.67 cm, gr = 3.89 g*; nr.inv. 42031; Pl.V/37
141. vârf piramidal compact cu 3 muchii, tub pentru tijă; uşor deteriorat; *h = 3.37cm, l = 0.75cm, ϕ= 0.5 cm, gr = 3.17 g*; nr.inv. 42053; Pl.V/38
142. vârf piramidal compact cu 3 muchii, alungit; tub pentru tijă rupt; orificiu pentru cuiul de fixare; uşor deteriorat; *h = 2.43cm, l = 0.96cm, ϕ= 0.58 cm, gr = 1.98 g*; nr.inv. 42050; Pl.V/39
143. vârf piramidal compact cu 3 muchii, tub pentru tijă scurt; în partea superioară se îngustează mult; stare bună; *h = 2.64cm, l = 0.58cm, ϕ= 0.45 cm, gr = 1.96 g*; nr.inv. 43082; Pl.V/40

Varia (Pl.I/23)

144. vârf triunghiular plat; tub pentru tijă; stare bună; confecţionat manual, prin baterea unei bucăţi de tablă; probabil Ev Mediu timpuriu (sec. XI –XII p.Chr.); *h = 3.25 cm, l = 1.52cm, ϕ = 0.84cm, gr = 4.39g*; nr.inv.42060; Pl.V/41

❖

Un număr de 23 (15,97%) vârfuri pot fi considerate de tip „grecesc"[8], iar restul de 120 (83,33%) (cu excepţia unuia singur, probabil de tip medieval timpuriu[9]) sunt vârfuri de săgeţi de „tip scitic", de „factură scitică" sau de „perioadă scitică".

Trebuie precizat că tipurile de vârfuri de săgeţi prezentate în catalogul de mai sus au o largă răspândire, nefiind apanajul exclusiv al populaţiilor scitice. Îndelungata influenţă scitică în zonă, precum şi analogiile, din punct de vedere al formelor şi tipologiilor, cu descoperirile din nordul Mării Negre[10], Transilvania[11] şi estul Ungariei[12], ne îndreptăţesc să le analizăm în continuare cu această denumire, deşi lipsa unui context arheologic definit reduce mult din relevanţa informaţiilor istorico-arheologice pe care acest tip de armă de atac l-ar putea oferi.

Piesele prezentate au o tipologie relativ diversificată, împărţirea pe tipuri făcându-se după criteriul formei[13]:

- cu două aripioare (foliforme) şi tub pentru tijă, cu spin recurbat (I.a) sau fără (I.b);
- cu trei aripioare, ovale, cu tub pentru tijă şi spin recurbat (II.a) sau tub pentru tijă scurt (II.b);

[8] Caracterizate astfel de eleganţa formei şi acurateţea execuţiei, cf. *supra* n. 7; niciun alt element însă (context , localizare exactă ş.a.m.d.) nu confirmă aceast lucru.

[9] BARNEA,ŞTEFĂNESCU 1971, p.297.

[10] MELYUKOVA 1989, pl.2;10;25;27;28;30; MELYUKOVA 1995, p.35, fig.2,3; PETRENKO 1995, p.14, fig.9.

[11] VASILIEV 1980, pp.74-75; pl.9, fig.3-14.

[12] KEMENCZEI 1994, p.81,pl.2,fig.9; p.85,pl.3,fig.3; p.87,pl.4,fig.2,5,8,9,12; p.91,pl.5.fig.2.

[13] MARTA 1991, p.34.

- cu trei aripioare, conice, cu tub pentru tijă (II.c);
- cu trei aripioare, conice, cu orificiu pentru tijă (II.d.1), cu o subvariantă în care, în treimea superioară vârful se îngustează (II.d.2) şi cu o alta în care, tot în treimea superioară, vârful este compact, având şi tubul pentru tijă mai scurt (II.d.3);
- piramidale cu 3 muchii, orificiu pentru tijă şi vârf compact (III.a), care se poate îngusta în treimea superioară (III.b);
- piramidal compact cu 3 muchii, cu orificiu (III.c.1) sau tub (III.c.2) pentru tijă.

❖

Dincolo de funcţia uzuală a acestora, vârfurile de săgeţi scitice (sau de „factură scitică") au şi o dimensiune culturală; împreună cu elemente de harnaşament şi stilul „animalier" al obiectelor, fac parte din aşa-numita *triadă scitică*[14], definitorie pentru problematica scitică în ansamblul său. Vedem utilă, din acest punct de vedere, o scurtă prezentare a sciţilor precum şi a influenţei exercitată de aceştia în Dobrogea, aşa cum reiese din analiza surselor literare, arheologice şi numismatice.

Sciţii[15], grup de populaţii nomade şi războinice, vorbitoare de limbă iraniană, al căror habitat iniţial a fost identificat în sudul Siberiei şi stepele Asiei Centrale, îşi încep migraţia în vest spre jumătatea secolului IX a.Chr.[16] Cauzele acestei deplasări sunt multiple şi insuficient cunoscute. Fie că este vorba de ambiţii politice sau de schimbări climatice[17], cert este faptul că, începând cu secolul VIII a.Chr., avem atestate cele mai vechi urme de cultură scitică în Europa, în sudul Rusiei[18] actuale. Cu o evoluţie cronologică periodizată de majoritatea cercetătorilor în trei mari etape[19] (sec. IX – jumătatea sec. VIII a.Chr.: faza *prescitică*, sec. VII – VI a.Chr. : faza scitică *arhaică*, sec. V – III a.Chr.: faza scitică *clasică*)[20], sciţii ocupă în mod permanent şi autoritar, în acest interval temporal, stepele de la nordul Mării Negre, de la Don, în est la Dunăre, în vest[21].

Descoperirile arheologice documentează urme scitice atât spre vestul Europei (Transilvania[22], Ungaria[23], Austria[24], Slovacia[25], Polonia[26], chiar şi Franţa[27]) cât şi

[14] FIALKO 2006, p.63.
[15] Numiţi astfel de grecii antici cf. FIALKO 2006, p.63.
[16] GEEL, van *et alii* 2004, p.152.
[17] BOKOVENKO 2004, p.31.
[18] SZEMERÉNYI 1980, p.5; GEEL, van *et alii* 2004, p.152; ALEKSEEV 2004, p.10.
[19] Deşi studii mai recente "rafinează" periodizarea chiar în 8 etape, vezi ALEKSEEV 2004, pp.10-11.
[20] GEEL, van *et alii* 2004, p.152.
[21] MELYUKOVA 2008, p.98.
[22] MOGA 1942, pp.74-76;VASILIEV 1980 şi VASILIEV 1974 cu bibliografia.
[23] KEMENCZEI 1994, pp.79-99.
[24] VASILIEV 1974, p.54.
[25] HELMUTH 2006, rezumat în limba engleză; KEMENCZEI 1994, p.79.
[26] VASILIEV 1974, p.53; CERNENKO 1991, p.29.
[27] VASILIEV 1974, p.54.

spre sud (Serbia[28] şi Bulgaria[29]), dar acestea nu reprezintă (cu excepţia Transilvaniei şi Ungariei) decât simple raiduri de pradă.

Lunga perioadă de expansiune politică şi militară şi continua implicare în lupte au contribuit la crearea şi perfecţionarea propriului armament[30], în cadrul căruia arcul şi săgeţile ocupă un loc principal.

Vârfurile de săgeţi de tip scitic au fost găsite pe un areal imens, începând din sudul Siberiei, Tuva, Pamir, regiunea Mării Aral[31], Transcaucazia[32], nordul Pontului şi până în Ungaria (sporadic atestate şi mai departe, spre vestul Europei[33]) şi în cantităţi mari (descoperite aproape în fiecare mormânt scitic cercetat, numărul acestora variind de la câteva piese la câteva sute de exemplare)[34], atribute ce definesc cu prisosinţă atât aspectele militare cât şi culturale ale arcului şi săgeţilor în lumea scitică[35].

În ceea ce priveşte rolul militar al acestui tip de armament ofensiv, forma aerodinamică a vârfurilor de săgeţi scitice conferea acestora o mare forţă de penetrare, fiind capabile să străpungă armurile şi scuturile adversarilor[36] (în schelete umane fiind identificate vârfuri de săgeţi în craniu sau coloană până la o profunzime de 2–3 cm)[37]. Efectul letal era amplificat de spinul recurbat (prin îngreunarea procesului de extragere din rană), precum şi de otrăvirea[38] acestor vârfuri.

Îndelungata dominaţie scitică în stepele nord-pontice a făcut inevitabilă interacţiunea cu teritoriul dobrogean. Descoperirile scitice sau de factura scitică în această zonă, reduse numeric (comparativ cu Transilvania, spre exemplu, în aceeaşi perioadă), s-au înmulţit în ultimele decenii.

Există suficiente izvoare documentare, arheologice sau numismatice care arată o atenţie permanentă a sciţilor pentru Dobrogea, fie din considerente militare sau de habitat, fie doar ca zonă de tranzit spre centrele bogate din Thracia.

Izvoarele literare eline menţionează expediţia regelui persan Darius contra sciţilor[39] la nordul Gurilor Dunării, din anul 513 a.Chr[40]. În 495 a.Chr. are loc o

---

[28] VASILIEV 1974, p.50.

[29] VASILIEV 1974, p.55.

[30] FIALKO 2006, p.63.

[31] CHUGUNOV, PARZINGER, NAGLER 2004, p.4.

[32] SZEMERÉNYI 1980, p.19; PETRENKO 1995, pp. 5-6.

[33] Vezi *supra* n. 20-23.

[34] FIALKO 2006, p.63.

[35] SZEMERÉNYI 1980, p.19: sciţii erau de neimaginat fără arcuri şi săgeţi; forţa de ordine ateniană era cunoscută ca Σκύθαι sau τοξόται, cei doi termeni fiind interschimbabili în mod evident, deoarece definesc o stare de fapt identică. HERODOT 1999, IV,46: în Sciţia oricine era un arcaş călare era totodată şi un războinic.

[36] CERNENKO 1991, p.12: decoruri pe cupe antice arată armuri sau scuturi străpunse de săgeţi.

[37] CERNENKO 1991, p.12.

[38] BACON 2002, *passim*: arcaşii sciţi îşi infectau săgeţile prin înmuiere în cadavre în descompunere sau sânge contaminat cu gunoi de grajd.

[39] HERODOT 1999,IV,1; IV,46. Unele ornamente de căpăstru descoperite la Histria sunt considerate a fi ahemenide, urme ale trecerii armatelor „marelui rege" pe aici, în urmărirea sciţilor, cf. ALEXANDRESCU 2008, pp.120-140.

[40] ALEXANDRESCU 1956, p.319-342; ALEXANDRESCU 2008, p.127, n. 72 cu bibliografia.

invazie a sciţilor în Thracia, aceştia înaintând până la Chersonesul Tracic[41], iar în 339 a.Chr. cunoscutul conflict dintre Atheas[42] şi regele Filip al II-lea al Macedoniei[43] readuce sciţii şi teritoriul danubiano-pontic în atenţia scriitorilor greci.

Pentru Dobrogea, izvoarele arheologice (punctăm descoperirile mai semnificative: psaliile de os de la Tariverde şi Histria[44], lucrate în stil zoomorf şi datate în a doua jumătate a secolului VI a.Chr.; mânerul unei oglinzi de la Histria[45], terminat cu un cap de pasăre răpitoare, datat în a doua jumătate a secolului VI a.Chr.; ceramica[46] de tip scitic din aşezări getice din secolele IV-III a.Chr.; cazanul de bronz de la Castelu[47], secolul V a.Chr.; o unealtă de orfevrerie[48] descoperită în zona Dunării; *sabia emblemă* de la Medgidia[49]; cele trei statui de piatră[50] traco-scitice de la Sibioara, Stupina şi din preajma Dinogeţiei, datate spre sfârşitul secolului VI a.Chr.; piese de tip scitic de la Murighiol, Celic Dere, Nifon, Babadag[51]; construcţiile funerare monumentale scitice din vecinătatea Mangaliei, precum şi alte morminte de caracter scitic din zona litorală[52]) şi numismatice (emisiuni monetare[53] ce atestă existenţa unor basilei[54] sciţi şi, implicit, a unor structuri politice în zona cuprinsă între Callatis şi Dionysopolis[55]), deşi mai puţin explicite decât cele literare, conturează tabloul atât al unei prezenţe efective de lungă durată a sciţilor, în special în zona cordonului litoral al Mării Negre, cât şi a unei puternice influenţe culturale şi materiale asupra populaţiei autohtone.

De altfel, trebuie remarcat că, încă de la sfârşitul secolului al III –lea a.Chr. Dobrogea este indicată cu numele de Σκυθία[56], denumire ce se va perpetua până târziu în epoca romană[57] şi romano-bizantină[58], moment în care etnicii sciţi vor fi

---

[41] MELYUKOVA 2008, p.101.

[42] MELYUKOVA 2008, pp.105-106: Atheas, presupusul unificator al triburilor scite de la nordul Mării Negre, ar fi ocupat, în tendinţa sa de expansiune spre Thracia, şi o parte din teritoriile gete din dreapta Dunării.

[43] IRIMIA 2000-2001, p.300.

[44] BERCIU, PIPPIDI 1965, p.101.

[45] ALEXANDRESCU 1966, pp.133-294.

[46] IRIMIA 2000-2001, p.300 n. 34 cu bibliografia.

[47] ARICESCU 1965, pp.565-570.

[48] CULICĂ 1967, pp.677-685.

[49] IRIMIA 1975, p.110 n. 92 cu bibliografia.

[50] BERCIU, PIPPIDI 1965, pp.102-103; IRIMIA 2000-2001, p.302 le datează secolele VI-V a.Chr.

[51] ICONOMU, CHIRIAC 2008, p.271, toate localităţile fiind în judeţul Tulcea.

[52] IRIMIA 1984, pp.64-83.

[53] Datate în ultimele trei sferturi ale secolului al II-lea a.Chr. cf. PREDA 1998, p.126; TALMAŢCHI 1999, pp.307-312.

[54] PREDA 1998, p.121: *Kanites,Charaspes,Tanusa,Akrosas,Ailios,Sariakes.*

[55] CANARACHE 1950, pp.213-257. Informaţiile numismatice sunt confirmate indirect de menţionarea, de către Plinius cel Bătrân IV,11(18)41a sciţilor agricultori (*Scythae Aroteres*) în teritoriul din apropierea oraşelor Dionysopolis şi Bizone.

[56] În cuprinsul decretului histrian dat în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos, cf. BERCIU, PIPPIDI 1965, p.234 n. 60; PIPPIDI 1967, pp.186-221.

[57] Ovidiu (*Tristele, Ponticele*), chiar sub rezerva licenţelor poetice folosite, constată, dacă nu o stare de fapt, cel puţin puternicele reverberaţii ale acesteia şi foloseşte relativ des termenul de *scit* sau denumeşte regiunile în care trăieşte *scitice*, vezi MUNTEANU 1972, pp.429-438.

[58] PIPPIDI 1967, pp.186-221: Diocleţian (284-305) va numi provincia nou creată *Scythia Minor*.

fost demult asimilaţi în masa populaţiei locale.

❖

În urma informaţiilor prezentate, putem concluziona că, cel puţin în intervalul a cinci secole (VI – II a.Chr.), au existat interacţiuni şi interferenţe continue între sciţi şi autohtonii din teritoriul danubiano – pontic, fapt ce a dus la influenţe materiale şi culturale în ambele sensuri.

Cu toate acestea, nu putem canaliza discuţia spre elementul etnic ce a utilizat aceste vârfuri de săgeţi. Avem de a face, cu siguranţă, şi cu un proces de imitare / adaptare de către populaţia locală a acestui tip de armă de atac[59], deşi nu au fost găsite dovezi material concrete de producere a pieselor în mediul local[60].

În ceea ce priveşte încadrarea cronologică, propunem o datare cuprinsă în intervalul secolelor V – III a.Chr.[61], plauzibilă atât datorită similitudinii cu perioada scitică clasică, cât şi cu perioada de intens aport scitic în Dobrogea, aşa cum reiese din dovezile literare şi arheologice.

O eventuală reevaluare a concluziilor noastre este posibilă, în special după studierea şi a altor loturi de vârfuri de săgeţi existente în colecţia muzeului constănţean sau beneficiind de aportul unor noi descoperiri arheologice.

BIBLIOGRAFIE

ALEKSEEV 2004 - A.Yu. Alekseev, *Some chronological problems of European Scythia: Archaeology and Radiocarbon*, în: *Impact of the Environment on Human Migration in Eurasia*, Dordrecht, 2004, p.9-19.

ALEXANDRESCU 1956 – P. Alexandrescu, *Izvoare greceşti despre retragerea lui Darius din expediţia scitică*, SCIV 7 (1956) 3-4, pp.319-342.

ALEXANDRESCU 1966 – P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955 – 1961*, în: *Histria II*, Bucureşti, 1966, pp.133-294.

ALEXANDRESCU 2008 – P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice histriene. Ornamente de căpăstru achemenide la Istros. Perşi, sciţi şi saci*, Pontica 41 (2008), pp.119-144.

ARICESCU 1965 - A. Aricescu, *Cazanul scitic de la Castelu*, *SCIV* 16 (1965) 3, pp.565-570.

BACON 2002 - D.R. Bacon, *The History of Bioterrorism*: *An Overview*, în: *A.S.A.* Newsletters 66 (2002) 3 (sursă on-line: *www.asahq.org/Newsletters/2002/).*

BARNEA, ŞTEFĂNESCU 1971 – I.Barnea, Ş.Ştefănescu, *Din istoria Dobrogei (III): Bizantini, români şi bulgari la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971.

[59] SIMION 2005, p.33.

[60] Spre deosebire de Bulgaria, de exemplu (pentru a ne limita la o zonă imediat învecinată), unde la Kolarovgrad a fost descoperită o matriţă de confecţionat vârfuri de săgeţi, cf. VASILIEV 1974, p.55.

[61] SIMION 2005, pp.33-34 propune pentru piese similare o datare cuprinse între secolele V – IV a.Chr., dar beneficiind de informaţiile adiacente furnizate de descoperirea acestora într-un context arheologic definit, respectiv săpături în tumuli, ex. D, A95 etc.

BERCIU, PIPPIDI 1965 – D. Berciu, D.M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei (I): Geţi şi greci la Dunărea de Jos – din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, Bucureşti, 1965.

BOKOVENKO 2004 – N.A. Bokovenko, *Migrations of Early nomads of the Eurasian steppe in a context of climatic changes*, în: *Impact of the Environment on Human Migration in Eurasia*, Dordrecht, 2004, pp.21-33.

CANARACHE 1950 – V. Canarache, *Monetele sciţilor din Dobrogea*, SCIV 1 (1950), pp.213-257.

CERNENKO 1991- E.V. Cernenko, *The Scythians. 700-300 BC*, Londra, 1991 (= Osprey Military, Men-at-Arms series, 137).

CHIRIAC, ICONOMU 2005 – C. Chiriac, C. Iconomu, *Descoperiri arheologice din zona aşezării getice de la Floriile (judeţul Constanţa)*, ArhMold 28 (2005), pp.209-218.

CHUGUNOV, PARZINGER, NAGLER 2004 – K.V. Chugunov, H. Parzinger, A. Nagler, *Chronology and cultural affinity of the kurgan Arzhan – 2 complex according to archaeological data*, în: *Impact of the Environment on Human Migration in Eurasia*, Dordrecht, 2004, pp.1-7.

CULICĂ 1967 – V. Culică, *O unealtă scitică de orfăurărie la Dunărea de Jos*, *SCIV* 18 (1967) 4, pp.677-685.

DUSĔK 1964 – M. Dusĕk, *Regiunile carpato – dunărene şi sudul Slovaciei în etapa hallstattiană târzie,* ArhMold 2-3 (1964), pp.273-298.

FIALKO 2006 – O. Fialko, *Scythian Material Culture*, Acta Terrae Septemcastrensis, 5 (2006) 1, pp.63-75.

FLORESCU 1972 – A.C. Florescu, *Unele consideraţii asupra cetăţilor traco-getice (hallstattiene) din mileniul I î.e.n. de pe teritoriul Moldovei*, Cercetări istorice, 2(1972), pp.102-118.

GEEL, van *et alii* 2004 - B. van Geel *et alii* – *The Sun, climate change and the expansion of the scythian culture after 850 BC*, în: *Impact of the Environment on Human Migration in Eurasia*, Dordrecht, 2004, pp.151-158.

HELMUTH 2006 – A. Helmuth, *Smolenice – Molpir in a light of scythians attacks on Hallstatt settlements north and south of the Moravian gate*, Slovenska archeologia, 54 (2006), 2, p.191-208 (sursă on-line: *http://cejsh.icm.edu.pl).*

HERODOT 1999 – Herodot, *Istorii*, IV, Bucureşti, 1999.

ICONOMU, CHIRIAC 2008 – C. Iconomu, C. Chiriac, *Descoperiri întâmplătoare din epoca fierului în Dobrogea,* ArhMold 30 (2008), pp.267-275.

IRIMIA 1975 – M. Irimia, *Observaţii privind arheologia secolelor VII – V î.e.n. în Dobrogea*, Pontica 8 (1975), pp.89-114.

IRIMIA 1984 – M. Irimia, *Morminte plane şi tumulare din zona litorală a Dobrogei (sec. IV – II î.e.n.) şi problema apartenenţei lor etnice,* Thraco – Dacica 5 (1984), pp.64-83.

IRIMIA 2000-2001 – M. Irimia, *Despre sciţi şi Sciţia Mică în ultimele secole ale mileniului I a.Chr.*, Pontica 33-34 (2000-2001), pp.299-317.

KEMENCZEI 1994 – T. Kemenczei, *Pfeilspitzen von früh-skythentyp aus Ostungarn*, Folia Archaeologica 43 (1994), pp.79-99.

MARINESCU 1972 – G. Marinescu, *Consideraţii asupra aşa-zisei „probleme scitice" în lumina descoperirilor arheologice de pe teritoriul României*, File de istorie, 2

(1972), pp.25-35.

MARTA 1991 – D. Marta, *Aspecte tipologice ale armamentului ofensiv roman de pe teritoriul Daciei*. *Săgeţi(I)*, Crisia 21 (1991), pp.34-51.

MELYUKOVA 1989 – A.I. Melyukova, *Stepi evropeikoi ciasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremea*, Arheologhia SSSR, Moscova, 1989.

MELYUKOVA 1995 – A.I. Melyukova, *Scythians of Southeastern Europe*, în: *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Berkeley, 1995, p.27-62.

MELYUKOVA 2008 – A.I. Melyukova, *The Scythians and Sarmatians*, în: *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge , 2008, p.97-110.

MOGA 1942 – M. Moga, *Noi descoperiri scitice în Transilvania*, Apulum 1 (1942), pp.72-79.

MUNTEANU 1972 – M. Munteanu, *Informaţiile date de Ovidiu despre populaţia teritoiului rural al Dobrogei în comparaţie cu alte izvoare documentare*, Pontica 5 (1972), pp.429-438.

PETRENKO 1995 –V.G. Petrenko, *Scythian culture in the North Caucasus*, în: *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Berkeley, 1995, pp.5-26.

PIPPIDI 1967 – D.M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti, 1967.

PREDA 1998 – C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Bucureşti, 1998.

SIMION 2005 – G. Simion, *Metalurgia la geţii de pe teritoriul Dobrogei*, în: *Aspecte privind prelucrarea şi circulaţia metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul Mediu*, Tulcea, 2005, pp.33-40.

SZEMERÉNYI 1980 – O. Szemerényi, *Four old iranian ethnic names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka*, Viena, 1980.

TALMAŢCHI 1995-1996 – G. Talmaţchi, *Din nou despre circulaţia monetară antică în zona Floriile – Adâncata (judeţul Constanţa)*, Pontica 28-29 (1995-1996), pp.261-266.

TALMAŢCHI 1999 - G. Talmaţchi, *Monede scitice descoperite în Dobrogea*, Pontica 32 (1999), pp.307-312.

VASILIEV 1974 – V. Vasiliev, *Poziţia cronologică şi semnificaţia cultural – etnică a săgeţilor scitice din aria carpatică*, Apulum 12 (1974), pp.72-79.

VASILIEV 1980 – V. Vasiliev, *Sciţii agatîrşi pe teritoriul României*, Cluj – Napoca, 1980.

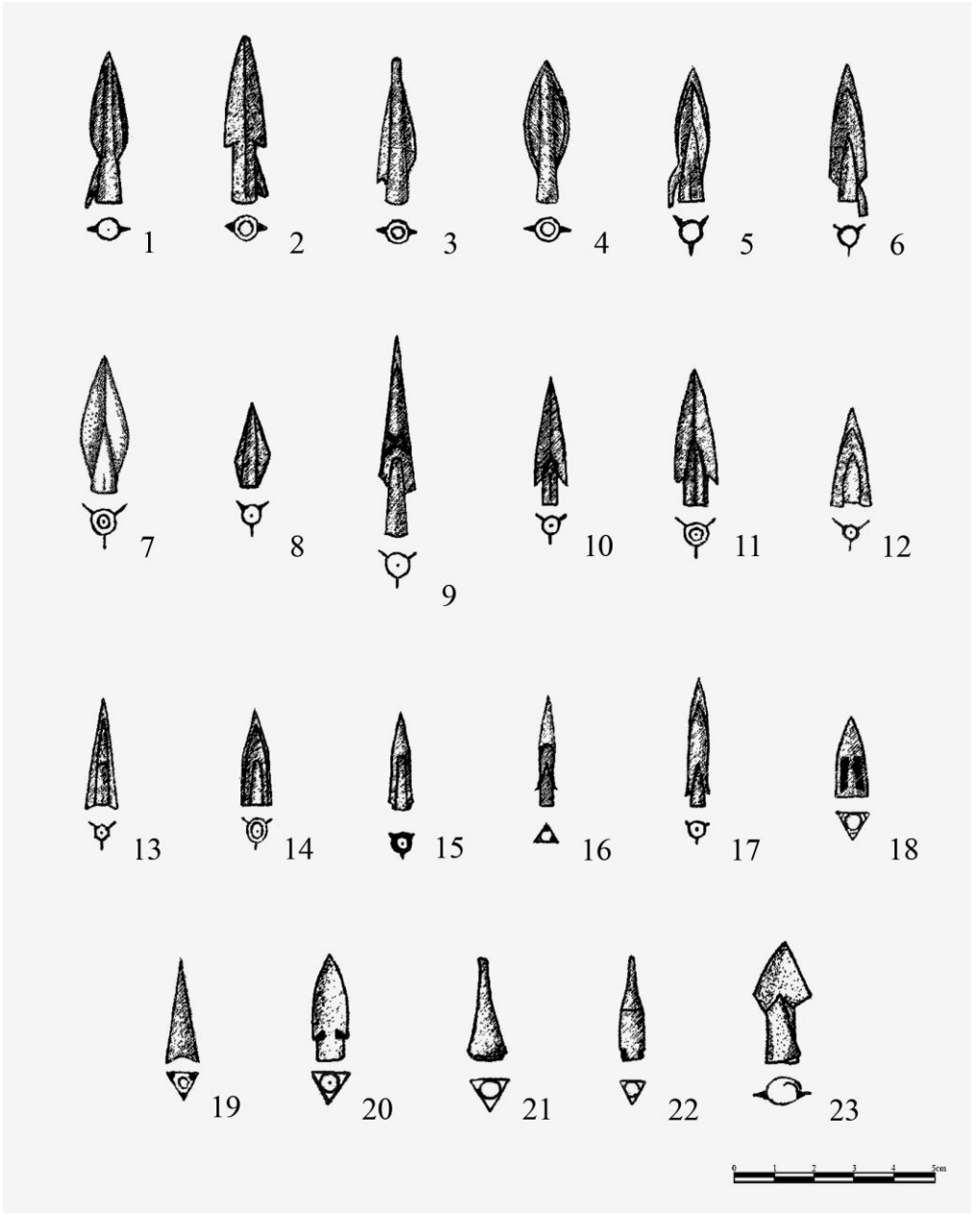

Pl. I

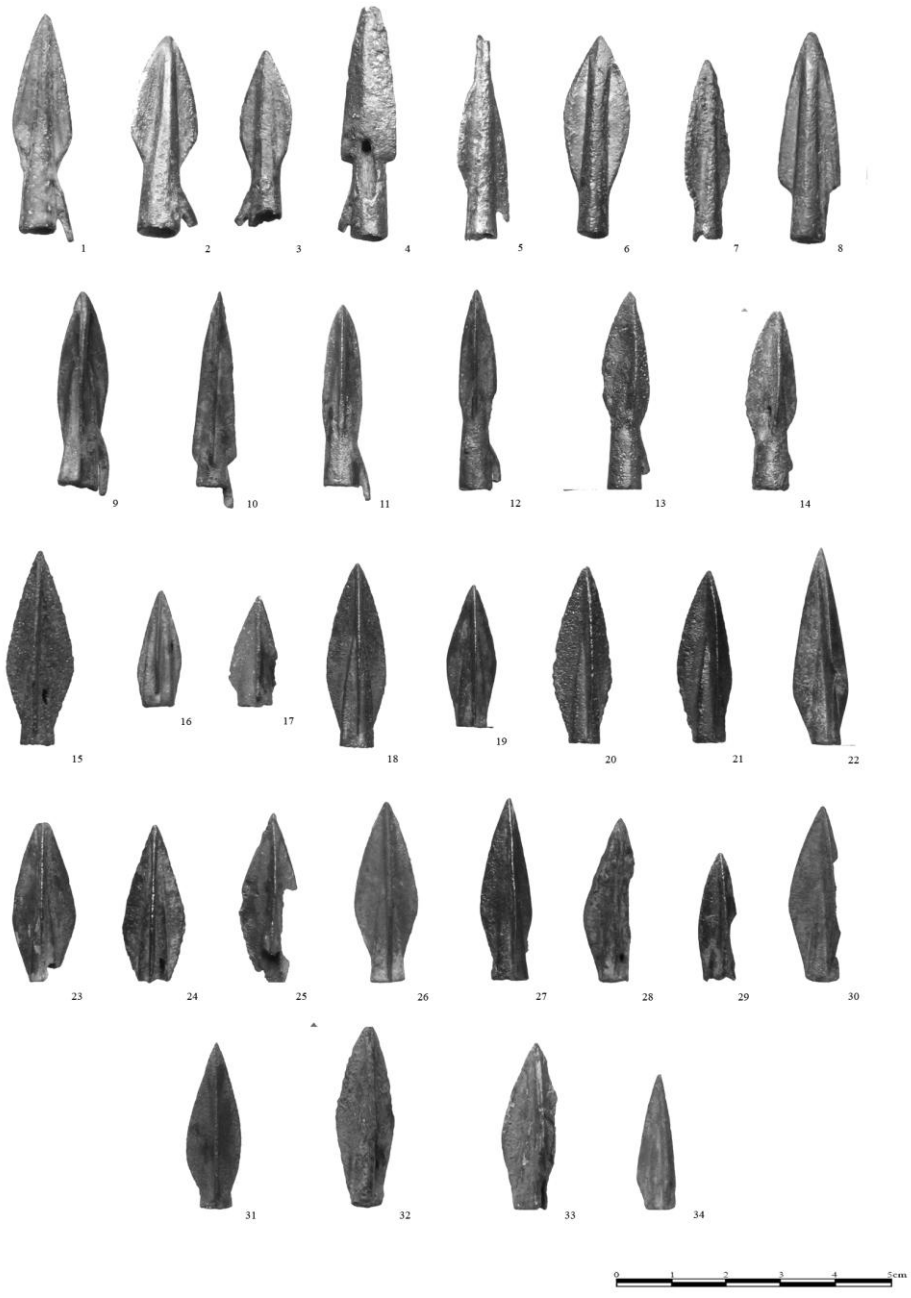
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
0 1 2 3 4 5cm

Pl. II

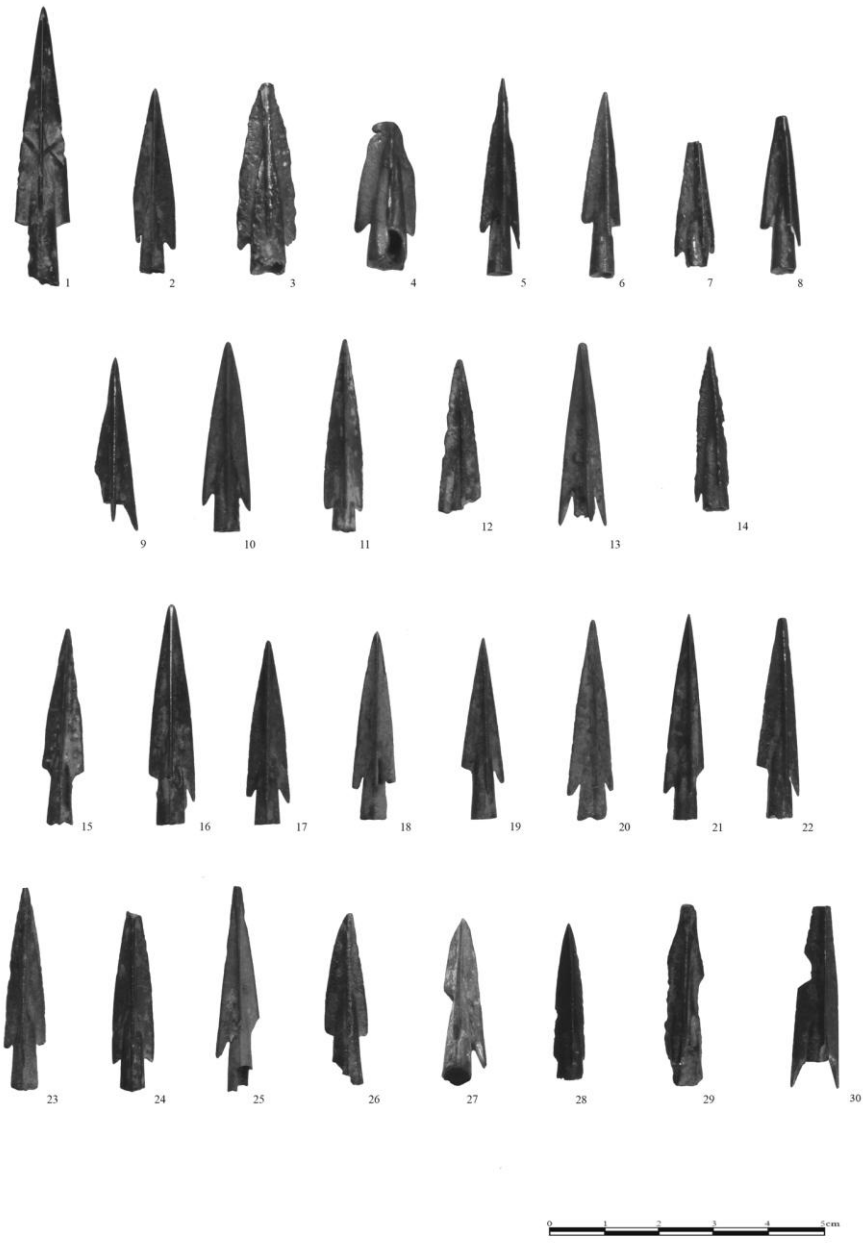
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
0
1
2
3
4
cm

Pl. III

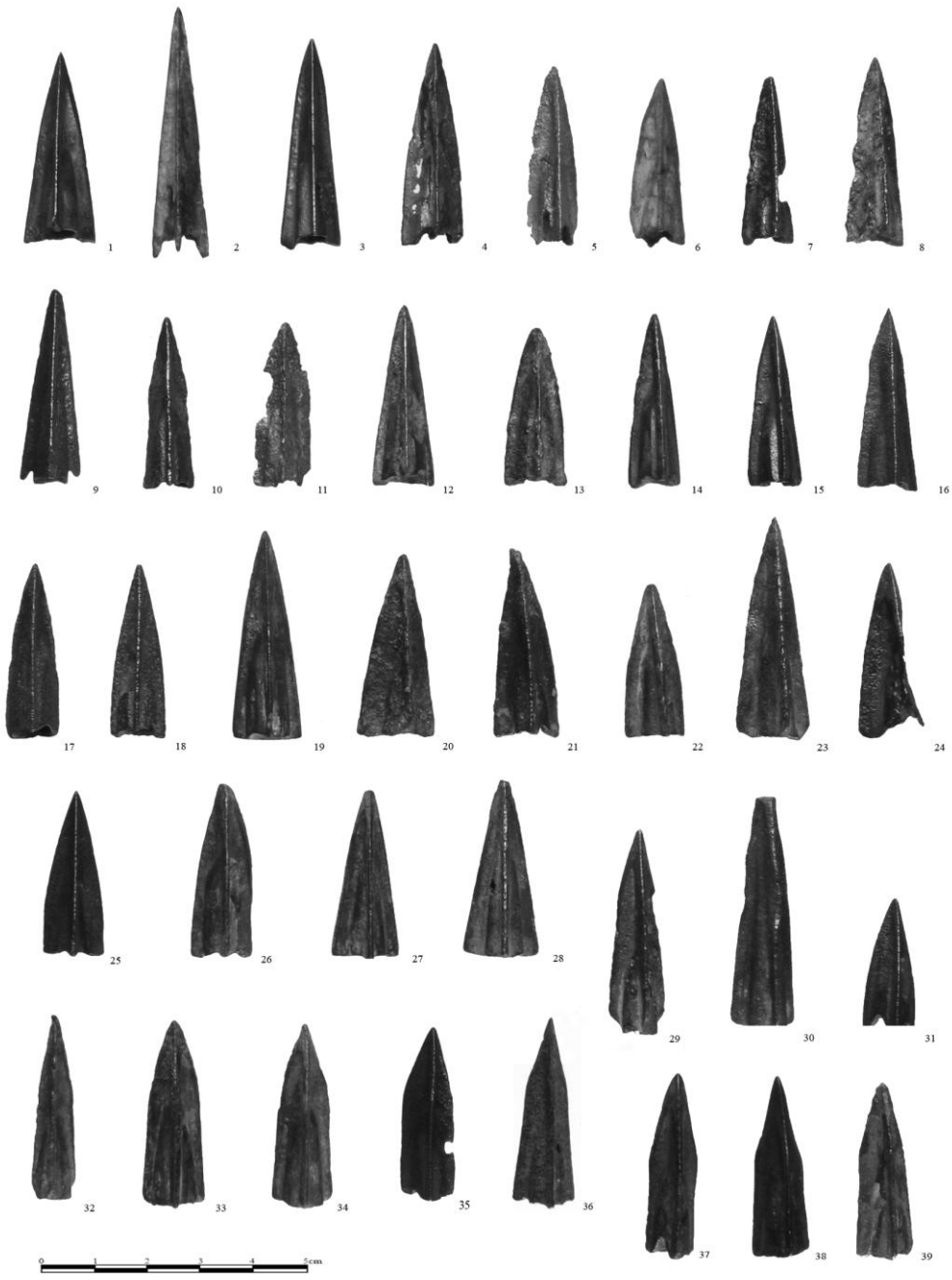
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
0 1 2 3 4 5cm

Pl. IV

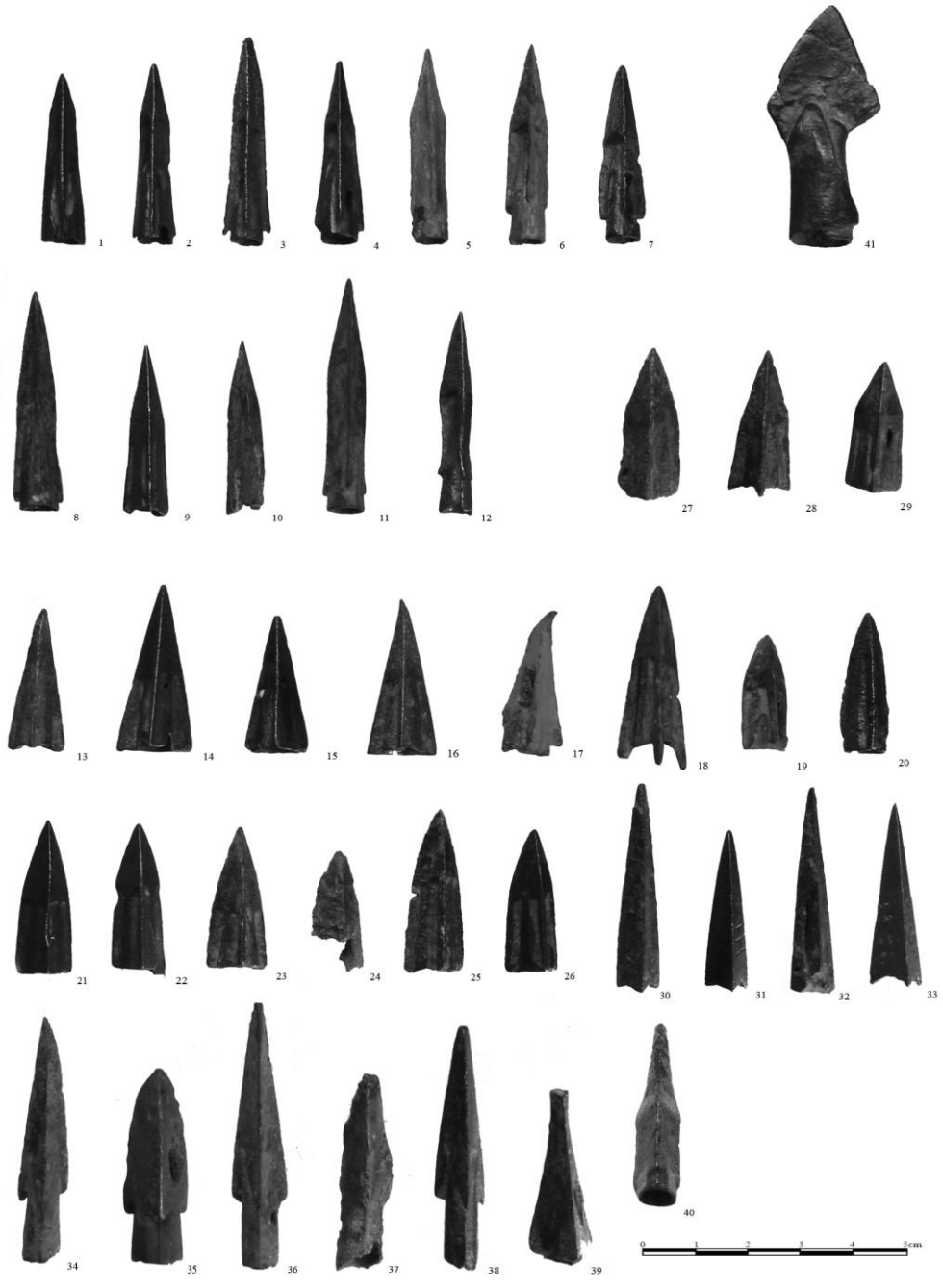
1
2
3
4
5
6
7
41
8
9
10
11
12
27
28
29
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
0
1
2
3
4
5cm

Pl. V

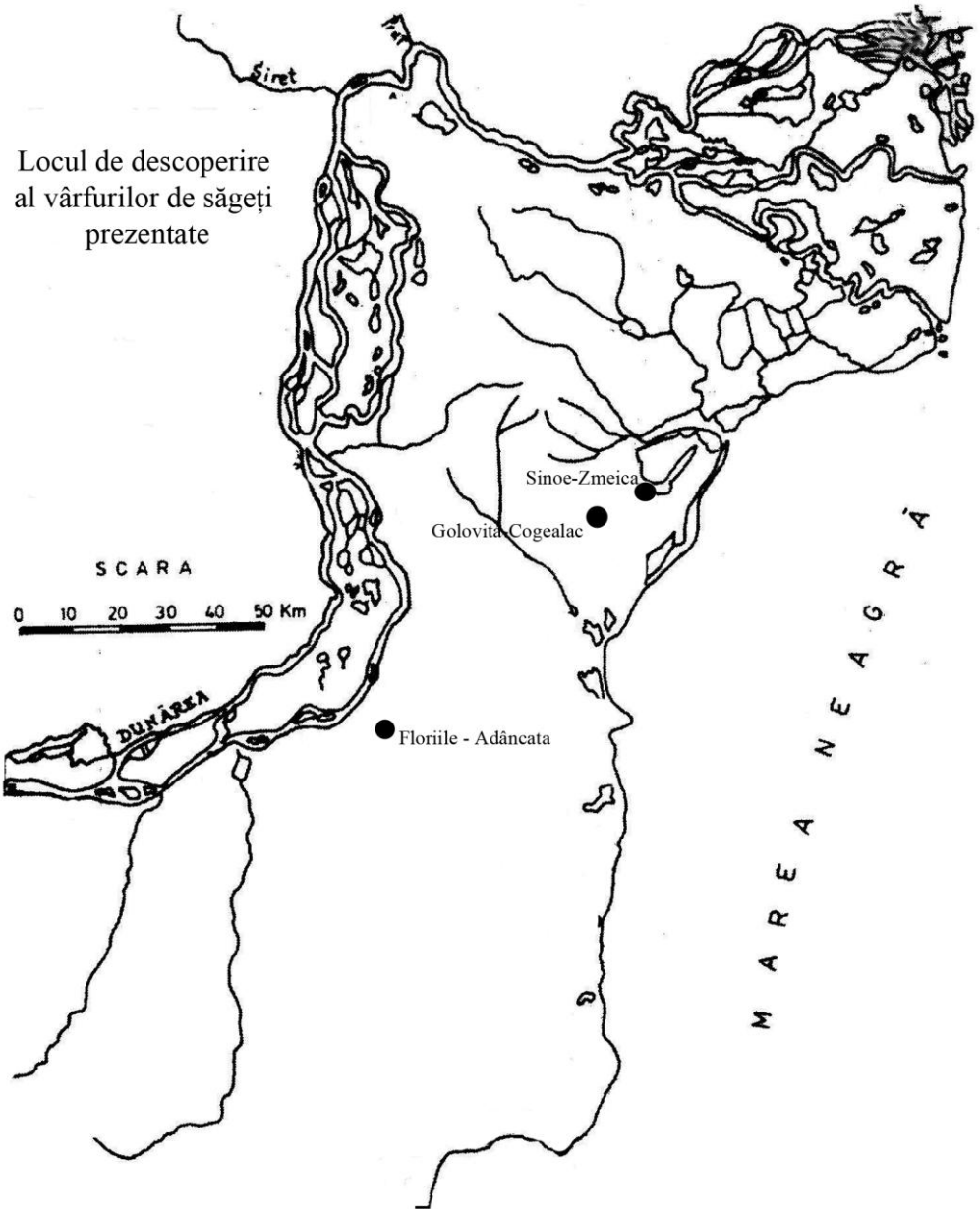
Locul de descoperire
al vârfurilor de săgeți
prezentate
Siret
Prut
Sinoe-Zmeica
Golovita-Cogealac
SCARA
0 10 20 30 40 50 Km
DUNĂREA
Floriile - Adâncata
MAREA NEAGRĂ

Pl. VI

CONSIDERAŢII PRIVIND AMFORELE ELENISTICE DIN AŞEZAREA GETICĂ DE LA SATU NOU – „VADU VACILOR" (COM. OLTINA, JUD. CONSTANŢA)

Mihai IRIMIA

Cuvinte cheie: *aşezare getică; sondaj arheologic; bordei; ceramică autohtonă; importuri elenistice; groapă; amforă; toartă ştampilată; Rhodos; Cnidos; Sinope; Cos; Thasos; Chersonesul Tauric*.

Schlüsselwörter: *getische Siedlung*; *Suchgraben*; *Hütte*; *einheimische Keramik*; *hellenistische Einfuhrwaren*; *Grube*; *Amphore*; *gestemplelter Henkel*; *Rhodos*; *Knidos*; *Sinope*; *Kos*; *Thassos*; *Taurischer Kersones*.

Der Verfasser bespricht zu Beginn bündig die Hauptelemente der Siedlungstopographie und manche Ergebnisse der bisher unternommenen Forschungen.

Die hellenistischen Amphoren bilden die am besten vertretene Kategorie der Einfuhrgefässe, beziehungsweise ungefähr 50% des gesamten aufgefundenen Keramikmaterials. Die Amphorenfragmente stammen aus den folgenden griechischen Produktionszentren: Rhodos (und dessen Umkreis) – die zahlreichsten, es folgt Knidos und mit geringerer Anzahl Sinope, Kios (?), Kos, Knidos -"Gruppe Zenon B", der Taurische Chersonesos, Thasos, Parmeniskos (?), wie auch aus unbestimmten Produktionszentren. Im Falle der Amphorenhenkel von Rhodos wurde festgestellt, dass die meisten davon einen eckigen Querschnitt aufweisen, der für die späteren Exemplare arteigen ist; die früheren Henkel mit leichter Biegung sind selten.

Von den 33 gestempelten Rhodos-Henkeln sind 12 mit Eponym- und 21 mit Fabrikantennamen versehen.

Der früheste Stempel erwähnt den Eponym Ἀρίσταρχος, aus der Periode I b und wird von GRACE, 1974/a zwischen 269-240 v. Chr. und von FINKIELSZTEJN, 2001 zwischen etwa 262-247 v. Chr. datiert.

Die anderen sieben Eponyme sind in einem relativ kompakten Zeitabschnitt gruppiert.

Αἰνησίδαμος II wird von LUNGU, 1990 ins Jahr 192 und von FINKIELSZTEJN, 2001 in die Periode III c, etwa 179/177 v. Chr. datiert. Der Eponym Ἀρίσταρχος II wird von GRACE, 1985 zwischen etwa 182-176 v. Chr. und von FINKIELSZTEJN, 2001 in die Periode III e, etwa 166/164 v. Chr. datiert. Καλλικρατίδας II erscheint auf zwei gestempelten Henkeln. Er wurde von GRACE, 1985 zwischen etwa 188-186 v. Chr. und

von FINKIELSZTEJN, 2001 und von ZAIČEV, 2005 zu Beginn der Periode III d, etwa 175/173 v. Chr. datiert. Der Eponym Ἡραγόρας wurde zu Beginn der IV. Periode, die von GRACE, 1974/a zwischen etwa 175-146 v. Chr. datiert ist und von FINKIELSZTEJN, 2001 in die Periode IV a, zwischen etwa 160/159 -154/153 eingestuft. Νικασαγόρας wurde von GRACE, 1985 in die III. Periode, datiert 185 v. Chr. und von FINKIELSZTEJN, 2001 in die Periode III d, datiert etwa 172/170, eingestuft. Πυθόδωρος wurde von GRACE, SAVVATIANOU-PETROPOULAKOU, 1970 in die IV. Gruppe, zwischen 166-146 v. Chr. datiert und von FINKIELSZTEJN, 2001 in die Periode IV b, etwa 150 v. Chr. eingestuft; bei ZAIČEV, 2005, Tabelle I, wird die Periode IV b zwischen etwa 150-147 v. Chr datiert.

Drei gestempelte Henkel weisen denselben Eponym - Σύμμαχος auf, der von GRACE, 1985 der III. Periode, datiert zwischen 188-184 v. Chr. und von FINKIELSZTEJN, 2001 der Periode III d, datiert etwa 173/171 v. Chr., zugewiesen wurde. Der 12. Eponymstempel ist unvollständig.

Ausser dem Stempel mit dem Eponym Ἀρίσταρχος, der einer frühen Periode (I b) zugehört, können alle anderen Stempel mit Eponymen den Perioden 1II c -IV b zugewiesen werden, der Periodisierung zufolge, die von FINKIELSZTEJN, 2001 verfasst wurde. Den Chronologien zufolge, die von verschiedenen Fachleuten aufgestellt wurden, hat die Tätigkeit der gesamten Eponymengruppe, GRACE, 1985 zufolge nach dem Jahr 198 v. Chr., LUNGU, 1990 zufolge mit dem Jahr 192 v. Chr. und FINKIELSZTEJN, 2001 zufolge mit etwa 179/177 beginnend, stattgefunden. Diese Tätigkeit hat GRACE, SAVVATIANOU-PETROPOULAKOU, 1970 zufolge bis etwa 166-146 v. Chr., oder FINKIELSZTEJN, 2001 zufolge bis etwa 150 v. Chr. angedauert, dem Magistraturdatum des letzten Eponymen - Πυθόδωρος - entsprechend.

Die Fabrikantenstempel werden in weitere chronologische Intervalle datiert, öfters die Grenzen einer einzigen Periode überschreitend. Für deren Datierung wurde, dort wo das möglich war, die Verbindung der Fabrikanten mit manchen Eponymen, die chronologisch besser eingestuft sind, in Betracht, gezogen.

Der Fabrikant Ἀγορᾶναξ, der seine Tätigkeit schon in der Periode II b (von GRACE, 1985 und EMPEREUR, 1990 zwischen etwa 224 - etwa 206 v. Chr., von FINKIELSZTEJN, 2001 zwischen etwa 219-210 v. Chr. eingestuft) begann, dem Pergamon-Komplex also vorangehend, hat seine Arbeit auch in der Zeit des erwähnten Komplexes, beziehungsweise in der III. Periode, zur Zeit einer grossen Anzahl von Eponymen, fortgesetzt. Eine Gruppe von Fabrikanten (Ἀρίσταρχος, auf zwei Stempeln anwesend, Δῖος, Νικαγίς - Keramistin oder Eigentümerin einer Keramikwerkstatt, ebenfalls auf zwei Stempeln anwesend, Φανίας), die im Pergamon-Komplex, wie auch an anderen Fundstellen anzutreffen ist, hat seine Tätigkeit sogar vom Ende des 3. Jh. v. Chr. begonnen und von einem zum anderen Fabrikanten unterschiedlich, auch in den ersten Jahrzehnten des 2. Jh. v. Chr. fortgesetzt (siehe Tabelle). Andere Fabrikanten (Ἀντίμαχος, Δαμοκράτης I, der auch an der westpontischen Küste sehr verbreitet ist, Μαρσύας, ebenso sehr verbreitet, sowohl nördlich des Schwarzen Meeres, wie auch an der westpontischen Küste oder in anderen Gegenden, Ἄριστος I, Ἱπποκράτης, Ὄλυπος - auf zwei Stempeln anwesend), von denen manche zur Zeit des Pergamon-Komplexes als sehr aktiv betrachtet werden, haben ihre Tätigkeit von Fall zu Fall, in den ersten Jahrzehnten des 2. Jh. v. Chr. unterschiedlich und manche von ihnen sogar in den letzten Jahren des vorherigen Jahrhunderts entfaltet. Manche von diesen (Ἀντίμαχος,

Μαρσύας, Ἱπποκράτης) haben auch in der IV. Periode, bis gegen Mitte des 2. Jh. v. Chr. ihre Arbeit fortgesetzt.

Die Stempel der Fabrikanten Κάλλων und Τιμασικράτης, die im Pergamon-Komplex nicht vorkommen, sind zu diesem Zeitpunkt die spätesten Rhodos-Stempel in der Siedlung. Κάλλων wurde von GRACE, 1985 und NICOLAOU -EMPEREUR, 1986 zwischen die Jahre 141-135 v. Chr. und von FINKIELSZTEJN, 2001 in die Periode V a, etwa 137/136 v. Chr. eingestuft. Τιμασικράτης (im Falle, dass seine eventuelle Verbindung mit dem Eponym Ἡράκλειτος, der aber auf dem besprochenen Exemplar von "Vadu Vacilor" nicht, sondern bei PRIDIK, 1917, S. 9, Katalog 174 erscheint, sich als richtig erweisen sollte) wäre der Periode VI oder VII zuzuweisen; der eckige Querschnitt des Henkels weist auf eine späte Datierung dieses Fabrikanten. Andere vier Fabrikantenstempel haben eine unvollständige Legende.

Im Gesamtblick erscheint für die Siedlung von "Vadu Vacilor" die Gruppe der Rhodos-Fabrikantenstempel (ohne Τιμασικράτης) verhältnismässig einheitlich. Den von den sieben Eponymenstempeln (also ohne denjenigen von Ἀρίσταρχος, der älter ist), die zwischen etwa 179/177 -etwa 150 v. Chr. datiert werden, angedeuteten Zeitabschnitt in Betracht ziehend, würde der für die Tätigkeit der 12 Fabrikanten (ohne Τιμασικράτης) festgestellte Zeitabschnitt in die Perioden II b - V a anzusetzen sein, und zwar FINKIELSZTEJN, 2001 gemäss, zwischen etwa 219 - etwa 134/133 v. Chr. In dieser Partie von Rhodos-Stempeln ist die "pergamische" Gruppe am besten vertreten und erweist sich als verhältnismässig einheitlich.

Die Knidos-Amphoren kommen bei "Vadu Vacilor" nach denjenigen von Rhodos am häufigsten vor. Sie sind von verschiedenen Bruchstücken, wie auch von sieben gestempelten Henkeln vertreten. Drei sind von Eponymen, drei von Fabrikanten und einer ist unlesbar. Zwei Eponyme, Ἀγέστρατος und Ἄνθανδρος werden der Periode IV a (der Phrurarchen) zugewiesen, die von GRACE, 1985 zwischen 188-167 v. Chr. eingestuft wird. Der dritte Eponym- Τελεκρέων, gehört der Periode IV B an (etwa 167-146 v. Chr.). Auf allen drei Stempeln erscheint auch das Ethnikon Κνιδίων. Der Fabrikant Ἀπολλώνιος, begleitet vom Ethnikon (?) Πισίδας erscheint auf drei Stempeln, die ans Ende des 3. und in den ersten Teil des 2. Jh. v. Chr. datiert sind. Es wird festgestellt, dass alle Knidos-Stempel von "Vadu Vacilor" von typologischem Standpunkt aus zu denjenigen mit Namen gehören, deren Erzeugung nicht vor dem letzten Viertel des 3. Jh. v. Chr. (etwa 220 v. Chr.) stattfand. Es wurden ebenfalls Amphorenbruchstücke aufgefunden, die zur Gruppe "Zenon B" gehören, die ans Ende des 3. - Anfang des 2. Jh. v. Chr. datiert wird. Andere Bruchstücke gehören zum Umkreis von Knidos.

Die Sinope-Amphoren sind in einer verhältnismässig geringen Anzahl von Bruchstücken vertreten (zwei Hälse, ungestempelte Henkel, Bodenspitzen, Wandbruchstücke u.s.w., einschliesslich ein älterer Henkel mit Fingerabdruck an der Basis. Zu diesem Typ gehören auch zwei gestempelte Henkel, die beide unlesbar sind; sie sind aus der Zeit vor dem Jahre 183 v. Chr., als das Stempeln der Sinope-Amphoren aufgegeben wurde.

Auf dem Stempel einer Kios-Amphore (?) erscheint der Name Εὐκράτης, der aber besonders auf Knidos-Amphoren, in der Periode IV B erscheint.

Andere Bruchstücke gehören zu Kos-Amphoren, unter ihnen auch ein gestempelter Henkel mit der Legende Πάπ.ους (?), die ebenfalls ins 2. Jh. v. Chr. datiert werden können. Eine begrenzte Anzahl von Amphorenbruchstücken gehören zu dem Taurischen

Chersonesos-Typ. Obwohl sehr wenig zahlreich, hat die Thasos-Amphoreneinfuhr eine gewisse Bedeutung, die Anfänge der Siedlung von "Vadu Vacilor" betreffend. Es werden ebenfalls der Oberteil einer Amphore vom Typ Parmeniskos (?) und mehrere fragmentäre Exemplare aus nicht erkennbaren Zentren angeführt.

Das erforschte archäologische Material beweist, dass die letzten Jahre des 3. Jh. und die erste Hälfte des 2. Jh. v. Chr. die Periode der zahlreichsten Amphoreneinfuhren darstellen; diese werden auch in der folgenden Periode fortgesetzt, haben aber eine viel geringere Intensität. Die aufgefundenen älteren archäologischen Materialien, einschliesslich die Amphoren und einige Kantharoi- Bruchstücke aus dem 3. Jh. v. Chr. weisen auf die Möglichkeit hin, dass die Siedlung von Satu Nou -"Vadu Vacilor" sicherlich sogar aus dieser Periode, jedoch dünner bewohnt war, zeitgleich mit der frühesten Phase der Siedlung von Satu Nou -"Valea lui Voicu". Die Ursachen, die zu einem Aufgeben oder zur augenscheinlichen Verminderung der Siedlung von "Vadu Vacilor" am Ende des 2. Jh. oder zu Beginn des 1. Jh. v. Chr. geführt haben, können nicht bestimmt werden.

Der Verfasser erwähnt ebenfalls das Auffinden einer bedeutenden Anzahl von Amphorenstempeln in einigen archäologischen Komplexen: 20 Stempel in der Erdhütte Nr. 1 und 4 Stempel in der Grube Nr. 5. Die unternommenen Forschungen zusammenfassend, wird betrachtet, dass obwohl in dem untersuchten Gebiet eine einzige archäologische Schicht erscheint, die Anwesenheit mehrerer chronologischer Horizonte oder Bewohnungsetappen der Siedlung vermutet werden können.

Aşezarea Satu Nou – „Vadu Vacilor" se află la circa 800 m spre vest de cunoscuta *dava* din punctul „Valea lui Voicu", situată în perimetrul aceleiaşi localităţi[1]. Ea ocupă circa 2/3 dintr-un promontoriu triunghiular orientat SV-NE, pe versantul vestic al văii numite de localnici „Vadu Vacilor". În urma cercetărilor de suprafaţă efectuate în mod repetat, îndeosebi în perioada 1982-1985[2], s-a observat că locuirea getică ocupă vârful promontoriului (sectorul dinspre N-NE). Zona locuirii antice este delimitată în teren şi de sistemul de fortificaţie, deoarece materialul arheologic se împuţinează considerabil la V-SV de val. O mare parte a aşezării a fost distrusă de alunecările de teren şi de surpările repetate ale malurilor, mai ales spre Dunăre şi spre vârful platoului, ca şi pe latura sa de E-NE, spre viroagă, terasată pentru împădurire în anii 1980-1981. Din sistemul său defensiv s-a observat prin anii 1983-1990, la suprafaţa terenului, valul de apărare consolidat cu pietre, afectat în mare măsură de lucrările agricole repetate şi de terasările amintite. Înălţimea valului, care bara transversal platoul, aproximativ pe direcţia NV-SE, nu depăşea – în zonele în care se mai păstra – 0,60-0,70 m; alveolarea lină a terenului în apropierea valului (spre exterior) sugera existenţa posibilă a şanţului, astăzi complet colmatat. Datorită lucrărilor mecanice repetate

[1] În legătură cu cercetările întreprinse în cele două aşezări vezi: IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 115-154; IRIMIA, CONOVICI 1990, p. 81-96; IRIMIA, CONOVICI 1993, p. 51-114; CONOVICI 1992, p. 3-14; CONOVICI 2000, p. 70-77; CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 139-176; CONOVICI, IRIMIA 1999, p. 196-211; CONOVICI, GANCIU, IRIMIA 2004, p. 290-292; IRIMIA, GANCIU, DOBRINESCU 2006, p. 311-314; IRIMIA, CONOVICI, GANCIU 2007, p. 81-118.

[2] Împreună cu regretatul coleg N. Conovici.

de întreţinere a pădurii şi creşterii vegetaţiei, în multe sectoare sub forma unor hăţişuri greu de străbătut, în ultimii ani valul amintit nu a mai putut fi identificat în teren.

În anii 2003[3] şi 2005[4] a fost efectuat un sondaj arheologic, plasat spre vârful platoului, pe latura sa de vest, dinspre Dunăre, lipsită de arbori. Este o secţiune de 62 x 2 m, cu trei casete laterale de dimensiuni diferite, efectuate pentru cercetarea unora dintre complexele arheologice apărute. Secţiunea efectuată (S I) a fost orientată NNE – 31^0 – SSV – 211^0.

Caseta nr. 1 – est, de 5 x 2 m, a fost plasată între metrii 5 N – 10 N, urmărindu-se cercetarea integrală a unei gropi de mari dimensiuni (groapa nr. 5) şi a altor complexe arheologice din zonă[5]. Caseta nr. 2 – vest, de 6 x 2 m[6], a fost plasată între metrii 4 N – 10 N, în vederea cercetării complete a zonei din vecinătatea dărâmăturilor cuptorului apărut în S I, caroul 4 N. Caseta nr. 3 - vest[7], plasată între metrii 44-50 ai secţiunii, cu lungimea de 6 m, a fost extinsă în lăţime până la marginea râpei, având ca scop cercetarea bordeiului nr. 1, descoperit în zonă.

S-a constatat că stratul vegetal al aşezării, săpat în trepte cu circa un sfert de secol în urmă pentru împădurirea zonei, are o grosime variabilă, de 0,20-0,40 m (atingând în unele puncte chiar 0,55-0,65 m, datorită scurgerii aluvionare a humusului şi a colmatării teraselor realizate transversal, pe pantele promontoriului). Solul era perforat de numeroase galerii de animale.

Stratul arheologic propriu-zis începe sub cel vegetal, de la adâncimile menţionate şi are de asemenea o grosime variabilă (cuprinsă între 0,25-0,55 m), sub care apare loess-ul steril. Grosimea şi bogăţia în materiale a stratului arheologic diferă de la o zonă la alta; el este mai gros şi conţine materiale mai numeroase în sectoarele corespunzătoare unor complexe arheologice (gropi, bordei, cuptoare, vetre). Stratul arheologic formează un singur nivel de locuire. Doar în zona unor complexe (bordei şi gropi), umplerea lor probabil într-un timp mai îndelungat a creat impresia existenţei a două niveluri distincte care, la o analiză atentă, nu s-a confirmat. Prezenţa unui singur nivel arheologic în sectorul cercetat nu exclude existenţa unor etape succesive în formarea sa şi în evoluţia locuirii de la „Vadu Vacilor", ca în cazul celor constatate în bordeiul nr. 1 din S I, carourile 23-25. Situaţia ar putea fi, eventual, diferită, în alte zone ale aşezării.

Între complexele arheologice cercetate prin sondajul amintit putem menţiona: un bordei (cercetat parţial), un cuptor şi 13 gropi[8].

*

* *

Analizarea descoperirilor de la Satu Nou – „Vadu Vacilor" permite

[3] CONOVICI, GANCIU, IRIMIA 2004, p. 290-292.

[4] IRIMIA, GANCIU, DOBRINESCU 2006, p. 311-314.

[5] IRIMIA, CONOVICI, GANCIU 2007, p. 83 şi fig. 3/1; 4/1.

[6] *Ibidem*, p. 84 şi fig. 3/1.

[7] *Ibidem*, p. 84 şi fig. 1; 2; 5/2.

[8] O prezentare succintă a lor la IRIMIA, CONOVICI, GANCIU 2007, p. 85-87. Complexele de locuire descoperite vor fi publicate detaliat, cu întregul lor inventar arheologic, în raportul final, aflat în curs de elaborare.

formularea unor observaţii privind atât materialul arheologic, cât şi aşezarea în sine.

Ca în toate aşezările geto-dace, principalul material arheologic recoltat este reprezentat de recipientele ceramice. Cele mai multe dintre acestea, chiar în starea fragmentară în care au fost recuperate, au analogii în aproape toate aşezările contemporane. Unele deosebiri constatate în cadrul inventarului ceramic se referă mai ales la bogăţia şi varietatea celui elenistic, prezent într-un număr mult mai mare decât în alte aşezări din aceeaşi categorie.

Amforele, la care ne referim în continuare, formează categoria cea mai bine reprezentată a vaselor de import[9]. Apreciem că peste 50% din fragmentele ceramice de la „Vadu Vacilor" provin de la amfore, situaţie similară celei întâlnite, de altfel, şi la „Valea lui Voicu"[10]. Din păcate, nu s-a putut întregi niciun exemplar, ci doar - parţial – câteva gâturi şi părţile inferioare ale unor amfore. Deoarece materialele amforice au o valoare cronologică recunoscută[11], ele reprezintă argumentul principal pentru datarea şi a altor categorii de materiale. Analiza urmăreşte atât tipurile propriu-zise ale amforelor, cât s-au putut ele individualiza, cât şi ştampilele, grupate pe centre de producţie. La „Vadu Vacilor", cele mai numeroase sunt amforele de Rhodos (inclusiv din cercul acestuia) şi Cnidos, după care urmează, într-un număr incomparabil mai mic, cele de Sinope, Chios (?), Cos (şi Pseudo-Cos?). Au fost descoperite, de asemenea, fragmente de amfore de Cnidos – grupa Zenon, Chersonesul Tauric, Thasos, Parmeniskos (?), precum şi din centre de producţie nedeterminate. Apariţia unora dintre aceste amfore ridică şi câteva probleme privind cronologia aşezării, inclusiv în legătură cu începutul şi sfârşitul ei.

Constatăm, după cum aminteam mai sus, prezenţa cea mai numeroasă a amforelor de RHODOS, chiar dacă din marea cantitate de fragmente recuperate nu s-a putut întregi nici un exemplar. De altfel, în unele complexe numărul fragmentelor de amfore de acest tip este covârşitor, ele provenind, adesea, de la mai multe exemplare diferite. Ca o primă observaţie, reţinem că în cazul în care s-a putut determina forma torţilor, cele mai multe au profilul unghiular (fig. 1/1-4; 2/1, 9, 10; 7/1, 2), tip ce începe spre sfârşitul sec. III a. Chr. şi capătă caracter definitiv în sec. II-I a. Chr.[12]. În schimb, torţile cu curbură lină (fig. 3/1), tip morfologic mai vechi, sunt mult mai rare. În câteva cazuri s-au descoperit şi torţi neştampilate, confirmându-se faptul că nu toate amforele rhodiene erau ştampilate pe ambele torţi.

Torţile ştampilate rhodiene aduc unele informaţii importante privind cronologia şi evoluţia aşezării de la Satu Nou – „Vadu Vacilor". Consideraţiile legate de cronologia acestora se bazează, în principal, pe publicaţiile GRACE[13],

[9] Această evaluare nu are în vedere doar numărul foarte mare de fragmente rezultate în urma spargerii unor amfore, ci şi numărul de gâturi fragmentare şi de picioare de amfore recuperate, ca şi al ştampilelor descoperite.

[10] IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 144.

[11] GARLAN 1983, p. 37-44; GRACE 1985, p. 1-54.

[12] Vezi, mai nou, la BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 131-133, 155, cu bibliografia.

[13] Cronologia stabilită de GRACE în diferite lucrări, începând din 1934, până în 1985; cf. FINKIELSZTEJN 2001, p. 163-164, cu bibliografia reprezentativă.

NICOLAOU-EMPEREUR 1986, EMPEREUR-HESNARD 1987, LUNGU 1990, BÖRKER 1998 şi BUROW 1998, FINKIELSZTEJN 2001, JÖHRENS 2001[14].

Dintre cele 33 de ştampile rhodiene, cele mai multe – respectiv 28 de exemplare – sunt rectangulare şi doar cinci circulare. Se constată, de asemenea, un dezechilibru între numărul ştampilelor de eponimi – doar 12 – şi al celor de producători – respectiv 21 piese; situaţia se datorează, foarte probabil, hazardului.

În ceea ce priveşte eponimii, cele opt nume înregistrate pe torţile ştampilate sunt cunoscute, având în general cronologia asigurată; un eponim (Καλλικρατίδας II) apare pe două ştampile şi un altul (Σύμμαχος) pe altele trei; o ştampilă de eponim este incompletă.

Cea mai veche ştampilă rhodiană de la Satu Nou – „Vadu Vacilor" menţionează pe Ἀρίσταρχος (apărută în bordeiul nr. 1, la –0,70-0,75 m; inv. 43516), eponim care aparţine perioadei I b, datată de GRACE, 1974/a între circa 269-240 a. Chr., iar de FINKIELSZTEJN 2001, p. 188, tabel 17, între circa 262-247 a. Chr. La JÖHRENS 2001, p. 372, tabel 3, perioadele I b – I d au o altă încadrare cronologică[15].

Ceilalţi şapte eponimi sunt grupaţi într-o perioadă relativ compactă. Αἰνησίδαμος II, menţionat pe o ştampilă (apărută tot în bordeiul nr. 1, la –0,70-0,75 m; inv. 43515) a fost datat de LUNGU 1990, p. 211, în anul 192 a. Chr.; la BUROW, 1998, p. 80-81, cat. 30-33 eponimul este integrat perioadei a III-a, încadrată larg între circa 205-175 a. Chr. FINKIELSZTEJN 2001, p. 192, tabel 19 şi ZAJČEV 2005, p. 265, tabel I, atribuie eponimul amintit perioadei III c, datându-l la circa 179/177 a. Chr.

Eponimul Ἀριστόδαμος II, întâlnit pe o ştampilă descoperită prin prieghezăă (inv. 32249), apare în Complexul Pergam, dar lipseşte în cel de la Middle Stoa. GRACE 1985, p. 8; NICOLAOU-EMPEREUR 1986, p. 518-519, cat. 4, datează activitatea acestui eponim între circa 182-176 a. Chr., la fel şi JÖHRENS 2001, p. 383, cat. 23 (perioada III e); BUROW 1998, p. 84, cat. 93-94 îl atribuie perioadei III c. În schimb, FINKIELSZTEJN 2001, p. 192, tabel 19, în cadrul cronologiei sale coborâte, îl încadrează în perioada III e, la circa 166/164 a. Chr.

Eponimul Καλλικρατίδας II este prezent pe două torţi ştampilate (ambele apărute în bordeiul nr. 1: inv. 43518 la –0,70-0,75 m; inv. 44670 la –0,70 m). Asupra acestuia s-a referit mai pe larg, între alţii, şi ŠELOV, 1975, p. 57-58, cat. 128-132. GRACE, 1985, p. 8-9 l-a încadrat în a doua secvenţă a perioadei a III-a, datându-l între circa 188-186 a. Chr. BUROW 1998, p. 92, cat. 227-231, l-a atribuit perioadei III c, cu aceeaşi datare ca şi GRACE 1985. La FINKIELSZTEJN 2001, p. 109 şi 192, tabel 19, precum şi la ZAJČEV 2005, p. 265, tabelul I, Καλλικρατίδας II este încadrat la începutul perioadei III d şi datat la circa 175/173 a. Chr. În legătură cu încadrarea cronologică a eponimului în cauză este amintit şi numărul mare de ştampile cu numele său (23 exemplare) descoperit în Complexul Pergam.

[14] Date privind modificările aduse de Gérald Finkielsztejn schemelor Grace, Nicolaou-Empereur, Lungu etc., în sensul coborârii cronologiei pentru perioadele I-III şi al reducerii numărului de ani pentru perioada IV, ca şi ale altor modificări, la BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 156 şi n. 228.

[15] Perioada I b, de la circa 280 la circa 270 a. Chr., reprezentând o grupă cu 10 eponimi; perioada I c, de la circa 269 la circa 256 a. Chr.; perioada I d, de la circa 255 la circa 241 a. Chr.

Un alt eponim, Ἡραγόρας, a apărut pe o toartă de amforă recuperată prin periegheză (inv. 32243). El a fost încadrat la începutul perioadei a IV-a, datată de GRACE, 1974/a, p. 200 ş.a. între circa 175-146 a. Chr. Datarea acestui eponim s-a făcut şi în baza asocierii cu producătorul Μαρσύας, a cărui activitate s-ar fi desfăşurat între circa 198 – mijlocul sec. II a. Chr. De altfel, o toartă ştampilată cu numele acestui producător s-a descoperit chiar în situl analizat (în bordeiul nr. 1, inv. 44672; vezi mai jos). La FINKIELSZTEJN 2001, p. 193, tabel 20, Ἡραγόρας este atribuit perioadei IV a, datată între circa 160/159 – 154/153 a. Chr.

Eponimul Νικασαγόρας I apare pe o ştampilă recuperată tot prin cercetări periegetice (inv. 34485). Întâlnit în Complexul Pergam, el a fost încadrat de GRACE 1985, în perioada a III-a şi datat pe la 185 a. Chr. FINKIELSZTEJN 2001, p. 73, 110, 115, 117, 122, 125, 192 – tabel 19, atribuie pe Νικασαγόρας I perioadei III d, datându-l la circa 172/170 a. Chr.

Eponimul Πυθόδωρος, întâlnit pe o ştampilă apărută printre pietrele gropii nr. 8 (inv. 44675) este prezent, între altele, şi pe unele piese de pe agoraua atheniană, ca şi la Tarsus şi în complexul pergamian. În consecinţă, el a fost încadrat de GRACE, SAVVATIANOU-PÉTROPOULAKOU 1970, p. 305, E 13, în grupa a IV-a, datată de cele două coautoare între 166-146 a. Chr. FINKIELSZTEJN 2001, p. 193-194, tabel 20, atribuie eponimul în cauză perioadei IV b, datându-l la circa 150 a. Chr. La ZAJČEV 2005, p. 265, tabelul I, perioada IV b este datată între circa 150-147 a. Chr.

Trei torţi ştampilate, apărute însă în complexe diferite, poartă acelaşi eponim, Σύμμαχος. Una dintre ele (inv. 44677, fig. 1/2) a apărut în bordeiul nr. 1, în groapa nr. 10, suprapusă de acesta, şi are înfăţişat simbolul tipic – cap Helios spre dreapta. Cea de a doua (inv. 44676) a apărut tot în zona bordeiului; lipsind partea stângă a ştampilei, nu se poate şti dacă avea sau nu simbol. A treia piesă (inv. 43526) s-a descoperit în groapa nr. 5; prezintă o altă dispunere a legendei, precum şi luna (Διόσθυος). GRACE 1985, p. 8-9 şi 45:1, atribuie eponimul în cauză perioadei a III-a, datându-l între 188-186 a. Chr. BUROW 1998, p. 98, cat. 326-333, îl încadrează în perioada III c, cu aceeaşi datare – 188-186 a. Chr. În schimb, FINKIELSZTEJN 2001, p. 192, tabel 19, îl atribuie pe Σύμμαχος perioadei III d, datându-l la circa 173/171 a. Chr.; aceeaşi încadrare la ZAJČEV 2005, p. 265, tabelul I.

O ultimă ştampilă de eponim, descoperită prin cercetări de suprafaţă (inv. 34487) este incompletă, lipsindu-i tocmai numele.

Din cele prezentate mai sus constatăm că în afara ştampilei cu numele eponimului Ἀρίσταρχος, care aparţine unei perioade timpurii (I b), toate celelalte piese, corespunzătoare eponimilor Αἰνησίδαμος II, Καλλικρατίδας II, Νικασαγόρας I, Σύμμαχος, Ἀριστόδαμος II, Ἡραγόρας şi Πυθόδωρος pot fi încadrate, după periodizarea şi cronologia propuse de FINKIELSZTEJN 2001, în perioadele III c – IV b. Conform cronologiei absolute, în funcţie de datele stabilite pentru eponimatul primului dintre cei şapte, respectiv Αἰνησίδαμος II, începutul activităţii întregului grup s-ar putea data *post* 198, după GRACE 1985[16], în anul 192, după LUNGU, 1990, sau la circa 179/177 a. Chr., după

[16] Dată după care ar fi înregistraţi mai mulţi eponimi, până în anul 188 a. Chr., între care şi Αἰνησίδαμος II.

FINKIELSZTEJN 2001; ţinându-se seama de datarea magistraturii ultimului eponim, Πυθόδωρος, acest interval s-ar încheia între circa 166-146 a. Chr., după GRACE, SAVVATIANOU-PÉTROPOULAKOU 1970, sau la circa 150 a. Chr., după FINKIELSZTEJN 2001. Dar această datare atât de „strânsă" a intervalului corespunzător magistraturii celor şapte eponimi descoperiţi până acum poate fi oarecum întâmplătoare, dacă avem în vedere intervalul cronologic sugerat de ştampilele de producători care, după cum vom constata, ilustrează un răstimp mai îndelungat.

Ştampilele de producători, în număr incomparabil mai mare la Satu Nou – „Vadu Vacilor", au datarea mai puţin strictă, care poate depăşi uneori limitele unei singure perioade ori subperioade. Elementele de sprijin folosite pentru încadrarea lor ţin, acolo unde este posibil, de asocierea cu unii eponimi mai bine încadraţi cronologic.

Cea mai timpurie ştampilă de producător (apărută în bordeiul nr. 1, la –0,80 m; inv. 44667), aparţine lui Ἀγορᾶναξ, a cărui activitate a fost încadrată de GRACE 1974/a, p. 200, între mijlocul perioadei II şi al perioadei III (circa 221-198 a. Chr.). FINKIELSZTEJN 2001, p. 106-109, 190, consideră că producătorul în cauză a activat în perioadele II b şi III, încadrate, în sistemul său cronologic, între circa 219-161 a. Chr. Ἀγορᾶναξ şi-a desfăşurat activitatea în timpul unui mare număr de eponimi, menţionaţi de FINKIELSZTEJN, *loc. cit.*, când au fost utilizate mai multe stiluri, al treilea (ultimul) dintre ele fiind adoptat şi de succesorul său (Μαρσύας), la începutul carierei sale[17].

Ἀντίμαχος, prezent pe o ştampilă descoperită prin prierighează, şi-a desfăşurat activitatea de producător în timpul mai multor eponimi, în perioada a III-a şi la începutul perioadei a IV-a, în cea mai mare parte în intervalul corespunzător Complexului Pergam[18].

---

[17] FINKIELSZTEJN 2001, p. 109.

[18] ŠELOV 1975, p. 85, cat. 271 (cu bibliografia), pe baza descoperirilor din Complexul Pergam, de la Olbia, şi al asocierii pe aceleaşi amfore cu eponimii Πρατοφάνης şi Ἀθανόδοτος, datează activitatea producătorului Ἀντίμαχος între 220-180 a. Chr.; pe baza posibilei asocieri şi cu eponimul Ἀλεξίμαχος, activitatea producătorului în cauză s-ar fi desfăşurat în limitele cronologice ale Complexului Pergam, continuând şi în al doilea sfert al sec. II a. Chr., opinie exprimată, totuşi, cu rezerve de către ŠELOV, care consideră mai probabilă limitarea la perioada Complexului Pergam, respectiv în perioada III şi la începutul perioadei IV. FINKIELSZTEJN 2001, p. 192-193, datează astfel eponimii asociaţi pe amfore cu producătorul Ἀντίμαχος: Πρατοφάνης – perioada III b (circa 188 a. Chr.); Ἀθανόδοτος – perioada III c (circa 170/168 a. Chr.); Ἀλεξίμαχος – perioada IV b (circa 147 a. Chr.), interval care ar putea corespunde activităţii producătorului. JÖHRENS 2001, p. 412, cat. 166-169, asociază eponimilor menţionaţi de ŠELOV 1975, cu acest producător care a activat o lungă durată şi alţi eponimi: Ἱέρων I – perioada III b (circa 186 a. Chr.), Ἀρίστων II şi Ἀριστόδαμος II – perioada III e (circa 167/165 a. Chr. şi 166/165 a. Chr.), precum şi Σωσικλῆς – perioada IV a (între circa 159/158 – 154/153 a. Chr.); astfel, intervalul activităţii desfăşurate de Ἀντίμαχος s-ar încadra între circa 188-147 a. Chr. Pot fi amintite în acest context şi datările anterioare propuse pentru Πρατοφάνης de GRACE 1985 (*post* 205 a. Chr.) şi de LUNGU 1990 (202 a. Chr.), respectiv pentru ultimul eponim asociat - Ἀλεξίμαχος – datat de GRACE 1974/b la 149-146 a. Chr., care ar sugera, astfel, o dată mai veche pentru începutul activităţii lui Ἀντίμαχος decât cea propusă de FINKIELSZTEJN 2001 şi de JÖHRENS 2001.

Producătorul Ἀρίσταρχος[19] apare pe două ştampile, ambele descoperite în bordeiul nr. 1 (inv. 44733, la –050-0,55 m; inv. 43512, la –0,80 m). Înregistrarea unui număr semnificativ de exemplare la Pergam a determinat încadrarea de către BUZOIANU 1992, p. 149, cat. 339-340 şi BUROW 1998, p. 83, cat. 69-80 a activităţii acestui producător în grupa a III-a, între circa 205-175 a. Chr., conform datării propuse de GRACE 1985, pentru complexul în cauză.

Pe baza asocierii cu eponimii Σώδαμος, Θέστωρ şi Καλλικράτης II, producătorul Δῖος, întâlnit pe o ştampilă (descoperită tot în bordeiul nr. 1, la –0,80 m; inv. 44669, fig. 1/1; 7/1), şi-ar fi început activitatea, după ŠELOV 1975, p. 96, cat. 326, în ultimul sfert al sec. III a. Chr. Δῖος apare asociat şi cu eponimul Ἰασικράτης, datat la LUNGU 1990, p. 216, B I. 3b în anul 208 a. Chr., iar la FINKIELSZTEJN 2001, p. 193, tabel 19, la sfârşitul perioadei III a, circa 190 a. Chr. Conform cronologiei GRACE 1985, eponimii în vremea cărora şi-ar fi desfăşurat activitatea Δῖος, începând cu Σώδαμος şi terminând cu Ἀρίστων II, s-ar plasa după 210 – până la circa 182/176 a. Chr.; la BUROW 1998, p. 88, cat. 170-175, activitatea lui s-ar fi desfăşurat în perioadele II c – III. La LUNGU 1990, p. 216, tabelul 1, unul dintre ceilalţi eponimi asociaţi cu Δῖος, respectiv Σώδαμος, este datat la 204 a. Chr. În schimb, la FINKIELSZTEJN 2001, p. 90, n. 66, p. 191-192 şi tabel 19, eponimii în cauză ar aparţine unui interval corespunzător perioadei III a, începând cu Σώδαμος, datat la circa 195 a. Chr. şi terminând cu Ἀρίστων II, din perioada III e, datat la circa 167/165 a. Chr.

Pe două ştampile apărute de asemenea în bordeiul nr. 1 (inv. 4519, la –0,55 m şi inv. 43517 la –0,70-0,75 m) este înregistrată ceramista (sau proprietara atelierului de olărie) Νικαγίς[20]. Un număr important de torţi ştampilate ale acesteia (22 exemplare) s-au descoperit la Pergam, şi una la Villanova[21]. În oraşele vest-pontice ştampile asemănătoare s-au descoperit la Histria[22] şi Tomis[23]; în această din urmă localitate producătoarea este bine reprezentată. O amforă întreagă s-a recuperat dintr-o epavă antică din faţa localităţii 2 Mai, aflată la circa 400 m sud de intrarea în portul turistic Mangalia[24]. Pe baza contextului descoperirii din Asklepionul de la Pergam, GRACE 1968, cat. 12, data activitatea acesteia în jurul anului 200 a. Chr.[25]. Activitatea ei s-a desfăşurat, după BUROW 1998, p. 95, cat. 274-275, în perioada a III-a, însă mai ales în jurul anului 200 a. Chr.; JÖHRENS 2001, p. 372-373, datează perioada a III-a, căreia îi aparţine şi complexul Pergam, între circa 205 – circa 176 a. Chr.

---

[19] Un alt Ἀρίσταρχος, dar eponim, pe o ştampilă circulară cu buton este menţionat de FINKIELSZTEJN 2001, p. 94, tabel 2, precum şi de BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 311, S. 482, în perioada I b. Producătorul în cauză nu are nici o legătură cu eponimul omonim - Ἀρίσταρχος – descoperit tot în bordeiul nr. 1, amintit mai sus.

[20] În legătură cu Νικαγίς şi cu alte femei ceramiste înregistrate pe ştampile rhodiene vezi ŠELOV, 1975, p. 113, cat. 427-428 şi BÖRKER 1998, p. 49-50, cat. 491, cu bibliografia.

[21] ŠELOV 1975, *loc. cit*.

[22] CANARACHE 1957, p. 264, cat. 642.

[23] GRAMATOPOL, POENARU BORDEA 1968, cat. 71-72; BUZOIANU 1992, p. 118, 150, cat. 357-362.

[24] COSMA 1973, p. 37.

[25] Vezi în acelaşi sens şi GETOV 1995, p. 68, cat. 172, unde sunt amintite şi alte descoperiri.

Activitatea producătorului Φανίας, întâlnit pe o toartă ştampilată descoperită de asemenea în bordeiul nr. 1 (la –0,80-0,85 m; inv. 44673, fig. 1/4) poate fi încadrată cronologic, pe baza unei ştampile de acest tip apărută în Pergam. ŠELOV 1994, cat. 208, datează activitatea lui Φανίας la sfârşitul sec. III – începutul sec. II a. Chr., datare însuşită şi de JÖHRENS 2001, p. 433, cat. 269.

Producătorul Δαμοκράτης I apare pe o toartă ştampilată descoperită tot în bordeiul nr. 1 (inv. 44668, la –1,10 m). Ştampilele acestuia sunt larg răspândite în numeroase situri, inclusiv din zona vest-pontică (la Histria, Sinoie – „Zmeica"[26], Tomis[27], Sarichioi[28], Murighiol[29], Mahmudia[30] etc.). Pe baza asocierii cu mai mulţi eponimi, precum şi a descoperirii ştampilelor sale în Complexul Pergam şi la Villanova, ŠELOV 1975, p. 92-94, cat. 307-314, consideră că Δαμοκράτης I a avut o bogată activitate în primele decenii ale sec. II a. Chr. La LUNGU 1990, p. 213, A, II, 3 a-b, acesta apare asociat cu eponimul Ἀγέμαχος, datat la 195 a. Chr., iar la BUZOIANU 1992, p. 117-118, 150, cat. 346-351, el este integrat celei de a doua secvenţe a perioadei a III-a, cuprinsă între circa 188-183 a. Chr. BUROW 1998, p. 87-88, cat. 137-167, plasează activitatea acestui producător în perioadele II-III. O discuţie mai amplă asupra lui Δαμοκράτης I la FINKIELSZTEJN 2001, p. 113-115, care consideră că activitatea lui s-a desfăşurat începând din perioada a III-a; datarea eponimilor cu care este asociat acest producător este mai coborâtă, respectiv în perioadele III b – III d (între circa 189-170/168 a. Chr.). Astfel, Ἀγέμαχος este încadrat în perioada III c, circa 181/179 a. Chr., faţă de LUNGU 1990, *loc. cit.*, unde este datat la 195 a. Chr.; eponimul Πρατοφάνης e datat de FINKIELSZTEJN 2001, tabel 19, în perioada III b, circa 188 a, Chr., faţă de LUNGU, 1990, unde este datat la 202 a. Chr.; Φιλόδαμος II este încadrat în perioada III b, circa 183 a. Chr., comparativ cu 197 sau 196 a. Chr., la LUNGU, 1990; Νικασαγόρας I este încadrat în perioada III d, circa 172/170 a. Chr., faţă de 185 a. Chr. la GRACE 1985. Alte precizări privind activitatea producătorului în cauză la JÖHRENS 2001, p. 373, 415, cat. 183-185.

Un alt producător, întâlnit pe toarta unui gât fragmentar de amforă, apărut tot în bordeiul nr. 1 (la –0,80-0,85 m; inv. 44672, fig. 1/3) este Μαρσύας. Ştampilele acestuia sunt foarte răspândite în nordul Mării Negre[31], întâlnindu-se şi pe coasta vest-pontică (la Histria[32], Tomis[33], Callatis[34], Murighiol[35], Tulcea – „Dealul Monumentului"[36] etc.), ori în alte regiuni. La LUNGU 1990, p. 212, 216, A I a, b,

[26] CANARACHE 1957, p. 230-231, cat. 515-517.

[27] BUZOIANU 1980, p. 123, 135 şi cat. 15-17; eadem, 1992, p. 117-118, 150, cat. 346-351.

[28] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 103, cat. 52.

[29] LUNGU 1990, p. 213, A, II, 3 a-b.

[30] LUNGU 1994, cat. 51, 56.

[31] ŠELOV 1975, p. 109-110, cat. 401-404, care menţionează descoperirea a 150 de exemplare.

[32] CANARACHE 1957, p. 264, cat. 641.

[33] BUZOIANU 1980, p. 122 şi cat. 32-33; BUZOIANU 1992, p. 119, cat. 390-391.

[34] GRAMATOPOL, POENARU BORDEA 1969, cat. 766-767; 1177; BUZOIANU, CHELUŢĂ-GEORGESCU 1983, p. 166, cat. 29; BUZOIANU, CHELUŢĂ-GEORGESCU 1998, p. 77, cat. 139.

[35] LUNGU 1990, p. 213, 215, A I, 1 a-b; p. 215, IV, 27.

[36] LUNGU 1996, p. 51, cat. 6.

Μαρσύας apare asociat cu eponimul Τιμασαγόρας, datat de autoarea amintită la circa 197/196 a. Chr., iar de FINKIELSZTEJN 2001, p. 192, tabel 19, în perioada III b, la circa 184 a. Chr. O altă asociere este înregistrată cu Κλεώνυμος II, datat de NICOLAOU, EMPEREUR 1986, p. 516, cat. 2, la 197 sau 195 a. Chr., de LUNGU 1990, p. 214, A II 7 a la 198 a. Chr., iar de FINKIELSZTEJN 2001, p. 192, tabel 19, în perioada III b, la circa 182 a. Chr. Este asociat şi cu alţi eponimi, între care şi Ἡραγόρας, plasat de FINKIELSZTEJN 2001, p. 193, tabel 20, în perioada IV a, între circa 159/158 – 154/153 a. Chr. Pe baza asocierii cu diverşi eponimi, activitatea producătorului amintit s-ar fi desfăşurat după GRACE SAVVATIANOU-PÉTROPOULAKOU 1970, E 37, GRACE, 1974/a, p. 200, NICOLAOU, EMPEREUR 1986, p. 516, cat. 2, BUZOIANU 1992, p. 119 şi cat. 390-391, LUNGU, 1996, p. 51, cat. 6, în perioadele III-IV, între circa 198 – spre mijlocul sec. II a. Chr., fără să-l atingă. După BUROW, 1998, p. 94-95, cat. 257-268, aparţine de asemenea perioadelor III-IV, activitatea sa desfăşurându-se între 199/198 a. Chr., până spre circa 146 a. Chr.

Producătorul Ἄριστος I a apărut pe o ştampilă descoperită tot în bordeiul nr. 1 (inv. 43513, la –1,15 m). El este bine reprezentat la Pergam şi mai ales la Villanova, unde apare combinat pe amfore cu ştampilele mai multor eponimi[37]. Eponimii în cauză (Ἀρχοκράτης II, Τιμασαγόρας, Φιλόδαμος II, Κλεώνυμος II) au fost încadraţi de FINKIELSZTEJN 2001, p. 192, tabel 19, în perioada III b, în ordinea menţionată, între circa 185-182 a. Chr. Reţinem şi opinia anterioară exprimată de GRACE, 1985, potrivit căreia eponimii amintiţi aparţin grupei a III-a, datându-se între 198-184 a. Chr. BUZOIANU 1992, p. 118, 149, cat. 343, încadrează pe Ἄριστος I în limite cronologice mai largi, împreună cu alţi producători grupaţi în serii de la sfârşitul sec. III şi începutul sec. II a. Chr., fiind considerat anterior cu puţini ani lui Δαμοκράτης I.

Asocierea lui Ἄριστος I cu eponimul Θεαίδητος[38] dovedeşte continuarea activităţii lui în perioada III d, conform cronologiei lui FINKIELSZTEJN 2001, p. 192, tabel 19, unde eponimul amintit este datat la circa 171/169 a. Chr.

Producătorul Ἱπποκράτης este atestat pe o toartă ştampilată descoperită prin periegheză (inv. 32242)[39]. El este considerat unul dintre cei mai activi producători din timpul complexului pergamian[40]. După GRACE 1985, p. 9-10, n. 18-19 şi p. 46/3 c, acesta aparţine perioadelor III-IV, iar activitatea lui începe în timpul lui Νικασαγόρας I (datat la circa 185 a. Chr. de GRACE, *loc. cit.* şi în perioada III d, la circa 172/170 a. Chr. de FINKIELSZTEJN 2001, p. 192, tabel 19). Alţi eponimi din „perioada pergamiană" în timpul cărora el a activat sunt: Θεαίδητος (datat la 184 a. Chr. de GRACE 1985, p. 12 şi n. 22, 23; p. 46/3 a şi în perioada III d, la circa 171/169 a. Chr. de FINKIELSZTEJN 2001, *loc. cit.*); Ἀριστόδαμος II (datat între 182-176 de GRACE 1985 şi în perioada III e, la circa 166/164 a. Chr. de FINKIELSZTEJN 2001, *loc. cit.*); Ἀγέστρατος II (datat la 182-176 de GRACE 1985 şi la sfârşitul perioadei III e, la circa 161 a. Chr. de FINKIELSZTEJN, *loc. cit.*; Ξενόφαντος II (din perioada IV b, datat la circa 151 a.

[37] ŠELOV, 1975, p. 89, cat. 292.
[38] GRACE 1950, p. 135, 141, cat. 26, 27; ŠELOV 1975, *loc. cit*.
[39] CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 170, cat. 7, fig. 17/7 a, b.
[40] ŠELOV 1975, p. 105-106, cat. 369-372.

Chr. de FINKIELSZTEJN 2001, p. 193, tabel 20). Printre ultimii eponimi în timpul cărora el a lucrat sunt menţionaţi Πυθογένης, din perioada IV a, datat de NICOLAOU, EMPEREUR 1986, p. 520-522, cat. 6 spre 150 a. Chr., iar de FINKIELSZTEJN, 2001, p. 193, tabel 20, în perioada IV b, la circa 150 a. Chr., precum şi Ἀλεξίμαχος, din perioada a IV-a (circa 149-146 a. Chr., cf. GRACE 1974/b), sau din perioada IV b, circa 147 a. Chr. (cf. FINKIELSZTEJN 2001, *loc. cit.*) şi Αὐτοκράτης I, datat la circa 175-168/166 de ETIENNE 1986, p. 45-47, sau tot în perioada IV b, circa 146 a. Chr. de FINKIELSZTEJN, *loc. cit.* BUROW 1998, p. 91, cat. 221-223, îl încadrează perioadelor III c – IV, după cronologia sa; tot aici referiri şi la ştampilele secundare, cum are şi piesa în discuţie. În baza asocierilor amintite, Ἱπποκράτης este considerat ca aparţinând seriei mai târzii de producători din Complexul Pergam, activitatea lui desfăşurându-se, după BUROW, *loc. cit.*, între circa 184-150 a. Chr; după FINKIELSZTEJN 2001, p. 192-193, el ar fi activat între circa 172/170 – 146 a. Chr., iar după JÖHRENS 2001, p. 460, cat. 481 şi p. 464, cat. 129, în perioadele III şi IV, între „circa 171-148 a. Chr."[41].

Producătorul Ὄλυμπος a apărut pe două ştampile – una descoperită în bordeiul nr. 1 (la –0,74 m; inv. 44671) şi o alta prin periegheză (inv. 32250)[42]. ŠELOV, 1975, p. 115, cat. 439, analizează asocierea acestuia cu eponimul Αἰνησίδαμος II şi răspândirea tipului de ştampilă în cauză, datând-o la sfârşitul sec. III – începutul sec. II a. Chr. La LUNGU 1991, p. 188, cat. 33, activitatea lui Ὄλυμπος a fost datată la începutul sec. II a. Chr. Totodată, Αἰνησίδαμος II, cu care apare asociat, a fost datat de LUNGU 1990, p. 211, 216, tabel I, în anul 192 a. Chr., iar de FINKIELSZTEJN 2001, p. 192, tabel 19, în perioada III c, la circa 179/177 a. Chr.; ZAJČEV 2005, p. 265, tabel I, îl încadrează tot în grupa III c, datându-l de asemenea la circa 179/177 a. Chr. De altfel, în bordeiul nr. 1 s-a descoperit şi o ştampilă a eponimului Αἰνησίδαμος II[43], ceea ce ar sugera existenţa de fapt a unei amfore cu cele două ştampile (de eponim şi de producător).

Producătorul Ὄλυμπος se asociază şi cu eponimul Κλευκράτης I, datat de GRACE, 1985, la 188-186 a. Chr., iar de FINKIELSZTEJN 2001, *loc. cit.*, la circa 174/172 a. Chr.

Unul dintre cei mai târzii producători, semnalaţi până în prezent la Satu Nou – „Vadu Vacilor", este Κάλλων, întâlnit pe două ştampile (ambele descoperite prin periegheze; inv. 32241 şi 34448)[44]. El lipseşte din Complexul Pergam şi de la Carthagina, ceea ce a determinat datarea lui mai târzie de ŠELOV 1975, p. 107, cat. 379-387, respectiv în a doua jumătate a sec. II a. Chr. Κάλλων apare asociat cu eponimul Θέρσανδρος, încadrat de GRACE 1985, p. 12-13, n. 24 şi de NICOLAOU, EMPEREUR 1986, p. 529, cat. 14, între anii 141-135 a. Chr., iar de FINKIELSZTEJN 2001, p. 195, tabel 21, în perioada V a, la circa 137/136 a. Chr.

[41] Pentru activitatea lui Ἱπποκράτης, fiul lui Δαμοκράτης şi frate cu Ἀριστοκλῆς, producători de amfore rhodiene, care au semnat şi multe produse cnidiene, vezi GRACE 1985, p. 10 şi LUNGU 1994, p. 136.

[42] CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 170, cat. 10, fig. 17/10.

[43] Vezi mai sus; inv. 43515.

[44] CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 170, cat. 8, 9, fig. 17/8; 17/9.

După GRACE, *loc. cit.*, în timpul eponimului amintit s-ar fi desfăşurat doar o parte a activităţii lui Κάλλων, el lucrând şi în vremea altor magistraţi.

Producătorul Τιμασικράτης, întâlnit pe o ştampilă descoperită de asemenea în bordeiul nr. 1 (la –0,80 m; inv. 44674), nu este cunoscut în Complexul Pergam. La PRIDIK 1917, p. 9, cat. 174 el apare pe aceeaşi ştampilă cu eponimul Ἡράκλειτος, fără menţionarea lunii. După FINKIELSZTEJN 2001, p. 162, tabel 14, Ἡράκλειτος este integrat unei liste de eponimi probabili în funcţiune în perioadele VI sau VII. În cazul confirmării unei asemenea asocieri, care nu apare însă pe exemplarul în discuţie, acesta ar reprezenta cea mai târzie ştampilă rhodiană de la Satu Nou – „Vadu Vacilor"[45]. Oricum, profilul accentuat unghiular al torţii dovedeşte o datare târzie a acestui producător.

Alte patru ştampile de producători (inv. 34486; inv. 37487; inv. 35226, descoperite prin periegheze şi inv. 44694, apărută în caseta nr. 1 – est, între 0-0,50 m) au legenda neîntregită; reţinem, totuşi, că una dintre torţile ştampilate în cauză (inv. 35226) este de „tipul Pergam".

După cum se constată, dintre cele 21 ştampile rhodiene de producători au putut fi luate în discuţie doar 17, cu numele întreg sau întregibil; însă, deoarece acelaşi nume se repetă în patru cazuri pe câte două ştampile (Ἀρίσταρχος, Νικαγίς, Ὄλυμπος şi Κάλλων) rămân doar numele a 13 producători diferiţi.

Pentru stabilirea cronologiei ştampilelor rhodiene de la Satu Nou – „Vadu Vacilor" s-a avut în vedere raportarea lor la descoperirile de la Pergam, Villanova, Middle Stoa, ca şi din alte complexe arheologice în care ele au apărut în contexte mai bine datate (ex. în tumulii cercetaţi la Murighiol)[46].

Producătorul Ἀγοραναξ, care şi-ar fi început activitatea încă din perioada III b (încadrată între circa 224 – circa 206, după GRACE 1985 şi EMPEREUR 1990, respectiv între circa 219-210, după FINKIELSZTEJN 2001, p. 191, tabel 18 şi p. 196, tabel 22. 1), deci anterior Complexului Pergam, a continuat să lucreze şi în vremea complexului amintit. Un grup de producători (Ἀρίσταρχος, Δῖος, Νικαγίς, Φανίας), întâlnit în Complexul Pergam, după caz şi în alte situri[47], şi-a început activitatea chiar de la sfârşitul secolului al III-lea şi a continuat-o, în mod variabil, şi în primele decenii ale sec. II a. Chr. Alţi producători (Ἀντίμαχος, Δαμοκράτης şi Μαρσύας, Ἄριστος I, Ἱπποκράτης, Ὄλυμπος), dintre care unii sunt consideraţi printre cei mai activi din timpul complexului pergamian, ştampilele lor fiind larg răspândite în numeroase situri, şi-au desfăşurat activitatea de asemenea în mod variabil de la caz la caz, în primele decenii ale sec. II a. Chr., iar unii dintre ei chiar din ultimii ani ai secolului III a. Chr.[48]. Unii dintre aceştia (Ἀντίμαχος, Μαρσύας, Ἱπποκράτης) au continuat să lucreze şi în perioada a IV-a, până spre mijlocul sec. al II-lea a. Chr. Potrivit lui JÖHRENS 2001, p. 337, mai mulţi producători – între care Ἀντίμαχος, Δαμοκράτης I, Μαρσύας – au fost activi

[45] La FINKIELSZTEJN 2001, p. 196, tabel 22/1, perioada a VI-a este datată între circa 107-circa 88/86 a. Chr., perioada VII a între circa 85 – circa 40 a. Chr., iar perioada VII b între circa 40 – începutul domniei lui Augustus. O încadrare cronologică asemănătoare a acestor perioade au propus şi GRACE 1985, ca şi EMPEREUR 1990.

[46] LUNGU 1990, p. 209-217; SIMION 1995, p. 265-301.

[47] Ca în cazul producătorilor Δῖος, care a apărut la Murighiol în complexe funerare, în asociere cu eponimii Ἰασικράτης şi Σώδαμος; cf. LUNGU 1990, p. 216, B I 3 şi tabelul I.

[48] Vezi mai sus.

perioade îndelungate, astfel încât ştampilele lor pot fi rareori încadrate într-un interval cronologic mai strâns. Totodată, în ceea ce priveşte transportul amforelor rhodiene spre regiunile nord-pontice, inclusiv spre Tanais, analizat de ŠELOV 1975, ca şi de alţi specialişti, perioada de vârf a acestuia n-a fost atinsă în ultimele decenii ale sec. III şi în primele decenii ale sec. II a. Chr., deoarece, după JÖHRENS, *loc. cit.*, tabelul 4, perioada corespunzătoare Complexului pergamian ar fi durat doar circa trei decenii, în cadrul perioadei a III-a din evoluţia ştampilelor rhodiene.

Ştampilele producătorilor Κάλλων şi Τιμασικράτης, absente din Complexul Pergam, sunt până în prezent cele mai târzii ştampile rhodiene de la Satu Nou – „Vadu Vacilor". Pe baza asocierii cu eponimul Θέρσανδρος, producătorul Κάλλων a fost încadrat în perioada a V-a. Τιμασικράτης, în cazul în care s-ar dovedi că e corectă eventuala lui asociere cu eponimul Ἡράκλειτος, ar aparţine perioadelor VI sau VII.

În ansamblu, pentru aşezarea în discuţie, grupul ştampilelor rhodiene de producători (fără Τιμασικράτης) ne apare suficient de omogen, cu o anumită extindere în timp atât anterioară, cât şi posterioară grupului compact al ştampilelor celor şapte eponimi (deci, cu excepţia lui Ἀρίσταρχος, care aparţine unei perioade mai vechi). Faţă de intervalul sugerat de cele şapte ştampile de eponimi (circa 179/177 – circa 150 a. Chr., conform cronologiei lui FINKIELSZTEJN 2001), intervalul presupus pentru activitatea celor 12 producători (fără Τιμασικράτης) s-ar fi situat între perioadele II b – V a, respectiv între circa 219 – circa 134/133 a. Chr. (după FINKIELSZTEJN, *op. cit.*). Dar trebuie să precizăm că această datare, sugerată de încadrarea cronologică a ştampilelor prezentate, poate fi modificată oricând în funcţie de rezultatele unor noi cercetări. O primă „ieşire" din acest interval relativ unitar ar putea fi reprezentată chiar de ştampila producătorului Τιμασικράτης, amintită mai sus. Deocamdată, grupul „pergamic" este cel mai bine reprezentat, atât prin ştampilele de eponimi, cât şi prin cele de producători, arătându-se relativ omogen.

Cele mai multe dintre numele întâlnite pe ştampilele rhodiene de la „Vadu Vacilor" sunt cunoscute, în general, în arealul vest-pontic[49]. Fără a ne propune o repertoriere a descoperirilor similare semnalate pentru fiecare dintre eponimii sau producătorii aşezării în discuţie, constatăm că unii au o prezenţă relativ marcantă în diferite situri, atât în coloniile vest-pontice, cât şi în interiorul regiunii. Pot fi amintiţi, astfel, eponimii Αἰνησίδαμος II, Ἀριστόδαμος II, Ἡραγόρας, Καλλικρατίδας II, Νικασαγόρας I, ori producătorii Δαμοκράτης I (cel mai răspândit), Δῖος, Ἱπποκράτης, Μαρσύας şi Ὄλυμπος. Alţi eponimi, ca Πυθόδωρος, Σύμμαχος şi producători, ca Ἀγορᾶναξ, Ἀντίμαχος, Ἀρίσταρχος, Κάλλων, Νικαγίς, Φανίας, se întâlnesc mai ales în oraşele vest-pontice şi în aşezările aflate în *chora* lor, ori sub influenţa acestora. Mai rar s-au întâlnit eponimul Ἀρίσταρχος (la Albeşti)[50] şi producătorul Ἄριστος (la Callatis)[51]. Pentru

[49] La prezentarea fiecărei ştampile în studiul aflat în pregătire vor fi menţionate şi descoperirile similare mai importante din alte situri, cu bibliografia corespunzătoare.

[50] BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 211, cat. S – 482.

[51] BUZOIANU 1992, p. 118, 149, cat. 343.

producătorul Τιμασικράτης nu am întâlnit o ştampilă asemănătoare în bibliografia consultată[52].

În ceea ce priveşte Complexul Pergam, în care se regăsesc cele mai multe dintre ştampilele de la Satu Nou – „Vadu Vacilor", reamintim că după GRACE 1985 şi EMPEREUR 1990, acesta corespunde perioadei a III-a (subperioadele III a, b, c, d, e), încadrându-se tradiţional între circa 210/205 – circa 176/175 a. Chr. În schimb, FINKIELSZTEJN 2001, p. 192, 196, tabelele 19 şi 22. 1 i-a modificat datarea, încadrându-l între circa 198 – circa 161 a. Chr. (cu aceeaşi împărţire în cinci subperioade, dar cu o altă cronologie şi a acestora, diferită de cea utilizată de GRACE şi EMPEREUR). Totodată, durata perioadei a IV-a, post-pergamiană, căreia îi corespund unele ştampile din situl analizat, a fost redusă de la circa 175/174 – circa 150/146 a. Chr., la circa 160 – circa 146 a. Chr.; durata perioadei a V-a, apreciată aproximativ egal de specialiştii menţionaţi (cu precizarea că FINKIELSZTEJN a împărţit-o în trei subperioade – V a, b, c) a fost stabilită între circa 145 – circa 108 a. Chr.

Situaţia cantitativă şi cronologică a ştampilelor rhodiene de la „Vadu Vacilor" ne conduce la o anumită constatare. Întâlnim, astfel, un apogeu pentru perioada a III-a, cea pergamiană, situaţie observată şi pentru Tomis[53], căreia s-a încercat să i se găsească şi anumite explicaţii istorice. Ar fi vorba, între altele, de slăbirea puterii Egiptului spre sfârşitul secolului al III-lea a. Chr., mai ales după înfrângerea flotei egiptene de către Antigonos la Cos[54]. De asemenea, se are în vedere informaţia transmisă de Polybios[55] privind hotărârea byzantinilor de a institui un „drept" (τέλος) asupra tranzitării mărfurilor „exportate din Pont" prin Strâmtori; alarmate, puterile maritime ale Greciei, în frunte cu Rhodosul, au cerut anularea taxei în cauză. La refuzul Byzanţului de a reveni asupra măsurii, s-a declanşat un război prelungit până în anul 219 a. Chr. Tratatul de pace încheiat prevedea ca „bizantinii să nu ia taxă de trecere de la nici un corăbier care merge în Pont; cu această condiţie rhodienii şi aliaţii lor vor menţine pacea cu byzantinii"[56].

De altfel, Rhodosul pare să fi dominat comerţul cu amfore şi cu produsele transportate în asemenea recipiente, la sfârşitul sec. al III-lea şi în primele decenii ale sec. al II-lea a. Chr., având totodată un rol mai complex în cadrul raporturilor stabilite cu oraşele greceşti din Pontul Stâng[57]. Dar activitatea sa a slăbit după 167 a. Chr.[58], situaţie care pare să se fi reflectat şi în comerţul cu amfore. Cu toate că

[52] Ştampila înregistrată de PRIDIK 1917, p. 9, cat. 174, este diferită de a exemplarului în discuţie.

[53] BUZOIANU 1980, p. 126.

[54] *Ibidem*; vezi şi trimiterile din n. 59-61.

[55] Polybios, IV, 47-52; PIPPIDI 1967, p. 44 şi n. 48; BĂRBULESCU, BUZOIANU 2006, p. 36.

[56] Polybios, IV, 52.

[57] Cum ar fi cel de intermediere în răspândirea cultelor egiptene; cf. PIPPIDI 1969, p. 81-82; BUZOIANU, BĂRBULESCU 2006, *loc. cit*.

[58] Polybios, XXXI, 7, 10; BUZOIANU 1980, p. 128 şi n. 65. Este vorba de faptul că în anul 167 a. Chr. Roma, dominantă în Orient, a luat sub protecţia sa Delosul, declarându-l port liber, desfiinţând taxele de import şi export. Prin aceasta s-a dat o lovitură gravă Rhodosului, care nu mai putea încasa taxele de la intrările şi ieşirile din portul său; navele încep să se îndrepte către Delos, care se dezvoltă în detrimentul Rhodosului.

Rhodosul intră în declin, mărfurile sale au continuat să fie exportate spre pieţele îndepărtate, inclusiv spre cele nord – şi vest-pontice, însă într-o cantitate, probabil, mai redusă.

Revenind la amforele rhodiene de la Satu Nou – „Vadu Vacilor", putem considera că diferenţele cronologice constatate (mai puţin în cazul eponimilor, dar mai ales în cel al producătorilor), sugerează existenţa mai multor transporturi diferite, succesive, eşalonate pe parcursul existenţei aşezării. Totodată, unele loturi de amfore par să fi fost relativ unitare, de vreme ce s-au descoperit mai multe ştampile (două sau trei) ale aceluiaşi eponim sau producător. S-ar putea vorbi, eventual, şi de utilizarea unor căi de difuzare variate. Dacă cele mai multe ştampile aparţin perioadei corespunzătoare Complexului Pergam, sau apropiate acesteia, nu pare lipsită de semnificaţie absenţa ştampilelor rhodiene de la sfârşitul perioadei a V-a (respectiv V b – circa 132 – circa 121 a. Chr. – şi V c – circa 120 – circa 108 a. Chr.). O singură ştampilă – a producătorului Τιμασικράτης – ar putea fi atribuită, cu rezervă, perioadelor VI sau VII. Absenţa amintită, în măsura în care nu este întâmplătoare, analizată în corelare cu informaţiile oferite de celelalte materiale arheologice, ar putea fi legată de momentul încetării sau al declinului locuirii de la „Vadu Vacilor" şi al reluării ei la „Valea lui Voicu" (aproximativ în sec. I a. Chr.)[59].

În afara marelui număr de amfore rhodiene, în aşezarea discutată s-au descoperit şi fragmente de amfore care pot fi atribuite cercului Rhodosului. Este vorba de un picior de amforă cu angobă alburie-gălbuie (inv. 45064) şi de un altul cu capătul îngroşat, fără nervura în relief, care ar putea aparţine, eventual, unui centru din afara insulei (inv. 45072; fig. 2/8; 5/2)[60]; ambele provin din bordeiul nr. 1.

Amforele de CNIDOS sunt cele mai frecvente la „Vadu Vacilor", după cele rhodiene. Nici în cazul lor nu s-a putut stabili, măcar cu aproximaţie, numărul de exemplare existente. Identificarea acestui tip de amfore s-a făcut atât pe baza pastei specifice, cel mai adesea de culoare maronie, cărămizie-maronie, cărămizie-cenuşie, a torţilor cu secţiunea elipsoidală, ca şi a piciorului ascuţit, cu un inel circular bine reliefat[61]. Fragmente cnidiene s-au semnalat atât în bordeiul nr. 1, la diverse adâncimi (cele mai multe între 0,60 – 0,90/-1,05 m, provenite de la minimum patru-cinci exemplare diferite; fig. 4/4; 6/5, 6), cât şi în unele gropi (nr. 4, 5, 8, 12; fig. 7/2, 4, 5; 7/11; 8/2) sau în stratul arheologic din afara complexelor amintite.

Ştampile de amfore cnidiene, individualizate şi prin etniconul Κνιδίων, s-au descoperit în număr mare la Athena, în insula Delos, la Alexandria[62], precum şi în mai multe situri din Marea Egee şi Marea Neagră[63]. Printre referirile recente privind ştampilele cnidiene se pot menţiona cele întâlnite mai ales în lucrările: GRACE-SAVVATIANOU-PÉTROPOULAKOU 1970; GRACE 1985; EMPEREUR,

[59] IRIMIA, CONOVICI 1989, p. 119-121; nivelurile I-III; CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 84-126.

[60] IRIMIA, CONOVICI, GANCIU 2007, p. 89 şi fig. 9/6.

[61] *Ibidem*, p. 89 şi fig. 14/15.

[62] GRACE, SAVVATIANOU-PÉTROPOULAKOU 1970; BÖRKER 1998, p. 56.

[63] CANARACHE 1957, p. 285-293, cat. 723-758; GRAMATOPOL, POENARU BORDEA 1969, p. 245-246, cat. 939-960; BUZOIANU 1992, p. 156-161, cat. 427-480; JEFREMOV 1995 (n. v.); GETOV 1995, p. 81-91, cat. 197-219; BÖRKER 1998, p. 56; BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 133-135; 162-166 etcf.

HESNARD 1987; GETOV 1995, p. 81-91; BÖRKER 1998, p. 56-57; BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 133-135; 162-166 etc. Alături de tipul canonic, întâlnit din circa 220 până la începutul sec. I a. Chr., au mai fost diferenţiate o perioadă timpurie a ştampilelor cnidiene, de la circa 240 până la 220 a. Chr.[64] şi una târzie, care ajunge la sfârşitul sec. I a. Chr.[65].

Importurile de amfore de Cnidos sunt reprezentate la Satu Nou – „Vadu Vacilor" de şapte torţi ştampilate. Trei dintre ele sunt de eponimi. Doi eponimi - Ἀγέστρατος (S I; c. 12; -0,40 m; inv. 43521) şi Ἀνθάνδρος (S I; c. 11; -0,80 m; inv. 43523; fig. 8/11), ultimul din timpul activităţii producătorului Σκίρτος, sunt atribuiţi perioadei IV A (caracterizată de prezenţa frurarhilor) – încadrată între 188-167 a. Chr. (cf. GRACE 1985, p. 31, 42, App. 1 şi 4; BUROW 1998, p. 110 etc.). Exemplare asemănătoare s-au găsit şi la Stoa lui Attalos, fapt ce ar indica, după GRACE 1985, p. 14-15, 31-32, 34, că data finală a magistraturii acestora este mai degrabă anterioară anului 146 a. Chr. Prezenţa ethniconului Κνιδίων pe ştampilele cnidiene de la Middle Stoa, datate după anul 188 a. Chr., ar reprezenta o practică începută nu cu mult timp înainte de a doua decadă a sec. II a. Chr. (cf. GRACE 1985, p. 16-18). Ambele exemplare în discuţie au menţionat ethniconul.

Al treilea eponim cnidian - Τελεκρέων – din timpul producătorului Θεμίσων (inv. 32244)[66], aparţine perioadei IV B (circa 167-146 a. Chr.), după GRACE 1985 şi BUROW 1998, *loc. cit.*; ethniconul Κνιδίων este de asemenea înregistrat pe ştampilă. Apariţia acestui eponim printre piesele de la Stoa lui Attalos din Athena ar indica, la fel ca şi în cazul primelor două ştampile, o datare anterioară anului 157 a. Chr.

Trei torţi ştampilate cnidiene înregistrează acelaşi producător - Ἀπολλώνιος – însoţit de ethniconul (?) Πισίδας. Două exemplare (inv. 43514 şi inv. 43520) s-au descoperit în bordeiul nr. 1 (la aceeaşi adâncime –0,75 – 1 m). Cel de al treilea (inv. 43527), găsit în groapa nr. 5, deosebit ca pastă de amforele cnidiene obişnuite, pare să aparţină unui atelier, ori unei şarje, sau chiar unui producător diferit. Ştampilele de acest tip au fost datate la sfârşitul sec. III şi în prima parte a sec. II a. Chr., sau chiar în primul sfert al sec. II a. Chr. (GRACE 1956, p. 146 şi cat. 113; SZTETYŁŁO 1976, p. 93, cat. 348).

Constatăm că toate ştampilele cnidiene de la „Vadu Vacilor" aparţin din punct de vedere tipologic celor cu nume, a căror producţie nu pare să fi fost anterioară ultimului sfert al sec. III a. Chr.[67]. Data amintită (circa 220) coincide cu începutul perioadei a III-a a ştampilelor cnidiene (cuprinsă între circa 220-188 a. Chr.). De altfel, după cum am văzut, ştampilele de eponimi aparţin perioadelor IV A (a frurarhilor) şi IV B (încadrată, alături de perioada V, între epoca

[64] Interval corespunzător perioadei a II-a; cf. EMPEREUR, HESNARD 1987, p. 20.

[65] GRACE 1985, p. 31 şi urm., GETOV 1995, p. 81-82, BÖRKER 1998, p. 57, BUROw 1998, p. 110 împart piesele rhodiene ştampilate cu nume astfel: perioada III – 220-188 a. Chr.; perioada IV A – 188-167 a. Chr., corespunzătoare frurarhilor şi timpului în care Cnidosul s-a aflat sub controlul Rhodosului; perioada IV B – 167-146 a. Chr.; perioada V – 146-108 a. Chr.; perioadele VI A – 107-98 a. Chr. şi VI B – 97-88 a. Chr., corespunzătoare prezenţei duumvirilor; perioada VI C – 88 – circa 78 a. Chr.; perioada VII – sec. I târziu a. Chr.

[66] CONOVICI; IRIMIA 1991, p. 170, cat. 14.

[67] GRACE 1985, p. 7 şi n. 13.

frurarhilor şi cea a duumvirilor), iar cele de producător, reprezentate prin trei exemplare, aparţin unui interval corespunzător primei jumătăţi a sec. II a. Chr., eventual chiar primului sfert al acestuia, însă anterior anului 150 a. Chr. Numărul de ştampile este, totuşi, prea mic pentru a se putea formula unele consideraţii pertinente, în comparaţie cu situaţiile întâlnite în alte aşezări. Amintim, astfel, că la Albeşti ştampilele de acest tip sunt mai ales timpurii, proto-cnidiene; cele tipic cnidiene, într-un număr mai mic, sunt de asemenea timpurii, din perioada a III-a; doar câteva au ethniconul în grafia Κνιδίων, dar o serie de argumente pledează pentru datarea lor în sec. III a. Chr.[68]. La Tomis, perioada cnidiană mai bine reprezentată este cea care a urmat frurarhilor (sau IV B), datată între 167-146 a. Chr. Aici s-au descoperit şi câteva ştampile mai târzii, din perioadele V şi VI. Se consideră, astfel, că importul amforelor cnidiene la Tomis, desfăşurat de la sfârşitul sec. IV a. Chr., s-a dovedit foarte activ la sfârşitul sec. III şi în prima parte a sec. II a. Chr., până în jurul datei de 146 a. Chr. Sporadic, amforele cnidiene au circulat, probabil, până în preajma anului 88 a. Chr., când războiul cu Mithridates a dezorganizat producţia şi legăturile comerciale cu Cnidos[69].

Cea de a şaptea ştampilă de Cnidos este greu lizibilă (inv. 43222; groapa nr. 5).

Între fragmentele de amfore descoperite au fost identificate şi unele exemplare corespunzătoare grupului ZENON. Menţionăm două picioare de amfore descoperite în bordeiul nr. 1 (inv. 44709; fig. 6/5; 45055)[70] şi partea inferioară a unui alt exemplar din groapa nr. 4 (inv. 45036; fig. 4/3; 8/6). Ele aparţin grupului „Zenon B", plasată la sfârşitul sec. III – începutul sec. II a. Chr.[71], cele mai bune contexte oferindu-le Middle Stoa din agoraua Athenei, Complexul Pergam şi Stoa lui Philip de la Delos, unde un exemplar „Zenon B" a apărut împreună cu o ştampilă rhodiană datată circa 210-190 a. Chr.[72]. De reţinut şi faptul că amforele acestui grup au fost produse, aşa cum au dovedit-o cercetările recente, în atelierele de la Raşadiye – Kiliseyani, din peninsula Datça[73].

Alte fragmente de amfore par să aparţină cercului Cnidosului (inv. 45073)[74] sau unui tip nedeterminat, eventual Cnidos (inv. 44706)[75].

Constatăm că atât ştampilele de amfore de Cnidos, cât şi materialul amforic fragmentar prezentat, inclusiv cel aparţinând „grupei Zenon B" corespund cronologic, în cea mai mare parte, perioadei în care la Satu Nou „Vadu Vacilor" s-au utilizat şi cele mai multe amfore rhodiene, între aceste două loturi importante de recipiente nefiind discrepanţe de timp semnificative.

Pentru categoria SINOPE se constată apariţia la „Vadu Vacilor" a unui număr relativ redus de fragmente. S-au identificat, totuşi, unele fragmente reprezentative, fără a se putea întregi – cel puţin parţial – niciun exemplar.

---

[68] BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 162-166.

[69] BUZOIANU 1992, p. 120-123.

[70] IRIMIA, CONOVICI, GANCIU 2007, p. 89 şi fig. 9/7.

[71] GRACE 1985, p. 19 şi n. 46; EMPEREUR, TUNA 1988, p. 346-347; RĂDULESCU, BĂRBULESCU, BUZOIANU 1990, p. 32; BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 133-134, 162-164.

[72] GRACE 1985, *loc. cit*.

[73] EMPEREUR, PICON 1986, p. 123; TUNA, EMPEREUR, PICON, DOĞER 1987, p. 47-52.

[74] Descoperite tot în bordeiul nr. 1, la –0,60 – 0,90/1,05 m.

[75] În groapa nr. 5.

În bordeiul amintit s-au descoperit, la adâncimi succesive, urmărite în timpul săpăturii, două gâturi fragmentare (inv. 45059; 44714), torţi fragmentare neştampilate (inv. 45071), picioare şi funduri de amfore fragmentare (inv. 45065; 44708; 44712; 44714), precum şi un număr relativ mare de fragmente de pansă corespunzătoare mai multor exemplare diferite. Cu excepţia unei torţi fragmentare, cu amprentă digitală la bază (inv. 45082; fig. 3/3; 6/7), aparţinând unui exemplar mai timpuriu (sec. IV-III a. Chr.?), toate celelalte fragmente nu se individualizează într-o măsură suficientă unor precizări cronologice mai stricte, ele fiind comune tipului de amfore sinopeene. Alte fragmente, îndeosebi de pansă, au apărut în gropile nr. 4, 5, 13, precum şi în stratul arheologic al secţiunii. Remarcăm partea superioară a unei amfore sinopeene, cu gâtul puţin bombat în zona torţilor, descoperită în S I, c. 11, la-0,80 m (inv. 43532); exemplare de un tip apropiat se întâlnesc în ultimul sfert al sec. III până la mijlocul sec. II a. Chr.[76].

Tot categoriei de amfore de Sinope îi aparţin şi două torţi ştampilate, din păcate ambele ilizibile (inv. 34483, din perieghează[77]; inv. 45099, în groapa nr. 5). Deoarece data de sfârşit a ştampilării amforelor sinopeene este considerată a fi anul 183 a. Chr.[78], dată admisă de specialişti pentru cucerirea oraşului de către regele Pharnaces I al Pontului, rezultă că recipientele cu ştampilele amintite pot fi încadrate cronologic până la acest moment. S.Iu. Monachov a propus stabilirea a trei tipuri de amfore sinopeene[79], fiecare cu mai multe variante, pentru o perioadă ce se întinde din primul sfert/începutul celui de al doilea sfert al sec. IV a. Chr. până la sfârşitul primului sfert/al doilea sfert al sec. II a. Chr. Din păcate, absenţa exemplarelor întregi sau întregibile nu permite încadrarea recipientelor din aşezare într-un anumit tip[80]. Cu toate acestea, având în vedere şi partea superioară păstrată a amforei menţionate mai sus (din S I, c. 11, -0,80 m; inv. 43532), precum şi celelalte materiale descoperite, putem admite că la Satu Nou – „Vadu Vacilor" se întâlnesc amfore sinopeene databile mai ales de la sfârşitul sec. III până în primele decenii/sau mijlocul sec. II a. Chr.; toarta fragmentară, cu amprentă digitală la bază (inv. 45082; fig. 3/3; 6/7) sugerează posibila existenţă şi a unor exemplare mai timpurii.

Un gât fragmentar de amforă de CHIOS (?) s-a descoperit în bordeiul nr. 1 (inv. 44678; fig. 1/5). După modul de scriere pe toartă a numelui Εὐκράτης, retrograd, într-o ştampilă ovală şi pe două rânduri, amfora s-ar putea apropia de unele ştampile de Chios din Complexul Pergam, ceea ce ar corespunde perioadei sugerate de cele mai multe ştampile de la „Vadu Vacilor". În Complexul Pergam, pe mai multe ştampile de amfore de Chios apare numele Εὐρυκράτης, scris retrograd; în două cazuri numele este scris pe două rânduri[81]. Εὐκράτης, în

[76] MONACHOV 1992, p. 186, fig. 1, tip III C şi pl. 11/68-70.

[77] CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 169, cat. 1; fig. 17/1.

[78] CECHMISTRENKO 1958, p. 56-70; GRACE 1985, p. 20; CONOVICI 1998, p. 50-51, datează sfârşitul grupei a V-a a ştampilelor sinopeene (ultima în cronologia sa) la circa 190 a. Chr.

[79] MONACHOV 1992, p. 163-204.

[80] Nu excludem posibilitatea existenţei unor exemplare sinopeene fracţionate, deşi acestea sunt rare între recipientele de Sinope, sau a unor forme deosebite. BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 129, n. 35, consideră că distincţia variantelor propuse de Monachov pare, totuşi, puţin arbitrară.

[81] BUROW 1998, p. 117-125, cat. 561-565.

diferite combinaţii, este atribuit însă, amforelor de Cnidos. Ca eponim cnidian, la Middle Stoa a fost încadrat în perioada IV B (circa 167 – 146 a. Chr.)[82]. La Delos, considerat tot cnidian, împreună cu alţi eponimi, a apărut în context arheologic pre-Sulla (anterior anului 108 a. Chr.)[83]. Cu toate acestea, exemplarul prezentat de noi nu pare cnidian, ci de Chios (?).

Deşi nu am identificat alte fragmente de amfore de Chios târzii, prezenţa lor nu este exclusă; eventual, ele s-ar putea regăsi printre tipurile de amfore nedeterminate.

Un alt tip de recipient întâlnit în mai multe rânduri în aşezare îl reprezintă amforele de COS. Mai multe fragmente de pansă, între care unele de mari dimensiuni, aparţinând unui singur exemplar, precum şi trei fragmente de torţi provenite de la amfore diferite, s-au descoperit în bordeiul nr. 1 (inv. 44713; 45065; 45073; 45082). Un fragment de pansă s-a descoperit în groapa nr. 1, iar altele, inclusiv fragmente de torţi, în groapa nr. 8 (inv. 45110; fig. 5/5; 8/10). Câteva fragmente, îndeosebi de pansă, au apărut şi în stratul arheolgic al secţiunii (inv. 45054).

Prin cercetările de suprafaţă întreprinse a fost recuperată şi o toartă ştampilată, cu legenda Παπ.ους (?)[84]. Exemplare asemănătoare, cu legenda Πάπου, se cunosc la Tyras[85] şi Alexandria[86].

Deşi cronologia amforelor de Cos n-a fost încă precizată, se consideră că acestea au circulat din sec. IV a. Chr. până în epoca romană imperială, cu o mai mare expansiune în sec. II a. Chr.[87]. Totodată, procedeul ştampilării, practicat în cea mai mare parte a întregii perioade, a avut un caracter mai regulat în sec. II a. Chr.[88]. În absenţa unor date mai concludente, putem considera că materialul amforic de tipul Cos de la Satu Nou – „Vadu Vacilor" aparţine perioadei de funcţionare mai intensă a aşezării, respectiv secolului II a. Chr. Importurile de Cos de aici, deşi bine evidenţiate mai ales prin fragmentele de mari dimensiuni de pansă şi de torţi, nu modifică, totuşi, raportul faţă de celelalte centre de produse amforice, în special de cele de Rhodos, Cnidos şi Sinope.

Un număr relativ redus de fragmente de amfore aparţine tipului CHERSONESUL TAURIC. În bordeiul nr. 1 a apărut partea inferioară a unei amfore de acest tip care, după forma piciorului (scund, inelar, rotunjit, cu baza adâncită s-ar data între sfârşitul sec. IV – începutul celui de al doilea sfert al sec. III a. Chr.[89] (inv. 45079; fig. 4/1; 6/4). Tot aici au mai apărut fragmente de pansă din aceeaşi amforă, o toartă şi alte fragmente de la exemplare diferite. Din secţiunea săpată (S I) provin şi alte fragmente de amfore care, după pastă, par să

[82] GRACE 1985, p. 33; p. 37, grupa E (F 15 : 2), unde este datat puţin înaintea mijlocului sec. II a. Chr.

[83] GRACE 1952, p. 514-540.

[84] CONOVICI, IRIMIA 1991, p. 170, cat. 15, fig. 17/15.

[85] STAERMAN 1951, p. 41, cat. 176, fig. 5.

[86] SZTETYŁŁO 1975, cat. 263; sec. II a. Chr.

[87] ŠELOV 1975, p. 131-132; EMPEREUR, HESNARD 1987, p. 22-23; BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 166.

[88] ŠELOV 1975, p. 132; BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, *loc. cit*.

[89] Analogii la MONACHOV 1989, tipul I – A (?), p. 42-59; MONACHOV 1999, p. 481 şi pl. 206/5; p. 497 şi pl. 212/1-3; p. 509 şi pl. 216/1 (pentru forma piciorului).

aparţină Chersonesului Tauric (inv. 45028). Nu s-a descoperit însă nicio ştampilă corespunzătoare centrului amintit. Numărul redus de fragmente şi unele incertitudini în atribuirea lor nu fac necesară o discuţie mai amănunţită asupra acestui tip de amfore, în situaţia de faţă. Reţinem doar că sfârşitul producţiei amforice la Chersones a fost stabilit mai nou, fie spre mijlocul sec. II a. Chr.[90], fie pe la circa 185 a. Chr.[91].

Importurile de amfore de THASOS la Satu Nou – „Vadu Vacilor", deşi foarte puţine, prezintă o anumită semnificaţie legată de începutul locuirii de aici. În bordeiul nr. 1 s-a descoperit doar un fragment din zona mediană a unei torţi de amforă. În groapa nr. 2 s-a descoperit un picior fragmentar de amforă de Thasos (inv. 44732; fig. 4/7; 8/9)[92]. Acesta aparţine tipului I BON 1957[93], respectiv 20 i şi 20 k la ZEEST 1960[94], fiind unul dintre cele mai răspândite tipuri de amfore de Thasos. Datate cel mai devreme după anul 340 a. Chr., dar mai ales în ultimul sfert al sec. IV a. Chr., amforele de acest tip au circulat până spre mijlocul sec. III a. Chr. Alte cinci fragmente de amfore, din groapa nr. 4, aparţin – după pastă şi angobă – unui centru nedeterminat, apropiat Thasos-ului şi care sugerează tot o datare a lor timpurie.

Tot în bordeiul amintit mai sus (la –1/1,05 – 1,15/1,30 m; inv. 44728; fig. 4/6; 6/8) s-a descoperit şi partea superioară a unei amfore care pare să aparţină tipului PARMENISKOS (?). Întâlnite într-un areal destul de mare – la Athena, Delos, Corinth, Thasos, Troja, Pergam, în bazinul Mării Negre şi în Tracia – amforele de acest tip sunt datate în sec. III – II a. Chr.[95].

Prezentarea situaţiei materialului amforic de la Satu Nou – „Vadu Vacilor" nu poate face abstracţie de existenţa unor exemplare din CENTRE NEDETERMINATE. Asemenea fragmente de amfore au fost descoperite şi în bordeiul nr. 1. Reţinem, între altele, următoarele: o toartă de amforă fracţionară (inv. 44710); un fragment de gât, cu o parte din buză şi din toartă, pe aceasta observându-se o latură a chenarului ştampilei (inv. 45080; fig. 5/1); fragmente de pansă dintr-un alt exemplar, cu pasta aspră şi paiete de mică în compoziţie (inv. 44709); fragmente de pansă ce provin de la un număr neprecizat de amfore diferite; alte fragmente de pansă de culoare roşie-cărămizie, care ar putea fi, eventual, de la amfore de tipul Chersonesul Tauric (?).

Tot dintr-un centru nedeterminat provine un picior de amforă cu marginea inferioară carenată-ascuţită, apoi faţetată spre bază; talpa prezintă o depresiune adâncă, cilindrică; (piesa s-a descoperit în groapa nr. 2; inv. 44732). Alte fragmente de amfore diferite, nedeterminate, au apărut şi în stratul arheologic al secţiunii. Reţinem un fragment de buză sub care, la exterior, pe gât, prezintă un

[90] MONACHOV 1984, 1, p. 109-128 (*apud* BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 167, n. 337; n. v.).

[91] KATZ 1994, *passim*. O prezentare succintă a diverselor opinii privind producţia şi ştampilarea amforelor din Chersonesul Tauric, cu bibliografia, la BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008, p. 167 şi n. 335-338.

[92] IRIMIA, CONOVICI, GANCIU 2007, p. 89 şi fig. 9/12.

[93] BON 1957, tipul I, p. 16-19 şi fig. 3/2, 3.

[94] ZEEST 1960, p. 86, tipurile 20 i şi 20 k şi pl. IX. Profil comparabil cu GRANDJEAN 1992, p. 554-557, nr. 45, fig. 6/45; nr. 47, fig. 7/47; nr. 56, fig. 8/56.

[95] GETOV 1995, p. 92-96, cu bibliografia.

„tiv" orizontal, în relief (inv. 45028; fig. 5/7). Forme oarecum asemănătoare întâlnim la ZEEST[96], la aşa numitele amfore „s şipoobraznâmi ručikami", care ar putea fi atribuite zonei Cos[97]. Partea inferioară fragmentară a unei alte amfore (descoperită în groapa nr. 5; inv. 44706), cu umerii în poziţie aproape orizontală ar putea fi, eventual, de Cnidos (?). Deşi pentru aceste exemplare, aparţinând unor tipuri nedeterminate, nu se poate stabili cu exactitate cronologia lor, considerăm că ele nu ies în afara intervalului de timp sugerat de celelalte descoperiri.

În urma prezentării materialului amforic de la Satu Nou – „Vadu Vacilor" pot fi formulate câteva constatări referitoare la ansamblul acestei categorii de importuri. După cum aminteam, materialul amforic s-a dovedit a fi categoria cea mai bine reprezentată dintre recipientele ceramice, între ele locul prioritar ocupându-l cele de Rhodos. Ultimii ani ai secolului al III-lea şi prima jumătate a secolului al II-lea a. Chr. constituie intervalul cel mai bine reprezentat din punct de vedere al importurilor de amfore, dând măsura dezvoltării economice a aşezării în această perioadă a existenţei sale. Numărul redus, totuşi, atât al ştampilelor, cât şi al exemplarelor precis determinate, nu permite exprimarea unor opinii pertinente în legătură cu eventualele direcţii dinspre care amforele s-ar fi difuzat. În cazul în care numărul exemplarelor ce poartă anumite nume este relativ mare în întregul areal vest-pontic (ex. cele rhodiene – ca Αἰνησίδαμος II, Ἀριστόδαμος II, Δαμοκράτης I, Μαρσύας ş. a., ori cnidiene, ca Ἀπολλώνιος, însoţit de Πισίδας şi Τελεκρέων), nu putem vorbi decât de un caracter general de răspândire a produselor respective. Pentru alte ştampile sau tipuri de amfore, chiar dacă ele au corespondent în descoperirile de la Histria, Tomis, Callatis, Odessos şi în *chora* lor, ori în nordul Mării Negre (ex. la Tanais şi la Tyras), nu sunt suficiente dovezi ale pătrunderii produselor în cauză la Satu Nou – „Vadu Vacilor" exclusiv prin intermediul unor anumite colonii vest – sau nord-pontice. Nu se exclude cu totul nici posibilitatea pătrunderii pe Dunăre a unor navigatori şi comercianţi greci din regiuni mai îndepărtate, eventual chiar din bazinul Mării Egee. Cercetările au dovedit existenţa unor staţiuni comerciale importante, frecventate de greci, pe braţul Sf. Gheorghe şi pe Dunărea de Jos în general[98]. Fluviul a reprezentat pentru greci (inclusiv pentru cei histrieni şi din alte colonii vest – ori nord-pontice, dar nu numai pentru ei) o prelungire a ţărmului vest-pontic, probabil până spre „cataracte" (Porţile de Fier). Dunărea era considerată un adevărat „canal navigabil pentru trecerea mărfurilor şi oamenilor"[99].

În legătură cu începutul locuirii de la „Vadu Vacilor" se poate constata că printre cele mai timpurii materiale sunt, după cum aminteam mai sus, şi unele produse amforice, îndeosebi de Thasos, Sinope şi de Cnidos – grupul Zenon, precum şi toarta rhodiană ştampilată, cu eponimul Ἀρίσταρχος, din perioada I b. Acestora li se adaugă şi câţiva *kantharoi* fragmentari, care se datează în sec. III a. Chr., inclusiv în a doua sa jumătate[100]. Materialele arheologice amintite

[96] ZEEST 1960, p. 110-111 şi pl. XXIX, 67 b; sec. I a. Chr. – I p. Chr.

[97] *Eadem, loc. cit.*, unde citând pe ANDERSON 1954, p. 123, pl. 19, n. 353, afirmă că V. GRACE atribuia acest tip zonei Cos.

[98] IRIMIA 2007, p. 169-174.

[99] BOARDMAN 1988, p. 321.

[100] IRIMIA, CONOVICI, GANCIU 2007, p. 93, 99 şi pl. 10/3, 5, 6, 8; 13/4, 5.

sugerează posibilitatea ca platoul de la „Vadu Vacilor" să fi fost locuit, desigur, mai slab (permanent ori temporar) chiar în timpul primei faze de existenţă a *davei* de la „Valea lui Voicu".

Momentul încetării locuirii de la „Vadu Vacilor" ar putea fi de asemenea corelat cu cel mai târziu material amforic de aici. După cum s-a constatat, cele mai târzii amfore rhodiene aparţin producătorilor Κάλλων, din perioada a V-a şi Τιμασικράτης, din perioadele VI sau VII (în cazul în care asocierea acestuia cu eponumul Ἡράκλειτος s-ar dovedi corectă). Datarea eventual mai târzie a unor fragmente de amfore din centre nedeterminate este nesigură. Majoritatea materialelor amforice din centrele identificate corespund unui interval cuprins între sfârşitul sec. III – mijlocul sec. II a. Chr. Încetarea existenţei, sau poate mai degrabă doar scăderea intensităţii locuirii în aşezarea de la „Vadu Vacilor", pare să se fi produs la sfârşitul sec. II sau la începutul sec. I a. Chr., odată cu reluarea locuirii la „Valea lui Voicu", în faza a doua, mai târzie, a acesteia. Dar cauzele şi împrejurările istorice care au determinat acest fenomen nu pot fi încă stabilite.

Un alt aspect relevat de cercetarea materialului amforic este legat de apariţia în aceleaşi complexe arheologice a unor exemplare care pot fi atribuite aceleiaşi secvenţe cronologice; alteori acestea aparţin, însă, unor perioade diferite. Situaţia cea mai complexă de până acum se înregistrează în bordeiul nr. 1, unde s-au descoperit nu mai puţin de 20 ştampile de amfore. Cu excepţia celei mai vechi ştampile rhodiene – a eponimului Ἀρίσταρχος, din perioada I b – şi a celei mai târzii din aceeaşi categorie, aparţinând producătorului Τιμασικράτης, corespunzătoare ipotetic grupelor VI-VII, toate celelalte ştampile (de eponimi şi de producători rhodieni) aparţin unui interval cuprins între perioada II b (când şi-ar fi început activitatea cel mai timpuriu producător de aici, Ἀγορᾶναξ) şi perioada V a (marcată de asocierea producătorului Κάλλων cu eponimul Θέρσανδρος), respectiv între post-219-137/136 a. Chr. (conform cronologiei FINKIELSZTEJN 2001). Acestui interval destul de larg, în care i s-ar încadra cele 15 ştampile rhodiene din bordeiul nr. 1[101], îi corespund şi ambele ştampile de Cnidos ale producătorului Ἀπολλώνιος, însoţit de ethniconul (?) Πισίδας, datate la sfârşitul sec. III şi în prima parte sau în primul sfert al sec. II a. Chr., exemplarul de Chios (?) cu ştampila lui Εὐκράτης, precum şi cea mai mare parte a restului materialului amforic, determinat sau nu[102]. O situaţie asemănătoare este relevată şi de celălalt material arheologic descoperit în bordei, inclusiv de ceramica elenistică de uz comun[103]. Probabil, umplerea bordeiului în cauză, după dezafectare, s-a făcut într-un timp mai îndelungat, ceea ce ar explica variabilitatea materialului descoperit, ca şi eşalonarea sa într-o perioadă relativ extinsă[104].

---

[101] Ştampilele de eponimi: 1 - Αἰνησίδαμος II; 2-3 - Καλλικρατίδας II; 4 - Σύμμαχος; ştampile de producători: 5 - Ἀγορᾶναξ; 6-7 - Ἀρίσταρχος; 8 - Δῖος; 9-10 - Νικαγίς; 11 - Φανίας; 12 - Δαμοκράτης I; 13 - Μαρσύας; 14 - Ἄριστος I; 15 - Ὄλυμπος.

[102] Cu excepţia gâturilor de amforă sinopeene, a unei torţi cu amprentă digitală la bază, tot sinopeeană, a altor fragmente de Cnidos – grupul „Zenon B", şi de tipul Chersonesul Tauric, care pot fi mai vechi (vezi mai sus).

[103] Prezentarea întregului material arheologic din bordeiul nr. 1 va fi făcută în raportul final.

[104] O analiză a posibilelor corelări cronologice dintre materialele apărute în bordei, tot în raportul final.

În groapa nr. 5 s-au descoperit patru ştampile care aparţin de asemenea unui interval relativ unitar din punct de vedere cronologic: o ştampilă sinopeeană, datată înainte de 183 a. Chr., o ştampilă rhodiană a eponimului Σύμμαχος din perioada III d, la circa 173/171 a. Chr., după FINKIELSZTEJN 2001 şi două cnidiene – una a producătorului Ἀπολλώνιος Πισίδας şi o alta greu lizibilă. Celălalt material arheologic din groapa nr. 5 corespunde intervalului cronologic sugerat de ştampilele de amfore amintite.

În groapa nr. 8 s-a descoperit în schimb o ştampilă rhodiană puţin mai târzie, a eponimului Πυθόδωρος, din perioada IV b, datată la circa 150 a. Chr., după FINKIELSZTEJN 2001 .

În groapa nr. 10, suprapusă de podina bordeiului nr. 1 s-a descoperit o ştampilă a eponimului rhodian Σύμμαχος, din perioada III d, datată la circa 173/171 a. Chr., după FINKIELSZTEJN 2001. Celelalte torţi ştampilate provin fie din stratul arheologic al secţiunii, din afara complexelor, fie din periegheze.

Deşi în zona cercetată a aşezării de la „Vadu Vacilor" s-a constatat existenţa unui singur nivel, din coroborarea observaţiilor privind situaţia în teren a puţinelor complexe cercetate, a inventarelor arheologice ale acestora, precum şi a celui apărut în secţiunea propriu-zisă, se poate presupune, cu o anumită probabilitate, existenţa mai multor orizonturi cronologice[105]. Nu întotdeauna, însă, aceste orizonturi cronologice sau etape de locuire ale sitului cuprind materiale arheologice delimitate clar din punct de vedere tipologic şi cronologic; în general, materialul din stratul arheologic, dar şi din unele complexe (gropi, bordei) este adesea amestecat.

Celui mai vechi orizont al locuirii getice pare să-i aparţină groapa nr. 13, suprapusă de vatra şi de podeaua bordeiului nr. 1, precum şi groapa nr. 10, aflată de asemenea sub bordeiul amintit. Pe baza materialului arheologic descoperit, prea puţin reprezentativ, nu se poate realiza o delimitare cronologică între gropile amintite. După umplerea lor, intenţionată sau nu, în zonă s-a amenajat bordeiul, a cărui podină suprapunea cele două gropi. După abandonarea şi umplerea bordeiului, probabil într-un timp mai îndelungat, fapt sugerat de cronologia materialului descoperit, într-o altă etapă a fost realizată groapa nr. 12, care străpunge umplutura bordeiului, intrând şi în *loess*-ul steril pe o adâncime de circa 17 cm.

Rezultatele sondajului arheologic efectuat la Satu Nou – „Vadu Vacilor" oferă, deocamdată, o imagine parţială a aşezării getice de aici. Extinderea cercetărilor ar permite conturarea mai clară a evoluţiei ei, ca şi a raporturilor cu alte aşezări getice din zonă, cum sunt cele de la Satu Nou – „Valea lui Voicu", Coslugea – „Colţul Pietrei", Izvoarele – „La Tablă" (= Sucidava), Canlia – „Gura Canliei", Dunăreni – „Muzait", Vlahi, Adâncata[106] ş. a.

[105] O prezentare mai detaliată a eventualelor orizonturi cronologice din aşezare va fi făcută tot în raportul final.

[106] O prezentare succintă a acestora la IRIMIA 2007, p. 141-153.

Repere cronologice oferite de ştampilele amforice cu datări relative stabilite

Nr. crt.	Nr. inv.	Centrul de producţie	Legenda	Simbol	Grupă cronologică/ perioadă	Datare	Sistemul de datare urmat	Context arheologic
1	34483	Sinope	A….. Δ…..			înainte de 183 a. Chr.	Cechmistrenko 1958	Perieghеză 1982-1985
2	45099	Sinope	….A….			înainte de 183 a. Chr.	Cechmistrenko 1958	Groapa nr. 5
3	44667	Rhodos	Ἀγορά̣να κτος Δαλίου		mijlocul per. II – mijlocul per. III	cca. 221-198 a. Chr.	Grace 1974	Bordeiul nr. 1; c. 25; caseta nr. 3 vest; -0,80 m
					II b-III	cca. 219-161 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	
4	43515	Rhodos	ἐπὶ Αἰν[ησιδάμου] Ὑακινθ[ίου]			cca. 192 a. Chr.	Lungu 1990	Bordeiul nr. 1; c. 23-24; 0,70-0,75 m
					III c	cca. 179/177 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	
5	34484	Rhodos	Ἀν[τιμάχου]	caduceu st.	III-IV	cca. 205-146 a. Chr.	Burow 1998	Perieghеză 1982-1985
					III b-IV b	cca. 188-147 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	
6	43516	Rhodos	ἐ[πὶ ἱε]ρέως Ἀρ[ιστά]ρχου		I b	circa 269-240 a. Chr.	Grace 1974	Bordeiul nr. 1; c. 23-24; -0,70-0,75 m
					I b	circa 262-247 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	

7	43512	Rhodos	Ἀριστάρ[χου]	stele		circa 205-175 a. Chr.	Grace 1985	Bordeiul nr. 1; c. 25; -0,80 m
					III	circa 205-175 a. Chr.	Burow 1998	
8	44733	Rhodos	[Ἀρισ]τάρχου	stele (şterse)		circa 205-175 a. Chr.	Grace 1985	Bordeiul nr. 1; c. 23-24; -0,50-0,55 m
					III	circa 205-175 a. Chr.	Burow 1998	
9	32249	Rhodos	[ἐπ]ὶ Ἀρισ [τοδά]μου			circa 182-176 a. Chr.	Grace 1985	Perieghează 1982-1985
					III c	circa 182-176 a. Chr.	Jöhrens 2001	
					III e	circa 166/164 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	
10	43513	Rhodos	Ἀρίστου		III b-III d	circa 185-171/ 169 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	Bordeiul nr. 1; c. 24; -1,15 m
11	44668	Rhodos	Δαμοκράτευς	floare de rodie	II-III		Burow 1998	Bordeiul nr. 1; c. 23-25; caseta nr. 3 – vest; -1,10 m
					III b-III d	circa 189-170/168 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	

12	44669	Rhodos	Δίου		II c-III		Burow 1998	Bordeiul nr. 1; c. 23; caseta nr. 3 – vest; -0,80 m
					III a-III e	circa 195-167/165 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	
13	32243	Rhodos	ἐπὶ Ἡρα[γό-]ρα⋯ Ἀγ[ρια]ν[ίο]υ		IV	circa 175-146 a. Chr.	Grace 1974/a Nicolaou-Empereur 1986	Perieghează 1982-1985
					IV a	circa 160/159-154/153 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	
14	32242	Rhodos	a. Ἱπποκράτευς b. şt. secundară, din care se distinge un *omicron* şi un semn neclar, deasupra	floare	III-IV	circa 185-146 a. Chr.	Grace 1974 b, Grace 1985	Perieghează 1982-1985
					III c-IV	circa 184-150 a. Chr.	Burow 1998	
					III d-IV b	circa 172/170-147 a. Chr.	Finkielsztejn 2000	
15	44670	Rhodos	ἐπὶ Καλλικρατί-δα[Π]αν[άμου]			circa 188-186 a. Chr.	Grace 1985	Bordeiul nr. 1; c. 23; caseta nr. 3 – vest; -0,70 m
					III d	circa 175/173 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	
16	43518	Rhodos	ἐπὶ Καλλικρατίδα		″	″	″	Bordeiul nr. 1; c. 23-24; -0,70-0,75 m

17	34448	Rhodos	Κάλλωνος	hermă, st.	V		Grace 1985	Periegheză 1982-1985
					V a	circa 145/134/ 133 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	
18	32241	Rhodos	Κάλλωνος	hermă, st.	„	„	„	Periegheză 1982-1985
19	44672	Rhodos	Μαρσύα Βαδρομίο(υ)		III-IV	circa 199/198-146 a. Chr.	Burow 1998	Bordeiul nr. 1; c. 24; caseta nr. 3 – vest; -0,80-0,85 m
					III-IV	circa 198 – spre mijlocul sec. II a. Chr.	Nicolaou, Empereur 1986	
20	43517	Rhodos	Νικάγιδος		III	în jurul anului 200 a. Chr.	Grace 1968	Bordeiul nr. 1; c. 23-24; -0,70-0,75 m
					III	în jurul anului 200 a. Chr.	Burow 1998	
21	43519	Rhodos	Νικάγιδος		„	„	„	Bordeiul nr. 1; c. 23; -0,55 m
22	34485	Rhodos	ἐπὶ Νικασαγόρα	floare	III	circa 185 a. Chr.	Grace 1985	Periegheză 1982-1985
					III d	circa 172/170 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	

23	44671	Rhodos	Ὀλύμπου	torță		începu-tul sec. II a. Chr.	Lungu 1991	Bordeiul nr. 1; c. 24; caseta nr. 3 – vest; -0,74 m
					III	circa 205-175 a. Chr.	Burow,1998	
					III c– începutul perioadei III d	circa 193-183 a. Chr.	Jöhrens 2001	
					III c – începutul perioadei III d	circa 179/177-174/172 a. Chr.	Finkielsztejn, 2001	
24	32250	Rhodos	[Ὀλύμπ]ου	torță	〃	〃	〃	Perieghеză 1982-1985
25	44675	Rhodos	ἐ[πὶ Πυθο]δώρου?	floare	IV	circa 166-146 a. Chr.	Grace-Savvatianou Pétropoulakou 1970	c. 4 N; printre pietrele gropii nr. 8
					IV b	circa 150 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	
26	44677	Rhodos	ἐπὶ Συμ μά[χ]ου	cap Helios	III	circa 188-186 a. Chr.	Grace 1985	Bordeiul nr. 1; c. 24; caseta nr. 3 – vest; groapa nr. 10
					III d	circa 173-171 a. Chr.	Finkielsztejn 2001	

27	44676	Rhodos	[ἐπ]ὶ Συμ μά[χ]ου . .	?	″	″	″	Bordeiul nr. 1; c. 24; caseta nr. 3 – vest
28	43526	Rhodos	ἐπὶ [Σ]υμμά χου Διοσθίου		″	″	″	c. 4 N; groapa nr. 5
29	34486	Rhodos	Σ[...]ευς					Periegheză 1982-1985
30	44674	Rhodos	Τιμασ[ι]κράτευς Πανάμου		VI? sau VII?			Bordeiul nr. 1; c. 23; caseta nr. 3 – vest; -0,80 m
31	44673	Rhodos	Φανία	floare		sfârşitul sec. III – începutul sec. II a. Chr.	Šelov 1994	Bordeiul nr. 1; c. 24; caseta nr. 3 – vest; -0,80-0,85 m
32	34487	Rhodos	[ἐπὶ ἱερέ]ως					Periegheză 1982-1985
33	37486	Rhodos	. . . . . νος Πανάμου					Periegheză 1982-1985
34	35226	Rhodos	Φ.		toartă de tip „Pergam"			Periegheză 1982-1985
35	44694		. . . M(?)					c. 3, 5 N-5 N; caseta nr. 1 – est; 0-0,50 m

36	43521	Cnidos	ἐπὶ Ἀγεσ τράτου Κ [ν]ιδίου		IV A	circa 188-167 a. Chr.	Grace 1985	c. 12; -0,40 m
37	43523	Cnidos	ἐπὶ Ἀνθάν δρου Σκίρτο υ Κνιδίου	bucraniu	IV A	circa 188-167 a. Chr.	Grace 1985	c. 11; -0,80 m
					IV A	circa 188-167 a. Chr.	Burow 1998	
38	43514	Cnidos	Ἀπολλώνιος Πισίδας	pătrat în relief, dr.		sfârşitul sec. III – prima parte a sec. II a. Chr.	Grace 1956	Bordeiul nr. 1; c. 23- 24; -0,75-1 m
39	43520	Cnidos	Ἀπολλώνιος Πισίδας	pătrat în relief, dr.		″	″	Bordeiul nr. 1; c. 23- 24; -0,75-1 m
40	43527	Cnidos	Ἀπολλώνιος Π[ισίδας]			″	″	c. 4 N; groapa nr. 5
41	32244	Cnidos	ἐπὶ Τελεκρέον τος Θ[εμίσ]ωνος Κνι[δί]ων	simbol şters	IV B	circa 167-146 a. Chr. (înainte de circa 157 a. Chr.)	Grace 1985	Perieghezǎ 1982-1985
42	43522	Cnidos	. . . . . ϘΟ . A. . . . ΚΝΙ					c. 4 N; groapa nr. 5

43	44678	Chios (?)	Εὐκρά τευς		IV B (pentru amforele de Cnidos)	circa 167-146 a. Chr.	Grace 1985	Bordeiul nr. 1; c. 22- 23; caseta nr. 3 - vest
44	32245	Cos	Παπ.ους(?)			sec. II a. Chr.	Sztetyłło 1975	Periegheză 1982-1985

BIBLIOGRAFIE

ANDERSON 1954 – J.K. Anderson, *Excavation on the Kofina Ridge. Chios*, BSA 49, 1954 (*apud* ZEEST 1960; n. v.).

BOARDMAN 1998 – J. Boardman, *Grecii de peste mări*, Bucureşti, 1988.

BON 1957 – A.M. şi A. Bon, *Les timbres amphoriques de Thasos*, Études thasiennes, IV, Paris, 1957.

BÖRKER 1998 – Chr. Börker, *Der Pergamon-Komplex, în Die hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon*, Berlin-New York, 1998, p. 3-69.

BUROW 1998 – J. Burow, *Die übringen Stempel aus Pergamon*, în *Die hellenistischen Amphorenstempel aus Pergamon*, Berlin-New-York, 1998, p. 73-160.

BUZOIANU 1980 – L. Buzoianu, *Ştampile rhodiene de la Edificiul roman cu mozaic*, Pontica 13 (1980), p. 119-139.

BUZOIANU 1992 – L. Buzoianu, *Importurile amforice la Tomis în perioada elenistică*, Pontica 25 (1992), p. 99-165.

BUZOIANU, BĂRBULESCU 2006 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Relaţii cu insula Rhodos în lumina descoperirilor amforice de la Albeşti*, în *Historiae Diversitas. Festschrift für Vladimir Iliescu zum 80. Geburtstag* (Herausgegeben von Vasile Lica), Galaţi, 2006, p. 35-50.

BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Albeşti. Monografie arheologică*, I, Constanţa, 2008.

BUZOIANU, CHELUŢĂ-GEORGESCU 1983 – L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, *Ştampile de amfore inedite de la Callatis*, Pontica 16 (1983), p. 149-188.

BUZOIANU, CHELUŢĂ-GEORGESCU 1998 – L. Buzoianu, N. Cheluţă-Georgescu, *Noi ştampile de la Callatis*, Pontica 31 (1998), p. 49-98.

CANARACHE 1957 – V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Istria*, Bucureşti, 1957.

CECHMISTRENKO 1958 – V.I. Cechmistrenko, *K voprosu o periodizacii sinopskih keramiceskih kleim*, SA (1958), 1, p. 56-70.

CONOVICI 1992 – N. Conovici, *Noi date arheologice privind începuturile culturii Poieneşti-Lukaševka şi prezenţa bastarnilor în Dobrogea*, SCIVA 43 (1992), 1, p. 3-13.

CONOVICI 1998 – N. Conovici, *Histria VIII. Les timbres amphoriques. 2. Sinope*, Bucarest-Paris, 1998.

CONOVICI 2000 – N. Conovici, *Satu Nou – „Valea lui Voicu", centre politique et commercial gète sur le Danube*, în *Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la Péninsule Balcanique aux VII-e – II-e siècles avant J.-C.* (textes réunis par M. Domaradzki), Opole, 2000, p. 70-77.

CONOVICI, GANCIU, IRIMIA 2004 – N. Conovici, A. Ganciu, M. Irimia, *Satu Nou, Comuna Oltina, jud. Constanţa. Puncte: Valea lui Voicu, Vadu Vacilor*, CCA, Campania 2003, A 38-a Sesiune naţională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004, CIMEC (2004), p. 290-292.

CONOVICI, IRIMIA 1991 – N. Conovici, M. Irimia, *Timbres amphoriques et autres inscriptions céramiques découvertes à Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constantza)*, Dacia N.S. 35 (1991), p. 139-176.

CONOVICI, IRIMIA 1999 – N. Conovici, M. Irimia, *Sistemul defensiv al davei getice de la Satu Nou – „Valea lui Voicu"*, în *Studia in honorem Ion Niculiţă*, Chişinău, 1999, p. 196-211.

COSMA 1973 – V. Cosma, *Prospectări arheologice submarine*, BMI 41 (1973), 1, p. 31-38.

EMPEREUR 1990 – J.-Y. Empereur, *La chronologie des amphores rhodiennes à l'époque hellénistique* (în limba greacă), în B'Ellen. keram. (1989), 1990, p. 199-209 (*apud* BUZOIANU, BĂRBULESCU, 2008).

EMPEREUR-HESNARD 1987 – J.-Y. Empereur, A. Hesnard, *Les amphores hellénistiques du monde égéen*, în P. Lévêque, J.-P. Morel (ed.), *Céramiques Hellénistiques et Romaines*, II,

Besançon, 1987, p. 9-71.

EMPEREUR, PICON 1986 – J.-Y. Empereur, M. Picon, *A la recherche des fours d'amphores*, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 103-126.

EMPEREUR, TUNA 1988 – J.-Y. Empereur, N. Tuna, *Zénon de Caunos et l'épave de Serçe Limani*, BCH 112 (1988), p. 341-357.

ETIENNE 1986 – R. Etienne, *La date du prètre éponyme de Rhodes, Autocratès*, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 45-47.

FINKIELSZTEJN 2000 – G. Finkielsztejn, *Amphoras and Stamped Handles from „Akko"*, Anttiquat 39 (2000), p. 135-153.

FINKIELSZTEJN 2001 – G. Finkielsztejn, *Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av.J.-C. environ*, BAR International Series 990, 2001.

GARLAN 1983 – Y. Garlan, *Le commerce des amphores grecques*, în *Trade and famine in classical antiquity*, Cambridge, 1983, p. 37-44.

GARLAN 2004 – Y. Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Paris, 2004.

GETOV 1995 – L. Getov, *Amfori i amforni pečati ot Kabile (IV-II v. pr. n. e.)*, Sofia, 1995.

GRACE 1950 – V. Grace, *The Stamped Amphora Handles*, H. Goldman éd., *Tharsus I, Excavations at Gözlü Kule*, Princeton, 1950, p. 135-148.

GRACE 1952 – V. Grace, *Timbres amphoriques trouvés à Delos*, BCH 76 (1952), p. 514-540.

GRACE 1953 – V. Grace, *The Eponyms Named on Rhodian Amphora Stamps*, Hesperia 22 (1953), p. 116-128.

GRACE 1968 – V. Grace, *Die gestempelten Amphorenhenkel aus stratigraphisch gesicherten Fundzusammenhangen*, în O. Ziegenaus, G. de Luca (ed.), *Altertumer von Pergamon, XII, Das Asklepieion*, Berlin, 1968, p. 175-178.

GRACE 1974/a – V. Grace, *Revisions in Early Hellenistic Chronology*, AthMitteilungen 89 (1974), p. 193-200.l

GRACE 1974/b – V. Grace, *Stamped Amphora Handles, Anatolian Collection of Charles University [Kyme I]*, Prague, 1974, p. 89-98.

GRACE 1985 – V. Grace, *The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps*, Hesperia 54 (1985), p. 1-54.

GRACE 1986 – V. Grace, *Some Amphoras from a Hellenistic Wrech*, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 551-565.

GRACE, SAVVATIANOU-PÉTROPOULAKOU 1970 – V. Grace, M. Savvatianou-Pétropoulakou, *Les timbres amphoriques grecs. Exploration archéologique de Délos, XXVII, L'îlot de la Maison des Comédiens* (1970), p. 277-382.

GRAMATOPOL, POENARU BORDEA 1968 – M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amfore ştampilate din Tomis*, SCIV 19 (1968), 1, p. 42-61.

GRAMATOPOL, POENARU BORDEA 1969 – M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Amphora Stamps from Callatis and South Dobrudja*, Dacia N.S. 13 (1969), p. 127-282.

GRANDJEAN 1992 – Y. Grandjean, *Contribution à l'établissement d'une typologie des amphores thasiennes. Le matériel amphorique du quartier de la porte du Silène*, BCH 116 (1992), p. 541-584.

IRIMIA 2007 – M. Irimia, *Consideraţii privind aşezările getice din Dobrogea şi problema existenţei unor emporia în zona Dunării inferioare*, Pontica 40 (2007), p. 137-225.

IRIMIA, CONOVICI 1989 – M. Irimia, N. Conovici, *Aşezarea getică fortificată de la Satu Nou – „Valea lui Voicu" (com. Oltina, jud. Constanţa). Raport preliminar*, Thraco-Dacica 10 (1989), p. 115-154.

IRIMIA, CONOVICI 1990 – M. Irimia, N. Conovici, *Săpăturile arheologice în aşezarea getică fortificată de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanţa. Campania 1989*, Pontica 23 (1990), p. 81-96.

IRIMIA, CONOVICI 1993 – M. Irimia, N. Conovici, *Descoperiri hallstattiene în zona davei getice de la Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanţa)*, Pontica 23 (1993), p. 51-114.

IRIMIA, CONOVICI, GANCIU 2007 – M. Irimia, N. Conovici, A. Ganciu, *Le site gétique de Satu Nou (comm. d'Oltina, dép. de Constanţa), le lieu dit „Vadu Vacilor". Observations préliminaires*, în *International Colloquium Important Sites from the Pre-Roman and Roman Time on the Lower Danube Valley (4th century BC – 4th century AD)*, Proceedings of the International Colloquium Galaţi, 10th – 12th of May 2007, Brăila, 2007, p. 81-118.

IRIMIA, GANCIU, DOBRINESCU 2006 – M. Irimia, A. Ganciu, C. Dobrinescu, *Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanţa. Punct „Vadu Vacilor"*, CCA, Campania 2005, A 40-a Sesiune naţională de rapoarte arheologice, Constanţa, 31 mai – 3 iunie 2006, CIMEC, (2006), p. 311-314.

JEFREMOV 1995 – N. Jefremov, *Die Amphorenstempel des hellenistischen Knidos*, 1995, (*apud* Börker, 1998, n. 76; n.v.).

JÖHRENS 2001 – G. Jöhrens, *Amphorensstempel hellenistischer Zeit aus Tanais*, Eurasia Antiqua 7 (2001), p. 367-479.

KATZ 1994 – V.I. Katz, *Keramiceskie klejma Chersonesa Tauriceskogo*, Saratov, 1994.

LUNGU 1990 – V. Lungu, *Nouvelles données concernant la chronologie des amphores rhodiennes de la fin du IIIe s. au début du IIe s.av.J.-C.*, Dacia N.S. 34 (1990), p. 209-217.

LUNGU 1991 – V. Lungu, *Nouveaux timbres amphoriques de Sarichioi (dép. de Tulcea)*, Dacia N.S. 35 (1991), p. 185-188.

LUNGU 1994 – V. Lungu, *Amfore ştampilate din nordul Dobrogei*, Pontica 27 (1994), p. 133-155.

LUNGU 1996 – V. Lungu, *Aegyssus – documentare arheologică preromană*, Peuce 12 (1996), p. 47-101.

MONACHOV 1984 – S.Iu. Monachov, *Proizvodstvo amfor v ellinisticeskom Chersonese*, VDI (1984), 1, p. 109-128.

MONACHOV 1989 – S.Iu. Monachov, *Amforî Chersonesa Tavriceskogo IV-II vv. do n. e.*, Saratov, 1989.

MONACHOV 1992 – S.Iu. Monachov, *Dinamika form i standardov sinopskih amfor*, în *Greceskie amforî*, Saratov, 1992, p. 163-204.

MONACHOV 1999 – S.Iu. Monachov, *Greceskie amfory v Pričernomor'e. Kompleksy keramiceskoj tary VII-II vekov do n. e.*, Saratov, 1999.

NICOLAOU, EMPEREUR 1986 – I. Nicolaou, J.-Y. Empereur, *Amphores rhodiennes du Musée de Nicosie*, în J.-Y. Empereur, Y. Garlan (éd.), *Recherches sur les amphores grecques*, BCH, Suppl. 13 (1986), p. 515-533.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980 – I. Oberländer-Târnoveanu, E. Oberländer-Târnoveanu, *Aspecte ale civilizaţiei geto-dacice din Dobrogea în lumina cercetărilor din aşezarea de la Sarichioi (sec. IV-II î.e.n.)*, Peuce 8 (1980), p. 77-142.

PIPPIDI 1967 – D.M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*[2], Bucureşti, 1967.

PIPPIDI 1969 – D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1969.

PRIDIK 1917 – E.M. Pridik, *Inventarnyj katalog kleim na amfornych ručikach i gorlyškach i na čerepicach Ermitažnogo sobranija*, Petrograd, 1917.

RĂDULESCU, BĂRBULESCU, BUZOIANU 1990 – A. Rădulescu, M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Importuri amforice la Albeşti (jud. Constanţa): Chersonesul Tauric, Cnidos, Cos, Paros*, Pontica 23 (1990), p. 29-48.

SIMION 1995 – G. Simion, *O nouă necropolă getică la Murighiol, jud. Tulcea*, Peuce 11 (1995), p. 265-301.

STAERMAN 1951 – E.M. Staerman, *Keramiceskie klejma iz Tiry (v svjazi s voprosom neizvestnych centrov)*, KS 36 (1951), p. 31-49.

SZTETYŁŁO 1975 – Z. Sztetyłło, *Timbres amphoriques grecs des fouilles polonaises à Alexandria (1961-1972)*, Études et Travaux 8 (1975), p. 159-235).

SZTETYŁŁO 1976 – Z. Sztetyłło, *Nea Paphos. I. Les timbres céramiques (1965-1973)*, Varşovie, 1976.

ŠELOV 1975 – D.B. Šelov, *Keramiceskie klejma iz Tanaisa III-II vekov do n.e.*, Moskva, 1975.

ŠELOV 1994 – D.B. Šelov, *Novaja kollekţija ellinističeskih keramičeskih klejma iz Tanaisa,* Vestnik Tanaisa 1, 1994, p. 9-43.

TUNA, EMPEREUR, PICON, DOĞER – N. Tuna, J.-Y. Empereur, M. Picon, E. Doğer, *Rapport préliminaire de la prospection archéologique turco-française des ateliers d'amphores de Reşadiye-Kiliseyani sur la péninsule de Datça*, Anatolia Antiqua 1 (1987), p. 47-52.

ZAIČEV 2005 – Ju.P. Zaičev, *Absolute and Relative Chronology of Scythian Neapolis in the 2nd Century B.C.*, în *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 B.C.* (ed. V. Stolba, L. Hannestad), Aarhus University Press, 2005, p. 259-273.

ZEEST 1960 – I.B. Zeest, *Keramičeskaja tara Bospora*, MIA 83 (1960).

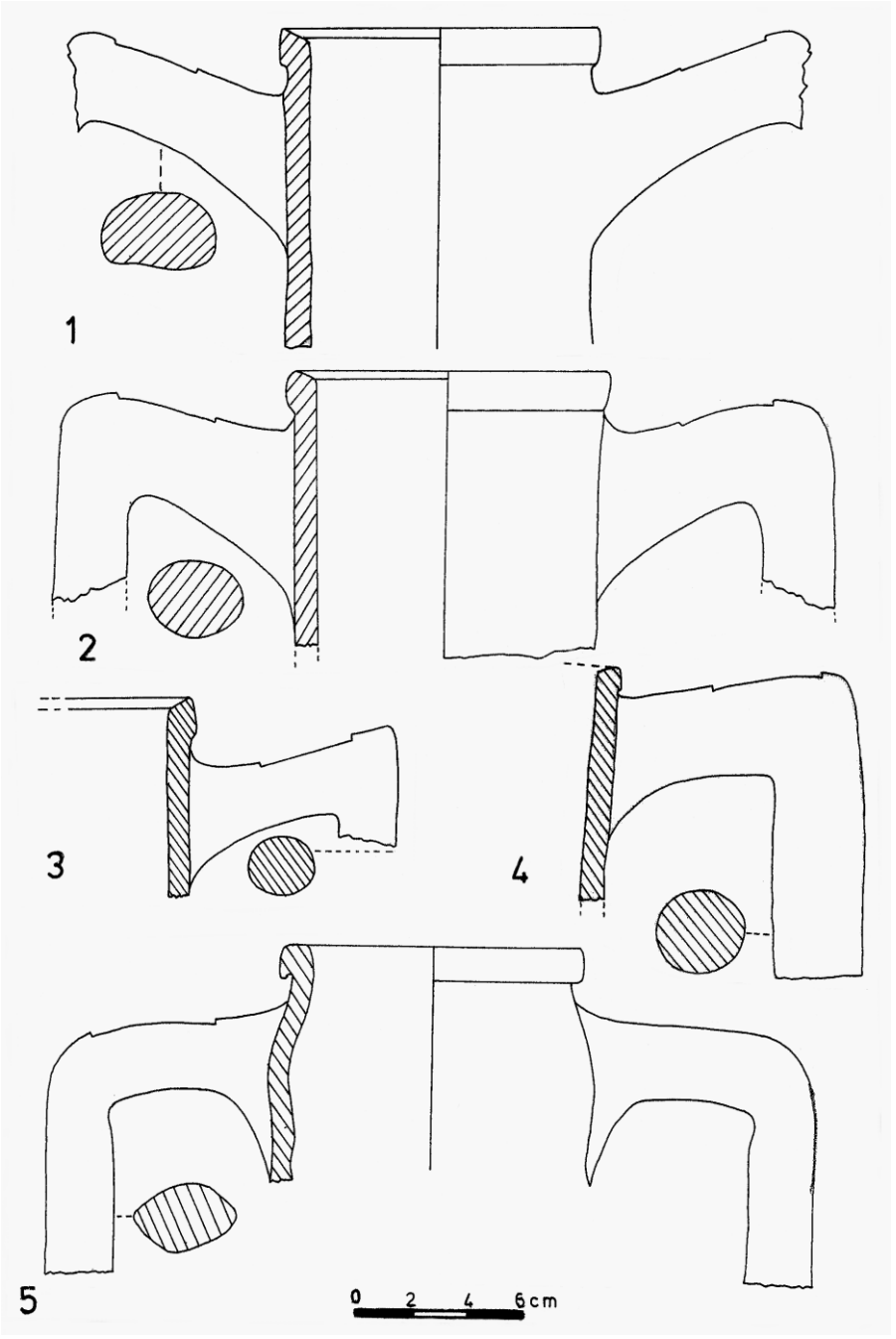

Fig. 1 - Fragmente de amfore cu ştampile pe torţi: 1 - Δῖος – inv. 44669; 2 - Σύμμαχος – inv. 44677; 3 - Μαρσύας – inv. 44672; 4 - Φανίας – inv. 44673; 5 - Εὐκράτης – inv. 44678. 1, 3-5 – din bordeiul nr. 1; 2 – din groapa nr. 10. 1, 2, 5 – reconstituiri grafice ale gâturilor de amfore cu torţile lor probabile.

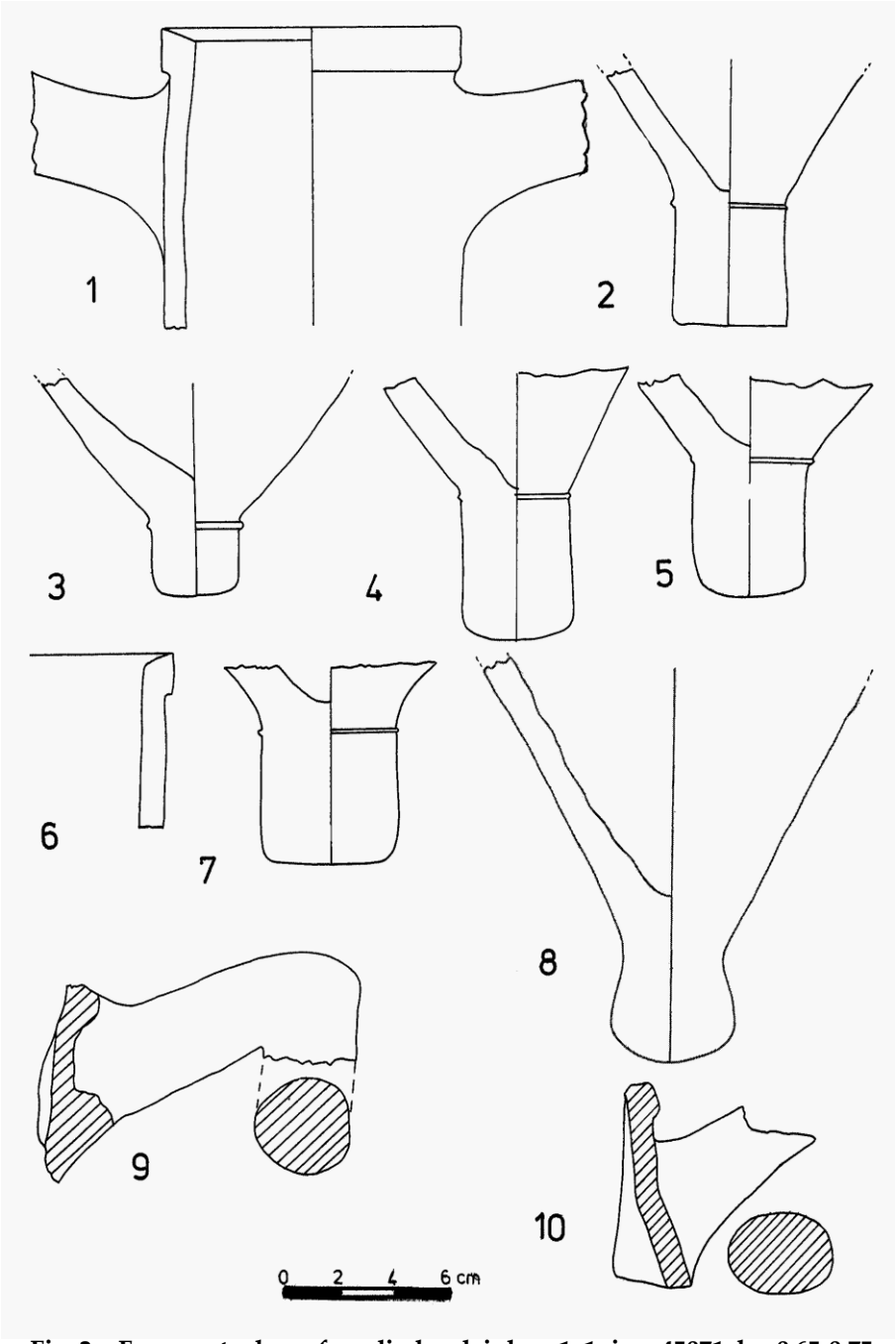

Fig. 2 - Fragmente de amfore din bordeiul nr. 1: 1- inv. 45071, la –0,65-0,75 m; 2 – inv. 44711, la –0,70-1,10 m; 3 – inv. 45055, la –0,55 m; 4 – inv. 44708, la 0-0,70 m; 5 – inv. 44708 – la –0,60-0,80 m; 6 – inv. 44713, la –0,90-1,10 m; 7 – inv. 45051, la –1-1,15 m; 8 – inv. 45072, la –0,65-0,75 m; 9 – fără inv., la –0,50 m; 10 – inv. 45092, la –1-1,10 m.

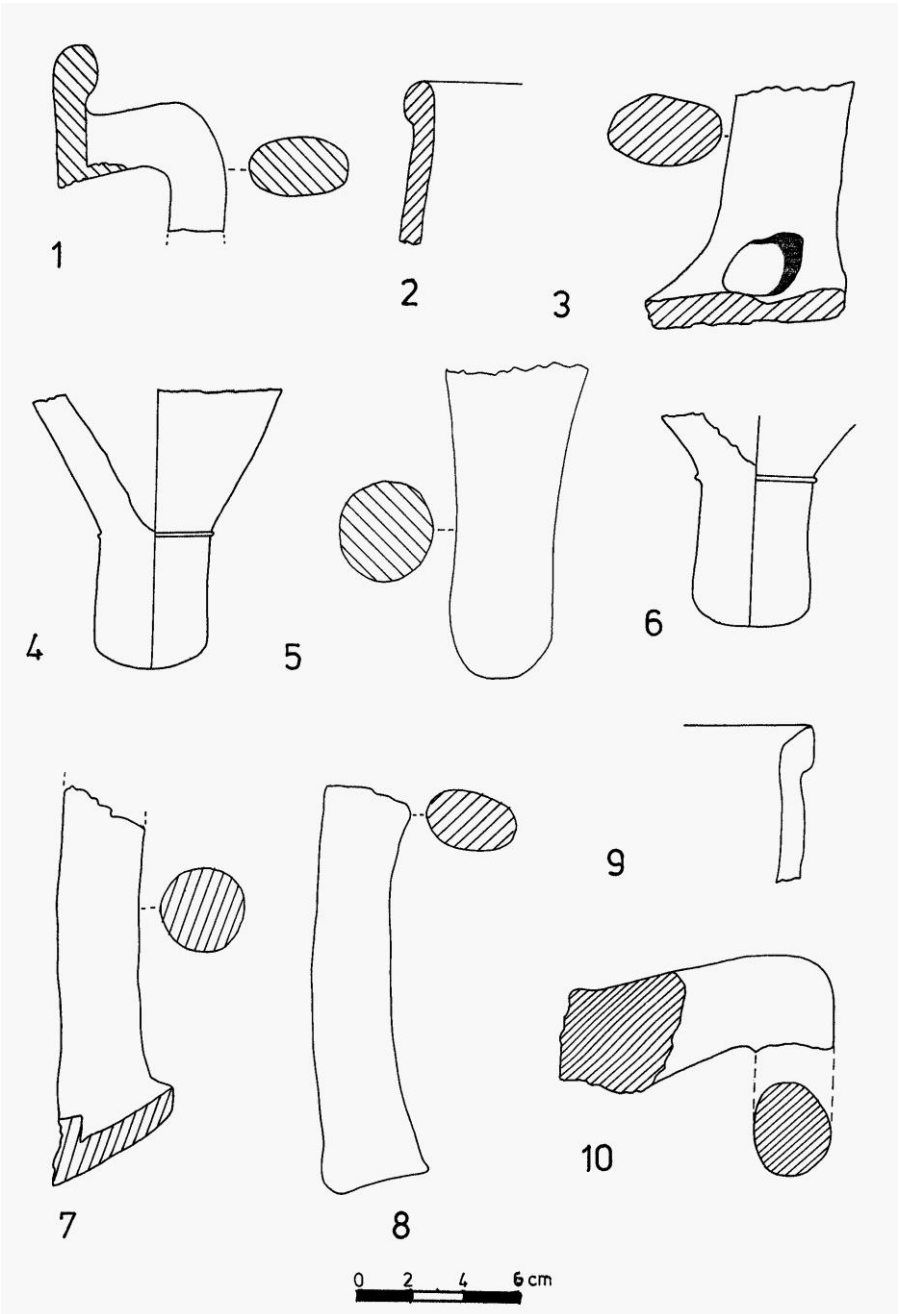

Fig. 3 - Fragmente de amfore: 1-3; 5 – din bordeiul nr. 1; 1 – inv. 44711, la –0,70-1,05 m; 2 – inv. 45092, la –1-1,15 m; 3 – inv. 45082, la –0,75-1 m; 5 – inv. 45064, la 0,60 m; 4 – S I; c. 1 N – 2 N, inv. 45047, la –0,50-0,70 m; 6-7 – S I; c. 4, inv. 45040, la –0,80-0,95 m; 8 – din groapa nr. 4, inv. 45036; 9 – din groapa nr. 5, inv. 44706; 10 – din groapa nr. 7 – fără inv. 1; 4-10 – Rhodos; 2-3 Sinope.

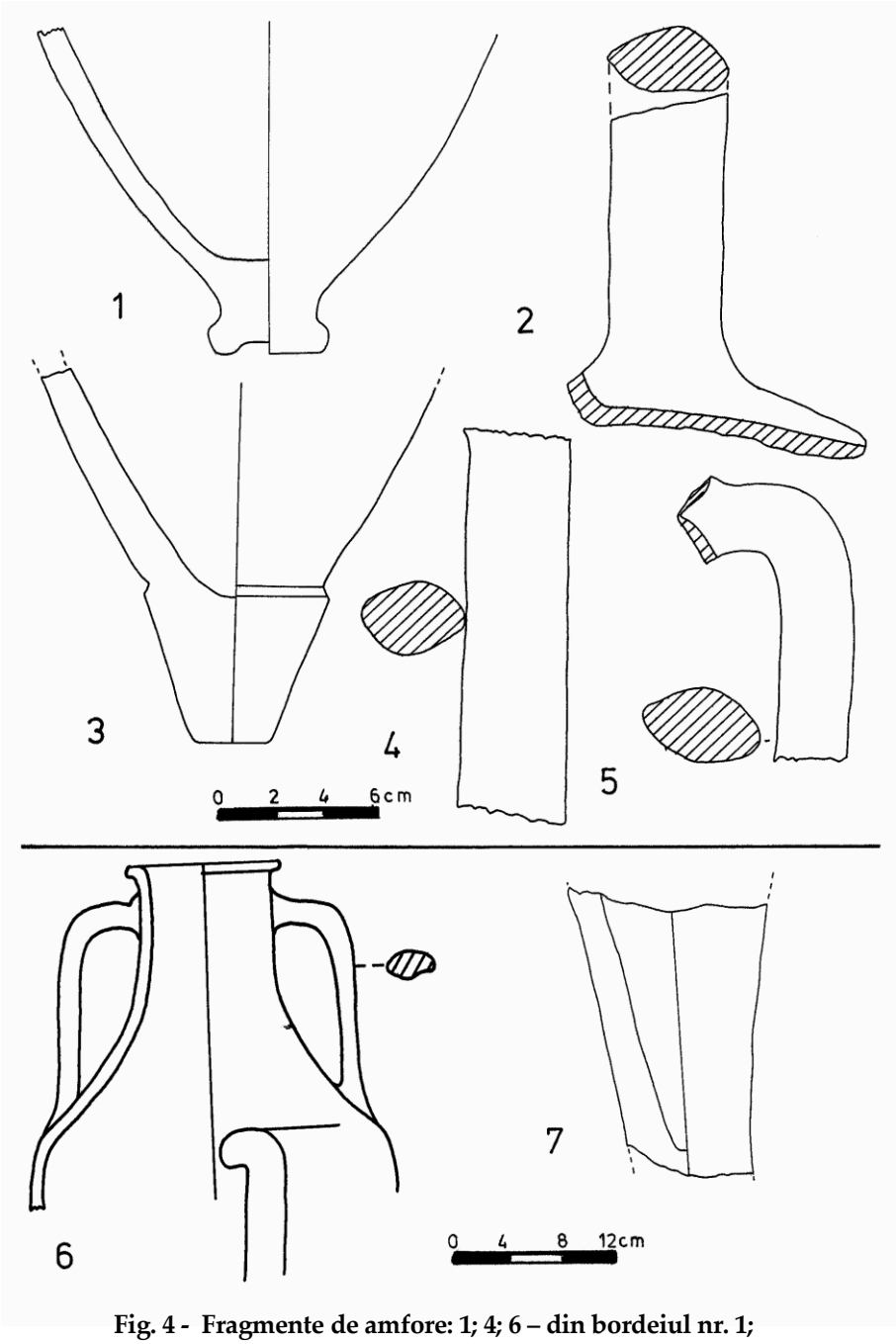

Fig. 4 - Fragmente de amfore: 1; 4; 6 – din bordeiul nr. 1; 1 – inv. 45079, la –0,75 -1 m; 4 – inv. 45082, la 0,75-1 m; 6 – inv. 44728, la –1-1,10 m; 2-3 – din groapa nr. 4, inv. 45036; 5 – din groapa nr. 5 – inv. 44706; 7 – din groapa nr. 2, inv. 44732. 1 – tipul Chersonesul Tauric; 2, 4, 5 – Cnidos; 3 – Cnidos (?) – grupul „Zenon B" (?); 6 – tip nedeterminat (Parmeniskos?); 7 – Thasos.

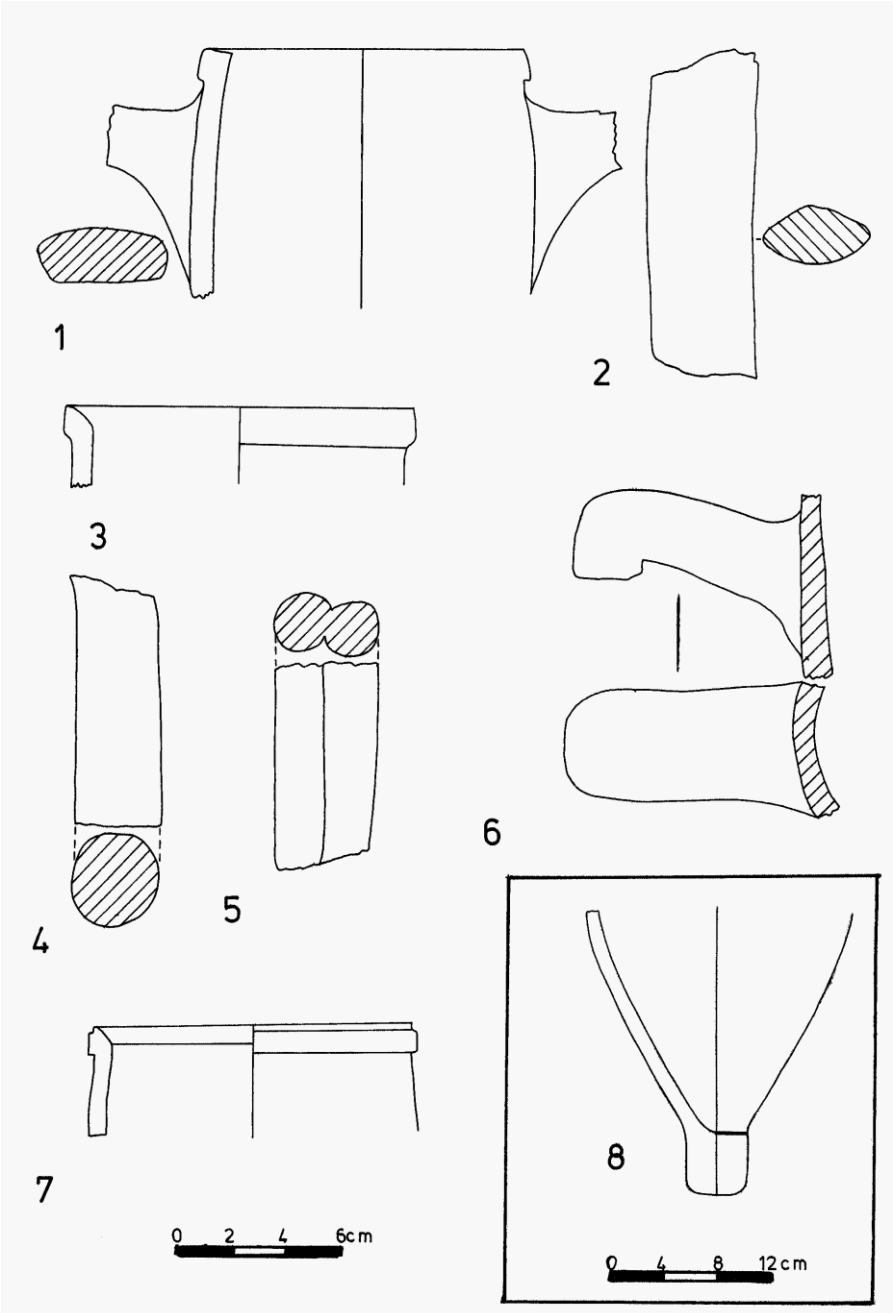

Fig. 5 - Fragmente de amfore: 1-3, 8 – din bordeiul nr. 1; 1 – inv. 45080, la -0,75-1 m; 2 – inv. 45092, la –1,15-1,30 m; 3 – inv. 45064, la –0,60 m; 8 – inv. 44729, la –0,60 m; 4-5, din groapa nr. 8, inv. 45110; 6 – inv. 34540, din perieghează; 7 – S I; c. 1-2; 0-0,60 m, inv. 45028. 1 – tip nedeterminat (Chersonesul Tauric?) cu urma chenarului ştampilei pe toarta din dreapta; 2 – Cnidos; 3, 4, 6, 8 – Rhodos; 5 – Cos; 7 – tip nedeterminat.

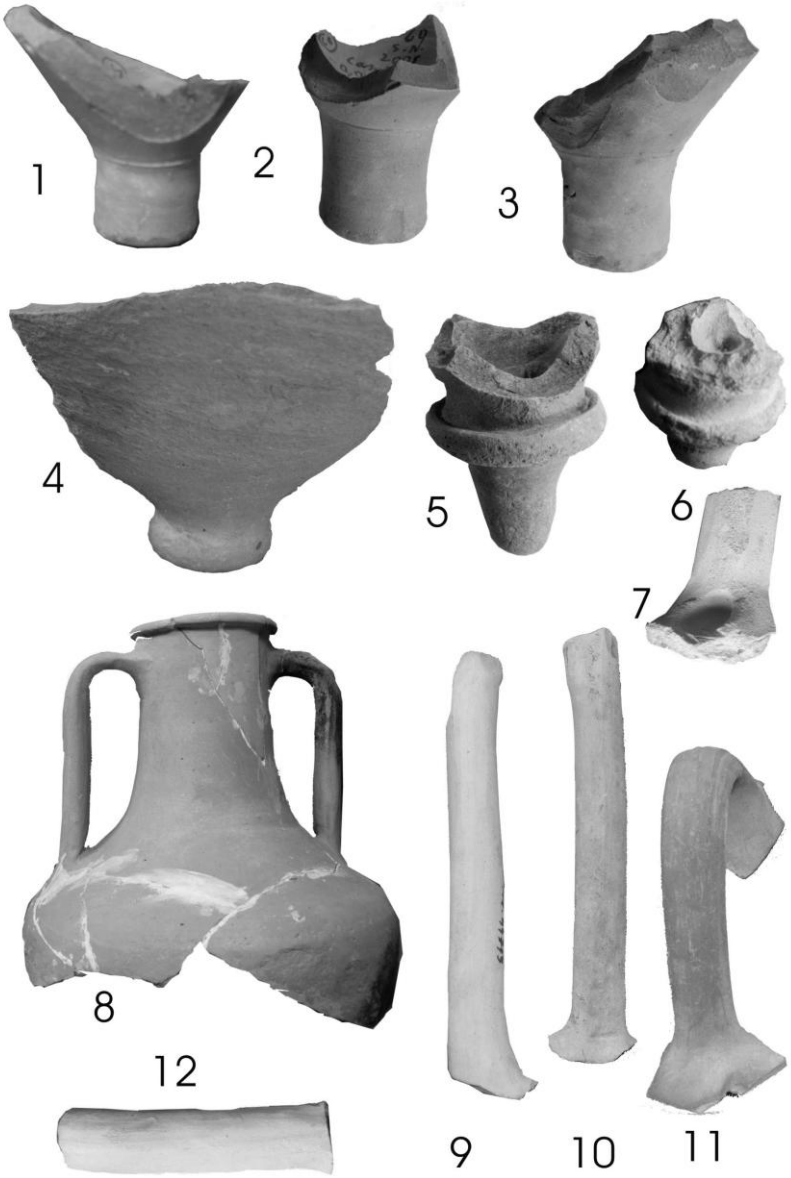

Fig. 6 - Fragmente de amfore din bordeiul nr. 1: 1 – inv. 44711, la –0,70-1,10 m; 2 – inv. 44713, la –0,90-1,10 m; 3 – inv. 44708, la –0,65-0,80 m; 4 – inv. 45079, la –0,75-1 m; 5 – inv. 44709, la –0,70 m; 6 – inv. 45055 la –0,55 m; 7 – inv. 45082, la –0,75-1 m; 8 – inv. 44728, la –1-1,10 m; 9 – inv. 44713, la –0,90-1,10 m; 10 – inv. 44711, la –0,70-1,05 m; 11 – inv. 44710, la –0,65-0,80 m; 12 – inv. 44714, la –0,90-1 m. 1, 2, 3, 9, 10 – Rhodos; 4 – Chersonesul Tauric; 5 – Cnidos (grupul Zenon?); 6 – Cnidos; 7 – Sinope; 8 – tip nedeterminat (Parmeniskos?); 11 – toartă de amforă fracționară (tip nedeterminat); 12 – Cnidos (?). Scări diferite.

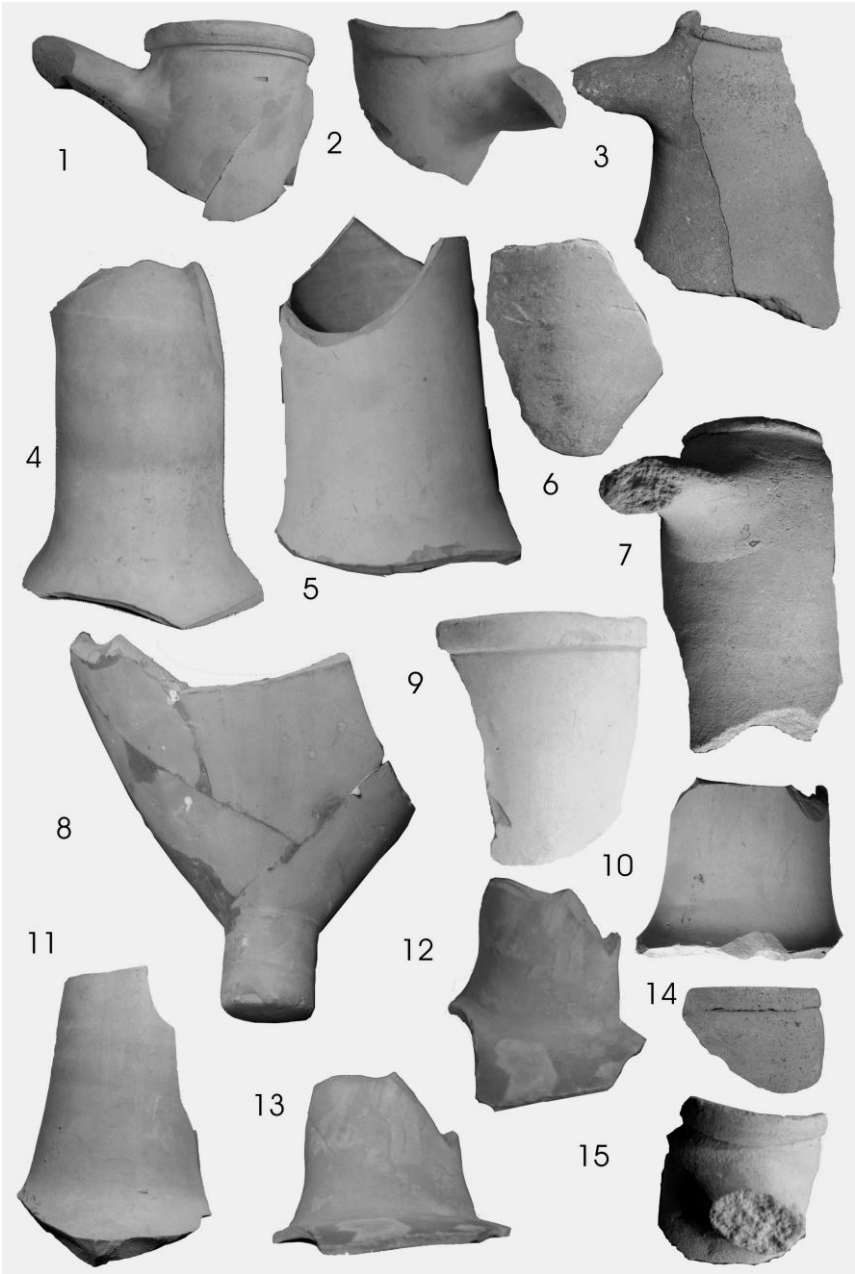

Fig. 7 - Fragmente de amfore: 1-10, 14 – din bordeiul nr. 1; 11-13 – din groapa nr. 5. 1 – inv. 44669, cu ştampila producătorului Διος; 2 – inv. 45071, la –0,65-0,70 m; 3, 4, 9 – inv. 44714; 44700; 44713 – la –1,10-1,25 m; 5 – inv. 44711 – la –0,70-1,10 m; 6, 10 – inv. 45082; 45080, la –0,75-1 m; 7 – inv. 45059, la –0,50-0,55 m; 8 – inv. 44729, la –0,60 m; 11 – inv. 45096; 12, 13 – inv. 44706; 14 – inv. 45073, la –0,65-0,70 m; 15 – inv. 45028, în S I, c. 10-16; la –0,60-0,70 m. 1, 2, 4, 5, 8, 9, 10, 12, 13 – Rhodos; 3, 6, 7, 14, 15 – Sinope; 11 – Cnidos. Scări diferite.

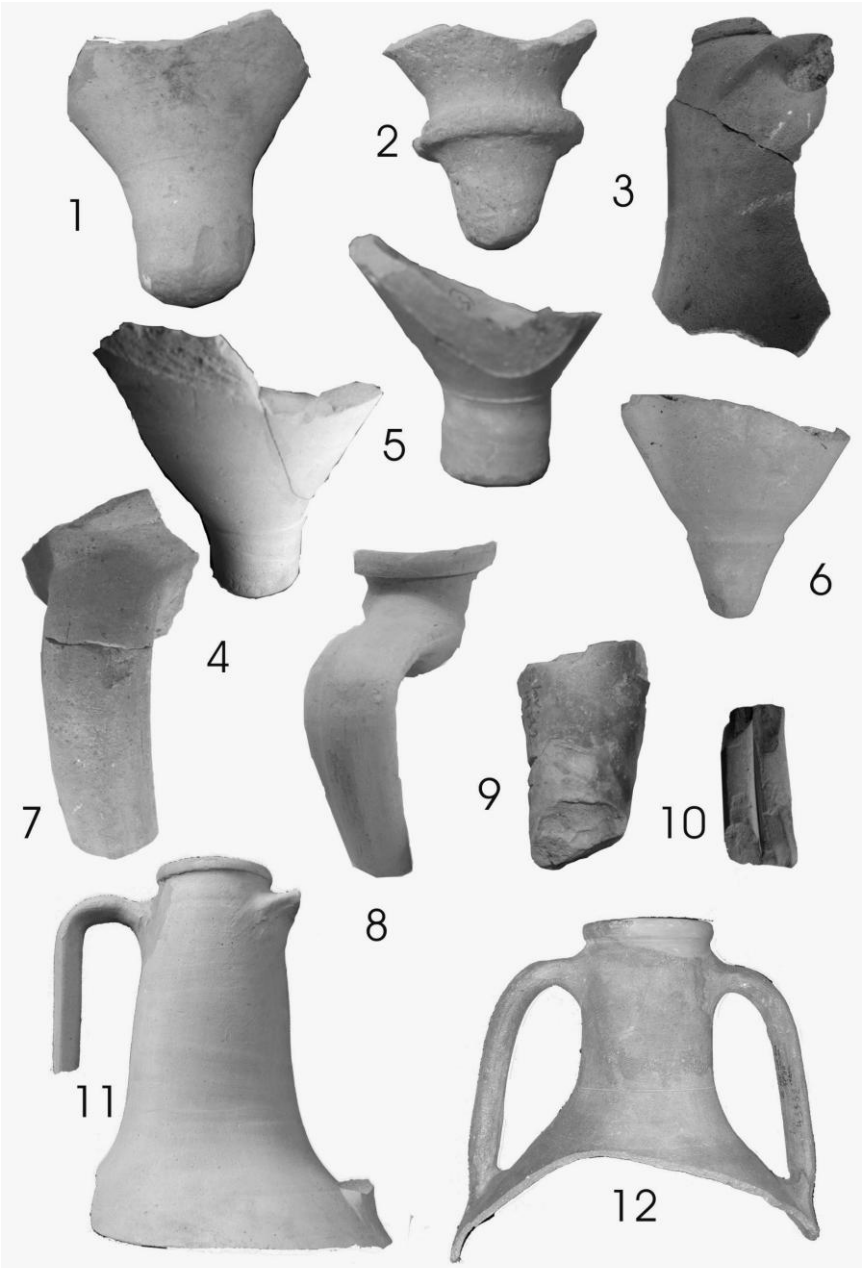

Fig. 8 - Fragmente de amfore: 1, 2, 8 – inv. 45096; 45097; 44706 – din groapa nr. 5; 3, 4, 7 – inv. 44699, din groapa nr. 10; 5 – inv. 45028, în S I, c. 14, la –0,75 m; 6 – inv. 45036 – din groapa nr. 4; 9 – inv. 44732, din groapa nr. 2; 10 – inv. 44695, în S I, caseta 1 est, la – 0,60-0,70 m; 11 – inv. 43523, cu ştampila pe toartă a eponimului Ἀνθανδρος, în S I, c. 11, la –0,80 m; 12 – inv. 43532, în S I, c. 11, la –0,80 m. 1, 4, 5 – Rhodos; 3, 7, 12 – Sinope; 2, 11 – Cnidos; 6 – Cnidos (?) – grupul „Zenon B" (?); 8 – tip nedeterminat; 9 – Thasos; 10 – Cos. Scări diferite.

ŢIGLE ŞI OLANE DE PE EPAVA ANTICĂ MANGALIA B

Claudiu MUNTEANU,
Andrei VOCHIŢU

Cuvinte cheie: *grec, epavă, Mangalia, ţiglă.*
Keywords: *greek, shipwreck, Mangalia, tile.*

A greek shipwreck was accidentally discovered by navy divers near Mangalia, Romania, in 1966 or 1967-1968. After a brief „research", a part of the cargo, consisting in amphoras, dated in the III – I centuries B.C. was recovered, together with pieces of timber and some pan and cover tiles, indicating a roofed construction on bord on the ship. Two of the cover tiles were modified, indicating the roof was supported on the mast. The roofed construction did not belonged, as believed, to a cabin situated at the stern of the ship, being instead a hatch cover.

Conform documentelor existente atât în arhivele militare, cât şi în arhiva Muzeului Marinei Române, în luna septembrie a anului 1966, un grup de scafandri autonomi aparţinând Marinei Militare a început cercetarea submarină la Mangalia, pe coasta Mării Negre, în următoarele zone: Digul Genovez, cetatea antică Callatis şi portul acesteia[1]. Cu ocazia acestor cercetări au fost scoase la suprafaţă şi donate Muzeului Marinei din Mangalia mai multe obiecte datate între secolele V – I a. Chr. Aceste obiecte au fost transferate ulterior noului Muzeu al Marinei (mai precis secţiei sale de Arheologie Submarină), inaugurat la Constanţa în anul 1969. În acelaşi an a fost reperată şi o epavă antică, despre care au fost oferite informaţii referitoare atât la dimensiunile acesteia (35 x 6 metri), cât şi la obiectele recuperate - bucăţi de lemn şi amfore, ultimele datate în secolele IV – III a. Chr.[2]. Fără a fi oferite alte detalii, la momentul respectiv descoperitorii au considerat, pe baza altor obiecte descoperite în zonă şi care aveau urme de arsură, că scufundarea acestei nave a fost datorată incendierii de către piraţi[3]. Ulterior, s-a afirmat că poziţia acesteia (prora spre vest) demonstrează tendinţa navei de a intra la adăpost în golf când a fost surprinsă de furtună, iar eşuarea sau

[1] MOŞNEAGU 2006, p. 125.
[2] MOŞNEAGU 2006, p. 127.
[3] MOŞNEAGU 2006, p. 127.

scufundarea prin răsturnare s-a produs probabil din cauza manevrei greşite de voltă sub vânt într-o zonă cu valuri interferente[4].

Cercetarea a fost efectuată de un grup format din militari şi civili, condus de căpitanul locotenent Constantin Scarlat[5], iar etapele au fost documentate de inginerul Vasile Cosma, angajat al studioului cinematografic „Alexandru Sahia" din Bucureşti, a cărui misiune a fost filmarea operaţiunilor. Acesta, după ce a luat cursuri de scufundare începând cu anul 1967, a demarat cercetări pe cont propriu, recuperând obiecte de pe fundul mării şi constituind o colecţie particulară[6]. Atât obiectele ajunse în colecţia Muzeului Marinei Române, cât şi cele aflate în colecţia privată, au făcut obiectul mai multor studii publicate[7].

Referitor la epavă, V. Cosma afirma că ar fi fost descoperită în luna august a anului 1967, la o adâncime mai mică de 10 metri. Epava a fost identificată după amforele întregi, amplasate pe fundul mării. „Cercetarea" acesteia a durat iniţial o jumătate de zi şi s-a încheiat cu determinarea poziţiei epavei, efectuarea de schiţe, filmarea şi recuperarea a 12 amfore întregi, ultima acţiune fiind imortalizată într-o imagine ulterior publicată (Fig. 1)[8].

În alte studii publicate[9], V. Cosma afirmă următoarele: epava denumită „B" a fost descoperită în luna august 1967, la circa 400 metri de intrarea în portul turistic Mangalia. Această epavă era acoperită de un strat gros de sedimente şi pietriş, fiind identificată tocmai prin încărcătura pe care o transporta. Descoperirea ei s-a făcut în următoarele împrejurări: la aproximativ 8 metri adâncime, pe o suprafaţă restrânsă, presărată cu numeroase fragmente de ceramică, puteau fi observate câteva amfore îngropate în nisip. Acestea erau dispuse în poziţii diferite, însă grupate câte 3-4 bucăţi, provenind fără dubiu din încărcătura unei nave. În urma cercetărilor, continuate şi în anul 1968, au fost scoase la suprafaţă circa 25 amfore întregi, de acelaşi tip[10], şi numeroase fragmente ceramice.

În poziţionarea amforelor pe fundul mării se distingeau două grupuri mari, denumite de descoperitori C1 şi C2, motiv pentru care s-a apreciat că ar reprezenta încărcături plasate la prova şi la pupa navei. Urmărind aceeaşi idee, s-a apreciat că aliniamentul acestora ar reprezenta orientarea navei (cu prora spre

[4] SCARLAT 1976, p. 29.

[5] Căpitan Rg. 3 Constantin Scarlat († 2006). Pionier al cercetării arheologice subacvatice, a început încă din anul 1953 cercetarea şi cartarea vestigiilor din apele româneşti. Timp de aproape trei decenii, susţinut de prof. univ. dr. doc. Radu Vulpe şi ajutat de colaboratorii săi, inclusiv de membrii clubului de scufundări pe care l-a înfiinţat, a cartat zonele de interes arheologic din apele româneşti ale Mării Negre, dar şi porţiuni din Dunăre sau alte cursuri de apă dobrogene. În condiţiile indiferenţei arătate cercetării arheologice submarine, dar şi a secretizării din cadrul Marinei Militare a statului comunist, organism de care aparţine şi Muzeul Marinei, după perioada 1978 - 1983, secţia de arheologie subacvatică este desfiinţată. Rezultatele activităţii fondatorului acesteia, Constantin Scarlat, sunt marginalizate, deşi acesta pregătea inclusiv personal pentru Marina Militară (MOŞNEAGU 2007, p. 103-122).

[6] MOŞNEAGU 2006, p. 126, 130.

[7] COSMA 1972; COSMA 1973 a; COSMA 1973 b.

[8] COSMA 1972, p. 90 sq.

[9] COSMA 1973b, p. 37 sq; COSMA 1973 a, p. 54-58.

[10] COSMA 1973a, p. 57.

vest). Probabil că astfel au fost apreciate şi dimensiunile epavei. O altă ipoteză, exclusă de la început de descoperitori, a fost aceea a două nave sosite din acelaşi centru, care să se fi scufundat foarte aproape una de alta în aceeaşi împrejurare[11]. Probabil că ipoteza s-a datorat analogiei cu situaţia celor două epave de la Grand Congloué[12], aşa cum bănuim că ipoteza incendierii de către piraţi a navei se datora cunoaşterii rezultatelor cercetării celebrei epave Kyrenia[13].

Amforele recuperate provin dintr-un centru grecesc de producţie şi o parte din ele au fost publicate[14], aparţinând, după o datare aproximativă, secolelor III – II a. Chr.[15]. Datorită modului în care au fost publicate, atribuirea şi datarea acestor piese trebuie însă privită cu prudenţă.

Fără a fi cunoscută poziţia din care au fost recuperate, însă „lângă amfore"[16], deci lângă unul dintre cele două puncte C1 sau C2, adică în preajma prorei sau a pupei, au fost găsite câteva ţigle întregi sau fragmentare, precum şi fragmente de diferite dimensiuni, aparţinând acestora. Descoperitorii au remarcat problemele ridicate de această descoperire: numărul prea mic pentru a indica o încărcătură, totuşi prea mare pentru o provenienţă întâmplătoare[17]. Faptul că nu s-a ştiut dacă aceste ţigle constituiau încărcătura parţială a navei (alături de amfore), sau aveau altă folosinţă, reiese şi din destinaţia lor de după descoperire. Având doar menţiunea locului de provenienţă – Mangalia - acestea au fost expuse în muzeu, fiind amplasate sub amfore, aşa cum reiese dintr-o imagine realizată la momentul respectiv[18]. Împreună cu aceste ţigle au fost descoperite şi câteva olane întregi şi fragmentare. Deşi prezenţa ţiglelor i-a făcut pe descoperitori să realizeze că acestea formau un acoperiş, olanele au fost interpretate eronat ca fiind jgheaburi montate pe acoperiş pentru colectarea apei de băut[19].

Pentru a elucida problemele legate de existenţa acestor piese, în anul 2006 am demarat căutarea în colecţiile şi depozitul Muzeului Marinei din Constanţa, descoperind mai multe ţigle şi olane, provenind de pe epava Mangalia B. În expoziţia permanentă şi depozitul muzeului se află 9 ţigle întregi, 2 întregibile şi alte 17 fragmente de diferite dimensiuni despre care am estimat că ar proveni de la alte 5 exemplare. De asemenea, în depozitul muzeului au fost descoperite 4 olane întregi sau întregibile şi 3 fragmentare. Descoperirea a constat astfel din 16 ţigle şi 7 olane, şi presupunem (cel puţin în cazul ţiglelor) că ar fi fost recuperate toate, deoarece s-a urmărit, pe cât posibil, recuperarea tuturor obiectelor de pe epavă, aşa cum s-a putut remarca în cazul amforelor. După cum vom vedea mai jos, numărul, caracteristicile şi reconstituirea realizată de noi (a două rânduri verticale incomplete din piese păstrate mai bine – Fig. 2-3) arată că acestea formau un acoperiş de dimensiuni reduse, realizat într-o singură apă (pantă), supoziţie întărită şi de lipsa unor olane de alt tip decât cele existente în lotul studiat (ca de

[11] COSMA 1973 b, p. 37.
[12] SIBELLA 1997, p. 174 sq.
[13] JOHNSTON 1997, p. 227 sq.
[14] COSMA 1973 a, p. 51-58; COSMA 1973b, p. 36s qq.
[15] COSMA 1973 b, p. 38.
[16] COSMA 1973 b, p. 38.
[17] COSMA 1973 b, p. 38.
[18] SCARLAT 1973, p. 529 sq., img. 2.
[19] COSMA 1973 b, p. 38.

exemplu coame).

Ţigle

1-16. Din tipul denumit „Corinthian"[20] (Fig. 4-5), acestea sunt aproximativ identice, de formă rectangulară, având pe cele două laturi lungi două margini ridicate la aproximativ 3,5 cm de suprafaţa ţiglei, paralele. Înălţimea marginii descreşte la aprox. 10-13 cm de partea inferioară a ţiglei, caracteristică a detaliului îmbinării cu ţigle dintr-un rând inferior. Pasta este semifină, de culoare cărămizie.

L = 65 cm, l = 42,5 - 44 cm, gr. = 2 cm

Greutate medie = 12,7 kg

Olane[21]

Din tipul denumit „Laconian"[22], acestea au forme şi dimensiuni variabile.

1. Nr. inv. 51. Exemplar întreg (Fig. 6).

L = 60,5 cm, l variabilă = 12,5 - 16 cm; gr. variabilă, maxim = 2 cm.

Pastă fină, deschisă la culoare.

2. Nr. inv. necunoscut. Exemplar întregibil din două bucăţi (Fig. 7).

L = 48,7 cm, l variabilă = 15 - 18,1 cm; gr. variabilă, maxim = 2 cm.

Pastă fină, deschisă la culoare.

3. Nr. inv. necunoscut. Exemplar întregibil din două bucăţi (Fig. 8).

L = 50,3 cm, l variabilă = 13,5 - 15 cm; gr. variabilă, maxim = 1,8 cm.

Pastă fină, deschisă la culoare.

4. Nr.inv. necunoscut. Fragmentar (Fig. 9).

L = 42 cm, l variabilă = 15,5 - 17,1 cm; gr. variabilă, maxim = 2 cm.

Pastă semifină, culoare roşiatică, având fragmente ceramice în compoziţie.

5. Nr. inv. necunoscut. Exemplar întregibil din două bucăţi (Fig.10).

L = 49, 1 cm, l variabilă = 14,5 - 16,4 cm; gr. max. 2,5 cm.

Pastă semifină, culoare roşiatică, având fragmente ceramice în compoziţie.

6. Nr. inv. necunoscut. Fragmentar (Fig. 11).

L = 29,7 cm, l = 14 cm; gr. variabilă, maxim = 1,7 cm.

Pastă fină, deschisă la culoare.

7. Nr. inv. necunoscut. Fragmentar.

Dimensiuni necunoscute.

Pastă semifină, deschisă la culoare.

Greutate maximă a fiecărui olan = 2,3 - 2,5 kg. Niciuna dintre piesele sus-menţionate nu prezintă vreo ştampilă, literă sau alt semn pe suprafaţă.

Anumite caracteristici ale ţiglelor reţin atenţia în mod deosebit. Două dintre acestea prezintă un decupaj realizat intenţionat pe aproximativ un sfert din suprafaţă, în porţiunea corespunzătoare unui colţ al obiectului. La una dintre ţigle decupajul a fost realizat în partea inferioară stângă, iar la cealaltă a fost realizat în partea inferioară dreaptă. Evident menite a fi plasate alăturat, cele două piese

[20] OHNESORG 1990; SCHNEIDER 1990; GLENDINNING 1996.

[21] Chiar dacă majoritatea olanelor nu au număr de inventar şi nu există altă notificare referitoare la o provenienţă diferită a acestora, lipsa altor materiale de acest gen recuperate de pe fundul mării şi aflate în depozitul muzeului, dar şi păstrarea lor împreună, ne fac să nu ne îndoim de provenienţa acestora.

[22] OHNESORG 1990; SCHNEIDER 1990; GLENDINNING 1996.

formează un decupaj devenit astfel semicircular (Fig. 12). Restul ţiglelor nu păstrează urmele unor asemenea intervenţii. Datorită diametrului său, această deschidere nu a avut destinaţia unei fante de aerisire, aşa cum s-a presupus, ci credem că rolul său a fost următorul: fixarea marginii acoperişului într-un obiect circular în secţiune, despre care credem că nu poate fi decât un catarg.

O altă ţiglă prezintă o spărtură în partea superioară stângă; însă, lipsa unei bucăţi din obiect nu este datorată unei intervenţii deliberate, ci doar fragmentării survenite la un moment dat, cu siguranţă înaintea vopsirii ţiglei într-o culoare brun-vişinie, aşa cu o demonstrează urmele păstrate inclusiv pe ductul spărturii (Fig. 13). Cele două ţigle care prezintă decupaj realizat intenţionat, au, de asemenea, vopseaua păstrată pe ductul cioplirii (Fig. 12). Ca şi pe suprafeţele altor ţigle din acest lot, urmele de vopsea s-au păstrat pe toată această perioadă de timp, fiind încă clar vizibile astăzi pe partea superioară a acestora, pe cea inferioară şi pe laterale (Fig. 12-14). Apare astfel evident că toate ţiglele au fost vopsite separat, înaintea îmbinării sub forma unui acoperiş, cel mai probabil chiar înaintea ultimei călătorii efectuate. Este infirmată astfel ipoteza descoperitorului, care credea că, probabil, vopsirea s-a făcut după îmbinarea acoperişului[23]. Analizele efectuate în Laboratorul Zonal al Muzeului Brukenthal pe eşantioane de fragmente de ţiglă cu vopsea au relevat în compoziţie prezenţa oxizilor metalici alb de zinc, ocru-brun de oxid de fier (argilă cu conţinut variabil de oxizi şi hidroxizi de fier), precum şi a carbonatului de calciu (calcar). În urma testelor de solubilitate şi a colorărilor histochimice s-a stabilit ca posibil material de legătură un amestec de răşină, substanţă proteică şi ceară[24]. Ţigle plate cu urme de vopsea au mai fost descoperite, însă nicăieri în cantităţi mari precum la Didyma, Turcia, în interiorul şi exteriorul ruinelor unui *oikos*. Vopseaua aplicată pe acestea avea culoarea maronie-roşiatică, fiind însă prezentă doar pe suprafeţele expuse exteriorului[25], operaţiune efectuată, deci, după asamblarea acoperişului.

Câteva ţigle prezintă defecte de fabricaţie manifestate prin crăpături existente în părţile inferioare şi în cele laterale prin zimţarea marginii, cât şi prin faptul că o piesă este uşor curbată. Suprafaţa ţiglelor prezintă depuneri de $CaCO_3$, în timp ce olanele sunt acoperite de stridii fosilizate. În ceea ce priveşte olanele, niciunul nu păstrează urme de vopsea, iar cele 7 piese pot fi diferenţiate în două grupe. Prima cuprinde piesele cu nr. 1-3, 6, 7, având în comun pasta superioară calitativ şi culoarea deschisă. Cea de a doua, cuprinzând piesele nr. 4 şi 5, este caracterizată de pasta inferioară calitativ şi de culoarea roşiatică. Cu toate aceste diferenţe, piesele din a doua categorie nu sunt olane cu funcţionalitate diferită (adică elemente pentru o eventuală coamă), ci aveau aceeaşi funcţionalitate ca şi celelalte.

Caracteristicile ţiglelor şi olanelor ar indica faptul că nava avea, cel mai probabil, un acoperiş vechi care a fost reparat. În ceea ce priveşte olanele, nu cunoaştem dacă acestea au fost vopsite într-o altă culoare (sau dacă, în asemenea context, se vopseau), dar putem presupune că erau de provenienţă diferită, achiziţionate, cel mai probabil, după ce au fost demontate de pe acoperişul unor

[23] COSMA 1973 b, p. 38.
[24] Buletin de analiză nr. 1664/27.10.2006.
[25] SCHNEIDER 1990, p. 214 (fig. 2).

clădiri dezafectate. Vopsirea acoperişului poate fi interpretată drept rezultat nu numai al dorinţei de a înfrumuseţa anumite părţi ale navei, ci şi ca o încercare de a ascunde defectele şi diferenţele sesizabile cu ochiul liber ale elementelor care formau acest acoperiş. În acest caz, ţigla fragmentată peste care a fost aplicat stratul de vopsea trebuie să fi fost montată într-unul dintre cele două colţuri inferioare ale acoperişului, acolo unde lipsa unei bucăţi nu ar fi afectat permeabilitatea acoperişului şi a construcţiei de lemn care acoperea intrarea în cală. Nu cunoaştem dacă această construcţie de lemn era formată doar din stâlpii şi şarpanta susţinută de aceştia, sau dacă intrarea în cală era protejată şi din părţile laterale, adică să fi existat pereţi din scândură de lemn, prinsă între aceşti stâlpi. Având în vedere destinaţia unei asemenea construcţii, menită a avea rezistenţă şi prin sprijinirea acoperişului pe catarg, înclinăm spre a doua variantă, deoarece bocaportul trebuia protejat de apă şi din părţile laterale, nu numai de sus.

Spre deosebire de ţigle, de formă standardizată, olanele aveau forme diferite, consecinţă a destinaţiei lor. Este posibil ca unele dintre acestea, având în vedere diferenţele în dimensiuni, să fi făcut parte iniţial dintr-un acoperiş în care aranjamentul era unul complicat din punct de vedere structural şi metrologic, menit obţinerii unui efect optic, aşa cum s-a constatat la *oikos*-ul de la Didyma[26].

La acest acoperiş, având în vedere că ţiglele se montau prin suprapunere pe lungime şi prin alăturare pe lăţime, dimensiunile permit specularea suprafeţei minime a acoperişului, în felul următor: din motive de rezistenţă ale întregii construcţii şi simetrie (amplasament pe punte, pe axul longitudinal al navei), am apreciat că suprafaţa se compunea din 4 rânduri a câte 4 ţigle, din care un rând superior, două la mijloc şi unul inferior. Având în vedere dimensiunile unei ţigle, respectiv 65 cm (0,65 m) x 44 cm (0,44 m), şi faptul că pe rândul superior (R1) cele 4 ţigle nu se suprapun, iar pe rândurile de mijloc (R2+R3) şi inferior (R4), ţiglele se suprapun aproximativ 10 cm (0,1 m), calculul suprafeţei totale se face astfel:

Suprafaţa R1 = 0,65 x 0,44 = 0,286 m^2 x 4 ţigle = 1,144 m^2

Se scade din suprafaţa R1 decupajul semicircular format din alăturarea celor două ţigle fasonate, amplasate central, până la jumătatea unei lungimi de ţiglă. Calculul aproximativ ar fi: 0,32 m (jumătatea unei lungimi de ţiglă) x 0,88 m (două lăţimi de ţiglă) = 0,2816 m^2. Acest rezultat se împarte la 2, având în vedere că arcul de semicerc împarte cu aproximaţie fiecare din cele două ţigle în două. Deci 0,2816 m^2 : 2 = 0,1408 m^2, decupaj care se scade din suprafaţa R1, calculată mai sus. Deci 1,144 m^2 – 0,1408 m^2 = 1,0032 m^2, reprezentând suprafaţa R1.

Suprafaţa R2 + R3 = 0,55 m x 0,44 m = 0,242 m^2 x 12 ţigle = 2,904 m^2.

Total general R1+R2+R3+R4 = 2,904 m^2 + 1,0032 m^2 = 3,9072 m^2.

Nu cunoaştem dacă pilonii care sprijineau acoperişul erau montaţi în deschiderea bocaportului, sau doar pe punte. În ambele cazuri, deschiderea rectangulară (cel mai probabil pătrată) a bocaportului era, evident, mai mică decât suprafaţa construcţiei din lemn pe care era amplasat acoperişul. De aceea, presupunem că acoperişul construcţiei adăpostea un bocaport cu latura deschiderii de aproximativ 1,50 metri.

[26] SCHNEIDER 1990, p. 220.

În ceea ce priveşte greutatea aproximativă a acestui acoperiş, datele sunt următoarele: 16 ţigle x 12,7 kg = 203,2 kg. Apreciem că alăturării a două rânduri de ţigle i-ar fi corespuns 4 olane, astfel încât, teoretic, acoperişul ar fi cuprins 12 olane. 12 olane x 2,4 kg (greutatea medie) = 28,8 kg. Astfel, 203,2 + 28,8 kg = 232 kg, reprezentând greutatea acoperişului.

Ţigle şi olane au mai fost descoperite pe următoarele epave antice: Titan, din rada portului Toulon, unde o ţiglă plată descoperită în anul 1958 avea dimensiunile de 60 x 44 centimetri[27]; pe cea de la Mahdia, o navă de transport grecească sau romană din a doua jumătate a secolului II sau din secolul I a. Chr., care s-a scufundat în apropierea coastelor Tunisiei de astăzi; exista o cabină pe punte sugerată de balamale din bronz şi de câteva ţigle[28]. În legătură cu prezenţa acestor ţigle a fost avansată şi o altă ipoteză, şi anume că proveneau de la acoperişul unui bocaport[29]. De pe una dintre cele două epave de la Grand Congloué, fără a exista posibilitatea atribuirii vreuneia, provin asemenea materiale[30], descoperite, de asemenea, şi pe epava Albenga, cea mai mare epavă romană cunoscută[31]. Epava romană de la Guernsey, datată în secolul III p. Chr., a produs atât ţigle cât şi olane (*tegulae* şi *imbrices*), sugerând, în opinia cercetătorilor, o construcţie amplasată pe punte sau o cabină situată la pupa navei[32]. Însă pe niciuna dintre aceste epave nu au fost descoperite suficiente ţigle şi/sau olane pentru a permite reconstituirea unui asemenea acoperiş, şi niciuna dintre ţiglele descoperite nu prezintă urmele unor asemenea intervenţii, precum cele două din lotul studiat.

Dimensiunile de 35 x 6 metri ale epavei Mangalia B (în cazul în care au fost corect apreciate), o situează printre cele mai mari nave antice cunoscute. Epava de la Mahdia, menţionată mai sus, avea dimensiunile de aproximativ 40,6 x 13,8 metri[33]. Cunoscuta epavă Kyrenia, datată la sfârşitul secolului IV a. Chr., aparţinând unei nave comerciale greceşti, măsura 14 x 4,2 metri, având capacitatea de a transporta o încărcătură de aproximativ 25 tone[34]. Epava din Strâmtoarea Messinei, apreciată a fi fost o navă comercială de mărime medie, probabil de origine grecească, scufundată în jurul anului 400 a. Chr., a fost estimată la 16-17 metri lungime, cu capacitatea de 30 tone. Aceasta a fost o navă comercială tipică a epocii, modestă în dimensiuni dar capabilă să străbată distanţe lungi[35]. Comparând aceste date, putem estima că nava comercială grecească de la Mangalia ar fi putut transporta o încărcătură de cel puţin 50 tone.

Trebuie remarcate anumite similarităţi între epavele Mangalia B şi Kyrenia. Ambele s-au scufundat în apropierea ţărmului. Pe aceste nave, încărcătura a fost parţial formată din amfore rhodiene de vin[36]. Pentru nava Kyrenia există dovezi

[27] TAILLIEZ 1961, p. 191.
[28] HÖCKMANN 1997, p. 254 sq.
[29] HÖCKMANN 1997, p. 254 sq.
[30] SIBELLA 1997, p. 174 sq.
[31] FELICI 1997, p. 24.
[32] RULE 1997, p. 184 sq.
[33] HÖCKMANN 1997, p. 254 sq.
[34] JOHNSTON 1997, p. 227 sq.
[35] MARK 1997, p. 404 sq.
[36] JOHNSTON 1997, p. 227; COSMA 1973a, p. 57 sq.

considerabile că au fost efectuate reparaţii de-a lungul îndelungatei durate de viaţă a acesteia[37]. Pentru epava de la Mangalia, doar dovada indirectă a vopsirii ţiglelor ar indica probabile modificări şi/sau reparaţii efectuate la bord. Nava Kyrenia a fost pierdută în urma unui atac pirateresc[38], aceeaşi soartă crezând scafandrii că ar fi avut-o şi nava de la Mangalia[39], chiar dacă puţinele argumentele aduse în favoarea acestei idei sunt discutabile, atâta vreme cât nu vom cunoaşte cu exactitate dacă obiectele cu urme de arsură descoperite în zonă provin de pe epavă sau nu, ori care era numărul real al amforelor aflate pe fundul mării.

BIBLIOGRAFIE

COSMA 1972 - Vasile Cosma, *Tulburătoarea lume a adîncurilor*, MagIst, 4 (61), 1972.

COSMA 1973 a - Vasile Cosma, *Amphoras from Callatis (Romania)*, IJNA, 2 (1973).

COSMA 1973 b - Vasile Cosma, *Prospectări arheologice submarine*, BMI, 42/1 (1973).

FELICI 1997 - Enrico Felici, *Albenga Wreck*, în J. P. Delgado (ed.), *Encyclopedia of Underwater and Maritime Archaeology*, London, 1997.

GLENDINNING 1996 - Matthew R. Glendinning, *A Mid-Sixth-Century Tile Roof System at Gordion*, Hesperia, 65, 1 (1996).

HÖCKMANN 1997 - Olaf Höckmann, *Mahdia Wreck*, în J. P. Delgado (ed.), *Encyclopedia of Underwater and Maritime Archaeology*, London, 1997.

JOHNSTON 1997 - Paul F. Johnston, *Kyrenia Ship*, în J. P. Delgado (ed.), *op. cit.*

MARK 1997 - Samuel Mark, *Straits of Messina Wreck*, în J. P. Delgado (ed.), *op. cit.*

MOŞNEAGU 2006 - Marian Moşneagu, *Arheologia submarină – o prioritate şi o atracţie pentru Muzeul Marinei Române*, Anuarul Muzeului Marinei Române, 9 (2006).

MOŞNEAGU 2007 - Marian Moşneagu, *Momente din evoluţia arheologiei submarine româneşti*, Anuarul Muzeului Marinei Române, 10 (2007).

OHNESORG 1990 - Aenne Ohnesorg, *Archaic Roof Tiles from the Heraion on Samos*, Hesperia, 59, 1 (1990).

RULE 1997 - Margaret Rule, *Guernsey Wreck*, în J. P. Delgado (ed.), *op. cit.*

SCARLAT 1973 - Constantin Scarlat, *Portul antic Callatis – Cercetări de arheologie submarină*, AMN, 10 (1973).

SCARLAT 1976 - Constantin Scarlat, *Studiu asupra modificării conturului ţărmului dintre Constanţa şi Mangalia în ultimele două milenii pe baza cercetărilor submarine şi a obiectelor arheologice descoperite pe fundul mării*, SMMIM, 9 (1976).

SCHNEIDER 1990 - Peter Schneider, *New Information from the Discovery of an Archaic Tiled Roof in Ionia*, Hesperia, 59, 1 (1990).

SIBELLA 1997 - Patricia Sibella, *Grand Congloué*, în J. P. Delgado (ed.), *op. cit.*

TAILLIEZ 1961 - Ph. Tailliez, *Travaux d'été 1958 sur l'épave de "Titan" à l'île de Lévant (Toulon)*, în *Atti del II Congreso Internazionale di Archaeologia Sottomarina, Albenga 1958*, Bordighera, 1961.

[37] JOHNSTON 1997, p. 228.

[38] JOHNSTON 1997, p. 227 sq.

[39] MOŞNEAGU 2006, p. 127.

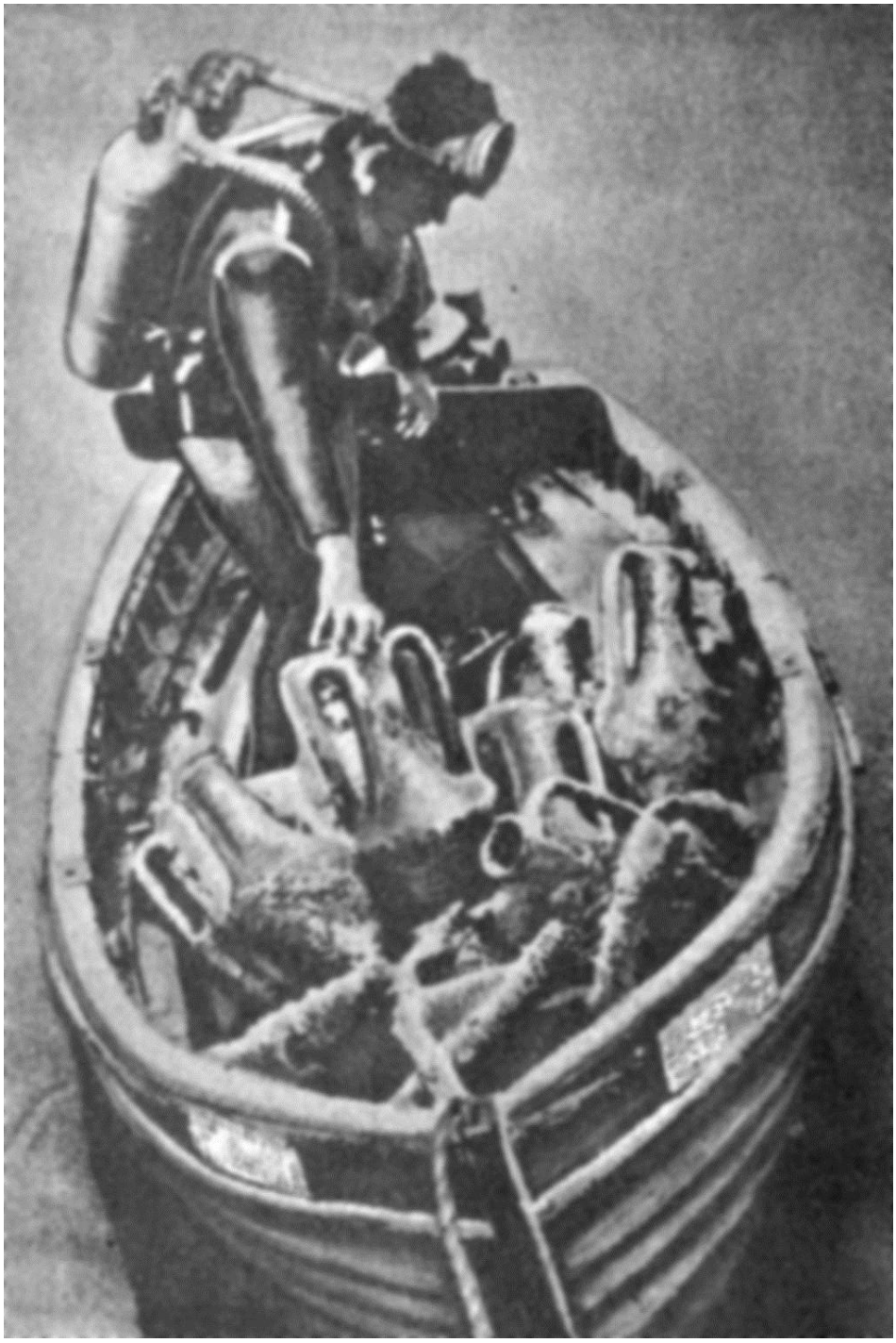

Fig. 1

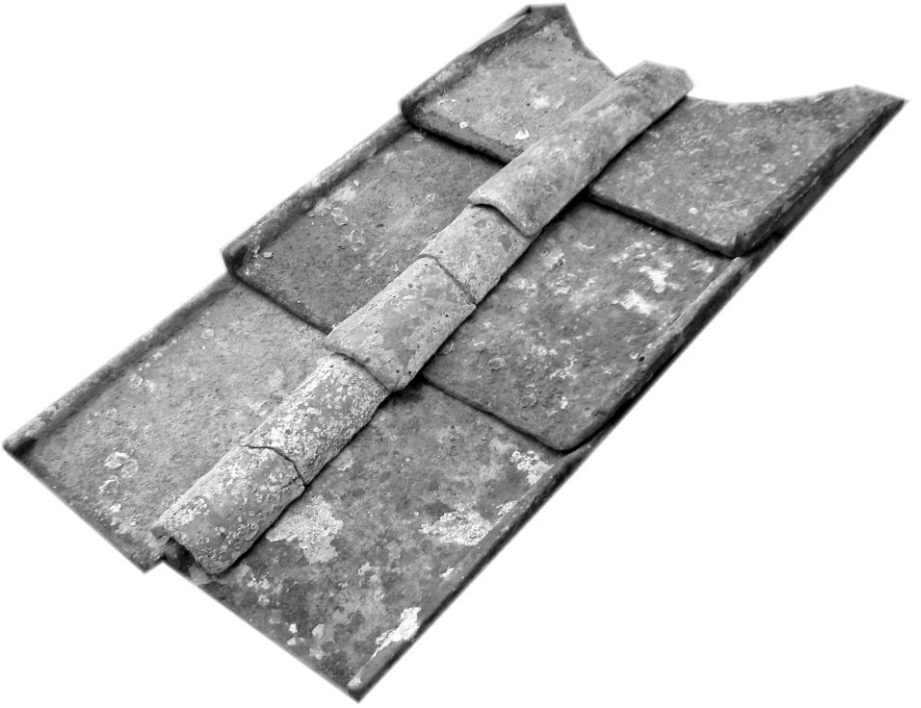

Fig. 2

Fig. 3

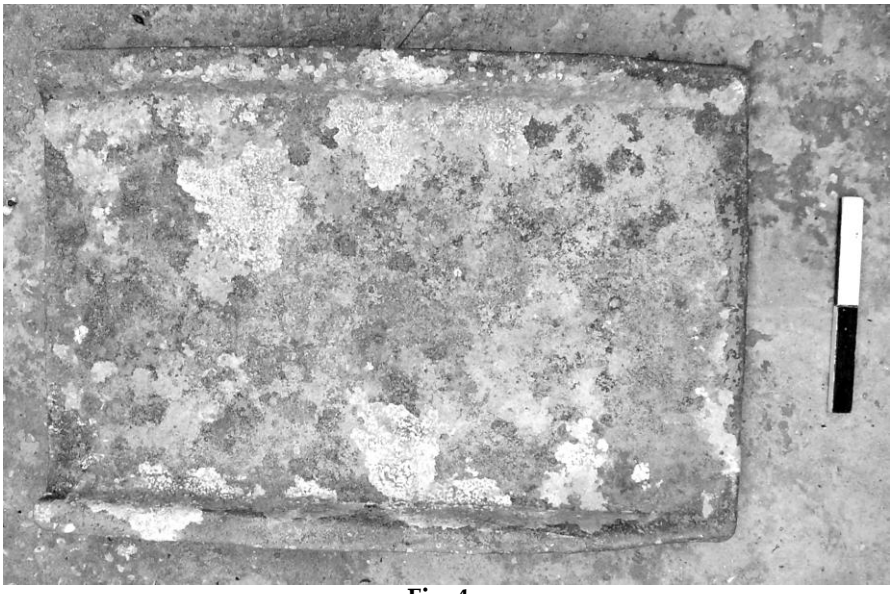

Fig. 4

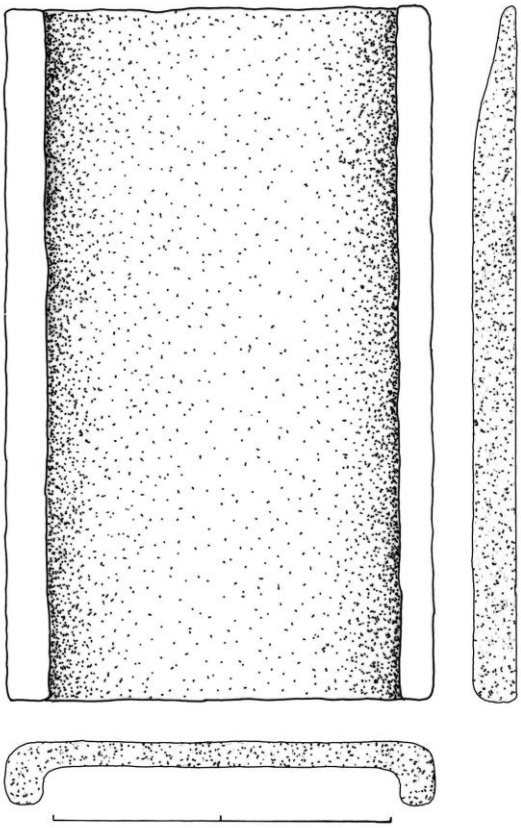

Fig. 5

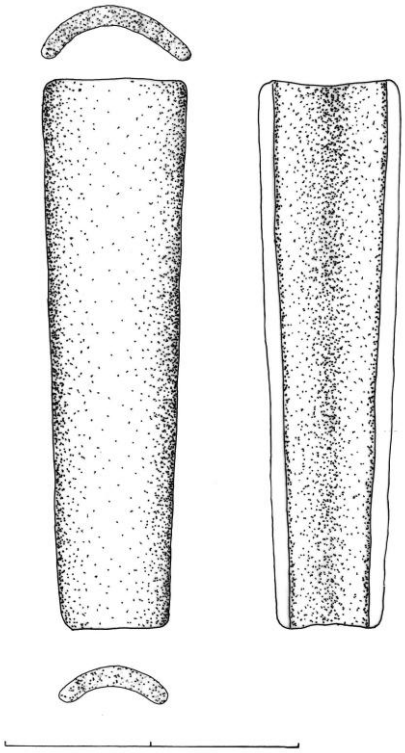

Fig. 6

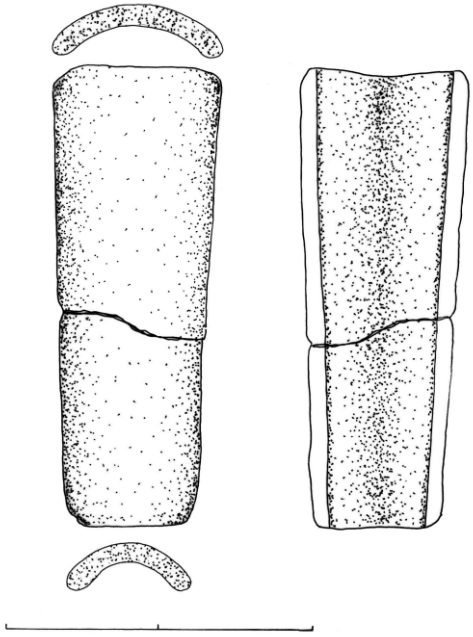

Fig. 7

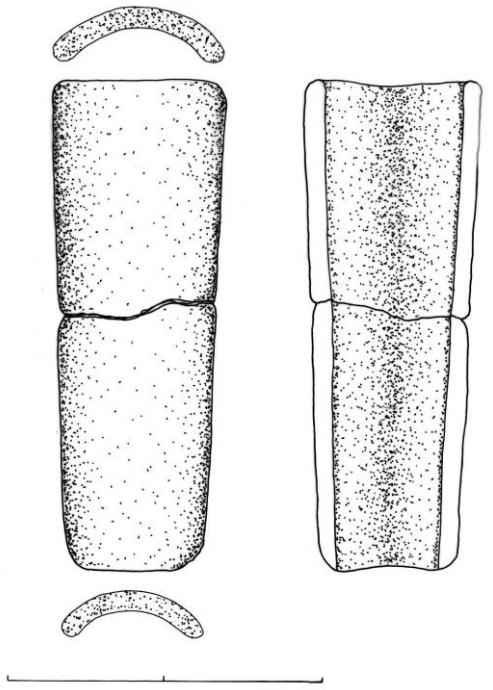

Fig. 8

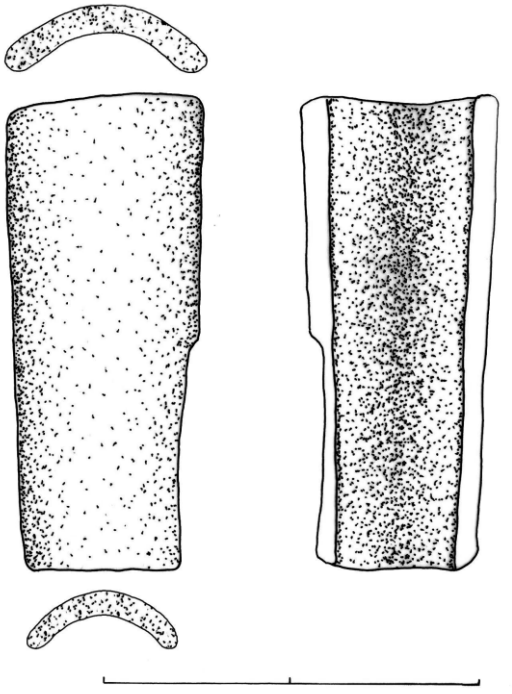

Fig. 9

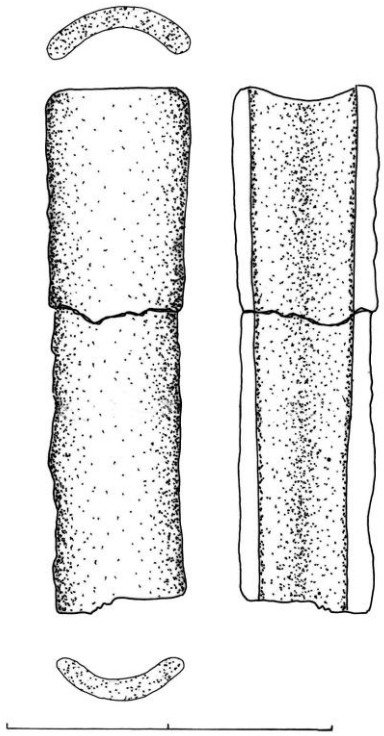

Fig. 10

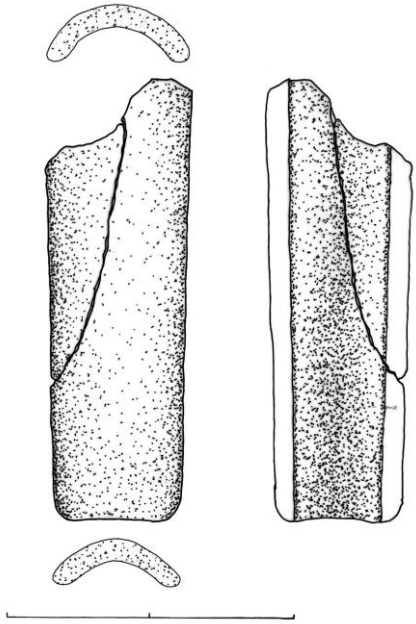

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

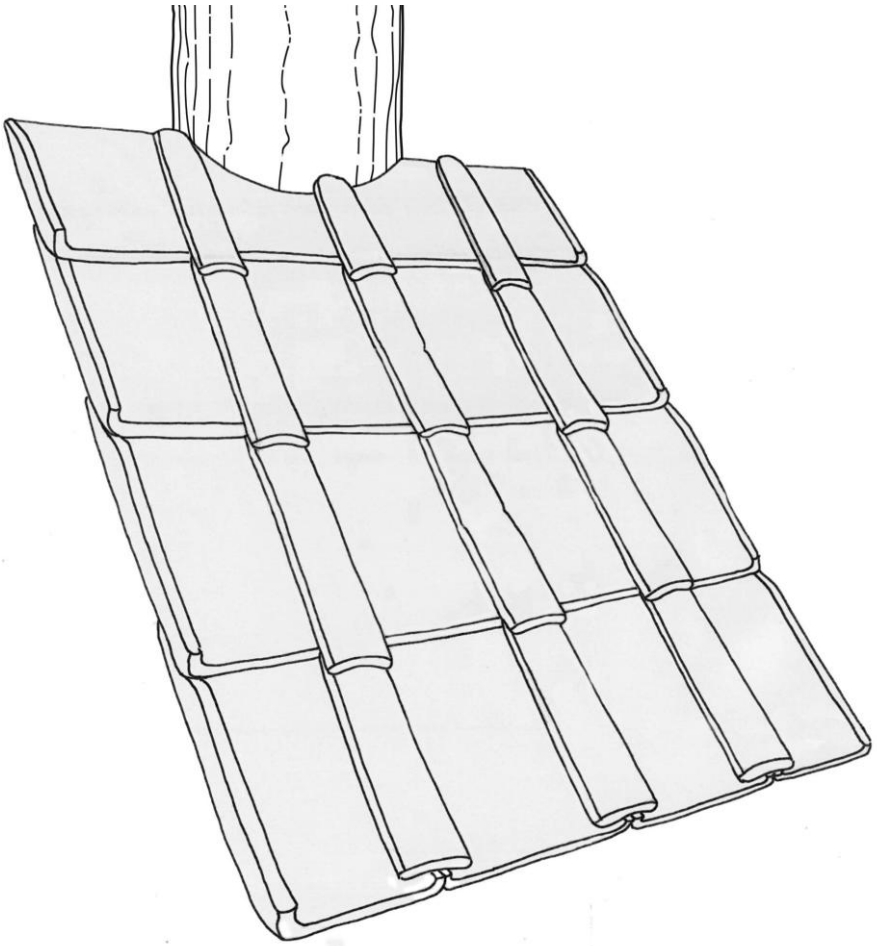

Fig. 15

CERAMICA GETICĂ DIN AŞEZAREA HÂRŞOVA – „LA MOARĂ" (JUD. CONSTANŢA), AFLATĂ ÎN EXPOZIŢIA MUZEULUI „CARSIUM", HÂRŞOVA

Constantin NICOLAE

Cuvinte cheie: *aşezare getică, La Tène (a doua epocă a fierului), epoca romană, ceramică (farfurii, castroane, căni,oale-borcan, ceşti).*

Keywords: *Getian settlement, La Tène (second iron epoch), Roman epoch, ceramics (plates, tureens, jugs, earthen pots, cups).*

The Getian „La Moară" settlement was discovered almost a century ago in next vicinity of Hârşova (Plan 1). In 1987 it was damaged and mostly destroyed due to large scale industrial building activities. Salvage excavations took place on this occasion, leading to recovery of an important ceramics materials amount. The present paper treats the ceramics from this settlement, exhibited in Carsium – Hârşova Museum. It comes from recoveries (95.98%) and from salvage excavations (4.02%). The lot contains 73 pieces, classified as follows: plates (3 pieces), tureens (5 pieces), jugs (4 pieces), storing vessels (7 pieces), earthen pots (34 pieces), cups (16 pieces), miniature vessels (3 pieces0, goblet (1 piece).

***I. Plates**. Fig. 1, A-C; Pl. I, 1-3. Rough paste, with large degreasing grains in its composition, made by molding. They are awkwardly made, in all cases molding fingerprints can be seen. We do not know of analogies for such pieces. Probably they are shapes imitating plates made by Roman producers.*

***II. Tureens**. Fig. 1, D-F; 2, A-B; Pl. I, 4-8. They are made of homogenous paste, with degreasing substance in its composition, with outside, sometimes shiny paint. By analogies they are dated to the 4th – 3rd cent. B.C. until the 1st cent. B.C. in Răcătău, Piscul Crăsani, Borduşani.*

***III. Jugs**. Rough, insufficiently homogenous paste, with degreasing substance in composition, beige or grey color, cracked aspect. Molding is coarse. Such pieces are present in Getian settlements from Roman epoch, such as the one in Horia (Tulcea County) or the ones in Muntenia (Mătăsaru).*

***IV. Storing vessels**. Fig. 3, A-F; 4A; Pl. II, 5-9. These are vessels with large mound diameter, in some cases more than 30 cm, rough paste with large degreasing materials (little stones, pounded shards, shells), outside paint, different decorations (the alveolar*

girdle on the lip and on the body predominates; at pieces 5, 9, Fig. II decoration with a "comb" or a little "broom" is applied; at piece 1, Fig. III vertical and oblique alveolar girdles are applied on the body). Analogies can be found in settlements and fortresses from the 2nd cent. B.C. and they continue to appear until the Roman epoch from the 2nd – 3rd cent. A.D. (Bâtca Doamnei, settlements in Transylvania, in Histria, Bugeac, Valului Traian).

***V. Earthen pots**. Fig. 4, B-9,E; Pl. III, 3-VIII, 6. They represent the most common type in the settlement. Most of the vessels were found in fragmentary state (parts of lips, bodies or complete bottoms), broken even during excavation works. The chronology is different, with analogies at pieces typical for the 2nd – 1st cent. B.C. (Fig. V, 6; Fig. VII, 5), discovered in Transylvania or Bâtca Doamnei and Grădiştea, until those from the 1st - 3rd cent. (Enisala, Bugeac, Histria, Aliman, Frecăţei, Horia a.s.o.).*

***VI. Getian cups**. Two types can be distinguished: the simple cup and the one with decorated body. The simple cup (Fig. 9, F-11, B; Pl. IX, 1-X, 3.) has a handle or not, has a truncated cone body, is molded in rough, generally beige color paste. Similar pieces are from the 2nd cent. B.C. - 4th cent. A.D. in a series of settlements and fortresses: Histria, Grădiştea, Poiana, Pecica, Orlovka, Borduşani, Horia, Barboşi, Tomis, reaching up to Sântana de Mureş-Cerneahov communities. The decorated pieces (Fig. 11, C-12, C; Pl.X, 4-XI, 4.) have alveolar girdles on lip or body, rough, well tempered paste and sometimes outside paint. They are somewhat earlier pieces with analogies in native settlements from Transylvania (1st cent. B.C – 1st cent. A.D.) or Roman epoch settlements in Dobruja (2nd – 3rd cent.) in case of the later ones.*

***VII. Miniature vessels**. They are represented by some pieces: a receptacle (Fig. 12, D; Pl. XI, 5.) for keeping substances after the layer at the vessel bottom, with analogies in the 2nd – 1st cent. B.C. at Grădiştea and Histria; a little vessel with rounded body and elongated knobs on the body (Fig. 12, E; Pl. XI, 6.) for which we do not know analogies and a miniature cup with "blind" handle, alveoli on the lip and handle, with analogies at Grădiştea for the 2nd – 1st cent. B.C.*

***VIII. Goblet**. It is the last presented vessel type. A goblet foot was recovered (Fig. 12 G; Pl. XI, 8.), made of paste with beige-brownish shiny aspect, outside paint and traces of paste polish. Analogies are at Borduşani and Poiana for the 2nd – 1st cent B.C.*

Though we have a relatively limited lot of vessels, we can draw some preliminary conclusions. Firstly the abundance of earthen pots (46.6 %) can be noticed, followed by cups (22 %), characteristic for other settlements too. There are some types and pieces for which there are no analogies, thus suggesting a local production activity. The materials discovered do not necessarily imply a strict chronological framing. Though the opinion was advanced that the settlement is dated from the second half of the 1st cent. A.D. until the middle or the second half of the 2nd cent., the presented materials have large analogies from the middle and last Laténe phase until the 2nd – 3rd cent. and even the 4th cent. The discussion regarding its chronology can be continued after the analysis of the Roman ceramics from the settlement.

The presented materials bring new proof for the economic and ethno-cultural phenomena taking place in local settlements during the period before and after Roman administration installation at the Lower Danube.

Cu aproape o jumătate de secol în urmă, lângă Hârşova (Fig. 1), pe o terasă înaltă a Dunării, au fost identificate, cu prilejul cercetărilor de suprafaţă, mai

multe aşezări din perioade şi epoci istorice diferite[1]. Terenul plantat, la vremea respectivă, cu viţă de vie, a fost destinat mai târziu culturilor mari. Astfel, era supus lucrărilor agricole atât toamna cât şi primăvara cu consecinţele de rigoare pentru nivelurile aflate la suprafaţă[2]. În anul 1985, s-a hotărât ca pe malul Dunării, în partea de est a localităţii, să se ridice o mare platformă industrială. Pe amplasamentul de unde se recuperau la suprafaţă vestigiile istorice urma să se instaleze utilităţile de producţie ale Antreprizei de Construcţii Industriale ce avea misiunea să ridice obiectivul. Aşa se face că lucrările au început chiar de aici[3]. O echipă de arheologi de la MINA Constanţa a efectuat săpături de salvare în aşezare. S-au executat, cu această ocazie, două secţiuni[4] pe un spaţiu marginal, restrâns, din cele 10-12 ha pe care se întindea estimativ aşezarea în discuţie.

În perioada aprilie-mai, am adunat, în măsura posibilului şi cu concursul larg al muncitorilor şi responsabililor acestui sector, cantităţi importante de materiale ceramice. Cele mai concludente sunt din epoca bronzului[5], apoi urmează cele getice şi romane. Majoritatea au fost expuse la Muzeul Carsium, altele se află în depozit.

În planul de cercetare al muzeului se află şi publicarea unor descoperiri mai vechi care aşteaptă să intre în circuit ştiinţific. Din acest motiv ne-am oprit, acum, asupra aşezării de „La Moară" propunându-ne să abordăm, deocamdată, ceramica getică recuperată în urma lucrărilor de excavaţii din anul 1987. Trebuie să precizăm, de la început, că materialele în discuţie provin în majoritatea lor din recuperări, dar am inclus aici şi câteva vase descoperite în săpăturile de salvare din vara acelui an[6] aflate în muzeul nostru[7].

---

[1]MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1974, p. 53-54. Autorii semnalau în perimetrul respectiv existenţa unor fragmente ceramice aparţinând eneoliticului final, epocii geto-dacice din secolele III-II a. Chr., ceramică sarmatică şi dacică specifică secolelor II-III p. Chr., fragmente de vase romane şi feudal - timpurii.

[2] De aici elevii cercului ,,Căutătorii de comori" de la Casa pionierilor din localitate, conduşi de profesoara Victoriţa Nicolae, au adunat între anii 1975-1986 cantităţi importante de fragmente ceramice de factură romană şi getică valorificate, la vremea respectivă, într-o expoziţie arheologică. Vasele prezentate în materialul de faţă au fost recuperate împreună în anul 1987.

[3] În luna aprilie 1987 au început primele excavaţii ale promontoriului pe care se semnalaseră fragmente ceramice. Cum lucrarea era în întârziere, s-a demarat în forţă iar pe parcurs ritmul a devenit alert. Într-o discuţie cu responsabilii proiectului (inginera Dumitrescu de la IPROLAM, care s-a ocupat de proiectare, şi inginerul Covaci, coordonatorul investiţiei), am înţeles că, date fiind ordinele venite ,,de sus", nu există prea multe şanse să se poată face săpături de salvare. De altfel, în timp ce excavaţiile erau deja demarate, MINA Constanţa şi MNIR Bucureşti definitivau formalităţile pentru obţinerea avizelor necesare săpăturilor de salvare pe întregul amplasament al investiţiei. La data deschiderii şantierului, cea mai mare parte a promontoriului, pe care s-a aflat, ceea ce se va numi în literatura istorică, aşezarea getică de epocă romană „La Moară", unde muzeul constănţean urma să facă săpăturile de salvare, fusese deja excavat. Întreaga suprafaţă se afla în spatele vechii mori din localitate, de unde vine şi numele sitului.

[4] BOUNEGRU, HAŞOTTI, MURAT 1989, fig. 1 şi 3.

[5] Ele vor face obiectul unei analize separate în viitor.

[6] Mulţumim pe această cale colegilor Puiu Haşotti şi Actuan Murat care ne-au permis să includem aici şi descoperirile lor.

[7] Rămân în continuare materialele aflate în depozitele MINA Constanţa din săpăturile de salvare.

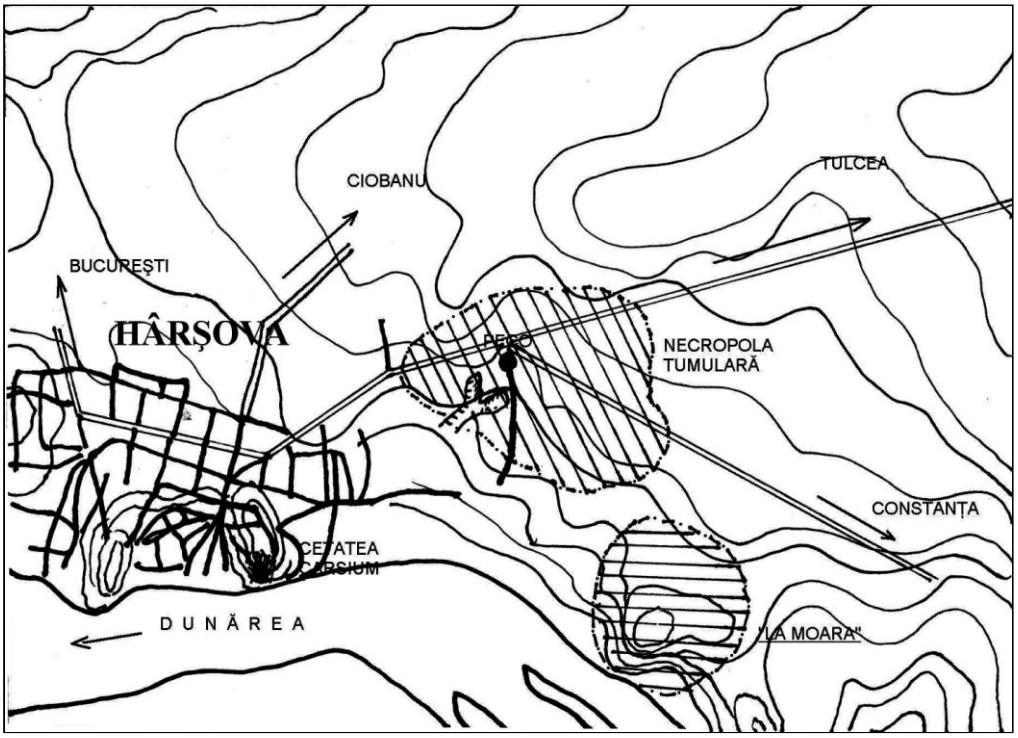

Plan 1 - Planul localităţii Hârşova cu dispunerea aşezării getice „La Moară".

În cele ce urmează, vom aborda un lot de 73 piese pe care le grupăm, după formă şi utilitate, astfel: farfurii (3 ex.), castroane (5 ex.), căni (4 ex.), vase de provizii (7 ex.), oale borcan (34 ex.), ceşti (16 ex.), vase miniaturale (3 ex.), cupe (1 ex.). Dintre acestea 67 sunt recuperate în urma lucrărilor industriale (95, 98%) şi 6 provin din săpăturile de salvare (4, 02%). Publicarea acestui lot de vase ceramice poate avea o importanţă deosebită în mai buna cunoaştere a civilizaţiei getice de epocă romană din Dobrogea şi reprezintă, în acelaşi timp, o încercare de punere în valoare a descoperirilor din aşezarea „La Moară"[8].

I. Farfurii

1. Pl. I, 1; Fig. 1, A. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 927 MINAC. Spartă din vechime. Dimensiuni[9]: DG= 28 cm; DF= 14 cm; Î= 7,5 cm. Pastă grosieră, nisipoasă, cu pietricele în compoziţie, ardere oxidantă, angobă la exterior; cu urme de lustruire, căzută în cea mai mare parte. Pereţii vasului sunt uşor evazaţi spre exterior, fundul plat.

Reprezintă un exemplar pentru care nu cunoaştem analogii directe. Pare mai

[8] În ultimii ani câteva studii au făcut referiri directe la această aşezare. Vezi, NICOLAE 1993, p. 227-228; BUZDUGAN *et alii* 2000, p. 449; CRĂCIUN 2008, p. 56.

[9] În descrierea vaselor ne referim la următoarele dimensiuni: diametrul gurii (DG), diametrul fundului (DF), înălţimea (Î), grosime perete (GP), grosime buză (GB), diametrul maxim (DM), diametrul actual (DA).

curând o imitaţie a unui tip de farfurie romană.

2. Pl. I, 2; Fig. 1, B. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 926 MINAC. Spartă în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DG= 27 cm; DF= 16 cm; Î= 6 cm; GP= 0,9 cm. Pastă grosieră, omogenizată, cu degresanţi mari; angobă bej închis la exterior şi urme de lustruire. Pereţii sunt arcuiţi spre exterior, buza îngroşată uşor; fundul plat. Execuţie stângace; se disting clar amprentele digitale ale meşterului.

Fără analogii. Acelaşi tip ca exemplarul 1.

3. Pl. I, 3; Fig. 1, C. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 917, MINAC. Spartă din vechime şi restaurată. Dimensiuni: DG= 19 cm; DF= 12 cm; Î= 4,8 cm. Pastă grosieră, nisip fin şi degresanţi mari; o emulsie subţire pe ambele feţe cu tendinţa de dezlipire. Pereţii uşor arcuiţi la exterior; fundul plat.

Fără analogii. Vezi exemplarele 1 şi 2.

II. Castroane

1. Pl. I, 4; Fig. 1, D. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 933, MINAC. Spart în timpul excavaţiilor şi restaurat. Dimensiuni: DG= 34 cm; DF= 12,8 cm; Î= 22, 7 cm. Pastă cu degresant mare, bine omogenizată, culoare bej, finisare prin şlefuire. Corp conic, buză evazată, gât mic, două torţi mici prinse de buză şi de partea superioară a corpului; fund plat. După pastă şi formă se încadrează în tipologia castranelor *LaTène* (secolul al III-lea a.Chr.)dar întâlnite şi mai târziu.

Analogii la Răcătău (CĂPITANU 1986/1987, fig. 10, pentru sec. IV-III a. Chr.); Grădiştea (SÎRBU 1996, fig. 20,2; 21,2, sec. II-I a. Chr.) şi Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 96, 12, datat în secolele I a. Chr. – I p. Chr.).

2. Pl. I, 5; Fig. 1, E. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 911 MINAC. Spart în timpul excavaţiilor; s-a recuperat doar o parte din corpul vasului. Dimensiuni: DG= 22 cm; Î= 9 cm; GP= 8 cm. Pastă cu degresanţi, nisip fin, bine omogenizată, culoare bej-cărămizie la exterior şi închisă la interior. Execuţie prin modelare şi lustruire. Posibil de formă conică, buza evazată, gât mic.

Analogii: Răcătău (CĂPITANU 1986/1987, fig. 10, 1-3, sec. IV-III a. Chr.); Piscul Crăsani (CRIŞAN 1969, fig. 42,11, pentru secolele III-II a. Chr.); Borduşani (TROHANI 2006, pl. 56, 6, sec. II a. Chr. –I p. Chr.).

III. Ceşti (?)

3. Pl. I, 6; Fig. 1, F. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 878 MINAC. Recuperare parţială. Dimensiuni: DG= 18/20 cm; DF= 9/10 cm; Î= 10 cm; GP= 1 cm. Pastă omogenă, cu degresanţi în compoziţie, o angobă exterioară cu aspect uşor sticlos şi tendinţa de exfoliere. Pereţii conici, uşor evazaţi spre exterior, buza delimitată printr-o incizie la exterior, realizată în lutul moale; fundul plat.

Analogii: Borduşani (TROHANI 2006, pl. 83, 1-2, sec. II a. Chr. –I p. Chr.).

4. Pl. I, 7; Fig. 2, A. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 925 MINAC. Spart în timpul excavaţiilor, recuperat parţial. Dimensiuni: DG= 20 cm; DF (?) =11 cm; Î= 8 cm. Pastă consistentă, omogenă, nisip fin; culoare bej închis la exterior cu un uşor luciu, şi neagră la înterior. Lustruit pe ambele feţe.

Analogii: vezi exemplarul 3.

5. Pl. I, 8; Fig. 2 B. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 930 MINAC. Recuperat parţial. Dimensiuni: DG= 18 cm; DF= 8 cm; Î= 7,8 cm; GP max. = 1 cm.

Pastă cu degresanţi, aspect fin, cu angobă la exterior, modelată şi lustruită, culoare bej închis. Pereţii înalţi, uşor arcuiţi spre exterior, fundul plat.

Analogii: aceleaşi ca la exemplarele 3, 4.

IV. Căni

1. Pl. II, 1; Fig. 2 C. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 919 MINAC. Toarta spartă din vechime. Dimensiuni: DG= 5,6 cm; DF= 5 cm; Î= 8 cm. Pastă grosieră, cu degresanţi mari, puţin nisip; suprafaţa fisurată; pastă insuficient omogenizată, ardere incompletă, culoare gri deschis. Corpul aproape cilindric, puţin strâns în partea mediană superioară; fund plat, toartă mică prinsă sub buză şi pe mijlocul vasului.

Analogii : Horia (BAUMANN 1983, p. 181, 17; p. 180, 3, datată în sec. II-III p. Chr.) şi în mediul autohton din Muntenia romană la Mătăsaru (BICHIR 1984, pl. 37, 1-5, niv. III_1, prima jumătate a sec. II – începutul sec. III p. Chr.).

2. Pl. II, 2; Fig. 2, D. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 936 MINAC. Lipseşte toarta. Dimensiuni: DG= 10 cm; DF= 8 cm; DM= 11,2 cm; Î= 14,4 cm. Pastă fină, degresant mărunt, insuficient omogenizat; suprafaţa fisurată, ardere neuniformă, culoare bej-cărămizie. Corp uşor alungit şi îngroşat în partea mediană, buză evazată la exterior; gât mic, fund plat. Prezintă urme de ardere secundară la mijloc.

Analogii: după pastă, asemănător exemplarului 1 (poate chiar mai timpuriu).

3. Pl. II, 3; Fig. 2, E. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 872 MINAC, fund cană, spartă din vechime. Dimensiuni: DF= 6 cm; GP= 0,5 cm. Pastă grosieră, cu pietricele în compoziţie, culoare bej deschis. Pereţii uşor oblici, fund concav.

Analogii: după pastă, asemănător vaselor 1 şi 2.

4. Pl. II, 4; Fig. 2, F. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 891 MINAC. Fund cană. Dimensiuni: DF= 12 cm; GP= 1,1 cm. Pastă grosieră cu degresanţi (pietricele şi cochilii), angobă exterioară, culoare bej-deschis, ardere neuniformă. Execuţie stângace, se disting puternic amprentele digitale ale olarului. Pereţii aproape verticali la bază.

Analogii: după pastă, asemănător exemplarelor 1-3.

V. Vase de provizii. S-au recuperat câteva fragmente de vase mari utilizate, cel mai probabil, pentru păstrarea hranei. Nu este exclusă utilizarea lor pentru prepararea hranei.

1. Pl. II, 5; Fig. 3, A. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 945 MINAC. Fragment gură vas; spart în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DG= 32 cm; GP= 1,4 cm. Pastă grosieră, fisurată, degresanţi (pietricele, cochilii, cioburi pisate), nisip fin, ardere neuniformă, culoare bej-cărămizie la interior şi închisă la exterior. Urme de ardere secundară la exterior. Brâu alveolar pe exteriorul buzei; trei linii paralele, realizate prin incizare cu un instrument dur, la baza gâtului, sub care sunt executate, asimetric, incizii „în val".

Analogii: Bâtca Doamnei (BUZILĂ 1970, fig. 7, 5-8, cu începere din sec. II a. Chr.); în aşezările dacice din Transilvania (CRIŞAN 1969, p. 210, sec. I a. Chr- I p. Chr.).

2. Pl. II, 6; Fig. 3, B. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45.909 MINAC. Gură fragmentară de vas, spart din vechime. Dimensiuni: DG= 26 cm; GP= 1 cm. Pastă

semifină cu degresanţi (fragmente mici de calcar); angobă bej pe ambele feţe. Prezintă urme de ardere secundară. Buză uşor evazată spre exterior, cu un buton, alveolat, dedesubt.

3. Pl. II, 7; Fig. 3, C. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 906 MINAC. Fragment de gură de vas, spart din vechime. Dimensiuni: DG= 28 cm; GP= 1 cm. Pastă semifină cu mult degresant (pietricele, cochilii), culoare bej-cărămizie, ardere uniformă. S-a aplicat o angobă, omogenizată, pe ambele părţi. Buza este evazată, cu crestături oblice pe suprafaţa ei; butoni dedesubt şi brâu alveolar.

Nu cunoaştem analogii directe. Ornamentele sunt tipice fazei a III-a a culturii *La Tène* din Transilvania (CRIŞAN 1969, pl. 74, 1, sec. I a.Chr- I p. Chr.), iar pasta, ca şi la exemplarul precedent, ar sugera că aparţine ceramicii getice de epocă romană.

4. Pl. II, 8; Fig. 3, D. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 905 MINAC. Fragment de gură vas, spart din vechime. Dimensiuni: DG = 26 cm; GP = 1 cm. Pastă grosieră cu mult degresant (pietricele, cochilii) şi o emulsie pentru omogenizarea ambelor feţe, cu tendinţa de desprindere la exterior. Culoare bej închis, cu urme de ardere secundară la exterior. Buza evazată are un brâu alveolar dedesubt.

Analogii: Bugeac (SCORPAN 1969[1], fig. 12, sec. II p. Chr.), Valul lui Traian (SCORPAN 1970[1], fig. 6, 1, secolele II-III p. Chr.).

5. Pl. II, 9; Fig. 3 E. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 902 MINAC. Vas spart în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DA = 28 cm; GP = 1,2 cm. Pastă grosieră cu degresanţi mari (pietricele, cochilii), angobă subţire la exterior. Un brâu alveolar din care pornesc ornamente executate în pasta crudă cu „pieptenele" sau „măturica" . Prezintă urme de ardere secundară pe ambele părţi.

Analogii: Bâtca Doamnei (BUZILĂ 1970, fig. 7, 5-8, cu începere din sec. II a. Chr.). Ornamente asemănătoare şi la Pecica (CRIŞAN 1969, pl. 75, 1, exemplar datat în sec. I a.Chr-I p. Chr.).

6. Pl. III, 1; Fig. 3, F. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 901 MINAC. Fragment de corp vas, cu urme de spărtură proaspătă. Dimensiuni: DG = 24 cm; GP = 1 cm. Pastă semifină cu degresanţi (rar pietricele, multe cochilii, cioburi pisate); ardere completă; o angobă de culoare bej, cu tendinţa de exfoliere. Prezintă urme slabe de ardere secundară. Buza este evazată spre exterior; are un buton pe gât (probabil mai mulţi pe vasul întreg); pe corpul vasului s-a aplicat un şnur alveolar, orizontal, din care pornesc alte două pe direcţia verticală şi oblică.

Analogii: după ornament, la Moigrad (CRIŞAN 1969, fig. 74, 7, pentru sec. I a. Chr.- I p. Chr.)

7. Pl. III, 2; Fig. 4, A. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 897 MINAC. Fragment de gură vas, spart în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DG= 24 cm; GP=1 cm. Pastă semifină, nisipoasă, cu degresanţi de mici dimensiuni; ardere neuniformă, culoare bej închis. Prezintă urme de ardere secundară. Buza este uşor evazată la exterior, alveolată deasupra prin imprimare cu degetul în lutul moale. Este posibil să fi avut şi un brâu alveolar pe corp.

Analogii: Histria (SCORPAN 1970[1], fig. 2, 3, 5,6, pe nivele arheologice cu începere din sec. II p. Chr.).

VI. Oale borcan. Reprezintă tipul ceramic cel mai des întâlnit în aşezare.

1. Pl. III, 3; Fig. 4, B. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 935 MINAC. Vas borcan întreg. Dimensiuni: DG= 20 cm; DF= 13,2 cm; DM= 21,5 cm; Î= 20 cm. Pastă cu degresanţi mari (nisip, ceramică pisată, pietricele de calcar); ardere incompletă, culoare bej-închis. Prezintă urme de ardere secundară în interior şi pe suprafaţa exterioară. Corpul este bombat, buza aplecată spre exterior şi puţin îngroşată; gât mic, strâns spre interior, fundul plat. Pe buză şi diametrul maxim al corpului s-a aplicat câte un brâu alveolar prin imprimare cu degetul în lutul moale.

Analogii: ceramica din aşezările getice de epocă romană de la Horia (BAUMANN 1983, p. 180, 1) sau Bugeac (SCORPAN 1969$_1$, p. 56-57) precum şi din necropola de la Aliman (SCORPAN 1974, fig. 4, 5). Vasul cu brâu alveolar pe buză şi pe corp se întâlneşte în aşezările autohtone din Muntenia din sec. II-I a. Chr. (TURCU 1979, p. 116). Are originea în vasele produse din *Latène* până în secolul al III-lea inclusiv, potrivit părerii unor cercetători (DIACONU 1965, p. 74, cu nota 18, şi pl. 69). În cazul nostru este un exemplar din primele secole ale erei creştine.

2. Pl. III, 4; Fig. 4, C. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 939 MINAC. Vas spart în timpul excavaţiilor şi restaurat. Dimensiuni: DG= 16 cm; DF= 11,2 cm; DM= 17 cm; Î= 23,5 cm. Pastă cu degresanţi mari (pietricele, cochilii), insuficient omogenizată, culoare bej-cărămizie. Formă zveltă, buza uşor răsfrântă la exterior, corpul puţin bombat, fundul plat. Pe umărul vasului s-a aplicat un brâu alveolar.

Analogii: Bugeac (SCORPAN 1969$_1$, fig. 20, sec. II p. Chr.); Dinogetia (BARNEA 1974, fig. 5, 2, pentru secolele II-III p. Chr.); Soporul de Câmpie (PROTASE 1966, fig. 20, 3, aceeaşi datare).

3. Pl. III, 5; Fig. 4, D. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 938 MINAC. Vas spart în timpul excavaţiilor şi restaurat. Dimensiuni: DG= 15,4 cm; DF= 12,3 cm; DM= 19 cm; Î= 23,8 cm. Pastă grosieră, insuficient omogenizată, puţin nisip, culoare bej-închis, angobă căzută în cea mai mare parte, urme de ardere secundară la exterior. Corp zvelt, buza arcuită spre exterior, gât înalt, cu o aplicaţie (poate chiar mai multe, căzute în spărtura gâtului) în forma literei „J", brâu alveolar pe diametrul maxim a corpului; fundul plat.

Analogii: după formă şi pastă în toate aşezările din Dobrogea. Decor aplicat întâlnim la Sacidava (SCORPAN 1970$_1$, p. 159, fig. 10, 6, nivelul roman), Straja (TZONY 1979, fig. 1, 11, sec. I-II p. Chr.), Aliman (SCORPAN 1974, fig. 2, 3, sec. II-III p. Chr.).

4. Pl. III, 6; Fig. 4, E. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 937 MINAC. Vas recuperat întreg. Dimensiuni: DG= 13,3 cm; DF= 9,7 cm; DM= 15,6 cm; Î= 18,3 cm. Pastă semifină, nisipoasă, cu degresant mărunt, culoare bej-cărămizie, pe partea exterioară se disting amprentele unei spatule utilizate la modelare. Corp zvelt, buză răsfrântă puţin la exterior, gât uşor arcuit, corp bombat, fundul plat. Execuţie stângace, cu multe asimetrii. Pe diametrul maxim a corpului s-a aplicat un brâu alveolar.

Analogii: Aliman (SCORPAN 1974, fig. 5, sec. II-III p. Chr.); Soporu de Câmpie (PROTASE 1966, fig. 20, 6, sec. II-III p. Chr.).

5. Pl. IV, 1; Fig. 4, F. Hârşova, *La Moară*, 1987, *S$_1$*, inv. 35. 484 MINAC.

Fragment corp vas, spart din vechime. Dimensiuni: DG= 14 cm; DM= 18 cm, GP= 0,8 cm. Pastă semifină, degresant mic, angobă bej la exterior. Prezintă urme de ardere secundară. Buza uşor răsfrântă la exterior, corp bombat. Pe partea exterioară a buzei şi pe diametrul maxim s-a aplicat câte un brâu alveolar.

Analogii: după pastă este asemănător descoperirilor din aşezările şi necropolele getice de epocă romană; brâul alveolar pe buză şi pe corp este de tradiţie ceva mai veche şi exemplificat prin descoperirile de la Histria (COJA 1970, fig. 5, 65, sec. I a. Chr.) sau Moigrad (CRIŞAN 1969, fig. 74, 1- pentru sec. I a.Chr. – I p. Chr.).

6. Pl. IV, 2; Fig. 5, A. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 868 MINAC. Fragment oală borcan (lipseşte partea inferioară a vasului), spartă în timpul excavaţiilor şi restaurată parţial. Dimensiuni: DG= 21 cm; DM= 23 cm; GP= 1,1 cm. Pastă grosieră cu degresanţi (pietricele mici, cochilii), bine omogenizată, ardere incompletă, culoare bej. Urme de ardere secundară la exterior. Corpul este bombat, gâtul scurt, buza răsfrântă la exterior şi uşor alveolată pe margine. Pe corp prezintă un brâu alveolar.

Analogii: similar cu vasul de la nr. 5.

7. Pl. IV, 3; Fig. 5, B. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 882 MINAC. Fragment gură vas, spartă în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DG= 12 cm; GP= 0,7 cm. Pastă grosieră cu pietricele, cochilii şi cioburi pisate, ardere neuniformă (bej la exterior şi negru la interior). Pe buză şi pe partea superioară a corpului s-a aplicat câte un brâu alveolar.

Analogii: vezi exemplarele 5 şi 6.

8. Pl. IV, 4; Fig. 5, C. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 884 MINAC. Fragment gură oală, spartă în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DG= 12 cm; GP= 0,6 cm. Pastă grosieră, cu degresanţi (pietricele, cochilii), nisip fin; angobă parţial desprinsă, puternic arsă secundar. Buza răsfrântă spre exterior, cu alveole pe partea laterală. Pe corp are aplicat un brâu alveolar căzut în cea mai mare parte în spărtură.

Analogii: vezi exemplarele 5, 6, 7.

9. Pl. IV, 5; Fig. 5, D. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 883 MINAC. Fragment corp; vas cu urme se spărtură recentă. Dimensiuni măsurabile: DM= 20 cm; GP= 1 cm. Pastă grosieră cu corpuri mari(pietricele, cochilii) ardere neuniformă; angobă bej la exterior, urme de ardere secundară pe ambele părţi. S-a executat un brâu alveolar pe corp prin apăsare cu degetul în lutul moale.

Analogii: aşezarea de la Bugeac (SCORPAN 1969[1], fig. 10,11, sec. II p. Chr.); necropola de la Aliman (SCORPAN 1974, fig. 5,6, sec. II-III p. Chr.).

10. Pl. IV, 6; Fig. 5, E. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 913 MINAC. Fragment corp borcan spart în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DM= 20 cm; GP= 1 cm. Pastă grosieră cu mult degresant (pietricele, cochilii), ardere incompletă; angobă bej închis la exterior; ardere secundară. Pe corpul vasului s-a aplicat un brâu alveolar, bine imprimat.

Analogii: Aliman (SCORPAN 1974, fig. 4,5, sec. II-III p. Chr.).

11. Pl. V, 1; Fig. 5, F. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 914 MINAC. Fragment corp vas, urme proaspete de spărtură. Dimensiuni: DM= 24 cm; GP= 1,3 cm. Pastă grosieră cu degresanţi, ardere uniformă, culoare bej deschis, brâu

alveolar proeminent.

Analogii: după pastă şi formă la Enisala (BABEŞ 1971, fig. 6, 1-3, sec. I-II p. Chr.); Bugeac (SCORPAN 1969[1], fig.11, sec. II p. Chr.); Aliman (SCORPAN 1974, fig. 4,5, sec. II-III p. Chr.).

12.. Pl. V, 2; Fig. 6, A. Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.,* inv. 45. 910 MINAC. Buză vas. Dimensiuni: DG= 16 cm; GP= 0,9 cm. Pastă grosieră cu mult degresant (ceramică pisată, cochilii, piatră mică), cu o angobă bej pe ambele feţe; urme de ardere secundară. Buza este răsfrântă spre exterior, iar sub aceasta se mai păstrează un buton (posibil 3-4 pe întreaga suprafaţă a vasului).

13. Pl. V, 3; Fig. 6, B. Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.,* inv. 45. 908 MINAC. Gură vas. Dimensiuni: DG= 14 cm; GP= 1,3 cm. Pastă semifină cu degresant, ardere uniformă, angobă bej pe ambele feţe. Buză oblică, înaltă, cu crestături. Gâtul mic, marcat de un şnur alveolar orizontal din care pornesc, probabil, vertical, mai multe brâuri, dintre care s-a păstrat numai unul.

Analogii: Bugeac (SCORPAN, 1969[1] fig. 7, sec. II p. Chr.).

14. Pl. V, 4; Fig. 6, C). Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.,* inv. 45. 904 MINAC. Fragment corp vas; urme de spargere recentă. Dimensiuni: DG= 16 cm; GP= 0,7 cm. Pastă semifină cu degresant mărunt; ardere completă, angobă pe ambele părţi. Urme de ardere secundară intensă pe partea superioară a vasului.

Analogii: Enisala (BABEŞ 1971, fig. 6, 1-3, sec. I-II p. Chr.); Bugeac (SCORPAN 1969[1], fig. 19,20, sec. II p. Chr.); Aliman (SCORPAN 1974, fig. 4, 5, sec. II-III p. Chr.).

15. Pl. V, 5; Fig. 6, D. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.,* inv. 45. 896 MINAC. Fragment gură vas; spargere recentă. Dimensiuni: DG= 18/20 cm; GP= 0,9 cm. Pastă fină, nisipoasă, cu degresanţi mărunţi, ardere incompletă; o angobă pe ambele feţe pentru a estompa asperităţile. Buza uşor răsfrântă spre exterior.

Analogii: după formă la Histria (COJA 1970, fig. 5, 67, 68, pentru sec. I a. Chr.); Enisala (BABEŞ 1971, fig. 6, 1-3, sec. I-II p. Chr.); Soporul de Câmpie (PROTASE 1966, fig. 20, 1, pentru sec. II-III p. Chr.).

16. Pl. V, 6; Fig. 6 E. Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.,* inv. 45. 898 MINAC. Fragment corp vas; spargere recentă. Dimensiuni: DG= 12 cm; GP= 0,8 cm. Pastă grosieră cu degresanţi bine mărunţiţi (fragmente ceramice, cochilii), ardere uniformă, angobă pe ambele feţe desprinsă pe alocuri. Ardere secundară, mai intensă la exterior. Buză evazată şi uşor alveolată; brâu alveolar pe partea superioară a corpului.

Analogii: Histria (COJA 1970, fig. 4, 42; fig. 5, 65, cu brâu alveolar pe buză, pentru sec. II-I a. Chr.), Moigrad (CRIŞAN 1969, fig. 74, 1, datat în secolul I a. Chr. – I p. Chr.)

17. Pl. VI, 1; Fig. 6, F. Hârşova, *La Moară,* 1987, S 4- G 3, inv. 35. 493 MINAC. Fragment corp vas. Dimensiuni: DG= 20 cm; GP= 1,2 cm. Pastă grosieră cu degresanţi mari (cochilii, pietricele, ceramică sfărâmată); ardere incompletă; angobă fină, culoare bej; la exterior, urme de ardere secundară. Buza este uşor evazată la exterior; corpul pare să fi fost arcuit. Sub buză este executată, în pasta crudă, schematic, un „brăduţ", repetat probabil de trei ori, din care se păstrează două reprezentări. Pe partea superioară a corpului, între reprezentările amintite, se aplică câte un buton cu crestătură largă pe mijloc. În interior se păstrează

amprentele digitale ale meşterului care a modelat vasul.

Analogii: Moigrad (CRIŞAN 1969, fig. 74, 4, ramuri de brad şi butoni, pe vase datate în sec. I a. Chr. - I p. Chr.); Enisala (BABEŞ 1971, p. 30, pentru sec. I-II, cu bibliografia de la nota 45 pentru butonii cu crestături verticale). La Răcătău „pomul" este pe un vas cu brâu alveolar şi se datează în sec. I a. Chr. - I p. Chr (CĂPITANU 1986/ 1987, fig. 27, 1). Reprezentarea apare pe un chiup din sec. II a. Chr. şi la Bâtca Doamnei (BUZILĂ 1970, fig. 4, 8; fig. 8, 6), în timp ce la Tomis se întâlneşte acelaşi motiv pe o imitaţie de opaiţ (SCORPAN 2 1969, fig. 20, a, b).

18. PL. VI, 2; Fig. 7, A. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 869 MINAC. Fragment corp vas, spart în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DG= 18,5 cm; DM= 22 cm, GP= 1 cm. Pastă grosieră cu degresanţi (pietricele mici, cochilii, ceramică), bine omogenizată; angobă bej la exterior, ardere secundară. Buza uşor rotunjită, înclinată spre exterior, corpul bombat cu brâu alveolar pe partea superioară; amprente digitale de la modelare.

Analogii: Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 76, 3, sec. I a. Chr. – I p. Chr.); Enisala (BABEŞ 1971, fig. 6, 1-3; fig. 7, 1, 2, 4, sec. I-II p. Chr.), Aliman (SCORPAN 1974, fig. 4,5, sec. II-III p. Chr.), Bugeac (SORPAN 1969$_1$, fig. 19, 20, sec. II p. Chr.), Horia (BAUMANN 1983, p. 180, 1, sec. II-III p. Chr.).

19. Pl. VI, 3; Fig. 7, B. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 887, MINAC. Fragment corp vas. Dimensiuni: DG= 13 cm; GP= 0,7 cm. Pastă grosieră cu degresant mic (cioburi, cochilii), angobă bej la exterior; buza răsfrântă în afară, brâu alveolar pe corp prin imprimare cu degetul în lutul moale; urme de ardere secundară pe ambele feţe.

Analogii: Enisala (BABEŞ, 1971, fig. 6, 1-3, sec. I-II p. Chr.); Bugeac (SCORPAN 1969$_1$, fig. 19, 20, sec. II p. Chr.) Aliman (SCORPAN 1974, fig. 4, sec. II-III p. Chr.); Horia (BAUMANN 1983, p. 180, nr. 1, sec. II-III p. Chr.).

20. Pl. VI, 4; Fig. 7, C. Hârşova, *La Moară*, 1987, S 4-G 3, inv. 35. 485 MINAC. Fragment corp vas. Dimensiuni: DG= 15,8 cm; DM=19,5 cm; GP= 0,8 cm. Pastă semifină, cu degresant mărunt, ardere uniformă, angobă bej la exterior, ardere secundară. Buza evazată, gâtul îngust; corp bombat cu brâu alveolar pe partea superioară.

Analogii: după formă şi ornament la Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 76, 3, sec. I a. Chr. - I p. Chr.); Enisala (BABEŞ 1971, fig. 6, 1-3, sec. I-II p. Chr.; Aliman (SORPAN 1974, fig. 5, sec. II-III p. Chr.), Bugeac (SCORPAN 1969$_1$, fig. 19, 20, sec. II p. Chr.).

21. Pl. VI, 5; Fig. 7, D. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 888 MINAC. Fragment vas partea superioară. Dimensiuni: DG= 17 cm; GP= 0,9 cm. Pastă grosieră cu degresanţi (pietricele, cochilii); angobă bej la exterior, ardere incompletă. Se disting amprentele modelării. Buza evazată, gât arcuit, zvelt; corp uşor bombat cu brâu alveolar pe umeri.

Analogii după pastă şi formă: Enisala (BABEŞ, 1971, fig. 6, 1-3, sec. I-II p. Chr.); Bugeac (SCORPAN 1969$_1$, fig. 19, 20, sec. II p. Chr.); Horia (BAUMANN 1983 p. 180, nr. 1, datat în sec. II-III p. Chr.).

22. Pl. VI, 6; Fig. 7, E. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 903 MINAC. Fragment corp vas. Dimensiuni: DG= 11 cm; DC= 13 cm; GP= 0,6 cm. Pastă semifină, degresanţi mici, angobă bej-închis pe ambele părţi cu tendinţa de

dezlipire; urme de ardere secundară intensă mai ales la exterior. Corp zvelt, uşor alungit, buză arcuită în afară; brâu alveolar pe partea mediană.

Analogii după formă: vasele 19, 22.

23. Pl. VII, 1; Fig. 7, F. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 907 MINAC. Fragment corp vas; urme proaspete de spargere. Dimensiuni: DG= 18 cm; GP = 1 cm. Pastă semifină cu degresant; ardere uniformă, angobă bej la exterior, ardere secundară intensă în partea superioară. Buza evazată, plată la partea superioară, cu o uşoară şănţuire laterală; gâtul zvelt, corpul puţin bombat cu brâu alveolar asimetric în partea superioară.

Analogii: Moigrad (CRIŞAN 1969, pl. 75, 7 sec. I a. Chr. – I p. Chr.); Bugeac (SCORPAN 1969$_1$, fig. 19, 20, sec. II p. Chr.).

24. Pl. VII, 2; Fig. 8, A. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 912 MINAC. Fragment gură vas, urme proaspete de spargere. Dimensiuni: DG= 18 cm; GP= 0,8 cm. Pastă cu degresanţi, angobă bej, ardere incompletă; buză oblică, gât mic pe care s-au executat, cu degetul în lutul moale, alveole, verticale, de formă alungită.

Analogii pentru ornamente sub buză executate cu degetul: Enisala (SIMION 2003, fig. 7, 7, pentru exemplare datate în sec. V-IV a. Chr.); Moigrad (CRIŞAN 1969, pl. 78, 4, pentru sec. I a. Chr. – I p. Chr.); Frecăţei (BAUMANN 1991, II, pl. IX, 5, sec. II-III p. Chr.). Fragmentul de la Hârşova aparţine unui exemplar de epocă romană.

25. Pl. VII, 3; Fig. 8, B. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 881 MINAC. Fragment gură vas, spart în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DG= 18 cm; GP= 0,7 cm. Pastă grosieră cu degresanţi (pietricele, cochilii); culoare bej-închis, urme de ardere secundară la exterior. Gâtul înalt, gura evazată spre exterior.

Analogii: pentru pastă la Enisala (BABEŞ 1971, fig. 6, 1-3, sec. I-II p. Chr.).

26. Pl. VII, 4; Fig. 8, C. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 870 MINAC. Fund vas, cu urme de spărtură proaspătă. Dimensiuni: DF= 17, 5 cm; GP= 2 cm; Î actuală= 4 cm. Pastă grosieră, bej-maronie, cu degresant (pietricele de calcar, cioburi pisate, cochilii); ardere neuniformă; ardere secundară la exterior. Fund plat, la bază se întretaie, pe porţiunea de corp rămasă, două şnururi alveolare: unul vertical, celălalt oblic. Posibil ca ornamentul să fie şi pe partea căzută în spărtură.

Analogii: pentru ornamente la Bugeac (SCORPAN 1969$_1$, fig. 7, sec. II p. Chr.).

27. Pl. VII, 5; Fig. 8, D. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 873 MINAC. Partea inferioară a unui vas. Dimensiuni: DF= 11 cm; GP= 0,8 cm. Pastă de culoare bej închis cu degresant mic (pietricele, cochilii); ardere neuniformă; ardere secundară la exterior.

Analogii: pentru pastă, la Grădiştea (SÎRBU 1996, p. 19, sec. II-I a. Chr.); Enisala (BABEŞ 1971, fig. 6, 1-3, sec. I-II p. Chr.); Aliman (SCORPAN 1974, fig. 5, 6, sec. II-III p. Chr.).

28. Pl. VII, 6; Fig. 8, E. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 874 MINAC. Partea inferioară a unui vas (fragment). Dimensiuni: DF= 10 cm; GP= 1 cm. Pastă grosieră cu degresant (cochilii, pietricele, ceramică), angobă bej pe ambele părţi, ardere neuniformă. Păstrează în interior amprentele de la modelare. Fundul este plat, profilat.

Analogii: asemănător cu vasul nr. 27.

29. Pl. VIII, 1; Fig. 8, F. Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.*, inv. 45. 875 MINAC. Partea inferioară a unui vas (fragment), spart din vechime. Dimensiuni: DF= 8/10 cm; GP= 1 cm. Pastă cu degresant mic (pietricele, cochilii), ardere neuniformă, culoare bej. Păstrează amprente puternice de la modelare.

Analogii: asemănător exemplarelor 27 şi 28.

30. Pl. VIII, 2; Fig. 9, A. Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.*, inv. 45. 871 MINAC. Fund vas; urme de spărtură proaspătă. Dimensiuni: DF= 15 cm; GP= 1,5 cm. Pastă cu mult degresant (pietricele, ceramică pisată, cochilii), bine omogenizată; ardere neuniformă. Urme de ardere secundară. Spărtura vasului s-a făcut de-a lungul suturii dintre fund, executat separat, şi corp. Se disting amprentele digitale ale olarului.

Analogii: asemănător exemplarelor nr. 27-29.

31. Pl. VIII, 3; Fig. 9, B. Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.*, inv. 45. 893 MINAC. Partea inferioară a unui vas. Pastă cu puţin nisip; suprafaţa fisurată, cu degresant (pietricele, cochilii), ardere neuniformă, angobă uşoară la exterior; la interior se văd amprentele degetelor de la modelare. Funt plat, corp uşor bombat.

Analogii după pastă: Horia (BAUMANN 1983, p. 181, 17; p. 180, 3, datată în secolele II-III p. Chr.) şi în mediul autohton din Muntenia romană la Mătăsaru (BICHIR, 1984, pl. 37, 1-5, niv. III 1, prima jumătate a sec. II – începutul sec. III p. Chr.).

32. Pl. VIII, 4; Fig. 9, C. Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.*, inv. 45. 892 MINAC. Partea inferioară a unui vas (fragment). Dimensiuni: DF= 10,7 cm; GP= 0,8 cm. Pastă grosieră cu degresant, bine omogenizată; o angobă consistentă, de culoare bej, pe ambele părţi, cu tendinţa de exfoliere. Urme de ardere secundară. Fundul plat, profilat.

Analogii: asemănător exemplarelor nr. 27, 28.

33. Pl. VIII, 5; Fig. 9, D. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 890 MINAC. Parte inferioară a unui vas, spartă în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DF= 11,3 cm; GP= 1,6 cm. Pastă grosieră, ardere incompletă, cu angobă la exterior, culoare bej-cărămizie. O parte a peretelui s-a desprins pe traseul suturii de fund. Se disting amprentele olarului care a modelat vasul.

Analogii: asemănător exemplarelor 26 – 30.

34. Pl. VIII, 6; Fig. 9, E. Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.*, inv. 45. 889 MINAC. Partea inferioară a unui vas cu urme de spărtură proaspătă. Dimensiuni: DF= 14,2 cm; GP= 1 cm. Pastă grosieră cu mult degresant (pietricele, ceramică pisată, cochilii); ardere oxidantă, neuniformă; angobă de culoare cărămizie închisă la exterior. Fundul este profilat, uşor concav.

Analogii: Aliman (SCORPAN 1974, fig. 4, pentru sec. II-III p. Chr.).

VII. Ceaşti getice (afumători/căţui)

Ceaşca simplă (fără decor)

1. Pl. IX, 1; Fig. 9, F. Hârşova, *La Moară,* 1987, săpătură de salvare, inv. 35. 497 MINAC. Ceaşcă descoperită fragmentar şi restaurată. Dimensiuni: DG= 16 cm; DF= 8,5 cm; Î= 8,9 cm. Pastă grosieră cu degresanţi, puţin nisip, suprafaţa fisurată; culoare bej, urme de ardere secundară. Corpul uşor arcuit, buză îngroşată, fund

plat, toartă prinsă de buză şi fund, cu trei crestături la partea inferioară.

Analogii: Borduşani (TROHANI 2006, pl. 29, sus; pl. 38/7; 105, 1,2, sec. II-I a. Chr.); Grădiştea-Brăila (SÎRBU 1991 II, fig. 6, 1-2, sec. II-I a. Chr.); Orlovka-Cartal (SÎRBU *et alii* 2000, fig. 5, 16-18, sec. I a. Chr.); Poiana (CRIŞAN, 1969, fig. 69, 3 sec. I a. Chr. – I p. Chr.); Răcătău (CĂPITANU 1986/1987, fig. 15, 1, sec. I a. Chr. –I p. Chr.); Bugeac (SCORPAN 1969[1], fig. 16, 17, sec. II p. Chr.); Frecăţei-Tulcea (BAUMANN 1991, II, pl. IX, 10, sec. II-III p. Chr.). Tipul este întâlnit şi la Mătăsaru (BICHIR 1984, pl. 10., p. 131, nr. 13, nivelul III [2], datat în sec. III p. Chr.).

2. Pl. IX, 2; Fig. 10, A. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 924 MINAC. Fragment ceaşcă, spartă din vechime. Dimensiuni: DG= 12 cm; DF= 7 cm; Î= 5,7 cm. Pastă grosieră, nisipoasă cu degresant (ceramică pisată, cochilii); ardere incompletă; culoare bej închis. Corpul arcuit, fundul plat, toartă prinsă sub buză şi la baza vasului.

Analogii: Borduşani (TROHANI 2006, pl. 38, 7; pl. 29; pl. 105, 1,2, sec. II-I a. Chr.); Grădiştea – Brăila (SÎRBU 1991, II, fig. 6, 1-2, sec. II-I a. Chr.); Orlovka (SÎRBU *et alii* 2000, fig. 5, 16 -18, sec. I a. Chr.); Pecica (CRIŞAN 1969, pl. 46, 14, 22, sec. I a. Chr.- I p. Chr.); Bugeac (SCORPAN, 1969[1], fig. 16, 17, sec. II p. Chr.); Horia –Tulcea (BAUMANN, 1983 p. 180, 5-7, sec. II-III p. Chr.); Frecăţei-Tulcea (BAUMANN 1991, II, pl. IX, 10, sec. II-III p. Chr.); Barboşi (SANIE 1981, pl. 18, 3a, 3b, sec. II-III p. Chr.).

3. Pl. IX, 3; Fig., 10, B. Hârşova, *La Moară*, 1987, inv. 45. 918, MINAC. Fragment ceaşcă, spartă în timpul excavaţiilor şi restaurată. Dimensiuni: DG= 13,5 cm; DF= 7,5 cm; Î= 8 cm. Pastă grosieră cu degresant mare; angobă bej-cărămiziu la exterior; formă conică cu asimetrii la buză; toarta prinsă sub buză şi deasupra fundului.

Analogii: Borduşani (TOHANI 2006, pl. 105, 1-2; pl. 38, 7, pl. 29, sec. II-I a. Chr.); Orlovka (SÎRBU *et alii* 2000, fig. 5, 16-18, sec. I a. Chr.); Grădiştea (SÎRBU II 1991, fig. 6, 1-2; SÎRBU 1996, p. 20, sec. II-I a. Chr.); Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 66, 9 sec. I a. Chr. –I p. Chr.); Pecica, (CRIŞAN 1969, pl. 46, 22, sec. I a. Chr. - I p. Chr.) Bugeac (SCORPAN, 1969[1], fig. 16, 17, sec. II p. Chr.); Horia (BAUMANN 1983, p. 180, 5-7, sec. II-III p. Chr.).

4. Pl. IX, 4; Fig. 10, C. Hârşova, *La Moară*, 1987, săpătură de salvare, inv. 35. 444 MINAC. Ceaşcă întreagă. Dimensiuni: DG= 11 cm; DF= 4,8 cm; Î= 5,3 cm. Pastă grosieră, nisipoasă, cu degresant mărunt; culoare bej deschis; ardere secundară intensă. Toartă lipsă.

Analogii: Histria (COJA 1970, fig. 4; 51, 51 a, sec. II a. Chr.); Borduşani (TROHANI 2006, pl. 83, 1-2, sec. II-I a. Chr.); Orlovka (SÎRBU *et alii* 2000, fig. 5; 14, 15, sec. I a. Chr.).

5. Pl. IX, 5; Fig. 10, D. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 877 MINAC. Ceaşcă recuperată fragmentar (spartă din vechime). Dimensiuni: DG= 12/14 cm; DF= 6 cm; Î = 5 cm. Pastă omogenă cu degresanţi (multă ceramică pisată); ardere incompletă; culoare gri, angobă de culoare alternantă, gri-bej, cu luciu (sticloasă).

Analogii: Histria (COJA 1970, fig. 4; 51, 51 a, sec. II a. Chr.); Borduşani (TROHANI 2006, pl. 83, 1-2, sec. II-I a. Chr.); Orlovka (SÎRBU *et alii* 2000, fig. 5, 13, 15, sec. I a. Chr.).

6. Pl. IX, 6; Fig. 10, E. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 915 MINAC. Fragment ceaşcă fără toartă, restaurată. Dimensiuni: DG= 14,6 cm; DF= 8,5 cm; Î= 8,5 cm. Pastă grosieră, nisipoasă, cu degresant mare; insuficient omogenizată. Formă conică; buză oblică cu crestături la exterior. Păstrează amprentele din timpul modelării.

Analogii: Borduşani (TROHANI 2006, pl. 29, sus; pl. 38, 7; pl. 105, 1-2, sec. II-I a. Chr.), Horia (BAUMANN 1983, p. 180, 5-7, sec. II-III p. Chr.), Frecăţei (BAUMANN 1991, II, pl. IX, 10, sec. II-III p. Chr.), Barboşi (SANIE 1981, pl. 18, 3 a, 3 b, sec. II-III p. Chr.).

7. Pl. X, 1; Fig. 10, F. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 879 MINAC. Fragment ceaşcă. Dimensiuni: DG= 12 cm; DF= 6 cm; Î= 4,6 cm. Pastă grosieră, cu degresant, puţin nisip, angobă la exterior căzută; suprafaţa fisurată. Ardere secundară intensă.

Analogii: Histria (COJA 1970, fig. 4, 51, 51 a, sec. II a. Chr.); Borduşani (TROHANI 2006, pl. 83, 1-2, sec. II-I a. Chr.); Orlovka (SÎRBU *et alii* 2000, fig. 5, 13, 15, sec. I a. Chr.).

8. Pl. X, 2; Fig. 11, A. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 929 MINAC. Partea inferioară a unei ceşti; spărtură proaspătă. Pastă grosieră cu puţin nisip; suprafaţa fisurată; culoare bej-închisă; urme de ardere secundară. Aproape de fund, într-o parte, s-a executat în lutul moale un orificiu incomplet de formă rotundă.

Analogii pentru adâncitura laterală: Bâtca Doamnei (BUZILĂ 1970, fig. 20, 3, sec. II a. Chr.); de la Tomis şi Callatis provin piese cu astfel de „alveole" executate la bază, în lutul moale (SCORPAN 1970$_2$, fig. 5, 5,8; fig. 8, 2, 3, 5-9, sec. III p. Chr.). Se întâlnesc aceste alveole adâncite şi în mediul dacic de epocă romană din Muntenia (BICHIR 1984, pl. X, 7, 8, 14) precum şi în comunităţile de tip Sântana de Mureş-Cerneahov, în secolul al IV-lea (DIACONU 1965, pl. 8,2; pl. 141, 2).

9. Pl. X, 3; Fig. 11, B. Hârşova, *La Moară*, 1987, S 3, G 1, inv. 35. 495 MINAC. Ceaşcă spartă din vechime şi restaurată; lipseşte toarta. Dimensiuni: DG= 14 cm; DF= 7,5 cm; Î= 7,6 cm. Pastă grosieră cu nisip fin şi degresant (cioburi pisate, pietricele) vizibil pe ambele feţe; ardere secundară în zona gurii. Buza îngroşată spre exterior cu muchii ascuţite; corp conic, fundul plat.

Analogii: Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 69, 4 sec. I a. Chr – I p. Chr).

Ceaşca cu decor (brâu alveolar)

1. Pl. X, 4; Fig. 11, C. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 916 MINAC. Ceaşcă spartă în timpul excavaţiilor şi restaurată. Dimensiuni: DG= 14 cm; DF= 9 cm; Î= 7cm. Pastă grosieră, omogenă; culoare închisă la exterior, cu pigmenţi (ceramică pisată). Buză îngroşată cu alveole pe exterior; toarta diformă.

Analogii: Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 66, sec. I a. Ch. –I p. Chr.); Frecăţei (BAUMANN 1991, pl. XII, 2, după ornament, sec. II-III).

2. Pl. X, 5; Fig. 11, D. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 900 MINAC. Fragment ceaşcă, spartă în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DG= 18 cm; Î= 11 cm. Pastă semifină, nisipoasă; ardere oxidantă, culoare bej-cărămizie. Ardere secundară intensă în partea superioară. Formă conică, buză îngroşată la exterior cu un brău alveolar sub ea. Toarta este desprinsă din corp.

Analogii: Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 66, 5, sec. I a. Chr.- I p. Chr.).

3. Pl. X, 6; Fig. 11 E. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 899 MINAC. Fragment buză ceaşcă; spartă recent. Dimensiuni: DG= 14 cm. Pastă semifină, nisipoasă cu degresanţi (ceramică pisată). Brâu alveolar pe marginea exterioară a buzei.

Analogii: Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 66, 5, sec. I a. Chr. - I p. Chr.).

4. Pl. XI, 1; Fig. 11, F. Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.*, inv. 45. 880 MINAC. Fragment corp ceaşcă, desprinsă în dreptul fundului. Dimensiuni: DG= 20 cm; DF= cca. 10 cm. Pastă grosieră, cu degresant mărunt (pietricele, cochilii); culoare bej închisă, angobă căzută în cea mai mare parte. Ardere secundară intensă pe ambele feţe. Buza dreaptă cu un brîu de alveole largi (asemănătoare şnurului) sub aceasta, la exterior. Un orificiu asimetric, sub ornament, indică o posibilă toartă.

Probabil un exemplar din epoca romană.

5. Pl. XI, 2; Fig. 12, A. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 931 MINAC. Exemplar spart în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DG= 14 cm; DF= 8 cm; Î= 5,3 cm. Pastă nisipoasă, cu degresant; culoare bej-cărămizie; ardere secundară intensă. Partea superioară a buzei netezită; brâu alveolar sub buză; corpul uşor arcuit, fundul plat. Toarta prinsă de la nivelul buzei până în prelungirea fundului.

Analogii: Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 66, 5, sec. I a. Chr. - I p. Chr).

6. Pl. XI, 3; Fig. 12, B. Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.*, inv. 45. 928 MINAC. Ceaşcă spartă în timpul excavaţiilor. Dimensiuni: DG= 17 cm; DF= 8 cm; Î= 7 cm. Pastă grosieră cu degresanţi; angobă la exterior de culoare bej-cărămizie; ardere secundară intensă. Buza profilată la exterior cu un brâu alveolar dedesubt; pereţii uşor arcuiţi spre exterior; fundul plat.

Analogii: Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 66, 5, sec. I a. Chr.- I p. Chr.).

7. Pl. XI, 4; Fig. 12, C. Hârşova, 1987, *La Moară,* 1987, *pass.*, inv. 45. 922 MINAC. Ceaşcă spartă în timpul lucrărilor şi restaurată. Dimensiuni: DG= 9,3 cm; DF= 4,4 cm; Î= 4,4 cm. Pastă grosieră, nisipoasă, cu degresant (pietricele, ceramică pisată); aspect poros; arsă secundar pe ambele părţi. Brâu alveolar sub buză; corp conic, decorat cu brâuri alveolare verticale; fund plat, toartă prinsă sub buză şi în prelungirea fundului.

Analogii: Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 67, 2, sec. I a. Chr.- I p. Chr.).

VIII. Vase miniaturale

1. Pl. XI, 5; Fig. 12, D. Hârşova, *La Moară,* 1987, *pass.*, inv. 45. 923 MINAC. Vas recuperat întreg. Dimensiuni: DG= cm; DF= 3 cm; Î= 3,2 cm. Pastă grosieră, nisip fin cu degresant, culoare bej. Formă asimetrică. Pe partea interioară, pe fund, prezintă mai multe irizaţii care pot fi puse pe seama utilizării vasului.

Analogii pentru vase miniaturale de acest tip: Histria (COJA 1970, fig. 4, 5, b, sec. II a. Chr.); Grădiştea (SÎRBU 1996, fig. 19, 6; fig. 32, 2, 4; fig. 33, 9, 6, sec. II-I a. Chr.).

2. Pl. XI, 6; Fig. 12, E. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 920 MINAC. Vas recuperat integral. Dimensiuni: DG= 5,6 cm; DF= 3,6 cm; Î= 7,6 cm. Pastă grosieră cu degresant; angobă subţire la suprafaţă; urme de ardere secundară; gura evazată; buza teşită spre exterior; corpul uşor bombat; fund inelar; trei butoni alungiţi pe umerii vasului.

Probabil este un exemplar de epocă romană.

3. Pl. XI, 7; Fig. 12, F. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 921 MINAC. Ceaşcă miniaturală. Dimensiuni: DG= 5,8 cm; DF= 2,4 cm; Î= 4 cm. Pastă fină, culoare bej-cărămizie; formă conică, toartă „oarbă"; pe buză şi pe toartă s-au executat alveole, în pastă crudă.

Analogii: Grădiştea (SÎRBU 1996, fig. 49, 1,2; fig. 73, 6,7; fig. 74, 2-3, 8, sec. II-I a. Chr.).

IX. Cupe (sau fructiere?)

1. Pl. XI, 8; Fig. 12, G. Hârşova, *La Moară*, 1987, *pass.*, inv. 45. 932 MINAC. Fragment, picior cupă (ori fructieră?). Dimensiuni: DF= 9,4 cm; Î= 7 cm. Pastă cu degresanţi (fragmente ceramice, pietricele), angobă de culoare bej-maronie cu aspect lucios; urme de lustruire la exterior. Piciorul este frumos profilat în „trepte".

Analogii: Borduşani (TROHANI 2006, pl. 101, Gr. 57, 23, sec. II a. Chr. - I p. Chr.); Poiana (CRIŞAN 1969, fig. 82, 1, sec. I a. Chr.-I p. Chr.).

Cu toate că avem la dispoziţie un lot relativ mic de vase, se impun unele precizări. Descoperirile din aşezare ilustrează cele mai reprezentative tipuri ceramice dintr-o aşezare autohtonă. Abundă oalele borcan, în procent de 46,6 %, urmate de ceştile getice, în procent de 22 %. Un aspect oarecum inedit îl constituie faptul că vasele cunoscute şi prezentate până acum sunt modelate cu mâna, nu la roată.

Este foarte interesantă descoperirea celor trei farfurii pentru care nu am găsit analogii. Dat fiind faptul că ne aflăm în faţa unei aşezări getice de epocă romană, este normal să existe forme ceramice imitate, ca în cazul de faţă. Este posibil ca acestea să existe şi în aşezările similare descoperite în Dobrogea, însă adesea materialele nu au fost publicate decât într-o formă extrem de sumară[10].

Deosebit de importante sunt, în cazul de faţă, castroanele. Acestea se încadrează într-o tipologie deja foarte cunoscută, care se datează începând cu secolele III-II a. Chr[11] . Cu toate că datarea acestora urcă până la începutul erei creştine, exemplarele noastre nr. 4 şi 5 sunt caracteristice secolului al III-lea a. Chr. În această situaţie, ţinând cont şi de caracteristicile altor materialelor descoperite, trebuie să abordăm chestiunea cronologiei aşezării. S-a precizat cu mai mult timp în urmă că aşezarea *se datează în limitele celei de a doua jumătăţi a sec. I e.n. şi jumătatea, sau poate către cea de-a doua jumătate a sec. II e.n.*[12], cel mai important argument fiind materialul arheologic descoperit, în special ceramica romană. Cunoscând materialele recuperate din aşezare ne-am exprimat încă de la început rezerve faţa de această datare[13], cu atât mai mult cu cât nu sunt indicii

[10] Dacă luăm în calcul cele două aşezări getice de epocă romană din Dobrogea, - Bugeac- Valea lui Marinciu şi Straja, constatăm că în primul caz farfuria lipseşte, în schimb „strachina" lucrată la roată este prezentă (SCORPAN, 1969[1], p. 54); în a doua aşezare apare şi „strachina" modelată cu mâna alături de cea la roată (TZONY, 1979, p. 194).

[11] Cele mai vechi exemplare sunt cele de la Răcătău, datate în secolele IV-III a. Chr. (CĂPITANU 1986-1987, fig. 10).

[12] BOUNEGRU, HASOTTI, MURAT 1989, p. 280.

[13] NICOLAE 1993, p. 227-228.

pentru o cronologie atât de exactă. Şi acum opinăm pentru o aşezare cu o cronologie mai largă, caracteristică şi pentru a doua epocă a fierului din Dobrogea şi în care se pot urmări mai bine interferenţele etno-culturale, care îşi au începuturile între geţi şi greci, iar ulterior între geţi şi romani[14]. Ea a apărut şi s-a dezvoltat în apropierea unei *dava,* poate chiar cea pe care se va clădi cetatea romană *Carsium,* punct de vedere întâlnit şi dezvoltat la mulţi cercetători[15].

Vasele de provizii, puţine la număr, se încadrează în tipologia cunoscută între secolele II a. Chr şi II-III p. Chr. Lipsesc vasele mari cu apucători de la debutul perioadei *LaTène* aşa cum sunt cele descoperite la Bugeac[16], Cernavoda[17], Murighiol[18] sau cele mai târzii din apropierea cetăţii Dinogetia[19] (toate folosite ca urne funerare). Pentru exemplarul nr. 2 nu cunoaştem analogii, iar cele pentru nr. 3 şi 4 nu sunt suficient de concludente. Mai degrabă poate fi vorba, în cazul lor, despre producţii locale.

Analiza oalelor borcan demonstrează nu numai evoluţia şi dezvoltarea aşezării din sec. II-I a. Chr. până în secolele II-III p. Chr., dar şi unele aspecte particulare ale producţiei, deosebit de importante pentru economia acestui tip de comunitate. Este vorba în primul rând de tehnica de modelare şi mai apoi de lipire a fundului cu pereţii vaselor (vezi piesele nr. 30 şi 33), compoziţia pastei, arderea, şi finisarea prin şlefuire. O analiză globală a fenomenului producţiei şi particularităţilor acesteia, asupra căreia nu dorim sa ne referim deocamdată, poate aduce elemente noi asupra tehnicii de prelucrare a ceramicii getice[20]. Pentru piesa cat. nr. 12 nu cunoaştem analogii. Este tipul de recipient cu buton sub buză, întâlnit şi la vasul de provizii. In cazul exemplarului nr. 24 analogiile conduc la o încadrare cronologică prea largă, vasul fiind, după pastă, de epocă romană, cel mai probabil, un tip local.

Din prezentarea ceştilor se confirmă aspectele cronologice şi cele legate de producţia proprie. Cele mai vechi îşi găsesc analogii în exemplare din secolele II-I a. Chr.

Materialele prezentate, chiar cu deficienţa majoră de a nu proveni din săpături sistematice, aduc noi dovezi asupra evoluţiei civilizaţiei autohtone din Dobrogea în perioada romană, aspect despre care s-a mai vorbit în literatura istorică şi care merită oricând reluat[21]. Acesta, ca şi fenomenele etno-culturale petrecute prin prisma descoperirilor din aşezarea de *La Moară,* vor putea fi evidenţiate mai mult abia după ce şi materialele de factură romană descoperite aici vor fi publicate.

[14]IRIMIA 1968, Fig, 4, 6, 8, 10, 20, 26; IRIMIA 1980, p. 66- 118.
[15] IRIMIA 2007, p. 154-155.
[16] IRIMIA 1979, Fig. 2-4.
[17] BERCIU 1957, Fig. 5-8.
[18] BUJOR 1956, Fig. 3,4.
[19] BARNEA 1974, Fig. 2,3.
[20] TROHANI 2000, p. 163- 174.
[21] CÂRJAN 1971, p. 339-350; SCORPAN, 1969_2, fig. 20, a, b; SCORPAN, 1970_2, 1970_1, p. 65-95; SCORPAN 1971, p. 137-153; IRIMIA 1988, p 33-44.

BIBLIOGRAFIE

BABEŞ 1971 - Mircea Babeş, *Necropola daco-romană de la Enisala,* SCIV, 22, 1, p. 19-45.

BARNEA 1974 - Al. Barnea, *Descoperiri arheologice noi în preajma cetăţii Dinogetia,* SCIVA, 25, 1, p. 103-114.

BAUMANN 1983 - Victor Henrich Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea.

BAUMANN 1991 - V.H. Baumann, *Cercetări arheologice pe valea Teliţei (jud. Tulcea). Sondajul de la Frecăţei,* Peuce X (I), p. 109-120; II, p. 114-138.

BERCIU 1957 - D. Berciu, *Descoperirile getice de la Cernavoda (1954) şi unele aspecte ale începutului formării culturii Latène geto-dacice la Dunărea de Jos,* Materiale, 4, p. 281-317.

BICHIR 1984 - Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană,* Bucureşti.

BOUNEGRU, HAŞOTTI, MURAT 1989 - Octavian Bounegru, Puiu Haşotti, Actuan Murat, *Aşezarea daco-romană de la Hârşova şi unele aspecte ale romanizării în Dobrogea*, SCIVA, 40, 3, p. 273-293.

BUJOR 1956 - Expectatus Bujor, *Contribuţie la cunoaşterea populaţiei geto-dacice din nord-vestul Dobrogei,* SCIV, 7, 3-4, p. 243- 259.

BUZDUGAN *et alii* 2000 - Constantin Buzdugan, Dragomir Popovici, Lia Bătrâna, Adrian Bătrâna, Actuan Murat, *Cercetări preliminare în necropola tumulară de la Hârşova, judeţul Constanţa,* CA, 11, p. 425- 455.

BUZILĂ 1970 - Aurel Buzilă, *Despre ceramica daco-getică lucrată cu mâna de la Bâtca Doamnei, Piatra Neamţ,* MemAntiq, 2, p. 237- 250.

CĂPITANU 1986-1987 - Viorel Căpitanu, *Ceramica geto-dacică descoperită în dava de la Răcătău, com. Horgeşti, jud. Bacău,* Carpica, 18-19, p. 71-214.

CÂRJAN 1971 - C. Cârjan, *Ceramica băştinaşă din sec. VI-VII e. n. descoperită la Tomis*, Pontica, 4, p. 339-350.

COJA 1970 - M. Coja, *Ceramica autohtonă de la Histria (sec. V-I î.e.n.)*, Pontica, 3, p. 99-124.

CRĂCIUN 2008 - Cristina Crăciun, *Studiu preliminar privind topografia sitului Carsium (sec. I-VI d. Chr.)*, BCMI, 1-2, p. 53-80.

CRIŞAN 1969 - I.H. Crişan, *Ceramica daco-getică. Cu privire specială la Transilvania,* Bucureşti.

DIACONU 1965 - Gh. Diaconu, *Târgşor-Necropola din secolele III-IV,* Bucureşti.

IRIMIA 1968 - M. Irimia, *Cimitirele de incineraţie geto-dacice de la Bugeac-Ostrov*, Pontice 1, p. 193 - 234.

IRIMIA 1979 - M. Irimia, *Descoperiri noi în cimitirul getic de la Bugeac, com. Ostrov (1972, 1977-1978),* Pontica, 12, p. 55-76.

IRIMIA, 1980 - M. Irimia, *Date noi privind aşezările getice din Dobrogea în a doua epocă a fierului,* Pontica, 13, p. 66-118.

IRIMIA 1981 - M. Irimia, *Observaţii preliminare privind aşezarea antică de la Gura Canliei,* Pontica, 14, p. 67- 122.

IRIMIA 1988 - M. Irimia, *Unele consideraţii privind sfârşitul Latène-ului geto-dacic şi continuitatea civilizaţiei autohtone în Dobrogea,* SCIVA, 39, 1, p. 33-44.

IRIMIA 2007 - Mihai Irimia, *Consideraţii privind aşezările getice din Dobrogea şi problema existenţei unor emporia în zona Dunării inferioare*, Pontica, 40, p. 137-225.

MORINTZ, ŞERBĂNESCU 1974 - Sebastian Morintz şi Done Şerbănescu, *Cercetări arheologice la Hârşova şi împrejurimi*, SCIVA, 25, 1, p. 47-69.

NICOLAE 1993 - Constantin Nicolae, *Despre topografia anticului Carsium*, Pontica, 26, p. 215-229.

PROTASE 1966 - D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti.

SANIE 1981 - Silviu Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. –III e.n.)*, Iaşi.

SCORPAN 1969[1] - C. Scorpan, *Săpăturile arheologice din aşezarea getică de la Bugeac-Valea lui Marinciu*, Pontica, 2, p. 43-79.

SCORPAN 1969[2] - C. Scorpan, *Imitaţii getice după opaiţe greco-romane*, Pontica, 2, p. 253-268.

SCORPAN 1970[1] - C. Scorpan, *Aspecte ale continuităţii şi romanizării băştinaşilor din Dobrogea în lumina recentelor cercetări*, Pontica, 3, p. 139-187.

SCORPAN 1970[2] - C. Scorpan, *Prezenţa şi continuitatea getică în Tomis şi Callatis*, SCIV, 21, 1, p. 65-95.

SCORPAN 1971 - C. Scorpan, *Noi descoperiri getice în Dobrogea romană sec. II-VI e.n.*, Pontica, 4, p. 137- 153.

SCORPAN, 1974 - C. Scorpan, *Mormânt getic de epocă romană de la Aliman*, Pontica, 7, p. 237- 246.

SIMION 2003 - G. Simion, *Geto-dacii din nordul Dobrogei în descoperirile de la Enisala*, în *Culturi antice în zona Gurilor Dunării I*, p. 259-314.

SÎRBU 1991 - Valeriu Sîrbu, *Semnificaţia unor gropi de cult descoperite în dava geto-dacică de la Grădiştea (jud. Brăila)*, Peuce 10 (I), p. 57-61; II, p. 39-99.

SÎRBU, 1996 - Valeriu Sîrbu, *Dava getică de la Grădiştea, judeţul Brăila I*, Brăila.

SÎRBU *et alii* 2000 - Valeriu Sîrbu, Ion Niculiţă, Vladimir Vanciugov, *Les Thraces au sud du Budgeac au Ier millenaire av. J.C.*, Istro-Pontica, p. 73-92.

TURCU 1979 - Mioara Turcu, *Geto-dacii din Câmpia Munteniei*, Bucureşti.

TROHANI 2000 - George Trohani, *Tehnici de prelucrare a ceramicii getice*, Istro-Pontica, p. 163- 174.

TROHANI 2006 - G. Trohani, *Locuirea getică din partea de nord a Popinei Borduşani (com. Borduşani, jud. Ialomiţa)*, Târgovişte.

TZONY 1979 - Magda Tzony, *Aşezarea daco-romană de la Straja*, Pontica, 12, p. 193-196.

Fig. 1

Fig. 2

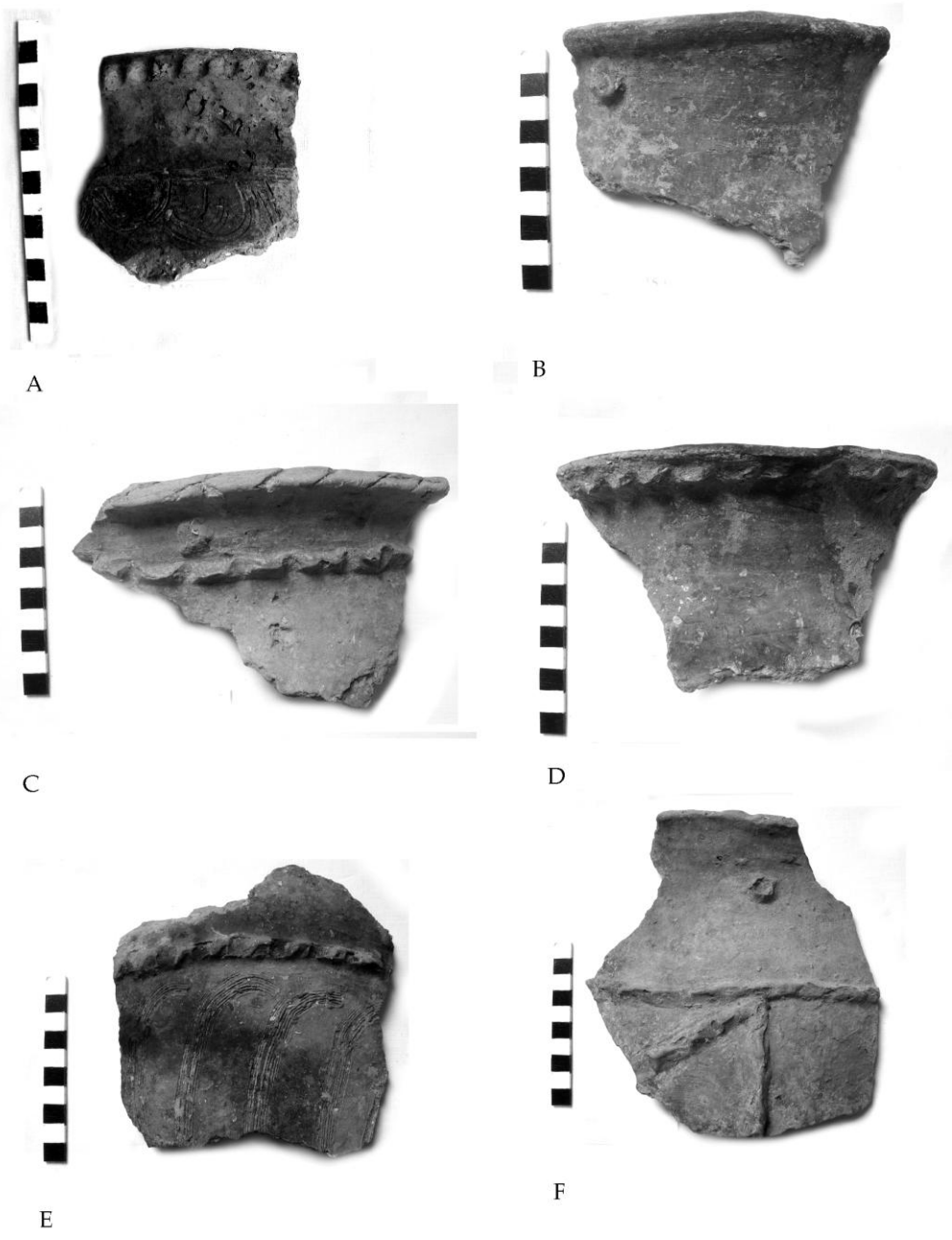

Fig. 3

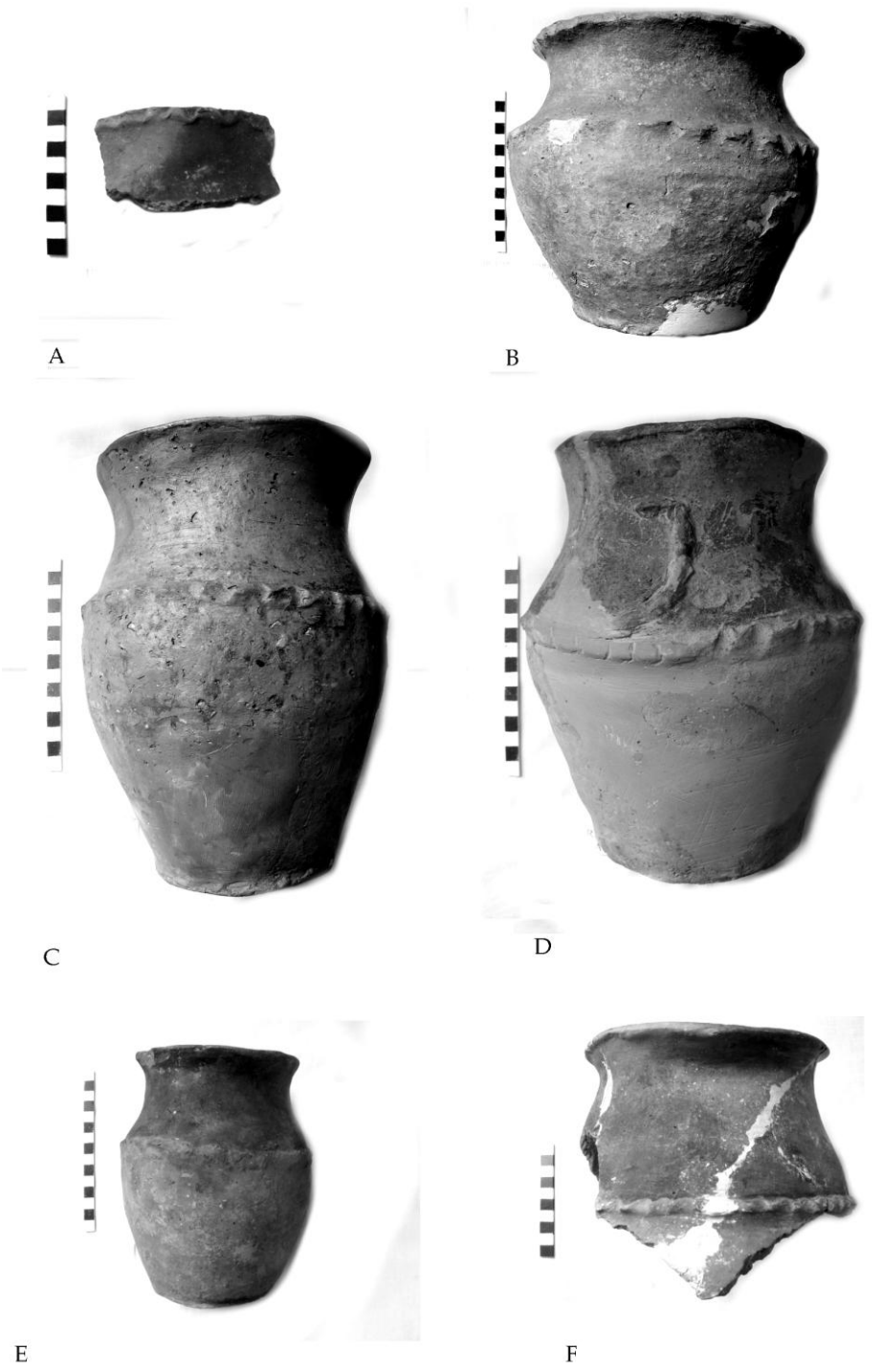

Fig. 4

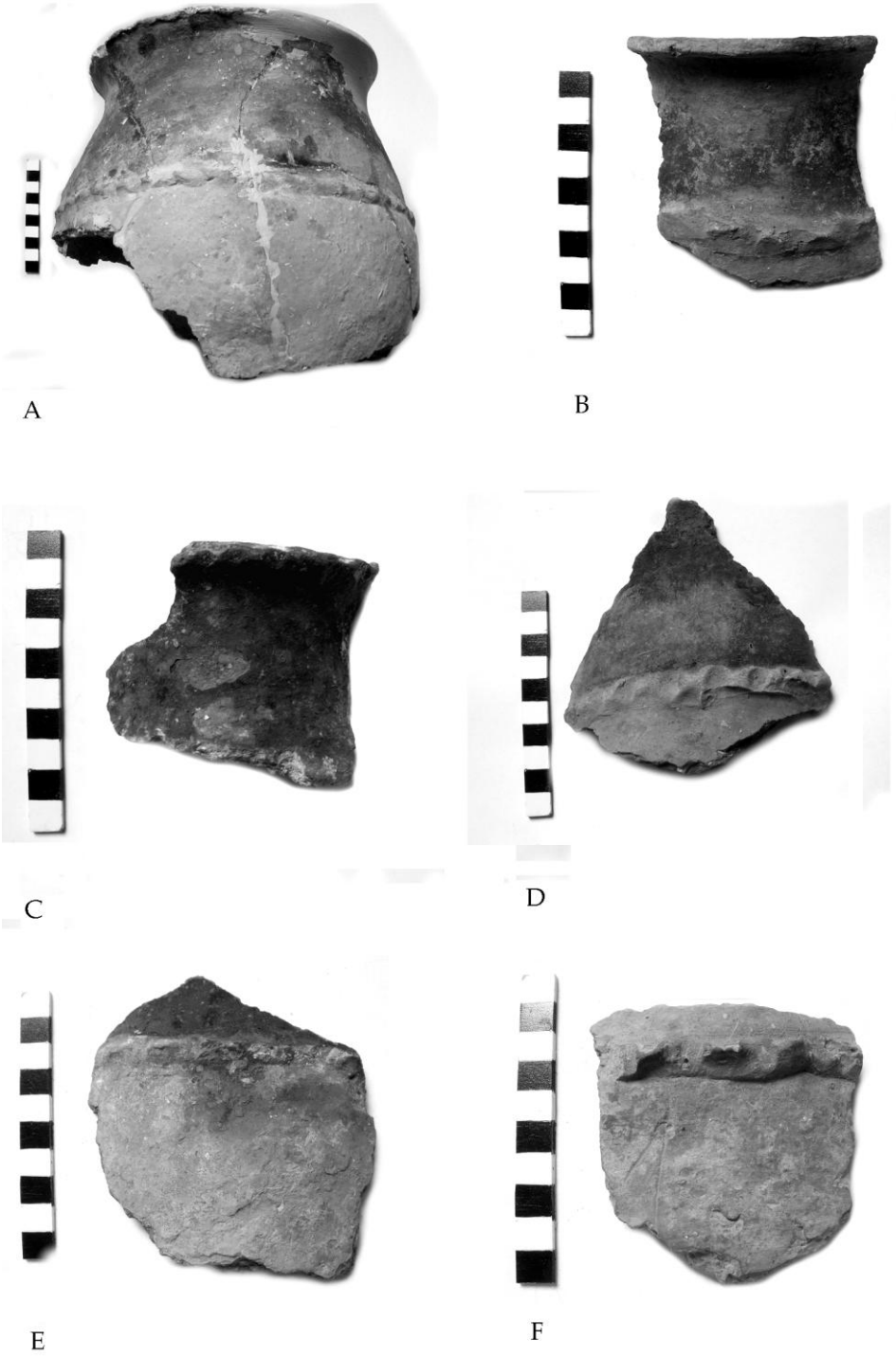

Fig. 5

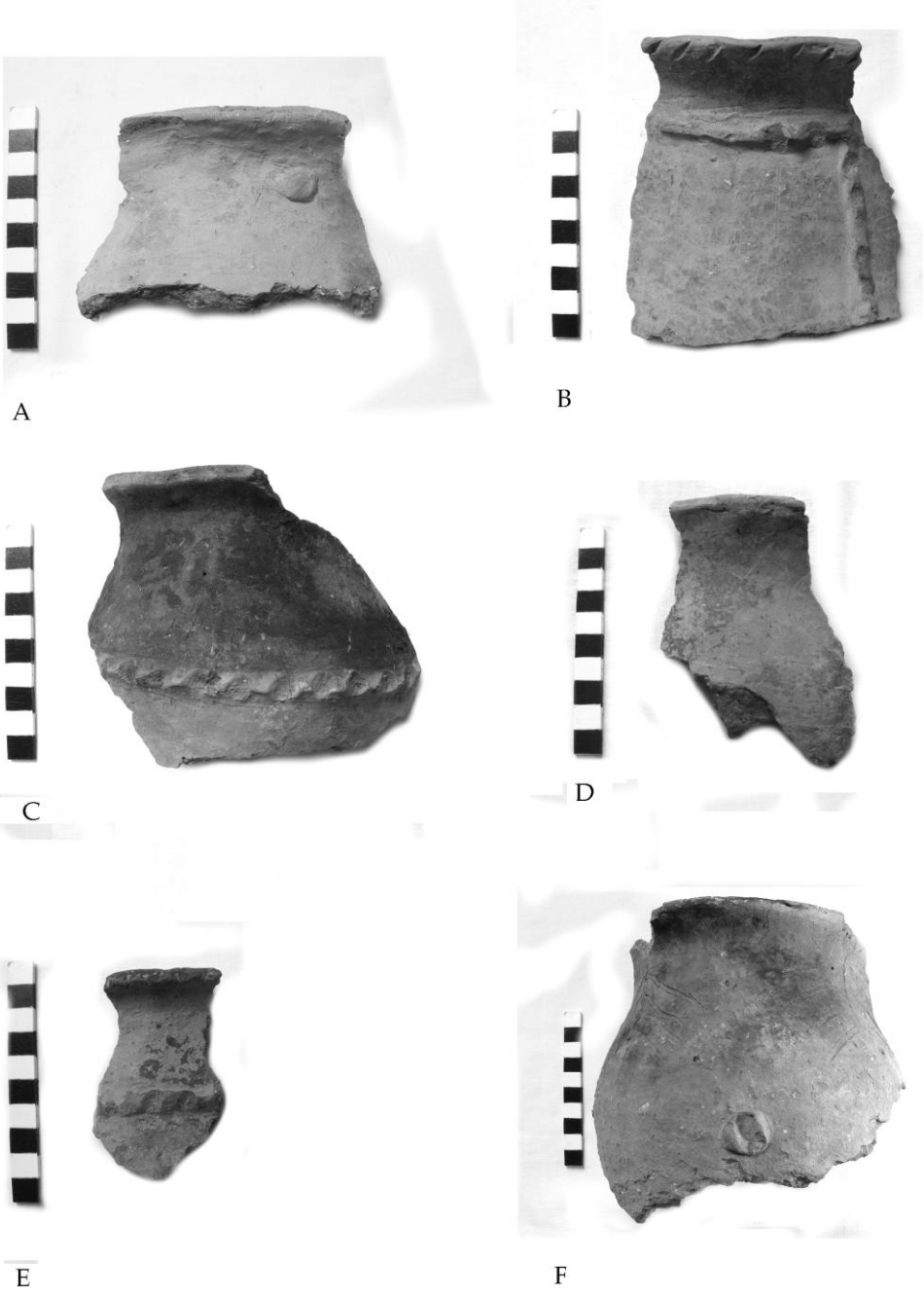

Fig. 6

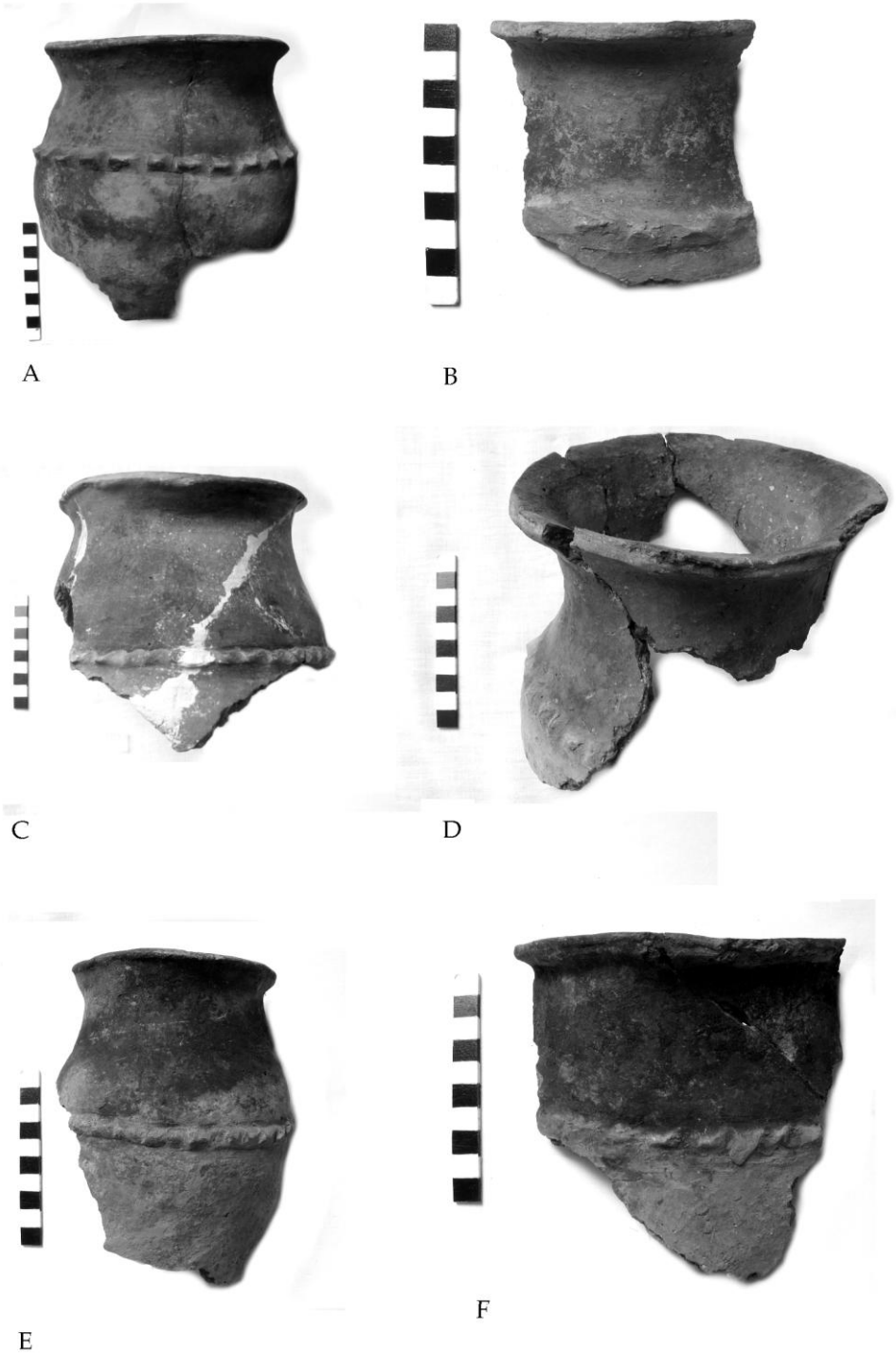

Fig. 7

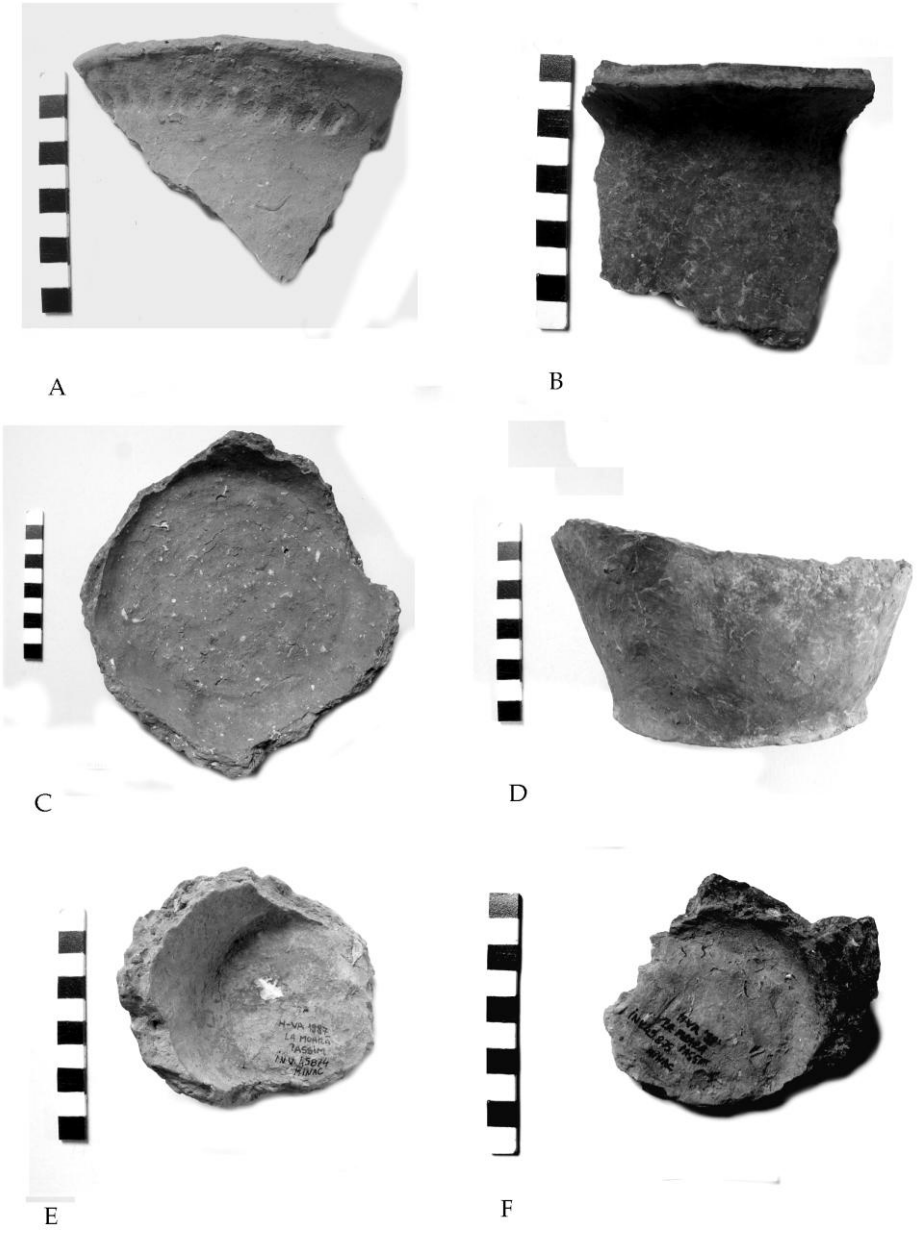

Fig. 8

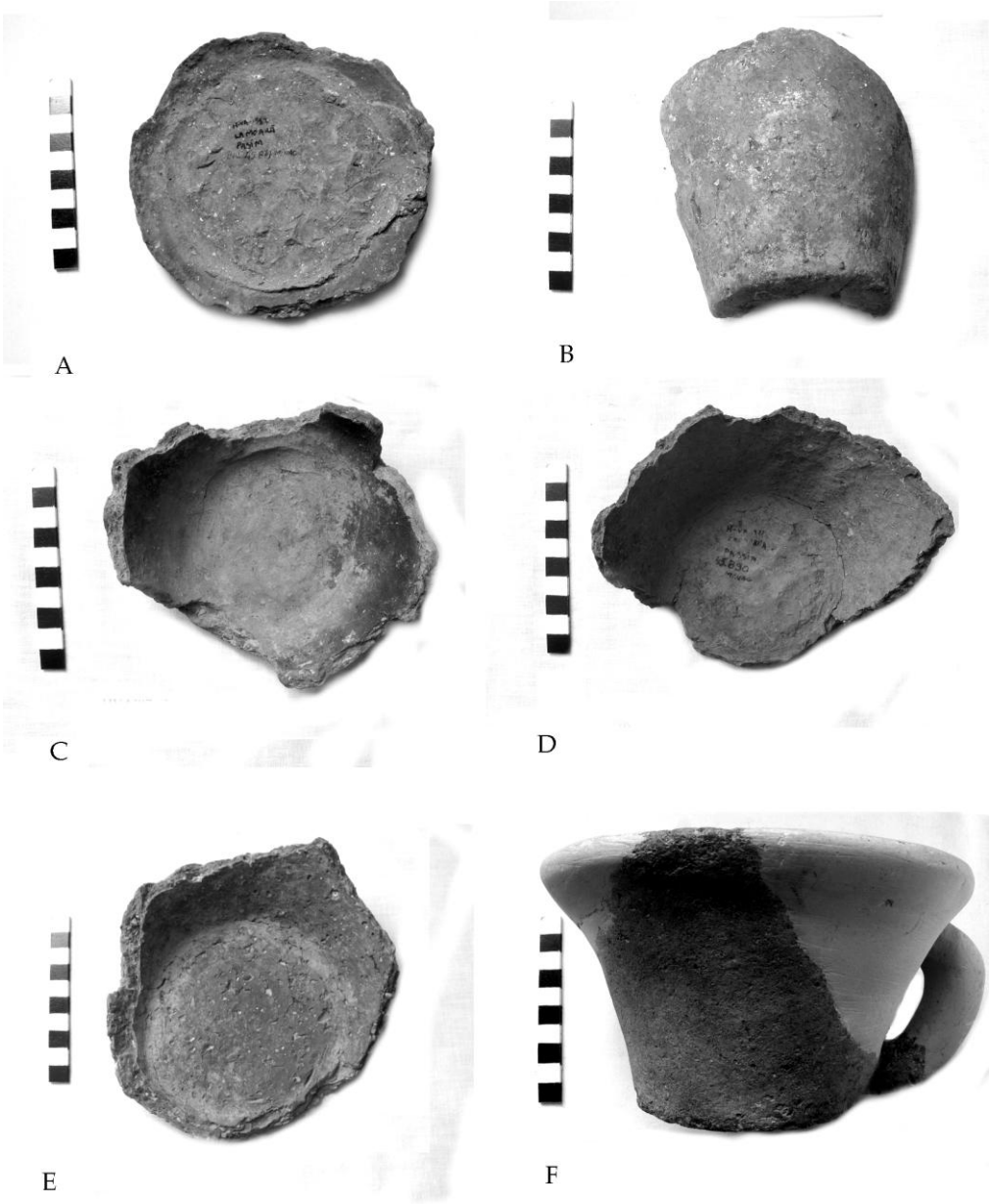

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

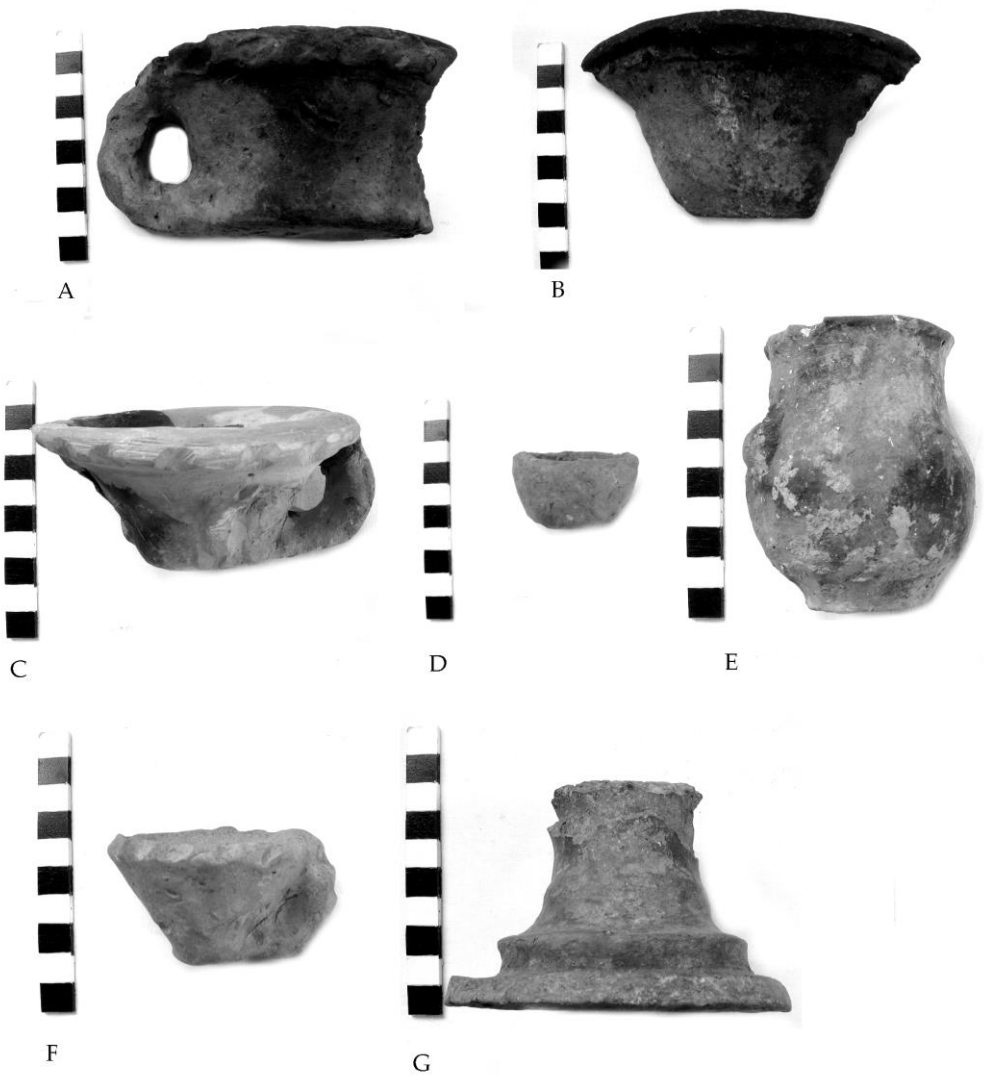

Fig. 12

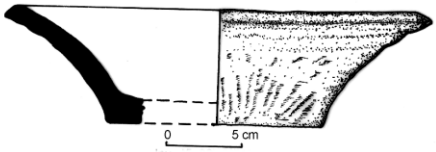

1

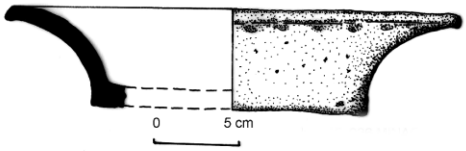

2

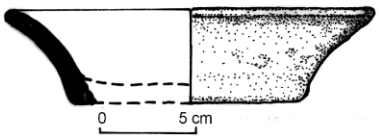

3

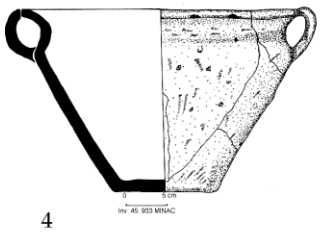

4

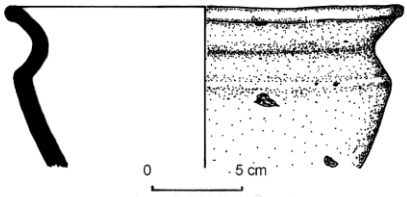

5

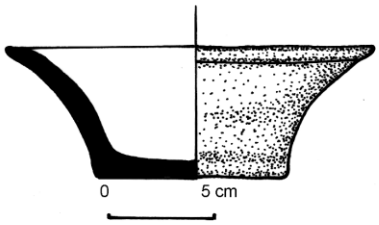

6

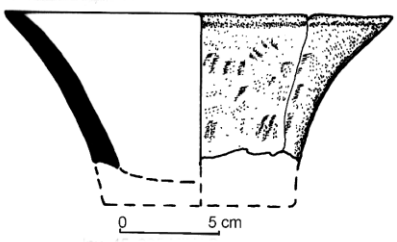

7

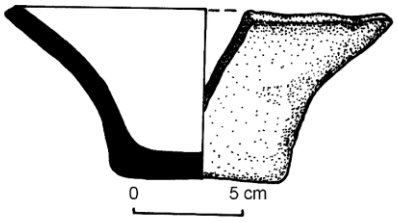

8

Pl. I

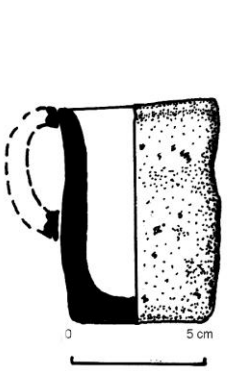

1

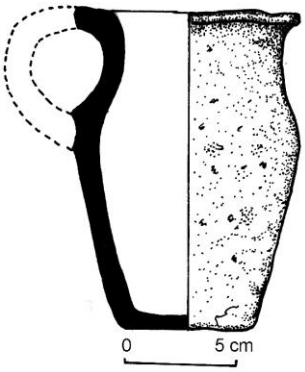

2

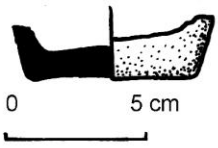

3

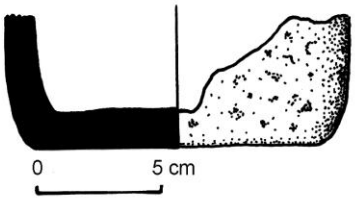

4

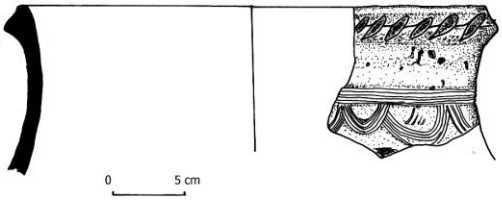

5

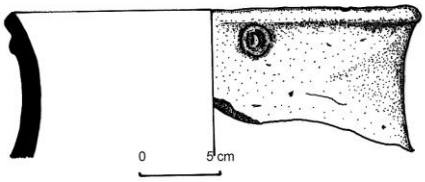

6

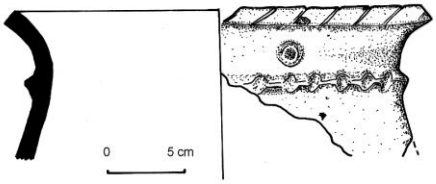

7

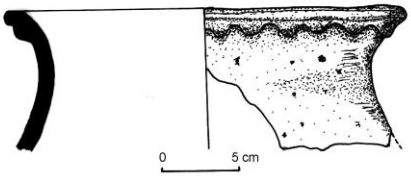

8

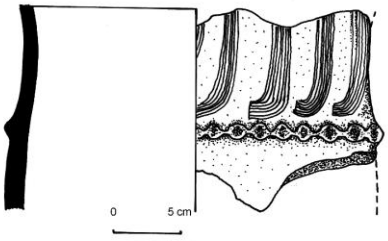

9

Pl. II

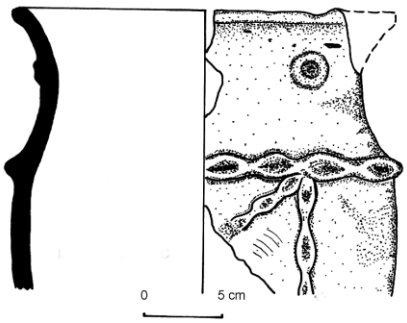

1

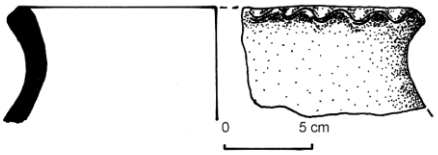

2

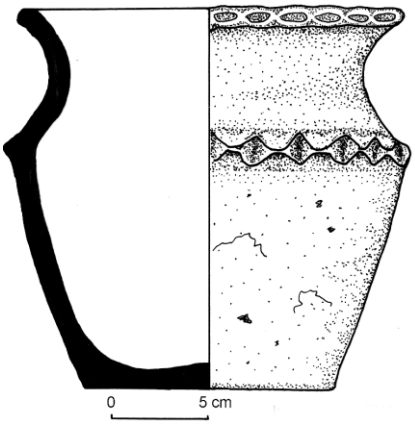

3

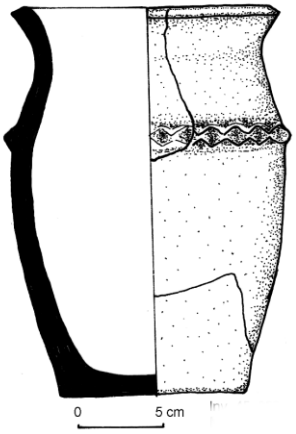

4

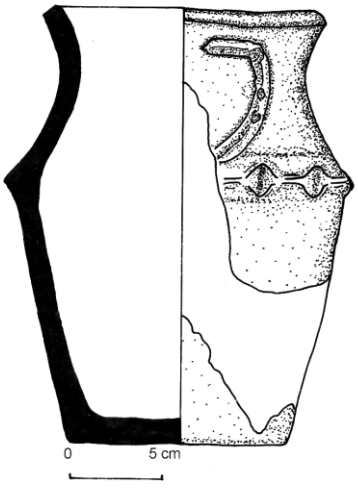

5

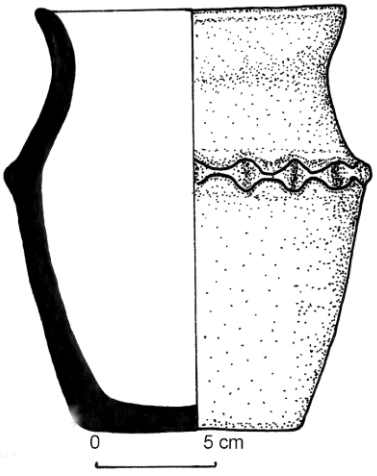

6

Pl. III

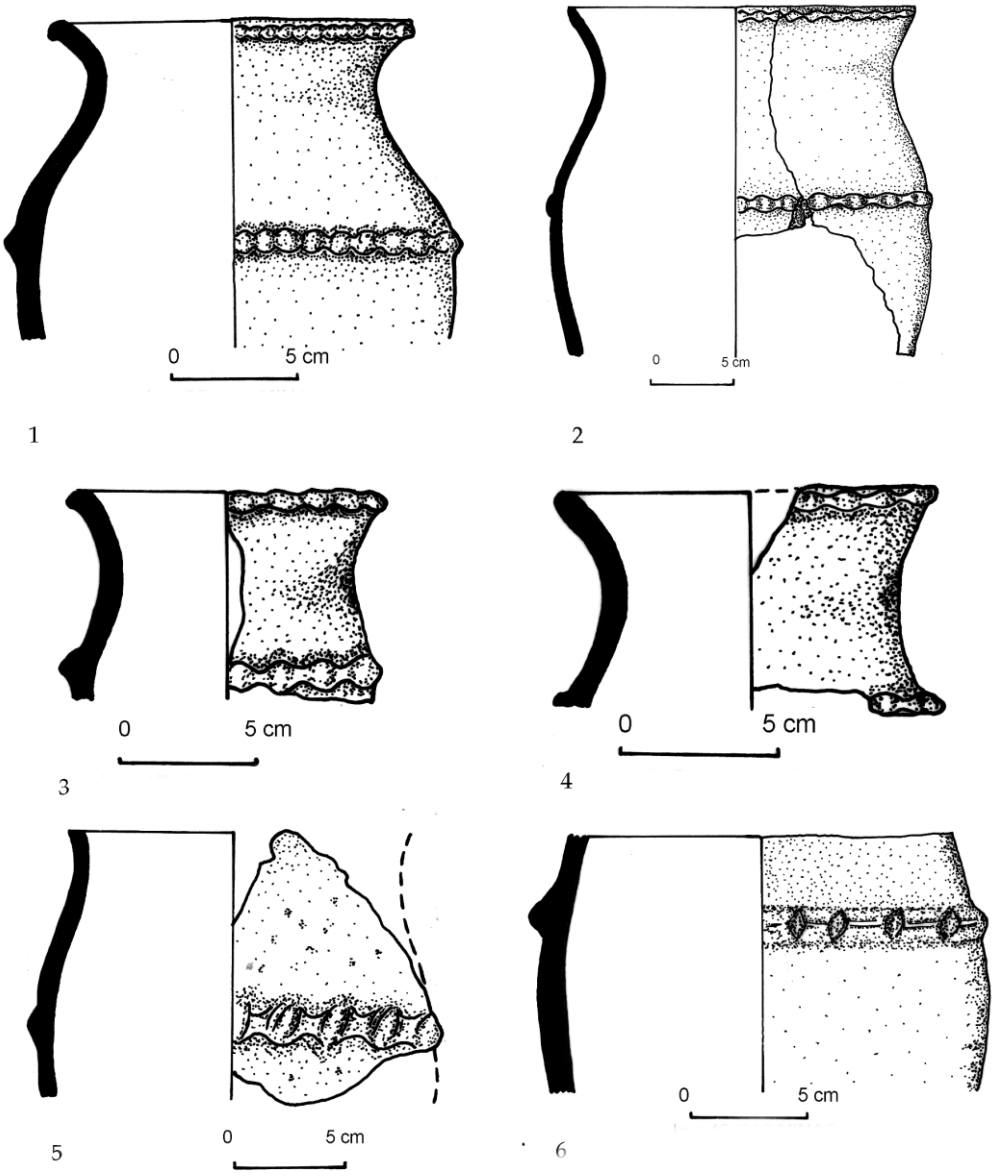

Pl. IV

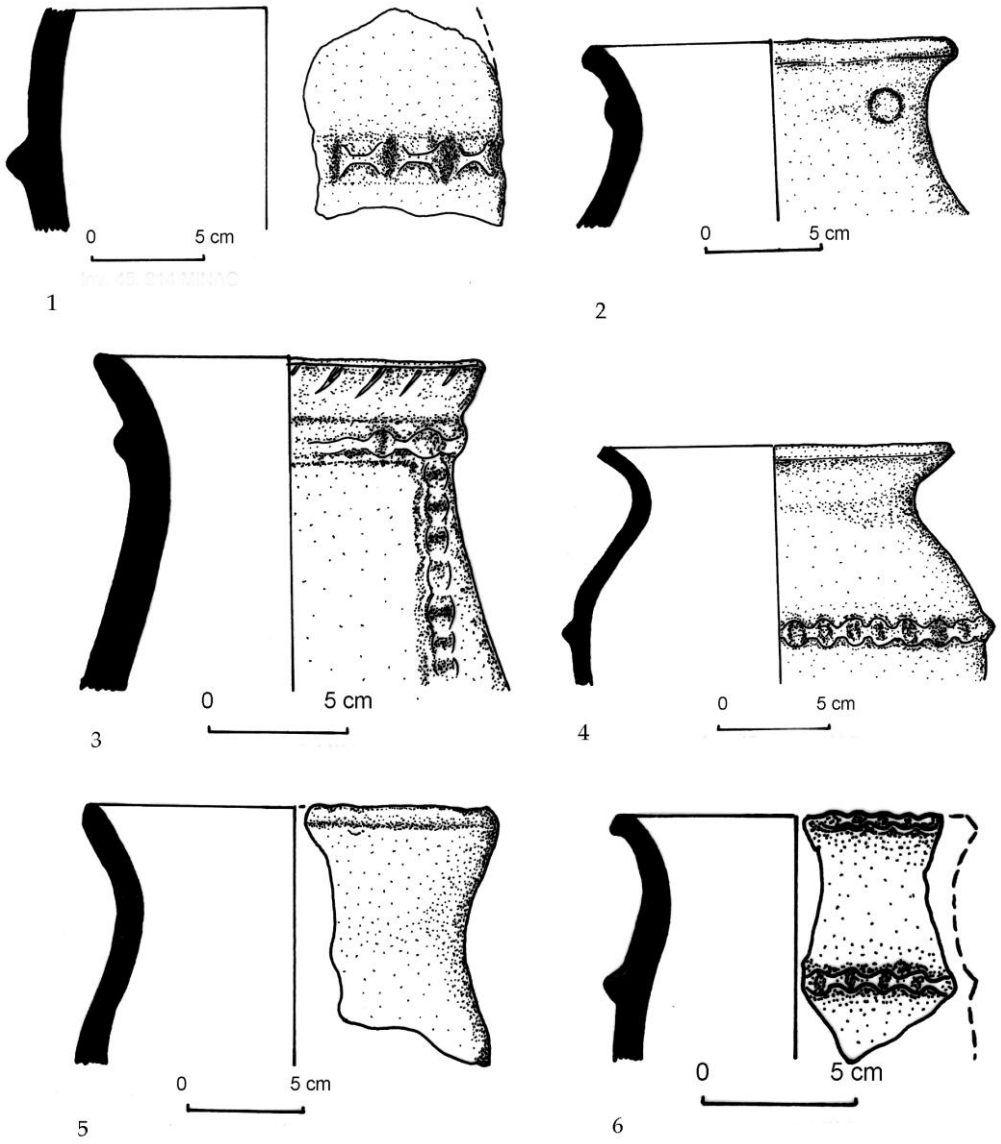

Pl. V

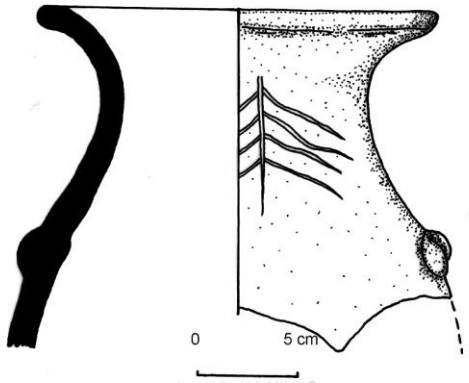

1

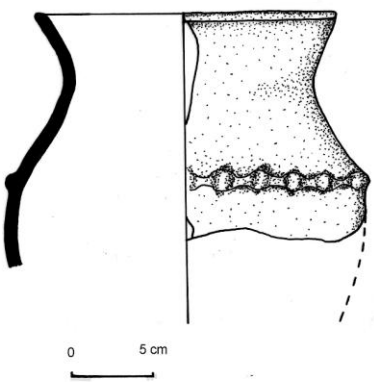

2

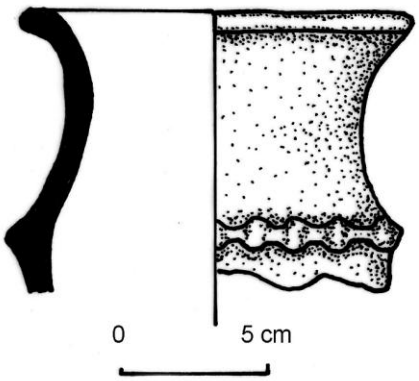

3

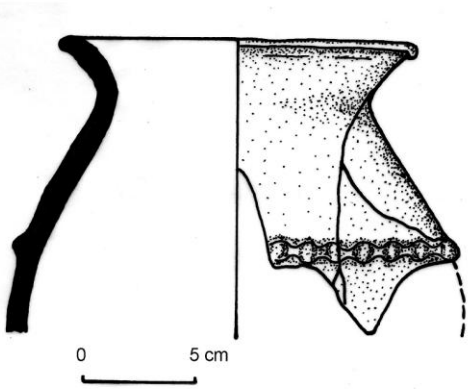

4

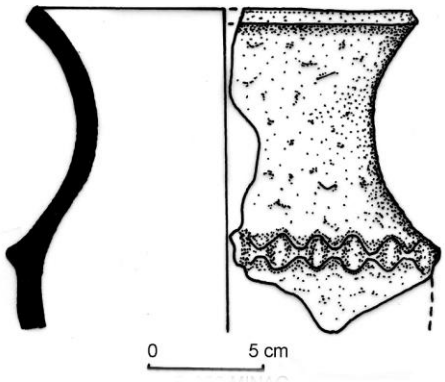

5

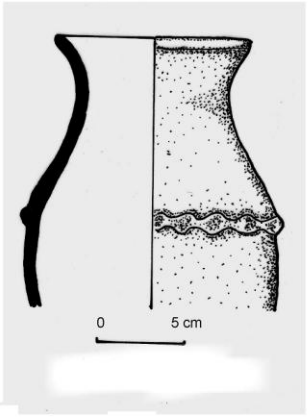

6

Pl. VI

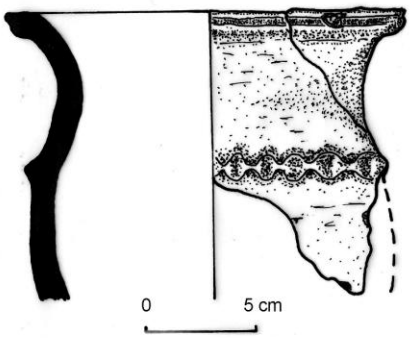

1

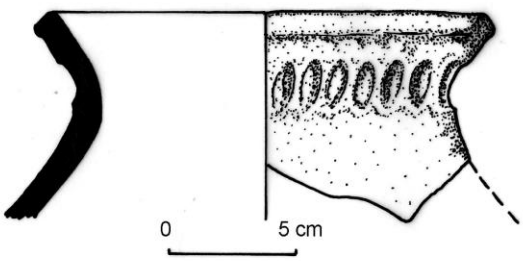

2

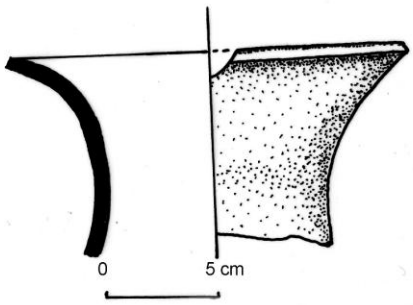

3

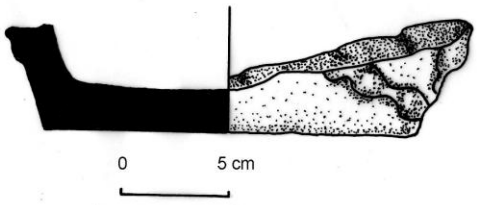

4

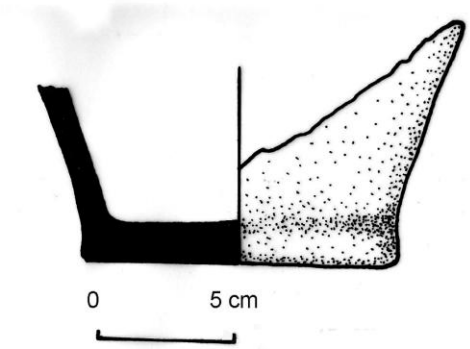

5

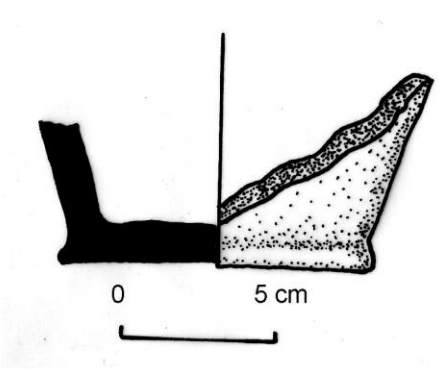

6

Pl. VII

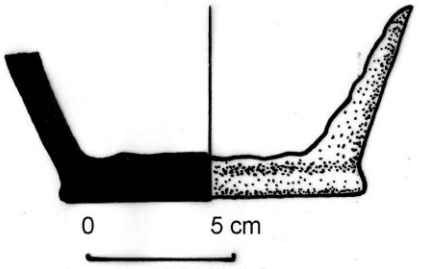

1

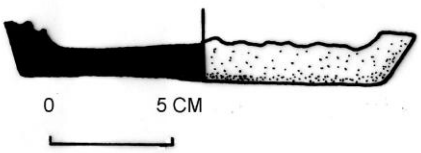

2

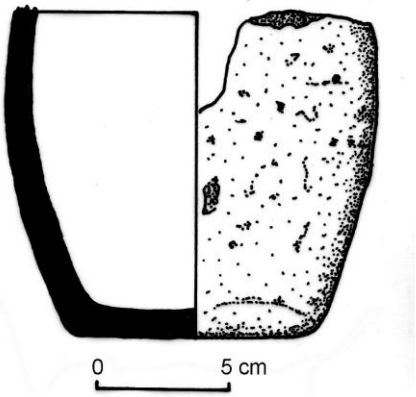

3

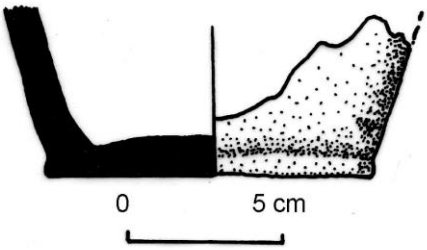

4

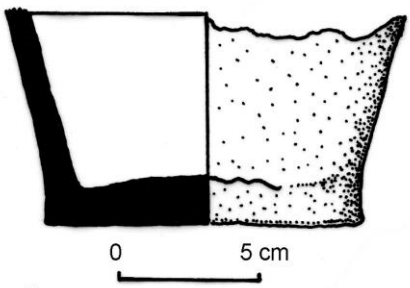

5

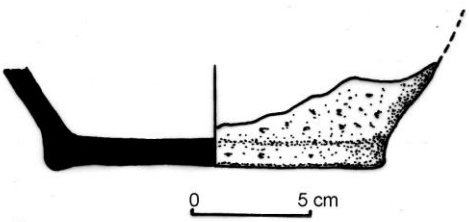

6

Pl. VIII

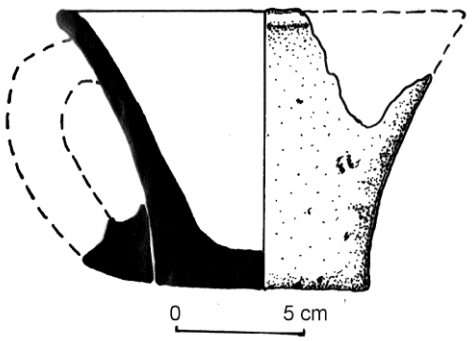

1

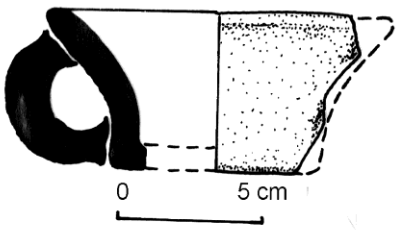

2

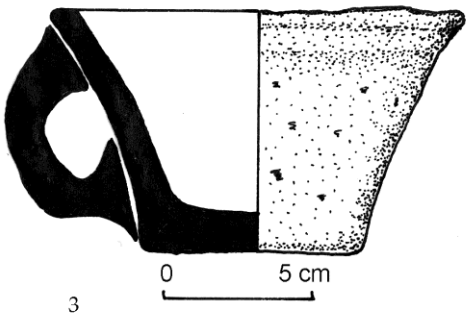

3

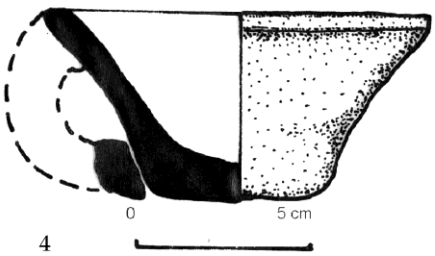

4

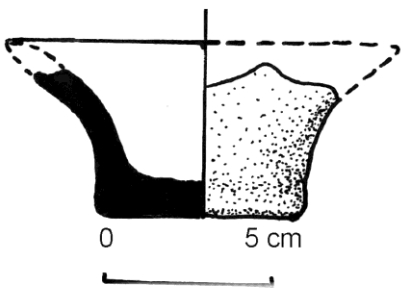

5

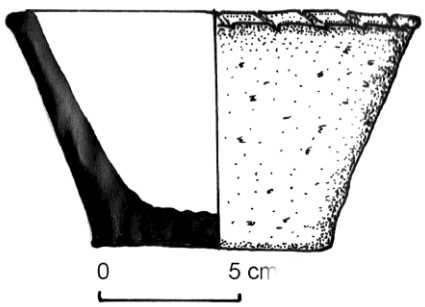

6

Pl. IX

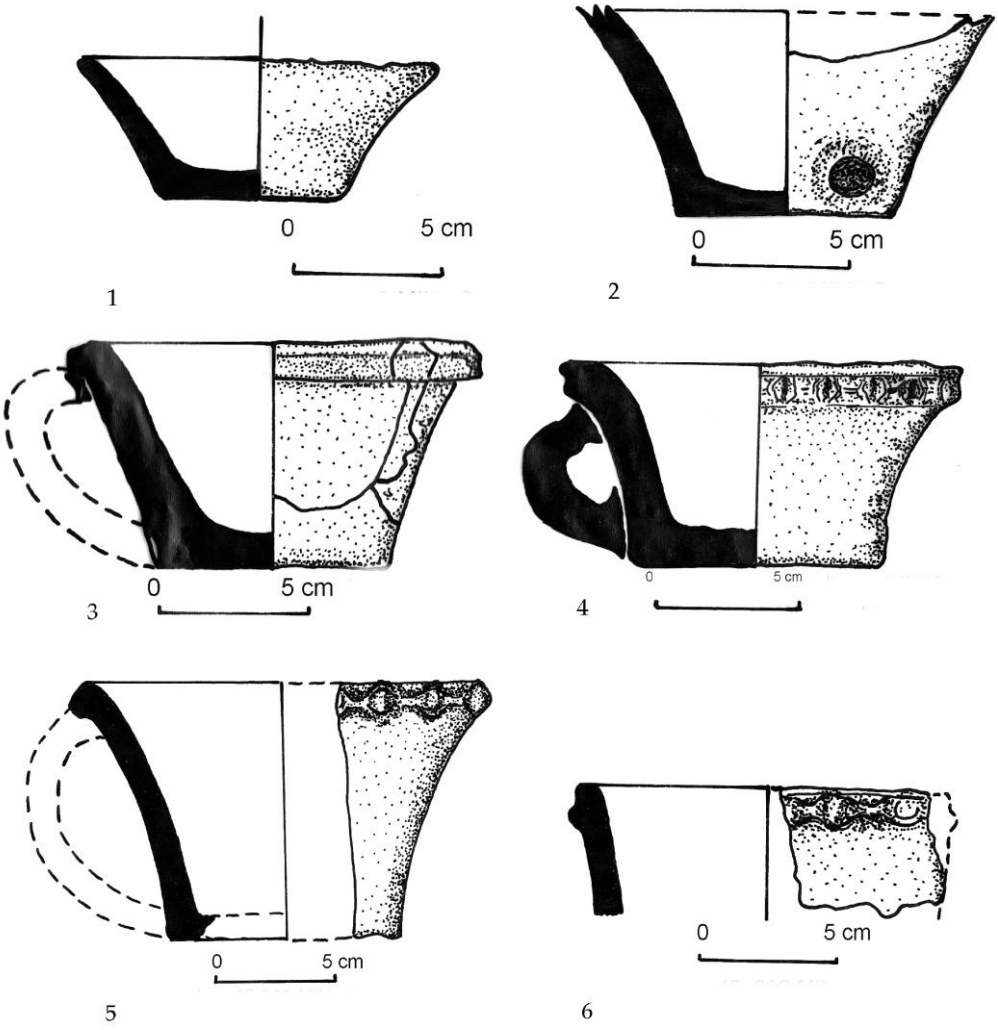

Pl. X

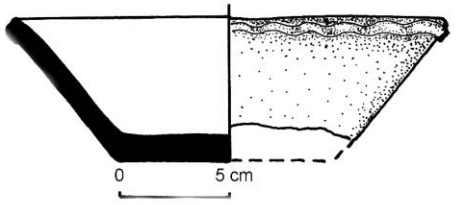

1

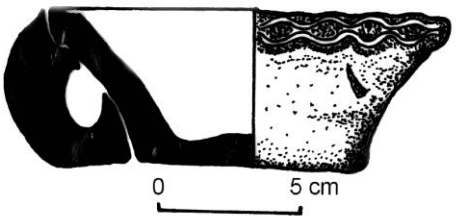

2

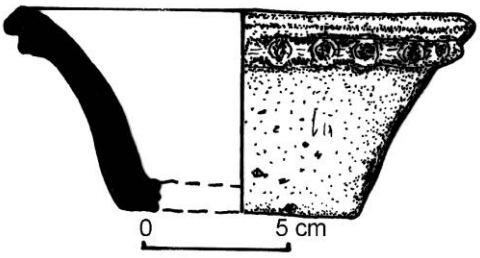

3

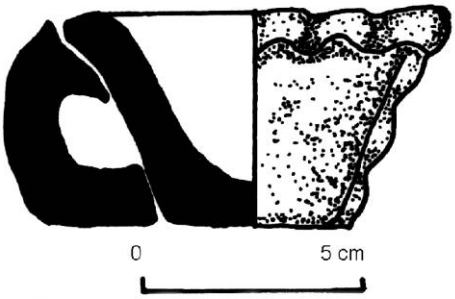

4

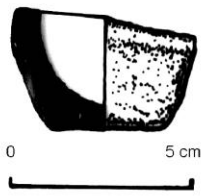

5

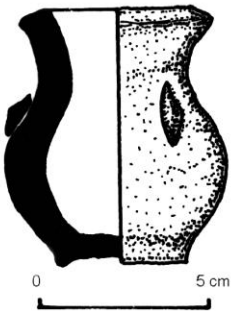

6

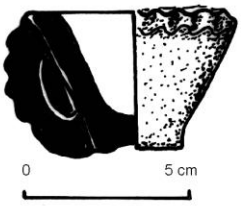

7

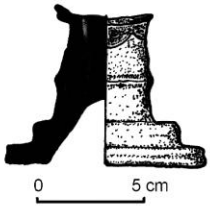

8

Pl. XI

DESCOPERIRI ROMANE ÎN NIVELURILE MEDIEVALE DE LA *BEROE*

Geroge NUŢU,
Dorel PARASCHIV

Cuvinte cheie: *Beroe, Piatra Frecăţei, fortificaţie, epocă romano-bizantină, incintă, terra sigillata, ceramică pontică.*

Keywords: *Beroe, Piatra Frecăţei, fortress, Roman-Byzantine epoch, prcincts wall, terra sigillata, Pontic ceramics.*

The paper presents a series of archaeological finds of Roman period discovered on the Medieval living levels from Beroe (Piatra Frecăţei, Tulcea County) during the researches made in 1998 and 2001. The Roman and Byzantine fortress from Beroe is located 3 km to the South of Ostrov village, in North Dobroudja, the north side of Moesia Inferior province. The objects we take an interest in were discovered in early Medieval levels (11th -12th cent. A.D.); in fact, the living levels preceeding the 11th cent. have been destroyed in almost the entire promontory area of the Roman fortress. Four terra sigillata pieces, glass fragments and metal objects were discovered beside the Roman common pottery, and their publishing in the present article is intended to contribute to outlining several views on economic life and also to a better comprehension of Beroe settlement evolution.

Istoricul cercetărilor

Fortificaţia de epocă romană şi bizantină Beroe[1] este situată în punctul Piatra Frecăţei, la 3 km S de localitatea Ostrov, jud. Tulcea, zonă care în antichitate se afla în segmentul de nord-est al provinciei Moesia Inferior (pl. I/1-2). Masivul stâncos pe care se află amplasată aşezarea constituie punctul de convergenţă al unui braţ vechi al Dunării (Băroi) cu actualul traseu al fluviului. Nu se ştie data la care a fost realizată incinta, dar există o serie de descoperiri care atestă existenţa unei aşezări în perioada romană timpurie[2]. Cetatea a fost părăsită la începutul

[1] Pentru *Beroe* vezi: DID II, *passim*; TIR L 35, *s.v. Beroe*; ZAHARIADE 1988, p. 128, fig. 121; SUCEVEANU, BARNEA 1991, *passim*; ZAHARIADE 2006, *passim*.

[2] O placă votivă din marmură dedicată lui Dionyssos şi datată la jumătatea secolului II a fost descoperită pe platoul cetăţii: *Ex voto Ulpius / Maximus posuit / (de)dit*, (*ISM* V, 133).

secolului VII (ultima monedă romano-bizantină descoperită a fost emisă de Phocas), locuirea reluându-se aici odată cu revenirea bizantinilor la Dunărea de Jos, în timpul lui Ioan Tzimiskes. Spre N se află o aşezare civilă suprapusă, ca şi cetatea, de aşezarea medievală timpurie (secolele XI-XII).

În anul 1898 fortificaţia a fost localizată de către inginerul topograf P. Polonic, care afirma că zidul de incintă era vizibil, acesta având formă trapezoidală[3]. La începutul secolului XX, C. Moisil o aminteşte ca cetate octogonală[4], dar observaţiile diferite ale celor doi, la distanţă de un deceniu, ne fac să ne îndoim că incinta se observa cu exactitate în teren. Începând cu anul 1958, la nord de cetate a fost cercetată parţial, de către A. Petre, o întinsă necropolă din perioadele romană, romano-bizantină şi medievală timpurie (peste 1100 de morminte) şi o bazilică paleocreştină, care a funcţionat în secolele IV-VI p. Chr[5].

În perioada 1971-1973, D. Vâlceanu şi Al. Barnea au întreprins cercetări arheologice în cetate; aceştia afirmă că au ajuns, în câteva secţiuni, pe ultimul nivel de locuire de epocă romano-bizantină, datat în a doua jumătate a secolului VI, nivel pe care se găsesc construcţii din piatră legată cu mortar[6].

În zona care depindea de cetatea de la Beroe au fost identificate mai multe aşezări rurale romane timpurii, *villae rusticae* şi necropole tumulare[7].

Cercetările arheologice dintre anii 1998-2002

Cercetările din interiorul fortificaţiei au fost reluate între anii 1998 – 2002, de către un colectiv condus de D. Paraschiv sub egida prof. Al. Barnea. S-a constatat că în zonele de S şi de V incinta de epocă romană s-a prăbuşit în Dunăre, iar în cele din N şi de E, spre şanţul care separa cetatea de aşezarea civilă (un tronson din zona de NV, descoperit în poziţie orizontală, suprapus de o locuinţă medievală timpurie, demonstrează că fenomenul s-a produs între secolele VII-X[8]). Au fost descoperite câteva complexe (gropi menajere) din epoca bronzului şi din prima epoca a fierului şi trei niveluri de locuire romane şi romano-bizantine (secolele II-VII p. Chr) distruse, în cea mai mare parte, de complexe medievale timpurii (secolele XI-XII p. Chr)[9]. În ceea ce priveşte stratul arheologic de perioadă medievală timpurie (secolele XI-XII), au fost surprinse 19 complexe de locuit semiadâncite sau de suprafaţă, dintre care doar unul a fost cercetat în totalitate (o locuinţă semiadâncită, cu dimensiunile de 4 x 4,5 m); unele dintre acestea aveau cuptoare (pietrare) în formă de potcoavă. De asemenea, au mai fost descoperite mai multe gropi menajere şi un pietrar realizat direct în pământul

---

În comentariul la inscripţia citată, Em. Doruţiu-Boilă considera că această placă votivă cu inscripţie dar şi alta descoperită în acelaşi loc, cu relief dionisiac dar anepigrafă, ar putea constitui dovada existenţei unui sanctuar dedicat lui Dionysos în această zonă.

[3] POLONIC 1935, p. 22.

[4] MOISIL 1911, p. 45-46.

[5] PETRE 1987-1988, p. 5-171. Cercetările la basilică au fost reluate în 1998 de Carl von der Lohe (München) dar rezultatele au rămas, din păcate, nepublicate.

[6] VÂLCEANU, BARNEA 1975, p. 209-218.

[7] BĂRBULESCU 2001, p. 96-98.

[8] BARNEA, PARASCHIV, STĂNICĂ 2002, p. 225-226, 432.

[9] BARNEA, VASILIU, IACOB, PARASCHIV, AILINCĂI 2000, p. 72-73, 146-147.

steril. În complexele medievale timpurii, au fost descoperite foarte multe vase ceramice (vase-borcan – unele întregi sau întregibile – amfore, ulcioare, căldări etc.), obiecte de podoabă, monede, la care se adaugă un important lot de oase de animale. Dintre acestea din urmă, au fost date spre studiu doar cele ce aparţin cu siguranţă complexelor medievale timpurii.

Singura construcţie de epocă romană descoperită este un bazin, care fusese considerat de E. Comşa "zid de cetate"[10], iar de A. Petre "turn romano-bizantin"[11]. În aşezarea civilă de la N de promontoriul pe care se afla fortificaţia au fost surprinse două niveluri romane timpurii (secolele II-III p. Chr) şi unul romano-bizantin, suprapuse de complexe medievale timpurii[12].

Materialele care fac obiectul acestei note au fost descoperite în contexte de epocă medievală timpurie (secolele XI-XII), fiind deci antrenate; dealtfel, pe aproape toată suprafaţa promontoriului pe care se găsea fortificaţia romană, contextele anterioare secolului XI au fost distruse, cel puţin în secţiunile cercetate de noi (este vorba de o secţiune magistrală, orientată S – N, cu lungimea de 50 m şi lăţimea de 2 m şi alte cinci secţiuni în zona de sud a promontoriului). În afară de ceramică romană comună, fragmentară, au fost descoperite câteva fragmente de *terra sigillata*, de material vitric şi piese metalice, iar prezentarea acestora în paginile următoare sperăm să contribuie la conturarea unor aspecte de viaţă economică dar şi la o mai bună înţelegere a evoluţiei aşezării de la Beroe.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

I. Ceramica

Terra sigillata.

1. Bol tip Dragendorf, 35 (pl. II/1). Fragment de buză şi corp; Lp = 4 cm. Pasta fină, mată, de culoare maro, firnis roşu aprins, metalic. Decorul aplicat pe buză în tehnica barbotinei, păstrat fragmentar, constă din frunze de iederă, alungite, lanceolate. Originea este sud-gallică – La Graufesenque. Acest tip de vase, decorate în tehnica barbotinei, sunt întâlnite rar în Italia, dar bine reprezentate în Britannia şi Germania. Decorarea, aflată sub influenţa vaselor din sticlă, cuprinde un spectru larg, de la motive vegetale (frunze lanceolate de iederă) la motive animaliere, scene de *munera* şi *venatio*[13].

Context: Piatra Frecăţei 2002. S VIIb, C. 1, - 0,65 m.

Analogii: împreună cu forma 35/36, Dragendorf 35 este bine atestat în provinciile danubiene, la Aquincum[14], Napoca[15], Romula şi Slăveni[16]. În Moesia

[10] COMŞA 1959, p. 761-762.
[11] PETRE, APOSTOL 1970, p. 177, 179, fig. 9.
[12] BARNEA, PARASCHIV, STĂNICĂ 2002, p. 225-226, 432.
[13] DRAGENDORF 1980, p. 77-78.
[14] GABLER 1976, p. 41, pl. 17/1-2.
[15] RUSU-BOLINDEŢ 2007, p. 183, nr. 117, pl. XXVII.
[16] POPILIAN 1976, p. 171, nr. 192-193, pl. XIII.

Inferior, asemenea piese sunt atestate la Novae, Oescus, Augustae[17], Aegyssus[18], Noviodunum[19].

Datarea: perioada flaviană.

2. Bol tip Dragendorf, 35/36? (pl. II/2). Fragment de buză; Lp = 1,7 cm. Aceeaşi pastă şi firnis ca numărul 1; fragmentul redus ca dimensiuni nu a permis o încadrare clară.

Context: Piatra Frecăţei 2002. S VIc, C. 1, -0,25 m (în stratul vegetal).

3. Bol tip Dragendorf, 37 (pl. II/3). Fragment de buză şi corp; Hp = 3,7 cm. Pastă dură, mată, de culoare maro roşcată, firnis roşu aprins, metalic. Decorul păstrat constă într-un şir de semiove întrerupte de ramuri; registrul inferior este delimitat de un brâu subţire, în val. Tipul Dragendorf 37[20] cunoaşte o mare răspândire în provinciile danubiene atât prin importuri[21] cât şi prin imitaţiile locale[22].

Context: Piatra Frecăţei 2002. S VIc, C. 1, -0,25 m (în stratul vegetal).

Analogii: Oescus[23].

Datare: sfârşitul secolului I – începutul secolului II p. Chr.

4. Bol tip Dragendorf, 37 (pl. II/4). Fragment de corp reîntregit; Hp = 4,7 cm. Pastă dură, mată, de culoare gălbuie, firnis roşu închis, metalic, cu urme de arsură secundară. Decorul constă într-un şir de semiove întrerupte de ramuri; în registrul inferior sunt reprezentate frunze de viţă de vie şi ciorchini de struguri. Produs al centrelor de la Rheinzabern (*Mammilianus*?).

Context: Piatra Frecăţei 1998, SI, C. 8.

Analogii: Oescus[24], Intercisa[25].

Datare: fragmentul descoperit la Oescus este datat la începutul secolului III p. Chr.

Ceramică pontică.

5. Bol tip *Sultov 4a* (pl. II/5). Fragment de buză şi corp. ICEM, inv. 46239. Lp = 6,9 cm, Hp = 4,8 cm. Pastă mată, aspră, de culoare maro deschisă, firnis lucios, maro gălbui la exterior, maro închis, cu aspect metalic, la interior. Buza este tăiată oblic spre interior. Decorul constă într-o frunză de iederă, extrem de stilizată, aplicată imediat sub buză. Acest tip de bol, de formă semisferică, adânc şi cu buza întoarsă spre interior, este produs la Pavlikeni în a doua jumătate a secolului II p.Chr. Forma apare sub puternica influenţă a atelierelor microasiatice

[17] DIMITROVA-MILCEVA 2000, p. 131-137, pl. 7-8.

[18] Un vas descoperit în urma cercetărilor din anii '80 şi aflat în colecţiile ICEM Tulcea, inv. 1982.

[19] BAUMANN 2008, p. 219-220, nr. 6, 9, pl. 1-2.

[20] DRAGENDORF 1980, pl. III, nr. 37.

[21] DIMITROVA-MILCEVA 2000, p. 14.

[22] SULTOV 1976, pl. 37.

[23] DIMITROVA-MILCEVA 2000, p. 56, nr. 209.

[24] DIMITROVA-MILCEVA 2000, p. 63, nr. 292, pl. 18.

[25] ALFÖLDI *et alii* 1957, p. 105, cat. nr. 176, pl. IX/7.

imitând, în opinia lui B. Sultov, mai ales formele *Çandarli 20*, *Olbia 32* şi *Mirmekion 13*. Varianta *a* a formei 4 a cunoscut o difuziune locală[26].

Context: Piatra Frecăţei 2001, S VIIb, -1,20 m.

Analogii: Pavlikeni[27].

Datare: a doua jumătate a secolului II p. Chr.

Alte tipuri ceramice

6. Vas zoomorf (pl. II/6). Fragment de buză şi corp. Dm gurii = 2,9 cm, Hp = 6 cm. Pastă fină, maro deschisă, firnis maro închis cu aspect metalic la exterior, maro gălbui la interior. Buza este tăiată drept, cu o şănţuire la exterior; gâtul este subţire şi elegant. În porţiunea păstrată se poate recunoaşte un corn de berbec, iar lâna este redată prin numeroase cerculeţe semilunare. Ochiul stâng, singurul păstrat, este mare, alungit, cu sprânceana frumos reliefată. Este o lucrare excelentă, lucru dovedit de fineţea execuţiei.

Acest tip de vas („Tiergefässe") este de provenienţă microasiatică, după cum a arătat S. Sanie în cazul unui fragment descoperit în castrul de la Barboşi şi care constituie o paralelă perfectă pentru piesa de la Beroe[28]. Vasele de acest gen sunt răspândite în regiunile microasiatice, nordul Greciei şi în zona Mării Negre, iar animalele reprezentate cu predilecţie sunt taurul, leul, câinele şi berbecul, originea reprezentărilor fiind elenistică timpurie[29].

Berbecul, ca simbol religios, este documentat în context funerar printr-o descoperire din Britannia, într-un mormânt de copil[30]. Deşi autorii analizează valenţele religioase ale animalului (*e.g. suovetaurilia*, *criobolium* sau sacrificarea în onoarea lui Mercurius şi rolul de acolit al zeului), figurinele descoperite în sicriul din plumb al unui *infans* pot constitui mai curând banale jucării, dat fiind contextul descoperirii. O serie de vase de dimensiuni reduse, cu reprezentarea unor animale descoperite tot în mormântul unui copil la Colchester, întăresc această aserţiune, ele având funcţia de *balsamaria*[31], iar formele ca atare sunt specifice universului copilăriei. În afara centrelor microasiatice, vase zoomorfe au fost produse în Gallia, unul dintre cele mai importante centre fiind situat la Vichy, în perioada Tiberius – Traian[32].

Context: Piatra Frecăţei 2001, S VIII, C2, - 1,90 m.

Analogii: Barboşi[33], Corinth[34].

Datare: sfârşitul secolului II p. Chr.

II. Sticlă

7. Vas de sticlă sferic (pl. III/7). Fragment de buză şi gât; buza este

[26] SULTOV 1985, p. 67.
[27] SULTOV 1985, p. 67, pl. XXX, nr. 1.
[28] SANIE 2007, p. 298.
[29] MANDEL 1988, p. 211-212; BARKÓCZI *et alii* 1977, p. 35-36, nr. 2, fig. 21.
[30] TAYLOR 1993, p. 199, fig. 5, pl. IX/A.
[31] ECKARDT 1999, p. 66-68, pl. X/B.
[32] ROUVIER-JEANLIN 1995, p. 7.
[33] SANIE 2007, p. 298, fig. 6/1a-b.
[34] DAVIDSON 1952, vol I, p. 62, vol. II, pl. 44/62.

neuniformă ca grosime iar gâtul drept. Sticlă transparentă. Hp = 1,9 cm. Buza invazată, cu şănţuire interioară, gâtul cilindric şi drept, conduce spre tipul de vas cu corp sferic şi baza concavă. A. von Saldern publică un exemplar descoperit la Sardis în groapa 1 din „The Large Vaulted Chamber" sub numele de „bottle" şi datează piesa în intervalul dintre sfârşitul secolului II şi începutul secolului IV p. Chr[35].

Context: Piatra Frecăţei 2001, S VIII, C. 4-5, -1,80 m.

Analogii: Constanţa[36], Glamija[37], Salona[38], Nida[39].

Datare: secolele II-IV p. Chr.

8. *Unguentarium*? (pl. III/8). Fragment de buză plată, cu şănţuire în partea inferioară. Sticlă clară, verzuie. Hp = 1 cm.

Context: Piatra Frecăţei 2001, *passim*.

Analogii: Nicopolis ad Istrum[40].

Datare: secolele IV-VI p. Chr.

9. Cupă? (pl. III/9). Fragment de bază rotunjită, întoarsă înainte pentru a forma un spaţiu tubular gol. Sticlă verde închisă cu nuanţe fumurii. Lp = 3,9 cm; Hp = 1,9 cm.

Context: Piatra Frecăţei 2001, S VII, -1 m.

Analogii: Nicopolis ad Istrum (un fragment de bază din sticlă incoloră)[41].

Datare: secolele II-IV p. Chr.

10. Bol (pl. III/10). Bază completă, plată, cu inel de sprijin tubular. Sticlă transparentă cu aspect lăptos. Dm = 3,3 cm; Gr = 0,4 cm.

Context: Piatra Frecăţei 2001, S VII, -1 m.

Analogii: Nicopolis ad Istrum[42].

Datare: secolele IV-VI p. Chr.

11. *Unguentarium* („toilette bottle") Isings form 105[43] (pl. III/11). Fragment longitudinal din bază. Sticlă groasă, mată, de culoare verde. Hp = 2,9 cm; Dmax. p. = 2,6 cm. Forma face parte dintr-un grup care cuprinde recipiente înalte, cu corpul în formă de tub, gâtul lung şi mijlocul mai larg.

Context: Piatra Frecăţei 2001, S VII, -1 m.

Analogii: Constanţa[44], Margum[45], Emona[46], Köln, Modena, Niederemmel[47],

---

[35] VON SALDERN 1962, p. 8, nr. 9b, pl. 8/9b.
[36] BUCOVALĂ 1968, p. 61-62.
[37] HAN 1986, p. 93, cat. nr. 9, fig. 25/9.
[38] BULJEVIĆ, IVĆEVIĆ, MARDEŠIĆ, VIŠIĆ-LJUBIĆ 1994, p. 260-261, nr. 5.
[39] WELKER 1987, p. 30, nr. 29/a-c.
[40] SHEPERD 1999, p. 355, nr. 669, pl. 11.17/669.
[41] SHEPERD 1999, p. 324, nr. 121, pl. 11.6/121.
[42] SHEPERD 1999, p. 354, nr. 659, pl. 11.17/659.
[43] ISINGS 1957, p. 126.
[44] BUCOVALĂ 1968, p. 127-128, nr. 260-261.
[45] KAROVIĆ 1995-1996, p. 89-90, tip. VI/2.
[46] PETRU 1972, pl. CXIV/10-13.
[47] ISINGS 1957, p. 126.

Nida[48].

Datare: secolul IV p. Chr.

12. Ulcior sau cană (pl. III/12). Toartă ovală în secţiune, sticlă verde, clară, cu un strat argintiu la exterior. Lp = 6 cm. Fragmentul provine probabil de la recipientele grupate de M. Bucovală în categoria „căni", tipurile I-III, descoperite în necropolele oraşului Tomis.

Context: Piatra Frecăţei 2001, S VII, -1 m.

Analogii: Constanţa[49].

Datare: secolele I-III p. Chr.

13. Candelă (pl. III/13). Fragment de corp cu toartă. Sticlă transparentă, cu pereţii subţiri; deformată prin ardere secundară. Lp = 2,9.

Context: Piatra Frecăţei 2001, S VII, -1 m.

Analogii: Nicopolis ad Istrum[50], Histria[51].

Datare: secolele IV-VI p. Chr.

III. Obiecte din metal

14. Aplică de formă trapezoidală cu marginile rotunjite (pl. IV/14). Bronz, puternic corodat. L = 2,4 cm; H = 2 cm. Pe partea interioară se mai păstrează trei nituri de prindere; la exterior aplica avea probabil reprezentarea unei figuri umane sau zoomorfe. Face parte din acelaşi grup cu o serie de piese care prezintă figuri umane, mitologice sau animaliere larg răspândite în Imperiu în primele trei secole p. Chr. Funcţionalitatea acestora este diversă, de la elemente de echipament până la piese decorative pentru mobilier şi casete[52].

Context: Piatra Frecăţei 1998, S I, C. 9, G 22.

Analogii: Veliko Târnovo[53], Lyon[54], Treviso[55], Trier[56], Padova[57].

Datare: secolele II-III p. Chr.

15. Cui ornamental cu floarea în formă de ciupercă (pl. IV/15). Bronz, bine prezervat. H = 4 cm.

Context: Piatra Frecăţei 1998, S I, C. 9, G 22.

Analogii: Sacidava[58], Buciumi[59], Drobeta[60], Feldioara[61], Sarmizegetusa[62],

---

[48] WELKER 1987, p. 31, nr. 30/b.

[49] BUCOVALĂ 1968, p. 24-28.

[50] SHEPERD 1999, p. 339-340, pl. 11.12, nr. 284-309.

[51] BĂJENARU, BÂLTÂC 2000-2001, p. 469-513, pl. VI-VIII; vezi şi CHEVALIER 1999, p. 161-199.

[52] MÂNZOVA 1965, p. 41, fig. 5/a-b.

[53] ZĂROV 1990, p. 37, 39, nr. 17, 24.

[54] BOUCHER 1973, p. 126, 163-164, nr. 194, 276-280.

[55] GALIAZZO 1979, p. 130-131, nr. 41.

[56] MENZEL 1966, p. 55-57, nr. 115-116, 118-119.

[57] ZAMPIERI, LAVARONE 2000, p. 178, nr. 317.

[58] SCORPAN 1978, pl. XIII/72.

[59] CHIRILĂ, GUDEA, LUCĂCEL, POP 1972, pl. LXIX/36.

[60] TUDOR 1976, p. 135, pl. XIII/6-9, 19.

[61] GUDEA 2008, pl. LXVI/7-8.

[62] ALICU, COCIŞ, ILIEŞ, SOROCEANU 1994, p. 111-112, nr. 758-760, pl. 45.

Porolissum[63], Corinth[64], Corbridge[65].

Datare: sec. II-III p. Chr.

Următoarele materiale (nr. 16-17) au fost descoperite în cadrul aceluiaşi complex (G22) şi pot fi încadrate în secvenţa cronologică de mai sus.

16. Placă subţire din fier cu nit; fragmentară (pl. IV/16). L = 3,7 cm; l = 2,3 cm; Gr = 0,1 cm.

Context: Piatra Frecăţei 1998, S I, C. 9, G 22.

17. Placă uşor arcuită din fier cu nit; fragmentară (pl. IV/17). L = 1,8 cm; l = 1,4 cm.

Context: Piatra Frecăţei 1998, S I, C. 9, G 22.

18. Cui ornamental cu floarea în formă de bilă (pl. IV/18). Bronz, fragmentar. H = 2,4 cm.

Context: Piatra Frecăţei 1998, S I, C. 11-12, - 2,85 m.

Analogii: Teliţa-Amza[66], Buciumi[67], Drobeta[68], Feldioara[69], Corinth[70], Köln[71].

Datare: secolele II-IV p. Chr.

19. *Lunula* (pl. IV/19). Pandantiv din bronz bine prezervat, rupte extremităţile şi inelul din partea superioară (inelul de prindere putea fi turnat sau aplicat ulterior)[72]. L = 1,7 cm; H = 1,2 cm. *Lunula* este echivalentul feminin al amuletelor apotropaice de tip *bulla* purtate mai ales de copii de sex masculin[73]. Aceasta nu implică neaparat purtarea acestor amulete strict de către fete; mai curând întâlnim acceaşi situaţie ca în cazul amuletelor phallice – *fascinum* – purtate de copii de ambele sexe pentru protecţie împotriva deochiului dar şi de auxiliari ca elemente de echipament militar[74]. În Imperiu se cunosc numeroase exemplare de *lunulae*, unele fiind emailate[75]. La Beroe au mai fost descoperite asemenea pandantive în necropolă[76].

Context: Piatra Frecăţei 1998, S I, C. 11-12, - 2,85 m.

---

[63] GUDEA 1989, pl. CCII.

[64] DAVIDSON 1952, vol. II, pl. 72, nr. 1040-1041.

[65] BISHOP, DORE 1988, p. 185, nr. 229, fig. 185.

[66] BAUMANN 1995, pl. XLI/4.

[67] CHIRILĂ, GUDEA, LUCĂCEL, POP 1972, pl. LXIX/24, 26.

[68] STÂNGĂ 1998, pl. LV/2,4.

[69] GUDEA 2008, pl. XLVI/30-38.

[70] DAVIDSON 1952, vol. II, pl. 72, nr. 1039, 1049.

[71] LIESEN 1999, pl. 27.

[72] ALFÖLDI *et alii* 1957, p. 445, fig. 96, 1-4.

[73] OLSON 2008, p. 144; pentru *bulla* un articol complet la MIGOTTI 2003, p. 187-219.

[74] OLDENSTEIN 1976, p. 162-165, pl. 44-45; pentru o analiză a acestor amulete phallice în contextul descoperirilor din Imperiu vezi NUȚU, MATEI 2007 (sub tipar).

[75] BENEA, CRÂNGUŞ, REGEP-VLASICI, ŞTEFĂNESCU 2006, p. 108-113, pl. XVI/3-13; GAIU 2007, pl. XVIII/124-129.

[76] PETRE 1987-1988, pl. 50-51, 66b, 67a, 68b.

Analogii: Porolissum[77], Gilău[78], Corinth[79], Nida[80].
Datare: secolele II-IV p. Chr.

20. Placă subţire din fier cu nit; fragmentară (pl. IV/20). L = 2,3 cm; l = 1,7 cm.
Context: Piatra Frecăţei 1998, S I, C. 11-12, - 2,85 m.

21. Aplică rotundă sau buton dublu („Beschlage mit einem Gegenkopf", „double button") (pl. IV/21). H = 0,7 cm. Constituie o piesă de echipament militar, probabil de la un *cingulum*.
Context: Piatra Frecăţei 1998, S I, C. 11-12, - 2,85 m.
Analogii: Porolissum[81], Drobeta[82], Feldberg, Zugmantel, Saalburg[83], Köln[84], Siscia[85].
Datare: a doua jumătate a secolului II – mijlocul secolului III p. Chr.

22 Foiţă subţire din bronz, rulată (pl. IV/22). L = 5 cm; l = 0,8 cm.
Context: Piatra Frecăţei 1998, S I, C 11-12, - 2,85 m.

*
* *

Materialele prezentate mai sus se adaugă celor descoperite de A. Petre în marea necropolă a aşezării, dar imaginea centrului de la Beroe în perioada romană este departe de a fi lămurită[86]. Izvoarele istorice sunt firave, iar cercetările arheologice reluate în 1998 cu atât entuziasm, au fost întrerupte prematur. Lipsesc, în continuare, elemente de bază din evoluţia centrului de la Beroe printre care şi clarificarea aspectului cel mai important – geneza aşezării.

Poziţia sa geografică, pe *limes*-ul danubian, a făcut din Beroe un important loc de escală şi foarte probabil de reparaţii pentru *Classis Flavia Moesica*. Prezenţa unui *cuneus equitum stablesianorum* în secolul IV p.Chr. atestă importanţa acordată aşezării, importanţă întărită şi prin includerea sa în lista sediilor episcopale scythice[87]. Activităţile meşteşugăreşti în zona centrului antic sunt nesigure[88], deşi printre numeroasele materiale descoperite în necropola aşezării se află unele care pot fi atribuite unor ateliere locale.

Valenţele comerciale sunt demonstrate de o serie de produse de import şi, în primul rând, de ceramica *terra sigillata* care pătrunde în Moesia mai ales pe linia

[77] GUDEA 1989, pl. CCXIX/7-16.
[78] DIACONESCU, OPREANU 1987, p. 66-67, nr. 59, fig. 6/59 a-c, 7/59 d-f.
[79] DAVIDSON 1952, vol. II, pl. 111, nr. 2117.
[80] KOHLERT-NÉMETH 1988, p. 69-70, nr. 1-3.
[81] GUDEA 1989, pl. CCII.
[82] TUDOR 1976, p. 135, pl. XIII/11.
[83] OLDENSTEIN 1976, p. 167-168, pl. 46, nr. 485-489.
[84] LIESEN 1999, pl. 26/B221-B231.
[85] RADMAN-LIVAJA 2004, p. 95, nr. 299-305, pl. 45/299-305.
[86] Pentru o serie de amfore descoperite la Beroe în contexte nesigure, vezi PARASCHIV 1999-2001 (2002), p. 149-156.
[87] SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 183-184.
[88] SUCEVEANU 1977, p. 138-139.

Dunării. Ceramica *sigillata* central- şi sud-gallică poate fi pusă în legătură cu elemente militare (*e.g.* de la Novae şi Durostorum) şi demonstrează contactele cu arii îndepărtate. Bolurile şi farfuriile Dragendorf 35, 35/36 şi 37 sunt bine reprezentate în zona Dunării; produsele centrelor de la Lezoux şi La Graufesenque sunt atestate la Novae, Oescus, Nicopolis ad Istrum, Tropaeum Traiani, Dinogetia, Troesmis, Noviodunum[89], iar acestea demonstrează includerea spaţiului moesic în circuitul economic al Imperiului. Secvenţa cronologică acoperită de cele patru fragmente descoperite la Beroe (a doua jumătate a secolului I – secolul III p.Chr.) este prea largă, iar cantitatea prea mică pentru a contribui la definirea unor aspecte din evoluţia economică a aşezării. În timp ce obiectele metalice şi fragmentele de material vitric sunt prea puţin relevante în acest proces, merită semnalat bolul produs la Pavlikeni, căruia B. Sultov îi atribuie o difuziune locală, dar şi fragmentul de vas zoomorf, produs de lux al atelierelor microasiatice.

BIBLIOGRAFIE

ALFÖLDI *et alii* 1957 – M. R. Alföldi, L. Barkóczi, J. Fitz, K. Sz. Póczy, A. Radnóti, A. Salamon, K. Sági, J. Szilágyi, E. B. Vágó, *Intercisa II (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, Budapest.

ALICU, COCIŞ, ILIEŞ, SOROCEANU 1994 – D. Alicu, S. Cociş, C. Ilieş, A. Soroceanu, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca.

BARKÓCZI *et alii* 1977 – L. Barkóczi *et alii*, *Art antique au Musée Déri de Débrécen et dans d'autres collections hongroises*, Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 48-49, p. 5-47.

BARNEA, VASILIU, IACOB, PARASCHIV, AILINCĂI 2000 – Al. Barnea, I. Vasiliu, M. Iacob, D. Paraschiv, S. Ailincăi, *Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea*, CCA. Campania 1999, p. 72-73, 146-147.

BARNEA, PARASCHIV, STĂNICĂ 2002 – Al. Barnea, D. Paraschiv, A. Stănică, *Ostrov, com. Ostrov, jud. Tulcea*, CCA. Campania 2001, p. 225-226, 432.

BAUMANN 1995 – V. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec. I- IV p. Chr.)*, Biblioteca Istro-Pontica. Seria Arheologie 1, Tulcea.

BAUMANN 2008 – V. H. Baumann, *Ceramica terra sigillata de la Noviodunum*, Peuce, S.N., 6, p. 207-250.

BĂJENARU, BÂLTÂC 2000-2001 – C. Băjenaru, A. Bâltâc, *Depozitul de candele de sticlă descoperit la bazilica episcopală de la Histria*, Pontica, 33-34, p. 469-513.

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr)*, Constanţa.

BENEA, CRÂNGUŞ, REGEP-VLASICI, ŞTEFĂNESCU 2006 – D. Benea, M. Crânguş, S. Regep-Vlasici, A. Ştefănescu, *Arta şi tehnica emailului în Dacia romană*, Timişoara.

BISHOP, DORE 1988 – M. C. Bishop, J. N. Dore, *Corbridge. Excavation of the Roman fort and town, 1947-1980*, English Heritage Archaeological Report 8, London.

BOUCHER 1973 – S. Boucher, *Bronzes romains figurés du Musée des Beaux-Arts de Lyon*, Lyon.

BUCOVALĂ 1968 – M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanţa.

[89] MUŞEŢEANU, ELEFTERESCU 1990, p. 237.

BULJEVIĆ, IVĆEVIĆ, MARDEŠIĆ, VIŠIĆ-LJUBIĆ 1994 – Z. Buljević, S. Ivćević, J. Mardešić, E. Višić-Ljubić, *Artes minores Salonae Christianae*, în E. Marin (ed.), *Salona Christiana*, Split, p. 215-290.

CHEVALIER 1999 – P. Chevalier, *Les luminaires paléochretiens de Dalmatie romaine*, VAHD, 90-91, p. 161-199.

CHIRILĂ, GUDEA, LUCĂCEL, POP 1972 – E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Das Römerlager von Buciumi. Beiträge zur Untersuchung des Limes der Dacia Porolissensis*, Cluj.

COMŞA 1959 – E. Comşa, 1959, *Limesul dobrogean. Cercetări de suprafaţă de-a lungul Dunării între Ostrov (reg. Galaţi) şi Hârşova (reg. Constanţa)*, Materiale, 5, p. 761-768.

DAVIDSON 1952 – G. R. Davidson, *Corinth XII. The Minor Objects*, I-II, New Jersey.

DIACONESCU, OPREANU 1987 – Al. Diaconescu, C. Opreanu, *Bronzuri romane din castrul de la Gilău*, SCIVA, 38, 1, p. 52-71.

DIMITROVA-MILCEVA – A. Dimitrova-Milceva, *Terra Sigillata und dünnwandige Keramik aus Moesia Inferior (Nordbulgarien)*, Sofia, 2000.

DRAGENDORF 1980 – H. Dragendorf, *La sigillée. Contribution à l'étude de l'histoire de la céramique grecque et romaine*, Revue Archéologique Sites, hors-serie 7.

ECKARDT 1999 – H. Eckardt, *The Colchester 'Child's Grave'*, Britannia, 30, p. 57-90.

GABLER 1976 – D. Gabler, *Die Sigillaten vom Gebiete der Hercules-Villa in Aquincum*, AAASH, p. 28.

GAIU 2007 – C. Gaiu, *Bronzurile cu email din castrul de la Ilişua*, Revista Bistriţei, 21, 1, p. 181-240.

GALIAZZO 1979 – V. Galiazzo, *Bronzi romani del Museo Civico di Treviso*, Roma.

GUDEA 1989 – N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. I*, ActaMP, 13.

GUDEA 2008 – N. Gudea, *Castrul roman de la Feldioara. Încercare de monografie arheologică / Das Römerkastell von Feldioara. Versuch einer archäologischen Monographie*, Interferenţe etnice şi culturale în mileniile I a.Chr. – I p.Chr., XI, Cluj-Napoca.

HAN 1986 – V. Han, *Rtkovo-Glamija I. Objets en verre*, Cahiers des Portes de Fer, 3, p. 92-94.

ISINGS 1957 – C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Archaeologica Traiectina II, Groningen-Djakarta.

KAROVIĆ 1995-1996 – G. Karović, *Rimsko staklo Marguma*, Viminacium, 10, p. 75-104.

KOHLERT-NÉMETH 1988 – M. Kohlert-Németh, *Römische Bronzen I aus Nida-Heddernheim. Götter und Dämonen*, Auswahlkatalog, Archäologische Reihe 11, Frankfurt am Main.

LIESEN 1999 – B. Liesen, *Die Grabungen südlich und westlich des Kölner Doms. I. Die Funde aus Metall*, Kölner Jahrbuch, 32, p. 343-411.

MANDEL 1988 – U. Mandel, *Kleinasiatische Reliefkeramik der Mittleren Kaiserzeit*, Berlin-New York.

MÂNZOVA 1965 – L. Mânzova, *Draschki i aplikazii na kasetki ot rimska epocha v Arheologitscheskija Muzej v Sofia*, ArheologijaSofia, 7, 1, p. 38-43.

MENZEL 1966 – H. Menzel, *Die römische Bronzen aus Deutschland II. Trier*, Mainz.

MIGOTTI 2003 – B. Migotti, *Rimska bulla u Panoniji*, VAMZ, XL, 3, p. 187-219.

MOISIL 1911 – C. Moisil, *Cetatea Biroe*, BCMI, 4, p. 45-46.

MUŞEŢEANU, ELEFTERESCU 1990 – C. Muşeţeanu, D. Elefterescu, *Céramique sigillée à Durostorum*, Dacia N.S., 34, p. 235-244.

NUŢU, MATEI 2007 – G. Nuţu, I. Matei, *Bronze Phallic Amulets from Dobrudja*, Strabon, 3-4 (sub tipar).

OLDENSTEIN 1976 – J. Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr.*, BerRGK, 57, p. 49-284, pl. 9-90.

OLSON 2008 – K. Olson, *The Appearance of the Young Roman Girl* în J. Edmonson, A. Keith (ed.), *Roman Dress and the Fabrics of Roman Culture*, Toronto-Buffalo, p. 139-157.

PARASCHIV 1999-2001 (2002) – D. Paraschiv, *Amfore romano-bizantine descoperite la Piatra Frecăței – Beroe*, Cercetări Istorice, S.N., 18-20, p. 149-156.

PETRE 1987-1988 – A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (IIe-VIIe siècles de notre ère). Recherches archéologiques*, Bulletin AIESEE, 17-18, p. 5-171.

PETRE, APOSTOL 1970 – A. Petre, A. Apostol, *Prospecțiuni geofizice – magnetice şi electrice – experimentale, aplicate în perimetrul arheologic al castrului antic de la Beroe (Piatra Frecăței)*, SCIV 21, 1, p. 165-182.

PETRU 1972 – S. Petru, *Emonske nekropole (odkrite medi leti 1635-1960)*, Ljubljana.

POLONIC 1935 – P. Polonic, *Cetățile antice de pe malul drept al Dunării (Dobrogea) până la gurile ei*, Natura, 24, 7, Bucureşti, p. 22.

POPILIAN 1976 – Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova.

RADMAN-LIVAJA 2004 – I. Radman-Livaja, *Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu*, Muzei Archaeologici Zagrabiensis. Catalogi et Monographiae I, Zagreb.

ROUVIER-JEANLIN 1995 – M. Rouvier-Jeanlin, *Les vases plastique à glacure plombifère*, RCRF Acta, 34, Alba Regia, 25, 7-10, pl. I-II.

RUSU-BOLINDEȚ 2007 – V. Rusu-Bolindeț, *Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2007.

VON SALDERN 1962 – A. von Saldern, *Glass from Sardis*, AJA, 66, 1, p. 5-12.

SANIE 2007 – S. Sanie, *Descoperiri mărunte la Barboşi II*, ArhMold, 30, p. 297-305.

SCORPAN 1978 – C. Scorpan, *Descoperiri arheologice diverse la Sacidava*, Pontica, 11, p. 155-180.

SHEPERD 1999 – J. D. Sheperd, *The Glass*, în A. G. Poulter, R. K. Falkner, J. D. Sheperd, *Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City*, London, p. 299-385.

SUCEVEANU 1977 – Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I-III p. Chr.*, Bucureşti.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest.

SULTOV 1976 – B. Sultov, *Antike Zentren der Töpferei in Untermösien*, Sofia.

SULTOV 1985 – B. Sultov, *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd – IV-th century)*, Terra Antiqua Balcanica I, Sofia.

STÂNGĂ 1998 – I. Stângă, *Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p. Chr.*, Bibliotheca Thracologica XXVI, Bucureşti.

TAYLOR 1993 – A. Taylor, *A Roman Lead Coffin with Pipeclay Figurines from Arrington, Cambridgeshire*, Britannia, 24, p. 191-225.

TUDOR 1976 – D. Tudor, *Obiecte de metal din Drobeta descoperite în săpăturile lui D. C. Butculescu (1883) şi Gr. G. Tocilescu (1896-1899)*, Drobeta, p. 117-137.

VÂLCEANU, BARNEA 1975 – *Ceramica lucrată cu mâna din aşezarea romano-bizantină de la Piatra Frecăței (secolul al VI-lea e. n.)*, SCIVA 26, 2, p. 209 – 218.

WELKER 1987 – E. Welker, *Antike Gläser im Frankfurter Museum für Vor- und Frühgeschichte. Auswahlkatalog*, Archäologische Reihe 10, Frankfurt am Main.

ZAHARIADE 1988 – M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti.

ZAHARIADE 2006 – M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam.

ZĂROV 1990 – I. Zărov, *Pametnici na rimskata bronzova plastika ot Istoritscheskija Muzej v'v Veliko Tărnovo*, GMSB, 16, p. 31-42.

ZAMPIERI, LAVARONE (ed.) 2000 – G. Zampieri, B. Lavarone (ed.), *Bronzi antichi del Museo Archeologico di Padova*, Roma.

1

2

Pl. I – 1. Harta Dobrogei romane cu principalele aşezări.
2. Vedere aeriană asupra castrului, aşezării civile şi necropolei de la Piatra Frecăţei.

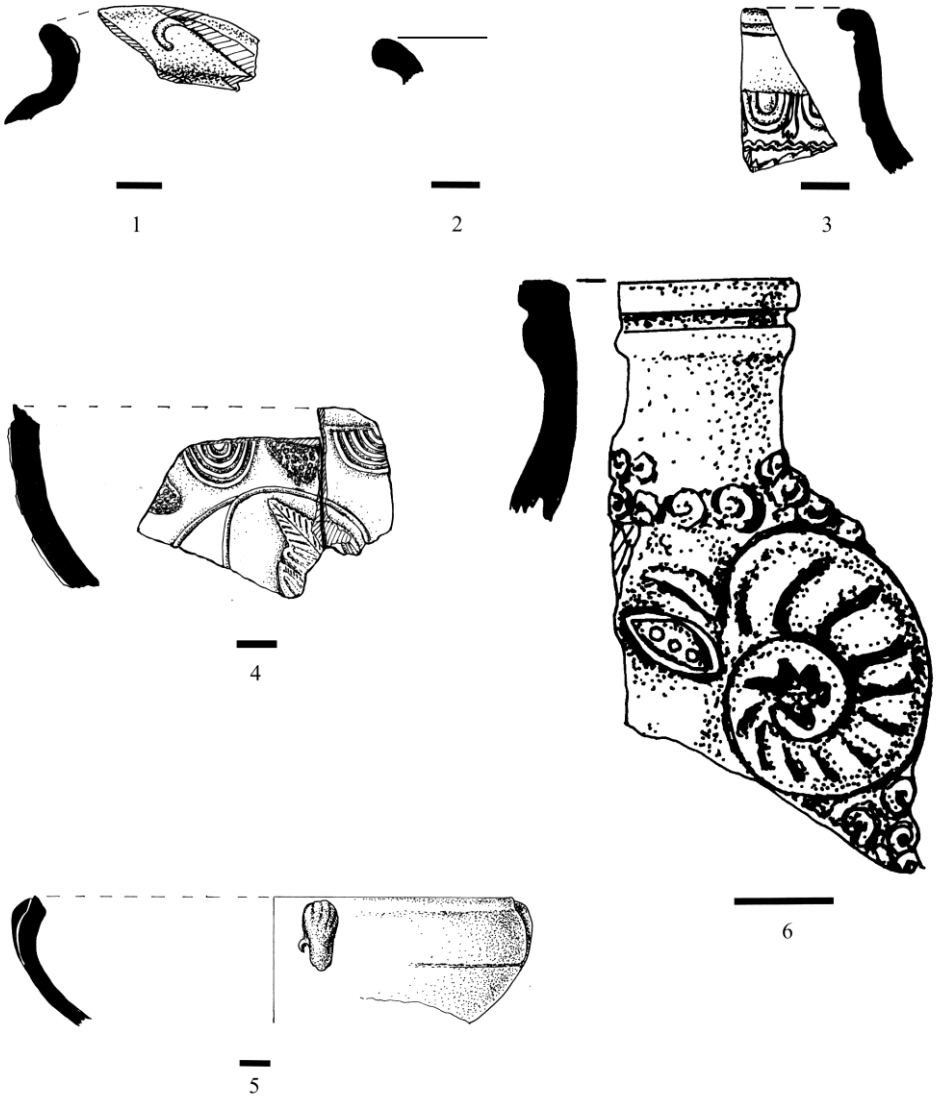

Pl. II – Ceramică descoperită la Beroe.

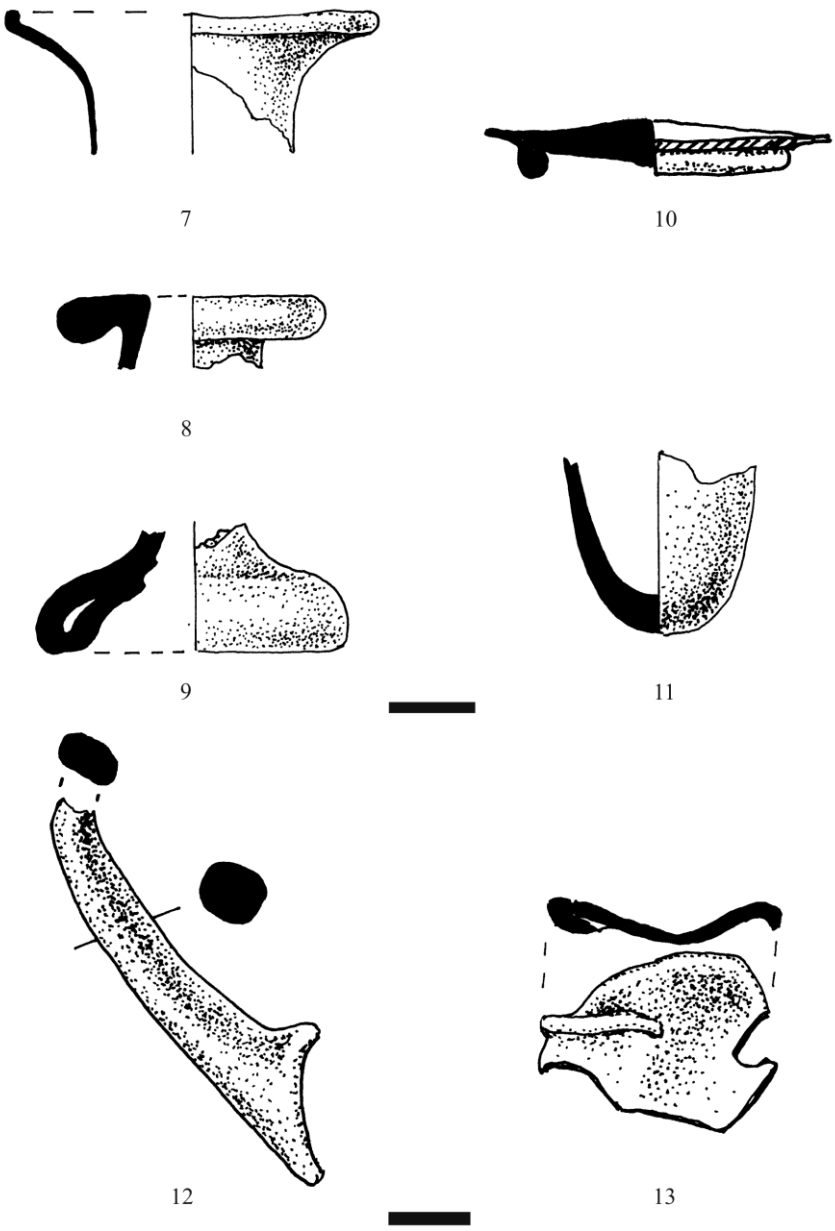

Pl. III – Fragmente de material vitric.

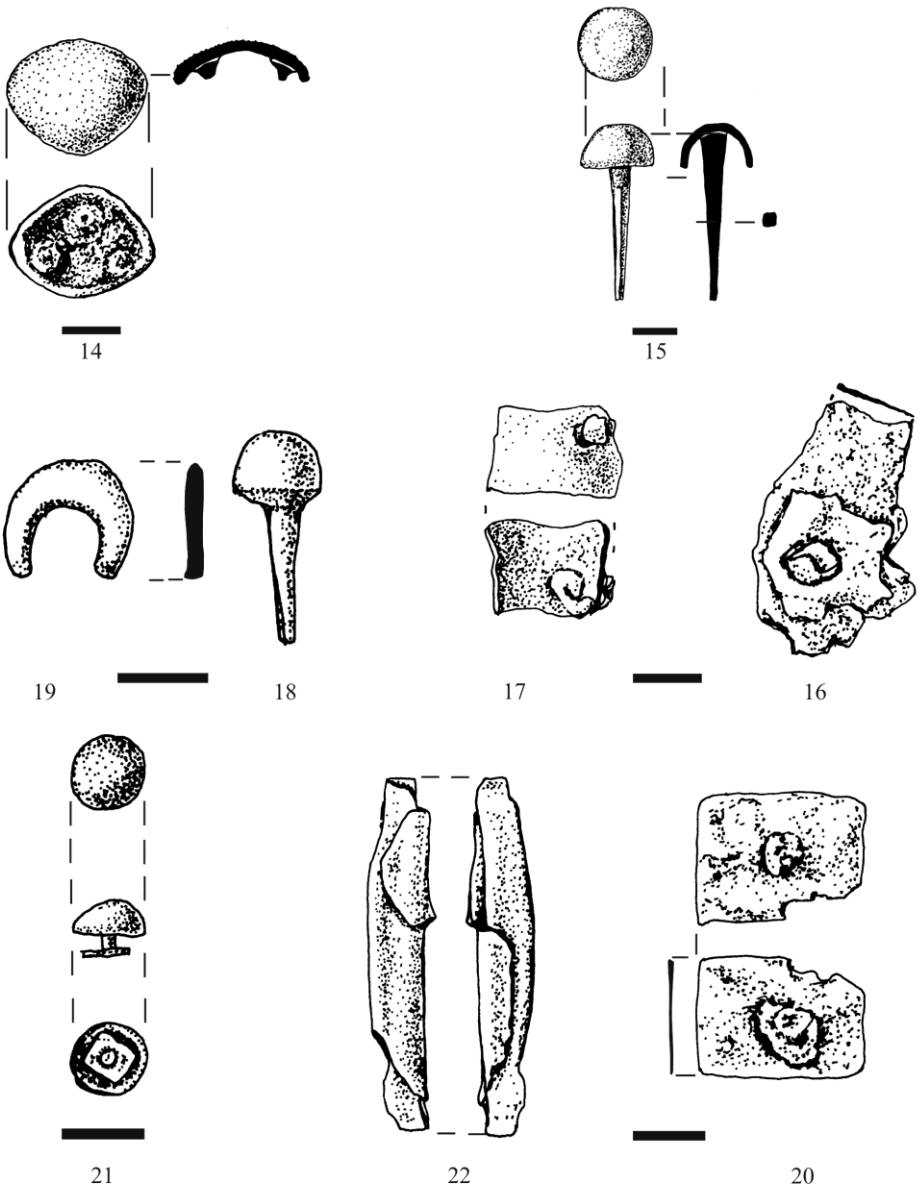

Pl. IV – Obiecte din metal.

HISTRIA. THE BASILICA „PÂRVAN" SECTOR. (I). THE SECTOR ARCHAEOLOGICAL TOPOGRAPHY (2001-2007)[1]

Mircea ANGELESCU,
Valentin BOTTEZ

Cuvinte cheie: Histria, sector basilica „Pârvan", *bothros,* complex eclesiastic roman; zid de incintă roman târziu; clădiri arhaice, clasice şi elenistice.

Keywords: Histria; the Basilica „Pârvan" sector; *bothros;* roman ecclesiastical complex; late roman defense wall; archaic, classical and hellenistic buildings.

Reluarea săpăturii în sectorul basilicii „Pârvan" a făcut posibile completarea informaţiilor provenite din săpăturile anterioare, sistematizarea datelor obţinute precum şi conturarea unor concluzii ştiinţifice referitoare la complexele şi materialele descoperite. Prezentul articol este primul dintr-o serie prin care ne propunem sa aducem la zi publicarea noilor descoperiri şi să eliminăm câteva semne de întrebare care încă mai planează asupra funcţionalităţii, succesiunii şi datării unor complexe din această zonă. Sectorul basilicii „Pârvan", cum este denumit convenţional, se situează în partea de SE a oraşului roman târziu. Primele săpături conduse de V. Pârvan şi continuate de M. Lambrino, au fost efectuate în spiritul perioadei de pionierat a arheologiei româneşti. Prin urmare, o bună parte din stratigrafia zonei a fost bulversată, iar informaţiile istorice aferente straturilor distruse imposibil de recuperat. Au rămas însă şi zone neafectate de vechile secţiuni.

Săpăturile „noi" au fost începute în anul 2001 şi au avut ca principale obiective: lămurirea problematicii legate de zidul de apărare roman târziu; o analiză mai amănunţită asupra complexului ecleziastic; probitatea teoriei avansate de M. Lambrino, conform căreia acest edificiu creştin ar suprapune un sanctuar păgân; clarificarea situaţiei monumentelor greceşti din zonă.

Obiectivele asupra cărora s-au axat cercetările sunt: un bothros, de care ar putea fi legată prezenţa unui templu în zonă; un fragment de zid (Z29) construit din blocuri de şist verde legate cu pământ, descoperit pe o lungime de 10 m, datat între sfârşitul

[1] During this period the team working on this sector comprised: Mr. Mircea V. Angelescu (MCC, IAB; 2001-present), Miss Adriana Panaite (IAB; 2001-2002), Mr. Valentin-Victor Bottez (FIB; MNIR; 2002-present), Miss Anca Timofan (MNUAI; 2004-present).

secolului VI – începutul secolului V a. Chr.; cinci construcţii greceşti (CG1-5); complexul ecleziastic roman târziu format din basilica creştină (sec. V-VI p. Chr.), strada descoperită de-a lungul laturii ei nordice şi clădirea civilă de la nord de stradă; sectorul de sud al incintei romane târzii. Cercetările arheologice recente au demonstrat că basilica „Pârvan" (notată de noi basilica 2), suprapune o altă construcţie creştină (basilica 1), funcţională în sec. V p. Chr.

The present paper is the first in a series of articles to be published on the results of the current excavations in the Basilica "Pârvan" Sector at Histria[2]. We will present further on:

A) the **previous excavations** in this area;
B) the **objectives of the recent excavations**;
C) the **archaeological complexes** identified and investigated, as well as
D) the **research and data-processing method** used.

As this article presents the general situation of the sector, future articles will focus on specific issues or archaeological complexes and the problems they raise.

The Basilica „Pârvan" Sector covers the south-eastern part of the late Roman city. Its limits are: to the South the late Roman defenses wall, to the West the „economic district" (Rom. „cartierul economic"), to the North the Cetate sector and to the East an area that has not been researched which links the sector to the Domus Sector. The area it covers is the southern part of the acropolis, which constituted a centre for the main religious and political institutions starting as early as the archaic Greek period (the sacred area to the North[3]). The area continued to play an important role throughout the Roman period, and even though no temples that could be dated to this period were discovered[4], the western part of the acropolis housed impressive buildings during the 1st-3rd centuries A.D. (levels IA, IB, IC[5]) and the administrative district (3rd-4th centuries = levels IIA-IIB), which comprised no fewer than three civil basilicas. During the late Roman period, the ancient acropolis housed three of the city's four Christian basilicas. It is therefore to be expected that the area covered by the Basilica „Pârvan" Sector still has important archaeological remains waiting to be discovered.

A) Previous excavations in the area have been conducted by V. Pârvan (1914-1916 and 1921) and Marcelle Lambrino (1932-1935). V. Pârvan, during his excavations at the late-Roman defense wall, uncovered a building with a brick pavement, which later proved to be a Christian basilica built „on the city's SE wall".[6] South of the basilica's pavement he discovered a four-cornered pit dug

[2] For the yearly archaeological reports see CCA 2001-2007.

[3] See Histria VII; important Greek structures were also uncovered in the Basilica Florescu Sector (see CCA 2003-2007).

[4] A *bothros* or votive pit containing material dated to the Roman period was discovered in the Basilica Florescu Sector – see CCA 2003, the Basilica Florescu Sector.

[5] For the Histrian chronology see SUCEVEANU 1982, *passim*.

[6] Our own translation from PÂRVAN 1923, 9, no. 5.

directly in the rock, containing material from the 6th and 5th centuries B.C. After delimiting the basilica, Pârvan moved forwards, uncovering to its North a street and beyond it a large building.[7]

We have no information concerning Marcelle Lambrino's excavations. Her archaeological diary, lost for a long time and only partially recovered, offers no new information on the work in the sector under scrutiny. In *Histria I*, her name is not mentioned (due to her *persona non grata*-status in the newly-installed communist state), but further excavations are said to have extended some 120 ^{2}m to the W of the basilica. These were done without concern for the stratigraphy, and most of the buildings identified (dated in *Histria I* to the late Roman-Byzantine period, and being described as built of stone bound with earth) were nearly destroyed by 1954.

In her own book, *Les Vases archaïques d'Histria* (1938), Lambrino's chief concern is the pottery, as well as its archaeological and historical implications. Information on the excavations proper (to be found at p. 14) is scarce, except for the fact that she respected the late-Roman buildings at the surface and excavated inside small rooms, which compelled her to make only limited investigations. This would imply that she excavated beyond the walls of the basilica, which is not mentioned in connection to any of the discoveries.

As far as stratigraphy is concerned, there are only two pieces of information: **1)** pp. 14-15 - the fact that the rock is covered everywhere by a 1 m-thick lime-yellow clay layer („limon argileux"), considered by her to be untouched, on which the first signs of civilization identified went no further back than the half of the 7th century B.C. (oriental Greek pottery); **2)** p. 359 – the fact that at a depth of about 3 m she found a hard yellow-clay layer, under which she discovered the first of the three archaic ceramic deposits, then followed another yellow-clay layer, then the other two deposits. It is unclear if the two deposits' pits were dug in the yellow clay layer mentioned at pp. 14-15, or if they were discovered in an archaeological layer.

The archaeological discoveries treated in *Les Vases archaïques d'Histria* are, as the title says, the ceramic finds. Lambrino concentrates on the contents of the three archaic deposits (α, β and γ) she discovered, which are located according to a photograph. Unfortunately, besides a vague assumption we can make that the deposits were discovered at a depth of approximately 3 m and that remains of certain buildings were also discovered nearby, no further information is to be drawn from this disappointing source. Nevertheless, an important information at p. 359 is the mention of a structure which „could have been a votive chapel" in the area where the three ceramic deposits were discovered. No further explanations are given for this shocking statement. The pottery itself[8] is compared and found similar to that discovered in sanctuaries at Naucratis and Delos (pp. 25-26), and along with the large Ionian amphorae (p. 96), the crown-vessels (pp. 205-206), and a votive offering in the shape of a leg[9], is presented as an argument for the presence of the temple of *Apollo Ietros* under the brick pavement of the

[7] CONDURACHI 1954, 155.

[8] An inventory of deposit α is presented at p. 359.

[9] This is not described and is nowhere to be found for further examination.

Christian basilica.

Even if Lambrino's discoveries appear as very important, the extreme lack of information regarding the conditions the archaeological discoveries were made in do not allow for any specific conclusions to be drawn. The detailed description of the area[10] in *Histria I* was made according to the information provided by the structures visible in the field at that time, and no connections with Lambrino's data can be made.

B) The objectives of the recent excavations.

According to the site's strategy imposed by Prof. Al. Suceveanu starting with 2001, all old sectors, unfinished or unpublished, were to be re-opened in order for research to be completed, the information published and the respective monuments to be either restored and introduced in the tourist circuit, or conserved and covered with earth, according to their importance. And the area around the so-called „Pârvan" basilica presents several important elements for Histria's historical and archaeological past.

First, the area is delimited to the South by the late-Roman defense wall; that is by the late-Roman defense walls[11] (phase A – Probus; phase B – Diocletianus/ Constantine; phase C – Theodosius I and phase D – Anastasius), of whose trajectories and trajectories in this area little is known – especially on how phase A (a wall with a different trajectory) was replaced by phase B.

Second, there are the problems raised by the late-Roman ecclesiastical complex: the position of the basilica and its relation with the late-Roman defense wall, the existence of an ecclesiastical complex and its function in the late-Roman city (a problem of special interest due to the existence of a similar complex to the North and North-East, formed by the Episcopal basilica[12] and the late-Roman residential district conventionally known as the „Domus" sector).

Third, there is Marcelle Lambrino's theory, concerning the existence of a sanctuary under the Christian basilica. Although Lambrino did not produce clear evidence of such a structure, the existence of a pagan sanctuary under a Christian basilica is a hypothesis never to be taken lightly, as an extensive bibliography[13] proves.

And last, but not least, an important element to be cleared is the situation of Greek monuments in the area. As it is known, apart from the sacred area, the structures uncovered in the Basilica „Florescu" Sector and an archaic structure under one of the Roman civil basilicas[14] are the only Greek buildings to be discovered on Histria's acropolis.

Following the general research strategy imposed on the site, taking into account the importance of the monuments discovered in the area and its

[10] CONDURACHI 1954, 155-164; the description concerns the basilica with its "porch", as well as the street to its north.

[11] For a full treatment of the issue, see DOMĂNEANȚU 1990.

[12] SUCEVEANU 2007.

[13] DAGRON 1977 and FRANTZ 1965 with references.

[14] See CCA 2003-2007 for the Basilica Florescu Sector and CCA 2001-2003 for the BTG Sector.

archaeological potential, the sector around the basilica located in the south-eastern part of the late-Roman city (as described at the beginning of the present paper) was re-opened in 2001 under the name of the Basilica „Pârvan" Sector.

A set of general objectives was established for the new excavations:

- Delimitation of the area affected by previous archaeological excavations, and an assessment of the damage they produced;
- Research of the southern side of the late-Roman defense wall and that of any other defense walls in the area;
- Research of the late-Roman ecclesiastical complex (the basilica, as well as the street and the large building to its North);
- Verify the Marcelle Lambrino's hypothesis concerning the existence of a temple underneath the Christian basilica;
- Research of the Greek monuments in the area.

Before passing to the structures uncovered in the sector, we would like to present the extent to which the area has been affected by modern excavations.

First of all, the entire area's stratigraphy has practically disappeared down to the present-day treading level (the last phase? of the Christian basilica and of the street to its North). From the beginning this situation transforms the effort to precisely date the last phase of the Christian basilica, as well as that of the street and large building to its North, into a hopeless endeavor.

To make matters worse, we have –thus far, as we have not covered yet all of the sector– identified several areas where the layers have been disturbed down to greater depths (fig. 1). The largest area disturbed by modern excavations covers the entire centre of the Christian basilica, down to the rock. The excavations were probably conducted by V. Pârvan, because it is there that we have identified a pit dug into the rock, which has clearly been excavated before (and approximately 1 m above it the spot was marked by a column fragment). This excavation also affected the entire stratigraphy of a Greek building (**CG 4**[15] – see further on), of a large Greek? wall (**Z29**[16] – see further on and fig. 2) and physically destroyed parts of other two Greek buildings (**CG 1** and **CG 2**).

The area West of the basilica was also affected by modern excavations, which disturbed the stratigraphy of the entrance to the basilica (the so-called „porch") and the structures immediately underneath (of which only scarce remains were discovered).

The basilica's north-eastern annex also underwent pre-war excavations, which destroyed only the area near the so-called secondary entrance (to be considered cautiously, as it is not mentioned in *Histria I*) down to a level of +4.68 m.

Another area of critical importance which was previously excavated is the area between phases A and B of the late-Roman wall (fig. 2), situation that prevented us from analyzing the stratigraphical relation between the two phases; also, South of the precinct, „outside" the late-Roman city, a 4 m-wide excavation

[15] **CG** stands for the Romanian conventional term „clădire grecească" = Greek building. Accordingly, for Roman buildings we will use the abbreviation **CR** = „clădire romană".

[16] **Z** stands for the Romanian „zid" = wall, and **S** for archaeological section.

along the wall was identified, starting from the south-western corner and ending at the point where the defense wall makes a corner, changing its trajectory from WNW-ESE to SW-NE.

Finally, the Christian basilica's walls have been reconstructed in 1959 from the current treading level, which renders them useless to a scientific output.

To sum up, the sector were heavily affected by previous excavations. No general stratigraphy can be established for the Christian basilica; no absolute stratigraphy can be established for **CG1** and **CG4**, and the stratigraphical relation between phases A and B of the late-Roman defense wall is lost (further on westwards the stratigraphy is disturbed by late-Roman dwellings from the „economic district"). There are, however, several seemingly undisturbed areas which will be used in order to establish the area's stratigraphy. One of them is the basilica's western part (the western profile of section **S1**, which covers the center of the basilica, and the eastern profile of **S1E**, which covers the area East of the basilica's entrance); another is its northern part (which contains the brick pavement of the last phase of functioning); other revealing profiles were obtained in the area of the apse and that of the north-eastern annex, and the street to the North also seems to be in a good state of preservation. A final area where further stratigraphical information (concerning the late-Roman defense wall, the basilica and its north-eastern annex) could be available is the area immediately East of the „Pârvan" basilica, covered with earth after Pârvan's excavations.

C) The archaeological complexes identified and investigated.

1) Structures dated to the Greek period.

Following the recent excavations we have identified several archaeological complexes dated to the Greek period – a **votive pit/*bothros***, a **large wall** (**Z29**) and **five buildings** (**CG 1-5**).

The **pit/*bothros*** is located in the centre of the space occupied by the Christian basilica (fig. 2), and was dug in the rock, though we do not know on which level it was started (the pit and all the levels above it were destroyed by Pârvan's excavation). We know that the material found inside by Pârvan was dated to the archaic and classical periods[17], which corresponds to our dating of the thick yellow clay layer that seems to cover the entire area starting at a level of approximately +2.50 m above the sea level; this layer is probably to be identified with that mentioned by Lambrino at pp. 14-15 of her book. We can therefore hypothetically assume that the pit was contemporary to the yellow clay level, and therefore to be dated to the 6th-5th centuries B.C. The pit is oval (2×1.60 m), has a N-S orientation and is approximately 2.50 m deep. Its function was probably religious, as its location on the acropolis and other analogies suggest.[18] What will never be known is whether the pit was a votive one or a *bothros*; the presence of a *bothros* would imply the presence of a sanctuary in the area, while a votive

[17] *Histria I*, 155.

[18] See CCA 2003, the Basilica Florescu Sector, CCA 2002, the BTG Sector and ALEXANDRESCU 2005, 199-200, 202, 205, 208, 211, for the *bothroi* of the temples of Aphrodite and Zeus.

complex could be linked to the city's southern limit.[19] Due to the level it was constructed at, and the dating of its material, it is –until now– the oldest archaeological complex uncovered by the latest excavations.

South of the pit, along the late Roman defense wall, we have identified a **large wall** (**Z29** – figs. 2 and 3). It was uncovered on a length of over 10 m (its maximum preserved height is 1.50 m near the so-called „gate" in the late Roman defense wall, and its thickness is of at least 1.10 m at the point where it has a „décrochement"), and seemed to have served as base for the late Roman defense wall; also, when the Christian basilica was constructed, its southern wall was built on **Z29**, after covering it with a layer of mortar. The building technique (green shale stones bound with yellow clay) and the depth at which it was built suggest a very early construction date. Its relative chronology (the fact that to the East the wall seems to have destroyed **CG4**'s southern limit) seems to suggest the end of the 6th century – beginning of the 5th century B.C. As to its function, it is difficult to assume anything, as its stratigraphy was destroyed and most of it is superposed by the late Roman defense wall and the mortar layer on which the basilica's southern wall was built. Its impressive dimensions suggest an important structure. Taking into account its location, on the acropolis' southern limit, one would immediately think of a defense wall. Even though this is not impossible, the building technique is totally different from that of the Greek defense walls discovered thus far.[20] Another possible use for this structure is terracing the terrain on the edge of the acropolis (our own excavations South of the late Roman defense wall, as well as a sonar sounding in the area, performed in 1996 by a German team[21], show that the late Roman defense wall was built on the margin of a rocky cliff that dropped abruptly and which most probably constituted the city's southern limit, as already supposed by the results of the excavation made in 1996 in the Domus area – S.IV). But unless we gain further information (which is highly improbable), **Z29**'s exact function will remain unknown.

CG1[22] was a rectangular structure (figs. 2 and 4) located under the Christian's basilica western half; only its northern (uncovered l 1.50, w 0.60 m, max. h 1.70) and eastern walls were discovered (the northern wall's western limit is still buried in the baulk separating S001 from S001E; its southern wall was completely destroyed by recent excavations and its western wall –if preserved– lies in the baulk previously mentioned). The building's foundation is 0.60 deep, and the maximum preserved height of the elevation is 1.10 m (the eastern wall); the walls are built of mostly green shale stones bound with yellow clay. Fortunately we identified the structure's treading level (context 1006, a yellow clay level uncovered at +3.10 m), on which we discovered a Hellenistic amphora and three stamped amphora handles, which dated the building at the beginning

[19] 12 Hellenistic amphorae set in a circle (unpublished) were discovered near the acropolis's southern limit (in the Domus Sector, section S. IV) in 1996.

[20] For details see ANGELESCU 2003-2005 with further references.

[21] For further details see HÖCKMANN, MÜLLER, PESCHEL, WOEHL 1997 and HÖCKMANN, PESCHEL, WOEHL 1996-1998.

[22] See n. 16.

of the 3rd century B.C. We have no indication as far as its function is concerned. One of the problems this structure raises is the fact that its eastern wall's upper course starts at a very small depth under the Christian basilica's treading level. This leaves us only two possibilities: either the area was abandoned starting with the Hellenistic period and down to the late Roman period, or –more likely than an abandonment of an area of the acropolis– when the Christian basilica was built all the layers and structures from the preceding periods (from the 4th century A.D. up to the Hellenistic period) were destroyed. What is certain is that, up to the present moment, we did not identify anywhere in the sector an archaeological complex dated clearly to the early Roman period (1st-3rd centuries A.D.).

CG2 (fig. 2) is a structure located East of **CG1**, in the northern part of **S001**; only two walls (WSW-ENE: l 1.80, w 0.40 m; NNW-SSE: l 1.50 m, w 0.50m) were partially and poorly preserved (on up to three courses), built also of mostly green shale stones bound with yellow clay (which suggests that it was built in the Greek period). The structure's stratigraphy was completely destroyed. If future excavations are to investigate the area along the basilica's northern wall, maybe we will obtain further information on this building.

CG3 (fig. 2) was supposedly a rectangular building made of adobe, located North of **CG1** –in **S002**–, near the basilica's northern wall. Only its western wall is partially preserved (l 1.20 m, w 0.30 m), while a small part of its southern wall (l 0.30 m, w 0.30 m) is now lost. A treading level was identified in connection to this building, on which we discovered a Fikellura amphora dated around the mid-6th century B.C.; this date is also confirmed by the construction technique: Greek archaic structures made of adobe have been discovered on the city's western plateau.[23] The treading level is covered with strong burn traces, which suggest a violent end of the building's use.

CG4 (figs. 2 and 5 is the best preserved Greek building we have discovered this far in the sector. It is made up of an almost square room (3.30 × 2.80 m) with the foundation and base of a (wooden?) central pillar in its centre. The structure's walls are made of mostly green shale stones bound with yellow clay; it was built directly in the archaic yellow clay layer mentioned above, by extracting the yellow clay in the area to be occupied by the future structure, and „covering" the pit's limits with stone walls. This technique accounts for the fact that on the inside the walls are very well built, while on the „outside" –really where the wall met the yellow clay– they follow the shape of the pit's margin, which results in a very irregular trajectory. The stone walls are preserved on only two courses above the archaic yellow clay layer. This can be the result of a violent process, ancient or modern, or maybe the building had an elevation made of adobe, now lost. Such types of semi-buried structures are well attested throughout the western and especially northern Black Sea areas.[24] The building's western wall continued southwards and seems to have been destroyed by the above-mentioned large wall (**Z29**). In this context, **CG4**'s southern wall seems to be a more likely a new limit of the structure (the wall's southern face has a highly irregular aspect, while its northern face is nicely built) after the construction of **Z29**, than a previous wall

[23] DIMITRIU 1966, especially 22 and 32.
[24] TSETSKHLADZE 2004, *passim*.

that divided the building into two separate rooms. The second hypothesis is supported by the fact that to the East, there is a gap in the southern wall, marked by four stones built at the same level with the central pillar –which could therefore have constituted a threshold that made the connection to the southern room. The level of destruction caused by the building of **Z29** and later of the late Roman defense wall makes it difficult to make any further assumptions on this situation. The building was first discovered during previous excavations and, as **S001**'s eastern profile shows (fig. 6), all the layers inside it were destroyed. We have discovered, only a few centimeters above the rock, fragments of late Roman pottery, which clearly indicates a modern intervention. Therefore our only stratigraphical data comes from the area around **CG4** - more precisely, it is the massive yellow clay layer. This layer was dated to the end of the 6th century B.C. by the material found in a pit discovered 1.50 m NW from **CG4**. The direct connection between the yellow clay layer and **CG4** is given by a projection of the latter's northern wall northwards (fig. 2), which rests firmly on the yellow clay level. Thus, a relative chronology indicates that **CG4** was in use somewhere between the end of the 6th and the first half of the 5th century B.C. The function of **CG4** remains unknown; its location on the acropolis, as well as the material it was built of, suggest that it was an important building[25] for the Greek city.

CG5 (figs. 2 and 7) is a rectangular building located directly under the Christian basilica's apse. It is made mostly of green shale stones bound with yellow clay. Up to the present moment we have partially uncovered the building's western, southern and eastern walls (the northern wall was not discovered). The structure's south-eastern corner was destroyed by the construction of the late Roman defense wall (fig. 7) and, later on, the Christian basilica's apse was built directly over its eastern and southern walls, as well as over the late Roman defense wall (which led Pârvan to speak about the basilica built *on* the late defense wall). **CG5** was built in the massive yellow clay layer and its foundations were laid directly on the rock (leveled with a compact layer of yellow clay). In this case it is clear that, even if the structure's internal treading level was located beyond the external treading level (the yellow clay level), its elevation was made of stone (**CG5**'s western wall is preserved on a height of 1.80 m). The structure's internal stratigraphy was relatively undisturbed; the lowest layer (context 4007) was dated by small atypical shards from the archaic and early classical periods (therefore contemporary to **CG4**). A more refined chronology will be offered by the final processing of the ceramic material.

2) The late Roman ecclesiastical complex.

The ecclesiastical complex is composed of the Christian basilica (5th-6th centuries A.D.), the street along its northern side and the large civil building North of the street. The elements that connect the three are the two thresholds that seal both ends of the street at the limits of the basilica, thus revealing a direct relation between the three. Our excavations have not touched yet the civil

[25] Another archaic building made of green shale stones was discovered by Catrinel Domăneanțu beneath one of the civil basilicas in the official district – see CCA 2002, the BTG Sector.

building, and research on the street has just started and has not yet produced any revealing results.

The Christian basilica, conventionally known as **Basilica 2**, was already exposed at the beginning of our excavations.[26] The only new information concerns the fact that the southern half of its apse was built directly on **CG5**'s eastern and southern walls and on the late Roman defense wall. Also, the masonry of its apse and northern wall indicate a succession of two phases of functioning (fig. 8). Also, another new element is the fact that the basilica's foundations are only about 1 m deep, which is very unusual for a building of this size (approximately 19.30 × 12.50 m). To its NE, following the trajectory of its northern wall, we have identified what seems to be an annex (figs. 2 and 9), directly adjacent to the basilica's apse and eastern wall (this far we have not identified the annex's eastern wall).

In 2004 we discovered – starting W of **Basilica 2**'s *synthronos*, going under its apse and westwards projection of the altar– the apse of anther Christian basilica (conventionally named **Basilica 1**). The apse (contexts 4002 and 5002) is 1.10 m wide, was uncovered on a length of 6 m and is preserved on a height varying around 0.5 m, which formed part of its foundation. Unfortunately, this means the church's entire elevation and its treading level(s) are now lost. It is made of mostly green shale stones bound with mortar; at its southern end, the apse seems to have been violently destroyed, while at its northern extremity it strangely ends in a neat line (figs. 2 and 10), as if the construction was abandoned there or the eastern wall was carefully dismantled from the apse northwards. Southwards the stratigraphy was destroyed by modern excavations, but to the North the situation is different, and still there are no traces of the eastern wall. Near **Basilica 2**'s western entrance we have uncovered the foundation of a wall (11 × 0.70 m) doubled by a colonnade (figs. 2 and 11), which could represent **Basilica 1**'s western limit. But until we find a direct link between the apse and the western wall and portico, this remains only a hypothesis. Hopefully, excavations of the street to the North will reveal other remains of this early basilica. We have to stress the fact that this basilica (for which we can –for now– only suppose the 5th century as a construction date) was the first Christian sanctuary on the spot. The date and conditions of its destruction remain in the dark, but it is clear that the second church –**Basilica 2**– was built only after the terrain had been thoroughly leveled and the remains of the first basilica almost completely removed.

The discovery of two superposed Christian basilicas is a situation similar to that found at the Episcopal basilica in Histria, which also superposes an earlier church.[27] Thus, the choice for rebuilding an entirely new church on the same spot could have a reason determined by the presence of a pagan sanctuary in the area. Another church in Histria –the Basilica Florescu – was built over structures with seemingly religious purposes.[28]

3) The southern part of the late Roman defense wall.

[26] It is scrupulously described in *Histria I*, 155-159.
[27] SUCEVEANU 2007, 17-18; BĂJENARU 2003-2005.
[28] See CCA 2001-2007, the Basilica Florescu Sector.

Although thoroughly investigated, the late Roman defense wall yielded several new elements following our excavations. The monument's stratigraphy in the area investigated until now was almost completely destroyed by previous excavations. Therefore, the future architectural study, doubled by a section through the wall, will probably bring more precise data on the monument's complicated archaeological situation.

First of all, during the regularization of Pârvan's excavation in the central area of **Basilica 2**, which resulted in the large section S001 (fig. 1), we have partially uncovered what seems to be a small gate in the wall, later on blocked by a wall made of stones bound with mortar. As half of the monument lies beneath the magistral baulk which will give an N-S profile of the basilica –and therefore will be the last to be dismantled–, we cannot speculate more on the exact use of this architectural element, or on its exact chronology.

Second, in S010 and S009 (the area where the two trajectories – **phases A** and **B** of the precinct wall– run almost parallel for about 15 m before they meet), phase B has two plinths (figs. 2 and 12). These plinths do not have the same trajectory, and the lower one disappears under the second one where the two phases meet. This, along with the fact that the two walls run almost parallel (**phase A** not only was preserved at the same height as **phase B**, but a sort of platform –see fig. 2– built between the two indicates that they even functioned together), suggests that **phase B** could have been built on an older defense wall, whose trajectory not only enlarged the late city's surface but also provided a solid base for the new wall. Otherwise it is difficult to understand the need for such a costly building program at such a short distance from **phase A**.

All the monuments mentioned in this section are still being investigated and will be published separately after research on them has come to an end.

D) The research and data-processing method used.

The method we have applied, starting with 2005, contains three levels of data gathering and processing:

1) For the **primary processing/field research** we have implemented a **system of paper-records** for each stratigraphical unit/context (layer, pit, and building structure), starting from the M.O.L.A.S. archaeological recording system, which allows us to gather and manage more precise standardized data on the monuments and complexes we excavate and study. Thus, each context has a standard number and description – dimensions, color, components, conditions of excavation, use, additional comments, dating, function and depth levels.[29] The actual record also contains a space reserved for a hand-sketch for better understanding the archaeological situation in question.

2) For the **secondary processing** stage these paper records, along with data for the sector, for each section, ceramic/artifact and sample package, are introduced each year in a **general database**. In this database we are also

[29] These are also standardized, as they are taken in reference to the same fixed point, whose absolute height we know and thus we obtain the absolute height of each monument in reference to the sea level.

connecting the gathered data with the photographic and drawings archive. The database does not serve only purely scientific purposes, but it also provides an accurate and detailed situation of the archaeological heritage discovered and researched in the sector.

3) For the **final processing** stage, all the data (AutoCAD drawings and databases) is integrated in a **GIS application,** thus obtaining a precise and reliable plan for the entire sector, based on new and precise topographical plans that are upgraded with field information each year. The importance of this plan resides in the fact that it also allows us to undertake precise, yet differentiated statistical, planimetrical and urban analyses for each monument apart or sets of monuments/complexes grouped in desired categories. We are therefore able to have a separate image for all the monuments from one period, see the evolution of the urban planning in the area etc.

The GIS application also contains data about old excavations, the trajectories of the railroads used for the wagons, the areas where the earth from old excavations was deposited, the main structures and information that was found in old publications – all the available information that is needed for a history of the excavations in the site.

On the other hand, using the AutoCAD drawings and the databases a complete and up to date record of the excavation is maintained, as part of the GIS application that is developing for the whole site.

***

After identifying the areas affected by previous excavations and creating an updated topographical plan for the entire system, the situation of the monuments identified is the following:

- research on the pottery and coins discovered in the **votive pit/*bothros*** will probably take another 4 years;
- information on **Z29** remains extremely scarce, and further investigations will be connected to the research of the late Roman defense wall;
- in 2008 we are going to finish the research on **CG4** and **CG5**;
- research on **CG3** is to be finished in 2 years, after the study of what seems to be a nearby large pit dug in the Archaic yellow clay layer;
- research on **CG1** is to be finished only when the N-S magistral baulk is dismantled;
- research on the two **Christian basilicas** is to be finished in a 2-3 years period, as further research on the street to their North and the area to their W and E is needed (especially the structures W of the main entrance and the north-eastern annex);
- research on the large **civil building** North of the street is scheduled to start in 2009;
- research on the **late Roman defense wall** is to continue, but will become a priority once research on the Christian basilicas has ended.

BIBLIOGRAPHY

ALEXANDRESCU 2005 - P. ALEXANDRESCU, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque (fouilles 1915-1989)*, Bucharest.

ANGELESCU 2003-2005 - M.V. ANGELESCU, *Histria. Sistemul de duble incinte în epoca greacă*, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 55-84.

BĂJENARU 2003-2005 - C. BĂJENARU, Histria – Basilica C. Rezultate preliminare, SCIVA 54-56 (2003-2005), p. 149-165.

CONDURACHI 1954 - Em. CONDURACHI *et alii*, *Histria I. Monografie arheologică*, Bucureşti.

DAGRON 1977 - G. DAGRON, *Le christianisme dans la ville byzantine*, DOP 31 (1977), p. 1-27.

DIMITRIU 1966 - Suzana DIMITRIU, *Cartierul de locuințe din zona de vest a cetății, în epoca arhaică*, in E. CONDURACHI (ed.), *Histria II*. Bucureşti, 1966, p. 19-131.

DOMĂNEANȚU 1990 - Catrinel DOMĂNEANȚU, *Die spätrömische Festungsmauer von Histria*, în P. ALEXANDRESCU, W. SCHULLER (ed.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwartzmeerküste, Xenia. Konstanzer althistorische Vorträge und Forschungen*, 25 (1990), p. 265–283.

FRANTZ 1965 - Allison FRANTZ, *From Paganism to Christianity in the temples of Athens*, DOP 19 (1965), p. 185-205.

HÖCKMANN, MÜLLER, PESCHEL, WOEHL 1997 - O. HÖCKMANN, O. MÜLLER, G. PESCHEL, A. WOEHL, *Histria an der Kuste des Schwarzen Meers. Prospektionsarbeiten im antiken Stadtgebiet*, Antike Welt 28 (1997), p. 209-217.

HÖCKMANN, PESCHEL, WOEHL 1996-1998 - O. HÖCKMANN, G. PESCHEL, A. WOEHL, *Zur Lage des Hafens von Histria. Die Prospektionskampagne von 1996*, Dacia N.S. 40-42 (1996-1998), p. 55-102.

LAMBRINO 1938 - Marcelle F. LAMBRINO, *Les vases archaïques d'Histria*, Bucharest.

PÂRVAN 1923 - V. PÂRVAN, *Histria VII. Inscripții găsite în 1916, 1921 și 1922*, Bucureşti.

SUCEVEANU 1982 - Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains*, Bucarest.

SUCEVEANU 2007 - Al. SUCEVEANU, *Histria XIII. La basilique épiscopale*, Bucarest.

TSETSKHLADZE 2004 - G. TSETSKHLADZE, *On the earliest Greek colonial architecture in the Pontus*, in C. J. TUPLIN, *Pontus and the outside World*, p. 225-278.

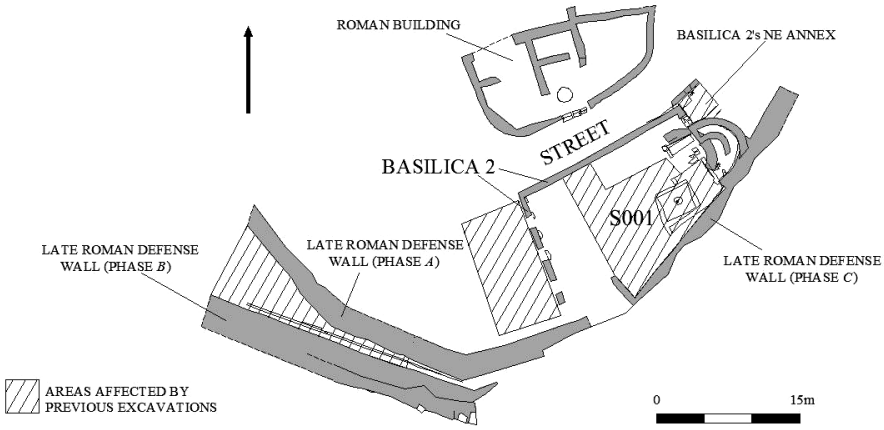

Fig. 1

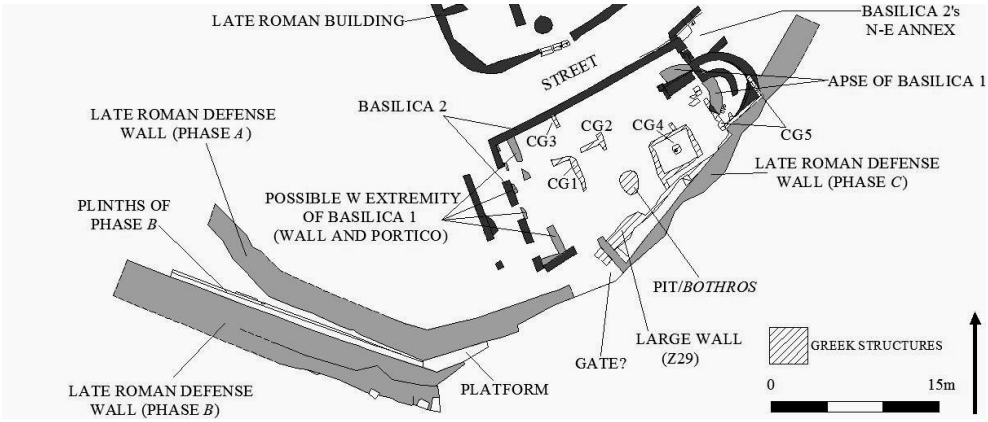

Fig. 2

Fig. 1-2. Areas affected by previous excavations.

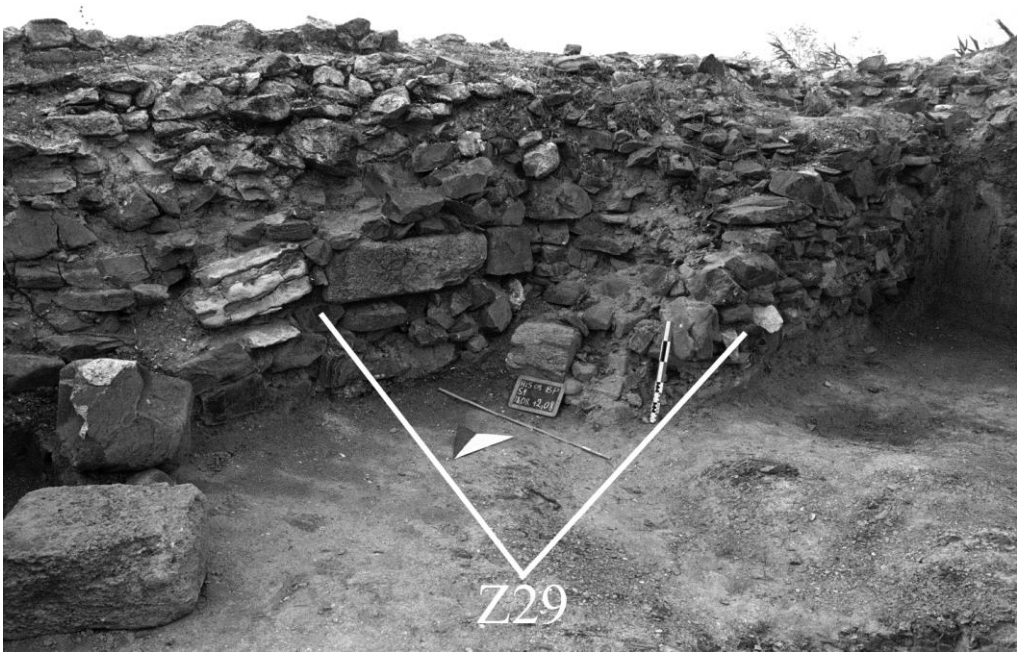

Fig. 3 - A large Greek wall (Z 29).

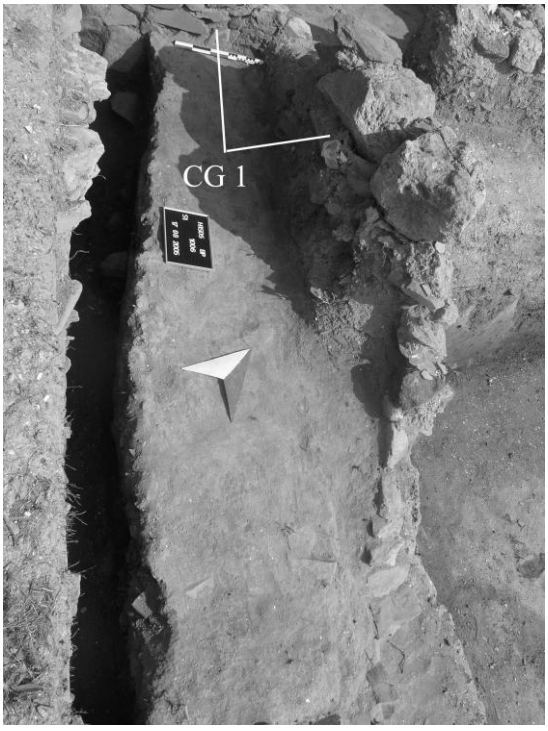

Fig. 4 - CG1, a Hellenistic structure.

Fig. 5 - CG4, an Archaic or early Classical structure.

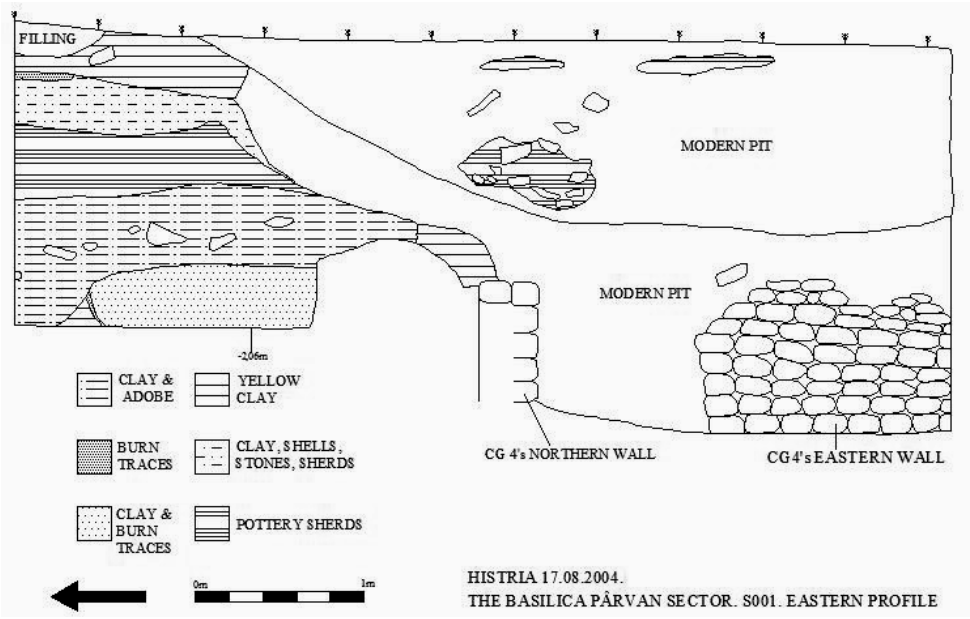

Fig. 6 - S001, eastern profile with the traces of previous excavations.

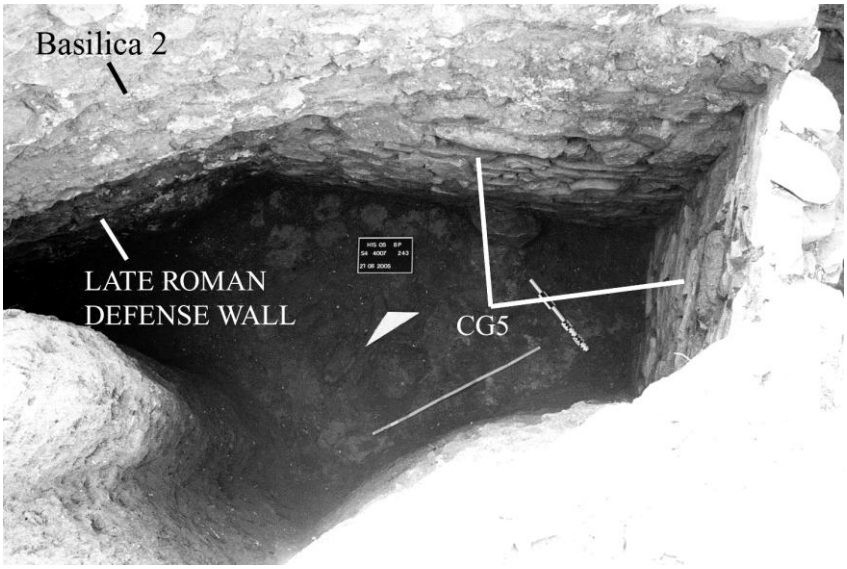

Fig. 7 - CG5, an Archaic or early classical structure.

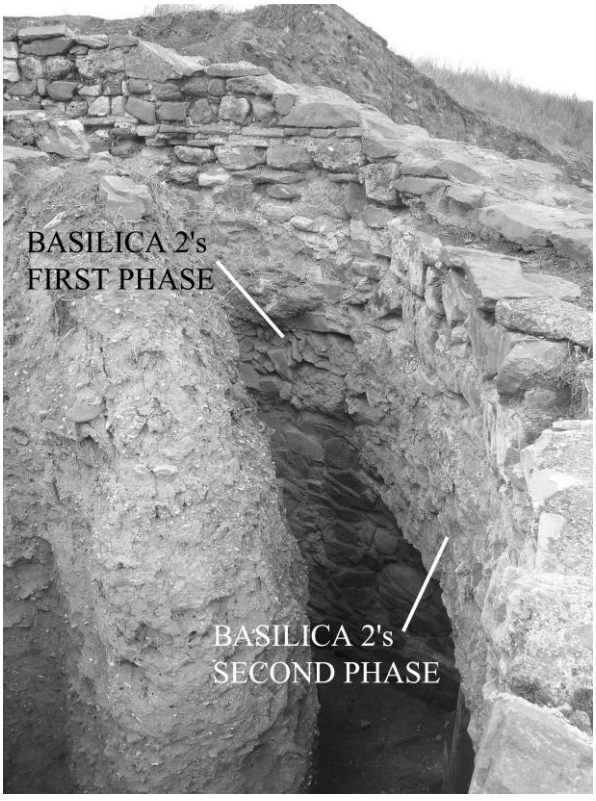

Fig. 8 - a. Basilica 2.

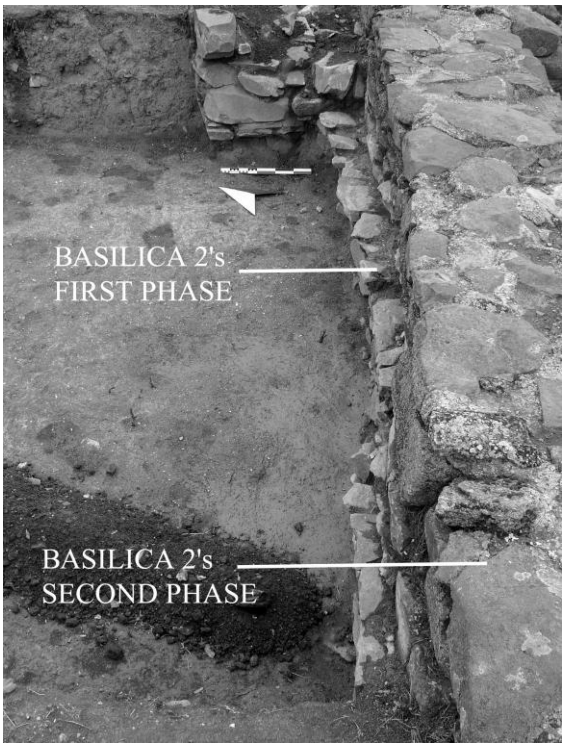

Fig. 8 b - Basilica 2.
The two construction phases visible in the apse's and northern wall' masonry.

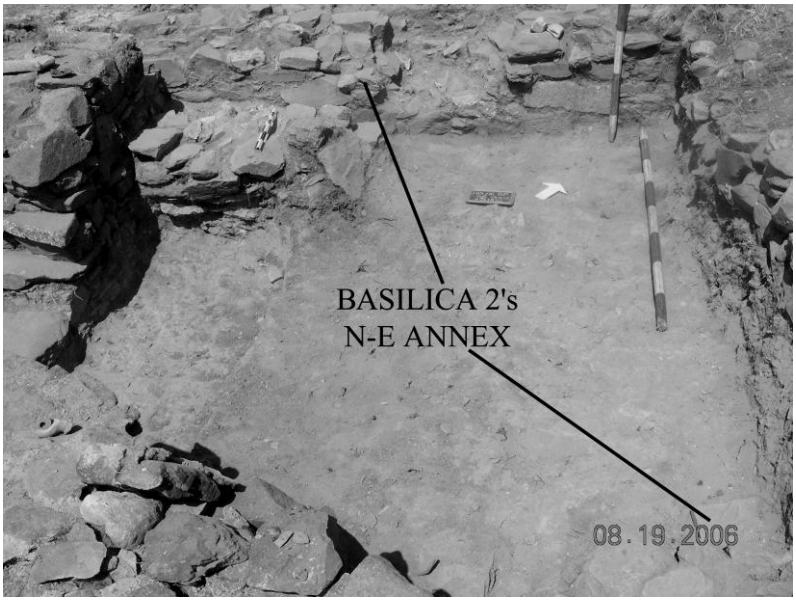

Fig. 9 - Basilica 2. The NE annex.

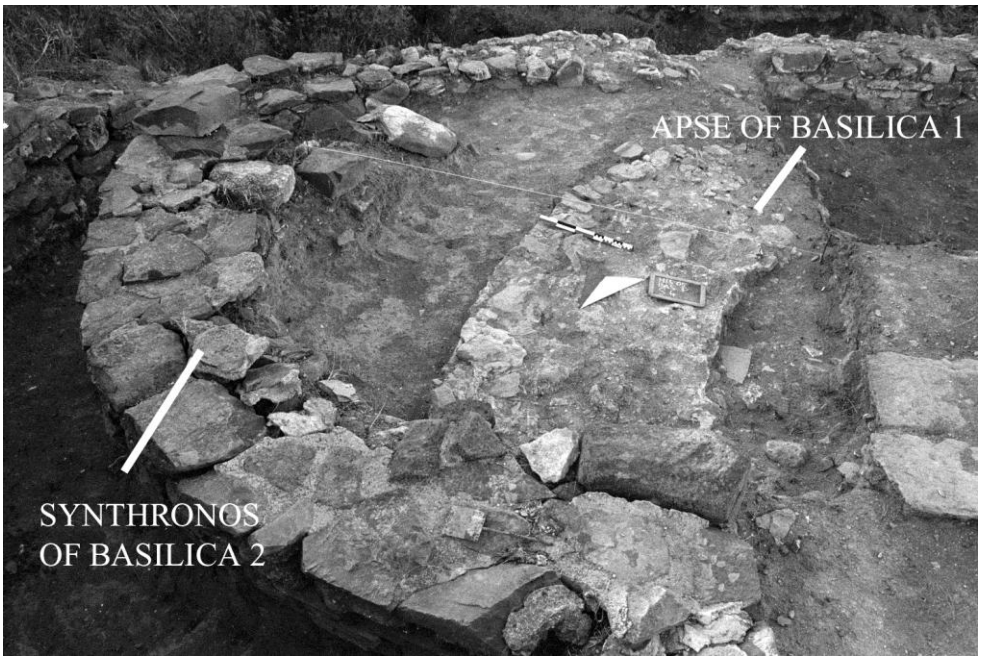

a

b

Fig. 10 - a, b. Basilica 1. The apse.

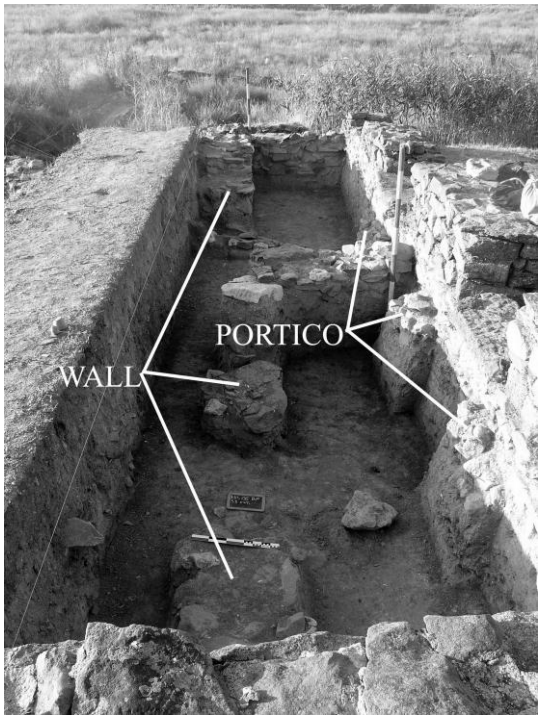

Fig. 11 - Wall with portico (under Basilica 2's western entrance) that may represent Basilica 1's western limit.

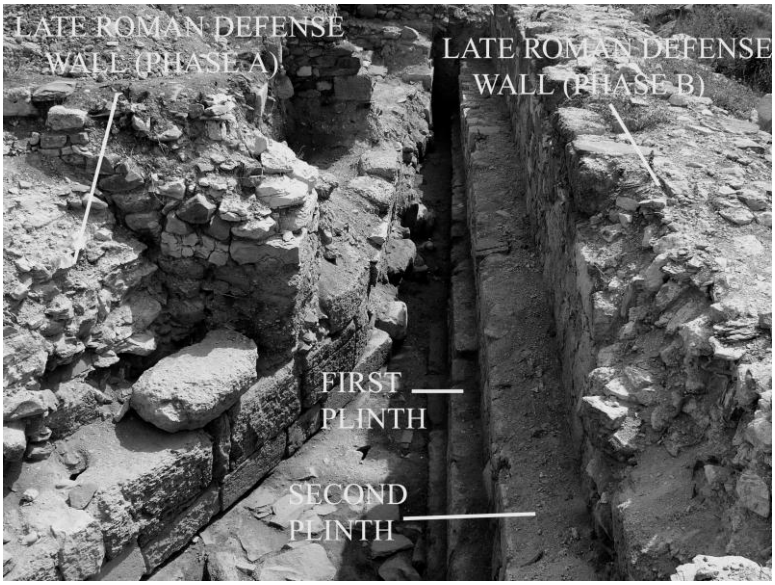

Fig. 12 - Phases A and B (with the two plinths) of the late Roman defense wall.

BASILIQUES DE L'EPOQUE DU HAUT CHRISTIANISME A DUROSTORUM - SILISTRA

Georgi ATANASOV (Silistra – Bulgarie)

Mots-clé: *basilique, résidence épiscopale, opus mixtum, céramique, monnaies, Goths, Avares, Protobulgares.*

Cuvinte cheie: *basilică, reşedinţă episcopală, opus mixtum, ceramică, monede, goţi, avari, protobulgari.*

În sec. IV-VI p. Chr. Durostorum este cunoscut ca un important centru roman în care a pătruns şi s-a dezvoltat creştinismul. Articolul prezintă mai multe edificii basilicale descoperite aici în ultimele decenii: basilica 1 – construită pe ruinele unor edificii mai vechi (databile în sec. II-IV p. Chr.); a fost distrusă la sfârşitul sec. IV p. Chr. probabil de invaziile goţilor (376-378 p. Chr.). Tipul arhitectural – basilică alungită cu trei nave şi absidă semicirculară-, este caracteristic pentru sec. IV – prima jumătate a sec. V p. Chr. Basilica reconstruită la sfârşitul sec. V - sec. VI p. Chr. va fi distrusă de un puternic incendiu, datorat invaziilor avaro-slave; basilica 2 – făcea probabil parte dintr-o reşedinţă episcopală cu sediul la Durostorum; un al 3-lea edificiu (documentat printr-o absidă semicirculară largă şi doi pilaştri masivi) se potriveşte marilor construcţii basilicale de sec. IV-V p. Chr.

Oraşul şi edificiile basilicale au de suferit în urma invaziilor avaro-slave de la sfârşitul sec. VI p. Chr. Este dificil de apreciat dacă în sec. VII unele basilici au fost reconstruite sau dacă se mai poate vorbi de o episcopie la Durostorum.

Les sources écrites présentent Durostorum de l'Antiquité tardive comme un grand centre du haut christianisme, ayant donné 12 saints martyres et bénéficiant d'un siège épiscopal dès le début du IVe siècle, avec, à sa tête, Mercurien-Auxentius[1]. Peu de temps encore, on ne connaissait pourtant pas de traces matérielles des édifices de culte de l'époque du haut christianisme. On savait néanmoins que la ville a continué à être un siège épiscopal au Ve et au VIe siècles, pour autant que soient enregistrés les noms des évêques Iakov (431), Monophilos (458), Jean (553) et Dulcissimus (fin du VIe siècle)[2]. Pendant les dernières années

[1] IVANOV, ATANASOV, DONEVSKI 2006, p. 263-358; ATANASOV, 2007.

[2] ILSKI 1995, p. 32-36, 43, 63-75; ATANASOV 2001-2002, p. 210-217.

on a découvert des martyriums, des tombeaux et probablement le palais des prélats de Durostorum aux Ve-VIe siècles[3]. D'ailleurs, on a pu localiser le palais épiscopal grâce à la destruction d'une grande basilique, découverte au cours des travaux de construction en face de l'Hôtel de la Police de Silistra en 1988[4].

1. *La Basilique en face de l'Hôtel de la Police de Silistra.* On a étudié en longueur une partie de sa nef centrale, l'abside, le porche et un passage de l'atrium (Fig. 1 - 5). Après la reconstruction effectuée, on a constaté qu'il s'agissait d'une basilique à trois nefs, à une seule abside, avec un porche non articulé et une cour (atrium ?). La longueur commune extérieure (avec le porche, l'atrium et l'abside) est de 32,80 m, le diamètre extérieur de l'abside est de 6,35 m, la longueur intérieure du naos est de 21 m, du porche 2,00 m et de l'atrium (légèrement trapézoïdal) *ca*. 5,90-6,20 m. Grâce à l'arc reconstitué de l'abside, on a pu constater que la largeur de la nef centrale était de 6,20 m, ce qui supposait (d'une manière hypothétique) que les nefs latérales étaient de *ca*. 3,10 m. Les nefs sont divisées par sept colonnes dont le diamètre est de 40 cm, dont les bases (quatre bases sont conservées *in situ* - deux en marbre en provenance d'anciens édifices du IIe siècle (Fig. 6, 7) et deux en calcaire) reposent sur un stylobate massif large de 0,70 m et à une fondation profonde de 1,00-1,30 m (Fig. 5, 11) et, dans la zone de l'abside, de 1,80 m. Entre les colonnes, il y a eu une basse barrière ajourée en marbre (Fig. 8, 9) fixée dans des lits spécialement creusés à la base des colonnes (Fig. 7). Au cours des liturgies, elle limitait l'accès des laïques, concentrés dans les nefs latérales, jusqu'à la nef centrale où le clergé officiait le cérémonial. L'existence de cintrons n'est pas certaine, car l'abside ne conserve que son soubassement. À en juger d'après la base du mur, conservée en partie, et d'après la base de la nef Nord, les murs extérieurs de la basilique sont larges de 0,80 m et fondés à une profondeur de 1,70 m. (Fig. 5). Une telle disposition du soubassement révèle l'absence d'absides (*pastophores*) devant les nefs latérales dans le plan initial ainsi que dans les reconstructions postérieures. Le mur transversal qui se trouve entre le naos et le porche est d'une largeur de 0,70 m et est fondé à une profondeur de 1,70 m. Le mur Ouest extérieur du porche est entièrement démantelé mais, au vu du lit de la base et de l'absence d'une partie de la couche en briques, on peut constater que sa largeur est de 0,80 cm et qu'il a été fondé à une profondeur de 1,70 m. Lors de cette reconstruction on a pu déterminer les dimensions extérieures de la basilique (avec l'abside et le porche) : 27,80 x 15,30 m. Le naos de la basilique est couvert de briques (à des dimensions différentes) et de plaques en céramique (Fig. 5, 6). L'espace de l'autel (*bema*) est surmonté d'une marche et est revêtu en marbre. Le porche est élevé à 50 cm au-dessus du niveau du naos et il est couvert de panneaux composés de briques rectangulaires et hexagonales (Fig. 6, 10). L'atrium est au niveau du porche, le plancher étant couvert de plaques en pierre. Sur le mur conservé en hauteur, entre le porche et le naos, on a constaté que la maçonnerie était en *opus mixtum*, avec deux assises successives de pierres taillées (de petites et moyennes dimensions et liées à l'aide d'un mortier rouge) et deux à trois assises de briques. La stratigraphie verticale prouve que la basilique a été élevée sur les décombres d'édifices plus anciens (Fig. 5, 12). Le lœss stérile dans la

[3] ATANASOV 2002, p. 55-65; idem 2004, p. 7-10; idem 2004-2005, p. 275-287.
[4] ATANASOV 2004-2005, p. 275 – 277.

partie Est sous le stylobate se trouve à la cote de *ca*. 17,70 m par rapport au niveau de la mer. Au-dessus, on distingue des traces d'incendie sur lesquelles repose une couche de *ca*. 0,20-0,45 m d'argile. Par endroits, on trouve des traces de charbon, de pierres brisées et de la chaux, suivies d'une couche d'argile de couleur brun foncé sur laquelle repose le stylobate à la cote 18,50 m (Fig. 5, 12). Contrairement au stylobate des colonnes, l'abside et le mur Est du naos sont enfouis à une plus grande profondeur, à la cote de 17,60 m, c'est-à-dire à 0,30 m dans le lœss solide. À la même cote est enfouis la fondation du mur Ouest aussi, mais ici le terrain est plus incliné et la première rangée de pierres se trouve à peu près au niveau du lœss stérile. À une grande profondeur (cote 19,60-19,50 m) sont enfouis les fondements du mur Ouest de l'atrium.

Pour la datation de la basilique, d'une très grande importance s'avèrent être les fragments céramiques découverts dans les horizons et sous revêtement en briques du naos et du porche (cote : *ca*. 19,60-19,50 m) et datés des IIe-IVe siècles. Il convient aussi de signaler qu'entre le revêtement en briques de l'église (cote 19,50 m) et la cote de la pose des fondements du stylobate et à 0,30 cm en dessous, il existe une couche culturelle épaisse correspondant aux ruines d'édifices antérieurs et dans laquelle on a découvert des monnaies des IIe-IVe siècles et surtout des fragments céramiques. Parmi eux, attire l'attention un grand fragment de coupe (Fig. 21) découvert lors du nettoyage des fondements du mur Ouest du porche à la cote 18,70 m. La coupe est en argile pure et cuite, de couleur gris-noir[5]. L'embouchure est fortement évasée et présente une décoration incisée. Sur les surfaces intérieure et extérieure du corps du vase il y a des traces de polissage. Selon la classification de L. Vagalinski, on peut l'attribuer aux coupes du type II, variante 4, datées des Ier-IIe siècles ap. J.-C. L'appartenance ethnique de ce type est sujette à des discussions. D'aucuns l'attribuent à l'étape la plus ancienne de la culture Sântana de Mureş-Tchernyakhov[6], beaucoup d'autres mettent en relation son apparition en Dobroudja avec les invasions des Carpes[7], enfin y en a-t-il d'autres, plus prudents, qui pensent que sa diffusion est due à la population provinciale romaine[8]. Compte tenu de la présence de vases de ce type dans les nécropoles, l'existence de certaines traditions maintenues par les Thraco-Gètes locaux romanisés n'est pas à exclure. Quoi qu'il en soit, ce qui importe dans ce cas, c'est le fait que nous découvrons pour la première fois au cours des recherches à Durostorum un type aussi ancien de céramiques des Ier-IIe siècles ap. J.-C., correspondant donc aux débuts de la cité créée par l'empereur Trajan aux environs de 106 ap. J.-C. Neuf autres fragments de céramique noire polie (Fig. 22), découverts surtout dans la moitié Ouest de la nef centrale de la basilique, où le plancher est détruit, peuvent éclairer la chronologie de la basilique et les processus historiques à Durostorum. Ils appartiennent à des vases tournés au tour rapide, d'une argile pure et bien cuite. La surface gris foncé est couverte d'un réseau de bandes polies et de bandes larges incisées. Ce type céramique connaît une large diffusion en Dobroudja et dans la région du bas et du moyen Danube.

[5] VAGALINSKI 2002, p. 107-109, Ky 160-174.
[6] DIACONU 1970, p. 247.
[7] BICHIR 1976, p. 65-66; SCORPAN 1968, p. 341-376; COMŞA 1972, p. 223-225.
[8] BICHIR 1976, p. 65-66; VAGALINSKI 2002, p. 103.

La plupart des chercheurs le datent des IVe-Ve siècles et attribuent son apparition aux barbares du Nord et surtout aux Goths[9]. Malheureusement, les céramiques de ce type découvertes dans la basilique sont trop fragmentaires pour en dire davantage; d'après les fragments plus caractéristiques, on peut suppose qu'ils proviennent de brocs et de pots[10].

Pour la détermination de la date du début de la construction de la basilique, d'une énorme importance s'avèrent être les monnaies datables du IIe au IVe siècle et dont les plus tardives sont celles de Constantin II (337-340) et de Valentinien (364-375). Les monnaies trouvées sous le revêtement du pavé datent aussi de la première moitié du IVe siècle. Au cours de l'étude de l'abside, ont été signalées des fondations de constructions plus anciennes, lesquelles avaient été incendiées et dont les blocs ont été enlevés jusqu'au soubassement (Fig. 5). La limite inférieure de la construction ne se laisse pas entièrement précisée, néanmoins, l'absence de monnaies et d'autres trouvailles de la deuxième moitié du IVe et du Ve siècle est significative. Si on peut se fier à cette stratigraphie, aux monnaies et aux trouvailles mentionnées ci-dessus, on est en droit de supposer qu'à l'endroit de la basilique il y a eu des édifices antiques des IIe-IVe siècles, détruits et incendiés à la fin du IVe siècle. Cela s'est passé probablement pendant la grande invasion des Goths de 376-378. La plupart des chercheurs acceptent que les Goths de Fritigern et d'Alaviv avaient franchi le Danube près de Durostorum, lorsque toute la Dobroudja et la Thrace de l'Est furent ravagées[11]. On constate qu'après l'incendie, le terrain a été recouvert de terre jaune et d'argile brun foncée et que sur le tassement ainsi constitué sont posés les stylobates de la basilique.

Un autre élément très important pour la datation s'avère être l'architecture de l'église. Le type architectural (basilique allongée à trois nefs, avec une abside semi-circulaire à grand diamètre, porche non articulé et atrium) est typique pour le IVe s. et la première moitié du Ve s. C'est de cette époque que datent les basiliques de Hisar (N° 5), Sofia (N° 1), Kabilé (N° 2), le premier horizon de construction de la basilique épiscopale de Novae, la „basilique" en marbre de Tropaeum Traiani, les basiliques de Niculitsel, Bizoné, etc., proches quant à leurs plans et à leurs dimensions de la nôtre[12].

On sait déjà que les basiliques à naos allongés, à porches non articulés, avec des atriums et surtout celles à de larges absides semi-circulaires à l'extérieur et à l'intérieur, qui occupent tout l'espace devant la nef du milieu, sont plus anciennes et datables du milieu du IVe jusqu'à la deuxième moitié du Ve siècle. En effet, vers la fin du Ve siècle, ont été enregistrés des cas où sur des absides semi-circulaires sont construites des absides polygonales (à trois ou à cinq côtés, comme dans le cas de la basilique N° 3 à Hisarya, de Gabrovo, Krumovo pole, etc.). On ajoutait des absides devant les nefs latérales (*protezis* et *diakonikon*), comme c'est le cas à Novae. En même temps, les porches commencent à être articulés et les atriums sont délaissés[13]. Une des têtes de colonne, datée vers la fin du Ve ou du VIe siècle,

[9] VAGALINSKI 2002, p. 8-39.

[10] VAGALINSKI 2002, K 59, G 261, 288.

[11] WOLFRAM 1990, p. 84-86; SČUKIN 2005, p. 255-257.

[12] ČANEVA-DEČEVSKA 1999, p. 69, 84-86, 168, fig. 2, 5; BERNATZKI, KLENINA 2002, p. 97-105, fig. 3; LUNGU 2000, p. 72, 77, fig. 16, 21.

[13] TESTINI 1958, p. 589-591; ČANEVA-DEČEVSKA 1999, p. 67-87.

trouvée au Nord de la basilique (Fig. 13), trouve des analogies parmi les têtes de colonne d'Odessos (Varna)[14]. Des centaines de fragments en marbre, trouvés dans la partie Est du naos, devant le presbytère, représentent un témoignage incontestable d'une basilique très richement décorée à l'intérieur (Fig. 14-17). À une étape postérieure, la basilique est reconstruite après des démolitions dues aux cataclysmes naturels (tremblement de la terre), aux problèmes de construction ou bien à des invasions ennemies. Les stylobates sont renforcés avec des bases en pierre complémentaires liées à l'aide de l'argile. Le revêtement secondaire est composé de matériels divers et, à la différence du premier, il repose sur argile jaune. Un chapiteau de type *kempfer* avec croix (Fig. 16), découvert dans la moitié Ouest du naos, date d'une époque plus tardive, de la fin du Ve ou du VIe siècle[15]. La basilique est détruite à la suite d'un fort incendie, lors duquel la toiture est tombée sur le plancher.

Grâce à un trésor composé de parures en argent et de 3 monnaies - une de Justinien II (565-578) et deux de Constantin IV (668-685), découvertes dans les débris de la partie Nord (Fig. 19-20)-, on peut supposer que la basilique a été détruite lors de l'invasion de la ville par les Protobulgares, vers la fin du VIIe siècle[16]. Pourtant, récemment on a mis en doute cette idée. Cécile Morrisson prête une attention particulière aux monnaies en argent du trésor de la basilique dans son rapport devant le Congrès de numismatique à Madrid, en 2002. Elle mentionne que les exemplaires que l'on attribuait à Constantin IV sont en effet le résultat d'une émission jubilaire anonyme de monnaies frappée en 530 par Justinien I (527-565) à l'occasion du 200e anniversaire de Constantinople et qui a continué par Justin II[17]. Si cela s'avère vrai, alors la destruction de la basilique doit être liée aux invasions des Avares, à la fin du VIe siècle, plutôt qu'à la prise de Dorostolon par les Protobulgares à la fin du VIIe siècle. Selon Al. Boev, qui a trouvé le trésor, celui-ci se trouvait dans les soubassements de la colonnade et, à en juger d'après la cote, sous le deuxième revêtement de la basilique. Eu égard à cette position stratigraphique, il n'est pas exclu que la basilique ait été endommagée lors des invasions avaro-slaves, vers 585[18] et qu'elle ait été reconstruite peu de temps après. C'est peut-être au cours de ces reconstructions de la fin du VIe siècle, qu'il convient de dater le renforcement des stylobates, le revêtement sur support en argile, le remplacement des bases en marbre détruites avec des bases en calcaire grossièrement taillées et l'ornement à des chapiteaux du type *kempfer*.

2. *La basilique devant le garage de la Municipalité.* Selon moi et d'après les témoignages des participants aux travaux de terrassement de 1988, au Nord et

[14] BEŠEVLIEV 1964, p. 94-95, n° 137.

[15] A propos de leurs analogies du VIe siècle, voir BARNEA 1969, p. 23, fig. 4.

[16] ANGELOVA, PENČEV 1989, p. 38-43.

[17] Les rapports au congrès numismatique de Madrid ne sont pas encore édités. J'ai connu le résumé du rapport de Cécile Morrisson par l'intermédiaire d'Ernest Oberländer, qui a attiré mon attention que, d'après les paramètres poids et dimensions, les monnaies de la basilique furent frappées au temps de Justinien II plutôt qu'au temps de Justinien Ier, comme le suppose Cécile Morrisson. Pour un bref résumé du rapport, voir: C. MORRISSON, *Donativa et largesses en temps de crise : de l'or à l'argent (VIe-VIIe siècles)*, in XIIIème Congrès International de Numismatique (Résumé). Madrid, 2003, p. 179 – 180.

[18] DIMITROV 1993, p. 3-19; ATANASOV 2001, p. 185-187; MADGEARU 1997, p. 19.

tout près de la basilique étudiée en partie en 2004, il y avait une deuxième basilique de l'époque du haut christianisme. On en connaissait une base en marbre et une tête de colonne de la fin du Ve ou du VIe siècle (Fig. 13); diamètre de la colonne: 50 cm. De cette construction massive, dans le profil Ouest de la fouille, sont conservés des murs massifs et une entrée; on constate qu'elle a une orientation Ouest-Est. La construction est d'une meilleure qualité en *opus mixtum*, avec des fondements profonds de 1,80 m (Fig. 3, 26-28). Dans ce cas aussi, on peut établir une stratigraphie verticale distincte. Le lœss solide se trouve à la cote 16,95 m, le fondement du mur étant enfoui entre 0,25 – 0,40 m et atteignant les cotes 16,70-16, 45 m. Au-dessus du lœss, il y a une couche fortement brûlée (le même incendie du dernier quart du IVe siècle qui a été remarqué dans la partie Est de la basilique, sous le stylobate, à la cote 17,70-17, 90 m), d'une épaisseur de 0,45 m, dans laquelle on a découvert des fragments céramiques datables du IIe au IVe siècle. Fait suite un terrassement du terrain à l'aide de terre jaune et de terre mélangée qui atteint une cote correspondant à la limite entre le soubassement et l'élévation – soit 18,20 m. Au Nord-Est du mur, entre celui-ci et l'atrium de la basilique, on a découvert les limites d'un autre grand édifice (d'après des observations antérieures, plus ancien ou contemporain aux basiliques), mais les constructions modernes empêchent les fouilles. Dans ce cas, il faut mentionner expressément qu'il y a 15 ans, lors d'un sondage à 30 m nord-ouest du mur, devant le garage de la Municipalité, on a découvert trois cloches d'églises byzantines. De futurs sondages au Nord et à l'Ouest peuvent éclaircir le caractère du bâtiment. Il convient néanmoins de rappeler que beaucoup de résidences épiscopales du Ve et du VIe siècle, comme Salone, Éphèse, Gerasa, Djemila, Sandanski, Histria, Héraclée Lynkestis, etc. comprennent deux grandes basiliques[19]. D'ailleurs, encore J. Hubert, dans une étude spécialement consacrée aux doubles basiliques, mentionne qu'en règle générale elles caractérisent les centres épiscopaux[20]. D'après lui, la présence de deux basiliques est due au fait qu'au Ve siècle, les basiliques épiscopales étaient communément érigées aux endroits liés au culte des martyres ou destinées à abriter leurs reliques dans les villes. Ainsi l'une des basiliques remplissait le rôle de cathédrale épiscopale et la deuxième de basilique-martyrium[21]. Malheureusement une grande partie de la documentation sur la basilique de Silistra a été effacée par les nouvelles constructions, ce qui suppose une approche forcément hypothétique dans nos analyses. Cependant, grâce à l'hagiographie de Saint Jules de Dorostolon, on apprend qu'au temps des persécutions, en 304, il y avait à Durostorum un „endroit habituel" où, au cours de quelques mois, furent abattus 8 chrétiens[22]. Il n'est pas précisé où se trouvait cet „endroit habituel", mais il ressort du contexte qu'il n'était ni hors de la ville ni dans le camp légionnaire. Eu égard à la pratique de construire les basiliques chrétiennes aux endroits consacrés par le sang des martyres[23] et compte tenu du

[19] MÜLLER-WIENER 1989, p. 657-709, fig. 6, 8, 20; IVANOV, SERAFIMOVA, NIKOLOV 1969, p. 204; DIMITROVA-MILČEVA 2002, p. 277-281.

[20] HUBERT 1977, p. 168-170.

[21] *Ibidem*, p. 170 – 176.

[22] HARNACK 1891, p. 51-52 ; ATANASOV 2004, p. 7-10.

[23] GRABAR 1946, p. 28.

fait que la basilique découverte est relativement ancienne (les monnaies et les céramiques en indiquent comme *terminus post quem* la deuxième moitié du IVe siècle), il est possible qu'elle ait été érigée justement à un tel endroit. Enfin, vers la fin du IVe et au Ve siècle la pratique de fonder les basiliques épiscopales à des endroits liés au culte des martyres dans les limites des villes de l'antiquité tardive est encore plus manifeste[24]. J'ai déjà signalé qu'à ce couple de basiliques on peut lier le grand bâtiment public, situé à *ca*. 80 m à l'est[25]. Il fut construit sur les décombres d'une *villa* urbaine démolie au IVe siècle (Fig. 30, 31). Le plan (une salle centrale avec abside et deux espaces latéraux ; dimensions 17 x 11, 60 m), la proximité de l'église et les plans très proches des palais épiscopaux à Stobi, Salone, Sidè, etc. permettent la supposition qu'il s'agit de la résidence épiscopale des évêques de Dorostolon aux IVe-VIIe siècles. Le plan et les dimensions de la petite salle de bains sont très semblables à ceux de la salle de bains épiscopale de Novae.

3. *La Basilique de la rue „San Stefano"*. À *ca*. 180 m Nord-Est du couple de basiliques, au cours des travaux de construction d'un immeuble, au milieu des années 70 du XXe siècle, on a découvert l'abside d'une construction massive. Elle a une forme semi-circulaire (diamètre intérieur 10,00 m ; épaisseur des murs aux parties droites 1,00 m et à la partie supérieure 1,80 m). Vers sa partie supérieure, il y a aussi deux pilastres massifs (2,00 x 1,00 m), la distance entre les deux étant de 2,60 m (Fig. 2, 29)[26]. Les suppositions du P. Donevski qu'il s'agit d'une abside de basilique de l'époque du haut christianisme reposent sur l'orientation Ouest-Est avec une petite déviation vers le Sud. En effet, on peut supposer que l'on a affaire à une *exedra* de salle de bains ou bien à un bâtiment public, mais ce qui demeure remarquable, c'est que ces éléments de l'architecture civile ont, en règle générale, des murs plus étroits et ne présentent pas de pilastres, lesquels jouent dans ce cas le rôle de contreforts. Il est évident que le mur demi-circulaire étudié recevait un grand poids, ce qui suppose une hauteur et des envoûtements caractéristiques des absides des autels des grandes basiliques. À part tout ça, l'abside découverte à Silistra est spacieuse, profonde, avec un demi-cercle allongé, typique pour les églises de l'Afrique de Nord et de l'Orient[27]. Quant aux pilastres, cette particularité est caractéristique pour les basiliques des IVe-Ve siècles, comme Saint Pierre et Santa Maria Maggiore, Santa Sabina à Rome, les basiliques de Nikopolis (basilique A) et de Philippes (basilique B - l'analogue la plus proche quant aux dimensions et la situation des contreforts) en Grèce du Nord, les basiliques de Milet, Lesbos, Serdica (le quartier Lozenetz), etc.[28] Analogues au monument de Durostorum sont les basiliques à trois nefs et une abside, l'abside étant généralement semi-circulaire. Sa largeur intérieure, plus de 10 m, suppose une

[24] MÜLLER-WIENER 1989, p. 704.

[25] ATANASOV 2004-2005, p. 275 – 287; IVANOV, ATANASOV, DONEVSKI 2006, p. 342 – 349, fig. 13, 14.

[26] IVANOV, ATANASOV, DONEVSKI 2006, p. 212 – 213, fig. 19.

[27] DELVOYE 1966, Col. 248, Abb. 4, 5.

[28] LEMERLE 1945, p. 467-470, pl. XL-LI; DELVOYE 1966, Col. 523-527, Abb. 2; SOTERIOU 1931, p. 189-191, 201-203, fig. 21, 22, 33, 34; KRAUTHEIMER 1987, p. 43-50; ВИА 4 (1966), p. 23-26, fig. 6, 10-2.

largeur de la nef centrale de *ca*. 12 m, ou bien la largeur totale de la basilique de *ca*. 25 m. Tout cela la rend comparable aux plus grandes basiliques de l'époque du haut christianisme dans la région de Tomi, Tropaeum Traiani, Odessos, Novae et Marcianopolis[29].

Toujours avec une très grande basilique pourrait être mise en relation la base de colonne, trouvée à Silistra, haute de 0,67 m, large de 0,51 m et épaisse de 0,50 m. Le piédestal rond pour la colonne, d'un diamètre de 0,50 cm, indique indirectement que l'église a eu des dimensions importantes[30]. Sur les 4 faces de la base, il y a 4 croix à des extrémités ornées et au-dessus de l'une des croix l'inscription † Ἐν τούτῳ νικᾶ - „† Vainc avec cela" (Fig. 18). Il est évident qu'il s'agit du présage vu au ciel par Constantin le Grand avant la bataille livrée contre Maxence[31].

En général, dans les grands centres antiques, les églises épiscopales et les résidences les accompagnant étaient construites hors du centre parce que ce dernier était déjà occupé par des bâtiments publics imposants. Mais s'il y avait des possibilités, la résidence épiscopale se trouvait au milieu de la ville, où elle occupait la place qui lui revenait de droit comme centre de la vie spirituelle et culturelle. Cela était valable pour les villes ayant reçu des cathédrales épiscopales plus tard ou bien après que les bâtiments du centre-ville furent démolis au cours de divers événements[32]. C'est, je pense, le cas de Durostorum. Grâce à la stratigraphie verticale du terrain établie pendant la recherche des deux basiliques en face de l'Hôtel de la Police à Silistra, on a constaté une couche entièrement brûlée avec des céramiques et des monnaies des dernières décennies du IVe siècle. Les édifices démolis sous les basiliques et le palais épiscopal, témoignent du fait que pendant le conflit apocalyptique entre les Goths et les Romains en 376-378, la ville a été détruite[33]. C'est surtout la partie centrale qui a été détruite parce que les basiliques se trouvaient approximativement à mi- chemin des ex-*canabae*, entre le camp de la légion et le *castellum* construit au début du IVe siècle au bord du Danube (Fig. 1, 2). Cela offrait la possibilité d'ériger de nouveaux édifices dominants sur les terrains rendus libres dans le centre de la ville : les basiliques et la résidence épiscopale. La précision des datations des nouvelles constructions, soumises aux lois de la théorie et des pratiques chrétiennes d'urbanisation, est difficile à établir. Si l'on prend en considération les particularités purement architectoniques, la plus ancienne semble être la grande basilique de la rue « San Stefano », dont les analogies se retrouvent parmi les basiliques de la deuxième moitié du IVe et du début du Ve siècle. Il paraît que la basilique en face de l'Hôtel de la Police ait été érigée au Ve siècle et, un peu plus tard, la deuxième basilique - direction Nord. En fonction de ce couple de basiliques, on peut dater la soi-disant résidence épiscopale, parce que ces trois édifices de culte sont construits en *opus mixtum*.

[29] LUNGU 2000, fig. 6, 16; BIERNACKI, MEDEKSZA 1995, p. 9-23.

[30] BEŠEVLIEV 1952, p. 67, n° 113.

[31] Eusèbe, *De vita Constantini*, I, 28 (= PGr., 20, col. 944); NERSESSIAN 1962, p. 218-220, fig. 15; ZEILLER 1939, p. 329-339.

[32] DAGRON 1977, p. 4 - 6; MÜLLER-WIENER 1989, p. 652, 697 - 701, fig. 22-23.

[33] WOLFRAM 1990, p. 84-86; *Istorija na Dobrudža*, 1, p. 161-162; VELKOV 1988, p. 29.

D'après les résultats des études accomplies jusqu'à présent, il s'avère que les grandes destructions lors des invasions slavo-avares de la fin du VIe siècle n'épargnèrent pas Durostorum-Dorostolon et, par conséquent, les bâtiments de culte chrétiens. Il convient de rappeler à ce propos que vers la fin du VIe siècle les reliques de martyres furent exportées et que l'évêque lui-même dut émigrer à Odessos[34]. Il existe, cependant, des éléments qui indiquent que même si fortement troublée, la vie dans la ville a continué jusqu'à l'arrivée des Protobulgares d'Asparoukh en 681, comme par exemple les monnaies isolées de l'époque de Constantin IV Pogonate[35]. Il est pourtant difficile de constater et de répondre à la question, si au VIIe siècle, certaines des basiliques ont été reconstruites et si dans la ville il restait réellement un évêque.

BIBLIOGRAPHIE

ANGELOVA, PENČEV 1989 – Ст. Ангелова, Вл. Пенчев, *Сребърно съкровище от Силистра*, Arheologija 2 (1989), p. 38 - 43.

ATANASOV 2001 – Г. Атанасов, *Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през Средновековието. Изследвания п чест на чл. кор. професор Страшимир Димитров*, Studia Balcanica, 23 (2001).

ATANASOV 2001-2002 – Г. Атанасов, *Епархия Доростола и доростольские епископы IV-VII вв.*, Stratum plus 6 (2001-2002), p. 210-217.

ATANASOV 2002 – Г. Атанасов, *За късно античния мавзолей-мартирий в Дуросторум-Силистра и за доростолските мъченици Св. Св. Св. Максим, Дада и Квинтилиан*, Добруджа 20 (2002), p. 55-65.

ATANASOV 2004 – Г. Атанасов, *Доростолските мъченици от 304 г*, Духовна Култура 5 (2004), p. 7-10.

ATANASOV 2004-2005 – G. Atanasov, *Le palais des évêques de Durostorum des Ve-VIIe siècles*, Pontica 37 – 38 (2004 – 2005), p. 275 – 287.

ATANASOV 2007 – Г. Атанасов, *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието*. История, археология, култура, изкуство, Варна-Велико Търново, 2007.

BARNEA 1969 – I. Barnea, *A propos de la sculpture romano-byzantine de la Scythie Mineure*, RAC 45 (1969).

BERNATZKI, KLENINA 2002 – А. Б. Бернацки, Г. Ю. Кленина, *Епископская базилика и резиденция V – VI вв в Нове (Moesia Secunda)*, in Церковная археология Южной Руси. Симферополь, 2002.

BEŠEVLIEV 1952 - V. Beševliev, *Епиграфски приноси*, София, 1952.

BEŠEVLIEV 1964 – V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berliner Byzantinische Arbeiten, 30 (1964).

BICHIR 1976 – Gh. Bichir, *Archaeology and History of the Carpi from the II to the IV c. A. D.* – BAR, 16 (1), London, 1976.

BIERNACKI, MEDEKSZA – A. Biernacki, S. Medeksza, *An attempt at spatial reconstruction of the columnar hall the episcopal residence at Novae*, in Novae, Studies and materials, I., Poznań, 1995, p. 9-23.

ČANEVA-DEČEVSKA 1999 – Н. Чанева – Дечевска, *Раннохристиянската архитектура в България*, С., 1999.

[34] IVANOV, ATANASOV, DONEVSKI 2006, p. 311, 327 - 328.

[35] ATANASOV 2001, p. 185 – 187.

COMŞA 1972 – M. Comşa, *Elemente „barbare" în zona limes-ului Dunării Inferioare în secolele al III-lea şi al IV-lea*, Pontica 5 (1972), p. 223-234.

DAGRON 1977 – G. Dagron, *Le christianisme dans la ville byzantine*, DOP 31 (1977), p. 1 – 27.

DELVOYE 1966 – Ch. Delvoye, in RLBK, I. Stuttgart, 1966, Col. 248. Fig. 4, 5 (Aspis); col. 523-527. Fig. 2 (*Basilika*).

DIACONU 1970 – G. Diaconu, *Über die scheibengedrehte Keramik in der Sîntana-de-Mureş-Tschernjachow-Kultur*, Dacia N.S., 14 (1970), p. 243-250.

DIMITROV 1993 – Хр. Димитров, *Аварите в Малка Скития (565-626)*. – ИПр. 8-9 (1993), p. 3-19;

DIMITROVA-MILČEVA – A. Dimitrova-Milčeva, *Сандански (Sandanski) (Свети Врач) от античността до средновековието*, in *Римски и ранновизантийски градове в България*, С., 2002, p. 277 – 281.

GRABAR 1946 – A. Grabar, *Martyrium*, *Recherches sur le culte des reliques et de l'art chrétien antique et Moyen âge*, I, Paris, 1946.

HARNACK 1891 – A. Harnack, *Les actes latins de Julies* (BHL, col. 4555-4556), Analecta Bollandiana, 10 (1891).

HUBERT – J. Hubert, *Les „Cathédrales doubles" et l'histoire de la liturgie*, in *Art et vie sociale de la fin du monde antique au Moyen âge*, Genève, 1977.

ILSKI 1995 – K. Ilski, *Biskupi Mezji i Scytii IV – VI w*, Poznań, 1995.

IVANOV, ATANASOV, DONEVSKI 2006 – Р. Иванов, Г. Атанасов, П. Доневски, *История на Силистра*. Т. 1. Античният Дуросторум. Силистра-София, 2006, p. 263 – 358.

IVANOV, SERAFIMOVA, NIKOLOV – Т. Иванов, Д. Серафимова и Н. Николов, Разкопки в Сандански през 1960 г. – ИАИ 31 (1969).

KRAUTHEIMER 1987 – A. Krautheimer, *Rom. Schicksal einer Stadt 312 – 1308*, Leipzig, 1987.

LEMERLE 1945 – P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale chrétienne à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris, 1945.

LUNGU 2000 – V. Lungu, *Creştinismul în Scythia-Minor*, Sibiu – Constanţa, 2000.

MADGEARU 1997 – A. Madgearu, *Continuitate şi discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, Bucureşti, 1997.

MÜLLER-WIENER 1989 – W. Müller-Wiener, *Bischofsrezidenz des 4.-7. Jahrunderts im Östlichen Mittelmeer-Raum*, Actes du XIe Congrès International d'archéologie chrétienne, I, Romme, 1989, p. 657 – 709.

NERSESSIAN 1962 – S. D. Nersessian, *The Illustrations of the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Paris, 1962.

SCORPAN 1968 – C. Scorpan, *Contribuţii arheologice la probleme etnice ale Dobrogei antice*, Pontice 1 (1968), p. 341-376.

SČUKIN 2005 – М. Б. Щукин, *Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура*. Санкт-Петеребург, 2005.

SOTERIOU 1931 – Γ. ΣΟΤΗΡΙΟΥ, *Α παλαιοχριστιανικαι βασιλικαι της Ελλαδος*, Αθιναις, 1931.

TESTINI 1958 – P. Testini, *Archeologia cristiana*, Roma, 1958.

VAGALINSKI 2002– Л. Вагалински, *Излъскана керамика от I – началото на VII век южно от Долния Дунав (България)*, София, 2002.

VELKOV 1988 - В. Велков, *Античният Дуросторум*, in *Дуросторум-Дръстър-Силистра*, Силистра, 1988.

WOLFRAM 1990 - H. Wolfram, *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München, 1990.

ZEILLER 1939 - J. Zeiller, *Quelques remarques sur la „vision" de Constantin*, Byzantion, 14 (1939), p. 329 – 339.

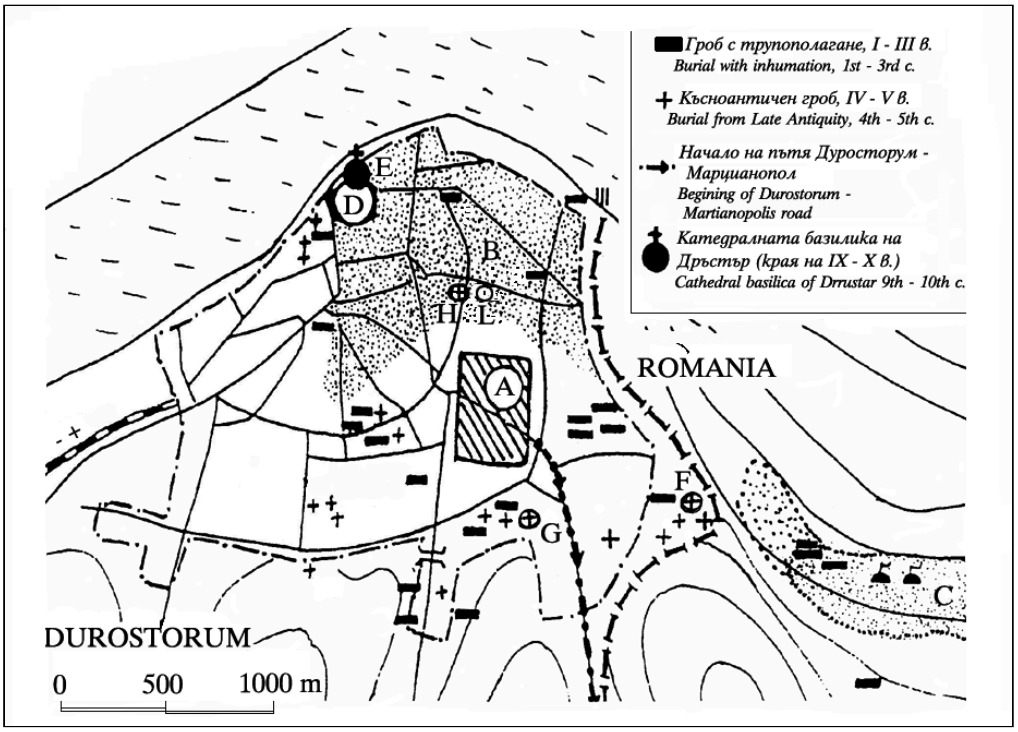

Fig. 1 - Plan de Durostorum pendant l'Antiquité tardive.
A. Camp de la légion; B. Les *canabae* et la basilique de la rue „San Stefano"; C. *Vicus*; D. *Castellum*; E. Basilique des IXe-Xe siècles; F. Tombe du IVe siècle; G. *Martyrium*; H. La basilique double (devant l'Hôtel de la Police); L. La résidence épiscopale.

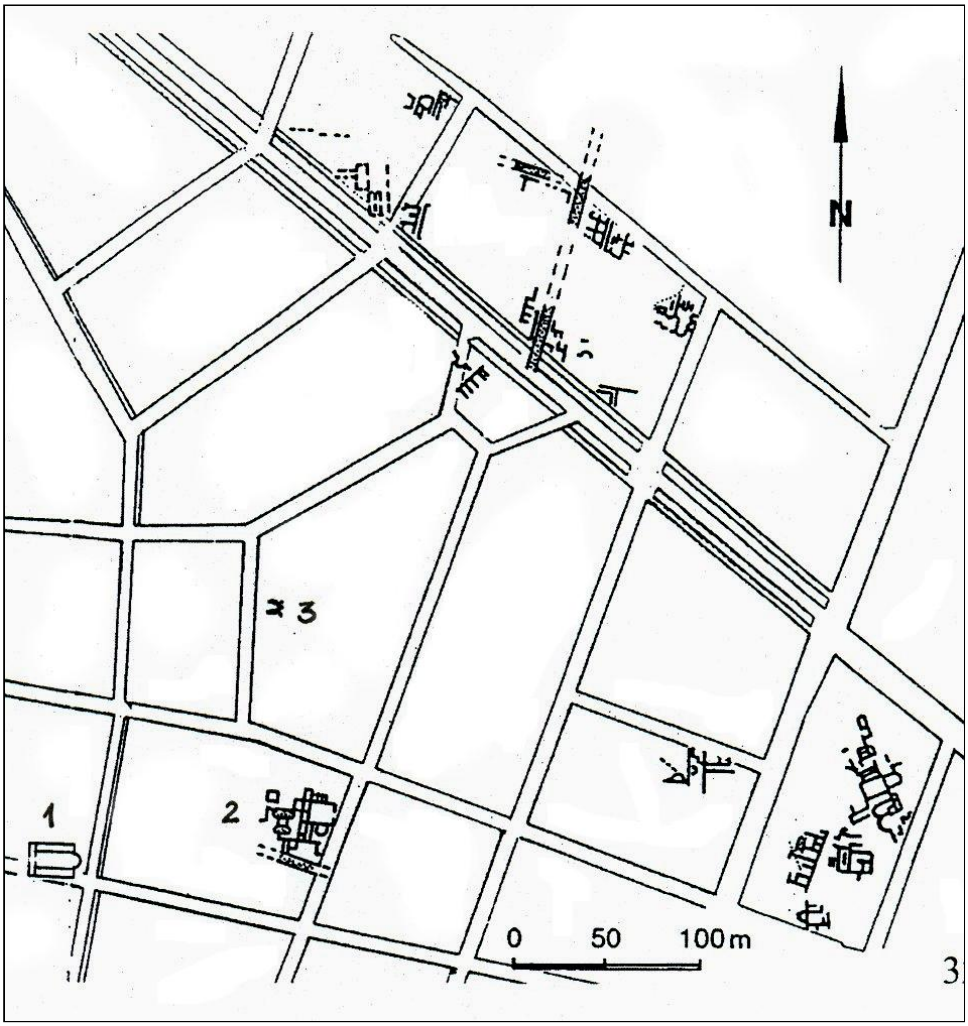

Fig. 2 - Les *canabae* de Durostorum.
1. Les basiliques situées devant l'Hôtel de la Police; 2. Le palais épiscopal;
3. La basilique de la rue „San Stefano".

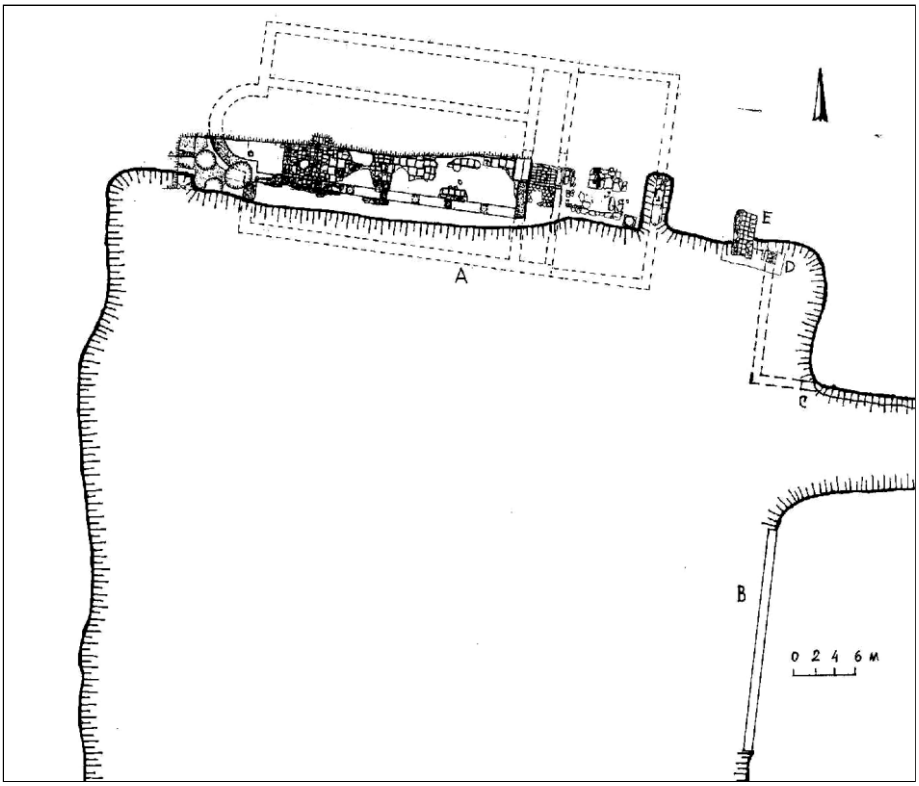

Fig. 3 - Les basiliques devant l'Hôtel de la Police.
A - La basilique devant le garage de la Municipalité ; B - Murs de la deuxième basilique; C, D - Murs d'édifice de l'Antiquité tardive; E- Viaduc?

Fig. 4 - Vue vers la basilique située devant l'Hôtel de la Police.

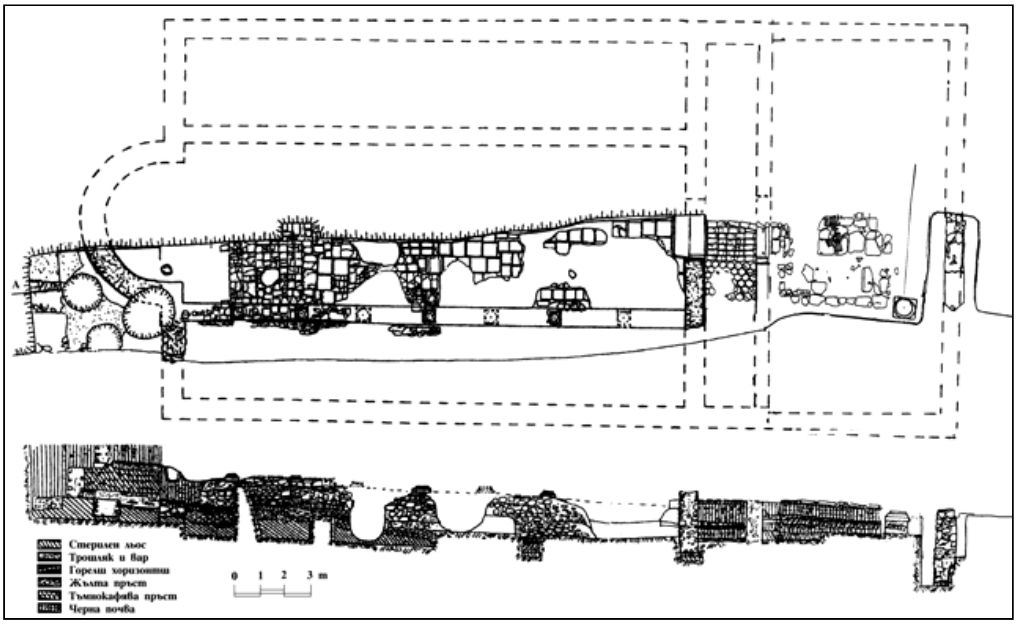

Fig. 5 - Plan de la même basilique.

Fig. 6 - Détail du plancher du naos.

Fig. 7 - Base à des incisions complémentaires qui servent à soutenir la cloison en marbre entre les colonnes.

Fig. 8 - Fragment de la cloison en marbre entre les colonnes.

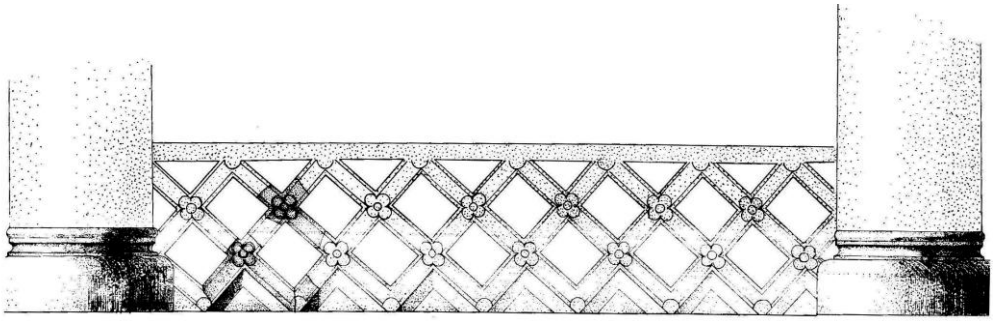

Fig. 9 - Graphie de la cloison en marbre entre les colonnes.

Fig. 10 - Détail du porche et de l'*atrium* de la basilique.

Fig. 11 - Coupe du stylobate sous la colonnade.

Fig. 12 - Profils sous la partie Est du stylobate.

Fig. 13 - Chapiteau de la deuxième basilique située devant l'Hôtel de la Police.

Fig. 14 - Détail architectural en marbre de la même basilique..

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 15-17 - Détails architecturaux en marbre de la même basilique.

Fig. 18 - *Ara* à inscription grecque.

Fig. 19 - Trésor à parures et monnaies d'argent de la basilique située devant l'Hôtel de la Police.

Fig. 20 - Monnaies du trésor.

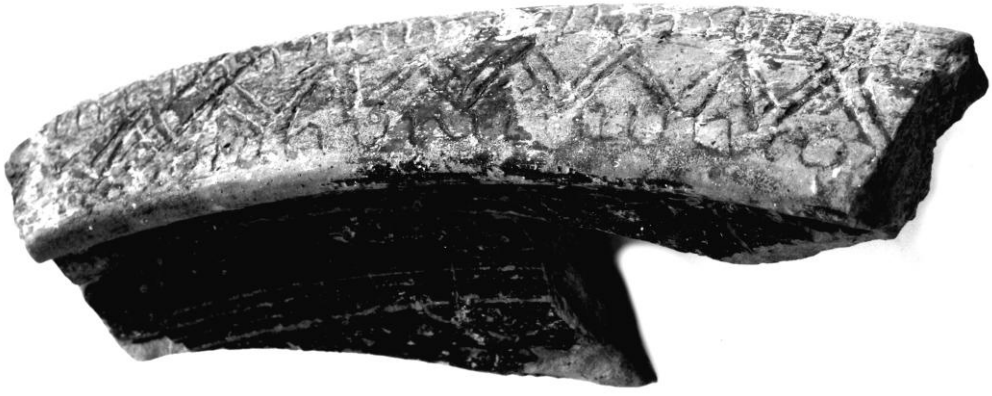

Fig. 21 - Fragment de la coupe à décor (IIe siècle ap. J.-C.)

Fig. 22 - Fragments de vases noirs (IVe-Ve siècles ap. J.-C.).

Fig. 23 - Lampes en argile.

Fig. 24 - ***Lacrimarium.***

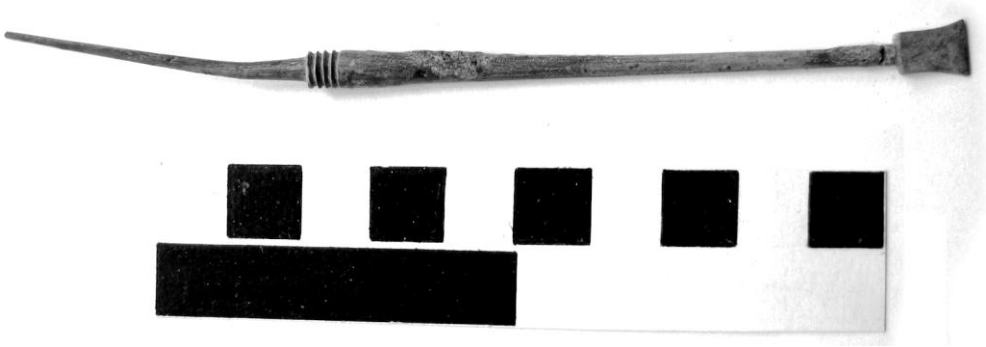

Fig. 25 - Styles.

Fig. 26 - Restes du mur Ouest de la deuxième basilique devant l'Hôtel de la Police.

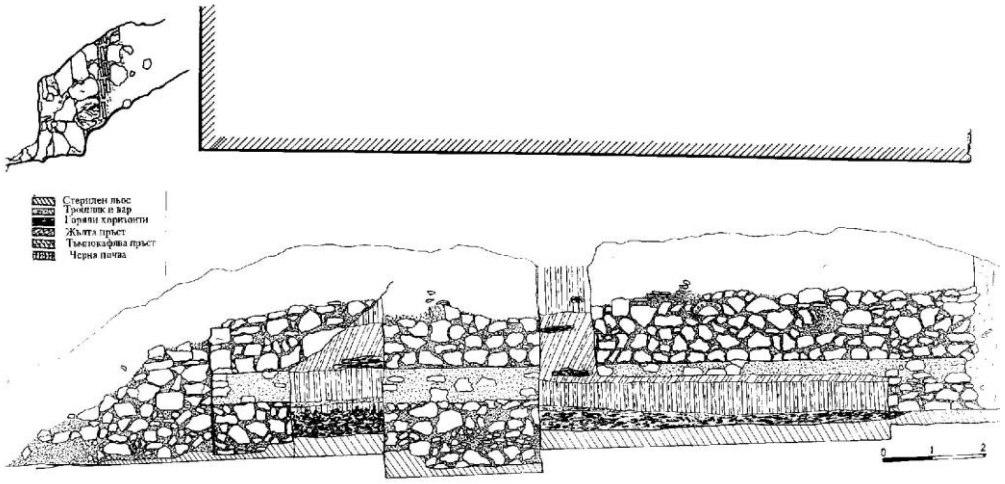

Fig. 27 - Plan du mur Ouest.

a

b

Fig. 28 a-b – Profils devant le mur Ouest.

c

Fig. 28 c - Profil devant le mur Ouest.

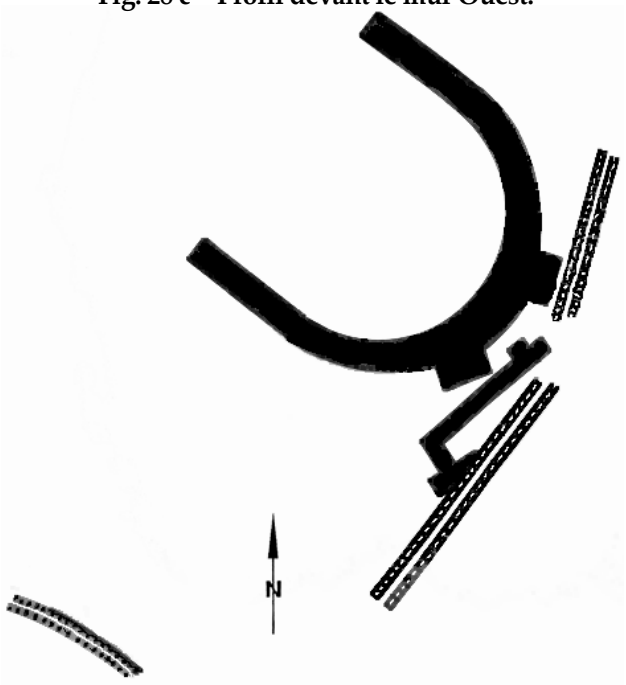

Fig. 29 L'abside de la basilique de la rue „San Stefano".

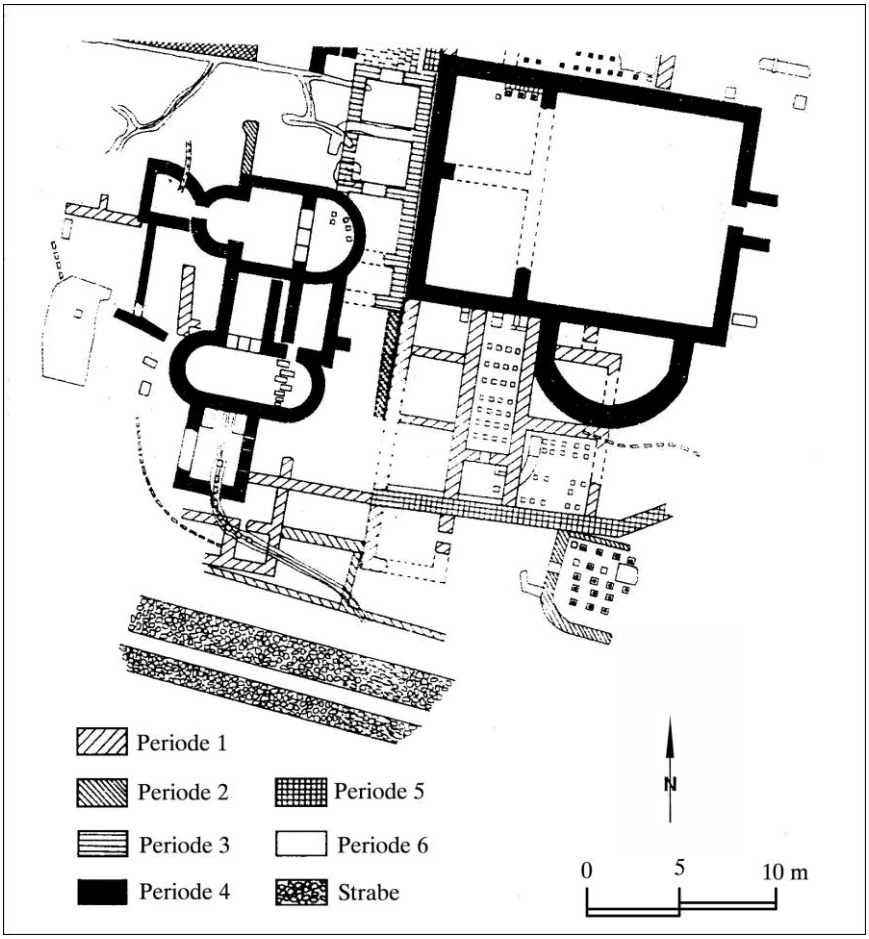

Fig. 30 et 31 - La résidence épiscopale à l'Est des basiliques.

EDIFICIUL B1 DIN SECTORUL B AL CETĂŢII TROPAEUM TRAIANI. CONSIDERAŢII PRELIMINARE PRIVIND CERCETĂRILE DIN 2005 -2008

Emilian GĂMUREAC

Cuvinte-cheie: *edificiu, epocă romană târzie, stradă, cardo, amfore, ceramică de uz curent.*

Mots-clé: *édifice, époque romaine tardive, rue, cardo, amphores, céramique d'usage courant, monnaies.*

Les fouilles archéologiques réalisées dans le site de Tropaeum Traiani en 2005, 2006 et 2008, déroulées dans le cadre d`un projet de recherche pour le secteur B, ont été effectuées, d'une part, pour la vérification du réseau des rues et des édifices existants et, d`autre part, pour la vérification des résultats des recherches géomagnétiques.

La zone en discussion présente les traces des interventions des XIX-e – XX-e siècles effectuées superficiellement. On y a identifié un nombre de sections, en majorité orientées Est –Ouest, à 30 cm de profondeur et on y a découvert, partiellement, des murs qui faisaient partie d`un édifice romain de grandes dimensions compartimenté, érigé en technique opus mixtum.

De plus, on a identifié une autre section de la même période, avec une profondeur de 3- 4 m, partiellement colmatée. Ces interventions n`ont pas été retrouvées dans la documentation du site archéologique de Tropaeum Traiani.

Les sections S1, S2, S3 ont occasionné la découverte d`une ancienne rue romaine (ABV4), orientée Est –Ouest, à une profondeur de 0,60 m, marquant le dernier niveau d'habitation de la cité romaine tardive (VI-e-VII-e siècles ap.J.-C.).

La rue identifiée traverse cardo dans un périmètre étendu, par les bornes 21, 22 et 28, en direction Est –Ouest, puis la zone de basilique de marbre.

Cette rue, couverte par un grande quantité de décombres, pavée d'argile jaune, de fragments céramiques divers et de gravillon, a une largeur de 4,80 m et a été suivie sur une longueur de 8 m.

Vers le Nord de la rue, a été identifié un édifice romain en pierre, ayant le coin Sud - Ouest dans la section S1. Le matériel céramique découvert dans l`intérieur de l`édifice romain est spécifique pour l'époque et consiste en divers fragments céramiques: amphores orientales, bols, pots, produits pontiques et fragments d`un dolium.

Vers le Sud de la rue, sur une zone de 30 x 20 m, il a été possible d`identifier un important édifice (B1), probablement public, d`époque romaine tardive (VI-e s.), bâti non loin de la confluence de cardo et de decumanus maximus.

Le bâtiment est divisé, probablement, en 4 chambres et utilise, aussi, la cour intérieure. Les formes architecturales, le mobilier céramique, complété par les découvertes monétaires, confirment le fonctionnement de ce bâtiment à la fin du VI-e siècle.

Proiectul de cerectare arheologică din sectorul B al cetăţii Tropaeum Traiani, început în 2005 şi continuat în anii 2006 şi 2008, a avut ca obiective dezvelirea şi punerea în valoare a unui edificiu romano-bizantin, identificat ca urmare a cercetărilor geofizice anterioare, denumit convenţional edificiul B1, situat în apropierea intersecţiei *cardo - decumanus maximus*.

Zona cercetată prezintă urme de interventii arheologice mai vechi, unele superficiale şi altele în profunzime, realizate prin secţiuni trasate de-a lungul zidurilor şi o intervenţie profundă; aceste intervenţii care pot data de la sfârşitul sec. XIX sau începutul sec. XX, au schimbat serios peisajul din zonă, solul fiind vălurit în momentul începerii proiectului, în 2005.

Înainte de începerea proiectului, în teren au fost identificate un număr de secţiuni, majoritatea orientate E-V cu adâncimea de până la 0,30 m, trasate de-a lungul zidurilor. De asemenea, a fost identificată şi o altă secţiune mai veche din aceeaşi perioadă, cu dimensiunile de aproximativ 8 x 5 m şi adâncimea de circa 3-4 m, parţial colmatată. Aceste intervenţii arheologice nu au fost identificate în literatura de specialitate sau în documentaţia de şantier.

*

În campaniile 2005, 2006 şi 2008, au fost realizate un număr de 7 secţiuni şi 18 casete care au dus la descoperirea ultimului nivel de călcare (notat NVIA)[1] al cetăţii romano-bizantine, nivel datat în literatura de specialitate la sfârşitul sec. VI - începutul sec. VII p. Chr. şi al cărui sfârşit este pus în relaţie cu invazia slavă de la 602. În campania din 2008 a fost realizată doar o casetă, pentru a întregi cercetarea unei părţi din acelaşi edificiu.

Stratigrafia, în acest stadiu, permite observarea unui nivel vegetal cu grosimea de 20-30 cm, urmat de un nivel consistent de dărâmătură, format din fragmente de cărămizi şi ţigle sparte, pietre prăbuşite din ziduri, amestecate cu pământ, chirpic şi fragmente ceramice diverse. Următorul nivel identificat, până la adâncimea maximă de 1 m, este cel de călcare (ultimul descoperit), realizat din lut cenuşiu cu fragmente ceramice şi pietricele (nivel stradă) sau pavat cu dale din calcar, în anumite porţiuni din edificiul B1.

Strada ABV4, identificată în sectoarele B şi A, intersectează *cardo* în perimetrul cuprins de bornele 21, 22 şi 28, pe direcţia E-V, până în zona basilicii de marmură. Strada are o lăţime de circa 4,80 - 5 m şi a fost dezvelită pe o lungime de circa 8 m, la adâncimea maximă de 0,60 m. Această stradă, acoperită de un strat gros de dărâmătură, este nepavată în ultima sa perioadă de funcţionare, nivelul de călcare fiind constituit din lut gălbui – cenuşiu bătătorit, amestecat cu

[1] *Tropaeum Traiani*, I, *Cetatea*, I. Barnea (coord.), Bucureşti, 1979

mici fragmente ceramice şi pietre.

La Nord de stradă a fost identificată o clădire, denumită conveţional B2, care ar putea avea funcţiunea de locuinţă; colţul ei de SE a fost descoperit în S1. Zidurile clădirii sunt construite din piatră legată cu pământ şi au lăţimea de 0,70 m. În interiorul construcţiei au fost descoperite fragmente de *dolium* (S2), fragmente ceramice romane târzii provenind de la amfore orientale, oale provinciale vest pontice şi fragmente de sticlă, toate datate în sec. V-VI p. Chr. Podeaua din lut galben bătătorit, din interiorul edificiului B2, a fost descoperită la adâncimea de -0,55 m (faţă de nivelul actual de călcare).

Începând cu anul 2006 au fost trasate noi casete şi secţiuni, toate la Sud de strada ABV4, cu scopul determinării planimetriei edificiului B1. (Fig. 1).

Cercetările au dus la descoperirea, aproape în totalitate, a unui edificiu romano-bizantin construit din ziduri de piatră (late de 0,70 m) legate cu pământ, orientat E-V, situat la Sud de strada ABV4. Latura scurtă a edificiului B1, orientată N-S, are lungimea de cca. 19 m, iar latura lungă (E-V) are lungimea maximă de cca. 28,50 m. Astfel, a putut fi determinat faptul că edificiul B 1 este compus din mai multe spaţii, ordonate astfel: încăperea A, situată spre Nord, mărginită la N de strada ABV4 şi la E de *cardo*; are lungimea de 28,50 m pe latura E-V şi lăţimea de 7 m pe latura N-S. În acest spaţiu au fost descoperite fragmente dintr-un pavaj din dale masive de calcar, dezafectat probabil din antichitate, precum şi o bază de coloană (S7).

Următorul spaţiu interior, încăperea B, despre care presupunem că era de asemenea acoperit, se află situat la Sud de A şi are lăţimea maximă de 3 m, fiind mărginit de *cardo* spre Est şi de o altă încăpere spre Vest. În acest spaţiu nu au fost descoperite urme de pavaj; s-a dat doar de o bază de coloană, refolosită prin încastrarea în zidul de pe latura de Sud încăperii. Se poate presupune, deocamdată, că accesul dintre încăperea B şi încăperea C, situată spre Vest, se realiza printr-o intrare, al cărui prag a fost descoperit în C6, considerabil deplasat de la locul său de alte intervenţii.

Încăperea C, situată spre partea de SV a edificiului, are o formă aproximativ rectangulară, cu dimensiunile de 9 x 6 m. În acest spaţiu nu au fost descoperite urme de pavaj.

La Sud de încăperea B şi la Est de încăperea C se află un spaţiu, despre care putem presupune că era descoperit, cu lungimea de 21 m şi lăţimea de 5,50 m; în interiorul lui a fost cercetată, încă din campania 2005, o structură circulară din pietre, cu diametrul maxim de 2,5 m (cu analogii în sectorul D la Tropaeum Traiani), cu un presupus rol de mini-depozit de cereale. Acest spaţiu deschis, pavat cu dale din calcar de formă neregulată, prezintă două posibilităţi de acces dinspre exterior, una dinspre SV, deschisă pe 2 m şi o poartă de mari dimensiuni, situată spre Est (spre *cardo*), unde a fost descoperită şi o bază de coloană.

La Sud de această curte pavată, se află zidul nordic al unei alte încăperi, încă necercetate, dar care are faţada comună, spre Est, cu încăperile A şi B.

Accesul către şi în interiorul edificiului B1, pe baza descoperirilor de până acum, se realiza printr-un număr de 4 porţi. Astfel, accesul dinspre *cardo* era asigurat printr-o poartă de dimensiuni mari, situată spre Est, în zona în care zidurile edificiului sunt şi cel mai îngrijit construite. Încăperea C prezintă 3 porţi, una situată la Sud, asupra căreia vom reveni, o alta care asigura accesul spre Est,

(încăperea B) şi o alta spre Nord, către încăperea A.

Este de remarcat faptul că intrarea dinspre Sud ar putea reprezenta accesul către şi dinspre exterior, având în vedere că o altă poartă, blocată în antichitate, a fost identificată pe latura de Vest a încăperii C. Astfel, propunem ca perioadă a blocării acestei porţi perioada în care o posibilă stradă, situată la V de edificiul B1 şi orientată N-S, ar fi fost blocată, prin adăugarea unor construcţii adosate laturii de Vest a edificiului, parţial identificate în C9 şi C10. Stadiul actual al cercetărilor, insuficient extinse spre Vest, nu permite tratarea acestei observaţii decât la stadiul de ipoteză, şi care poate fi verificată sau infirmată doar prin cercetări arheologice viitoare.

În 2008 s-a cercetat o nouă casetă C18, care a clarificat situaţia laturii estice a edificiului. În dărâmătură a fost descoperit un capitel de coloană din calcar semi-ionic aruncat dintr-o săpătură mai veche. Alte descoperiri sunt fragmente de amfore pontice târzii, ţigle, chirpic ars şi cărămizi, adâncimea nivelului de călcare din lut fiind de - 1,10 m. Un detaliu important este faptul că deasupra podelei din lut a fost descoperit un nivel de arsură provenind de la infrastructura din lemn a clădirii care a fost probabil incendiată: s-a prăbuşit în interior şi a ars pe podea. Sub podeaua de lut galben din C18, la adâncimea de -1,20 m, a fost descoperit un zid din piatră legată cu pământ, orientat E-V, în legătură cu faţada dinspre *cardo* a edificiului B1 şi continuare firească a celui descoperit în C12. Este evident faptul că zidul a fost demontat în mod voit pe această porţiune într-o ultimă faza de funcţionare a edificiului B1, deasupra zidului fiind amenajată podeaua de lut. Acelaşi lucru a fost descoperit şi în C16, în campania 2006.

Stratigrafia din C18 este următoarea (Fig. 2A):

-0,60 m – sol vegetal amestecat cu pământ aruncat din cercetări vechi;

-0,60 – 1,05 cm - dărâmătură cu multe pietre, ţigle, cărămizi, chirpic ars;

-1,05-1,10 m - nivel arsură;

-1,10-1,20 m – lutuială (podea) din pământ galben;

-1,20 m – zid din piatră legată cu pământ.

Rezultă că spaţiul descoperit în C16, C18 şi parţial în C17 funcţiona ca un spaţiu comun pentru accesul direct prin poarta dinspre *cardo* către încăperea C şi spaţiul D al edificiului B1, într-o ultimă fază de existenţă a cetăţii Tropaeum Traiani. De asemenea, rezultă că prin demontarea zidului paralel din C16, se putea accede direct din *cardo* spre încăperea încă necercetată din partea de Sud a edificiului B1.

Stadiul actual al cercetării ne permite identificarea a cel puţin două faze de funcţionare a edificiului B1: o fază în care zidul orientat E-V din C18 era existent, iar accesul în încăperea B se făcea doar pe la Vest; zidul orientat E-V din C 16 şi întrarea de pe latura de vest din C7 funcţionau. Într-o ultimă fază se blochează intrarea din C7 şi se demontează porţiuni din ziduri, astfel încât accesul către Nord şi Sud se făcea mult mai uşor. Nu cunoaştem încă dacă înainte de aceste faze au mai existat şi altele, deoarece cercetarea s-a dezvoltat în suprafaţă, oprindu-se la ultimul nivel de călcare.

În privinţa funcţionalităţii edificiului B1, putem presupune, în baza numeroaselor descoperiri de ceramică de uz casnic (oale de bucătărie, urcioare, căni) dar şi amfore, precum şi a altor descoperiri mărunte (cuie, piroane, aplice de

os, fusaiole), a numeroaselor oase de origine animală, că în această fază, edificiul avea un rol economic, situat în sfera publică sau privată.

Relativa fragilitate a zidurilor din piatră legate cu pământ, ce puteau susține o elevație realizată din chirpic, lipsa elementelor arhitecturale specifice unor bolți, lipsa contraforților, nu permit identificarea edificiului B1 cu un *horreum* clasic, deși forma generală prezintă anumite similitudini cu acest tip de construcție.

Datarea perioadei de funcţionare a edificiului, în secolul VI p. Chr., a putut fi stabilită pe baza descoperirilor, dintre care cele mai relevante sunt cele ceramice şi numismatice. Astfel, ceramica romano - bizantină descoperită în acest perimetru (platouri de tipurile African Red Slip Ware, Late Roman C` Ware, ceramica de bucătărie sau amforele), poate fi datată cel mai târziu pe la mijlocul şi a doua jumătate a sec VI p. Chr. Aceeaşi concluzie poate fi trasă şi pe baza descoperirilor numismatice, datate în sec. IV p. Chr. (monede de epocă constantiniană), monede de sec. V şi monede din epoca Iustiniană şi mai târzii (cea mai târzie monedă descoperită până acum în acest perimetru este un *follis* bătut la Constantinopol, din timpul anului III al domniei lui Iustin II, respectiv 567/568 p. Chr.)[2].

Catalogul pieselor arheologice descoperite în campaniile 2005, 2006 şi 2008, în sectorul B de la Tropaeum Traiani, nu poate fi considerat ca fiind complet sau detaliat, în privinţa datelor sau statisticilor, datorită stadiului incomplet al cercetărilor. Astfel, nu a fost dezvelit întregul complex cercetat şi nu au fost desfiinţaţi încă toţi martorii de pământ păstraţi între secţiuni. Totodată, piesele descoperite, cu excepţia celor din S5, provin în majoritate din nivelul VI, ultimul atestat cronologic pentru locuirea de la Tropaeum Traiani. În acest context, facem menţiunea că săpătura arheologică executată în aceste trei campanii, a avut drept scop doar extinderea în suprafaţă, cercetarea oprindu-se, în acord cu strategia propusă de responsabilul de şantier, la primul context arheologic descoperit, de obicei aflat imediat sub nivelul de dărâmătură. Cu o singură excepţie (C18 și S5, unde s-a curăţat superficial peretele colmatat al unei intervenţii mai vechi), nu s-a încercat realizarea unei stratigrafii complete pentru această zonă, atât datorită stadiului incipient al cercetărilor, cât şi a lipsei de spaţiu necesar executării unei secţiuni magistrale de control stratigrafic, într-o zonă aflată în interiorul unui spaţiu construit cu ziduri de piatră.

Desigur, posibilitatea descoperirii altor faze de construcţie ale edificiului B1 va rămâne deschisă pentru alte cercetări, după clarificarea situaţiei din nivelul la care cercetarea s-a oprit şi după consolidarea zidurilor, uneori slab păstrate, prin realizarea unei conservări primare. Până atunci, deschiderea altor secţiuni, în profunzime, pune în pericol stabilitatea descoperirilor actuale, încă neprotejate.

**

După o primă selecţie a obiectelor descoperite, dintr-o cantitate destul de mare de piese identificabile, întregi sau fragmentare[3], a rezultat faptul că cea mai

[2] Monede analizate de numismaţii Andrei Gândilă – MNIR (2005) şi Aurel Vîlcu – IAB (2006).

[3] Cu excepţia oaselor de origine animală, care în acest stadiu al cercetărilor constituie un lot separat, propus pentru analiză.

mare pondere o are ceramica, cu aproape 400 fragmente de vase, reprezentând o proporţie de peste 90%, urmată de alte categorii de piese, clasificate, până acum, astfel: (Fig. 2B).

1. Amfore
2. Ulcioare
3. *Vasa po(ta)toria*
4. *Vasa coquina(to)ria*
5. Capace
6. *Vasa escaria*
7. Obiecte de iluminat
8. Obiecte din sticlă
9. Obiecte metalice
10. Obiecte din os
11. Diverse

În ceea ce priveşte centrele de producţie pentru ceramică, clasificată pe categorii, pentru o parte din piese acestea au fost deja identificate, pe zone geografice, restul pieselor fiind în curs de analiză. Din nefericire, singurul instrument de lucru pentru identificare a fost bibliografia de specialitate, o analiză fizico-chimică a pastei, atât de necesară, mai cu seamă în cadrul unui şantier arheologic de asemenea importanţă, nefiind încă accesibilă.

Întocmirea unui catalog după criteriul cronologic, date fiind circumstanţele, a fost imposibil de realizat, în acest stadiu incipient al cercetării. Totuşi, catalogul permite identificarea unor tipuri ceramice, unele binecunoscute, specifice pentru anumite perioade (în special pentru secolele IV-VI p. Chr.).

Pentru alte piese, am propus datări mai timpurii sau mai târzii, comparativ cu nivelul VI de la Tropaeum Traiani, acestea fiind descoperite de obicei, cu excepţia S5[4], în contexte neclare, descoperiri *passim* sau în nivelul de dărâmătură. Este vorba despre materiale scoase din context, provenite din săpăturile arheologice mai vechi din acest sector, sau dislocate din adâncime, încă din perioada romano – bizantină, cu ocazia diverselor activităţi de refacere.

Diverse fragmente de pahare din sticlă, cu bune analogii din cercetări mai vechi de la Tropaeum Traiani, confirmă folosirea acestei categorii pentru uzul cotidian, în ultima fază de locuire a cetăţii.

Obiectele metalice sunt reprezentate în cea mai mare parte din cuie, piroane şi scoabe realizate din fier forjat şi provenite din activitatea de construcţie, dar şi din câteva piese din bronz, precum un fragment de la o aplică de mobilier, un inel şi un cârlig, ultimul provenind probabil de la o balanţă.

Câteva descoperiri de obiecte din os, precum 3 aplice decorate cu cercuri concentrice, perforate la ambele capete, sau un fragment de mâner decorat cu incizii triunghiulare, precum şi diverse alte obiecte - fusaiolă din şist, bile de praştie din ceramică, precum şi un lot de monede, completează categoria descoperirilor diverse, din interiorul oraşului romano-bizantin.

[4] Cercetarea din S5 s-a oprit la adâncimea de – 1,90 m, pe un nivel din secolul II – III p. Chr., unde a fost descoperită o clădire cu instalaţie de hipocaust.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR[5]

Amfore. În această categorie am grupat amforele fragmentare reprezentând 26% din totalul vaselor descoperite în sectorul B, repartizate în amfore orientale, africane și pontice. Câteva fragmente de amfore nu au putut fi identificate, fiind prezentate separat.

Amfore orientale.

Cercetările din anii 2005, 2006 şi 2008 au dus la descoperirea a numeroase fragmente de amfore orientale, toate fragmentare, care au putut fi grupate în 6 tipuri. Niciunul dintre tipurile identificate nu reprezintă o noutate în cadrul descoperirilor de epocă romană şi romano-bizantină din Dobrogea. Dintre fragmentele ceramice identificabile, tipurile Berenice LR1 şi Berenice LR2 sunt cele mai numeroase, reprezentând o caracteristică a siturilor de epocă romano-bizantină, în special pentru sec. VI p. Chr. Aceste tipuri beneficiază de mai multe centre de fabricaţie, nu numai în bazinul egeean ci şi în cel al Mării Negre[6].

I. Tipul Carthage LR1/Benghazi LR1/Kuzmanov XIV/Scorpan 8 B/Keay LIII/Peacock -Williams class 44.

Biblio/analogii: RILEY 1979, p. 212-216, tip. LR Amph. 1, fig. 91-348; PEACOCK-WILLIAMS 1986, p. 185-187, class 44, fig. 10 A; SCORPAN 1976, p. 163, tip VIII B, Pl. VIII/1-3, XXXIII; KEAY 1984, p. 268-272, 278, tip LIII, fig. 116-120; BONIFAY 1986, p. 279, tip Carthage LA 1, fig. 7/20-21, 290, fig. 13/56; KUZMANOV 1985, p. 18, tip XIV, cat. A 70-93, Pl. 8-9; TOPOLEANU 2000, tipul IV, p. 134-136, nr. cat. 336-343, Pl. XLI-XLII; PARASCHIV 2006, tipul 42, p. 89-92, nr. cat. 36-48, pl. 21-24; OPAIŢ 2004, p. 8-10, pl. 5.

Datare: sec. VI - VII p. Chr. (cf. diametrul buzei - vezi PARASCHIV 2006, p. 89-92).

1. Fragment buză şi gât, TT 2006, B, S7, edificiul B1, nr. inv. 4969, h – 0,55 m, î.p. 8,2 cm, d. ext. buză 9,8 cm, pastă omogenă cărămizie, angobă la culoare, toartă ovală în secţiune, canelată, nervură sub buză, buză dreaptă, uşor evazată spre exterior.

2. Fragment buză şi gât, TT 2005, B, edificiul B1, S1, careu 4, nr. inv 2775, în stratul vegetal, d. buză 8 cm, î.p. 7,2 cm, pastă cărămizie deschisă, angoba la culoare, toartă canelată, rotundă în secţiune.

3. Fragment buză şi gât, TT 2005, B, edificiul B1, C11, h-30-80 cm, î.p.5,7 cm, d. buză 8 cm, nr. inv. 4928, pastă cărămizie închisă, omogenă, rar calcar în compoziţie; buză dreaptă, prezintă o mică nervură sub buză; toartă ovală, canelată.

4. Fragment buză şi gât, TT 2005, B, edificiul B2, S2 careu 1, h-55 cm, î.p.

---

[5] În catalog s-au folosit următoarele abrevieri: î – înălțime; î.p. - înălțime păstrată; d. – diametru; l.-lungime; g. – grosime; h-adâncime; nr. inv. – număr inventar; TT – Tropaeum Traiani. Ilustrația din planşe urmează numărul de catalog al pieselor.

[6] TOPOLEANU 2000, p. 132. În acest context vezi IRIMIA 1968, pentru descoperirea unor fragmente şi amfore întregibile de tipul LR1 şi LR2 în camera de ardere şi focarele cuptoarelor de secolul VI p. Chr. de la Oltina.

9 cm, d. buză 9 cm, nr. inv. 3674; pastă cărămizie deschisă, omogenă cu nisip în compoziţie, angoba alburie, arsă secundar, toartă ovală canelată.

II. Tipul Berenice LR 2/Peacock-Williams 1986 class 43/Carthage LR2.

Biblio/analogii: TOPOLEANU 2000, tipul II, p. 132-134, cat. 324-332, pl. XLIX-XL; RILEY 1979, p. 217-219, tipul LR Amph. 2, fig. 91/348, 92/349; PEACOCK-WILLIAMS 1986, p. 182-184, class 43, fig. 101; OPRIŞ 2003, tipul III, p. 59-64, cat. 61-100, pl. XX-XXII; BONIFAY 1986, p. 290, 292, tip Carthage LA2, fig. 15/57-58; CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 190, fig. 170, 3.2, NVIA; PARASCHIV 2006, tipul 43, p. 92-95, cat. 49-60, pl. 24-25; OPAIŢ 2004 p. 10-12, pl. 6.

Datare: sec. V - VII p. Chr.

5. Fragment buză şi gât, TT 2006, B, edificiul B1, C8, h - 92 cm, nr. inv. 4672, î. p. 11 cm, d. buză 10 cm, pastă omogenă, cărămizie, rar calcar în compoziţie, angobă la culoare.

6. Fragment buză şi gât, TT 2006, B, edificiul B1, C6, h-90 cm, nr. inv. 4641, î. p. 6 cm, d. buză 9 cm, pastă omogenă, cărămizie - albicioasă, angobă crem, mica argintie în compoziţie.

7. Fragment buză şi gât TT 2005, B, edificiul B1, S4, careu 5, strat vegetal, nr. inv. 3611, î.p. 6,3 cm, d. buză 9,1 cm, pastă cărămizie deschisă, angoba cărămizie albicioasă, depuneri calcaroase.

8. Fragment buză şi gât, TT 2005, B, edificiul B2, S1, careu 5, strat vegetal, nr. inv. 3546, î.p. 6 cm, d. buză 7,7 cm, pastă omogenă cărămizie deschisă, angobă la culoare.

9. Fragment bază TT 2005, B, edificiul B1, S5, h-78 cm, nr. inv. 3990, î.p. 8 cm, pastă omogenă bine arsă, culoare cărămizie, angobă la culoare, caneluri pe corpul vasului la interior, baza se termină cu un umbo (OPAIŢ 1991 c, p. 212, tipul II, pl. 14/4).

III. Tipul Berenice LRA 10/Carthage LRA 3/ Peacock-Williams 1986 class 45

Biblio/analogii: RILEY 1979, 229-230, tip LRAmph. 10; PEACOCK - WILLIAMS 1986, 188-190, class 45, fig. 107 A; BONIFAY 1986, 279, 281, tip Carthage LR3, fig. 7/22, 23; TOPOLEANU 2000, tip V p. 136-137, cat. 344-345, pl. XLII; PARASCHIV 2006, tip 39, p. 84, 86, cat. 23-27, pl. 19.

Datare: sec. IV - VII p. Chr.

10. Fragment bază, TT 2005, B, S4 careu 6, edificiul B1, nr. inv. 3717, nivel vegetal, î.p. 5 cm, pastă cărămizie, fină, mică argintie, rar calcar în compoziţie, angobă la culoare, picior tubular gol la interior.

11. Fragment bază, TT 2005, B, S 5, edificiul B1, nr. inv. 3683, h -1,35 m, î.p. 5,5 cm, d. bază 4 cm, pastă cărămizie, omogenă, mică argintie în compoziţie, picior tubular gol la interior.

IV. Tipul Berenice LR 3/ Peacock – Williams class 48 – 49/Carthage LRA 4

Biblio/analogii: RILEY 1979, tip LR Amph. 3, p. 219-222, fig. 92/351-357; OPRIŞ 2003, p.65-68, tip V, cat. 103-108, pl. XXII-XXIII; TOPOLEANU 2000, p. 137-138, tipul VI, cat. 346-349, pl. XLIII; SCORPAN 1976, p. 165, tip. XIV J, pl. XIII/1, 3-4; BRUKNER 1981, p. 45-46, tip 11, cat 54-58, pl. 161/54-58; KEAY 1984, p. 278-281, tip LIV, fig. 121-123; KUZMANOV 1985, p. 12, cat. A 32-36, pl. 4/32-36; BONIFAY

1986, p. 281, 292, tip Carthage L A 4, fig. 7/24-25, 13/59-60; PARASCHIV 2006, p. 97-99, tip 45, cat. 67-73, pl. 26-27; PEACOCK-WILLIAMS 1986, class 49, p. 198-199, fig. 116; CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 187, fig. 164, 3.5; OPAIŢ 1996, p. 52-54, pl. 9.

Datare: sec. IV - VI p. Chr.

12. Toartă şi fragment din partea mediană a vasului, TT 2006, B, C8, nr. inv. 4683, *passim*, î. p. 10 cm, pastă cărămizie, omogenă, toartă ovală în secţiune.

V. Tipul Berenice MR 7/Kapitän 1972, tip 2/Peacock–Williams 1986, class 47

Biblio/analogii: RILEY 1979, p. 189-193, tip MR Amph. 7, fig. 84/236; KAPITÄN 1972, p. 248, fig. 4; PEACOCK-WILLIAMS 1986, p.193-195, class 47, fig. 112; TOPOLEANU 2000, p. 355-356, tipul XI, pl. XLIV; PARASCHIV 2006, p. 31-35, tipul 41, pl. 20-21.

Datare: sec. III-V p. Chr.

13. Fragment partea superioară, TT 2005, B, S5, nr. inv. 3625, h -1,13 - 1,80 m, î. p. 6,5 cm, d. buză 6 cm, pastă cărămizie închisă, angobă la culoare, pietricele şi calcar în compoziţie. Vasul are buza despărţită de gât printr-o şănţuire pronunţată, corpul conic, gâtul amforei prezintă caneluri pronunţate.

VI. Tipul Zeest 1960, tip 99/Brukner 1981, tip 4

Biblio/analogii: ZEEST 1960, tip 99 p. 120, tip XXXIX, cat. 99, pl. 39/99b; BRUKNER 1981, p. 45-46, tip 4, cat. 12-13, pl. 156/13; OPRIŞ 2003, tipul VIII, p. 70, pl. XXIV/113-119; TOPOLEANU 2000, tipul XIX p. 144, pl. XLVI, nr. cat. 369 şi 370; OPAIŢ 1991 b, tipul IX, p. 150, pl. 22/ nr. 127-128; OPAIŢ 1996, p. 67, pl. 17/ 4-7; OPAIŢ 2004, p. 24, pl. 15/nr. 4-7.

Datare: a doua jumătate a sec. VI. p. Chr.

14. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, S6, careu 6, nr. inv. 3653, d. buză 4 cm, î. p. 4,5 cm, *passim*, pastă cărămizie, angoba proprie.

Amfore africane

I. Tipul Spatheion, Berenice LR 8 a/ Peacock-Williams class 51

Biblio/analogii: RILEY 1979, 226-227, LRAmph. 8 a, fig. 92/362-364, sec. VI-VII d. Hr.; BONIFAY 1986, 275, 277, 286, tip Spatheia, fig. 4/2-8, 11/44, sec V-VII d. Hr.; TOPOLEANU 2000, tipul II, p. 147-148, cat. 377-380, pl. XLVII; OPRIŞ 2003, tipul I, p. 51-52, cat. 1-7, pl. XVII; PEACOCK-WILLIAMS 1986, 202-203, class 51; SCORPAN 1976, 165-166, tipul XVI-S; KUZMANOV 1985, tipul VIII, varianta 2, p. 14, 15, nr. cat 48-53, pl. 5; OPAIŢ 1996, p. 88-89, pl. 34/5-7; PARASCHIV 2006, tipul 69, p. 133-135, cat. 26-30.

Datare: sec. VI p. Chr.

15. Fragment buză, TT 2005, B, C3, edificiul B1, nr. inv. 4134, h - 0, 50 m, î. p. 5, 5 cm, d. buză 6 cm, pastă crem deschis, fină, angobă la culoare, buza îngroşată la exterior.

16. Fragment bază (picior), TT 2006, B, S7, edificiul B1, nr. inv. 4943, h – 0,30 - 0,80 m, î. p. 6.5 cm, pastă omogenă de culoare bej, angobă la culoare.

17. Fragment bază (picior), TT 2005, B, Edificiul B1, C1, h-85 cm, nr. inv. 4157, î. p. 6,5 cm, pastă cărămizie deschisă, semifină, angobă roz.

18. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, C1, h- 60 cm, nr. inv. 4126, d.buză 6 cm, pastă omogenă, cărămizie deschisă, angobă la culoare.

II. Tipul Keay XXVII B

Biblio/analogii: KEAY 1984, p. 219-224, varianta B, fig. 92/1-5 şi fig. 93/1-8; OPAIŢ 2004, p. 34, pl. 24/2.

Datare: sec. V p. Chr.

19. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, S3 careu 3, h-85 cm, nr. inv. 3240, î. p. 4,5 cm, pastă cărămizie deschisă, rar calcar în compoziţie, angobă la culoare, toartă ovală în secţiune, canelată.

Amfore pontice.

I. Tipul Kuzmanov 1985, tip 15/ Böttger 1982, tip III, 1/Opaiţ 1996, tip B-Ic

Biblio/analogii: KUZMANOV 1985, p. 20-21, tip XV, cat. A 94-113, pl. 10-11; TOPOLEANU 2000, tip VII, p. 151-152, cat. 390-394, pl. XLVIII-XLIX; BÖTTGER 1982, p. 49-51, tip III 1, cat. 167-168 (perioada B), 316-333 (perioada C), 559-563 (perioada D) fig. 12 d, 26, 27; OPAIŢ 1996, p. 71, pl. 19/2-7; PARASCHIV 2006, tipul 11, p. 35-36, cat. 60-67, pl. 8-9.

Datare: sec. V - VI p. Chr.

20. Fragment buză şi gât, TT 2005, B, C3, edificiul B1, nr. inv. 4087, h – 0,70 m, î. p. 5 cm, d. buză 5 cm, pastă omogenă, cărămizie deschisă, rare particule mici calcaroase şi pietricele, mică argintie în compoziţie, caneluri pe gât, buza uşor îngroşată şi răsfrântă spre exterior.

II. Tipul Zeest 1960, tip 84/Paraschiv 2006 tip 4

Biblio/analogii: ZEEST 1960, p. 116, 84 a-b, pl. XXXV; PARASCHIV 2006, p. 25-26, tipul 4, nr. cat 27, pl. 4; OPAIŢ 1987, tipul II, p. 247-248, fig. 2/2a- 3b.

Datare: sec. II - IV p. Chr.

21. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, S6 careu 4, nivel vegetal, nr. inv. 3694, î. p. 4,5 cm, d. buză 15,5 cm, pastă semifină roşie, rare fragmente litice şi mică argintie în compoziţie, omogenă, angobă roşie la exterior, buza răsfrântă spre exterior, ascuţită în jos.

III. Tipul Zeest 1960, tip 85/ Paraschiv 2006 tip 4

Am inclus în această categorie două amfore fragmentare, datorită compoziţiei pastei (cărămizie închisă) şi analogiilor din zona Dobrogei (PARASCHIV 2004, p. 153-154, nr. cat. 1, pl. IV/1) deşi condiţiile de descoperire şi forma buzei se potrivesc mai bine tipului KEAY 1984, tipurile IV-V Africana II A „Con Grandino" sau PEACOCK – WILLIAMS 1986, class 33, Africana II "Grande" ce permite o datare mai târzie.

Biblio/analogii: ZEEST 1960, p. 116, 85, pl. XXXV; PARASCHIV 2006, p. 25-26, tipul 4, nr. cat 27, pl. 4; OPAIŢ 1987, tipul II, p. 247-248, fig. 2/2, 7.

Datare: sec. II - IV p. Chr.

22. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, S 5, nivel vegetal, nr. inv. 3556, î. p. 10 cm, d. buză 15 cm, pastă cărămizie închisă, rare particule de calcar în compoziţie, angobă la culoare, gât înalt, drept, cu o canelură sub buză. Buza dreaptă la interior şi rotunjită la exterior.

23. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, C3, nr. inv. 4081, î. p. 6 cm, d.buză cca. 16 cm, pastă omogenă cărămizie deschisă, angobă roşietică, buza îngroşată spre exterior.

Amfore neidentificate.

Au fost incluse în catalogul acestei categorii câteva amfore greu identificabile, atât datorită fragmentelor de mici dimensiuni păstrate, cât şi repertoriilor formelor, urmând ca cercetări viitoare să poată stabili cu exactitate proveniența şi tipologia acestora. Acolo unde anumite similitudini ne-au permis asocieri cu tipuri cunoscute, acestea sunt menţionate în catalog, chiar dacă analogiile nu sunt perfecte.

24. Fragment buză amforă, TT 2005, B, strada ABV4, S1 careu 3, h-60 cm, nr. inv. 2785, î. p. 4 cm, d. exterior buză 6 cm; pastă omogenă, cărămizie deschisă, mică argintie în compoziţie; buza foarte mică, îngustată; angobă albicioasă. Cea mai apropiată analogie identificată este la OPAIŢ 1991 b, p. 144, pl. 16/93. Din punctul de vedere al formei buzei, amfora noastră se aseamănă doar cu exemplarul descoperit la Murighiol (OPAIŢ 1996, p. 59, pl. 11/5, tipul opaiţ C-I/Torone VII), fără legătură cu descoperirile de la Dinogeția sau Topraichioi, incluse în aceeaşi categorie. Cu toate acestea, amfora de la Murighiol măsoară un diametru al buzei de 11 cm, în cel mai bun caz amfora prezentată de noi putând fi una fracţionară.

25. Fragment buză amforă, TT 2006, B, edificiul B1, S7, h-55 cm, nr. inv. 4972, î. p. 5 cm, d. exterior buză 14 cm; pastă omogenă bej, nisip în compoziţie, angobă verzuie, buza dreaptă, uşor răsfrântă spre exterior, triunghiulară în profil. Caracteristicile fragmentului sugerează poate o origine tunisiană (?) similar cu tipurile Keay XXXVIII (KEAY 1984, p. 247-248, fig. 106/2), XXXIX (KEAY 1984, p. 248, fig. 108/2) şi chiar XLIII (KEAY 1984, p. 255-258, fig. 112/1, 3).

26. Fragment buză amforă, TT 2005, B, edificiul B1, S 5, h-2,20 m, nr. inv. 4116, î.p. 3,7 cm, d. exterior buză 12,5 cm, pastă roz, fină, omogenă, rar calcar şi mică în compoziţie, angobă albicioasă - roz deschis, gât cilindric, buză îngroşată în partea superioară, triunghiulară în profil, uşor răsfrântă spre exterior.

27. Fragment bază amforă de capacitate redusă, TT 2005, edificiul B1, C1, h-50 cm, nr. inv. 3688, î. p.6 cm; pastă omogenă, de culoare cărămizie deschisă, rare fragmente minuscule calcaroase în compoziţie, angobă cărămizie deschisă.

28. Fragment bază amforă, TT 2006, edificiul B1, C 6, h-90 cm, nr. inv. 4643, î. p. 4 cm; pastă albicioasă, forma bazei este relativ rotunjită, arsă secundar, depuneri calcaroase.

Ulcioare.

În această categorie am inclus 6 tipuri de vase care în mod tradiţional, în lucrările consacrate ceramicii romano-bizantine din Dobrogea, figurează la categoria *vasa pota(to)ria*. Cu toate acestea, în lucrări mai noi dedicate tipologiei ceramice romane, (RUSU-BOLINDEŢ 2007) ulcioarele sunt tratate separat, poate şi pentru că unele dintre acestea (spre exemplu ulcioarele cu gură trilobată) sunt mai potrivite activităţilor de turnare, stocare sau transport a lichidelor pe perioade limitate, decât acțiunii de a bea.

Tipul 1.
Varianta A.

Ulcioarele din această categorie au gura pâlniformă, evazată spre exterior, buza este înaltă, treptat îngustată în partea de jos, formând un gât relativ înalt. Prezintă caneluri subţiri pe gât, în special în zona toartei; corpul este probabil globular sau uşor biconic.

Biblio/analogii: TOPOLEANU 2000, p. 88-89, nr. cat. 185, tipul I, varianta B, planşa XXI; BRUKNER 1981, pl. 144, nr. 125; KUZMANOV 1985, p. 30, tip 1, nr. cat. 19 şi 22, pl. 16-17.

Datare: sec. IV - VI p. Chr.

29. Fragment gât şi buză, TT 2006, B, C 13, edificiul B1, nr. inv. 4967, h -1,10 m, î. p. 5 cm, d. buză 7 cm, pastă omogenă cenuşiu - bej, caneluri sub buză, slip la culoare.

Varianta B. Diferenţa faţă de varianta A este dată de o şănţuire existentă pe partea superioară a buzei.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 b, p. 160-161, (ulcioare B cu gura verticală, tip III), nr. cat 227, pl. 39; UENZE 1992, tipul 2-3, pl. 69, nr. 6.

30. Fragment gât şi buză, TT 2005, B, S2, careu 3, strada ABV4, nr. inv. 4003, *passim*, î. p. 3 cm, d. buză 4,9 cm, pastă cărămizie, fină, mică argintie, caneluri pe gât la exterior.

Tipul 2. Ulcioarele au buza verticală, decorată la exterior cu caneluri, gâtul este scurt şi arcuit, corpul probabil globular.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 c, p. 226, tip III (al doilea sfert al sec. V), pl. 37/5; CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, NV, fig. 162/4.3 (analogia nu este perfectă); SCORPAN 1976, p. 171, tipul C, pl. XXIII/3.

Datare: sec. V-VI p. Chr.

31. Fragment buză, TT 2008, B, edificiul B1, C17, h-70-80 cm, nr. inv. 6190, î. p. 2,7 cm, d. buză 6 cm, pastă cărămizie omogenă, cu mică argintie în compoziţie, slip la culoare, caneluri pe exteriorul buzei.

Tipul 3. Ulcioarele au buza rotunjită, uşor pâlniformă, toarta ovală porneşte de sub buză. Gâtul vasului este pâlniat, corpul posibil globular şi baza plată.

Biblio/analogii: CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, NVIA, p. 190, fig. 168, 170, 4.2, UENZE 1992, tipul 2-3, pl. 69, nr. 3

Datare: sec. VI p. Chr.

32. Fragment ulcior buză şi toarte, TT 2006, B, S6 careu 2, edificiul B1, h - 50 cm, nr. inv. 3726, î. p. 5,5 cm, d. buză 5 cm, pastă cărămizie deschisă, omogenă, slip crem, două toarte rotunde în secţiune, gât înalt, fără decor, buză teşită în partea superioară, uşor evazată la exterior, dreaptă.

33. Fragment ulcior buză şi toarte, TT 2006, B, edificiul B1, C 11, h-30-80 cm, nr. inv. 4930, i.p.6,8 cm, d.g.4 cm, pastă omogenă, cărămizie cu particule mici de calcar, slip crem, buză pâlniformă, caneluri pe gât, două toarte, ardere secundară la exterior.

Tipul 4. Buza vasului are profilul vertical şi se îngustează în partea de jos.

Buza prezintă un mic prag la exterior, de sub care porneşte toarta ovală în seţiune. Gâtul este subţire, corpul probabil globular.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 b, tipul B II (ulcior cu gura verticală), nr. cat. 226, pl. 39, cu o datare propusă pentru sec V p. Chr.; OPAIŢ 1996, tipul II-B, p. 117, pl. 48/7.

Datare: sec. V p. Chr.

34. Fragment buză şi toartă, TT 2006, B, edificiul B1, C7, h-90 cm, nr. inv. 4658, î. p.4 cm, d.buză 4 cm, pastă omogenă fină, cărămizie închisă, slip la culoare, ars secundar, toarta ovală în secţiune, canelată, gât înalt; toarta porneşte de sub buză.

35. Fragment buză şi toartă, TT 2005, B, edificiul B1, S6, careu 6, *passim*, d. buză 6 cm, î. p. 7 cm, nr. inv. 3652, pastă omogenă, cărămizie, slip la culoare, buza prezintă la exterior o canelură pronunţată; fragmentul nu are toarte.

Tipul 5. Ulciorul are o singură toartă, buza este plată, în formă de guler, gâtul se continuă cu un corp globular.

Biblio/analogii: SUCEVEANU 1982 a, p. 145-149, pl. 68-69, nr. cat. 9-35, tipul XLV – B, sec. II-III p. Chr.; POPILIAN 1976, p. 98, pl. XLV-XLVI, nr. cat. 472-490; CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, NIII, p. 184, fig. 152, 4.1.

Datare: sec. II-III p. Chr.

36. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C12, h - 0.60 cm, nr. inv. 4988, î. p. 2,3 cm, d. interior buză 3 cm şi d. exterior buză 7 cm, pastă cărămizie, semifină omogenă, buză orizontală aproape plată, slip cărămiziu închis, fragment refolosit probabil ca fusaiolă.

37. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C 12, h - 40-60 cm, nr. inv. 4981, î. p. 1,8 cm, d. buză 6 cm, pastă roz, slip maro, buză discoidală, probabil refolosit ca fusaiolă.

Tipul 6. Vasul are buza plată, dreaptă, în formă de guler, fără decor, probabil două toarte, asemănător ca dimensiuni cu o amforetă.

Biblio/analogii: SCORPAN 1976, p. 171, tip C, pl. XXIII/1 (Tomis, sec. II p. Chr.); ROBINSON 1959, p. 105, (ulcior - sec IV. p. Chr.) M 228, pl. 27; BRUKNER 1981, pl. 153, nr. 32 (ulcior cu două toarte).

38. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, S7, h-90 cm, nr. inv. 4927, î. p. 5,8 cm, d. buză exterior 8 cm, pastă cărămizie deschisă, fină, omogenă, mică argintie în compoziţie, buză dreaptă plată, lăţită spre exterior, slip roşu, toartă ovală.

Vasa pota(to)ria

În această categorie am inclus carafe, ceşti şi căni, identificate în număr mic în zona edificiului B1. Din acest motiv, ele vor fi prezentate în catalog în mod direct, fără menţionarea tipurilor sau variantelor celor câteva exemplare fragmentare descoperite. Toate fragmentele din această categorie aparţin perioadei romano-bizantine şi corespund în principiu contextului arheologic apropiat ultimului nivel de locuire de la Tropaeum Traiani. Împreună cu ulcioarele, vasele din această categorie reprezintă 13% din totalul pieselor descoperite în sectorul B.

39. Fragment buză carafă, TT 2006, B, edificiul B1, C6, h-90 cm, nr. inv. 4642, î.p. 2,3 cm, d.buză 12 cm, pastă cărămizie, arsă neomogen, miez cenuşiu, granule de calcar în compoziţie, buza este dreaptă şănţuită pentru capac, caneluri pe gâtul vasului. Analogii: OPAIŢ 1991 b, p. 159, pl. 36/213 şi 214, carafă tip I; BAUMANN 1995 a, p. 112, pl.VIII/8 (oală cu un diametru al buzei mult mai mare- 216 mm, dar care se potriveşte profilului vasului nostru).

40. Fragment buză, toartă şi partea mediană ceaşcă provincială vest pontică, TT 2005, B, C3, edificiul B1, h -0,70 m, nr. inv. 4080, î. p. 7 cm, d. maxim 9 cm, pastă cenuşie omogenă, aspră, mică în compoziţie, slip cenuşiu la exterior. Vasul are gura largă, toartă canelată, ovală în secţiune, caneluri pe interior, corp bitronconic. Analogii: OPRIŞ 2003, tipul I, p. 163, nr. cat. 324, pl. XLVII.

41. Fragment buză cană cu buza trilobată, TT 2005, B, edificiul B1, C7, h-30 cm, nr. inv. 4673, î.p. 3 cm, pastă cărămizie închisă, omogenă, nisip în compoziţie, slip cărămiziu deschis, caneluri fine pe gât.

42. Fragment buză cană (?) TT 2005, B, edificiul B2, S1 careu 2, stratul vegetal, nr. inv. 2781, î.p. 3,5 cm, d.buză 8 cm, pastă bej, angoba la culoare, buza este evazată spre exterior, îngroşată, uşor rotunjită, decor pe gâtul vasului prin două serii duble de incizii în motiv de val. Analogii: UENZE 1992, pl. 72/5 (cană) şi pl. 113/3 şi 8 (ceramică medievală); KUZMANOV 1985, p. 35, căni tip VII, pl. 21/K64 (cană-oinochoe).

Vasa coquina(to)ria

Oale de bucătărie provinciale vest-pontice reprezintă cel mai important lot din categoria vaselor ceramice identificate în sectorul B, (29% din totalul descoperirilor). Din nefericire, niciuna dintre oalele de bucătărie nu a fost descoperită în complexe închise, fapt care nu a permis o datare foarte exactă a diverselor tipuri şi variante. O oală datând de la începutul sec. III p. Chr., conţinând un tezaur de monede emise până în jurul anului 204 a fost publicată doar sub formă de fotografie, fără desenul profilului buzei, fapt care nu a permis încadrarea sa în unul dintre tipurile determinate în sectorul B. (BARNEA, 1980).

Tipul I.

Varianta 1. Oala are buza îngroşată, orientată spre exterior, rotunjită şi prevăzută cu o incizie în partea superioară, pentru fixarea capacului. Corpul vasului este probabil globular. Nu a fost descoperit niciun exemplar întreg, care să confirme dacă vasele din acest tip sunt decorate cu caneluri sau dacă au toarte. Pasta este semigrosieră, aspră, de culoare cărămizie.

Biblio/analogii: CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 190, NVIA, fig. 168, 5.2; UENZE 1992, tipul 4, pl. 97/ 13.

Datare: sec. IV-VI p. Chr.

43. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B2, strat vegetal, nr. inv. 2729, S1, careu 1, d. buză 10,2 cm, î.p. 1,8 cm, pastă cărămizie, aspră, nisip fin în compoziţie, slip la culoare, buza este evazată către exterior, concavă la exterior şi convexă la interior, îngroşată, vasul prezintă o şănţuire pentru fixarea capacului.

44. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B2, C8, h-92 cm, nr. inv. 4680, î. p. 2,5 cm, d. ext. buză 10 cm, pastă omogenă semifină de culoare cărămizie închisă, mică

argintie în compoziţie, slip la culoare, buza uşor evazată la exterior, şănţuită pentru capac.

45. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B2, C7, h-90 cm, nr. inv. 4663, î. p. 2 cm, d.buză 8 cm, pastă cărămizie omogenă, mică argintie în compoziţie, slip cărămiziu deschis, arsă secundar la exterior, buza uşor evazată la exterior, prezintă o şănţuire pentru fixarea capacului.

Varianta 2. Buza oalei este evazată către exterior, mult aplatizată în partea superioară, păstrând o şănţuire pentru fixarea capacului. Pasta este semigrosieră, aspră, de culoare cărămizie.

Biblio/analogii: KUZMANOV 1985, tipul II, pl. 30/Г40; OPAIŢ 1991 b, p. 152-153 tipul II, pl. 26/154; BÖTTGER 1982, tip. VII-C, pl. 48, nr. 592 şi 596.

46. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B2, S1, careu 2, nivel vegetal, nr. inv. 2778, î. p. 3 cm, d. buză 14 cm, pastă cărămizie, aspră, grosieră, nisip în compoziţie, slip cărămiziu, buză evazată spre exterior, sănţuire pentru capac.

47. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C8, h-0,92 cm, nr. inv. 4687, d. exterior buză 13 cm, î. p. 2,5 cm, pastă grosieră, pietricele în compoziţie, cărămizie aspră, arsă secundar, buza este îngroşată către exterior, uşor aplatizată, şănţuită pentru capac.

Varianta 3. Buza vasului este îngroşată, uşor înclinată spre exterior, prezintă o şănţuire pronunţată pentru fixarea capacului pe centru, pasta este semigrosieră, cărămizie, cu slip propriu, corpul probabil globular, toarta canelată porneşte de la nivelul buzei. Pasta este semifină de cele mai multe ori cărămizie, având în compoziţie mică argintie şi rare particule de calcar.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 b, p. 153, nr. cat 156-159, pl. 26, tipul III; TOPOLEANU 2000, p. 110, tipul V, varianta B, nr. cat. 256, pl. XXIX.

48. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B2, S1 careu 4, nivel vegetal, î. p. 1,5 cm, d. buză 8 cm, nr. inv. 2787, î. p. 1,5 cm, d. buză 8 cm, pastă aspră cărămizie, arsă secundar, buza prezintă o şănţuire pentru capac.

49. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B2, S3 careu 4, nivel vegetal, nr. inv. 3236, d.interior buză 11 cm, pastă cărămizie, slip propriu, particule de calcar în compoziţie. Buza este îngroşată, sănţuită pentru capac, toarta în bandă canelată porneşte de la nivelul buzei, corpul globular, fără gât.

50. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C8, h-0.92 cm, nr. inv. 4670, î. p. 8 cm, d. exterior buză 15 cm, pastă bine arsă, omogenă, mică argintie în compoziţie, culoare cărămizie, slip la culoare, arsă secundar, şănţuire pentru capac la interior, toartă ovală în secţiune.

51. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B2, S1 careu 5, h-40 cm, nr. inv. 2787 bis, î. p.3 cm, d. interior buză 10 cm, pastă cărămizie închisă, slip oranj, buza prezintă o şănţuire îngustă pentru fixarea capacului pe mijlocul părţii superioare a buzei.

52. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B2, S1 careu 1, h-55 cm, nr. inv. 3677 bis, î. p. 3 cm, d. buză 13 cm, pastă aspră cenuşie cu nisip în compoziţie, slip la culoare, buza prezintă o şănţuire pentru fixarea capacului.

53. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C 4, h-90 cm, nr. inv. 4631, i.p. 3 cm, d.g. 19 cm, pastă cărămizie, grosieră, rar calcar şi pietricele în compoziţie, toarta în bandă canelată porneşte de la nivelul buzei; arsă secundar.

Varianta 4. Buza este îngroşată în partea superioară, rotunjită şi uşor rulată către exterior, prezentând o şănţuire ascuţită pentru fixarea capacului pe partea exterioară a buzei.

Biblio/analogii: CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 188, NV, fig. 162, 5.6

54. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C12, h-40-60 cm, nr. inv. 4976, i.p. 3 cm, d.g. 12 cm, pastă cărămizie, omogenă, mică argintie în compoziţie, slip la culoare, corp globular fără gât, buză şănţuită pe partea exterioară.

Tipul II.

Varianta 1. Buza este concavă la interior cu şănţuire pentru fixarea capacului, cu partea superioară evazată oblic spre exterior, gâtul este scurt, tronconic, corpul probabil globular. Unele exemplare prezintă o canelură sub buză sau în partea mediană a gâtului. Pasta este de obicei cenuşie cu slip propriu, aspră, semifină.

Biblio/analogii: CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 190, NVIA, fig. 168, 5.6; TOPOLEANU 2000, p. 111-112, tip VI, ol. XXX/264; BÖTTGER 1982, tip. VII-C, pl. 48, nr. 597; UENZE 1992, pl. 73, nr. 11-16.

Datare: sec. V-VI p. Chr.

55. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C6, h-90 cm, nr. inv. 4649, î. p. 4 cm, d. buză 12 cm, pastă aspră, bej, slip la culoare, buza uşor evazată oblic spre exterior, şănţuire pentru fixarea capacului, o singură canelură pe gâtul vasului.

56. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C5, h-90 cm, nr. inv. 4640, î. p. 4 cm, d. buză 15 cm, pastă cenuşie semifină, slip propriu, buza şănţuită pentru fixarea capacului.

57. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B2, S2 careu 3, h-35 cm, nr. inv. 3223, î. p. 3,8 cm, d. buză 10 cm, pastă omogenă, semifină, culoare cărămizie, slip propriu.

58. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C12, h-40-60 cm, nr. inv. 4979, î. p. 5 cm, d. buză 10 cm, pastă omogenă, mică argintie în compoziţie, slip propriu, buza şănţuită pentru fixarea capacului.

59. Fragment buză, TT 2005, B, strada ABV4, S1 careu 3, *passim*, nr. inv. 2794, î.p. 3 cm, d.buză 10 cm, pastă aspră cenuşie cu pietricele în compoziţie, buza este şănţuită pentru fixarea capacului, arsă secundar.

60. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C4, h-90 cm, nr. inv. 4636, î.p. 3,5 cm, d.buză 12 cm, pastă grosieră, aspră, pietricele cu nisip în compoziţie, culoare cenuşie-alburie, slip la culoare, mai deschis la interior, buza este şănţuită pentru fixarea capacului.

61. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C4, h-90 cm, nr. inv. 4634, î.p. 3 cm, d.buză 13 cm, pastă cenuşie, semifină, slip propriu, buza este şănţuită pentru fixarea capacului.

Varianta 2. Buza vasului este evazată uşor către exterior, iar partea superioară a acesteia este teşită sau şănţuită. Pe latura internă buza prezintă o concavitate, ca şi varianta precedentă.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 b, p. 154-155, pl. 30/175, oale tipul IX; CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 191, NVIB, fig. 172, 5.2.

Datare: în baza analogiilor de la Murighiol şi Tropaeum Traiani (NVIB), propunem datarea începând cu a doua jumătate a sec. VI p. Chr.

62. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C8, h-0,92 m, nr. inv. 4668 bis, î.p. 4 cm, d.buză 21 cm, pastă omogenă, bine arsă, culoare cărămizie, rare pietricele şi mică argintie în compoziţie, slip la culoare, arsă secundar la exterior, buză concavă la interior şi convexă la exterior.

63. Fragment buză, TT 2005, B, strada ABV4, S1 careu 3, h- 62 cm, nr. inv. 2779, î.p. 5 cm, d.buză 12 cm, pastă cărămizie, slip bej, arsă secundar, buza este şănţuită pentru fixarea capacului.

Varianta 3. Buza este arcuită către exterior, concavă la interior şi convexă la exterior, cu o şănţuire largă pe partea interioară, încadrată de două nervuri pronunţate pentru o mai bună fixare a capacului.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 b, p. 154, pl. 28/nr. inv. 40847 şi 40835, tipul VIII, subvarianta B2.

Datare: sec. VI p. Chr.

64. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C8, nivel vegetal, nr. inv. 4678, î.p. 2,5 cm, d. buză 16,3 cm, pastă cărămizie, mică argintie în compoziţie, slip propriu.

65. Fragment buză, TT 2008, B, edificiul B1, C17, h-70-80 cm, nr. inv. 6146, î.p. 2,5 cm, d.buză 15,2 cm, pastă cărămizie aprins, omogenă, mică argintie în compoziţie, slip cărămiziu deschis.

66. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, C1, h-85 cm, nr. inv. 4156, î.p. 3,5 cm, d.buză. 13 cm, pastă cenuşie semifină, omogenă, slip propriu, pe buză la interior există o şănţuire pentru capac, încadrată de două nervuri.

Varianta 4. Buza este uşor evazată spre exterior şi răsfrântă oblic, teşită la interior.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 b, p. 154, pl. 28/170, nr. inv. 38603, tip VII subvarianta B1.

67. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B2, S2 careu 3, *passim*, nr. inv. 3217, î.p. 2 cm, d. buză 16 cm, pastă cărămizie, slip propriu.

Tipul III.

Varianta 1. Buza este îngustă, evazată oblic, concavă la interior, partea superioară prezintă o şănţuire pentru fixarea capacului. Gâtul este tronconic, uneori aproape cilindric, decorat cu caneluri, iar corpul vasului este probabil globular. Pasta este cărămizie sau cenuşie, aspră, omogenă, cu slip propriu, cu nisip fin sau particule litice ca degresant.

Biblio/analogii: CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 190, NVIA, fig. 168, 5.3; TOPOLEANU 2000, tipul II, p. 107, Pl. XXVII/nr. cat. 236 şi 237; OPAIŢ 1991 b, p. 154, tipul VIII, subvarianta B2, pl. 29/173; UENZE 1992, pl. 74/3-7, pl.75/1-14.

Datare: sec. V-VI p. Chr.

68. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, S6 careu 3, h-60 cm, nr. inv. 3698, î.p. 6 cm, d.buză 12 cm, pastă aspră, omogenă, rar calcar şi nisip ca degresanţi, culoare cenuşie deschisă, slip propriu, caneluri pe gâtul vasului la exterior, buza este şănţuită pentru fixarea capacului.

69. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, C1, h-85 cm, nr. inv. 4151, î.p. 5.5 cm, d. buză 11 cm, pastă aspră, omogenă, cenuşie deschisă, slip la culoare, arsă secundar.

70. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C8, h-92 cm, nr. inv. 4675, î.p. 3 cm, d.buză 12 cm, pastă bej, slip cărămiziu deschis, pietricele în compoziţie, buza faţetată, cu şănţuire pentru fixarea capacului, caneluri pe gâtul vasului.

Varianta 2. Buza este răsfrântă oblic spre exterior, cu o teşitură pentru fixarea capacului, partea superioară a acesteia este uşor şănţuită.

71. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, S7, h-30-80 cm, nr. inv. 4952, î.p. 3,2 cm, d.buză 12,3 cm, pastă cenuşie omogenă, cu pietricele în compoziţie, slip cenuşiu, caneluri rare pe corpul vasului ce pornesc de sub buză.

72. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, S7, h-30-80 cm, nr. inv. 4934, î.p. 3,5 cm, d.buză la interior 12 cm, pastă cenuşie omogenă, slip propriu, caneluri pe gât, buză cu şănţuire pentru fixarea capacului.

73. Fragment buză şi toartă, TT 2005, B, strada ABV4, h-85 cm, nr. inv. 3249, d.buză 12 cm, pastă aspră, culoare cenuşie, cu nisip fin în compoziţie, slip cenuşiu - albastru la interior şi la exterior. Buza este teşită la interior pentru fixarea capacului şi prezintă o şănţuire pe latura superioară.

Tipul IV. Buza este verticală, uşor concavă la interior, îngroşată la partea superioară şi prezintă o şănţuire pentru fixarea capacului. Corpul vasului este globular, decorat cu caneluri în partea superioară, toarta ovală în secţiune porneşte de sub buză.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 b, p. 153, pl. 27 /165 şi 166, tipul VII, cu datare în sec. VI-VII p. Chr. (spre deosebire de catalogul de la Murighiol, vasele noastre prezintă caneluri în partea superioară); UENZE 1992, pl. 79/5.

Datare: sec. VI p. Chr.

74. Fragment buză şi toartă, TT 2008, B, edificiul B1, martor C7-C8, nivel vegetal, nr. inv. 6217, î.p. 10 cm, d. buză 13 cm, pastă cărămizie cu particule de calcar în compoziţie, slip cenuşiu, arsă secundar, vasul prezintă caneluri sub buză, toarta este canelată şi ovală în secţiune.

75. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C7, h-90 cm, nr. inv. 4664, î.p. 6 cm, d.buză 14 cm, pasta este aspră, culoare crem, slip propriu, mică argintie şi pietricele în compoziţie. Buza este şănţuită, uşor evazată la exterior; vasul prezintă caneluri pe gât şi în zona mediană.

Tipul V.

Varianta 1. Buza este evazată oblic spre exterior, formând un unghi drept cu peretele vasului. Partea superioară a buzei prezintă uneori o şănţuire pentru fixarea capacului. Vasul nu are gât, corpul are formă de sac, decorat cu caneluri.

Biblio/analogii: TOPOLEANU 2000, p. 106-107, pl. XXVII/234-235, tip I/ CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 188, fig. 162, 5.13 (NV).

Datare: sec. V p. Chr.

76. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, S7, h-30-80 cm, nr. inv. 4946, î.p. 4 cm, d.buză interior 10 cm, pastă cenuşie omogenă, pietricele în compoziţie, slip cenuşiu, caneluri pe corp, buză şănţuită pentru capac.

77. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, S3 careu 4, strat vegetal, nr. inv. 3207, î.p. 3,2 cm, d.buză 13 cm, pastă cenuşie, semigrosieră, nisip în compoziţie, slip propriu, canelurile pe corp încep de sub buză.

Varianta 2. A fost descoperit un singur exemplar asemănător cu varianta 1, cu excepţia faptului că buza nu prezintă şănţuire în partea superioară pentru fixarea capacului.

78. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, S3 careu 4, strat vegetal, nr. inv. 3237, î.p. 3 cm, d. buză 12,5 cm, pastă aspră cenuşie, arsă secundar, caneluri sub buza aplecată oblic spre exterior.

Tipul VI.

Varianta 1. Buza vasului este înclinată oblic spre exterior, formând un unghi relativ drept cu peretele vasului. Buza este rotunjită uşor la interior şi tăiată drept la exterior. Vasul nu are gât, este decorat cu caneluri dese ce pornesc de sub buză până în partea mediană.

Biblio/analogii: CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 184, fig. 152, 5.7, NIII (pentru o oală de dimensiuni mai mari)/ SUCEVEANU 2000, p. 118, tip XXXVI - A, pl. 51, nr. 1-5.

Datare: sfârşitul sec. II-III p. Chr.

79. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C4, h-90 cm, î.p. 3,2 cm, d.buză 12 cm, nr. inv. 4635, pastă semifină, mica argintie în compoziţie, culoare cărămizie, buză triunghiulară în secţiune, corp globular decorat cu caneluri, arsă secundar.

Varianta 2. Buza este lată, răsfrântă uşor către exterior, rotunjită la exterior şi teşită la interior; corpul vasului este decorat cu caneluri.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 c, p. 232, tipul II, pl. 46/3-4/SUCEVEANU 1982 b, p. 6, fig. 7/10

Datare: sfârşitul sec. IV- sec. V p. Chr.

80. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, C3, h-70 cm, î.p. 6 cm, d.buză 12 cm, nr. inv. 4078, pastă roşiatică, rare particule de calcar în compoziţie, slip la culoare, arsă secundar, caneluri pe corpul vasului, fără gât, corp în formă de sac, buza dreaptă, teşită în partea superioară la interior şi rotunjită la exterior.

81. Fragment buză, TT 2008, B, edificiul B1, C18, h-1m, nr. inv. 6210, î.p. 3,5 cm, d. buză 15 cm, pastă cenuşie închisă, aspră, omogenă, slip la culoare; vasul nu are gât.

Varianta 3. Buza rotunjită şi îngroşată la extremitatea superioară este evazată oblic spre exterior, uşor concavă la interior, formând unghi drept cu

peretele vasului. Vasul, fără gât, este decorat cu caneluri în parea superioară imediat sub buză.

Biblio/analogii: SUCEVEANU 1982 a, p. 113, pl. 13/15, (Therme II, faza II A).

Datare: sfârşitul sec. III p. Chr.

82. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, S5, nivel vegetal, nr. inv. 3555, î.p.5 cm, d.buză 12 cm, pastă semifină, cărămizie deschisă, slip roşiatic la exterior şi galben pe interior, caneluri pe corp.

Tipul VII.

Varianta 1. Marginea buzei este uşor evazată către exterior, forma este rotunjită, teşită la interior pentru fixarea capacului, iar la exterior este tăiată drept, aproape vertical; corpul vasului este probabil globular.

Biblio/analogii: BRUKNER 1981, tipul 27, pl. 121, nr. 122

Datare: sec. IV p. Chr. (?)

83. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, S5, h- 1,35 cm, nr. inv. 3684, î.p. 5 cm, d.buză 15 cm, pastă aspră grosieră, nisip fin în compoziţie, culoare cenuşie deschisă, slip cenuşiu, corp globular, buza evazată spre exetrior.

Varianta 2. Asemănătoare cu varianta 1, dar buza este plină la interior, îngroşată şi rotunjită, în timp ce la exterior este tăiată drept.

Biblio/analogii: BRUKNER 1981, p. 183, tipul 29, pl. 123, nr. 147 (sec. IV); OPAIŢ 1991 c, p. 234, pl. 48/6, oală tipul XIII (al doilea sfert al sec. V)

Datare: sec. IV-V p. Chr.

84. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C13, h-1,10 cm, nr. inv. 4966, î.p. 3 cm, d.buză 16 cm, pastă cărămizie, mică argintie şi pietricele în compoziţie, puternic arsă secundar.

Tipul VIII. Buza este verticală, cu o şănţuire pentru fixarea capacului în partea superioară, vasul nu are gât, corpul globular este decoat cu caneluri dese imediat sub buză.

Biblio/analogii: SUCEVEANU 1982 a, p. 114, (Therme II B, sec. IV) pl. 14/22; SUCEVEANU 1982 b, p. 6, fig. 7/10 (sec. IV-V); OPAIŢ 1991 c, p. 232, pl. 46/6 şi 7, (tipul II 2, sec. V);

Datare: sec. IV-V p. Chr.

85. Fragment buză, TT 2008, B, edificiul B1, C18, h-70-1,10 cm, nr. inv. 6108, î.p. 3 cm, d. buză 15 cm, pastă aspră, cenuşie cu nisip în compoziţie, slip bej, caneluri pronunţate sub buză.

Tipul IX.

Varianta 1. Buza vasului este dreaptă, pâlniformă, aplecată spre exterior, formează cu corpul vasului un unghi drept. Extremitatea superioară a buzei este rulată uşor către interior, formând un mic prag.

Biblio/analogii: BAUMANN 1997, p. 35, pl. III/8, tipul IV; BAUMANN 1995 b, p. 405, pl. I/8, tipul V (sec. II-III).

Datare: incertă.

86. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, C3, h-70 cm, nr. inv. 4079, î.p. 5 cm, d.buză 13 cm, pastă omogenă, aspră, nisip fin, mică şi calcar in compoziţie, culoare cenuşie, slip cenuşiu.

87. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C7, h-90 cm, nr. inv. 4662 bis, î.p. 2,5 cm, d.buză 18 cm, pastă bej, rare particule de calcar în compoziţie, arsă secundar.

Varianta 2. Buza este largă, răsfrântă spre exterior, marginile rotunjite, corpul vasului este globular, nu are gât.

Biblio/analogii: CĂTĂNICIU-BARNEA 1979, p. 188, NV, fig. 162, 5.10 şi p. 192, NVIB, fig. 172, 5.3; UENZE 1992, pl. 80, tip 2, nr. 3-5; SCORPAN 1976, p. 172, pl. XXV/3 (oale-căni tip A).

88. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C8, h-0,92 m, nr. inv. 4668, î.p. 4 cm, d.buză 21 cm, pastă omogenă, bine arsă, culoare cărămizie, rare pietricele şi mică argintie în compoziţie, slip la culoare, arsă secundar la exterior.

Varianta 3. Buza este largă, răsfrântă spre exterior, formând unghi drept cu corpul vasului, buza prezintă o şănţuire la extremitatea superioară.

Biblio/analogii: KUZMANOV 1985, p. 47-49, tip I, varianta 3, pl. 29/ 25; UENZE 1992, tip 2, pl. 85, nr. 11, 15-15.

89. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C7, strat vegetal, nr. inv. 4661, î.p. 2,3 cm, d. buză 12 cm, pastă omogenă, culoare cărămizie, slip propriu.

Tipul X. Vasul este globular, buza este răsfrântă spre exterior, păstrând la interior o şănţuire pentru fixarea capacului, orizontală în extremitatea de sus şi rotunjită la exterior. Unul din exemplare are toartă în bandă, pasta este omogenă, cu nisip fin în compoziţie.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 b, p. 156, pl. 32/188, tip XIII (sec. VI-VII).

Datare: pe baza analogiilor şi a contextului descoperirilor, propunem datarea în sec. VI p. Chr.

90. Fragment buză, TT 2006, B, edificiul B1, C8, h-92 cm, nr. inv. 4674, i.p. 2,5 cm, d.buză 13 cm, pastă bej omogenă, mică argintie şi nisip fin ca degresant, arsă secundar, buza este orizontală în partea superioară şi uşor convexă la exterior, corpul vasului este globular, se observă o uşoară şănţuire pe partea inferioară a buzei, la interior.

91. Fragment buză şi toartă, TT 2006, B, edificiul B1, C8, h-92 cm, nr. inv. 4679, î.p. 2,5 cm, d. buză 12 cm, pastă omogenă cu nisip în compoziţie, puternic arsă secundar, toarta în bandă cu 4 caneluri porneşte de la nivelul superior al buzei.

Tipul XI. Vasul are formă globulară, buza este masivă, îngroşată în partea superioară, rotunjită la exterior şi orizontală pe latura superioară, asemănătoare cu profilul buzei de *dolium*.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 c, p. 232, pl. 40/8 (inv. 25659), tipul III; BRUKNER 1981, pl. 124, nr. 163; UENZE 1992, pl. 96/12.

Datare: după analogii, propunem sec. IV-V p. Chr.

92. Fragment buză, TT 2005, B, Strada ABV 4, S1 careu 5, h-54 cm, nr. inv. 2792, î.p. 2 cm, d.exterior buză 11,5 cm, pastă aspră, cenuşie, slip cărămiziu la interior, arsă secundar; buză este plată în partea superioară.

Tipul XII. Corpul vasului este globular, decorat cu caneluri dese sub buză. Buza este aplatizată, orizontală, în partea superioară şi rotunjită la exterior

Biblio/analogii: UENZE 1992, tip VII, pl. 101/11.

93. Fragment buză, TT 2005, B, edificiul B2, S1 careu 2, h-50 cm, nr. inv. 3255, î.p. 2cm, d.exterior buză 13,5 cm, pastă cenuşie semifină, mică argintie în compoziţie, slip propriu; vasul nu are gât, corpul este globular, decorat cu caneluri, buza este lată, aplatizată în partea superioară.

Capace.

Capace amforă.

94. Capac amforă complet, TT 2005, B, edificiul B1, S4 careu 2, h-85 cm, nr. inv. 3995, î.p. 2,5 cm, d. 8 cm, pastă crem, semifină, mică argintie în compoziţie, ars secundar. Analogii: TOPOLEANU 2000, p. 163, pl. LV/nr. 445-450, tip II; OPRIŞ 2003, p. 88-89, plo. XXXI/nr. 189-190 şi 209.

95. Fragment capac amforă, TT 2005, B, edificiul B1, S7, h-55 cm, nr. inv. 4971, d. 8 cm, pastă neomogenă, cenuşie cu pietricele în compoziţie.

Capace oale.

Tipul 1. Forma capacului este tronconică, cu buton cilindric, canelat, plin, înalt, baza este plată.

Biblio/analogii: OPAIŢ 1991 c, p. 260, pl. 49/13, nr. cat. 158; UENZE 1992, pl. 115/nr. 15 şi 18.

96. Fragment capac oală, TT 2005, B, edificiul B1, S6 careu 5, strat vegetal, nr. inv. 4066, pastă omogenă bej, mică argintie în compoziţie, slip la culoare, capac tip "clopot", partea superioară a butonului decorată cu caneluri.

97. Fragment capac oală, TT 2005, B, edificiul B1, S6 careu 5, strat vegetal, nr. inv. 4068, d. 10 cm, pastă omogenă cărămizie deschisă, slip propriu.

98. Fragment capac oală, TT 2005, B, edificiul B1, S2 careu 3, strat vegetal, nr. inv. 3194, î.p. 3,5 cm, pastă cenuşie, slip propriu, baza de apucare cilindrică, aplatizată în partea superioară.

Tipul 2. Forma capacului este tronconică, butonul de apucare este plin, forma butonului este biconvexă, partea superioară a acestuia este rotundă, plată, se îngustează în partea mediană.

Biblio/analogii: TOPOLEANU 2000, p. 122, pl. XXXVII/315 (sec. VI); CĂTĂNICIU-BARNEA 1979, NVIA, p. 190-191, fig. 169, 7.2 (sec. VI); BRUKNER 1981, pl. 131/26

99. Fragment capac oală, TT 2005, B, edificiul B1, S4 careu 6, strat vegetal, nr. inv. 3552, î.p. 3,3 cm, d. apucătoare 2,2 cm, pastă cărămizie, semifină.

Tipul 3. Capacul are butonul de prindere cu partea superioară circulară, uşor concavă. Butonul este gol pe dinăuntru, prezintă o serie de caneluri fine pe corp în partea mediană la exterior, forma este uşor biconvexă.

Biblio/analogii: BRUKNER 1981, pl. 130/13; UENZE 1992, pl. 115/5 şi 12.

100. Fragment capac oală, TT 2006, B, edificiul B1, C6, h-90 cm, nr. inv. 4653, î.p. 5,2 cm, d.maxim 8 cm, pastă cărămizie, mică argintie în compoziţie, slip propriu, modelat îngrijit.

Tipul 4. Capacul are butonul de prindere gol pe dinăuntru, rotund, cu partea superioară circulară, uşor convexă. Forma butonului este biconvexă.

101. Fragment capac oală, TT 2005, B, edificiul B1, S1 careu 4, h-43 cm, nr. inv. 2790, î.p. 3,2 cm, d. buton 4 cm, pastă cenuşie deschisă, slip propriu.

Tipul 5. Capacul are butonul de prindere gol pe dinăuntru, biconvex, gâtuit la interior în zona mediană, baza capacului este aplatizată.

Biblio/analogii: OPRIŞ 2003, p. 119, nr. 247, pl. XXXVII, tipul II.

102. Fragment capac oală, TT 2005, B, edificiul B1, S2, careu 5, h-58 cm, nr. inv. 3219, î.p 3,5 cm, d.bază 9 cm, pastă cenuşie, omogenă, rare particule de calcar în compoziţie, slip propriu, baza plată.

Vasa escaria

În această categorie, reprezentând circa 11% din totalul materialului din sectorul B, am inclus un număr de 15 tipuri de vase, structurate după criteriul originii (ateliere orientale, africane şi locale), al tipologiei formelor, combinat cu cel al funcţionalităţii, respectiv farfurii, boluri şi străchini.

Late Roman C` Ware

I. Forma Hayes 3 Late Roman C` Ware

Farfurie cu buza verticală concavă, îngroşată în partea inferioară. La exterior buza este decorată cu rotiţa printr-o serie de incizii în unul sau mai multe registre paralele.

Biblio/analogii: HAYES 1972, p. 329-338, Late Roman C` Ware, forma 3 B-C, fig. 67/2 şi 9 şi fig. 68/10, forma 3 E, fig. 68/14, forma 3H fig. 69/32; TOPOLEANU 2000, tipul IX (forma Hayes 3) p. 46-54, 50-51, pl. III/28, pl. 5/47; CĂTĂNICIU-BARNEA 1979, NIVB, fig. 158, 2.1; OPRIŞ 2003, p. 151, pl. LIV/359 şi LV/358 (castroane).

Datare: a doua jumatate a sec. V p. Chr. (460 - 474 cf. J. W. Hayes) – sec. VI p. Chr.

103. Farfurie, forma Hayes Late Roman C` Ware 3, tipul C, fragment partea superioară, TT 2006, B, *passim*, edificiul B1, nr. inv. 3719, î. p. 3,5 cm, d. buză 18 cm. Pastă cărămizie omogenă fină, slip roşu la culoare. Farfurie cu buza verticală concavă, decor cu rotiţa pe buză, constând în linii verticale, diametrul maxim al vasului este în partea de jos a buzei.

104. Farfurie, forma Hayes Late Roman C` Ware 3, tipul C, TT 2005, B, edificiul B1, S4, careu 4, nr. inv. 3716, pastă cărămizie omogenă, slip la culoare, buza verticală, uşor concavă la exterior şi convexă la interior, partea de jos a buzei şi peretele din partea superioară a vasului decorate cu incizii orizontale paralele.

105. Farfurie, forma Hayes Late Roman C` Ware 3, tipul E, fragment partea superioară TT 2008, B, C18, edificiul B1, nr. inv. 6213, î.p. 2,3 cm, d. buză 20 cm.

Pastă cărămizie bine arsă, omogenă, slip roşu, decor cu rotiţa pe partea exterioară a buzei în două registre paralele de incizii şi un al treilea registru de puncte. Se remarcă o nervură la joncţiunea dintre baza buzei şi corpul vasului.

106. Farfurie, forma Hayes Late Roman C` Ware 3, tipul H, fragment partea superioară TT 2005, B, edificiul B1, S3, careu 2, nr. inv. 3226, î.p. 2,3 cm, d. buză 18 cm, pastă cărămizie omogenă, slip la culoare, buza triunghiulară în profil, nedecorată.

II. Forma Hayes 6 Late Roman C` Ware

Bol/farfurie adâncă cu buza îngroşată spre exterior, triunghiulară în profil, aplatizată în partea de sus.

Analogii: HAYES 1972, p. 341, Late Roman C` Ware forma 6, fig. 70, nr. 2; OPAIŢ 2004, p. 77, pl. 57/3-4; TOPOLEANU 2000, p. 58-59, pl. X, nr. cat. 90-93.

Datare: începutul sec. VI p. Chr.

107. Bol tipul Hayes Late Roman C` Ware tipul 6, fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, S1 careu 4, nr. inv. 2783, h- 50 cm, d. buză 16 cm, î.p. 2,5 cm, pastă cărămizie omogenă, buza îngroşată la exterior, slip roşu.

III. Forma Hayes 10 Late Roman C` Ware

Farfurie/bol cu peretele înclinat uşor, buza îngroşată este rotunjită sau aproape pătrată în secţiune, separată de corpul vasului printr-o nervură la exterior şi o canelură la interior.

Biblio/analogii: HAYES 1972, p. 343-346, Late Roman C` Ware, forma 10 tipul A, fig. 71/1-2 şi tipul C, fig 71/12; TOPOLEANU 2000, tipul XX (Hayes 10) p. 60-62, pl. XI/100-106 (strachină); CĂTĂNICIU-BARNEA 1979, NV, fig. 161, 2.18; SUCEVEANU 1982 b, fig. 14, nr. cat. 12 şi 15 (boluri din N V A); OPAIŢ 2004, p. 77, pl. 57/6-7.

Datare: sfârşitul sec. VI - începutul sec. VII p. Chr.

108. Farfurie/bol Hayes Late Roman C` Ware 10, tipul A, fragment buză, TT 2005, B, edificiul B1, C4, nr. inv. 4632, î.p. 3 cm, d.buză 23 cm, h-90 cm, pasta roşiatică, omogenă, semifină, mică argintie în compoziţie, fragment buză masivă, pătrată în secţiune, nedecorată; canelură la interiorul vasului sub buză.

109. Farfurie/bol Hayes Late Roman C` Ware 10, tipul C, fragment buză, TT 2008, B, edificiul B1, C18, nr. inv. 6138, î.p 2 cm, d. buză 24 cm, h-70-1,10 cm, pasta omogenă bej, slip la culoare, mica argintie în compoziţie, buză alungită, uşor evazată către exterior.

African Red Slip Ware

IV. Forma Hayes 61 African Red Slip Ware

Farfurie cu baza probabil plată, buza verticală uşor curbată, triunghiulară în profil. Buza întâlneşte peretele vasului într-un unghi ascuţit, în zona diametrului maxim al vasului.

Biblio/analogii: HAYES 1972, p. 100-107, African Red Slip Ware forma 61 tipul A, fig. 16/13 şi 17/7.

Datare: sec. IV - V p. Chr. (325-400/420 cf. J. W. Hayes).

110. Farfurie africană tip Hayes forma 61, fragment buză, TT 2005, B, S2 careu 3, edificiul B2, nr. inv. 3221, h - 0, 35 m î. p. 4,6 cm, d. interior buză 20 cm.

Pastă cărămizie deschisă, omogenă, slip bej, arsă secundar. Buza verticală uşor curbată spre interior, profil triunghiular; îngroşată la exterior cu o nervură formând un unghi ascuţit cu corpul vasului.

V. Forma Hayes 94 African Red Slip Ware

Bol cu buza largă, întoarsă către exterior în jos.

Biblio/analogii: HAYES 1972, p. 148, African Red Slip Ware forma 94, tipul A, fig. 27/1; BAUMANN 2003, nr. cat. 11(pentru contexte de sec. II p. Chr.).

Datare: sfârşitul sec. V - începutul sec. VI p. Chr.

111. Fragment buză bol, TT 2005, B, edificiul B1, C1, h-85 cm, nr. inv. 4153, î.p. 4 cm, d. buză 17 cm, pastă fină, omogenă, culoare cărămizie deschisă, slip roşu, fără decor.

VI. Forma Hayes 99 African Red Slip Ware

Farfurie înaltă/bol de origine africană, corpul vasului este aproape hemisferic, buza îngroşată spre exterior.

Biblio/analogii: HAYES 1972, p. 152-155, African Red Slip Ware forma 99 B; TOPOLEANU 2000, tipul XIII (forma Hayes 99) p. 75-76, pl. XVIII/157-159; OPAIŢ 1991 b, p. 162, cat. 245, pl. 40/245; SUCEVEANU 1982 b, fig. 10 nr. cat. 6 (bol - NIV B - a doua jumătate a sec. VI p. Chr.).

Datare: a doua jumatate a sec. VI p. Chr. (530-580 cf. J. W. Hayes).

112. Farfurie înaltă/bol, forma Hayes 99 African Red Slip Ware, tipul B, fragmentară, TT 2006, B, C13, edificiul B1, nr. inv. 4959, h - 1,10 m, î.p. 4 cm, d. buză 18 cm, pastă cărămizie, slip roşu închis, gros, arsă secundar la exterior. Forma vasului este aproape hemisferică, buză mică sub 1 cm, uşor evazată spre exterior. De remarcat o canelură la exterior, imediat sub buză, asemănătoare cu forma 105 nr. 13 din acelaşi catalog. Baza este de dimensiuni mici, îngroşată în dreptul piciorului inelar şi foarte subţiată în centru. Picior mai degrabă scund, triunghiular în profil, fără decor.

VII. Forma Hayes 103 African Red Slip Ware

Farfurie mare/bol cu peretele vasului abrupt, buza plată la exetrior, evazată într-un unghi ascuţit.

Biblio/analogii: HAYES 1972, p. 157-160, African Red Slip Ware forma 103 tipul A, fig. 29/1.

Datare: sfârşitul sec. V – sec. VI p. Chr.

113. Farfurie mare/bol forma Hayes 103 African Red Slip Ware, tipul A, fragmentară, TT 2005, B, edificiul B1, S2 careu 2, nr. inv. 3204. Pastă fină, omogenă, d. buză 22 cm, î.p. 2,8 cm. Nedecorată.

Vase de producţie locală vest-pontică sau neidentificată

VIII. Farfurie cu baza inelară şi piciorul uşor aplecat către exterior, decor pe baza vasului la interior cu incizii concentrice, caneluri fine la exterior între baza vasului şi picior; origine probabil microasiatică.

Biblio/analogii: BAUMANN 1995 b, pl. LVIII/11.

114. Fragment bază farfurie, TT 2005, B, edificiul B1, S5, nr. inv. 3563, d. bază 13 cm, î.p. 1,3 cm. Pastă semifină cărămizie deschisă, slip oranj, decor la interior cu incizii în 5 registre verticale, concentrice.

IX. Farfurie cu buza dreaptă şi înaltă, uşor îngroşată şi evazată oblic spre exterior.

Biblio/analogii: CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, NVIA, p. 189, fig. 167, 2.5.

Datare: în funcţie de contextul descoperirii, sec. VI p. Chr.

115. Fragment buză farfurie, TT 2005, B, edificiul B1, S4 careu 6, h-60 cm, nr. inv. 4037, i.p.4 cm, d.gură cca. 20 cm, pastă cărămizie deschisă, semifină, omogenă, slip roşu la exterior, arsă secundar, buza este teşită în partea superioară şi uşor evazată la exterior. Posibil import oriental.

X. Strachină adâncă, corpul vasului curbat, buza orizontală, plată, canelată pe partea superioară.

Biblio/analogii: BONDOC - GUDEA 2007, p. 188, pl. LXXIII, nr. cat. 355 (datat în prima jumătate a sec. III); HAYES 1972, p. 405-407 fig. 90/b, tipul "Macedonian" cu analogii la Athena, Corinth, Constantinopol, Sucidava; o formă relativ asemănătoare la RUSU - BOLINDEŢ 2007, p. 395, pl. LXXXVIII, nr. cat. 517 (strachină tip 4 C) datată în sec. II p. Chr.; GUDEA 1996, p. 54 şi 220, pl. XXXV/4, datare în sec. II-III p. Chr.; CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 183, NIII, fig. 151, 2.19.

Datare: sec. III p. Chr. (?).

116. Fragment strachină adâncă, TT 2008, B, edificiul B1, C18, h-1,10 cm, nr. inv. 6214, i.p. 3,5 cm, d. buza 17 cm, buză plată canelată pe partea superioară, pansa vasului este rotunjită, pastă cărămizie, semifină, rar calcar şi mica argintie în compoziţie, slip la culoare.

117. Fragment strachină, TT 2005, B, edificiul B1, S5, h-2,20 cm, d.g. cca 30 cm, nr. inv. 4064, fragment buză strachină, pastă fină cărămizie deschisă, omogenă, mică argintie în compoziţie; buză este lată, orizontală, decorată la exterior cu 3 caneluri cu rotiţa. Slip roşu; arsă secundar.

XI. Strachină cu buza verticală, convexă la interior şi concavă la exterior, corpul rotunjit spre exterior la diametrul maxim al vasului.

Biblio/analogii: SUCEVEANU 1982 a, Therme II, faza A (sec. III p. Chr.) p. 112, pl. 13/2 (cupă); BONDOC - GUDEA 2007, pl. LXXI, nr. cat. 348 (castron).

Datare: sec. III p. Chr. (în funcţie de analogii).

118. Strachină fragmentară, TT 2005, B, edificiul B2, S1 careu 1, nivel vegetal, î.p. 2 cm, d.buză 18 cm, nr. inv. 2793, fragment buză strachină buză dreaptă faţetată, pastă cărămizie închisă, semifină, rare pietricele în compoziţie, slip roşcat.

XII. Strachină provincială vest-pontică cu buza verticală uşor înclinată spre exterior, cu partea de sus plată. Corpul vasului este concav la interior şi convex la exterior, uşor rotunjit la diametrul maxim al vasului unde prezintă o canelură uşoară la interior.

Biblio/analogii: BRUKNER 1981, tip 92, pl. 87/103 (sec. II p. Chr.); TOPOLEANU 2000, p. 80, nr. cat. 174, pl. XX (sec. II p. Chr.); POPILIAN, 1976, p. 209, nr. cat. 772, pl. LXIII (castron tipul 2); BAUMANN 2003, nr. cat 75.

Datare: sec. II-III p. Chr.

119. Strachină fragmentară TT 2005, B, edificiul B1, S4, careu 4, *passim*, nr. inv. 3553, d. buză 13,5 cm, î. p. 2,8 cm, pastă semifină, cărămizie, slip la culoare.

XIII. Bol cu peretele vasului şi buza curbate puternic spre interior, buza nu se diferenţiază de corpul vasului, decorată cu caneluri pe partea superioară interioară a buzei şi în zona mediană, caneluri pe tot corpul vasului la exterior.

Biblio/analogii: posibil o variantă locală dezvoltată din forma Hayes African Red Slip Ware 49 (HAYES 1972, p. 67-69, fig. 12/6), formă care evoluează şi mai târziu.

120. Bol fragmentar, TT 2005, B, edificiul B1, S2, careu 4, nr. inv. 3678, pastă semifină, cărămizie închisă, slip roşcat.

XIV. Strachină provincială vest-pontică de dimensiuni mici, cu peretele drept, buza dreaptă, plată în partea superioară, corpul vasului decorat cu caneluri la exterior.

Biblio/analogii: BAUMANN 1997, pl. VII, nr. 5 (tipul III Valea Morilor).

121. Strachină fragmentară, TT 2005, B, edificiul B1, S3, careu 3, nr. inv. 3231, pastă grosieră cărămizie, nisip în compoziţie, slip la culoare.

XV. Strachină provincială vest-pontică, buză masivă, rotunjită la exterior, decorată cu caneluri dese. Fără analogii.

122. Fragment strachină TT 2008, B, edificiul B1, C18, h-1m, nr. inv. 6203, î. p. 2 cm, d. buză 17,5 cm, pastă semifină cărămizie – deschisă, mică argintie în compoziţie, slip la culoare, decor cu caneluri fine pe exteriorul buzei.

Vase pentru iluminat. În această categorie sunt prezente doar opaițele, care reprezintă un procent de 3% din totalul vaselor descoperite în sectorul B.

123. Fragment bordură şi disc opaiţ, TT 2005, B, edificiul B1, C1, h-90 cm, nr. inv. 4171, pastă cenuşie deschisă-alburie, corpul este piriform, orificiul de alimentare rotund, plasat în centru. Bordura înclinată este decorată cu linii radiale, iar discul este decorat cu volute în relief. Analogii: OPRIŞ 2003, p. 168, pl. LIX, nr. cat. 395-396; ICONOMU 1967, p. 147, fig. 179, nr. 764, tipul XXXIII.

124. Fragment bordură şi disc opaiţ, TT 2006, B, edificiul B1, C6, h-90 cm, nr. inv. 4644, lut caolinoid, pastă omogenă albicioasă, bordura este lată decorată cu linii radiale. Discul este oval, marcat de o nervură şi decorat cu un model probabil în linii radiale. Realizat la tipar, prezintă un singur orificiu de umplere pe centrul discului. Analogii: ICONOMU 1967, p. 141, nr. 735, fig. 165.

125. Fragment bordură şi disc opaiţ, TT 2006, B, edificiul B1, C6, strat vegetal, nr. inv 4662/bis, realizat la tipar, bazinul are formă tronconică, discul este rotund, fragmente de volute în relief pe bordură (posibil vrejuri de viţă de vie). Analogii: OPRIŞ 2003, p. 174, pl. LXIII, cat. 432, tip VII.

126. Fragment bordură şi disc opaiţ, TT 2005, B, edificiul B1, S6 careu 3, h-30 cm, nr. inv. 3718, l. p. 5,7 cm, pastă alburie caolinoidă, slip roşu la exterior;

realizat la tipar, bordura este decorată cu linii în zig-zag şi puncte, precum şi cu o volută. Discul este despărţit de bordură de o nervură. Discul este decorat cu linii radiale, slab vizibile, iar orificiul de umplere este rotund, poziţionat central. Analogii: OPRIŞ 2003, p. 170, nr. cat. 412, pl. LXI.

127. Fragment bordură şi disc opaiţ, TT 2005, B, edificiul B1, S1 careu 5, h-28 cm, nr. inv. 2786, l.p. 7,5 cm, lut caolinoid, pastă omogenă cenuşie deschisă, realizat la tipar, bordura decorată cu linii radiale şi volută, despărţită de disc printr-o nervură. Discul decorat cu linii radiale, orificiul de umplere rotund, central. Analogii: OPRIŞ 2003, p. 169, nr. cat. 404, pl. LX.

128. Fragment bordură opaiţ, TT 2005, B, edificiul B1, C6, h-90 cm, nr. inv. 4657, realizat la tipar, lut caolinoid, ars secundar, linii radiale şi voluta decorează bordura despărţită de disc printr-o nervură. Analogii: OPRIŞ 2003, p. 170, nr. cat. 409, pl. LX.

129. Fragment bordură opaiţ, TT 2005, B, edificiul B1, C3, strat vegetal, nr. inv. 4170, l. p. 3,5 cm, realizat în tipar, pastă fină omogenă, culoare bej, bordura este lată, rotunjită, decorată cu 5 şiruri de granule dispuse în şiruri paralele cu nervura care delimitează discul.

130. Fragment bordură cu o parte din disc, fund şi cioc opaiţ, TT 2005, B, edificiul B1, S5, h-1,70 cm, nr. inv. 3700, l.p. 6 cm, urme de folosire/ardere pe cioc, fără decor, exfoliat, se distinge o nervură ce separă bordura de disc.

Obiecte din sticlă.

În această categorie au fost încadrate două tipuri de pahare, păstrate fragmentar, ambele încadrabile în sec. VI p. Chr.

Tipul 1. Vasele au piciorul înalt, simplu, baza este rotundă, concavă la interior, piciorul îngroşat şi inelar.

Biblio/analogii: CĂTĂNICIU-BARNEA 1979, p. 189, NV, fig. 165/10.11; BĂJENARU - BÂLTÂC 2006, fig. 3/27-28 (cupe, a doua jumătate a sec. VI p. Chr.).

131. Fragment bază pahar/cupă, TT 2005, B, edificiul B1, S6 careu 3, h-55 cm, nr. inv. 4921, d. bază 5 cm, sticlă oxidată, bază circulară, concavă la interior, depuneri calcaroase.

132. Fragment bază pahar/cupă, TT 2005, B, edificiul B1, S6 careu 5, h-80 cm, nr. inv. 4920, î.p. 3,5 cm, d.bază 4,5 cm, sticlă oxidată, baza circulară, concavă la interior.

133. Fragment bază pahar/cupă, TT 2005, B, edificiul B1, S5, *passim*, nr. inv. 4917, î.p. 3 cm, d.bază 5 cm, sticlă oxidată, baza circulară.

Tipul 2. Vasele au piciorul înalt, baza este rotundă, concavă la interior, piciorul îngroşat şi inelar. În partea mediană a piciorului se observă o îngroşare.

Biblio/analogii: CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 189, NV, fig. 165, 10.12; BĂJENARU - BÂLTÂC 2006, fig. 3/32.

134. Fragment bază pahar/cupă, TT 2006, B, edificiul B1, C6, *passim*, nr. inv. 4647, î.p. 7 cm, d. bază 3,3 cm, sticlă verzuie oxidată, piciorul este înalt, cu o îngroşare în partea mediană, baza este rotundă, inelară.

Obiecte din metal.

În această categorie au fost încadrate unelte şi alte obiecte metalice precum: dorn, lame de cuţit, verigi, piroane, scoabe, cuie şi alte obiecte pentru care funcţionalitatea este încă neidentificată, dar care au caracteristici apropiate de cele ale uneltelor, precum şi cele care au alte diverse funcţionalităţi, precum aplice de centură, inele, etc.

Piroane (clavi) sunt realizate din fier prin forjare, au floarea conică, rotundă, corpul este pătrat în secţiune.

Biblio/analogii: BAUMANN 1995 b, pl. LVIII, nr. 17-21; BAUMANN 2003, nr. cat. 118; GUDEA 1996, p. 256, pl. LXXI, nr. 12 şi 13.

135. Piron fier, complet, TT 2005, B, edificiul B2, S1 careu 2, strat vegetal, nr. inv. 4891, l. 6,1 cm, g. 5 mm, d. floare 1,5 cm, realizat prin forjare, pătrat în secţiune, floare rotundă uşor bombată.

136. Piron fier, complet, TT 2006, B, edificiul B1, C6, h-90 cm, nr. inv. 4648, l. 9.8 cm, g. 0,7 cm, d. floare 2,2 cm, realizat prin forjare, floarea este conică, rotundă, pătrat în secţiune.

137. Piron fier, complet, TT 2005, B, edificiul B2, S1 careu 1, strat vegetal, nr. inv. 4890, l. 8,5 cm, g. 0,6 cm, d. floare 1,2 cm, realizat prin forjare, uşor îndoit, pătrat în secţiune, floare plată ovală.

138. Piron fier, complet, TT 2005, B, strada ABV4, S1 careu 7, nr. inv. 4683/bis, l. 9 cm, g. 0,6 cm, d. floare 1,5 cm, realizat prin forjare, uşor corodat, pătrat în secţiune.

139. Piron fier, complet, TT 2005, B, edificiul B2, S2 careu 2, strat vegetal, nr. inv. 4892, l. 6,2 cm, g. 0,6 cm, d.floare 2 cm, realizat prin forjare, pătrat în secţiune, floare circulară bombată.

140. Piron fier, complet, TT 2005, B, edificiul B1, S4 careu 4, h-60 cm, nr. inv. 4894, l. 8 cm, d. 1 cm, d. floare 2 cm, realizat prin forjare, pătrat în secţiune, floare semicirculară, bombată, uşor îndoit.

141. Piron fier, complet, TT 2005, B, edificiul B1, S4 careu 4, strat vegetal, nr. inv. 4898, l. 9 cm, g. 0,7 cm, d. floare 1,8 cm, realizat prin forjare, pătrat în secţiune, floare rotundă plată.

142. Piron fier, complet, TT 2005, B, edificiul B1, C1, h-35 cm, nr. inv. 4905, l. 8 cm, g. 1 cm, d.floare 2,6 cm, realizat prin forjare, pătrat în secţiune, floare ovală bombată, corodat.

143. Piron fier, fragmentar, TT 2005, B, edificiul B1, C1, h-60 cm, nr. inv. 4906, l.p. 4 cm, g. 0,7 cm, d. floare 2,1 cm, realizat prin forjare, tija pătrată în secţiune, floare rotundă, bombată.

144. Piron fier, fragmentar, TT 2005, B, edificiul B1, C3, h-60 cm, nr. inv. 4913, l. p. 5,2 cm, g. 0,5 cm, d. floare 1,6 cm, realizat prin forjare, tija pătrată în secţiune, floare rotundă, conică.

145. Piron fier, fragmentar, TT 2005, B, edificiul B1, C3, h-70 cm, nr. inv. 4911, l.p. 5 cm, g. 0,7 cm, d.floare 2,3 cm, realizat prin forjare, tija pătrată în secţiune, floare rotundă, uşor bombată.

146. Piron fier, complet, TT 2005, B, edificiul B1, C3, h-60 cm, nr. inv. 4914, l. 8,9 cm, g. 1 cm, d. floare 1,8 cm, realizat prin forjare, rotund în secţiune, floare

rotundă plată, depuneri calcaroase.

147. Piron fier, complet, TT 2006, B, edificiul B1, S7, h-40 cm, nr. inv. 4983, l. 5,5 cm, g. 0,5 cm, d.floare1,6 cm, realizat prin forjare, pătrat în secţiune, floare rotundă, bombată.

Cuie.

Tipul 1. Cuiele din acest tip sunt realizate din fier forjat, tija este pătrată în secţiune, iar floarea este rotundă şi plată.

Biblio/analogii: GUDEA 1996, p. 250-251, pl. LXVIII/1-34 (piroane grupa II, cu dimensiunile între 3 şi 5 cm); BAUMANN 1995 b, pl. XXXIX – XL/7; BAUMANN 2003, p. 194, nr. cat. 62.

148. Cui fier, complet, TT 2005, B, edificiul B1, C2, strat vegetal, nr. inv. 4907, l. 4 cm, g. 0,8 cm, d.floare 2,3 cm, realizat prin forjare, floare circulară, plată, pătrat în secţiune.

149. Cui fier, complet, TT 2005, B, edificiul B1, S4 careu 4, strat vegetal, nr. inv. 4897, l.p. 4,5 cm, g. 0.5 cm, d. floare 1,3 cm, realizat prin forjare, pătrat în secţiune, floare rotundă, plată.

150. Cui fier, complet, TT 2005, B, edificiul B1, S1 careu 2, strat vegetal, nr. inv. 4689, l. 4,3 cm, g. 0,8 cm, d. floare 2,4 cm, realizat prin forjare, dreptunghiular în secţiune, floare dreptunghiulară aplatizată.

Tipul 2. Cuiele sunt realizate din fier forjat, tija este rotundă sau pătrată în secţiune, iar floarea este rotundă şi conică.

Biblio/analogii: BAUMANN 1995 b, pl. LXVIII/10.

151. Cui fier, fragment, TT 2005, B, edificiul B1, S5, h-1,70 cm, nr. inv. 4902, l.p. 5,8 cm, g. 0,9 cm, d. floare 2,5 cm, realizat prin forjare, tija este rotundă în secţiune iar floarea este rotundă, conică.

152. Cui fier, fragment, TT 2005, B, edificiul B1, C1, h-35 cm, nr. inv. 4904, l.p. 2 cm, g. 0,5 cm, d. floare 2 cm, floare puternic corodată, conică, tija este pătrată în secţiune.

Scoabe.

Biblio/analogii: GUDEA 1996, p. 259, pl. LXXVI/1-17; BONDOC - GUDEA 2007, p. 259, pl. CXL/957.

153. Scoabă din fier, fragmentară, TT 2005, B, edificiul B1, C1, h-35 cm, nr. inv. 4903, l. 7 cm, g. 0,8 cm, realizată prin forjare, pătrată în secţiune, corodată.

154. Scoabă din fier, completă, TT 2005, B, edificiul B1, S4 careu 3, h-1m, nr. inv. 4895, l. 3,5 cm, g. 0,4 cm, realizată prin forjare, dreptunghiulară în secţiune, marginile sunt îndoite, depuneri calcaroase

155. Scoabă din fier, completă, TT 2005, B, edificiul B1, S4 careu5, h-1m, nr. inv. 4896, l. 8,5 cm, g. 1 cm, realizată prin forjare, dreptunghiulară în secţiune, marginile sunt îndoite către interior.

Verigi.

Biblio/analogii: BAUMANN 2003, nr. cat. 120; GUDEA 1996, p. 245, pl. LXIV/1-4; BONDOC - GUDEA 2007, p. 254, pl. CXXXVI/898 (încadrate la piese de harnaşament); COVACEF - DOBRINESCU 1999, pl. III/2 şi 3, pl. VII/3 şi 5 (autorii

consideră verigile descoperite la Capidava ca piese folosite pentru prinderea sau închiderea uşilor).

156. Verigă din fier, completă, TT 2005, B, edificiul B1, S7, strat vegetal, nr. inv. 4954, d. 4,7 cm, g. 0,4 cm, realizată prin forjare, formă ovalizată, capetele lipite prin batere.

157. Verigă din fier, fragment, TT 2005, B, edificiul B1, C2, strat vegetal, nr. inv. 4908, d. 4 cm, g. 0,5 cm, realizată prin forjare, oxidată.

Lame pentru cuţite.

Biblio/analogii: GUDEA 1996, p. 240-241, pl. LIX/1-15; BONDOC - GUDEA 2007, p. 247, pl. CXXXI/838-843.

158. Lamă cuţit din fier, fragment, TT 2005, B, edificiul B1, C3, h-50 cm, nr. inv. 4915, l.p. 5 cm, g. 0,2 cm, realizată prin forjare, oxidată.

159. Lamă cuţit din fier, fragment, TT 2005, B, edificiul B1, C3, h-65 cm, nr. inv. 4910, l.p. 4,3 cm, lăţime 2,2 cm, g. 0,3 cm, realizată prin forjare, oxidată, îngustată la un capăt.

160. Lamă cuţit din fier, fragment, TT 2005, B, edificiul B1, C2, *passim*, nr. inv. 4903/bis, l.p. 4,5 cm, lăţime 1 cm, g. 0,4 cm, realizată prin forjare, oxidată, îngustată la un capăt.

161. Lamă cuţit din fier, fragment, TT 2005, B, edificiul B1, S5, h-90 cm, nr. inv. 4899, l.p. 7,5 cm, lăţime 2,5 cm, g. 1 cm, realizată prin forjare, oxidată, îngustată la un capăt.

Alte unelte/obiecte metalice.

162. Dorn, fragment, TT 2005, B, edificiul B1, S5, h-2 m, nr. inv. 4900, l. 6,4 cm, d. 2 cm, realizat prin forjare, formă piriformă, rotund în secţiune, oxidat, ascuţit la unul dintre capete. Analogii: BONDOC - GUDEA 2007, p. 261, pl. CXLI/974.

163. Fragment unealtă din fier, cu funcţiune nedeterminată, TT 2005, B, edificiul B1, S5, h-75 cm, nr. inv. 4901, l. 4,7 cm, lăţime 4,5 cm, g. max. 0,7 cm, realizată prin forjare, în forma unei lame de aşchiat, partea mai lată este ascuţită, oxidată, ruptă. Analogii: BAUMANN 1995 b, p. 80, nr. cat 65, pl. XXII/7 (spatulă); BONDOC - GUDEA 2007, p. 957, pl. CXLI (rindea-*runcina*).

164. Fragment tablă bronz, TT 2005, B, edificiul B2, S2, h-65 cm, nr. inv. 4893, l. 3,7 cm, lăţime 3,2 cm, g. 1 mm, formă patrulateră; ambele margini păstrate sunt decorate cu crestături regulate, perforată (posibil aplică de mobilier). Analogii: BONDOC - GUDEA 2007, p. 229, pl. CXV/688.

165. Aplică/garnitură de curea, din bronz, TT 2006, B, edificiul B1, h-50 cm, nr. inv. 4973, l. 4 cm, lăţime 2,5 cm, suprafaţa piesei este traforată cu protuberanţe florale trifoliare stilizate, corpul oval este rotunjit la capătul opus unde este perforată. Analogii: BONDOC - GUDEA 2007, p.215, pl. XCIX/548 şi XCVII/534; GUDEA 1996, p. 266, pl. LXXX/1-7; BAUMANN 1995 b, p. 77, pl. XXI/9.

166. Cârlig (*uncus*) din bronz (de balanţă), TT 2006, B, edificiul B1, C11, h-1 m, nr. inv. 4957, l. 4,3 cm, lăţime 2,5 cm, d. 3 mm, aplatizat, partea superioară executată prin îndoire. Analogii: POPA 2006, fig. 1-3; ŞTEFAN, 1950.

167. Inel bronz, TT 2005, B, edificiul B1, S3, careu 4, strat vegetal, nr. inv. 4997, d. ext. 2,3 cm, g. 4 mm, l. placă 1,6 cm. Inelul a fost realizat prin turnare, veriga de bronz este aplatizată în secţiune, prezentând nervuri laterale. Placa din bronz este lăţită în formă romboidală asimetrică, decorată cu o singură incizie longitudinală. Analogii: BARNEA, 1967, p. 284, fig. 170/2.

Obiecte din os.

168. Fragment mâner din os, TT 2005, B, edificiul B1, C3, h-70 cm, nr. inv. 4912, l.p. 1 cm, d. 1,5 cm, forma mânerului este cilindrică, decorat cu incizii orizontale şi în zig-zag şi un cerculeţ concentric. Analogii: CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 188, NV, fig. 163, 10.3; BARNEA, 1967, fig. 47/6.

169. Obiect din os cu funcţiune nedeterminată, complet, TT 2005, B, edificiul B1, S6, careu 4, strat vegetal, nr. inv. 4998, l.p. 7,4 cm, lăţime 1,2 cm, g. 3 mm, perforat la ambele capete, decorat cu 7 cerculeţe concentrice pe o singură parte. Analogii: CĂTĂNICIU - BARNEA 1979, p. 191, NVIA, fig. 171/10.1 şi p. 188, NV, fig. 166, 10.2; BARNEA, 1967, fig. 45/21 şi fig. 46/6.

170. Obiect din os cu funcţiune nedeterminată, complet, TT 2005, B, edificiul B1, S6, careu 4, strat vegetal, nr. inv. 4999, l.p. 7,6 cm, lăţime 1,4 cm, g. 3 mm, perforat la ambele capete, decorat pe o singură parte cu 7 cerculeţe concentrice. Pentru analogii vezi exemplarul cat. 169.

171. Obiect din os cu funcţiune nedeterminată, fragmentar, TT 2005, B, edificiul B1, C6, h-90 cm, nr. inv. 4638, l.p. 3 cm, lăţime 1,6 cm, g. 3 mm, perforat la capătul care s-a păstrat, decorat pe o singură parte cu 3 cerculeţe concentrice. Pentru analogii vezi exemplarul cat. 169.

Alte obiecte.

172. Fusaiolă, TT 2005, B, edificiul B1, C1, *passim*, nr. inv. 4956, î. 1,1 cm, d. bază 1,2 cm, executată din gresie cenuşie, lustruită, formă emisferică, decorată cu cercuri concentrice incizate pe corp şi pe baza plată, perforată pe mijloc. Analogii: CĂTĂNICIU – BARNEA 1979, fig. 174, 10.12, NVIB; M. COMŞA, *Dinogeţia* I, 1967, p. 100-119, pl. 54/1-2.

173. Bilă executată din lut, posibil proiectil praştie, TT 2006, B, S7, edificiul B1, h-40 cm, nr. inv. 4984, d. 2,5 cm, lut caolinoid, alburiu cu nisip fin în compoziţie.

174. Bilă executată din lut, posibil proiectil praştie, TT 2005, B, S2, edificiul B1, strat vegetal, nr. inv. 4916, d. 2 cm, executat din lut bej.

175. Fragment tubul, TT 2005, B, edificiul B2, S1 careu 1, h-31 cm, nr. inv. 2776, î.p. 4 cm, d. 5 cm, corpul este cilindric, pasta de culoare cenuşie cu nisip folosit ca degresant.

Monede.
Campania 2005[*]

176. Hadrianus – As
AE 11,4 g, 25 x 26 mm

[*] Identificare Andrei Gândilă – Cabinetul Numismatic al MNIR.

Av. HADRIANVS AVGVSTVS P P, cap cu lauri întors spre dreapta / rv. COS III, S C, Salus.
RIC III, 975
Roma, 128-132
Tocită.
TT 2005 sector B, S5, h-1,40 m

177. Sec. II. Antoninus Pius? – As
AE, 9,4 g, 22,5 x 25 mm
Roma, a. 138-161
Foarte tocită.
TT 2005, sector B, S4 careu 5, h 0,40 m

178. Constantinus I – AE3
AE 9g, 19 x 17 mm
Tip GLORIA EXERCITUS
Heracleea.
RIC VII, 116, a. 330-333
Av. CONSTANTINVS MAX AVG, diademă-rozetă, îmbrăcat în cuirasă, bust spre dreapta / Rv. GLORIA EXERCITUS, doi soldați cu sulițe, cu capetele întoarse spre două stindarde așezate între ei, SMHA.
Stare foarte bună, surfrapată.
TT2005 sector B, S5, -2,20 m

179. Constantius II-AE3
AE↓2,4g, 18,5 mm
Follis Tip GLORIA EXERCITUS
Nicomedia SMN
Av. CONSTANTINVS IVN NOB C, bust cu diademă și cuirasă spre dreapta / Rv. GLORIA EXERCITVS, doi soldați în picioare cu două stindarde între ei.
RIC VII 189, a. 330-335
Puțin tocită.
TT 2005, sector B, S5, h -2,20 m

180. Constantius II- AE3
AE↓2,7g, 17 x 15 mm
Tip FEL TEMP REPARATIO
a. 348-361
Tocită, deteriorată
TT 2005, sector B, C, h -0,60 m

181. Constantius II-AE3
AE, 2,7g, 18,5 mm
Tip FEL TEMP REPARATIO
Tessalonica, SMTS

Av. D N CONSTAN-TIVS P F AVG, cu diademă, îmbrăcat cu cuirasă /Rv. FEL TEMP REPARATIO, soldați cu sulițe urmărind un călăreț inamic.
RIC VIII, 189, a. 350-355
Stare bună.
TT2005, sector B, C1, h -0,34 m

182. Arcadius - AE4
AE, ↓ 1,0 g, 12,5 mm
Tip. SALUS REIPUBLICAE
Constantinopol ? CONS?
Av. D N ARCADIVS P F AVG, cu diademă bust către dreapta / Rv. SALVS REIPVBLICAE
Puțin tocită.
RIC IX, 86 C, a. 388-392
TT2005, sector B, C2, h-0,70 m

183. Sec. IV-AE3
AE,↑0,8g, 13x15 mm
Foarte tocită, ruptă.
TT 2005 sector B, S6, careu 1, h-0,70m

184. Sec. IV-V AE4
AE, 0,5g, 10,5mm
Foarte tocită.
TT2005, sector B, S6 careu 3, strat vegetal

185. Sec. V-AE4
Ae 1,2g, 10 mm, flan mic
Tocită.
TT2005, sector B, S3, careu 4, h-0,40 m

Campania 2006[**]

186. Iustinus I
Constantinopol
Follis; officina Δ
DOC, I, p. 41, nr. 9d.1-2, anii 518-527.
MIBE, p. 96, nr. 12, anii 522-527.
AE ↑ 15,30 g; 31x29 mm. Sector B, C6.

187. Iustinianus I
Constantinopol
½ follis; officina Γ
DOC, I, p. 96, nr. 63c, anul XIII=539/540.

[**] Identificare Aurel Vîlcu – Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" Bucureşti.

MIBE, p. 131-132, nr. 96, anul XIII=539/540.
AE ↑ 10,70 g; 28 mm. Sector B, S7 (lângă zid pe pavaj). Inv. 4953.

188. Iustinianus I
Antiochia
½ follis
DOC, I, p. 149, nr. 239, clasa C, anul XXII=548/549
MIBE, p. 149-150, nr. 154a, anul XIII=539/540.
AE ↖ 8,12 g; 27 mm. Sector B, C11 (în prăbuşirea zidului), -0,50/-0,60 m. Inv. 4955.

189. Iustinus II
Constantinopol
Follis, officina Δ
DOC, I, p. 205, nr. 24e, anul III=567/568.
MIB, II, p. 93-94, nr. 43a, anul III=567/568.
AE ↖ 14,62 g; 29 mm. Sector B, C14, -0,40 m.

Abrevieri

DOC I= A. Bellinger, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Washington, 1966.

MIBE = W. Hahn, *Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasius I-Justinian I, 491-565)*, Wien, 2000.

MIB II= W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini von Justinus II. bis Phocas*, Wien, 1975.

RIC = The Roman Imperial Coinage, Londra, 1925-1994

BIBLIOGRAFIE

BARNEA 1967 – I. Barnea, *Podoabe din metal*, în Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogeţia I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa – Garvăn*, Bucureşti, 1967, p. 277-301.

BARNEA, 1980 – Al. Barnea, *Tezaur de denari romani imperiali descoperit în cetatea Tropaeum Traiani*, SCN (1980), p. 95-98.

BAUMANN 1995 a - V. H. Baumann, *Cercetări arheologice în zona ansamblului paleocreştin din comuna Niculiţel, judeţul Tulcea*, p. 330 - 338, Peuce 11 (1995), p. 330-338.

BAUMANN 1995 b – V. H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării*, Tulcea 1995.

BAUMANN 1997 - V. H. Baumann, *La céramique utilitaire du IVe siècle fabriquée par l`officina Romana de Valea Morilor (Teliţa, département de Tulcea)*, în *Études sur la céramique Romaine et Daco-romaine de la Dacie et de la Mésie Inférieure*, Timişoara, 1997, p. 31-53.

BAUMANN 2003 – V.H. Baumann, *Noi săpături de salvare în aşezarea rurală antică de la Teliţa – Amza, jud. Tulcea*, Peuce S.N., I (14), (2003), p.

BĂJENARU - BÂLTÂC 2006 - C. Băjenaru, A. Bâltâc, *Histria – Bazilica episcopală. Catalogul descoperirilor de sticlă (1984-2000)*, Pontica 39 (2006), p. 219-247.

BONDOC – GUDEA 2007 – D. Bondoc, N. Gudea, *Castrul roman de la Răcari. Încercare de monografie*, Cluj Napoca, 2009

BONIFAY 1986 - M. Bonifay, *Observations sur les amphores tardives à Marseille d`après les fouilles de la Bourse*, (*1980 - 1984*), RANarb. 19 (1986), p. 269 –305.

BÖTTGER 1982 – B. Böttger, *Die Gefaßkeramik aus kastell Iatrus*, în *Iatrus – Krivina* II, Berlin, 1982, p. 33-148.

BRUKNER 1981 - O. Brukner, *Rimska keramika u Jugoslovenskom delu Provincije Donje Panonije, Dissertationes et monographiae 24*, Beograd, 1981.

CĂTĂNICIU - BARNEA 1979 - I. Bogdan-Cătăniciu, Al. Barnea, *Ceramica şi descoperirile mărunte*, în *Tropaeum Traiani*, I, *Cetatea*, I. Barnea (coord.), Bucureşti, 1979.

COVACEF, 1999 - Z. Covacef, *Ceramica de uz comun din sectorul de est al cetăţii Capidava, sec. IV-VI*, Pontica 32 (1999), p. 137-186.

COVACEF - DOBRINESCU 1999 – *Mecanisme de închidere descoperite în sectorul de est al cetăţii Capidava, jud. Constanţa*, Pontica 32 (1999), p. 273-283.

Dinogeţia I - Gh. Ştefan, I.Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogeţia I. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa – Garvăn*, Bucureşti, 1967.

GUDEA 1996 – N. Gudea, *Porolissum. Vama romană. Monografie arheologică*, Cluj Napoca, 1996.

HAYES 1972 - J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, The Brithish School at Rome, Londra, 1972.

ICONOMU 1967 - C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*, Bucureşti 1967.

IRIMIA 1968 - M. Irimia, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina (jud. Constanţa)*, Pontica 1 (1968), p. 379-408.

KAPITÄN 1972 - G. Kapitän, *Le amfore del relitto romano di Capo Ognina (Siracusa)*, în AmphRom., 243-252, 1972.

KEAY 1984 - S.J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A Typology and Economics Study: the Catalan Evidence*, part (i), BAR, 196 (i), 1984.

KUZMANOV 1985 - G. Kuzmanov, *Céramique de la Haute Epoque Byzantine provenant de la Thrace et de Dacie (IVe- le debut de VIIe s.)*, Razkopki i proučvanija (Fouilles et Recherches) 13 (1985), Sofia.

OPAIŢ 1987 - A. Opaiţ, *Amfore romane de mare capacitate. Consideraţii tipologice*, SCIV 38 (1987), 3, p. 245-258.

OPAIŢ 1991 a – A. Opaiţ, *Elemente etnice nord dunărene în Scythia Minor (secolele IV-V e.n.)*, Peuce 10 (1991), p. 127-131.

OPAIŢ 1991 b - A. Opaiţ, *Ceramica din aşezarea şi cetatea de la Independenţa (Murighiol) secolele V î.e.n.- VII e.n.*, Peuce 10 (1991), p 133-181.

OPAIŢ 1991 c - A. Opaiţ, M. Zahariade, Gh. Poenaru Bordea, C. Opaiţ, *Fortificaţia şi aşezarea romană târzie de la Babadag – Topraichioi*, Peuce 10 (1991), p. 183 –154.

OPAIŢ 1996 - A. Opaiţ, *Aspecte ale vieţii economice din provincia Scythia (secolele IV-VI p.Chr.). Producţia ceramicii locale şi de import*, Biblioteca Thracologica 16, Bucureşti, 1996.

OPAIŢ 2004 - A. Opaiţ, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD)* BAR International Series 1274, Oxford 2004.

OPRIŞ 2003 - I. C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV- VI p. Chr.)*, Bucureşti, 2003.

PARASCHIV 2004 – D. Paraschiv, *Cercetările arheologice de la Baia (Jud. Tulcea), punctul "Staţia de epurare"*, Peuce S.N. 2 (15), (2004), p. 153-159.

PARASCHIV 2006 - D. Paraschiv, *Amfore romane şi romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I-VII p. Chr.)*, Iaşi, 2006.

PEACOCK – WILLIAMS 1986 - D.P.S. Peacock, D.F. Williams, *Amphorae and the Roman Economy. An Introductory Guide*, London, 1986.

POPA 2006 – D. Popa, *A Roman Steelyard Discovered at Ocna Sibiului*, în *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*. C. Gaiu, C. Găzdac (ed.), Bistriţa-Năsăud, 2006, p. 523-526.

POPILIAN 1976 – Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.

RILEY 1975 - J.A. Riley, *The pottery from the first session of excavations in the Caesarea Hippodrome*, în Bull. American Sch. of Oriental Res., 218 (1975), p. 25-63.

RILEY 1979 - J.A. Riley, *The coarse pottery from Benghazi*, în J. A. Lloyd, (ed.) *Sidi Krebish Excavations*, Benghazi (Berenice), vol. II, Tripoli, 1979, p. 91-497.

ROBINSON 1959 – H. S. Robinson, *The Athenian Agora. V. Pottery of the Roman Period. Chronology*, Princeton, 1958.

RUSU - BOLINDEŢ 2007 – V. Rusu - Bolindeţ, *Ceramica romană de la Napoca. Contribuţii la studiul ceramicii din Dacia romană*, Cluj Napoca, 2007.

SCORPAN 1975 - C. Scorpan, *Ceramica romano-bizantină de la Sacidava*, Pontica 8 (1975), p. 263-313.

SCORPAN 1976 - C. Scorpan, *Origini şi linii evolutive în ceramica romano – bizantină (sec. IV-VII) din spaţiul mediteranean şi pontic*, Pontica 9 (1976), p.155-175.

SUCEVEANU 1982 a - Al. Suceveanu *et alii*, *Histria VI. Les thermes romaines*, Bucarest-Paris, 1982.

SUCEVEANU 1982 b - Al. Suceveanu, *Contribuţii la studiul ceramicii romano-bizantine de la Histria*, SCIVA 33 (1982), I, p. 79-106.

SUCEVEANU - BARNEA 1991- Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, Bucureşti, 1991.

SUCEVEANU 2000 - Al. Suceveanu, *Histria X, La céramique romaine des Ier-IIIe siècles ap. J.-C.*, Bucureşti, 2000.

SUCEVEANU 2003 - Al. Suceveanu, M. Zahariade, Fl. Topoleanu, Gh. Poenaru Bordea, *Halmyris I*, Cluj - Napoca, 2003.

ŞTEFAN 1950 – Gh. Ştefan, *O balanţă romană din sec. VI e.n. descoperită în Dobrogea*, SCIV 1 (1950), p. 153.

TOPOLEANU 2000 – Fl. Topoleanu, *Ceramica romană şi romano-bizantină de la Halmyris (sec. I-VII d. Ch.)* Tulcea, 2000.

UENZE 1992 – S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien)*, Munchner Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte 43, Munich, 1992.

VASILIU 1991 - I. Vasiliu, *Săpăturile de la Dinogeţia* (1982-1985), Peuce 10 (1991), p. 371- 391.

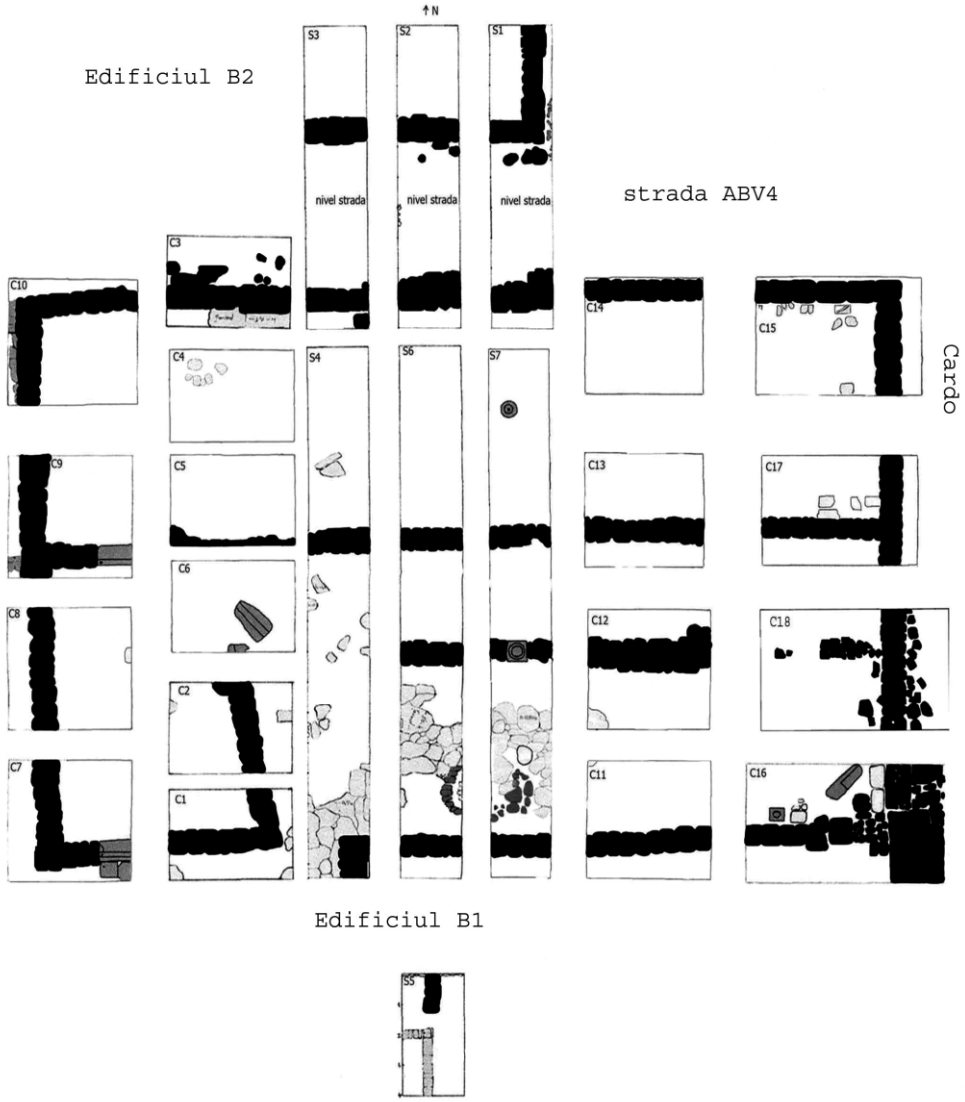

Fig. 1 – Planul general al cercetărilor arheologice din sectorul B.

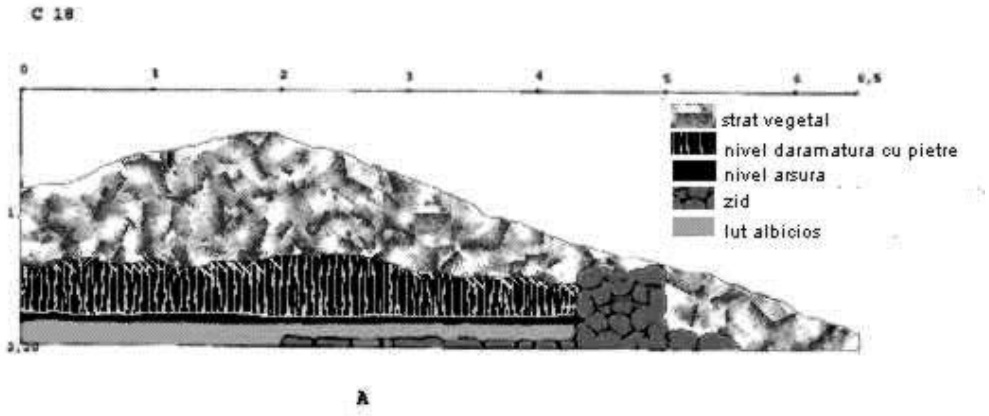

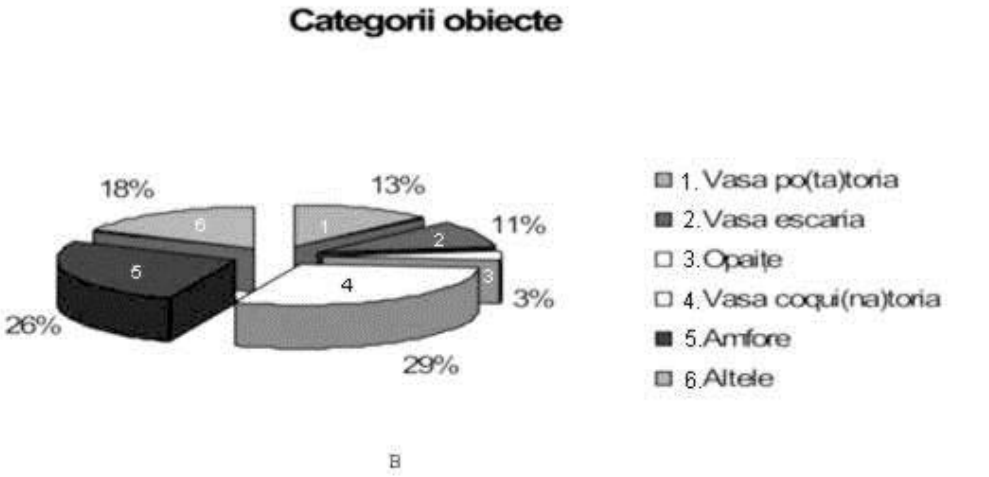

Fig. 2 – A. Profil stratigrafic C 18; B. Graficul distribuţiei procentuale a ceramicii.

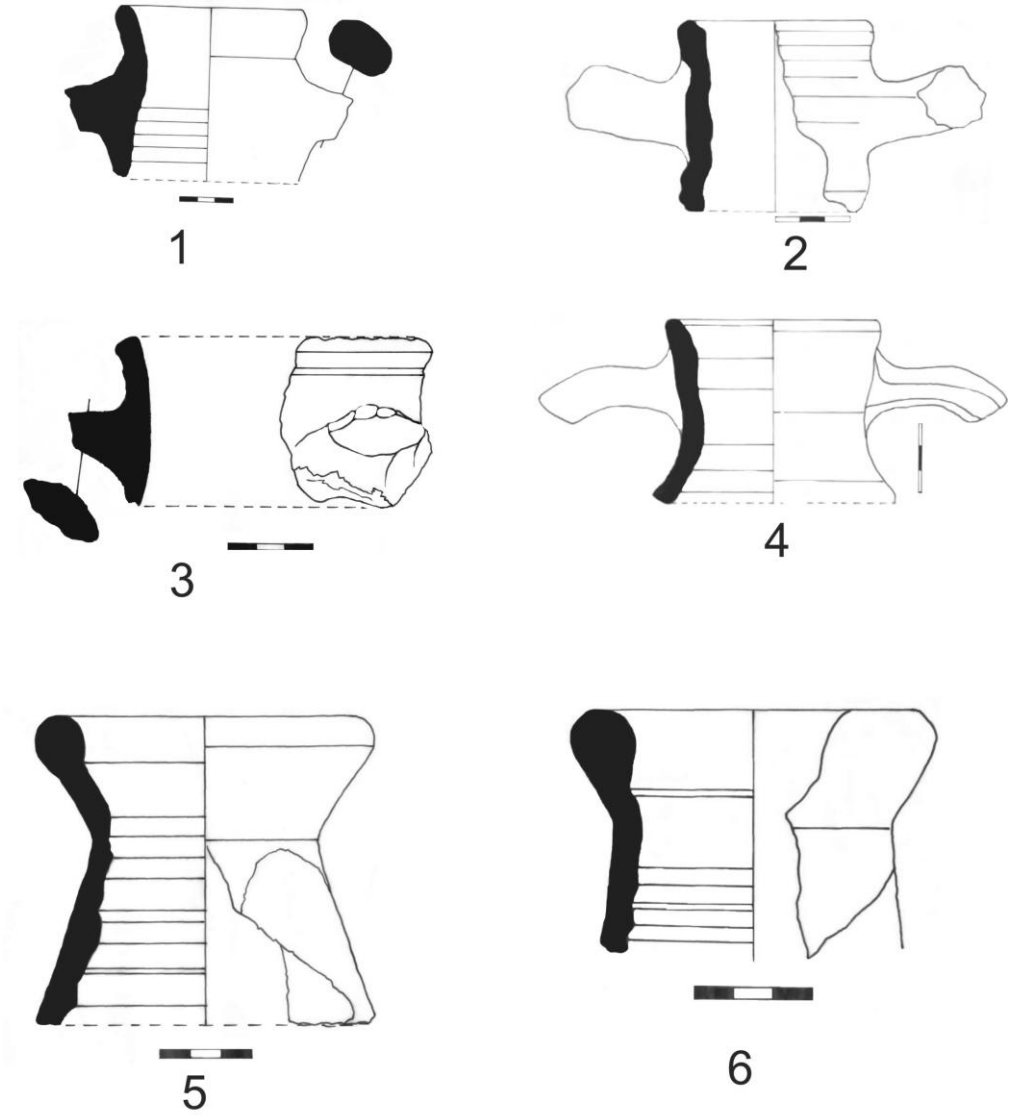

Pl. I – Amfore.

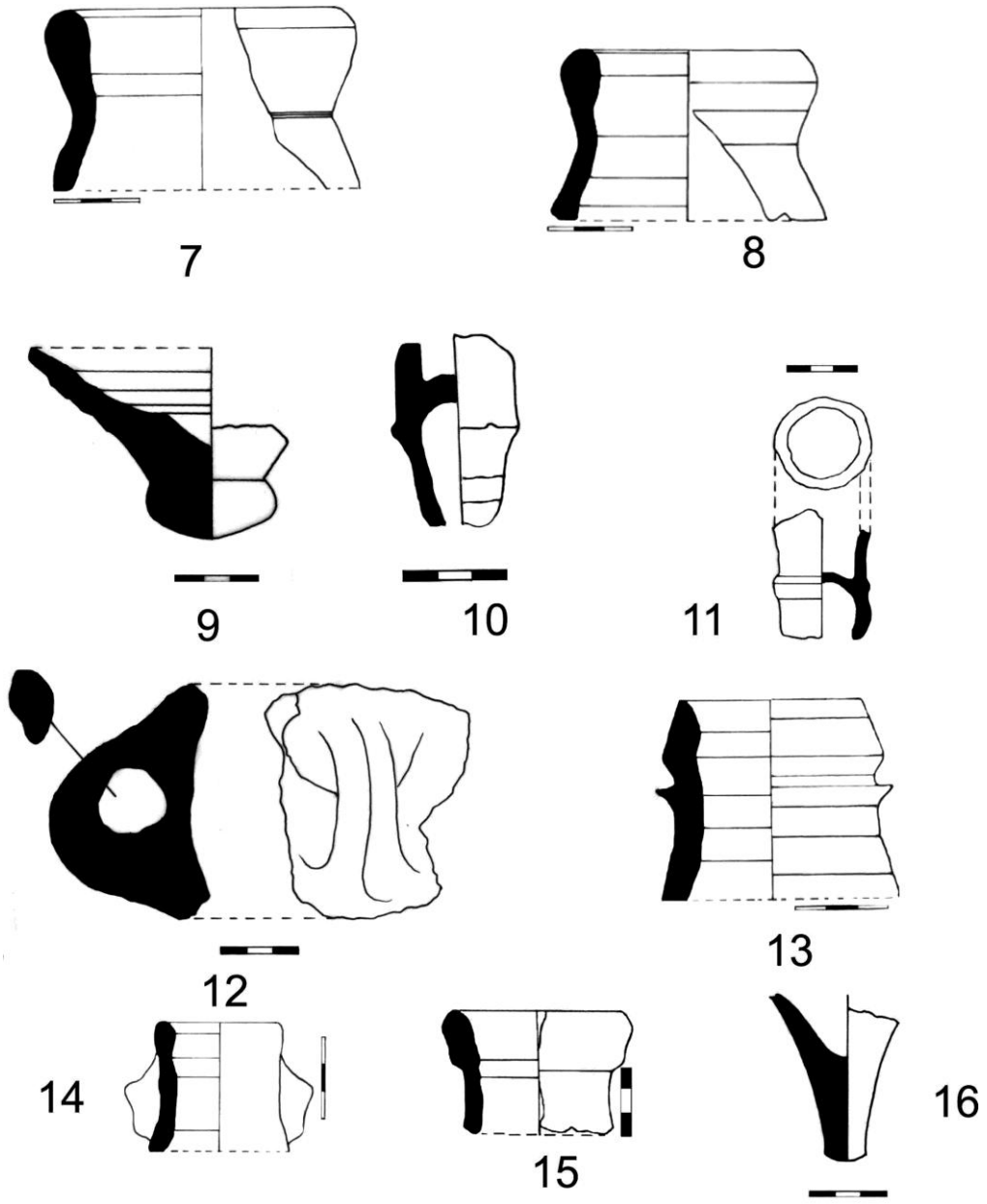

Pl. II – Amfore.

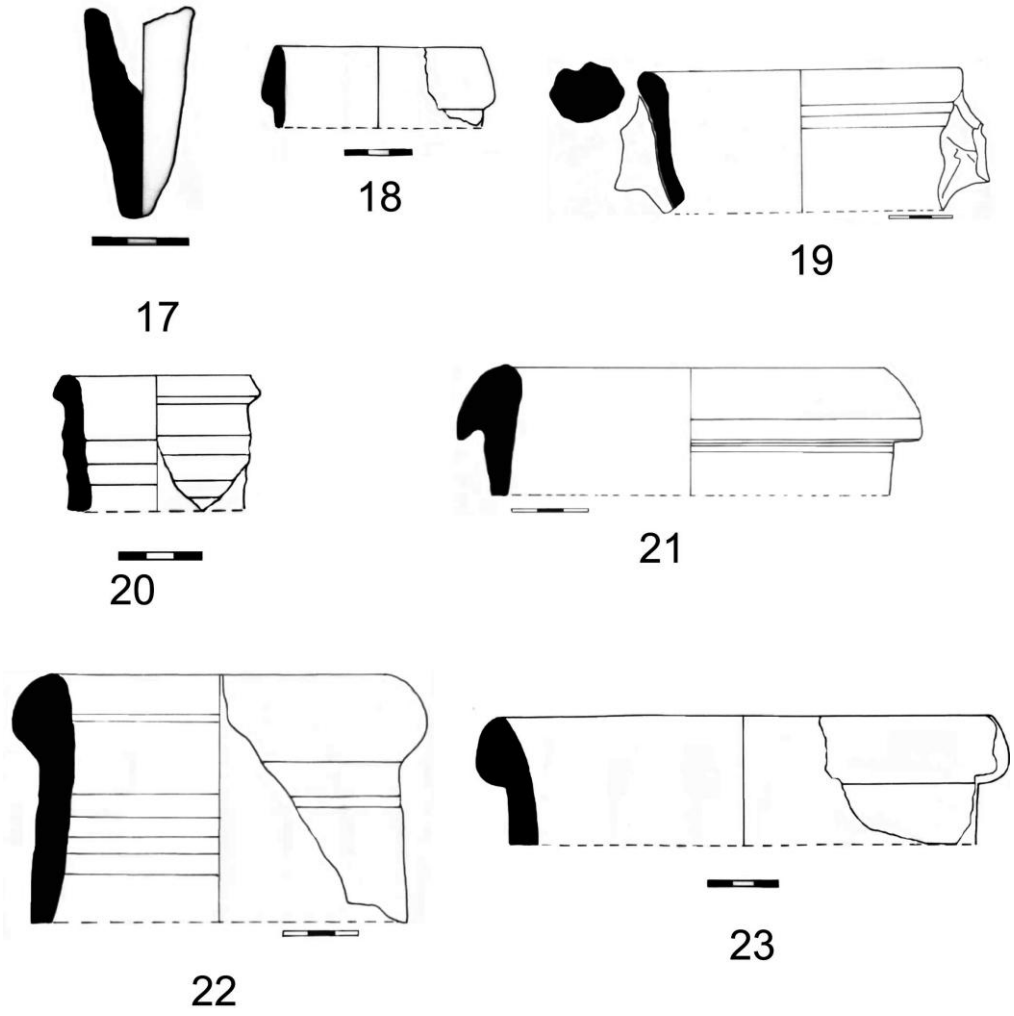

Pl. III – Amfore.

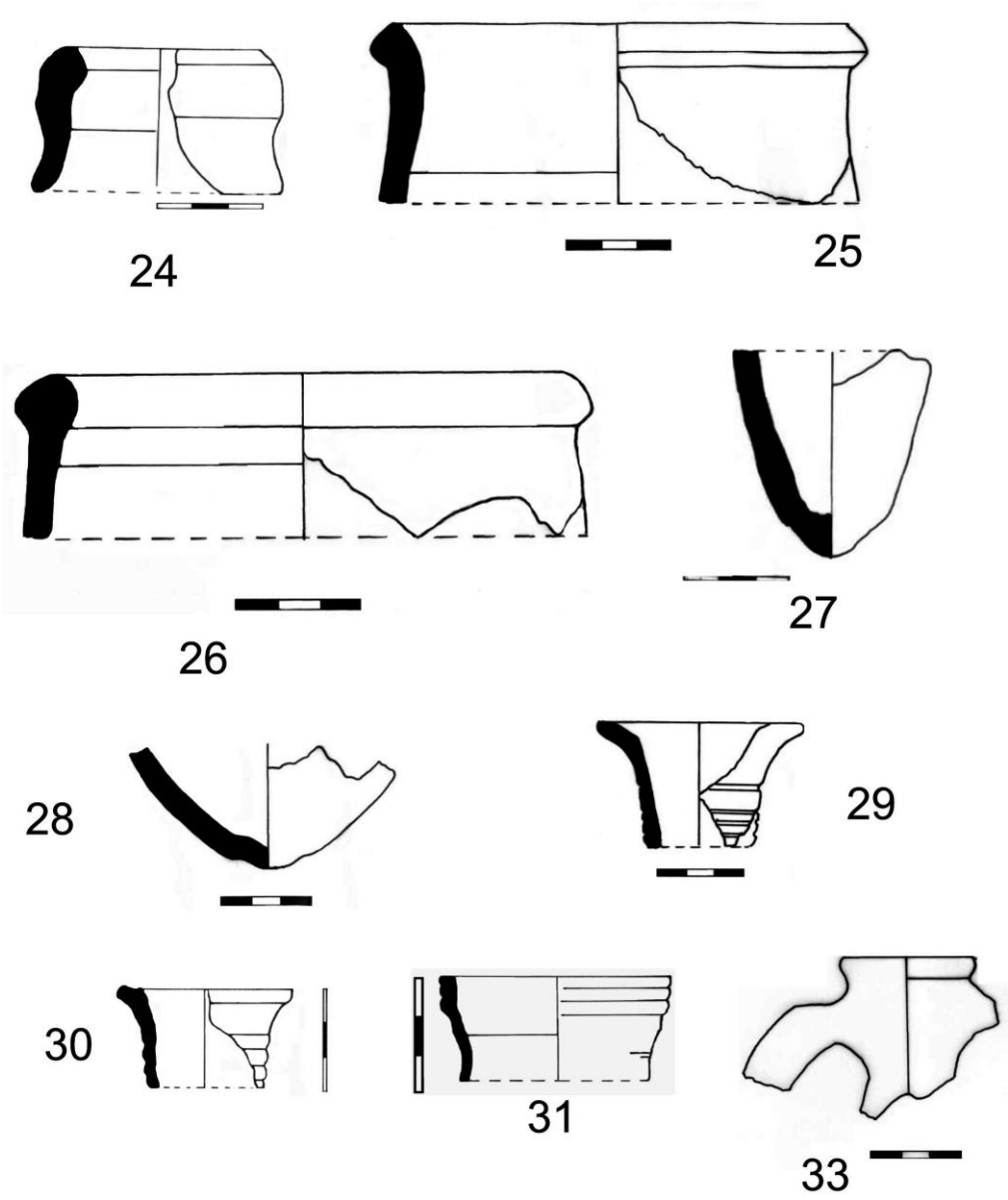

Pl. IV – Amfore/Ulcioare.

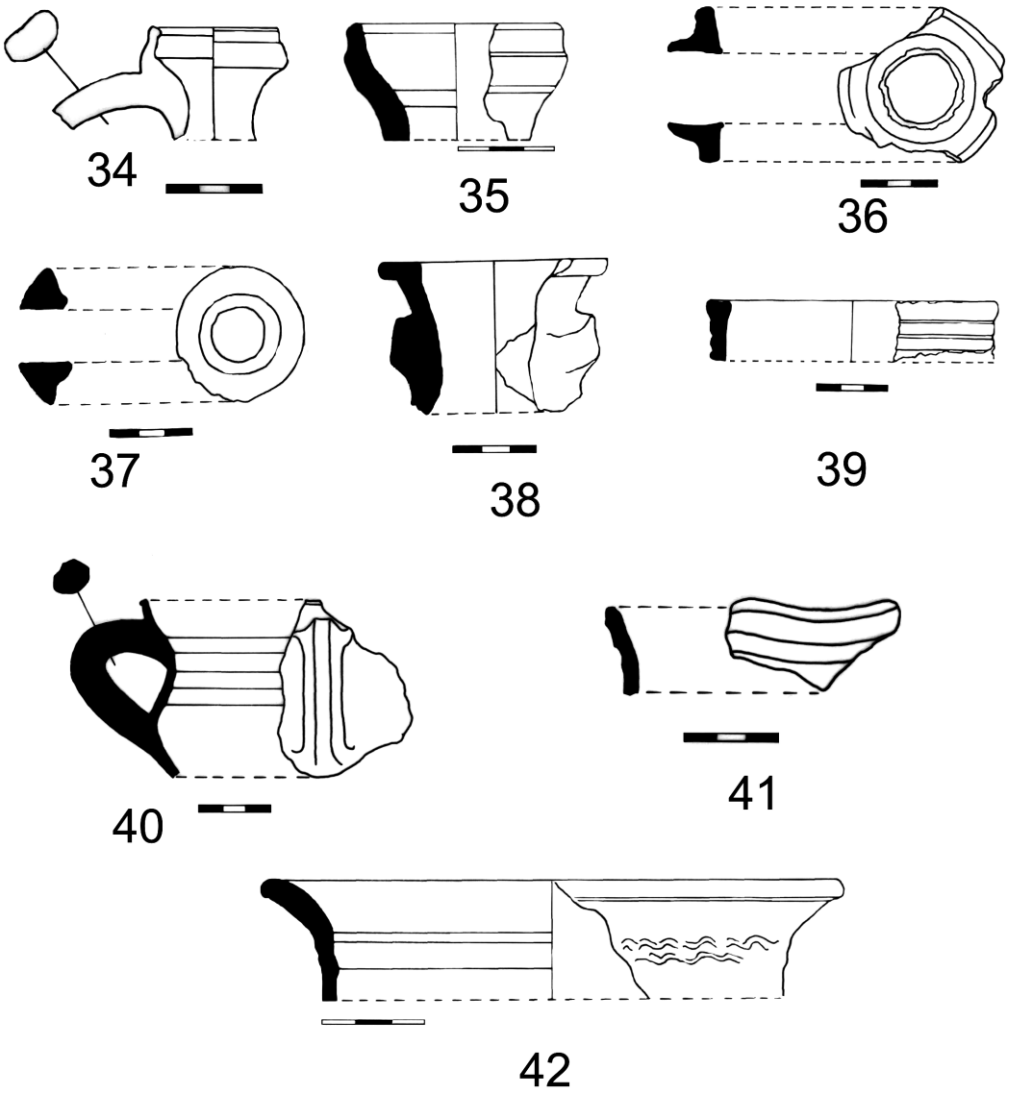

Pl. V – Ulcioare/carafe/ceşti/căni.

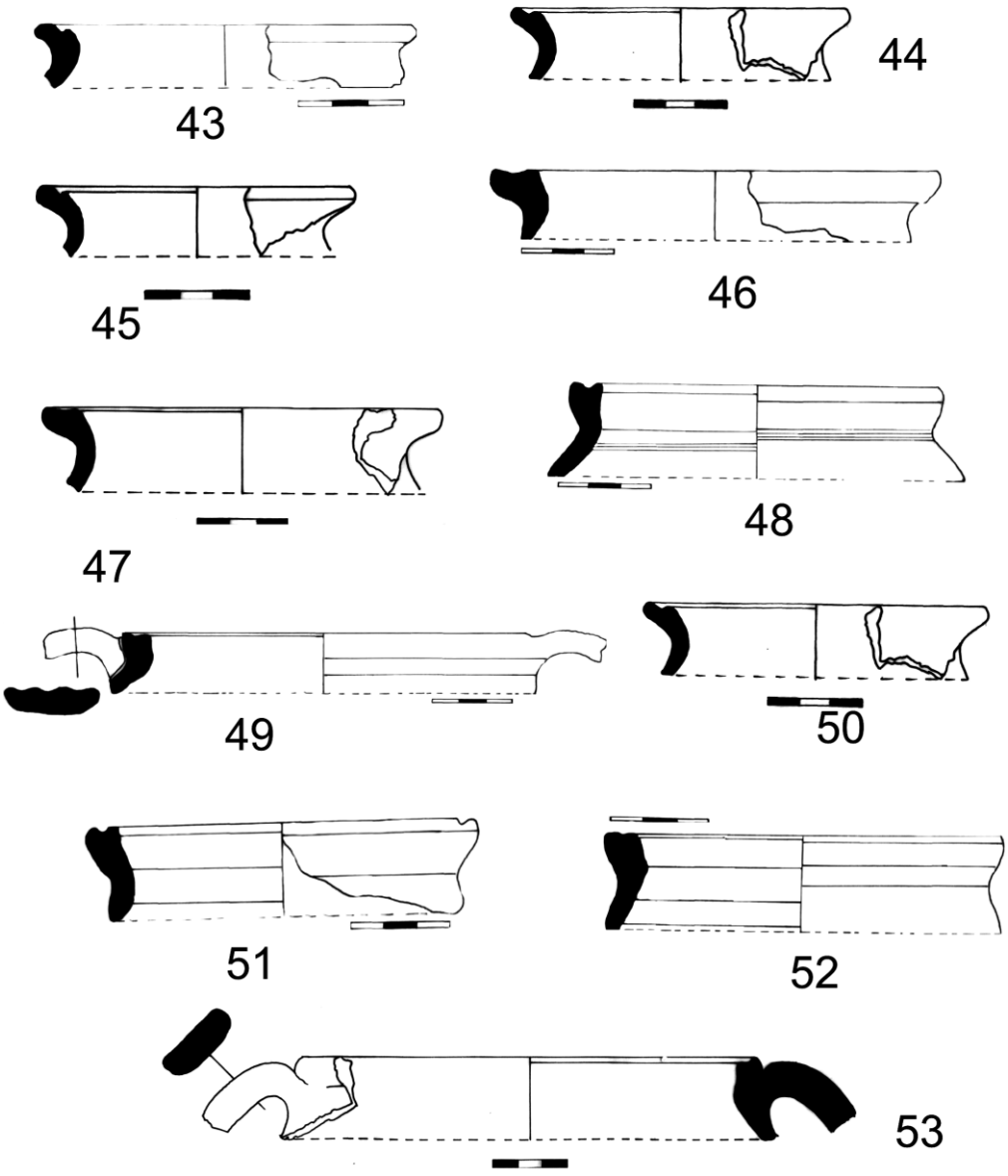

Pl. VI – Oale.

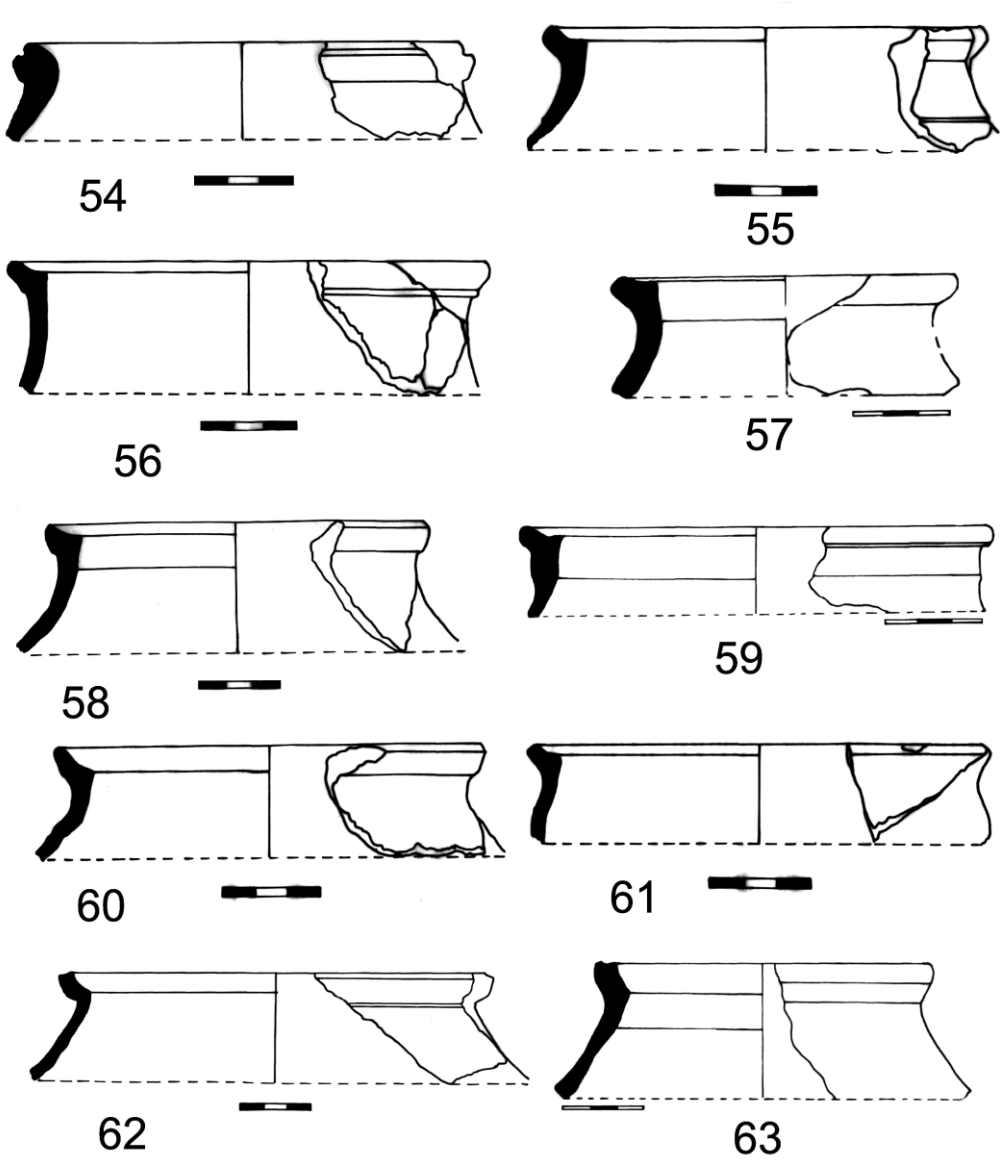

Pl. VII – Oale.

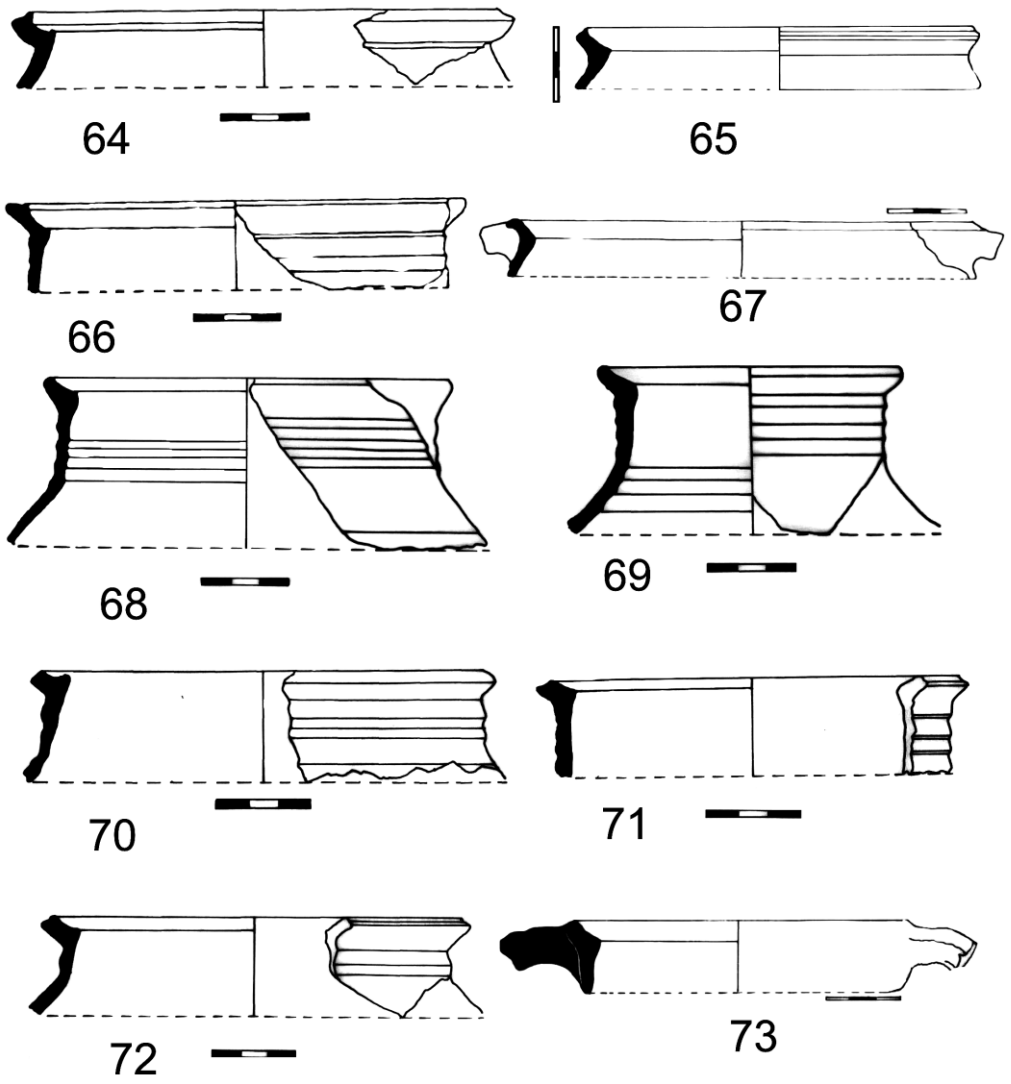

Pl. VIII – Oale.

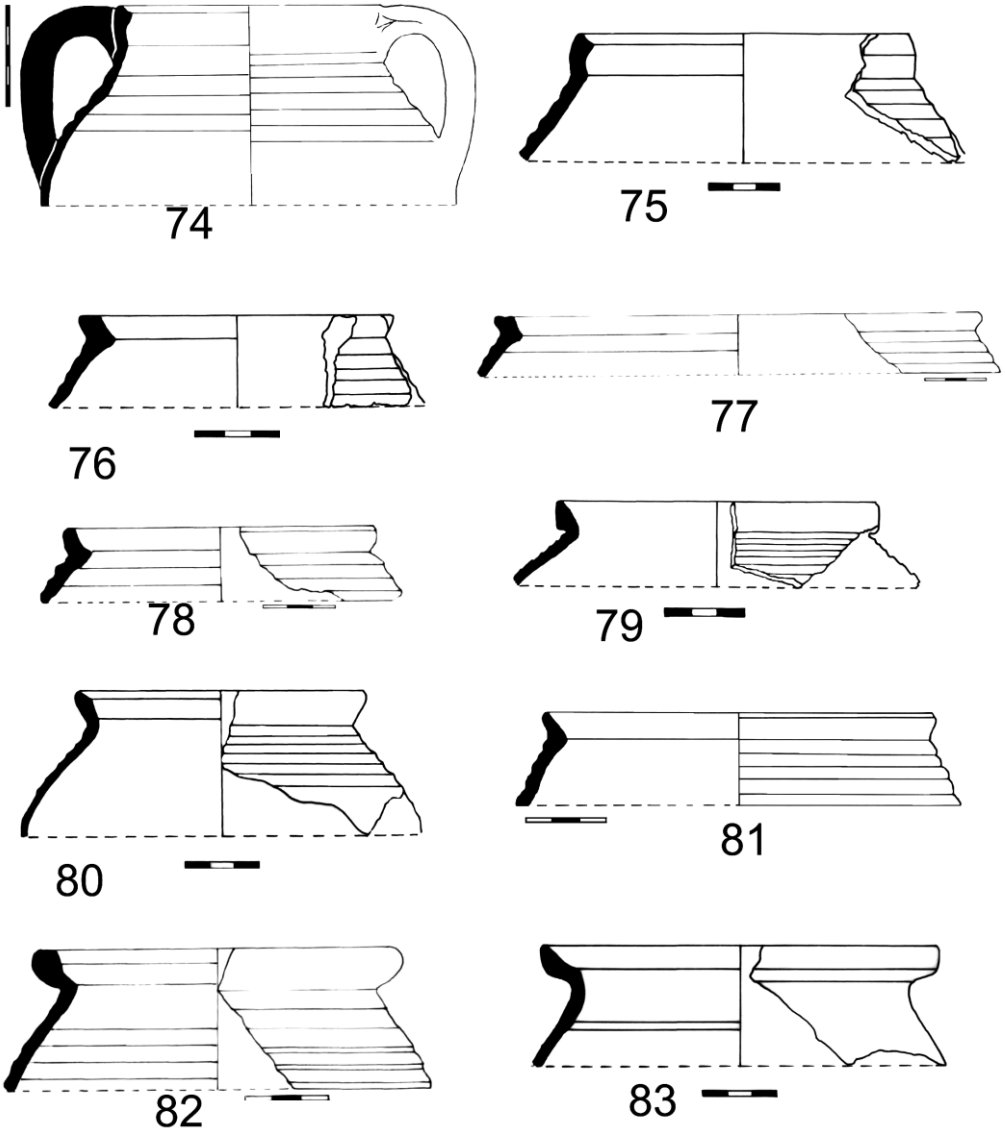

Pl. IX – Oale.

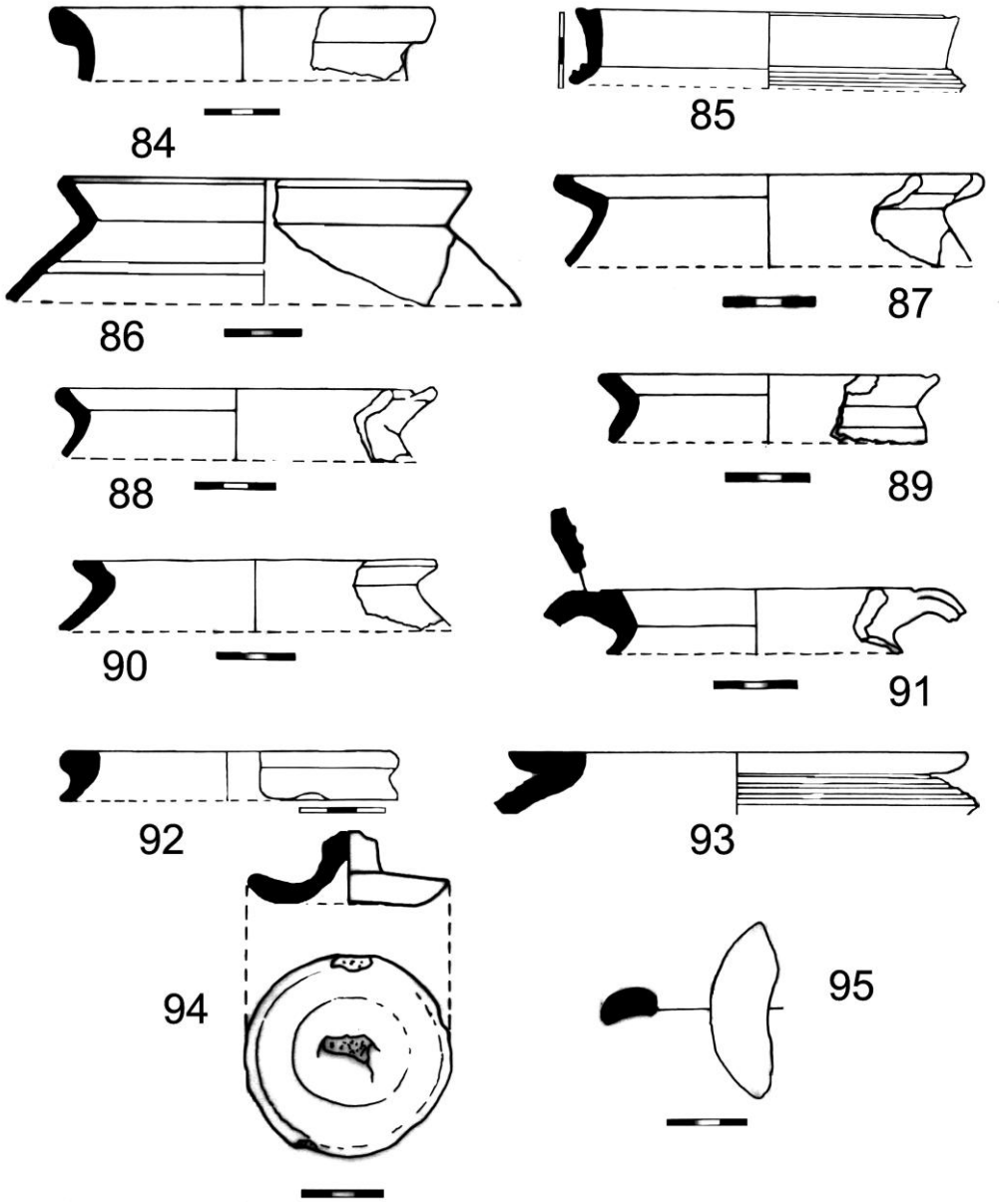

Pl. X – Oale/capace amforă.

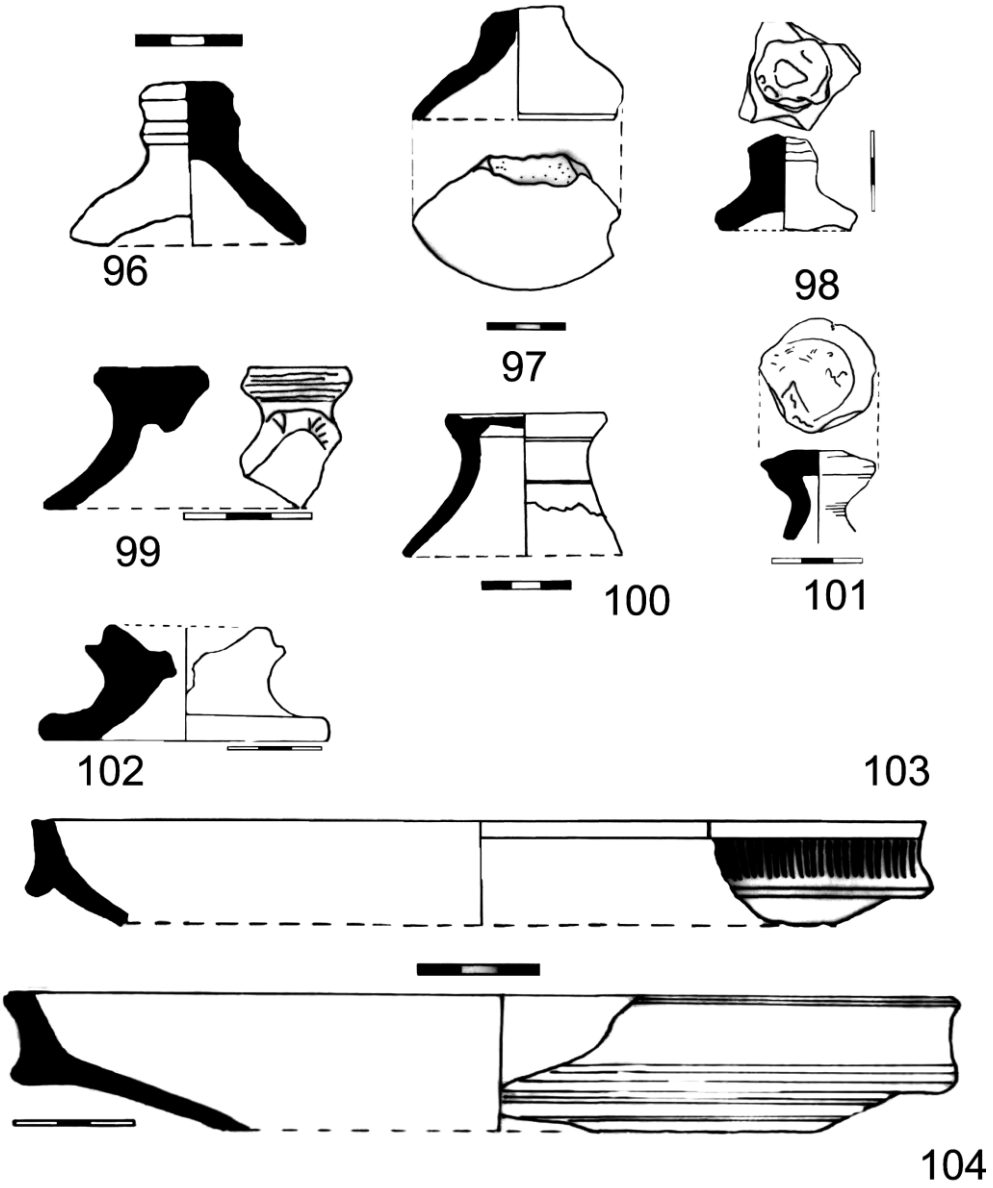

Pl. XI – Capace oală/farfurii.

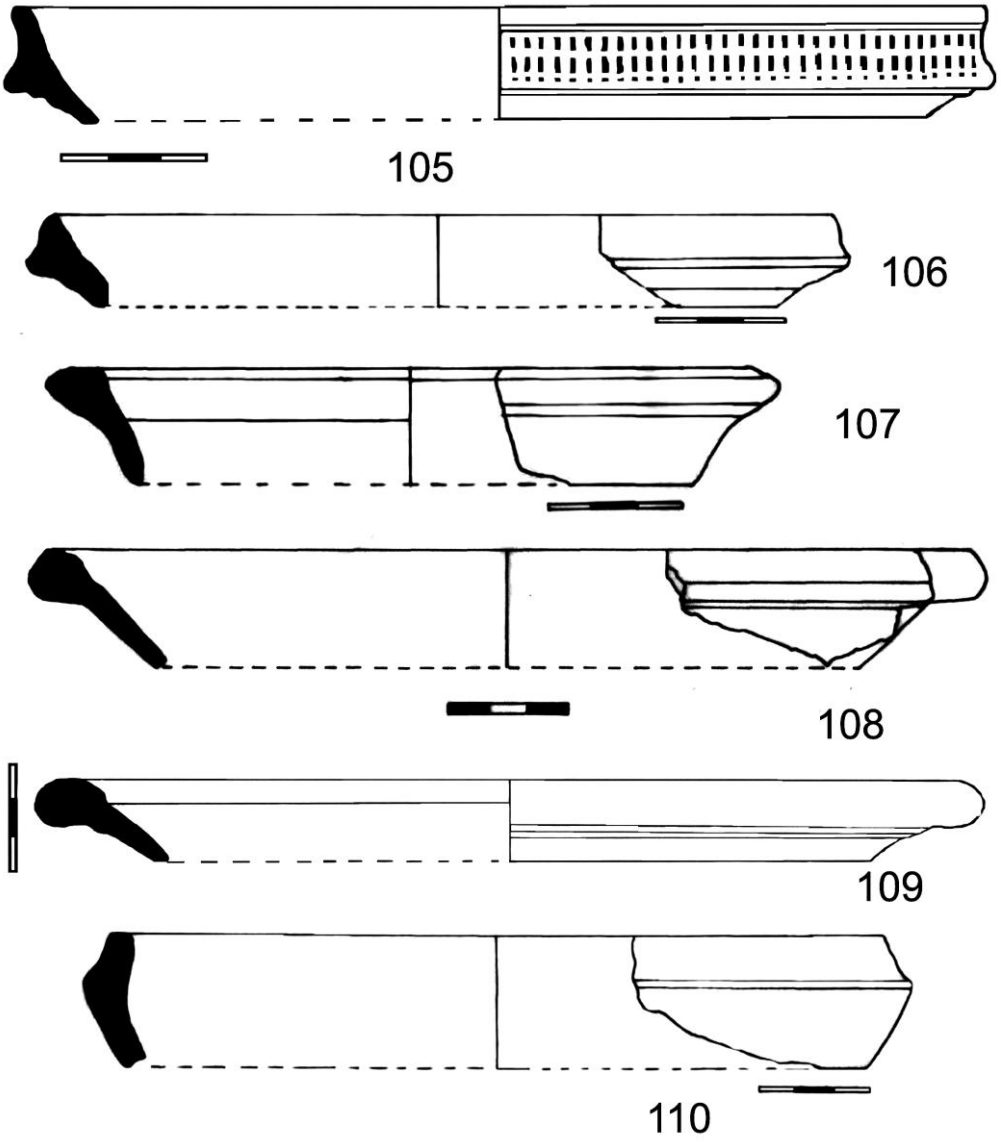

Pl. XII – Farfurii/boluri.

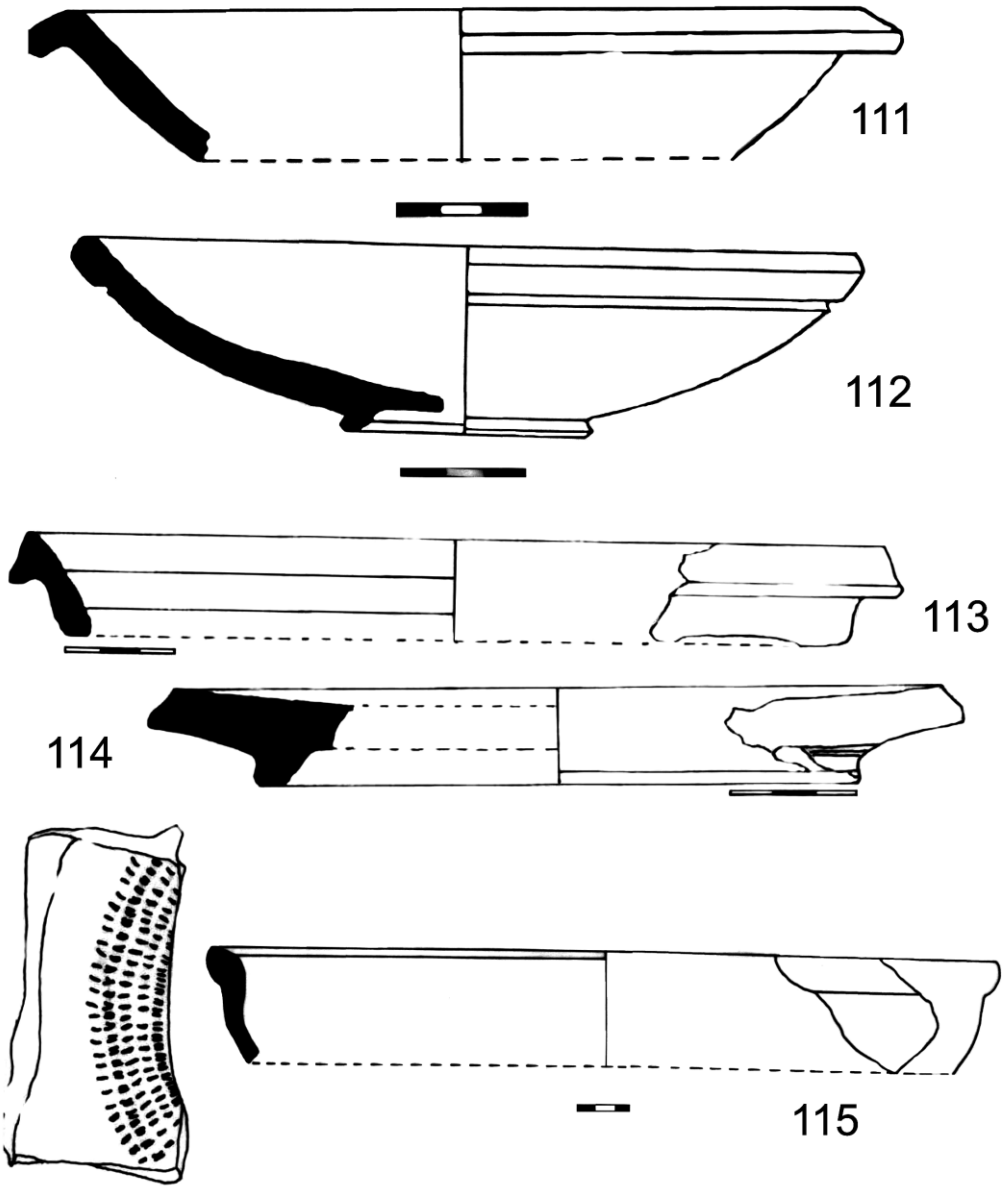

Pl. XIII – Farfurii.

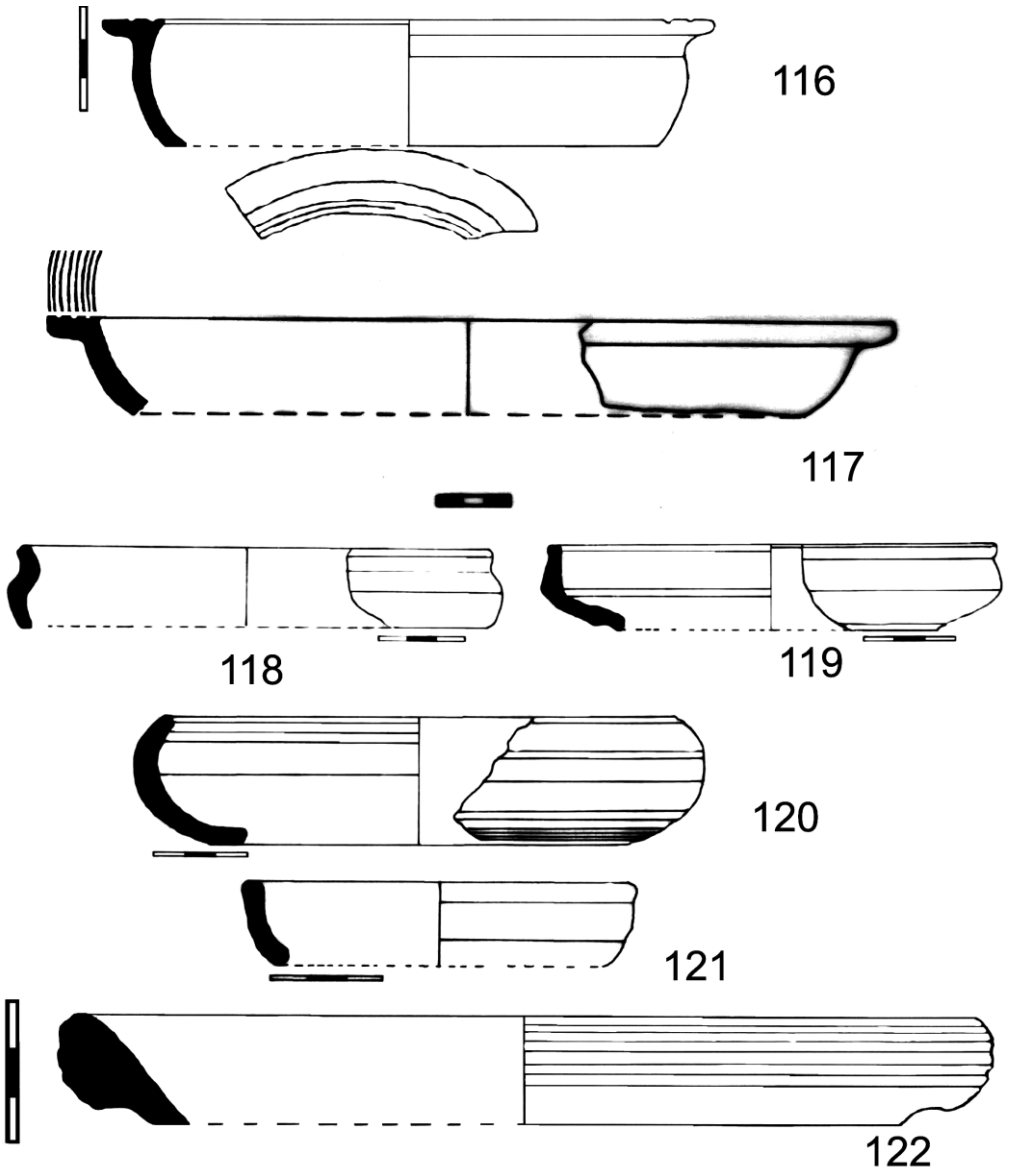

Pl. XIV – Străchini/boluri.

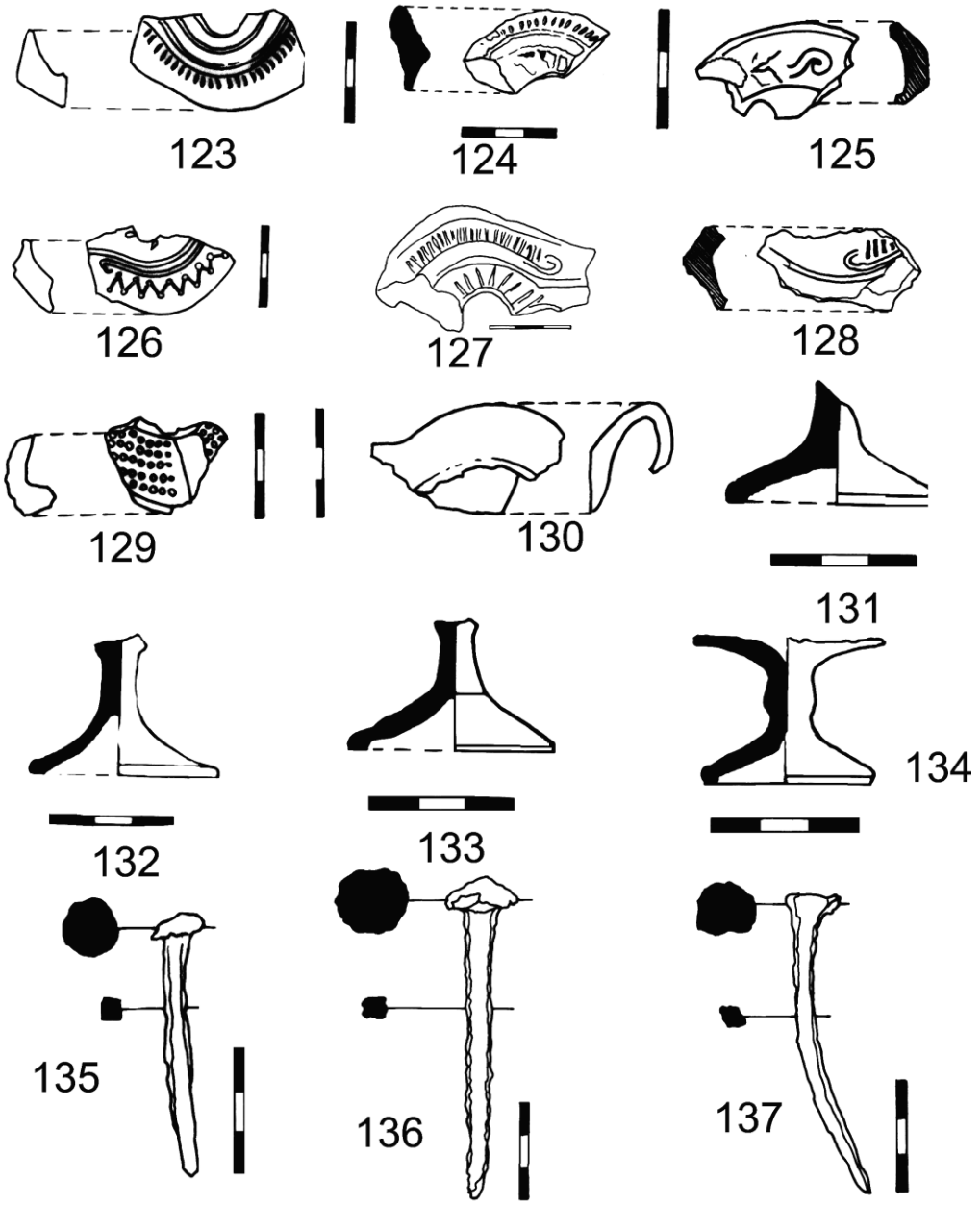

Pl. XV – Opaițe/pahare/piroane.

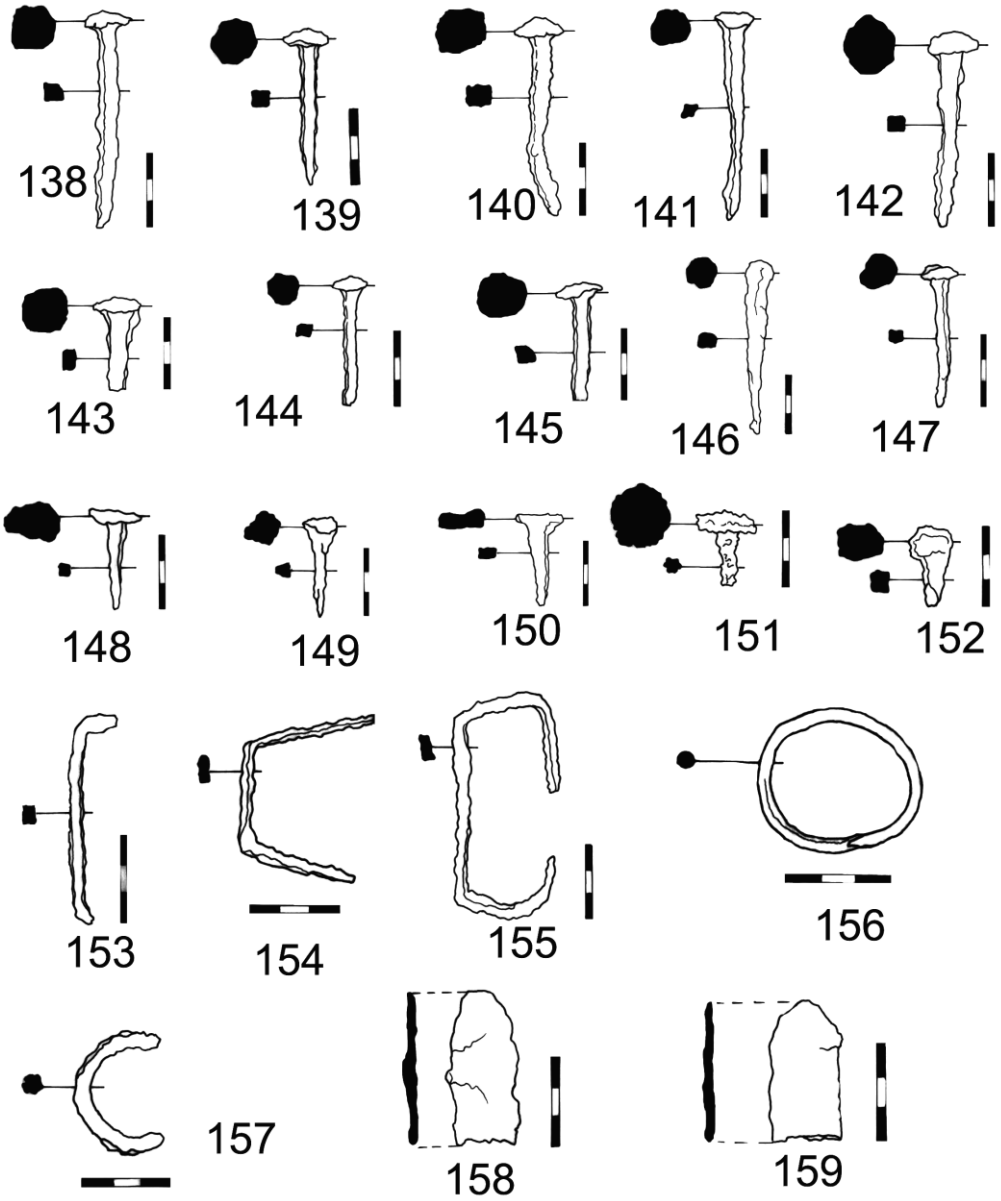

Pl. XVI – Piroane/cuie/scoabe/verigi/lame.

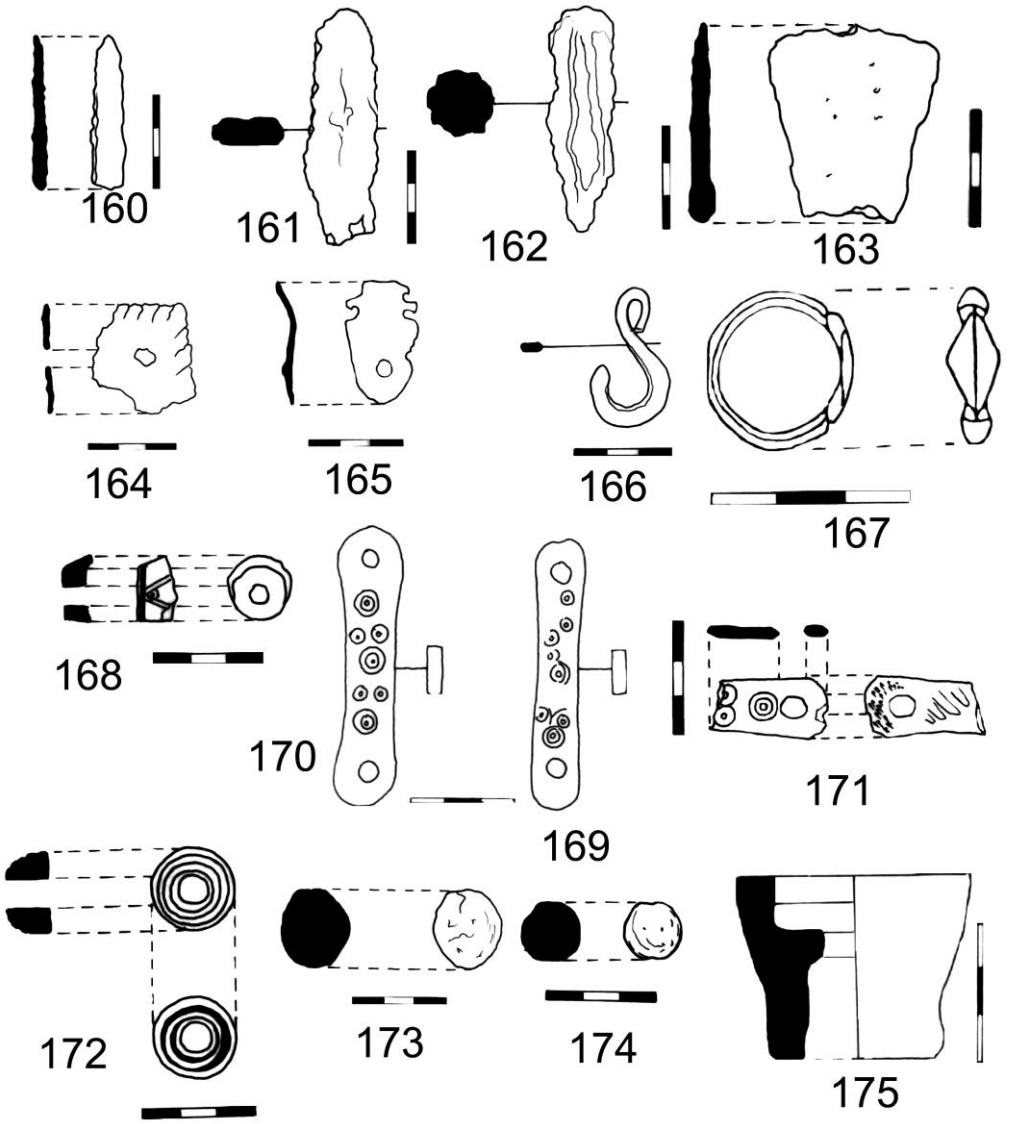

Pl. XVII – Lame/obiecte din metal/obiecte din os/altele.

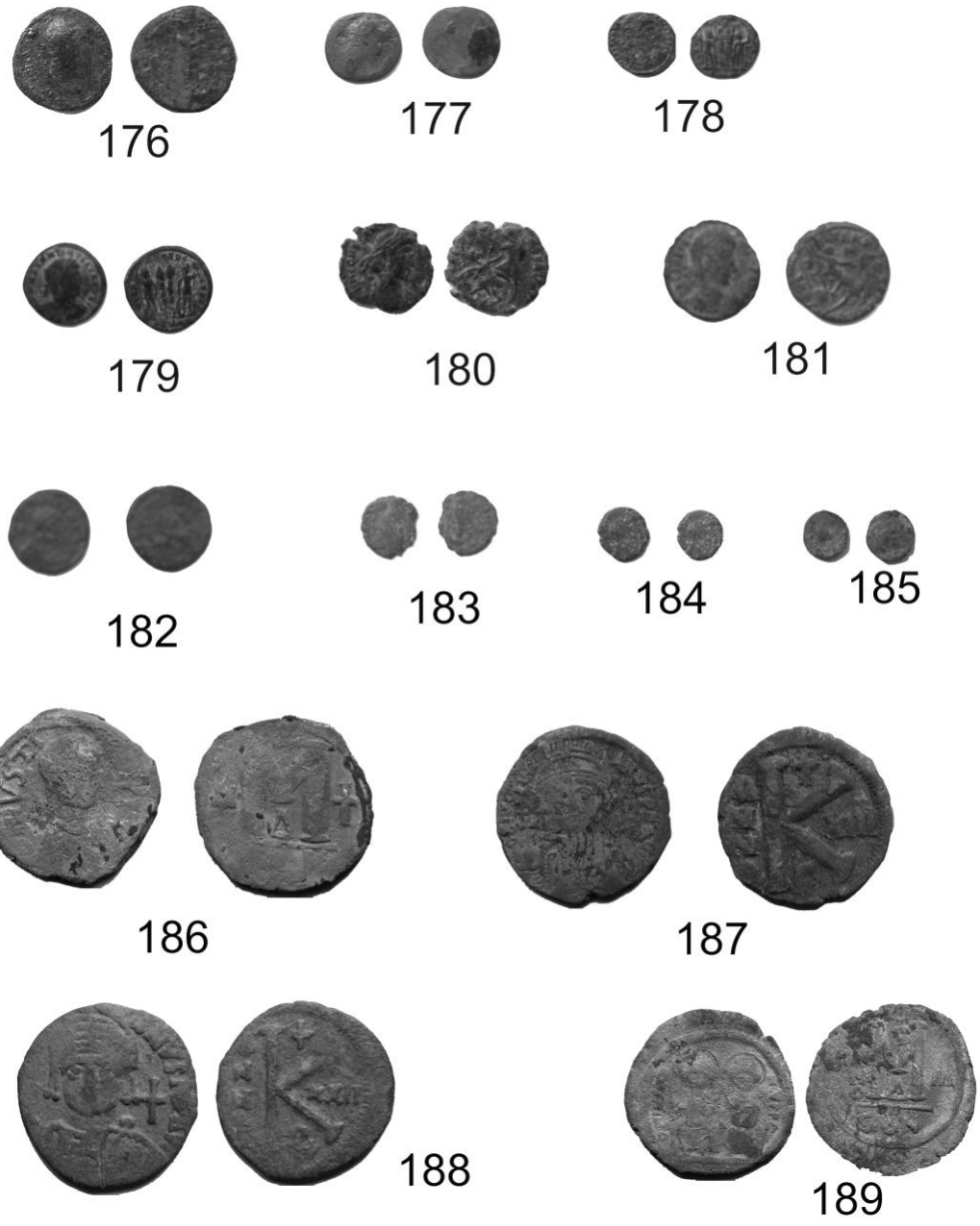

Pl. XVIII – Monede.

DOUĂ NOI MORMINTE DESCOPERITE LA DINOGETIA (GARVĂN, JUD. TULCEA)

Cristian OLARIU

Cuvinte cheie: *înhumaţie*, *podea*, *vatră*, *zid*.
Keywords: *inhumation*, *floor*, *oven*, *wall*.

During the excavations campaign of 2003, which was made in a former section, S3C1P, there have been discovered two burials, probably belonging to the final phase of inhabitance of the site. The two burials belonged to two female persons, being incompletely preserved. They had no inventory and they belong to the final stage of inhabitance at Dinogetia (that is, the second half of the XIIth century AD). The last assumption can be stated due to the graves' depth, in a layer of debris from the last level at Dinogetia. In the same section, there were discovered a furnace and a portion of an early stone medieval wall.

În cursul campaniei din septembrie- octombrie 2003, la Dinogetia (Garvăn, jud. Tulcea), au fost efectuate cercetări arheologice în zona *extra muros* aflată la sud de cetate. Astfel, la sud de S3C1 a fost deschisă o casetă, S3C1P, cu dimensiunile de 3x2 m. Aici, la o adâncime de – 0,70 m, în partea de sud a casetei, sub un nivel de dărâmătură, a fost identificat un mormânt de inhumaţie (M1), cu orientarea NNV/SSE, păstrat parţial. Acesta avea lungimea de 1,70 m, lăţimea de 0,65 m, fiind săpat în nivelul de dărâmătură (prăbuşită peste ultimul nivel de locuire al cetăţii). Mormântul nu conţinea vreun inventar. În colţul de NV al casetei, a fost descoperit un alt mormânt de inhumaţie (M2), la o adâncime de – 0,82 m, orientat NNV/SSE. Acest al doilea mormânt avea o lăţime de 0,80 m; lungimea nu i se cunoaşte, fiind distrus parţial în partea inferioară de săpături mai vechi. Ca şi cel menţionat mai sus, era săpat în nivelul de dărâmătură, fără a avea inventar. Persoanei înhumate în M2 îi lipseşte capul, din care s-a păstrat doar mandibula. Torsul este bine păstrat, ca şi membrele superioare. În schimb, membrele inferioare lipsesc, cel mai probabil datorită surpării profilului de SE. Nici acest mormânt nu conţinea inventar. Este de remarcat faptul că solul de la Dinogetia este extrem de fărâmicios, având în componenţă, pe lângă pământ, stuf şi resturi vegetale, ceea ce face cercetarea extrem de dificilă.

Interesant este faptul că aceste două morminte au fost săpate în ultimul nivel

de dărâmătură, semnificaţia acestui fapt fiind că ele aparţin fazei finale de locuire a cetăţii de la Dinogetia (cu alte cuvinte, celei de-a doua jumătăţi a secolului al XII-lea p. Chr.)[1]. Mormintele conţin scheletele a două persoane de sex feminin şi sunt păstrate fragmentar.

Braţele sunt încrucişate pe abdomen, cu mâna dreaptă deasupra celei stângi. Acest fapt reprezintă, se pare, o normă privind înmormântările de la Dinogetia, de vreme ce în necropola cetăţii se găsesc morminte în care ritualul de înmormântare este asemănător[2].

Sub M1, la adâncimea de – 0,80 m, a fost identificată o podea din lut galben bine tasat. Mai jos, la – 1,07 m, a fost descoperită o nouă podea din lut galben, spartă în partea de NNV şi în cea de SSE de gropi menajere. Groapa din partea de NNV se continua până la o adâncime de – 1,15 m, în vreme ce aceea din partea de SSE ajunge până la o adâncime maximă de – 1,43 m, sub care a fost identificat un nivel de distrugere, constând în resturi şi dărâmătură[3].

În aceeaşi casetă, la – 1,37 m, în colţul de NE al casetei, a fost descoperit un zid cu grosimea de 0,60 m, orientat N/S şi format din pietre de formă neregulată legate cu pământ şi spart în partea de NV de o groapă în care au fost descoperite urme de arsură.

În celălalt capăt al casetei, la adâncimea de – 1,60 m, a fost a fost identificată o vatră circulară, mărginită de cărămizi, care intră în profilul de S. De asemenea, şi în partea de NV a casetei, la – 1,52 m, a fost identificată o groapă menajeră care intra în profil.

*

Cercetarea din S3C1P a completat imaginea avută asupra locuirii extramurane de la Dinogetia. Dacă în ultima fază de existenţă a cetăţii se pare că avem de-a face cu locuire extramurană, inclusiv cu înmormântarea locuitorilor în zona de reşedinţă (ceea ce marchează, credem, o restrângere a locuirii la perimetrul insulei Bisericuţa), fazele anterioare marchează o prezenţă activă, demonstrată atât de vatra menţionată mai sus, cât şi de prezenţa, la – 1,37 m, a zidului deja amintit. Acestea se pare că aparţin ultimului nivel de locuire al cetăţii romane târzii, cu o datare în prima jumătate a secolului al VII-lea p. Chr[4]. Urmează un hiatus de locuire, reprezentat de prezenţa sporadică a bordeielor medievale timpurii, identificate în cuprinsul sitului. Acestea, ca în cazul celui din zona *domus*, nu mai ţin seama de mai vechile forme de locuire, ajungând să spargă zidul construcţiei[5]. Revenirea din timpul lui Ioannes Tzimiskes (secolul al X-lea p. Chr.) a marcat o repopulare a cetăţii, departe însă de standardele de locuire ale epocii romano-bizantine. Cu alte cuvinte, chiar dacă insula (mai ales fortificaţia) reprezintă în vremurile tulburi ale secolului al XII-lea p. Chr. un refugiu pentru

[1] Gh. ŞTEFAN şi colab., *Dinogetia. Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Biblioteca de Arheologie XIII, Bucureşti, 1967, p. 11 şi 14.

[2] *Ibidem*, p. 371 şi 372.

[3] Fragmente ceramice, bucăţi de cărămidă şi de mortar.

[4] Gh. ŞTEFAN şi colab., *op. cit*.

[5] Vezi, fig. 5.

bizantini, acelaşi lucru se poate spune şi despre populaţia locală aflată în exteriorul cetăţii. Nu cunoaştem la această dată modalitatea prin care au murit cele două persoane din M1 şi M2; cert este faptul că şi după moartea acestora, localnicii încă au continuat să supravieţuiască pe insulă, de vreme ce au putut oferi o înmormântare (ce-i drept, într-o formă simplă), celor două femei. Acest fapt ne duce cu gândul la existenţa unei forme de locuire ruralizate, în care localnicii nu mai nădăjduiau la ajutorul Imperiului, poziţia defensivă a sitului şi locaţia sa oferindu-le premisele pentru supravieţuire.

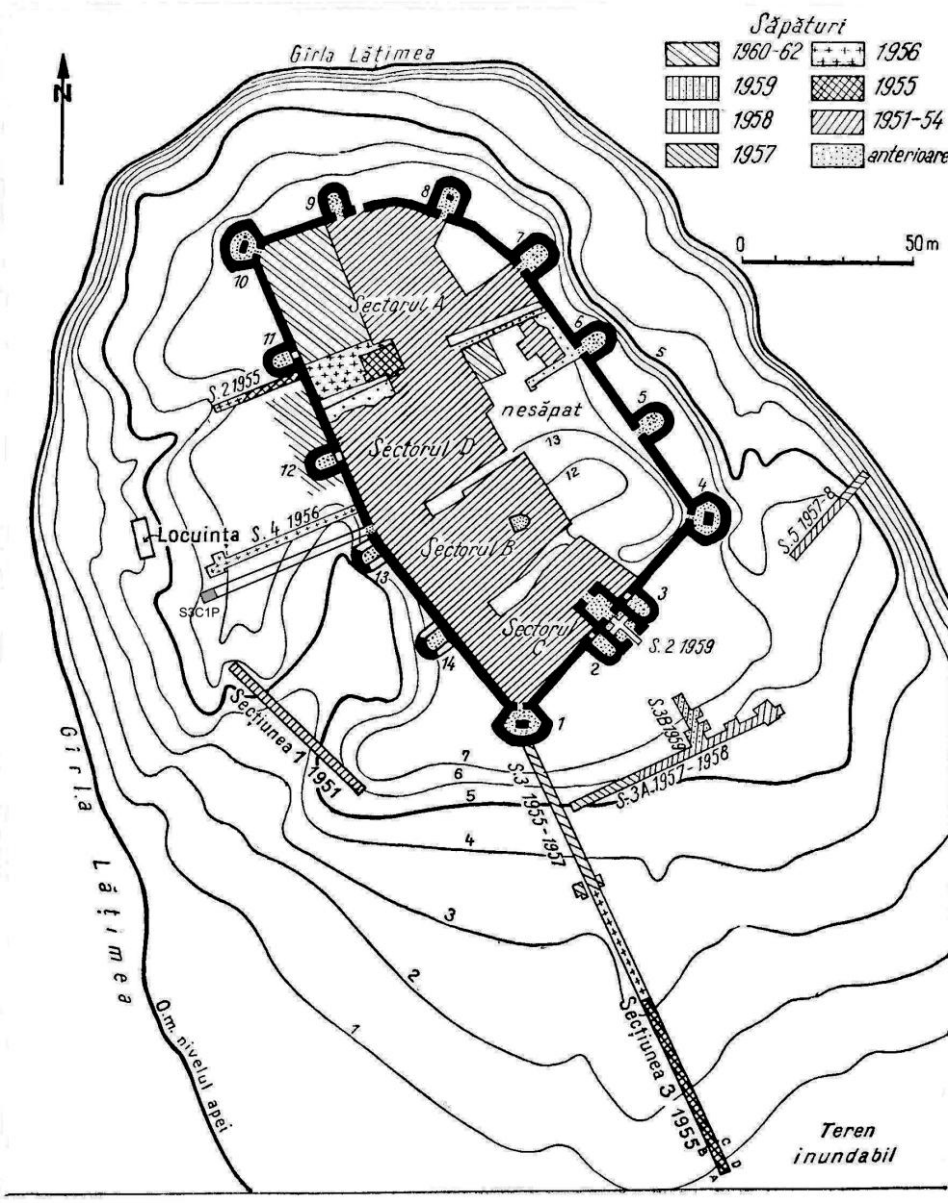

Popina Bisericuța, plan de situație

Fig. 1 - Dinogetia. Plan general.

Fig. 2 - Mormântul M1.

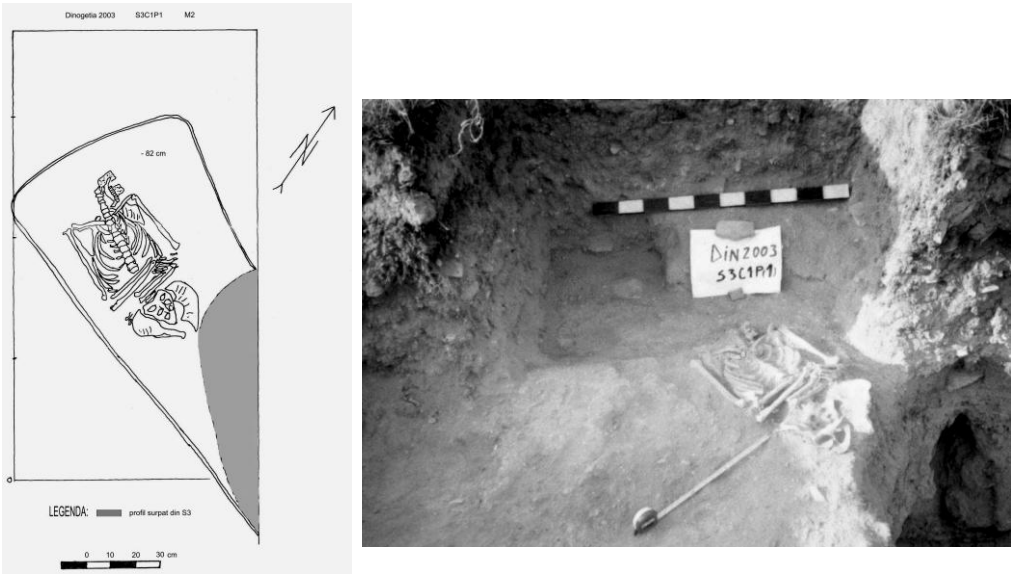

Fig. 3 - Mormântul M2.

Fig. 4 - Imagine cu vatra şi zidul legat cu pământ din S3C1P.

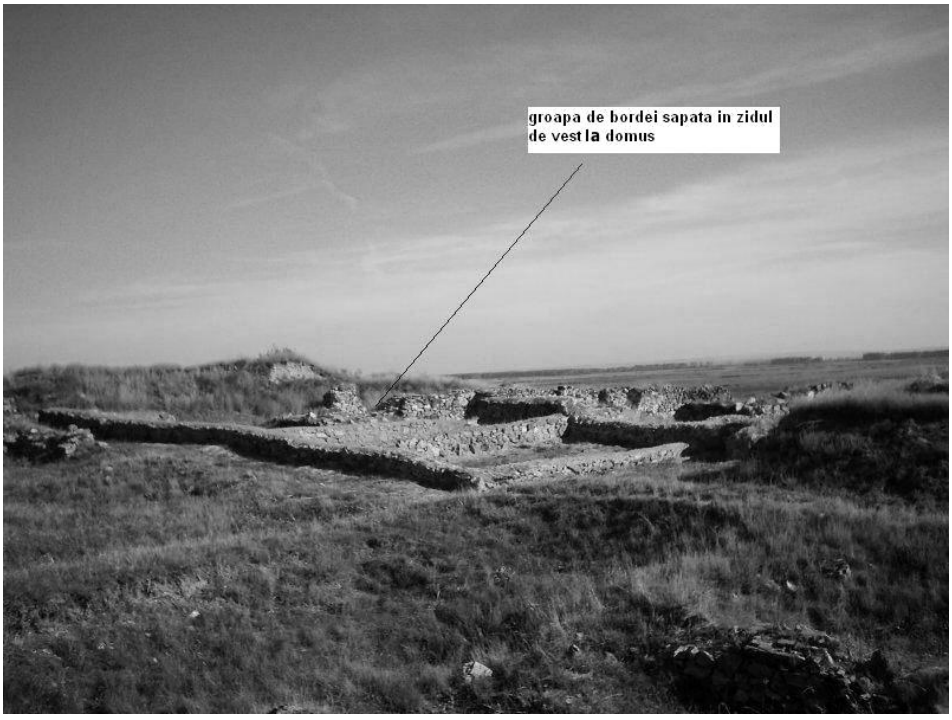

Fig. 5 - Imagine cu groapa de bordei săpată în zidul de vest la *domus*.

ASPECTE INTERNE CONTROVERSATE ALE DOMNIEI ŢARULUI VLAHO-BULGAR BORIL ASAN (1207-1218)

Vasile MĂRCULEŢ

Cuvinte cheie: *Asăneşti, ţaratul Vlaho-Bulgar, Târnovo, Bizanţ, Bela IV, cumani.*
Keywords: *Asăneşti, the Vlaho-Bulgarian Tsardom, Trnovo, Byzantium, Bela IV, Cuman.*

At the death of Joannitsa Assen (1207) the throne from Trnovo had been taken by his nephew Boril. His descendency is disputed, the existent sources showing that he is a brother nephew or a sister nephew of the late Wallachian–Bulgarian tsar. The rising of Boril took place to the legitimate inheritances' detriment, first to John Assen, the son of the former tsar Assen. To identify his reign, gained through usurpation, Boril married the Cuman widow of the late tsar. The removal of John Assen in 1207 didn't bring Boril the internal peace. Soon after the possession of the throne and the removal of John Assen, the new sovereign from Trnovo had to confront himself with the opposition of two members of the reigning family: Strez and Slav or Alexis Slav.

Strez, brother or cousin of Boril, numebered himself among the first opponents of the new tsar. As early as the years 1207 or 1208 he is taking refuge at the court of the great zupan of Raskia, Stephen Nemanja II to whom he recognized himself as vassal. During this competition, he occupied in 1208 wide areas belonging to Wallachian–Bulgarian Tsardom from Macedonia, situated in the valley of the river Axios (Vardar), building the basis of an own domination with the residence at Prosek. He will make peace with Boril in 1209 and will remain his ally until his death in 1214.

Slav or Alexis Slav had taken out from the authority of Boril a significant territory South of Philippopolis (Plovdiv) in the area of the Rhodope Mountains where he would put the basis of an own domination with the residence at Melnik and he would establish connections with the Latin emperor of Constantinople, Henric I. Alexis Slav recognized Henric's sovereignty with whose daughter he will marry in the autumn of the year 1208. Very probably on this occasion, the Latin emperor gave Alexis Slav the title of despot. Alexis Slav will play an important role in the annihilation of the military actions undertaken by Boril between 1208 and 1211. In 1212 or 1213 the same moment with the reconciliation between Boril and Henric I, Alexis Slav is orientating towards the alliance with the Principat of Epir. The political formation led by Alexis Slav will maintain until 1230 when his territories are reincluded by John Assen II in the boundaries of the

Wallachian–Bulgarian Tsardom.

In 1211 will make his reappearance on the political scene of the Wallachian–Bulgarian Tsardom; he John Assen will demand, including by war, his right to the throne of Trnovo, as a legitimate declared heir of Joannitsa Assen. Into a first stage, John Assen supported by the Cuman and Russian Forces, had imposed his authority over a significant area of the Wallachian–Bulgarian Tsardom. The gained positions, gradually consolidated by winning the new supporters, had allowed him then to exercise a permanent pressure on the tsar of Trnovo. Into a second stage of his offensive against Boril, which took place between 1217-1218, also being favoured by the total or partial loss by the tsar of Trnovo of his main external allies – the emperor who had died in 1216, and the king of Hungary, Andreas II had gone on Crusade – John Assen, on the basis of getting out of the order the supporters majority of Boril, conquered Trnovo taking the throne, occupying a new stage in the evolution of the Walachian–Bulgarian Tsardom.

La 8 octombrie 1207, murea în condiţii obscure, la asediul Thessalonikului, cel de-al treilea ţar vlaho-bulgar, Ioniţă Asan (1197-1207)[1], *„cea mai mare personalitate a vlahilor balcanici"*[2]. Odată cu dispariţia marelui ţar, părăsea scena istoriei prima generaţie a suveranilor vlaho-bulgari din familia românească sud-dunăreană a Asăneştilor, cea a întemeietorilor statului. Ţaratul Vlaho-Bulgar intra acum într-o nouă etapă a evoluţiei sale, epocă în care tronul de la Târnovo a fost ocupat de descendenţii direcţi ai primilor. Seria acestora este deschisă de ţarul Boril Asan (1207-1218). Domnia sa prezintă numeroase aspecte controversate – descendenţa suveranului vlaho-bulgar, ascensiunea sa la tron, descendenţa opozanţilor săi interni etc. – consecinţă a precarităţii, obscurităţii şi contradicţiilor cuprinse în conţinutul informaţiilor transmise de sursele de care dispunem. O literatură de specialitate extrem de sumară consacrată domniei lui Boril întăreşte această situaţie.

Descendenţa lui Boril. Un prim aspect controversat al domniei lui Boril Asan îl reprezintă descendenţa sa. Informaţiile de care dispunem sunt unanime în a-l arăta pe Boril ca fiind nepotul ţarului defunct, respectiv un membru al familiei domnitoare a Asăneştilor[3]. Precaritatea acestor informaţii nu permite însă elucidarea acestei probleme, ci doar, cel mult, formularea unor ipoteze în legătură cu ea.

Despre viaţa şi activitatea lui Boril nu dispunem în prezent de nicio informaţie până în momentul ocupării tronului Ţaratului Vlaho-Bulgar. În pofida tăcerii surselor, unii istorici mai îndepărtaţi sau mai apropiaţi de zilele noastre îi

[1] Informaţiile referitoare la moartea lui Ioniţă Asan sunt contradictorii: unele consideră că decesul său a fost unul datorat unor cauze naturale, altele susţin că ţarul vlaho-bulgar a fost asasinat de căpetenia cumană Manastras. Cf. SONGEON 1913, p. 247-248, care atribuie responsabilitatea iniţiativei asasinatului soţiei cumane a lui Ioniţă, iar îndeplinirea acestuia lui Manastras: *„Soţia sa, o cumană, puse un comandant din neamul său, Manastras, să îl asasineze (Sa femme, une Koumane, poussa un voïvode de sa race, Manastras, à l'assassiner)"*.

[2] BREZEANU 2007, p. 290.

[3] CLARI 2005, p. 172, § 116; VALENCIENNES 1882, II, 506; ACROPOLITAE 1836, p. 26; FHDR, III, p. 438-439/Th. Skutariotes; EPHRAEMIUS 1840, p, 316.

atribuie lui Boril un rol decisiv în organizarea prezumtivului complot împotriva unchiului său, Ioniţă Asan[4]. Care sunt temeiurile documentare pe care îşi fundamentează opiniile autorii respectivi nu ne spun.

Din punctul nostru de vedere, absenţa ştirilor referitoare la viaţa şi activitatea viitorului ţar în timpul domniilor suveranilor precedenţi sau, cel puţin, în timpul celei a lui Ioniţă Asan, căruia i-a succedat, pot conduce la concluzia că până în toamna anului 2007 el nu a jucat niciun rol politic marcant. Factorii care au determinat această stare de lucruri scapă însă posibilităţii noastre de cunoaştere la actualul nivel al cercetării problemei.

Revenind la descendenţa lui Boril, precarele ştiri pe care le deţinem cu privire la acest aspect ne oferă o serie de informaţii controversate. Ele pot fi împărţite în trei grupe: cele care îl arată pe Boril ca fiind nepotul pe linie maternă al lui Ioniţă Asan; cele care susţin că Boril era nepot pe linie paternă al lui Ioniţă Asan; cele care îi arată doar calitatea de nepot al lui Ioniţă Asan, a lui Boril, fără a-i preciza descendenţa.

În prima grupă intră cronicarii bizantini din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, Georgios Akropolites şi Theodoros Skutariotes, care preia informaţiile primului. Ambii afirmă că Boril era *„fiul surorii"* lui Ioniţă Asan[5]. Descendenţa pe linie maternă a lui Boril a fost, în general, acceptată de majoritatea istoricilor moderni şi contemporani[6].

În a doua grupă intră cronicarul francez Robert de Clari, participant la cea de-a patra Cruciadă şi, deci, contemporan personalităţilor şi evenimentelor aflate în discuţie, şi cronicarul bizantin Ephraemius (secolele XIII-XIV). Primul susţine că Boril, numit de el *Burus*, era *„un nepot de frate al lui Ioan* (Ioniţă Asan, n.n.)"[7]. Cel de-al doilea, care-şi redactează cronica sa versificată la începutul secolului al XIV-lea, afirmă, la rândul său, că noul ţar de la Târnovo era *„un nepot de frate"* al lui Ioniţă[8]. Descendenţa pe linie paternă a lui Boril a găsit de asemenea adepţi în rândul unor istorici[9].

În sfârşit în cea de-a treia grupă îl reţinem pe Henri de Valencciennes. Acesta susţine doar că Ioniţă Asan era *„unchiul lui Boril"*, numit de el *Burille*[10].

Analizând informaţiile privind descendenţa lui Boril suntem în măsură să facem câteva precizări. În primul rând, dacă acesta ar fi fost nepotul de soră al defunctului ţar, lucrurile ar fi cât se poate de limpezi, dar ştirile care susţin

---

[4] Cf. SONGEON 1913, p. 248, care referindu-se la condiţiile în care s-a produs asasinarea lui Ioniţă Asan, îl consideră pe Boril *„l'un des complices du crime"*; cf. MADGEARU 2001, p. 106, care face referire la uciderea lui Ioniţă Asan de către *„complotiştii conduşi de nepotul său, Borilă"*; cf. FINE 1994, p. 91, care consideră că asasinarea lui Ioniţă Asan este continuarea răscoalei împotriva sa din 1206, reprimată de ţar, şi că Boril a avut un rol activ în ambele evenimente; cf. NOBLE 2007, p. 72, nu exclude implicarea lui Boril în asasinarea lui Ioniţă Asan.

[5] ACROPOLITAE 1836, p. 26; FHDR, III, p. 438-439/Th. Skutariotes.

[6] Du CANGE 1826, p. 102; JIRICEK 1876, p. 268; VÁSÁRY 2005, p. 57; WOLFF 2005, p. 205.

[7] CLARI 2005, p. 172, § 116.

[8] EPHRAEMIUS 1840, p. 316.

[9] PECICAN, 2006, p. 57.

[10] VALENCIENNES 1882, II, 506.

descendenţa lui pe linie paternă, unele contemporane, complică situaţia.

Într-un studiu de dată recentă, istoricul Ovidiu Pecican conchidea că după tragicul eveniment din 8 octombrie 1207, *„nu a fost, prin urmare, aşezat în scaun unul dintre fiii lui Ioniţă, ci fiul mai mare al unuia dintre fraţii lui care domniseră înainte de 1197 Petru (numit până la încoronare Teodor) şi Asan"*[11]. Al cărui descendent dintre cei doi fraţi a fost Boril, autorul nu încearcă să elucideze. Nu mai puţin contrariantă este introducerea în discuţie a existenţei unor prezumtivi fii ai lui Ioniţă Asan, mai ales că despre eventualii descendenţi ai acestuia nu deţinem nicio informaţie certă sau directă. Existenţa unor *„fii minori"* ai lui Ioniţă Asan este admisă, fără nicio explicaţie, şi de istoricul Warren Treadgold[12].

În ceea ce ne priveşte, plecând de la premisa că informaţiile transmise de Robert de Clari şi Ephraemius sunt veridice, credem că putem propune câteva clarificări, bazate pe o serie de fapte certe. Primul dintre acestea este unanimitatea surselor privind calitatea sa de nepot al lui Ioniţă Asan. Al doilea element este oferit de informaţiile transmise de surse privind descendenţii lui Asan, primul ţar vlaho-bulgar, care sunt de asemenea unanime în a susţine că fostul suveran a avut doar doi fii: Ioan, viitorul ţar Ioan Asan II (1218-1241), şi Alexandru. În contextul arătat trebuie să excludem şi calitatea lui Boril de nepot de soră al lui Ioniţă Asan. Pe baza acestor constatări, suntem în măsură să conchidem că, dacă ştirile transmise de Robert de Clari şi Ephraemius sunt reale, singura ipoteză plauzibilă este aceea că Boril a fost fiul fostului ţar Petru (1196-1197).

Revenind la ştirile care susţin că Boril a fost nepotul de soră al lui Ioniţă Asan, plecând şi în acest caz de la posibilitatea ca ele să fie veridice, propunem o a doua ipoteză privind descendenţa sa. Informaţiile pe care ne bazăm în demersul nostru provin din corespondenţa dintre Ioniţă Asan şi papa Innocentius III, cu privire la solicitările adresate de ţarul vlaho-bulgar pontifului roman spre a-i fi recunoscut titlul imperial şi ridicarea Bisericii Vlaho-Bulgare la rang de patriarhie, în schimbul punerii acesteia sub obedienţa ecleziastică a Bisericii Romei.

Studierea corespondenţei dintre Târnovo şi Roma dintre 1199 şi 1204 ne relevă câteva aspecte interesante, anume că din partea Târnovei tratativele au fost purtate de ţar în, primul rând, secondat de mitropolitul Vasile, că din când în când s-au implicat în ele şi ceilalţi înalţi ierarhi ai Bisericii Vlaho-Bulgare şi, fapt demn de remarcat şi esenţial pentru demonstraţia noastră, că singurul demnitar laic care a participat la un moment dat la ele a fost principele Bellota sau Balotă. La mijlocul anului 1202, acesta îi scria suveranului pontif solicitându-i binecuvântarea pentru el şi familia sa, precum şi primirea în sânul Bisericii Romane[13].

Cine a fost acest principe Bellota şi ce poziţie va fi deţinut el în ierarhia curţii vlaho-bulgare este dificil de precizat cu exactitate, pe baza informaţiilor de care dispunem, fapt pentru care şi opiniile exprimate de specialişti sunt diferite. Spre exemplu, Achille Luchaire, a văzut în el *„un mare senior al ţării"*[14]. Istoricul bulgar

[11] PECICAN 2006, p. 57.
[12] TREADGOLD 2004, p. 139.
[13] HURMUZAKI 1887, p. 5, doc. VI; MĂLINAŞ 2001, p. 120.
[14] LUCHAIRE 1908, p. 98.

Ivan Dujcev îl consideră ca fiind, foarte probabil, chiar viitorul ţar Boril, succesorul lui Ioniţă Asan, iar Aloisiu L. Tăutu l-a identificat cu un *„rege"*, un *„prinţ"* sau un *„mare voievod"*, care ar fi rezidat, fie în regiunea Sirmium, fie în Banatul Timişan sau în cel de Severin[15].

Din viaţa şi activitatea acestui principe vlaho-bulgar cunoaştem doar acele aspecte evidenţiate de corespondenţa cu Innocentius III. Deosebit de important este din punctul nostru de vedere faptul, relevat de aceeaşi corespondenţă cu pontiful roman, că principele Bellota a avut mai mulţi fii[16].

Într-un studiu de dată recentă, afirmam că, în ceea ce ne priveşte, vedem în acest principe Bellota sau Balotă un colaborator apropiat al lui Ioniţă Asan, un înalt personaj al curţii de la Târnovo, *„foarte probabil un membru al familiei domnitoare, poate chiar asociatul său la domnie"*[17]. Ducând mai departe raţionamentul, bazându-ne pe autoritatea de care se bucura acest principe la curtea vlaho-bulgară, considerăm ca foarte plauzibilă calitatea sa de asociat la domnie al lui Ioniţă Asan. Ea se înscria în tradiţia politică impusă de întemeietorii Ţaratului Vlaho-Bulgar: Asan şi l-a asociat pe fratele său Petru, iar acesta la rândul său, în momentul în care a rămas singur suveran, pe Ioniţă. Considerăm deci că nu poate fi exclusă în totalitate posibilitatea ca şi Ioniţă Asan să fi perpetuat respectivul artificiu de guvernare. Dacă avem în vedere lungile lui absenţe de la Târnovo, în timpul numeroaselor sale campanii militare – uneori chiar câte două pe an–, posibilitatea numirii unui asociat la tron devine cât se poate de plauzibilă. Întrucât însă cea mai apropiată persoană în viaţă era sora sa, credem că nu putem exclude faptul, foarte posibil de altfel, ca soţul acesteia să fi fost asociatul său la domnie, probabil una şi aceeaşi persoană cu principele Bellota, caz în care acesta ar fi fost şi tatăl viitorului ţar Boril. Dacă raţionamentul nostru se dovedeşte veridic, atunci, fără îndoială, poziţia sa în cadrul curţii de la Târnovo ar fi putut constitui temeiul ascensiunii fiului său la tron.

Ascensiunea la tron. Modul în care a ocupat Boril tronul de la Târnovo, rămâne de asemenea un aspect obscur al debutului domniei sale. Sursele de care dispunem afirmă direct, sau lasă doar să se înţeleagă indirect, că acest fapt s-a produs prin uzurpare, în condiţiile morţii neaşteptate a lui Ioniţă Asan[18]. Calitatea de uzurpator al puterii de la Târnovo a lui Boril a fost acceptată şi de numeroşi specialişti moderni şi contemporani, unii dintre ei considerându-l chiar instigator sau părtaş la o presupusă asasinare a unchiului său[19].

Precaritatea informaţiilor a determinat o varietate de opinii ale specialiştilor cu privire la modul în care s-a produs succesiunea la tron în condiţiile morţii lui Ioaniţă Asan. Spre exemplu, istoricul francez Guérin Songeon îl considera pe

---

[15] Pentru discuţiile privind aceste identificări ale principelui Bellota, vezi MĂLINAŞ 2001, p. 120-121.

[16] HURMUZAKI 1887, p. 7-8, doc. VI-VII.

[17] MĂRCULEŢ 2008, p. 26.

[18] VALENCIENNES 1882, II, 506; ACROPOLITAE, p. 26; FHDR, III, p. 438-439/Th. Skutariotes; EPHRAEMIUS 1840, p. 316.

[19] Du CANGE 1826, p. 115; JIRICEK 1876, p. 243; SONGEON 1913, p. 248; LEVIN 1989, p. 155; FINE 1994, p. 91; VÁSÁRY 2005, p. 57; NOBLE 2007, p. 72.

Boril, *„unul din complicii la crimă"*, respectiv la asasinarea lui Ioaniţă Asan, care după ce urcă *„pe tronul însângerat al lui Kaloian, lansă toată suita zbirilor săi pe urmele moştenitorilor prezumtivi"*[20]. Florin Curta considera că la moartea lui Ioniţă, s-a declanşat un violent conflict între partizanii lui Ioan Asan şi cei ai lui Boril, din care tabăra ultimului a ieşit învingătoare[21]. O opinie similară exprimă şi istoricul bulgar Plamen Pavlov, care conchidea recent că Boril a ocupat tronul de la Târnovo numai *„după puternice frământări interne"*[22]. Cum s-au manifestat aceste frământări interne, specialistul bulgar nu precizează însă.

La concluzii identice ajunge şi istoricul român Ovidiu Pecican, care urmărind chiar să clarifice acest aspect obscur din debutul domniei lui Boril, încearcă o reconstituire a evenimentelor consumate la Târnovo în toamna anului 1207. Alegerea lui Boril ca ţar, conchide el, *„nu s-a făcut fără îndoială cu uşurinţă, întrucât, foarte probabil, în mediile de la curte şi printre «bărbaţii sus-puşi ai Vlahiei» existau mai multe partide. Unii îi susţineau, după toate aparenţele, pe adepţii lui Petru, alţii pe cei ai lui Asan, iar o terţă partidă era alcătuită dintre fidelii lui Ioniţă şi ai descendenţilor lui direcţi"*[23]. Totodată, îşi continuă el raţionamentul, *„situaţia era complicată şi de trezirea la viaţa politică – tot mai pronunţată în ultimele două decenii – a fruntaşilor bulgari, deţinătorii privilegiaţi ai tradiţiei primului ţarat şi ai ideii continuităţii noii construcţii statale în raport cu acesta. În plus, nu trebuie uitat că şi cumanii deţineau, la rândul lor, o pondere însemnată în luarea deciziilor politice din cadrul ţaratului, ca principalii aliaţi militari şi forţă redutabilă de acţiune"*[24].

Reconstituirea evenimentelor politice de la Târnovo, care au condus la ascensiunea lui Boril la tron, realizată de istoricul amintit, interesantă şi incitantă totodată, rămâne însă una pur ipotetică, întrucât până în prezent nu dispunem de nicio sursă care să-i confirme valabilitatea, iar informaţiile avute la dispoziţie nu permit o asemenea interpretare decât denaturându-le până la extrem conţinutul. Certă rămâne doar uzurparea puterii de către Boril, fără îndoială, susţinut de o grupare din rândul boierimii vlaho-bulgare[25]. Aceste surse susţin, în schimb, că pentru a-şi legitima ascensiunea la tron, Boril s-a căsătorit cu văduva de origine cumană a defunctului său unchi[26]. Considerăm de asemenea cât se poate de plauzibilă opiniile istoricilor, conform cărora căsătoria cu prinţesa cumană, fosta soţie a lui Ioniţă Asan a fost una dictată de interese politico-militare: obţinerea colaborării militare a cumanilor nord-dunăreni[27].

Opozanţii şi pretendenţii la tron. Pe plan intern, debutul domniei lui Boril stă sub incidenţa unor violente lupte intestine, rezultat, indiscutabil al modului în care acesta urcase pe tronul Ţaratului Vlaho-Bulgar, revendicat şi de alţi pretendenţi. Identificarea moştenitorului legitim care a fost deposedat de acesta

[20] SONGEON 1913, p. 248.
[21] CURTA 2006, p. 384.
[22] PAVLOV 2002, p. 48.
[23] PECICAN 2006, p. 57.
[24] *Ibidem*, p. 58.
[25] DVORNIK 2001, p. 86.
[26] ACROPOLITAE 1836, p. 26; FHDR, III, p. 438-439/Th. Skutariotes; EPHRAEMIUS 1840, p. 316.
[27] LEVIN 1989, p. 155; FINE 1994, p. 92.

de dreptul său de moştenire reprezintă un alt aspect controversat al debutului domniei lui Boril. Această problemă este indiscutabil consecinţa informaţiilor contradictorii transmise de diversele surse.

Astfel, sursele bizantine sunt unanime în a susţine că moştenitorul legitim deposedat de către Boril de dreptul său a fost vărul său primar Ioan, fiul fostului ţar Asan, viitorul ţar Ioan Asan II. Acesta s-a văzut silit, ca împreună cu fratele său Alexandru, să se refugieze în statul kievean[28].

Calitatea de moştenitor legitim a lui Ioan Asan susţinută de sursele bizantine este confirmată, în opinia noastră, şi de faptul că el nu a părăsit Târnovo după moartea tatălui său în timpul domniilor unchilor săi, cea a lui Petru, de circa un an, şi, mai ales, în timpul celei de un deceniu a lui Ioniţă Asan. Rămânerea sa la Târnovo în timpul lui Ioniţă Asan şi recunoaşterea sa ca succesor de către acesta, este indiscutabil consecinţa faptului că suveranul vlaho-bulgar nu avea descendenţi pe linie bărbătească.

Îndepărtarea lui Ioan Asan în 1207 nu i-a asigurat lui Boril liniştea internă. Curând după ocuparea tronului, şi îndepărtarea lui Ioan Asan, noul suveran de la Târnovo s-a văzut confruntat cu opoziţia altor doi membri ai familiei domnitoare: prinţii Strez şi Slav sau Alexios Slav.

Strez, frate sau văr al lui Boril, descendenţa sa rămâne încă neelucidată, s-a numărat printre primii opozanţi ai noului ţar[29]. Încă din 1207 sau 1208, el se refugiază la curtea marelui jupan al Raškiei, Ştefan Nemanja II, căruia i se recunoaşte vasal. Cu concursul acestuia ocupă în 1208 întinse regiuni aparţinând Ţaratului Vlaho-Bulgar din Macedonia, situate în valea râului Axios (Vardar), punând bazele unei stăpâniri proprii cu reşedinţa la Prosek[30].

Cu sprijinul militar al protectorului său, Strez îşi impune controlul deplin şi asupra regiunii oraşului Berroe (Veroia/Veria) şi extinde limitele stăpânirilor sale până la Skopje, în nord, râul Strymon (Struma), în est şi până la Pelagonia (Bitola), în vest. O primă tentativă a lui Boril de a elimina secesiunea lui Strez din Macedonia, a fost anihilată de forţele reunite ale lui Strez şi Ştefan Nemanja[31]. În 1209, în urma unui nou atac al lui Boril în Macedonia, Strez cade la înţelegere cu acesta, îi acceptă alianţa, primind în schimb titlul de *sebastocrator* şi recunoaşterea stăpânirii autonome asupra posesiunilor sale. În urma acestor aranjamente politice, potentatul vlaho-bulgar va rămâne un colaborator fidel al ţarului de la Târnovo, până la moartea sa, survenită în 1214, în timpul campaniei împotriva Raškiei. După 1214, soarta fostelor sale stăpâniri devine obscură[32].

Cine a fost acest aristocrat vlaho-bulgar, Strez? Aşa cum am văzut, unii specialişti îl consideră frate, alţii văr cu Boril. Descendenţa sa continuă să rămână şi în prezent una obscură.

În ceea ce ne priveşte, ne permitem să propunem o nouă ipoteză. Ea are ca

---

[28] ACROPOLITAE 1836, p. 26; FHDR, III, p. 438-439/Th. Skutariotes; EPHRAEMIUS 1840, p. 316; cf. CURTA 2006, p. 384, care susţine că Ioan Asan s-a refugiat întâi la cumani, iar după căsătoria lui Boril cu văduva lui Ioniţă Asan, s-a refugiat în Galiţia.

[29] FINE 1994, p. 93.

[30] *Ibidem*, p. 94-96; WOLFF 2005, p. 205; CURTA 2006, p. 385-386.

[31] *Ibidem*, p. 96.

[32] EPHRAEMIUS 1840, p. 324.

punct de plecare faptul că centrul stăpânirilor lui Strez şi baza puterii sale s-au ancorat în teritoriile Macedoniei dintre Axios şi Strymon, respectiv exact în regiunile unde cu numai câţiva ani înainte funcţionase o altă Vlahie autonomă. Să fie acest lucru o simplă coincidenţă?

În scopul formulării ipotezei noastre se impune să reluăm succint contextul şi condiţiile în care s-a constituit respectiva Vlahie din Macedonia. Prezentând evenimentele de la începutul răscoalei antibizantine a vlahilor şi bulgarilor conduşi de Patru şi Asan, cronicarul bizantin Niketas Choniates ne informează că aceştia au avut de înfruntat şi opoziţia unui fruntaş vlah din Macedonia, Dobromir Chrysos, intrat în slujba Bizanţului. *„Acest Chrysos* – relatează Choniates – *era vlah după neam […] şi nu se înţelesese cu Petru şi Asan când ei s-au răsculat împotriva romeilor* (bizantinilor, n.n.), *ba chiar ridicase armele împotriva lor, împreună cu cei cinci sute de oameni din acelaşi neam cu el pe care-i avea şi devenise un aliat al romeilor. Nu mult după aceea, surprins că înclină către cei de un neam cu el, înaintând mereu [pe acest drum] şi năzuind să dobândească pentru sine o putere [autonomă], e aruncat în închisoare. Apoi fu eliberat şi trimis să păzească Strumitza; dar a înşelat speranţele împăratului care l-a trimis acolo şi şi-a pus în gând să fie şi el pentru romeii din vecinătate o pacoste neruşinată"*[33].

Nu insistăm asupra derulării evenimentelor din această epocă întrucât am făcut acest lucru, în detaliu, cu alte prilejuri[34]. Precizăm doar faptul că la capătul unor acţiuni împotriva Bizanţului, Dobromir Chrysos punea bazele unei formaţiuni politice proprii, având reşedinţa la Prosakos (Prosek), ce va fiinţa între *ante* 1197 şi primăvara anului 1202. În perioada de maximă afirmare politică şi militară, formaţiunea politică întemeiată de Dobromir Chrysos se va întinde din valea Strymonului până în cea a Piniosului, unde sub controlul său intrau, cu certitudine, oraşul Stanos (Kallambaca), pe cursul superior al râului, şi, probabil, oraşul Larissa, pe cel inferior. Sub autoritatea fruntaşului vlah intrau astfel, întinse teritorii din Macedonia şi din nord-estul Greciei, respectiv, Thessalia[35].

Revenind la conflictul dintre Strez şi Boril, constatăm că opozantul ţarului de la Târnovo dintre 1207/1208-1209, îşi va stabili reşedinţa tocmai la Prosek, ca şi Dobromir Chrysos altădată, şi că la fel ca înaintaşul său el îşi va exercita autoritatea tocmai asupra teritoriilor care constituiseră nucleul *Vlahiei macedoneano-thessaliene*, întemeiate de acesta, cu numai un deceniu în urmă. Aceste coincidenţe „suspecte" ne determină să ne punem întrebarea dacă nu cumva Strez va fi fost un descendent al lui Dobromir Chrysos? Pe baza informaţiilor de care dispunem în prezent, un răspuns categoric la această întrebare nu poate fi formulat. Cu titlu de ipoteză, considerăm însă că unul afirmativ nu poate fi totalmente exclus.

Referitor la Alexios Slav, numit de el *Esclas*, Henri de Valenciennes susţine că era nepotul lui Ioniţă Asan şi moştenitorul său legitim, căruia Boril *„îi luase ţara sa prin trădare"*[36]. Acelaşi cronicar ne informează că, încă de la începutul anului 1208,

[33] CHONIATAE 1835, p. 643-644.

[34] MĂRCULEŢ 2001, p. 62-66; MĂRCULEŢ 2006a, p. 59-60.

[35] CHONIATAE 1835, p. 643-644, 665-673, 707-709. Pentru discuţii asupra acestor aspecte, vezi MĂRCULEŢ 2001, p. 62-66; MĂRCULEŢ 2006a, p. 59-60.

[36] VALENCIENNES 1882, II, 505; IX, 545.

principele Slav îşi disputa domnia cu Boril, inclusiv militar[37].

Despre Slav sau Alexios Slav se cunoaşte că a scos de sub autoritatea lui Boril un însemnat teritoriu de la sud de Philippopolis (Plovdiv), în zona Munţilor Rhodopi. Acesta va pune bazele unei stăpâniri proprii, cu reşedinţa la Melnik şi va stabili legături cu împăratul latin de Constantinopol, Henric I[38].

Cine este acest principe vlaho-bulgar, *Esclas*-Slav sau Alexios Slav? Precaritatea şi obscuritatea informaţiilor referitoare la el din surse existente i-au determinat pe specialiştii care au abordat această problemă să-i ofere răspunsuri diferite. În 1828, J.A. Bouchon considera că acesta este unul dintre fiii fostului ţar Asan, fie Ioan, fie Alexandru[39]. Unii specialişti care s-au ocupat de acest aspect au văzut în el, la fel ca şi Henri de Valenciennes, un nepot al ţarului defunct, alţii un aristocrat vlaho-bulgar[40].

Interesantă este din acest punct de vedere, opinia lui C. Jiricek care, într-un arbore genealogic a familiei Asăneştilor, îl identifică pe Slav cu fiul unui frate al cărui nume nu-l cunoaştem al lui Petru, Asan şi Ioniţă[41]. Existenţa acestui frate al primilor Asăneşti, rămâne doar o speculaţie interesantă, ea nefiind confirmată de niciuna din sursele cunoscute până în prezent.

În ceea ce ne priveşte, considerăm că fiii lui Asan, Ioan şi Alexandru, ies din discuţie. Ne bazăm această concluzie pe informaţiile cuprinse în sursele bizantine. Georgios Akropolites, spre exemplu, relatează că în momentul ocupării tronului de către Boril, Ioan *„era încă nevârstnic"*[42]. Informaţii similare ne oferă Theodoros Skutariotes care afirmă că în momentul morţii lui Ioniţă Asan şi al uzurpării lui Boril, Ioan *„nu era încă [nici măcar] un adolescent"*[43], La rândul său, Ephraemius susţine că la data consumării evenimentelor din octombrie 1207, fiul lui Asan era *„tânăr de tot"*[44]. Foarte probabil, cel de-al doilea fiu al lui Asan, Alexandru, era şi mai tânăr decât fratele său. În aceste condiţii, este aproape imposibil de crezut că vreunul dintre cei doi prinţi să fi putut coagula în jurul său o opoziţie puternică şi, cu atât mai puţin, să organizeze şi să conducă în primăvara anului 1208 vreo acţiune militară împotriva lui Boril. Concluzia noastră este confirmată de altfel de sursele existente. Astfel, Georgios Akropolites ne informează că după ce s-a refugiat la ruşi, Ioan *„a rămas acolo destulă vreme"*[45], iar Theodoros Skutariotes, relatează că prinţul vlah *„a petrecut acolo destulă vreme"*[46].

Pe baza informaţiilor deţinute şi a constatărilor făcute, conchidem că singura ipoteză posibilă privind descendenţa acestui principe, *Esclas*-Slav este, în opinia noastră, aceea că prinţul vlaho-bulgar era un fiu al lui Petru. Precizăm faptul că

---

[37] *Ibidem*.

[38] FINE 1994, p. 93; CURTA 2006, p. 385; WOLFF 2005, p. 205.

[39] BOUCHON 1828, p, 197, n. 1.

[40] Cf. FINE 1994, p. 93; cf. PECICAN 2002, p. 208; cf. PECICAN 2006, p. 59; cf. VÁSÁRY 2005, p. 58; cf. CURTA 2006, p. 385; cf. WOLFF 2005, p. 205; cf. NOBLE 2007, p. 72.

[41] JIRICEK 1876, p. 268.

[42] ACROPOLITAE 1836, p. 26.

[43] FHDR, III, p. 438-439/Th. Skutariotes.

[44] EPHRAEMIUS 1840, p. 316.

[45] ACROPOLITAE 1836, p. 35-36.

[46] FHDR, III, p. 438-439/Th. Skutariotes.

ipoteza noastră este plauzibilă numai dacă Boril însuşi este nepotul pe linie maternă al primilor trei ţari vlaho-bulgari.

O a doua ipoteză pe care o propunem are la bază situaţia politico-juridică a regiunilor stăpânite în perioada anterioară epocii în discuţie. Asupra acestei situaţii sursele bizantine ne-au transmis o serie de ştiri, care considerăm noi permit această abordare.

Cronicarul bizantin Niketas Choniates, ne informează că în anul 1196 ţarul Asan era asasinat de vărul său Ivanco, pe care dorea să-l pedepsească pentru că trăia de mai multă vreme în concubinaj cu cumnata sa, sora ţarinei[47], şi că după asasinat acesta va încerca fără succes să preia puterea la Târnovo, cu concursul Bizanţului, dar eşuează în tentativa sa în urma intervenţiei decisive a lui Petru. Refugiat la Constantinopol, Ivanco, care îşi ia numele de Alexios, după cel al împăratului Alexios III Angelos (1195-1203), este căsătorit cu o nepoată a basileului, Theodora, şi numit comandant al themei Philippopolis. Răzvrătit împotriva Bizanţului, aliat cu vărul său Ioniţă Asan, ţarul de la Târnovo, cu care se împăcase, Alexios-Ivanco pune bazele unei formaţiuni politice autonome proprii în regiunea Munţilor Rhodopi[48].

Succesele iniţiale împotriva Imperiului Bizantin, i-au permis lui Alexios-Ivanco să extindă teritoriile formaţiunii sale politice. Aşa cum am arătat cu alte prilejuri, considerăm că hotarele sale, imprecis delimitate, urmau, în opinia noastră, cursul superior al Hebrosului (Mariţa) de la vest de Philippopolis şi râul Nestos (Mesta), la apus, pantele meridionale şi răsăritene ale Munţilor Rhodopi, la sud, est şi nord, şi din nou râul Hebros la nord-est, atingând litoralul Mării Egee în zona oraşului Abdera[49]. Formaţiunea politică întemeiată de Alexios-Ivanco va avea însă o existenţă efemeră. În vara anului 1200 fruntaşul vlah este capturat de bizantini, iar stăpânirile sale reîncorporate imperiului[50].

Coroborând informaţiile transmise de Niketas Choniates despre Alexios-Ivanco, cu cele referitoare la Alexios Slav constatăm, şi în acest caz, o serie de coincidenţe „suspecte": aceeaşi arie geografică ocupată de formaţiunile lor; numele Alexios, comun; înrudirea cu Asăneştii de la Târnovo. În baza acestor constatări ne punem întrebarea dacă nu cumva Alexios Slav va fi fost fiul lui Alexios-Ivanco, rezultat din lunga relaţie cu cumnata lui Asan? O asemenea descendenţă confirmă şi ea calitatea de văr al lui Boril, avută de Alexios Slav, dar o exclude pe cea de nepot de frate a lui Ioniţă Asan, căruia nu îi putea fi decât nepot de văr.

În ceea ce îl priveşte pe Slav, Henri de Valenciennes ne informează că în toamna anului 1208 el i-a recunoscut suzeranitatea împăratului Henric I de Constantinopol. Tot acum fruntaşul vlah s-a căsătorit cu fiica împăratului latin[51]. Cine este aceasta este dificil de precizat. Întrucât din căsătoria lui Henric I cu Agnes de Monferrat, contractată în februarie 1207 nu putea rezulta o fiică de vârsta măritişului în 1208, credem că aceasta era, fie fiica împăratului dintr-o

[47] Pentru discuţiile asupra asasinării lui Asan, vezi MĂRCULEŢ, 2006b, p. 14-16.
[48] CHONIATAE 1835, p. 618-624, 675-681, 685-687.
[49] MĂRCULEŢ 2001, p. 73; MĂRCULEŢ 2006a, p. 63.
[50] CHONIATAE 1836, p. 686-687.
[51] VALENCIENNES 1882, XI, 555-558.

căsătorie anterioară, fie o fiică nelegitimă a acestuia. Foarte probabil, cu acest prilej, împăratul latin i-a acordat lui Alexios Slav titlul de despot[52].

Alexios Slav va juca un rol important în anihilarea acţiunilor militare întreprinse de Boril. Aşa s-a întâmplat în aprilie 1211 când ţarul de la Târnovo atacă teritoriile Regatului Latin de Thessalonik. Forţele reunite ale lui Eustace, fratele împăratului, şi cele ale lui Alexios Slav contribuie la anihilarea agresiunii[53].

În 1212 sau 1213 era încheiată pacea între Boril şi Henric, cei doi devenind aliaţi. În aceste condiţii, Alexios Slav se orientează spre alianţa cu Principatul Epirului. Alianţa este întărită prin căsătoria fruntaşului vlah, cu nepoata lui Theodoros, succesorul desemnat al lui Mihail I Angelos[54]. Formaţiunea politică condusă de Alexios Slav se va menţine până în 1230, când teritoriile sale vor fi reincluse de Ioan Asan II în hotarele Ţaratului Vlaho-Bulgar[55].

*

Câţiva ani mai târziu îşi va face reintrarea pe scena politică a Ţaratului Vlaho-Bulgar, Ioan Asan. Acesta îşi va revendica, inclusiv prin forţa armelor, dreptul la tronul de la Târnovo, în calitatea sa de moştenitor legititim declarat al lui Ioniţă Asan.

Aceiaşi cronicari bizantini ne informează că Ioan Asan a rămas în Rusia o mai lungă perioadă de timp, până la a-şi revendica tronul. Spre exemplu, Georgios Akropolites ne informează că atunci *„când amintitul Boril a început să domnească ca împărat peste bulgari, Ioan, fiul lui Asan, fugind se duse în ţara ruşilor şi, după ce a rămas acolo destulă vreme, strângând în jurul său mai mulţi ruşi din popor, pretinde moştenirea părintească. Şi se luptă cu Boril şi-l învinge şi ajunge stăpân peste o parte deloc mică de ţară. Iar Boril intră în Târnovo şi vreme de şapte ani întărindu-se înlăuntrul oraşului e asediat. Tovarăşii săi, istoviţi, trec de partea lui Ioan Asan. Iar Boril fugind, e prins şi orbit de Ioan. Şi astfel, Ioan ajunge stăpânul întregii ţări a bulgarilor”*[56]. Preluându-l pe Akropolites, Theodoros Skutatiotes, ne oferă o ştire aproape identică[57]. La rândul său, Ephraemius consemnează în cronica sa că *„acest Asan era fiul lui Asan cel ce fusese conducătorul bulgarilor mai înainte vreme. După ce i-a murit părintele şi Boril a ocupat stăpânirea bulgarilor […], el s-a refugiat la sciţii* (cumanii, n.n.) *de lângă Istru. Apoi, luând oaste de sciţi şi de ruşi a pornit împotriva stăpânitorului Boril şi şi-a cerut înapoi moştenirea părintească şi ciocnindu-se în luptă cu acela l-a izgonit şi prinzându-l îl orbeşte şi ajunge stăpânitor al bulgarilor”*[58].

Analizând informaţiile respective identificăm câteva aspecte interesante. În primul rând, informaţiile transmise de cronicarii bizantini conduc la constatarea că ocuparea tronului de către Ioan Asan s-a realizat în etape succesive. Acţiunea sa a debutat, foarte probabil, prin 1211 şi s-a prelungit până în 1218. Numai aşa se explică, după părerea noastră, cei şapte ani de asediere a lui Boril la care face referire Georgios Akropolites, care în opinia lui Konstantin Jiricek, ar trebui

[52] JIRICEK 1876, p. 244; VÁSÁRY 2005, p. 58.
[53] NOBLE 2007, p. 75.
[54] FINE 1994, p. 102.
[55] JIRICEK 1876, p. 251.
[56] ACROPOLITAE 1836, p. 35-36.
[57] FHDR, III, p. 438-439/Th. Skutariotes.
[58] EPHRAEMIUS 1840, p. 324.

reduşi la şapte luni[59].

Pe baza informaţiilor prezentate, considerăm că într-o primă etapă, Ioan Asan, susţinut de forţe cumane şi ruseşti, şi-a impus autoritatea asupra unei însemnate părţi a Ţaratului Vlaho-Bulgar. Poziţiile câştigate, consolidate treptate prin câştigarea de noi aderenţi, i-au permis să exercite apoi o permanentă presiune asupra ţarului de la Târnovo.

Concomitent, prin 1211-1213, Boril se confruntă cu o puternică revoltă în zona Vidinului, opozanţii săi reuşind să scoată cetatea dunăreană de sub autoritatea sa. Din această situaţie dificilă, suveranul vlaho-bulgar va fi scos de aliatul său, regele Ungariei, Andrei II, cu care încheiase pacea, întărită prin cedarea zonei Belgrad-Branicevo şi prin hotărârea căsătoriei unei fiice a ţarului vlaho-bulgar cu fiul suveranului maghiar, prinţul Bela, viitorul rege Bela IV (1235-1270)[60].

Desfăşurarea evenimentelor se află redată succint într-o diplomă a lui Bela IV din 23 iunie 1250 în care se arată: *„Aşadar, când Asan Burul, răposatul ţar al bulgarilor, din încredere prietenească ceruse ajutor de la tatăl nostru de strălucită amintire împotriva necredincioşilor săi de la Vidin, regele, numindu-l pe comitele Ioachim cap al oştirii, l-a trimis în ajutorul lui, iar el, [comitele] Ioachim, şi-a adunat saşi, români, secui şi pecenegi. Şi când a ajuns la râul Obozt, trei căpetenii din Cumania ieşindu-i înainte, au dat lupta cu ei, dintre care doi au fost ucişi în acea luptă, iar pe al treilea, cu numele de Karaz, a fost trimis de comitele Ioachim legat la rege. Sosind apoi la cetatea Vidin şi purtându-se cu bărbăţie şi vrednicie, a întărit în luptă oştirea supusă conducerii sale, astfel că a ars două porţi ale cetăţii şi apoi, după ce a dat o luptă grea, iar calul pe care călărea a fost ucis sub el, şi el însuşi, foarte greu rănit, abia a scăpat cu viaţă, oastea fu păzită de Dumnezeu, dar patru rude ale sale şi alţi ostaşi ai săi fură ucişi acolo de bulgari. Şi totuşi, puţin înainte de a se face ziuă, el înapoie, în mâinile lui Asan Burul, cetatea Vidin în deplină stăpânire”*[61].

Pe baza informaţiilor cuprinse în document, suntem în măsură să afirmăm că la data consumării expediţiei comitelui Ioachim de Sibiu în sprijinul lui Boril, împotriva adversarilor de aici ai ţarului vlaho-bulgar, pacea şi alianţa cu Ungaria erau deja încheiate. Coroborând aceste informaţii cu debutul acţiunii împotriva lui Boril a lui Ioan Asan II, credem că pacea cu Ungaria poate fi datată în 1212.

Analizând informaţiile cuprinse în diploma lui Bela IV, unii specialişti au identificat în cei trei şefi cumani menţionaţi liderii revoltei de la Vidin. În opinia lor, faptul s-a datorat poziţiilor deţinute de cumanii stabiliţi în Ţaratul Vlaho-Bulgar în structurile administrative ale statului[62].

După părerea noastră o asemenea concluzie nu se justifică. Informaţiile din documentul maghiar sunt clare: căpeteniile cumane amintite au încercat să oprească acţiunea militară a comitelui Ioachim de Sibiu, în Cumania, respectiv în teritoriile dintre Carpaţi şi Dunăre, pe care ţarii vlaho-bulgari nu le-au stăpânit niciodată. Admitem, în schimb, ca perfect veridică concluzia acelor istorici care afirmă că abandonarea de către cumanii nord-dunăreni a alianţei cu Boril a fost

[59] JIRICEK 1876, p. 247, n. 33.
[60] VÁSÁRY 2005, p. 58,
[61] DRH, D, I, p. 28-29, doc. 11.
[62] CURTA 2006, p. 385-386.

rezultatul încheierii păcii dintre ţarul vlaho-bulgar şi împăratul latin Henric I, în 1213, prilej cu care, suveranul de la Târnovo a rupt atât alianţa cu turanicii nord-dunăreni, cât şi căsătoria cu soţia sa de origine cumană[63]. În schimb, susţin majoritatea surselor de care dispunem, el s-a căsătorit cu o nepoată a împăratului de la Constantinopol[64].

În ceea ce ne priveşte, propunem o nouă ipoteză pe care o considerăm plauzibilă. Considerăm că nu putem exclude posibilitatea ca, în contextul politic intern din cadrul Ţaratului Vlaho-Bulgar, atât revoltaţii de la Vidin, cât şi cumanii nord-dunăreni care au încercat să oprească ofensiva maghiară împotriva opozanţilor lui Boril din cetatea dunăreană, să fi acţionat în calitate de aliaţi ai pretendentului Ioan Asan.

În aceeaşi perioadă asistăm şi la o modificare radicală a politicii religioase interne a lui Boril. Ea este marcată de „ofensiva" îndreptată împotriva sectei bogomililor. La 11 februarie 1211, un sinod al Bisericii Vlaho-Bulgare întrunit la Târnovo condamnă bogomilismul. Măsurile împotriva sectei se regăsesc cuprinse în documentul adoptat, de certă factură ortodoxă, numit *Sinodikonul ţarului Boril*[65].

Referindu-se la semnificaţia sinodului împotriva bogomililor din 1211, unii istorici ai zilelor noastre consideră că el a fost convocat de ţarul de la Târnovo pentru a distrage atenţia locuitorilor de la gravele probleme politice şi militare cu care se confrunta statul său în acel moment[66]. Parţial, probabil, au dreptate. În ceea ce ne priveşte, concomitenţa sinodului împotriva bogomililor cu celelalte evenimente interne ostile ţarului vlaho-bulgar prezentate – declanşarea acţiunii militare împotriva sa de către Ioan Asan II şi revolta Vidinului–, ne determină să credem că acţionând împotriva bogomililor, Boril a căutat să elimine un alt potenţial adversar intern.

Indiscutabil, problemele interne au şubrezit poziţiile lui Boril, favorizând în schimb acţiunile pretendentului Ioan Asan. Ca urmare, într-o a doua etapă a ofensivei sale împotriva lui Boril, desfăşurată prin 1217-1218, favorizat fiind şi de pierderea, totală sau parţială, de către ţarul de la Târnovo a principalilor săi aliaţi externi – împăratul Henric I murise în 1216, iar regele Ungariei, Andrei II plecase în cruciadă[67] – Ioan Asan, pe fondul defectării majorităţii susţinătorilor lui Boril, cucereşte Târnovo ocupând tronul, deschizând o nouă etapă în evoluţia Ţaratului Vlaho-Bulgar.

Consideraţii finale. La moartea lui Ioniţă Asan (1207), tronul de la Târnovo a fost ocupat de nepotul său Boril. Descendenţa acestuia este controversată, sursele existente arătându-l, fie nepot de frate, fie nepot de soră a defunctului suveran vlaho-bulgar.

---

[63] FINE 1994, p. 101-102.

[64] BAUDOUIN D'AVESNES 1882, p. 423; *Chronique anonyme* 1828, p. 291; MOUSKES 1828, p. 347. De precizat că toate aceste trei surse îl confundă pe Boril cu Ioniţă Asan; cf. Du CANGE 1826, p. 115.

[65] *Christian Dualist Heresies* 1998, p. 260-262. Pentru discuţiile asupra acestor aspecte, vezi JIRICEK 1876, p. 245; OBOLENSKY 1948, p. 118-118; OBOLENSKY, 1994, p. 276; FINE 1991, p. 175; FINE 1994, p. 100; HAMILTON 2005, p. 49-50, 58; CURTA 2006, p. 385.

[66] CURTA 2006, p. 385.

[67] *Ibidem*, p. 386.

Ascensiunea lui Boril s-a produs în detrimentul moştenitorilor legitimi, în primul rând, a lui Ioan Asan, fiul fostului ţar Asan. Pentru a-şi legitima domnia, obţinută prin uzurpare, Boril s-a căsătorit cu văduva de origine cumană a defunctului ţar.

Îndepărtarea lui Ioan Asan în 1207 nu i-a asigurat lui Boril liniştea internă. Curând după ocuparea tronului, şi îndepărtarea lui Ioan Asan, noul suveran de la Târnovo s-a văzut confruntat cu opoziţia a doi membri ai familiei domnitoare: Strez şi Slav sau Alexios Slav.

Strez, frate sau văr al lui Boril, s-a numărat printre primii opozanţi ai noului ţar. Încă din 1207 sau 1208, el se refugiază la curtea marelui jupan al Raškiei, Ştefan Nemanja II, căruia i se recunoaşte vasal. Cu concursul acestuia ocupă în 1208 întinse regiuni aparţinând Ţaratului Vlaho-Bulgar din Macedonia, situate în valea râului Axios (Vardar), punând bazele unei stăpâniri proprii cu reşedinţa la Prosek. Se va împăca cu Boril în 1209 şi va rămâne aliatul acestuia până la moartea sa în 1214.

Slav sau Alexios Slav a scos de sub autoritatea lui Boril un însemnat teritoriu de la sud de Philippopolis (Plovdiv), în zona Munţilor Rhodopi, unde va pune bazele unei stăpâniri proprii, cu reşedinţa la Melnik şi va stabili legături cu împăratul latin de Constantinopol, Henric I. Alexios Slav i-a recunoscut suzeranitatea lui Henric I cu a cărui fiică se va căsători în toamna anului 1208. Foarte probabil, cu acest prilej, împăratul latin i-a acordat lui Alexios Slav titlul de despot. Alexios Slav va juca un rol important în anihilarea acţiunilor militare întreprinse de Boril între 1208 şi 1211. În 1212 sau 1213 odată cu încheierea păcii dintre Boril şi Henric I, Alexios Slav se orientează spre alianţa cu Principatul Epirului. Formaţiunea politică condusă de Alexios Slav se va menţine până în 1230, când teritoriile sale vor fi reincluse de Ioan Asan II în hotarele Ţaratului Vlaho-Bulgar.

În 1211 îşi va face reintrarea pe scena politică a Ţaratului Vlaho-Bulgar, Ioan Asan, care îşi va revendica, inclusiv pe calea armelor, dreptul la tronul de la Târnovo, în calitatea sa de moştenitor legitim declarat al lui Ioniţă Asan. Într-o primă etapă, Ioan Asan, susţinut de forţe cumane şi ruseşti, şi-a impus autoritatea asupra unei părţi însemnate a Ţaratului Vlaho-Bulgar. Poziţiile câştigate, consolidate treptat prin câştigarea de noi aderenţi, i-au permis să exercite apoi o permanentă presiune asupra ţarului de la Târnovo. Într-o a doua etapă a ofensivei sale împotriva lui Boril, desfăşurată prin 1217-1218, favorizat fiind şi de pierderea, totală sau parţială, de către ţarul de la Târnovo a principalilor săi aliaţi externi – împăratul Henric I murise în 1216, iar regele Ungariei, Andrei II plecase în cruciadă – Ioan Asan, pe fondul defectării majorităţii susţinătorilor lui Boril, cucereşte Târnovo ocupând tronul, deschizând o nouă etapă în evoluţia Ţaratului Vlaho-Bulgar.

BIBLIOGRAFIE

Surse

ACROPOLITAE 1836 – Georgii Acropolitae, *Annales*, recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, MDCCCXXXVI.

BAUDOUIN D'AVESNES 1882 – *Extrait de la compilation dite de Baudouin d'Avesnes*, în Geoffroi de Ville-Hardouin, *Conquête de Constantinople*, avec la continuation de Henri de Valenciennes, ed. M. Natalis de Wailly, Paris, 1882.

CHONIATAE 1835 – Nicetae Choniatae, *Historia*, ex recensione Immanuelis Bekkeri, Bonnae, MDCCCXXXV.

Christian Dualist Heresies 1998 – *Christian Dualist Heresies in the Byzantine world c.650-c.1405*, selected sources translated and annotated by Jenet Hamilton and Bernard Hamilton, Manchester University Press, 1998.

Chronique anonyme 1828 – *Chronique anonyme en dialecte ancien de Valenciennes*, în *Chronique de la prise de Constantinople par les Francs, écrite par Geoffroy de Ville-Hardouin, maréchal de Champagne et de Romanie, suivie la continuation de Henri de Valenciennes, et de plusieurs autres morceaux en prose et en vers, relatifs à l'occupation de l'Empire Grec par les Français au treizième siècle*, Paris, 1828.

CLARI 2005 – Robert de Clari, *Cei care au cucerit Constantinopolul*, Cluj-Napoca, 2005.

DRH, D, I – *Documenta Romaniae Historica*, D. *Relaţii între Ţările Române*, vol. I: *(1222-1456)*, Bucureşti, 1977.

EPHRAEMIUS 1840 – Ephraemii monachi, *Imperatorum et Patriarcharum recensus*, interprete Angelo Maio, Bonnae, MDCCCXL.

FHDR, III – *Fontes Historiae Daco-Romanae – Izvoarele istoriei României*, vol. III, Bucureşti, 1975.

HURMUZAKI 1887 – *Documente privitoare la istoria românilor* culese de E. de Hurmuzaki, vol. I, partea I, Bucureşti, 1887.

MĂLINAŞ 2001 – I.M. Mălinaş, *Regeste şi registre de la Constantinopol şi Roma, din prima jumătate a secolului al XIII-lea, privitoare la primatul Vasile I şi la împăratul Ioniţă Caloian, din Târnovo*, Oradea, 2001.

MOUSKES 1828 – Philippe Mouskes, *Chronique métrique de la conquête de Constantinople par les Francs*, în *Chronique anonyme 1828*.

VALENCIENNES 1882 – Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri*, în Geoffroi de Ville-Hardouin, *Conquête de Constantinople*, avec la continuation de Henri de Valenciennes, ed. M. Natalis de Wailly, Paris, 1882.

Lucrări generale şi speciale

BREZEANU 2007 – S. Brezeanu, *Istoria Imperiului Bizantin*, Bucureşti, 2007.

BOUCHON 1828 – J.A. Bouchon, *Notes et éclaircissements*, în *Chronique anonyme* 1828.

Du CANGE 1826 – Fresne du Cange, *Histoire de l'Empire de Constantinople sous les empereurs Français jusqu'à la conquête des Turcs*, Paris, 1826.

CURTA 2006 – F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Age, 500-1250*, Cambridge University Press, 2006.

DVORNIK 2001 – Fr. Dvornik, *Slavii în istoria şi civilizaţia europeană*, Bucureşti, 2001.

FINE 1991 – J.V.A. Fine, jr., *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, 1991.

FINE 1994 – J.V.A. Fine, jr., *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Cambridge University Press, 1994.

HAMILTON 2005 – B. Hamilton, *Intzroduction*, la H. Eteriano (editor), *Contra Patarenos*, Published by Brill, 2005, p. 1-102.

JIRICEK 1876 – C.J. Jiricek, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876.

LEVIN 1989 – Levin Eve, *Sex and Socitey in the World of the Ortodox Slavs, 900-1700*, Cornell University Press, 1989.

LUCHAIRE 1908 – A. Luchaire, *Innocent III. Les Royautés vassales du Saint-Siège*, Paris, 1908.

MADGEARU 2001 – Al. Madgearu, *Originea medievală a focarelor de conflict din Peninsula Balcanică*, Bucureşti, 2001.

MĂRCULEŢ 2001 – V. Mărculeţ, *Formaţiuni politice vlahe în Balcani şi relaţiile lor cu Bizanţul în perioada 1185-1204*, în Idem, *Din istoria relaţiilor politico-militare bizantino-române*, Sibiu, 2001, p. 62-77.

MĂRCULEŢ 2006a – V. Mărculeţ, *Vlahii balcanici şi relaţiile lor cu Bizanţul. 1185-1204*, Dacoromania 28 (2006), p. 59-64.

MĂRCULEŢ 2006b – V. Mărculeţ, *Asasinarea ţarului Asan*, Historia 5 (2006), 51, p. 14-16.

MĂRCULEŢ 2008 – V. Mărculeţ, *Ţaratul Vlaho-Bulgar între Bizanţul ortodox şi Occidentul catolic în timpul domniei ţarului Ioniţă Asan (1197-1207)*, Buletinul Muzeului Militar Naţional 6 (2008), p. 23-38.

NOBLE 2007 – P. Noble, *Baldwin of Flanders and Henry of Hainault as Militay Commanders in the Latin Empire of Constantinople*, în vol. *Knighthoods of Christ. Essays on the History of the Crusades and the Knights Templar*, îngrijit de Malcolm Barber, editor Norman Housley, Cambridge University Press, 2007, p. 65-76.

OBOLENSKY 1948 – D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge University Press, 1948.

OBOLENSKY 1994 – D. Obolensky, *Byzantium and the Slavs*, St Vladimir's Seminary Press, Oxford, 1994.

PAVLOV 2002 – P. Pavlov, *Eliberarea şi consolidarea Ţaratului Bulgar (1186-1207)*, în P. Pavlov, I, Ianev, D. Cain, *Istoria Bulgariei*, Bucureşti, 2002, p. 45-52.

PECICAN 2002 – Ov. Pecican, *Cronologia evenimentelor cuprinse în cronica lui Villehardouin*, în Geoffroy de Villehardouin, *Cucerirea Constantinopolului*, ediţie de Ov. Pecican, Cluj, 2002, p. 203-209.

PECICAN 2006 – Ov. Pecican, *Vlahia şi vlahii la Robert de Clari*, în Idem, *Între cruciaţi şi tătari*, Cluj-Napoca, 2006, p. 38-62.

SONGEON 1913 – G. Songeon, *Histoire de la Bulgarie depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris, 1913.

TREADGOLD 2004 – W. Treadgold, *O istorie a statului şi a societăţii bizantine*, Iaşi, 2004.

VÁSÁRY 2005 – I. Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge University Press, 2005.

WOLFF 2005 – R.L. Wolff, *The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261*, în *A History of the Crusades*. vol II: *The Later Crusades 1189-1311* (R.L. Wolff and H.W. Hazard, general editor K.M. Setton), The University of Wisconsin Press, 2005, p. 187-234.

CERAMICA OTOMANĂ DESCOPERITĂ ÎN DOBROGEA

Niculina DINU

Cuvinte cheie: *arheologie, Dobrogea, ceramică otomană, Milet, Iznik, Kutahya, porţelan chinezesc, importuri ceramice.*

Keywords: *archaeology, Dobroudja, Ottoman pottery, Milet, Iznik, Kutahya, ceramic imports, Chinese porcelain.*

In this study we try to analyze Ottoman finds from four excavations (Târguşor – Ester, Vadu – Ghiaurkioi, Cernavodă, Hârşova): bowls, plates, mugs and coffe cups. We also try to integrate other ceramics found in these excavations like sgraffito ware and Chinese porcelain which could more closely date Ottoman ceramics and excavations. For first three excavations analyses indicate a large number of cups, many dated in the 18th century and a few sherds of Iznik luxury wares. The Ottoman ceramic vessels discovered inside Hârşova fortress (last two archaeological campaigns, 2007-2008) cover almost the entire period during which the workshops from Iznik and Kutahya (16th-18th centuries) were functional. Many of these sherds belong to coffee cups and were made in Kutahya workshops. A lot of sherds with different qualities indicate a high diversity for Iznik products. Because excavations are at the beginning we hope that further Ottoman pottery finds will complete the image about daily use of these ceramics.

Studiul se doreşte a fi o primă încercare de stabilire a tipurilor ceramicii de factură otomană descoperită în câteva localităţi din judeţul Constanţa. Până în prezent s-au făcut cercetări sistematice la Târguşor-Ester, în oraşul medieval târziu şi necropolă[1], pe promontoriul Ghiaurkioi, la nord de cetatea Karaharman[2] şi în cetatea de la Hârşova[3] Materialele recoltate în campaniile arheologice au fost numai parţial publicate[4].

---

[1] CUSTUREA 1983, p. 300-304; CUSTUREA 1986, p. 545-550; CUSTUREA 1997, p. 32-33.

[2] IOSIPESCU, CUSTUREA, CHERA 1982; CHERA, CUSTUREA 1985; IOSIPESCU, CHERA, CUSTUREA 1986.

[3] COVACEF, NICOLAE, TALMAŢCHI 2008; NICOLAE, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA, DUMITRU 2009

[4] CUSTUREA 2000, p. 581-588; ANTON-MANEA 2002-2003, p. 329-337; CUSTUREA 2007, p. 629-640; CUSTUREA 1995-1996, p. 323-328.

Vom prezenta o parte din descoperirile făcute în ultimii 20 de ani la oraşul medieval Ester, Ghiaurkioi şi o descoperire fortuită de la Cernavodă. Materialul studiat până în prezent a indicat prezenţa diverselor ateliere otomane într-o perioadă cuprinsă între secolele XV–XVIII, a porţelanului chinezesc de secol XVII şi a ceramicii balcanice sgrafitate de epocă otomană[5].

Ceramica de la Ester Târguşor cuprinde produse din caolin caracteristice atelierelor de la Iznik şi Kutahya, porţelan chinezesc şi ceramică roşie balcanică: 10 fragmente de ceşti de cafea, un fragment de bol, un bol cu picior de dimensiuni mici şi o vază, produse în atelierele de la Kutahya; două fragmente boluri de porţelan; un bol cu picior, sgraffitat şi două fragmente de boluri sgraffitate. Predominarea ceştilor de Kutahya în raport cu celelalte produse este legată de consumul cafelei[6]. Activitatea Kutahyei, cel dintâi centru al lumii otomane, nu a încetat în secolul al XVI–lea, doar a trecut în plan secund faţă de atelierele de la Iznik (rămâne doar ca producător de ceşti şi vase mici). Decăzând principalul furnizor de veselă şi plăci decorative spre mijlocul secolului al XVII–lea, îi va lua locul în producerea ceramicii. Ajunge să exceleze în fabricarea veselei[7]. Îi sunt caracteristice produsele ceramice cu pereţii subţiri: ceşti mici şi farfurioare, boluri, urcioare şi căni, candele, etc. Modificarea substanţială se produce în secolul al XVIII–lea, probabil durând doar în prima sa jumătate, când producţia acestui centru a fost comparată de G. Migeon cu porţelanul de Sèvres[8].

Forma ceştilor variază de la cele care imită formele bolurilor chinezeşti (Pl. 1/1 a – b, 3 a – b) la cele cu pereţii uşor evazaţi (Pl. 1/2 a –b)[9]. Prima ceaşcă (Pl. 1/1 a – b) din care s-a păstrat aproape jumătate este din caolin cu decor în relief de culoare roşu tomat la interior şi exterior. Pasta are nuanţe de gri şi cafeniu datorită arderii; smalţul, probabil a fost distrus. Decorul este vegetal stilizat dispus la exterior spre picior şi spre buza ceştii; în interior decorul constă din floare stilizată cu cinci petale de aceeaşi culoare. A doua ceaşcă iese din tiparul obişnuit al atelierelor de la Kutahya (Pl. 1/2 a – b). Forma semisferică este aşezată pe un picior scurt ce pare aplicat piesei. Nu este decorată. Smalţul este stanifer, cu uşoare irizări. Fără decor este şi fragmentul nr. 9 (Pl. 3/9 a – b). Păstrându-se doar fundul ceştii se poate presupune că peretele era uşor evazat spre buză. La exterior se păstrează o urmă de culoare argintie cu uşoare striaţii. Smalţul este tot stanifer. Utilizarea culorii argintii în decorarea ceştilor nu este ceva neobişnuit pentru atelierele de secol XVIII din Imperiul Otoman.

Ceaşca nr. 3 (Pl. 1/3 a – b) este un produs de influenţă chineză ca formă şi decor. Forma este copiată după bolurile de porţelan chinezesc, devenite tot mai prezente în vesela de lux a Imperiului Otoman din secolul al XVII–lea[10]. Floarea albastru – indigo formată din petale cu aspect de virgulă este de asemenea o copie a unui decor chinezesc ce reprezintă o crizantemă[11].

---

[5] KOVACS 1984; GERELYES 1985; PLETNOV 2004.
[6] CARROLL 1999, 177 – 190.
[7] CROWE 2006 – 2007, p. 50 – 58; ÖZ 1963, p. 26 – 27; KÜTÜKOĞLU 1978, p. 1 – 86.
[8] MIGEON 1907, p. 310.
[9] GUSACH 2005, p. 477 – 478.
[10] BARAM, CARROLL 2000, p.161 – 177.
[11] HOLL 2006, p. 487.

Un produs deosebit este bolul nr. 4 (Pl.1). Deşi are dimensiuni reduse (diametrul cupei este de 5, 6 cm), aspectul său este de cupă cu picior, decorat policrom pe ambele părţi. Decorul policrom este diferenţiat interior – exterior, pornind de la picior spre buză. Interiorul este relativ simplu desenat, cu frunze albastre şi verzi, cu puncte roşii. Desenul este încadrat într-un cerc albastru de la care porneşte decorul peretelui: ramuri subţiri negre cu puncte roşii colorate alternativ în galben şi verde. Piciorul este decorat cu dungi roşii. Exteriorul are un decor mai elaborat, dar fragmentar păstrat: o *pată* de culoare roşie cu puncte albe reliefate pe ea ar putea fi o floare sau chiar o rodie alături de care sunt flori cu frunze conturate cu negru, colorate în verde, galben şi albastru.

Un alt produs atipic al atelierelor de la Kutahya este o vază, descoperită în campania anului 1999[12] într-o locuinţă incendiată (Pl. 2). Prin dimensiunile sale iese din tiparul obiectelor specifice atelierelor Kutahyei: înălţime de 30 cm şi grosimea peretelui între 0,4 şi 0,6 cm. Deşi fragmentară şi prezentând urme de arsură, calitatea caolinului, a substanţelor de colorare şi a smalţului plumbifer i-au păstrat forma şi decorul. Doar desenul floral rudimentar executat cu linii groase negre şi culoarea albastră apoasă, scursă din contururile pe care trebuia să le umple o mai poate aşeza în rândul obiectelor produse sub influenţa Kutahyei de către alte ateliere, fie din Balcani, fie dintr-o altă regiune a Imperiului Otoman.

Următoarele cinci fragmente de ceşti au dimensiuni mici, cuprinse între 1,9 şi 3,1 cm, din diverse părţi: un fragment dintr-un picior cu urme de decor albastru deschis (Pl. 3/4), două fragmente de pereţi, unul cu decor albastru (Pl. 3/5) şi celălalt cu pastilă roşie pe fond alb (Pl. 3/3). Fragmentul cu nr. 4 a aparţinut unei ceşti cu dimensiuni foarte mici, turnată în tipar după cum indică pereţii subţiri. Celelalte două fragmente, 3 şi 5, au aparţinut, foarte posibil, unor ceşti cu formă semisferică.

Fragmentele cu nr. 6 şi 7 prezintă două tipuri ale decorului policrom. Fragmentul cu nr. 6 (parte din baza ceştii), deşi are dimensiuni reduse, este desenat cu atenţie la detalii, iar culorile nu depăşesc liniile de contur (Pl. 3/6); smalţul este plumbifer. Fragmentul nr. 7 (buză de ceaşcă) are desenul mai mare, contururi mai gros trasate, culorile depăşesc liniile de contur, smalţul este stanifer, rezultând irizări multicolore pe toată suprafaţa.

Fragmentul de ceaşcă nr. 8 (Pl. 3/8 a – c) are decor albastru numai la exterior. Stilul decorativ şi prezenţa unei mărci pe fundul vasului îl poate încadra şi în categoria ceramicii persane care imita mărcile chinezeşti pentru boluri.

Alte două fragmente aparţin categoriei bolurilor: nr. 1 (Pl. 3/1 a – b) şi nr. 2 (Pl. 3/2 a - b). Primul fragment cu pastă fină, compactă, pare o fi dintr-un bol de faianţă din atelierele Iznik-ului. Interiorul prezintă decor pe fond albastru cu alb, contur cu negru; exteriorul nu are decât urme de linii negre. Smalţul este plumbifer. Fiind fragmentar şi neputându-se spune mai mult despre decor ar putea fi datat la mijlocul secolului al XVI–lea. Al doilea fragment de bol aparţine cu certitudine atelierelor de la Kutahya din secolul al XVIII–lea sau chiar începutul secolului al XIX–lea, dar prin utilizarea combinaţiei turcoaz cu negru este mai aproape de tradiţia ceramicii selgiucide sau a celei persane.

Alături de ceramica otomană au mai fost descoperite două fragmente de

[12] CUSTUREA 1999, p. 150.

boluri din porţelan de provenienţă chinezească (Pl. 4/1 – 2). Starea lor fragmentară le poate încadra doar aproximativ în secolul al XVII–lea. Bolul cu lotus albastru era un produs frecvent întâlnit în comerţul din acea perioadă (Pl. 4/1 a – b). Al doilea fragment prezintă particularităţi decorative: suprafaţa exterioară este colorată în maro iar la interior pe fondul alb verzui este desenată în mijloc o floare roşie. Porţelanul Batavian, aşa cum este cunoscut acest tip de bol, este cel mai adesea prezent prin decorul interior cu albastru – cobalt, datarea lui fiind în secolul al XVII–lea[13].

Alături de ele s-au mai descoperit două fragmente de boluri sgraffitate de culoare galben – oliv cu sgrafitt maro (Pl. 4/3 – 4) şi un bol cu picior în aceleaşi culori (Pl. 5/1 a – b); toate au smalţ plumbifer. Decorul i-a fost afectat pe o parte din suprafaţă într-un incendiu. La interior decorul este sgraffitat cu flori mici dispuse pe o spirală terminată cu o floare asemănătoare dar mai mare ca dimensiune. La celălalt capăt al spiralei este schiţat un arabesc ce poate fi interpretat şi ca o frunză. Datarea pentru ele se poate face în secolul al XVIII–lea; deocamdată fără analogii.

Alte descoperiri au fost făcute în comuna Vadu, în zona Ghiaurchioi, lângă cetatea Karaharman. Chiar dacă fragmentele sunt mai puţine ca număr, din punct de vedere al datării coboară spre secolul al XV–lea. Astfel, prezenţa a două fragmente de boluri din ceramică roşie cu angobă albă indică pătrunderea produselor de tip Milet în regiune. Dificultatea unei cronologii mai strânse şi chiar atribuirea clară a produselor cunoscute sub acest nume vine din faptul că sunt decorate cu turcoaz, culoare mai puţin întâlnită în descoperirile din România. Fragmentul nr. 1 (Pl. 6/1 a – b) este din buză şi este colorat în turcoaz la interior, iar la exterior are trasată doar o dungă de aceeaşi culoare peste angobă albă care se prelungea spre mijlocul vasului. Al doilea fragment, cu dimensiuni mai mari, este din apropierea piciorului bolului, după cum o dovedeşte grosimea lui; pare să fie decorat, la interior, în stilul *cuerda seca*. Peste fondul alb s-a desenat cu negru – violet (linii groase) şi s-a colorat cu o nuanţă de turcoaz (Pl. 6/3 a – b).

Un al treilea fragment de bol, de data aceasta din caolin are decor doar pe interior, exteriorul fiind alb (Pl. 6/2). Dimensiunile lui sunt foarte mici şi nu putem exclude prezenţa decorului pe exterior în totalitate. Atenţia cu care este executat desenul la interior, precum şi grija cu care sunt executate detaliile garoafei pot indica un atelier al Iznikului din perioada 1530 – 1560, când stilul Damascului este prezent în atelierele imperiale. Din păcate, fiind foarte mic, nu se poate stabili cu precizie dacă este din prima jumătate a secolului al XVI–lea sau de la mijlocul secolului.

Alături de boluri s-au mai descoperit două fragmente de căni total diferite ca material şi decor. Primul fragment, nr. 4 (Pl. 6/4), este din faianţă, cu decor albastru cobalt în *stilul tughra*[14]. Stilul a avut o perioadă de manifestare de aproximativ 20 de ani, între 1530 – 1550. Decorurile acestui stil nu au fost total uitate la finalul acestei perioade, ele întâlnind-se prin 1560 şi chiar în 1600 în compoziţia altor motive[15]. Fragmentul nr. 6 este diferit; este din semifaianţă, de

[13] CURTIS 1985.
[14] ATASOY, RABY 1994, p.108 – 113.
[15] ATASOY, RABY 1994, cat. 400 – 420.

slabă calitate, devenind în timp de culoare cafenie. Desenul este trasat cu negru în contururi groase pe un fond ce pare să fi fost de culoare verde. Decorul ar sugera o floare cu mai multe rânduri de petale. Stângăcia realizării şi calitatea slabă a lui ne determină să îl încadrăm în secolul al XVII–lea în produsele de tip Iznik care se fabricau în multe centre din Imperiului Otoman.

Ultimul fragment de ceramică otomană este de la o ceaşcă de Kutahya, din caolin poros, cu perete subţire. Este decorată la exterior cu un motiv vegetal stilizat de culoare negru – violet, smalţul este stanifer (Pl. 6/7).

De cele mai multe ori descoperirile de ceramică otomană sunt însoţite de porţelan chinezesc; şi în cazul descoperirilor de la Ghiaurchioi s-a descoperit un mic fragment de bol chinezesc (Pl. 6/7 a – b). Fragmentul este dinspre piciorul bolului iar decorul cu albastru cobalt este fragmentar păstrat. Se poate observa că este un desen în interior, înscris într-un cerc; la exterior, dinspre picior spre buza vasului, exista un decor pe toată suprafaţa. Fără a se cunoaşte decorul bolului se poate încadra doar relativ în secolul al XVII–lea.

Ultima descoperire analizată este cea de la Cernavodă, unde, probabil într-o locuinţă de secol XVIII, s-au descoperit fragmente ceramice comune şi otomane (Pl. 5/2 a – b). Bolul de caolin a fost găsit fragmentar, ulterior reuşindu-se întregirea lui. Dimensiunile sunt relativ mari pentru a fi considerat ceaşcă; diametrul la buză este de 13 cm. Deşi din pastă poroasă, uşor friabilă, decorul este executat cu precizie: la exterior este un decor vegetal conturat cu negru şi colorat cu turcoaz, pe toată suprafaţa sunt dispuse puncte roşii în relief. La interior decorul este sărăcăcios, artizanul preferând să decoreze doar mijlocul: într-un cerc dublu, probabil negru, este un desen vegetal. Posibil ca vasul să fi fost smălţuit cu smalţ plumbifer în strat subţire pentru că nu se văd urmele la exterior, dar culorile nu au avut de suferit. La interior însă smalţul a devenit alb lăptos. Bolul este un produs tipic al atelierelor de la Kutahya din secolul al XVIII–lea.

Multitudinea formelor şi culorilor prezentate aici indică receptarea ceramicii otomane de la primele sale manifestări din secolul al XV–lea (ceramica de tip Milet de secol XIV nu a fost încă identificată pentru spaţiul românesc) şi până la atelierele de la Kutahya din secolul al XVIII–lea şi poate chiar şi XIX.

În timpul campaniilor arheologice desfăşurate, în perioada 2007[16] – 2008[17] la Hârşova – Carsium (jud. Constanţa), punctul „Cetate", au fost descoperite, alături de alte materiale, 24 fragmente de ceramică otomană, databile din secolul al XVI–lea până în secolul al XVIII–lea şi un fragment de porţelan chinezesc. Acestea provin de la ceşti, boluri, căni şi farfurii, unele modelate din pastă de caolin de bună calitate – faianţă-, altele din caolin poros, mai slab calitativ - semifaianţă. Cele mai numeroase fragmente, datate în secolul al XVIII–lea, aparţin ceramicii de Kutahya; restul fragmentelor, care se pot atribui în general atelierelor de la Iznik, acoperă perioada secolelor XVI – XVII. Ele au apărut în secţiunea S I A, plasată la sud de „Turnul Comandantului", în general într-un strat rulat, provenind de la săpăturile anterioare. O parte a fragmentelor apărute în 2008 provin însă, după cum vom constata din catalogul prezent în continuarea studiului nostru, dintr-o

[16] COVACEF, NICOLAE, TALMAŢCHI 2008, p. 151.
[17] NICOLAE, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA, DUMITRU 2009, p. 118.

groapă menajeră (Gr. 1/2008), cu material majoritar din veacurile XVII – XVIII[18].

Bolurile sunt decorate pe ambele părţi (Pl. 7/1, 2, 6, 7, 8) de la alb cu albastru până la decorul policrom prezent la fragmentele 6 şi 7. Precizăm că starea lor fragmentară permite doar o încadrare aproximativă.

Fragmentul nr. 1 aparţine unui bol decorat pe ambele părţi (Pl. 7/1 a – b), cu smalţul deteriorat. Decorul seamănă cu stilul *rumi – hatay* al perioadei *Baba Nakkash*, din prima jumătate a secolului al XVI–lea. Pentru că fragmentul are aproximativ 4 cm nu se poate încadra cu exactitate în una din fazele acestei perioade, cel mai probabil (după cum indică floarea albastră de la exterior) să fie un produs al perioadei numită *stilul ceramiştilor*[19], de la jumătatea secolului al XVI–lea.

Fragmentul nr. 2 are decorul simplificat, desenul în alb şi albastru închis are contururi cu negru, indicând o nouă fază în evoluţia atelierelor de la Iznik (Pl. 7/2 a – b). La interior, pe fond alb, este desenată o bandă de culoare albastru închis pe care s-a rezervat în alb o floare cu tulpină şi două frunze. Contururile sunt trasate cu negru. Exteriorul are pe fond alb desenate linii negre cu frunze mici, asemănătoare unor virgule, unele cu negru, altele ceva mai mari conturate cu negru şi colorate în albastru. Modul de desenare al florii indică mijlocul secolului al XVI–lea, perioada de la sfârşitul stilului *tughra* şi începutul stilului liber[20].

Următoarele trei fragmente aparţin stilului policrom în care este prezentă culoarea roşie. Fragmentul nr. 6 este decorat pe ambele părţi, motivul este executat în linii subţiri, atent trasate; la interior se vede o parte dintr-o lalea de culoare roşie şi un fragment de frunză verde; exteriorul are ca decor un buchet de lalele desenate cu negru (Pl. 7/6 a – b). După culoare şi modul în care sunt realizate decorurile, se poate încadra în perioada de maximă dezvoltare a atelierelor de la Iznik, de la sfârşitul secolului al XVI–lea şi începutul secolului al XVII–lea. Fragmentul nr. 7, deşi este foarte mic, prezintă o particularitate a decorului: florile mici cu contur negru sunt aplicate pe interior pe fond roşu-tomat (Pl. 7/7 a), sau rezervate în alb pe fond albastru-gri (Pl. 7/7 b). Dimensiunile reduse nu permit o întregire a decorului sau indicarea unei forme ca fiind sigure: bol sau farfurie. Astfel de culori au fost folosite între anii 1550 – 1575 la Iznik, ulterior renunţându-se la nuanţa de roşu pentru culoare mai vie, aplicată pe fond alb. Produsele lucrate în această perioadă erau pe fond albastru-gri sau roşu-portocaliu, uneori roşu-tomat[21]. Ultimul fragment ce poate fi considerat în categoria bolurilor este nr. 8. Decorul la interior este destul de simplu, o parte dintr-o floare cu petalele conturate cu negru şi colorate cu albastru. Exteriorul are doar urme albastre dintr-un decor, fără a se putea stabili motivul decorativ (Pl. 7/8 a - b).

Printre cele 24 de fragmente s-au identificat trei ce aparţin unor căni cilindrice, *hanap*. Pasta din care au fost lucrate este de bună calitate, faianţă, cu nuanţe de crem acoperită cu un strat de angobă albă. Primul fragment, nr. 1 (Pl. 8/1), este din caolin compact, faianţă, cu strat de angobă albă pe ambele părţi.

[18] NICOLAE, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA, DUMITRU 2009, p. 118.
[19] ATASOY, RABY 1994, p. 108 – 113.
[20] ATASOY, RABY 1994, p. 114 – 123.
[21] ATASOY, RABY 1994, cat. 682 – 684.

Decorul, prezent numai la exterior, este rezervat în alb, pe fond albastru închis. Fundalul pare stângaci executat, observându-se urmele de pensulă, culoarea distribuindu-se inegal. Motivul decorativ, *rumi – hatyai*, atât cât s-a păstrat, este derivat din stilul *Babba Nakkash*, probabil datând de la jumătatea secolului al XVI–lea. Decorul *rumi – hatayi* este mai puţin documentat arheologic pentru cănile cilindrice[22]. Celelalte două fragmente aparţin unor căni policrome, mai târzii decât prima, cel mai probabil din prima jumătate a secolului al XVII–lea. Caolinul din care au fost lucrate este compact, aproape de faianţă. Ambele au un strat gros de smalţ plumbifer, motiv pentru care s-a păstrat decorul. Fragmentul nr. 2 (Pl. 8/2) este din partea superioară a hanapului, având marginea delimitată printr-o bandă cu jumătăţi de flori albe care au mijlocul roşu pe fond albastru deschis. Sub cele două linii negre ce mărginesc banda florală începe desenul care se întindea probabil pe tot corpul hanapului – un model floral compus, desenat cu multă migală în nuanţe de albastru şi verde; contururile sunt trasate cu negru. Fragmentul nr. 3 provine din partea inferioară, desenul fiind mai simplu realizat: o bandă în zig-zag din linii duble albe ce formează triunghiuri roşii şi albastre care delimitează marginea inferioară a cănii; de la acest decor pornea un desen cu flori roşii şi frunze verzi desenate oblic, pe fond alb; contururile sunt trasate cu negru.

Din categoria cănilor, forme cu corp rotund şi gât conic, s-au descoperit patru fragmente (Pl. 8/4 – 7), două dintre ele, nr. 4 şi 5, aparţinând aceleiaşi căni. Fragmentele nr. 4 şi 5 sunt din zona gurii, respectiv fundului cănii. Partea de la gură este subţire, decorul geometric, albastru, este prezent numai la buză (Pl. 8/4 – 5). Marginea fundului indică urme de decor în aceleaşi nuanţe de albastru, dar fără a se putea identifica. Pasta din care a fost lucrată cana este faianţă fină cu un strat de angobă albă. Decorul pare nesigur realizat, ceea ce îl apropie de cănile realizate la Iznik în secolul al XVII–lea. Tot din secolul al XVII–lea este şi fragmentul nr. 6 (Pl. 8/6), provenit din partea de îmbinare a corpului vasului cu gâtul. Pe fond alb s-a desenat o garoafă roşie în relief fără nici o altă culoare pentru contur; de la ea porneşte spre gura vasului o bandă cu jumătăţi de cerc colorată cu verde şi o alta cu şnur negru pe fond alb; smalţul este plumbifer.

Ultimul fragment de cană (Pl. 8/7) împreună cu alte opt fragmente de ceşti şi farfurii (Pl. 9) au fost produse în secolul al XVIII–lea de atelierele de la Kutahya.

Produsele atelierelor de la Kutahya se caracterizează prin materialul ceramic variat determinat de zona de exploatare a caolinului şi substanţele folosite pentru obţinerea pastei, precum şi o diversitate de modele decorative şi culori. Dacă pentru atelierele Iznik-ului existau şabloane ce trebuiau urmate în realizarea veselei şi a plăcilor decorative, în cazul celor de la Kutahya nu existau bariere decorative. Fragmentul de cană (Pl. 8/7) este din semifaianţă, poroasă, care în timp a căpătat culoarea cafenie; stratul de angobă este friabil având tendinţa de exfoliere. Desenul este geometric, destul de simplu şi stângaci, realizat într-o nuanţă de albastru-deschis. Ceştile, a căror prezenţă este nelipsită în special în secolul al XVIII–lea, sunt de calitate slabă, au de cele mai multe ori decor albastru pe fond alb (interior şi exterior sau numai la exterior), smalţul este stanifer sau

[22] ATASOY, RABY 1994, p. 97, cat. 99.

plumbifer. Primul fragment (Pl. 9/1) are decor vegetal numai la exterior – floare de culoare negru-violet cu tulpină şi frunze albastru-deschis. Smalţul este deteriorat. Fragmentele 2, 4 şi 5 au avut decor albastru, dar calitatea proastă a substanţelor utilizate a dus la distrugerea decorului (Pl. 9/2 a – b, 4, 5). De o calitate mai bună pare a fi fragmentul nr. 3, a cărui pasta este mai fină, iar peretele a fost realizat îngrijit (Pl. 9/3). Decorul este tot albastru, în două nuanţe, pe fond alb lăptos. Fragmentul nr. 8 este al unei ceşti cu pereţii mai groşi, pe care stratul de angobă s-a păstrat destul de bine, iar decorul este vizibil pe ambele părţi (Pl. 9/8 a – b). Smalţul este stanifer. Fragmentul nr. 6 poate aparţine unei ceşti sau poate unui bol (Pl. 9/6 a – b). După decorul abia vizibil se observă calitatea slabă a produsului. Ultimul fragment care pare a fi produs la Kutahya este de la o farfurie adâncă cu decor albastru pe margine, la interior, şi trei sau patru linii pe exterior (Pl. 9/7 a – b).

Săpăturile au relevat şi prezenţa porţelanului chinezesc, fragmentul nr. 9 (Pl. 7/9 a – b). Deşi este o mică parte dintr-un bol chinezesc cu exteriorul decorat cu oliv şi interiorul cu alb, reprezintă un indiciu că produsele chinezeşti erau cunoscute şi cerute şi aici. Culorile neobişnuite, alături de dificultatea identificării decorului de la interior, duc la o datare aproximativă, între secolele XVII – XVIII, din păcate nu putem da şi analogii.

Cu toate că analizăm doar materialul din două campanii arheologice, fragmentele descoperite, ce acoperă secolele XVI şi XVII pentru Iznik şi secolul al XVIII–lea pentru Kutahya, reprezintă un bun indiciu pentru utilizarea veselei de import în viaţa cotidiană a locuitorilor de aici. Prezenţa porţelanului chinezesc nu este întâmplătoare, din secolul al XVII–lea fiind o marfă ce făcea concurenţă produselor de la Iznik sau Kutahya[23].

Diversitatea materialului ceramic otoman prezentat la care se adaugă porţelanul chinezesc este un indiciu al preferinţelor dar şi al posibilităţile materiale pentru astfel de obiecte şi nu în ultimul rând al schimbării obiceiurilor culinare începând cu secolul al XVII–lea[24].

CATALOG*

1. Târguşor – Ester; nr. inv. 31318. Ceaşcă; Dg = 5,2 cm, Dp = 2,4 cm, h = 3,4 cm, gr = 0,2 cm; caolin crem; smalţ plumbifer. Decor floral, segmentat, albastru indigo pe ambele părţi. Kutahya, secolul al XVIII – lea (Pl. 1/3 a – b).

2. Târguşor – Ester, 1984, S. I A, c 12. Ceaşcă cu picior; Dp = 3,6 cm, Dg= 5,6 cm, h = 4,5 cm; caolin crem; smalţ plumbifer. Decor policrom pe ambele părţi; exterior – desen complex pe mai multe registre ce porneşte de la picior la buza ceştii; cupa este decorată cu o pată mare roşie, probabil floare sau rodie cu puncte albe în relief; lângă ea sunt flori cu frunze în nuanţe de albastru, verde şi galben; interior – mijlocul are desenat două frunze în opoziţie colorate în verde şi galben separate de o dungă albastră, cu puncte roşii; peretele are decor din ramuri negre

[23] CARROLL 2000, p. 160 – 180.

[24] VROOM 2003, p.335 – 357.

* Prescurtări folosite: Dg = diametrul gurii; Dp = diametrul piciorului; h = înălţimea; gr = grosimea; L = lungimea; l = lăţimea; Da = diametrul păstrat (actual).

cu puncte roşii, colorate alternativ în galben şi verde; piciorul ceştii este decorat cu dungi roşii. Kutahya, secolul al XVIII–lea, (Pl. 1/4 a – b).

3. Târguşor – Ester, 1982, S. I, c 10, - 0,50 m. Fragment de ceaşcă; Dp= 3,5 cm, Dg = 9 cm, h= 5 cm; caolin, gri, smalţ distrus de foc; Decor floral stilizat de culoare roşu – tomat, flori sau frunze rezultate în urma trăsăturilor de penel; interiorul – floare cu mijloc roşu şi petale triunghiuri; urme de dungi albastre pe buză şi picior. Kutahya, secolul al XVIII–lea (Pl. 1/1 a – b).

4. Târguşor – Ester, 1984; nr. inv. 36405. Fragment ceaşcă; Dg = 7,5 cm, Dp = 3,4 cm, h = 4,3 cm; caolin crem; smalţ stanifer; fără decor. Kutahya, secolul al XVIII–lea (Pl. 1/2 a – b).

5. Târguşor – Ester, 1982, S. I, c 16, - 1, 00 m. Bol cu picior; Dg = 10,5 cm, Dp = 4,7 cm, h = 5,3 cm; argilă roşie, smalţ plumbifer; decor sgraffitat. Peninsula Balcanică, secolul al XVIII–lea, (Pl. 5).

6. Târguşor – Ester, 1982, S. I, c 16, - 1,00 m. Fragment bol; L= 4,8 cm, l= 3,5 cm, gr. = 0,3 cm; argilă roşie, smalţ plumbifer; decor sgraffitat. Peninsula Balcanică, secolul al XVIII – lea, (Pl. 4/4 a – b).

7. Târguşor – Ester, 1988, S. III A, c 7, - 0, 45 cm. Fragment bol. L=2,7 cm, l=2,1 cm, gr = 0,6 – 1,00 cm; caolin crem, smalţ plumbifer. Fragment de produs ce imită ceramica selgiucidă sau iraniană; decor cu negru la interior, urmă de culoare roşie în relief, fond turcoaz; exteriorul este colorat în turcoaz şi nu indică o altă decorare. Kutahya, secolul al XVIII–lea (Pl. 3/2 a – b).

8. Târguşor – Ester, 1988, S. I C, c. 9; - 0,50 - 1,00 m. Fragment de bol. L = 3,2 cm, l = 1,8 cm, gr = 0,4 – 0,5 cm; caolin alb – crem, smalţ plumbifer. Decor la interior – fond albastru – gri, decor rezervat în alb, conturat cu negru; exterior – fond alb, dungi negre. Secolul al XVI–lea, Iznik (Pl. 3/1 a – b).

9. Târguşor – Ester. Fragment bol; Da = 2,9 cm, h = 2 cm, gr = 0,4 - 0,5 cm; caolin relativ compact, smalţ plumbifer. Decor vegetal la exterior, albastru cobalt. Persia, secolul al XVIII–lea, marcă specifică atelierelor persane (Pl. 3/8 a – c).

10. Târguşor – Ester, 1988, S. I B, c. 7, - 0, 50 m. Fragment ceaşcă; Dp = 3 cm, Da = 4,7cm, h = 1,4 cm, gr = 0,4 cm; caolin crem, smalţ plumbifer. Fără decor la interior; exteriorul prezintă un strat de culoare argintie, uşor striat. Kutahya, secolul al XVIII–lea (Pl. 3/9 a – b).

11. Târguşor – Ester. Fragment ceaşcă; L = 3,1 cm, l = 2, 4 cm, gr = 0,3 cm; caolin, strat de angobă albă, smalţ verzui, plumbifer. Decor albastru. Kutahya, secolul al XVIII–lea (Pl. 3/5).

12. Târguşor – Ester. Fragment ceaşcă; L = 1,9 cm, l = 1,6 cm, gr = 0,3 cm; caolin, strat subţire, strat de angobă, smalţ plumbifer. Urmă de decor cu roşu. Kuthaya, secolul al XVIII–lea (Pl. 3/3).

13. Târguşor – Ester, 1983, S. I, c 15 – 16, - 1,70 m. Fragment ceaşcă, L= 2,3 cm, l = 1,6 cm, gr. = 0,3 cm; caolin, crem, plumbifer. Urmele unui decor albastru la interior. Kutahya, secolulul al XVIII–lea (Pl. 3/4).

14. Târguşor – Ester, 1990, S. I B , c.1, - 2, 80 m. Fragment ceaşcă, L = 2 cm, l = 1,7 cm, gr.= 0,2 – 0,4 cm; caolin crem cu strat de angobă, smalţ plumbifer. Decor la exterior, contur cu negru, puncte roşii şi o dungă mare lată verde pe fond alb. Kutahya, secolul al XVIII–lea (Pl. 3/7).

15. Târguşor – Ester. Fragment ceaşcă, L= 2 cm, l = 1,8 cm, gr = 0,2 cm; caolin,

alb – crem cu strat angobă albă, smalţ plumbifer. Decor la interior, împărţit în romburi formate din linii groase verzi – galbene conturate cu negru subţire, frunze tot verzi – gălbui cu contur negru şi puncte roşii, în celălalt romb este o pată albastră; la exterior – fără decor; la îmbinarea dintre picior şi cupă o dungă albastru – deschis. Kutahya, secolul al XVIII–lea (Pl. 3/6).

16. Târguşor – Ester, 1999, S. I 9, c.2, - 0,25 m. Vază fragmentară; Dg = 11,8 cm, Dp = 10,5 cm, h = 30 cm, gr = 0,4 – 0,6 cm; caolin, distrus de foc, smalţ plumbifer. Decor floral, albastru apos, pe toată suprafaţa vasului, contururi groase cu negru. Kutahya, secolul al XVIII–lea (Pl. 2).

17. Târguşor – Ester, 1983, S. I, c.15 – 16, - 1,70 m. Fragment bol Batavia, D = 3,1 cm, h = 2,5 cm, gr.= 0,3 – 0,4 cm. Decor la exterior, maro; interiorul este alb – verde cu o floare roşie în mijlocul bolului. Prima jumătate a secolului al XVIII–lea (Pl. 4/2 a – b).

18. Târguşor – Ester. Fragment bol, L= 3 cm, l = 2 cm, gr.= 0,4 cm; porţelan; interiorul este decorat cu lotus; China, secolele XVII – XVIII (Pl. 4/1 a – b).

19. Vadu – Ghiaurchioi, 1983. Fragment bol sau farfurie; S. B, c. 5; - 0,90 m. L= 6,8 cm, l= 6,6 cm, gr_1 = 1,3 cm gr_2 = 0,4 cm; pastă roşie; smalţ plumbifer. Strat de angobă albă; la interior este decorat cu linii groase negre - violet şi pete verzi – turcoaz. Tip Milet, sec. XV – XVI (Pl. 1 a – b).

20. Vadu – Ghiaurchioi, 1983. Fragment bol. S. B, c 91; L = 4,5 cm, l = 3,5 cm, gr = 0,3 – 0,5 cm; pastă roşie; smalţ plumbifer. Strat de angobă albă peste care s-a vopsit cu verde turcoaz (interior şi o bandă la exterior). Tip Milet, secolul al XV–lea – începutul secolului al XVI–lea (Pl. 6/3 a – b).

21. Vadu – Ghiaurchioi, 1983. Fragment bol; S. B, c 91. L= 5,9 cm, l = 3,7 cm, gr = 0,5 cm, h= 2 cm; caolin; smalţ plumbifer. Desen pe ambele părţi; la interior decorul este afectat de arsură: urme de desen negru cu albastru; în exterior, linie neagră la baza piciorului, fond alb – gri, urme de decor albastre. Iznik, secolele XVI – XVII (Pl. 6/5 a – b).

22. Vadu – Ghiaurchioi, 1983. Fragment bol; S.B c 91; L= 3,4 cm, l = 2,9 cm, gr.= 0,4 - 0,8 cm; caolin gri; smalţ plumbifer. Desen pe ambele părţi; interior – fond albastru, desen cu negru – o floare, probabil garoafă cu turcoaz, violet şi kaki; la exterior – urme decorative albastre pe fond alb. Iznik, stil Damasc, secol XVI (Pl. 6/2).

23. Vadu – Ghiaurchioi, 1983. Fragment cană, S.B, c2, - 0, 20 m; L= 3 cm, l= 2,1 cm, gr = 0,4 cm; caolin crem; smalţ plumbifer. Desen la exterior, *stilul tughra*. Iznik, secolul al XVI–lea (Pl. 6/4).

24. Vadu – Ghiaurchioi, 1983. Fragment ceaşcă; L = 2,7 cm, l = 2,3cm, gr = 0,3 cm; caolin alb; smalţ stanifer. Decor la exterior, posibil floral stilizat, culoare negru – violet. Kutahya, secol XVIII (Pl. 6/7).

25. Vadu – Ghiaurchioi, 1983. Fragment cană; L = 5 cm, l = 3,7 cm, gr = 0, 8 cm; caolin bej; smalţ stanifer. Decor la exterior, fond alb – maro, deteriorat; probabil a fost desenată o floare, contururi negre, groase cu urme de colorare verde şi albastru. Iznik, secolul al XVII–lea (Pl. 6/6).

26. Cernavodă, str. Mircea cel Bătrân nr. 10. Bol (restaurat); Dg = 13 cm, Dp = 4, 3 cm, h = 5 cm, gr = 0,2 cm; caolin gri; smalţ plumbifer uşor verzui; Decor pe ambele părţi: la exterior desen vegetal cu negru şi turcoaz, puncte roşii pe toată

suprafaţa; interior – desen în mijloc înscris în cerc dublu, lăptos, probabil afectat de sol. Kutahya, secolul al XVIII–lea (Pl. 5/2 a – b).

27. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c.1, Gr. 1/ 2008, -1,27 m. Fragment bol; L= 3,7 cm, l = 3,2 cm, gr. = 0,5 cm; caolin crem, strat de angobă albă; decor pe ambele părţi: flori de lotus în stilul *Baba Nakkash*, la interior floare albă pe fond albastru; la exterior pe fond alb este desenată o floare albastră; smalţ distrus, probabil plumbifer; Iznik, mijlocul secolului al XVI–lea (Pl. 7/1 a – b).

28. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c.3, - 1,30 – 1,40 m. Fragment bol; L = 4,2 cm, l = 2,2cm, gr. = 0,4 cm; caolin alb – crem, compact; decor pe ambele părţi – interiorul are pe fond alb desenată o bandă de culoare albastru – închis în care este rezervată pe alb o floare cu tulpină, frunze şi petale conturate cu negru; exterior – linii negre şi frunze *virgulă* de culoare albastră: smalţ plumbifer; Iznik, a doua jumătate a secolului al XVI–lea, posibil de la sfârşitul stilului *tughra* (Pl. 7/2 a – b).

29. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c.1, Gr. 1 / 2008. Fragment farfurie; L= 5,1 cm, l = 3,9 cm, gr = 0,4 – 0,9 cm; caolin crem cu strat de angobă albă; decorul este prezent pe ambele părţi: la interior este fragmentar, urme de roşu, negru – verde, turcoaz, albastru –deschis pe fond alb; la exterior este desenată o lalea albastră (nuanţă aproape apoasă) conturată subţire cu negru – kaki; smalţ plumbifer; Iznik, a doua jumătate a secolului al XVI–lea, prima jumătate a secolului al XVII–lea (Pl. 7/3 a – b).

30. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c.2, - 1,00 – 1,30 m. Fragment farfurie; L= 2,7 cm, l= 2,2 cm, gr. = 0,4 cm; caolin crem – cafeniu cu strat de angobă albă; decor la interior – pe fond alb s-a conturat cu negru şi s-a colorat cu albastru; starea fragmentară nu permite identificarea modelului decorativ folosit; smalţ plumbifer; Iznik, a doua jumătate a secolului al XVI–lea, prima jumătate a secolului al XVII–lea (Pl. 7/4 a – b).

31. Hârşova, 2007, Cetate, S I A, c.2, - 0,60 – 0,75 m. Fragment farfurie; L= 5,7 cm, l = 4,1 cm, gr. = 0,4 cm; caolin alb – crem, strat de angobă pentru decor; la interior este decorat cu motivul *valurilor sparte*, în albastru – negru şi albastru, pe fond alb; de la acest model porneşte un alt decor, spre interiorul farfuriei în culori de verde, albastru şi roşu; la exterior se mai păstrează o dungă albastru – închis; smalţ plumbifer dat în strat subţire; Iznik, sfârşitul secolului al XVI–lea şi începutul secolului al XVII–lea (Pl. 7/5 a – b).

32. Hârşova, 2007, Cetate, S I A, c. 1, - 0,00 – 0,70 m. Fragment bol; L = 3,4 cm, l = 2,5 cm, gr. = 0,6 – 0,9 cm; Fragment bol; caolin crem cu strat de angobă; decorul este pe ambele părţi – interiorul are desenat pe fond alb o lalea roşie cu o frunză verde; întregul desen este subţire, liniile sunt fin trasate cu negru; exteriorul are ca decor pe fond alb un buchet de două lalele de culoare neagră; smalţ plumbifer; Iznik, a doua jumătate a secolului al XVI–lea şi începutul secolului al XVII–lea (Pl. 7/6 a – b).

33. Hârşova, 2007, Cetate, S I A, c. 1, - 0,80 – 0,90 m. Fragment bol; L= 2,2 cm, l= 1,8 cm, gr = 0,4 cm; caolin alb – crem, strat de angobă; decor elaborat pe ambele părţi; interior – suprafaţa a păstrat urmele a două din petalele trasate cu negru şi umplute cu roşu pe un fond probabil albastră – gri; exteriorul are fondul albastru – gri cu flori conturate cu negru şi rezervate în alb; smalţ plumbifer; Iznik, 1550 –

1575 (Pl. 7/7 a –b).

34. Hârşova, 2008, Cetate, S I A. Fragment bol; L = 2,4 cm, l= 1,6 cm, gr = 0,4 cm; caolin alb – crem, strat de angobă; decor la interior, fragmentar, trei sau patru petale conturate cu negru şi colorate în albastru pe fond alb; exteriorul are urme de decor albastru deschis; smalţ plumbifer; Iznik, secolul al XVII–lea (Pl. 7/8 a – b).

35. Hârşova, 2007, Cetate, S I A, c. 2 – 3. Fragment bol porţelan; L = 2,5 cm, l = 1,5 cm, gr = 0,2 – 0,4 cm; porţelan cu urme de decor albastru, la interior, exteriorul este colorat în oliv; secolele XVII – XVIII (Pl. 7/9 a – b).

36. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c.7, - 0,60 – 0,90 m. Fragment *hanap*; L = 4,2 cm, l= 3,6 cm, gr = 0,4 cm; caolin crem, faianţă; decor la exterior pe fond albastru este desenat motivul *hatayi*, rezervat în alb; smalţ plumbifer; Iznik, stilul *Baba Nakkash*, cel mai probabil jumătatea secolului al XVI–lea (Pl. 8/1).

37. Hârşova, 2007, *passim.* Fragment hanap; L= 3,5 cm, l = 2,4 cm, gr = 0,3 cm; caolin bej, compact cu strat de angobă albă; decor la exterior: de la buză spre mijlocul cănii porneşte o bandă cu jumătăţi de flori albe cu mijloc roşu pe fond albastru deschis, sub cele două linii negre ce mărginesc banda florală începe desenul care se întindea probabil pe tot corpul hanapului – un model floral compus, desenat cu multă migală în nuanţe de albastru şi verde; contururile sunt trasate cu negru; smalţ plumbifer; Iznik, sfârşitul secolului al XVI–lea şi începutul secolului al XVII–lea (Pl. 8/2).

38. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c.7, - 0,70 – 0,90 m. Fragment hanap; L= 8,8 cm, l = 6 cm, gr = 0,4 – 0,6 cm; caolin compact alb; decor la exterior – o bandă în zig–zag din linii duble albe ce formează triunghiuri roşii şi albastre delimitează marginea inferioară a cănii; de la acest decor pornea un desen cu flori roşii şi frunze verzi desenate oblic, pe fond alb; contururile sunt trasate cu negru; smalţ plumbifer; Iznik secolul XVII (Pl. 8/3).

39. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c. 1, -1,27 – 1,49 m, Gr. 1/2008. Fragment cană; Da = 6 cm, l = 4,2 cm, gr = 0,2 – 0,3 cm; caolin alb – gri, subţire, posibil faianţă; decorul geometric de culoare albastru este dispus la marginea gurii, pe fond alb; desen destul de stângaci; smalţ plumbifer; Iznik, secolul XVII (Pl. 8/4).

40. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c. 1, -1,27 m, Gr. 1/2008. Fragment cană; Da = 7,8 cm, gr = 0,5 – 0,6 cm; caolin crem, strat de angobă; urme de decor albastru pe fond alb la exterior; smalţ plumbifer; posibil să fie din aceeaşi cană ca şi fragmentul nr. 13; Iznik, secolul XVII (Pl. 8/5 a – b).

41. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c.1, - 1,27 m, Gr. 1/2008. Fragment cană; L= 3,6 cm, l= 2,4 cm, gr = 0,4 – 0,5 cm; caolin alb; decor la exterior – pe fond alb s-a desenat o garoafă roşie în relief fără nici o altă culoare pentru contur; de la ea porneşte spre gura vasului o bandă cu jumătăţi de cerc colorată cu verde şi o alta cu şnur negru pe fond alb; smalţ plumbifer; Iznik secolul XVII (Pl. 8/6).

42. Hârşova, 2008, Cetate, S I A. Fragment cană; L= 4,7 cm, l = 2,3 cm, gr = 0,4 cm; caolin bej, poros cu un strat de angobă albă, exfoliată; decor albastru deschis, aproape şters la exterior; fragment deteriorat; smalţ probabil plumbifer; Kutahya, secolul XVIII (Pl. 8/7).

43. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c.1, - 1,20 – 2,10 m, Gr. 1/2008. Fragment ceaşcă; L = 3 cm, l = 2,7 cm, gr = 0,4 cm; caolin alb –gri, poros; decor la exterior cu

negru – violet şi albastru deschis; probabil un decor floral stilizat; smalţ deteriorat; Kutahya secolul XVIII (Pl. 9/1).

44. Hârşova, 2007, Cetate, S I A, c.1, -0,70 – 0,90 m. Fragment ceaşcă; L = 1,7 cm, l = 1,8 cm, gr = 0,4 cm; caolin crem, poros, strat de angobă; decorul este deteriorat: se pot distinge câteva urme albastre; smalţ stanifer dat în strat subţire; Kutahya, secolul XVIII (Pl. 9/2).

45. Hârşova, 2007, Cetate, S I A, c.1, - 0,60 – 0,70 m. Fragment de ceaşcă; L = 2,3 cm, l= 2,3 cm, gr = 0,2 - 0,5 cm; caolin alb – gri, strat de angobă albă; decor la exterior cu albastru deschis; smalţ plumbifer dat în strat gros; Kutahya, secolul XVIII (Pl. 9/3).

46. Hârşova, 2007, Cetate, S I A, c.1, -0,00 – 0,70 m. Fragment ceaşcă; L = 2 cm, l = 1,8 cm, gr = 0,2 – 0,4 cm; caolin alb – crem; urmele de decorare apar numai la exterior în nuanţă de albastru; smalţ plumbifer; Kutahya, secolul XVIII (Pl. 9/4).

47. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c.2, - 1,00 – 1,25 m. Fragment ceaşcă; L = 2,2 cm, l = 1,9 cm, gr 0,5 cm; caolin gri, deteriorat; urmele decorului albastru s-au păstrat pe ambele părţi; smalţ stanifer; Kutahya, secolul XVIII (Pl. 9/5).

48. Hârşova,2007, Cetate, S I A, c.2, -0,60 – 0,80 m. Fragment bol; L= 2,7 cm, l = 2 cm, gr 0,6 – 0,7 cm; caolin alb – gri, poros; decor pe ambele părţi, deteriorat, de culoare albastră; smalţ stanifer; Kutahya, secolul XVIII (Pl. 9/6 a – b).

49. Hârşova, 2008, Cetate, S I A, c.1, -1,27 m, Gr. 1/2008. Fragment farfurie; L = 4,4 cm, l =3,9 cm, gr = 0,2 – 0,4 cm; caolin alb, poros; la interior şi exterior s-au păstrat urme de culoare albastră dar fără posibilitatea de reconstituire a decorului; smalţ deteriorat; (Pl. 9/7 a – b).

50. Hârşova, 2007, Cetate, S I A, c.1, -0,00 – 0,70 m. Fragment ceaşcă; L = 2,4 cm, l = 2 cm, gr = 0,4 cm; caolin alb crem; la interior şi exterior se văd urmele decorului cu albastru; smalţ stanifer; Kutahya secolul XVIII (Pl. 9/8 a – b).

BIBLIOGRAFIE

ANTON-MANEA 2002-2003 – C. Anton-Manea, *Inele sigilare medievale din Dobrogea centrală (sec. XVII – XVIII)*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 329 – 337.

ATASOY, RABY 1994 – N. Atasoy, J. Raby, *Iznik.The Ottoman Pottery of Ottoman Turkey*, London, 1994.

BARAM, CARROLL 2000 – U. Baram, L. Caroll (ed.), *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire*, New York, 2000.

CAROLL 1999 – L. Carroll, *Could've been a Contender: the Making and Breaking of "China" in the Ottoman Empire*, în International Journal of Historical Archaeology, vol. 3 (1999), 3, p. 177 – 190.

CARROLL 2000 – L. Caroll, *Toward an Archaeology of Non – Elite Consumption in Late Ottoman Anatolia*, în *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire*, U. Baram, L. Carroll (ed.),New York, p. 161 – 180.

COVACEF, NICOLAE, TALMAŢCHI 2008 – Z. Covacef, C. Nicolae, C. Talmaţchi, *Hârşova, jud. Constanţa [Carsium]*, în CCA, *campania 2007*, p. 149 – 152.

CROWE 2006 – 2007 – Y. Crowe, *Kutahya patterns: out of the blue?* în *Transactions of the Oriental Ceramic Society*, vol 71, 2006 – 2007, p. 50 – 58.

CHERA, CUSTUREA 1985 – C. Chera, G. Custurea, *Cercetările arheologice de la „Ghiaurchioi" – Vadu, jud. Constanţa*, Comunicare la a XIX-a Sesiune anuală de rapoarte

privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1984, Târgovişte.

CURTIS 1985 – J. Curtis, *Chinese Porcelains of the Seventeenth Century. Landscapes, Scholars, Motifs and Narratives,* New York, 1985.

CUSTUREA 1983 – G. Custurea, *Cercetările arheologice din necropola aşezării medievale Ester – Târguşor*, Materiale 14 (1983), p. 300 – 304.

CUSTUREA 1986 – G. Custurea, *Sondajul arheologic de salvare de la Ester (jud. Constanţa)*, Materiale 16 (1986), p. 545 – 550.

CUSTUREA 1995-1996 – G. Custurea, *Câteva ponduri medievale descoperite în Dobrogea*, Pontica 28-29 (1995-1996), p. 323-328.

CUSTUREA 1997 – G. Custurea, *Ester-Târguşor, jud. Constanţa*, în CCA 1983 – 1992, Bucureşti (1997), p. 32-33.

CUSTUREA 1999 – G. Custurea, *Târguşor – Vatra oraşului medieval Ester*, în CCA, Campania 1999, p. 150.

CUSTUREA 2000 – G. Custurea, *Descoperirile monetare de la Ester-Târguşor*, în *Istro-Pontica, Muzeul tulcean la a 50-a aniversare 1950-2000, Omagiu lui Simion Gavrilă la 45 de ani de activitate: 1955-2000*, Tulcea, p. 581 – 588.

CUSTUREA 2007 – G. Custurea, *Monede bizantine descoperite în Dobrogea (sec. IX – XIII)*, Pontica 40 (2007), p. 629 – 640.

GERELYES 1985 – Ibolya Gerelyes, *Adatok a tabáni Török diszkerámia keltezéséhez és etnikai hátteréhez*, Folia Archaeologica 36 (1985), p. 223 – 247.

GUSACH 2005 – I. R. Gusach, *Турецкие полуфаянсы XVIII века из Азова* (18 th – century Turkish faience pottery from Azov) în S. G. Botcharov, V. L. Mytz (ed.) *Поливная керамика Срредиземноморъя и Пичерноморъя* (Glazed pottery of the Mediterranean and Black Sea regions, 10 th – 18 th centuries), Kiev, 2005, p. 477 – 481.

IOSIPESCU, CUSTUREA, CHERA 1982 – S. Iosipescu, G. Custurea, C. Chera, *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de la Cetatea Armanul Negru, comuna Corbu, judeţul Constanţa*, Comunicare la a XVI-a Sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1981, Vaslui.

IOSIPESCU, CHERA, CUSTUREA 1986 – S. Iosipescu, C. Chera, G. Custurea, *Fortificaţia şi aşezarea medievală de la Vadu, jud. Constanţa*, Comunicare la a XX-a Sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1985, Deva.

KOVACS 1984 – Gy. Kovacs, *Tőrők kerámia Szolnokon*, Szolnok, 1984.

KÜTÜKOĞLU 1978 – M. S. Kütükoğlu, *1009 (1600) Tarihi Narh Defterine Göre Istanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiatlari*, în Tarih Enstitüsü Dergisi, 9, Istanbul, 1978, p. 1 – 86.

MIGEON 1907 – G. Migeon, *Manuel d`art islamique*, vol. II, Paris, 1907.

NICOLAE, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA, DUMITRU 2009 – C. Nicolae, C. Talmaţchi, A. Mototolea, G. Dumitru, *Hârşova, jud. Constanţa [Carsium]*, Valahica 21 – 22 (2008 – 2009) - CCA, campania 2008, p. 116 – 118.

ÖZ 1963 – T. Öz, *Turkish ceramic*, Istanbul, 1963.

PLETNOV 2004 – V. Pletnov, *Vitovata keramika b`b Varna XV – XVIII vek*, Varna, 2004.

VROOM 2003 – J. Vroom *After Antiquity. Ceramic and Society in the Aegean from the 7 th to the 20 th century a. C. A case study from Beotia, central Greece,* Leiden, 2003, p. 335 – 357.

VROOM 2007 – J. Vroom *Kutahya between the Lives: Post medieval ceramics as historical information*, în *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscape in Early Modern Greece* (ed. S. Davies), J. L. Davis, Hesperia Supplement 40 (2007), p. 71 – 86.

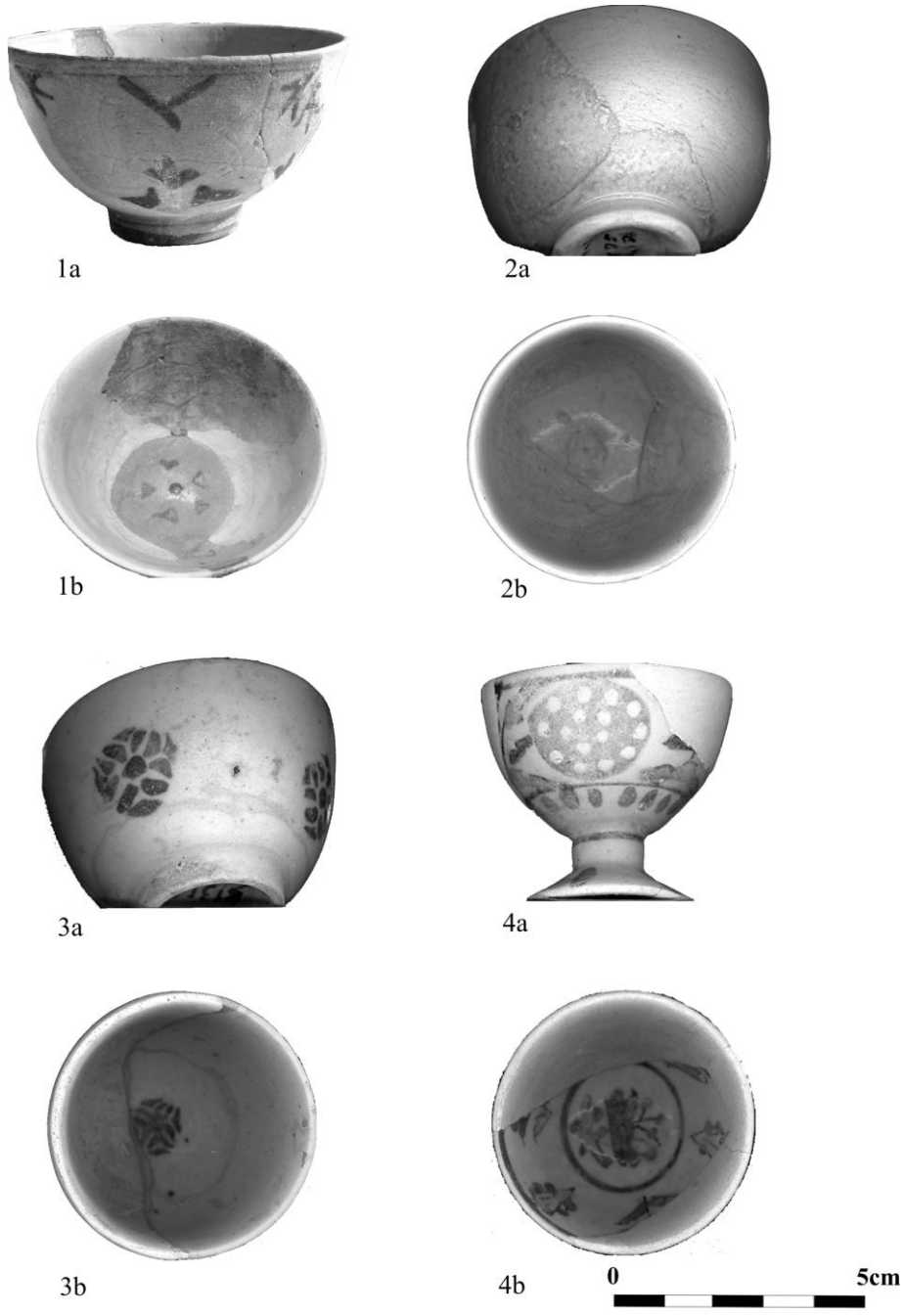

Pl. 1 – Ester – ceramica otomană, Kutahya, sec. XVIII.

Pl. 2 – Ester, vază tip Kutahya, sec. XVIII.

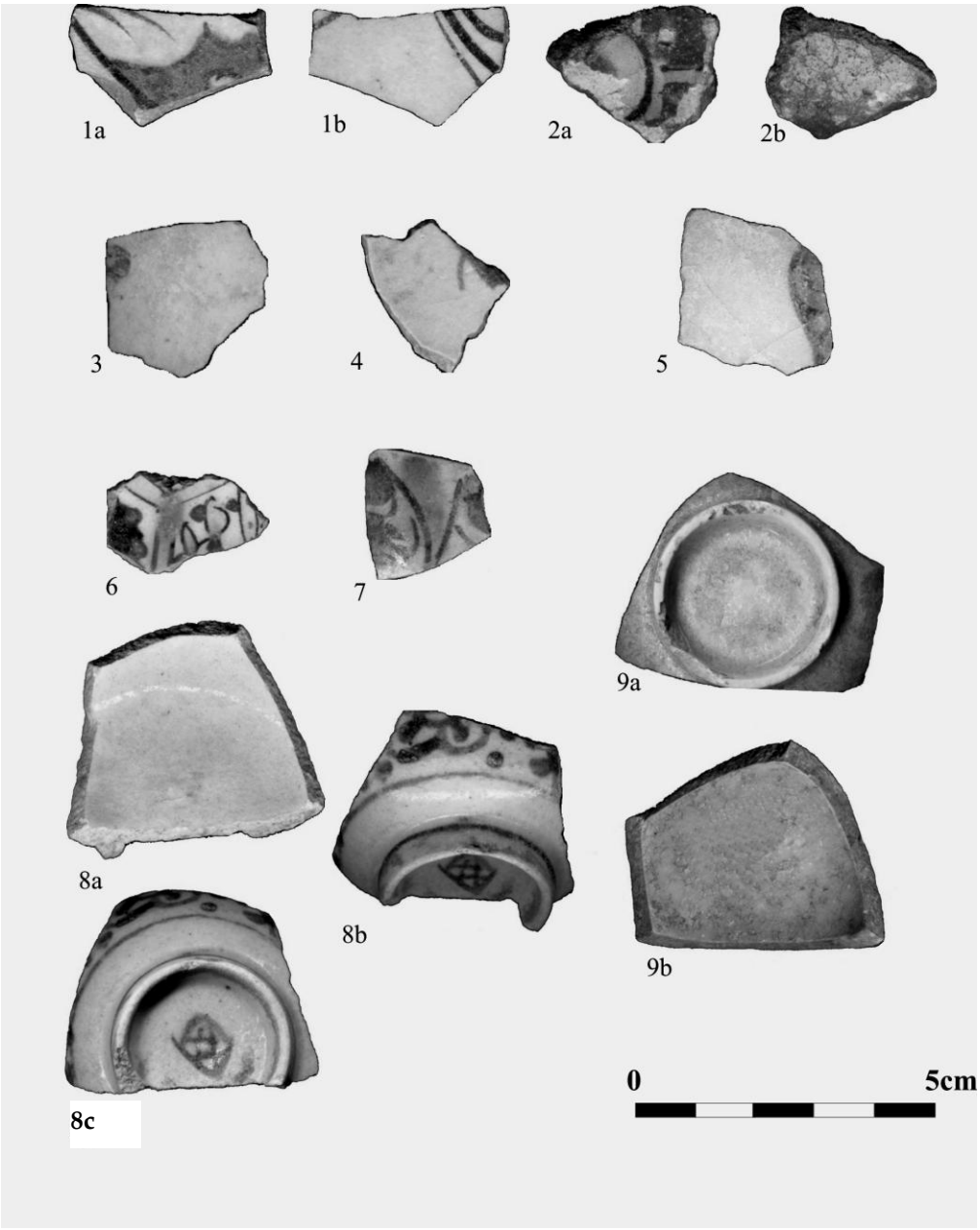

Pl. 3 – Ester, ceramica otomană, sec. XVI-XVIII.

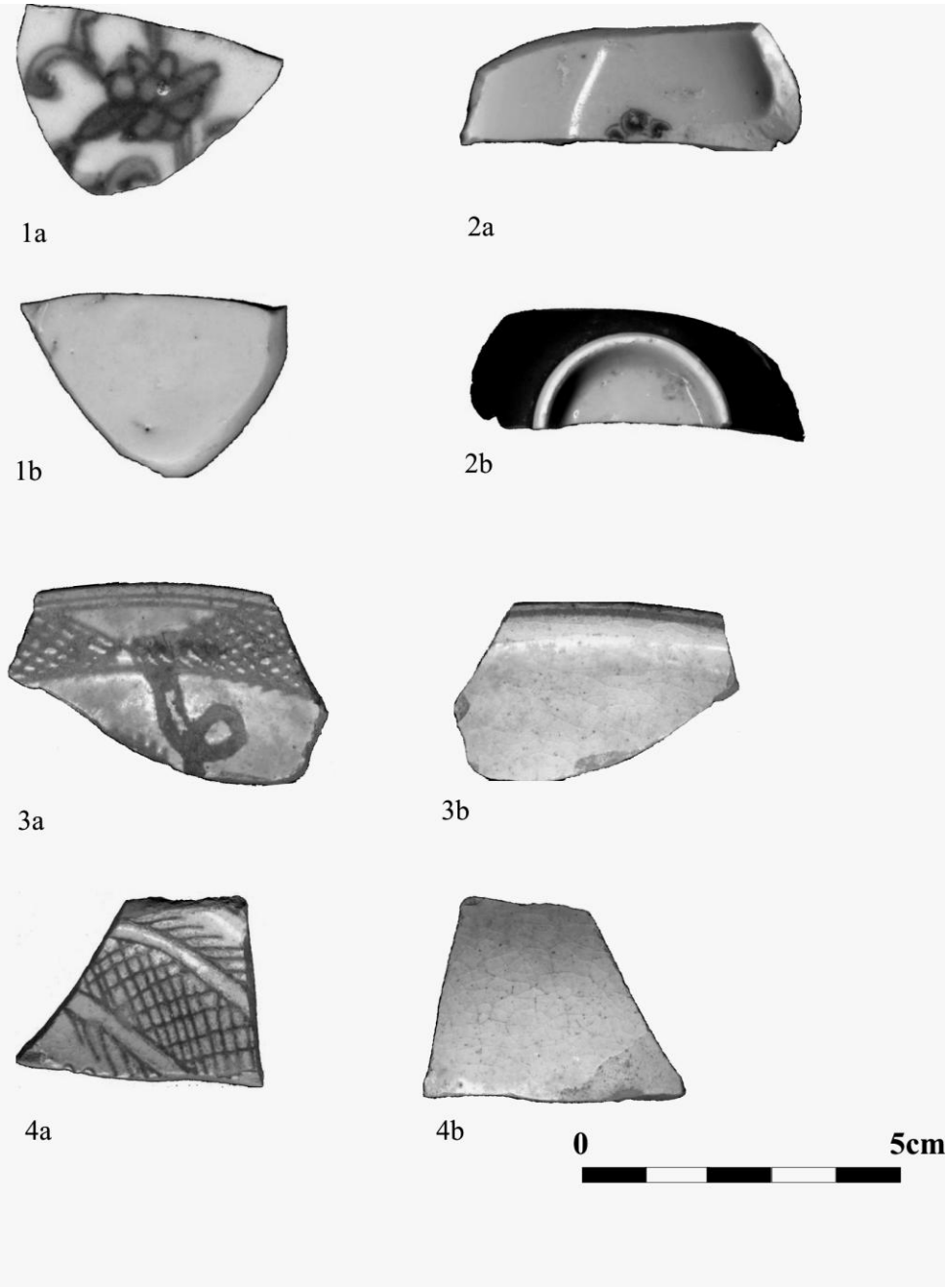

Pl. 4 – Ester, ceramică balcanică sgraffitată şi porţelan chinezesc, sec. XVII-XVIII.

1a

1b

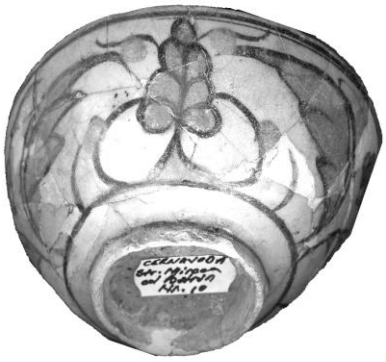

2a

2b

Pl. 5 – Ester, ceramică balcanică sgraffitată; Cernavodă, ceramica otomană, sec. XVIII.

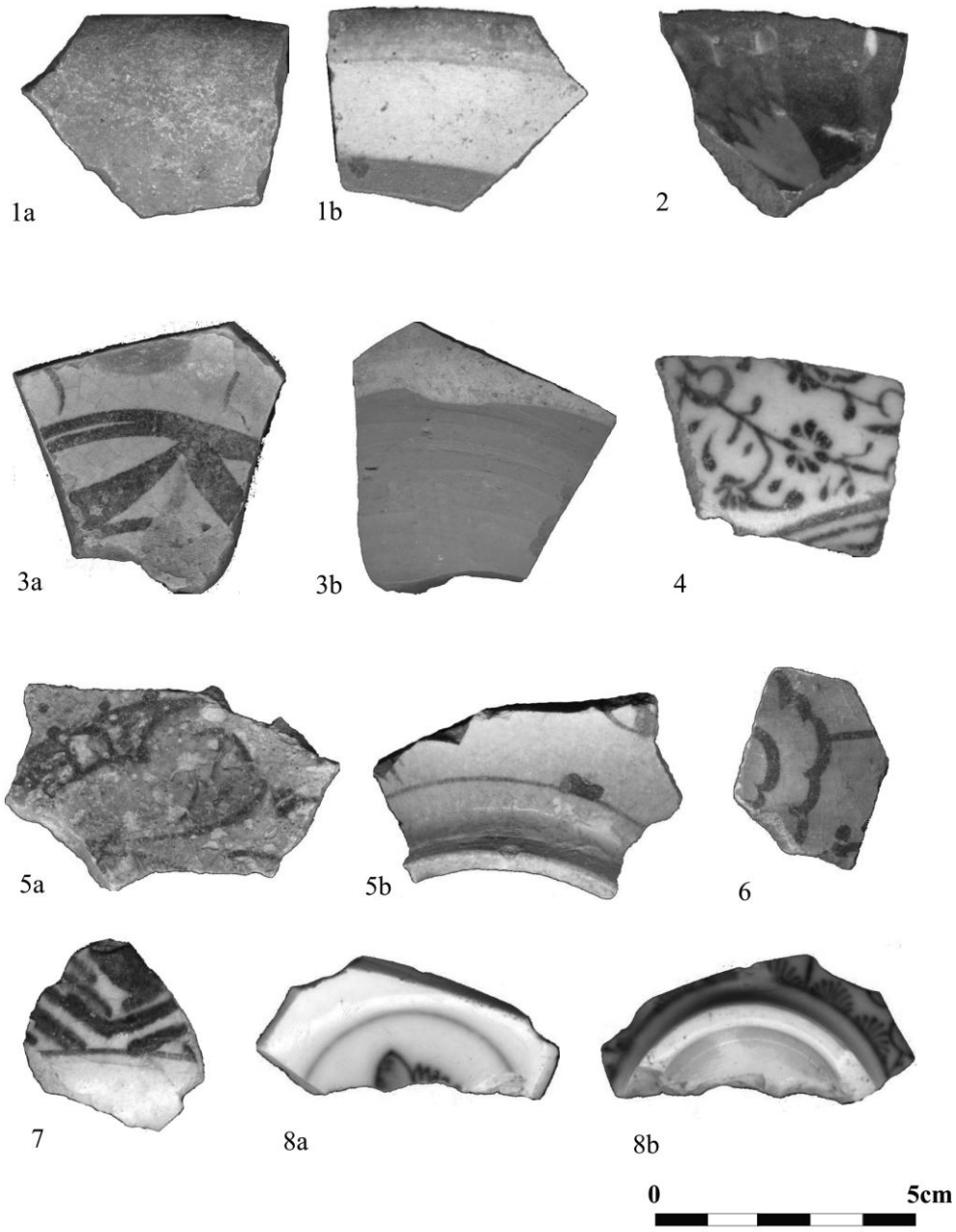

Pl. 6 – Ghiaurchioi, ceramică otomană, sec. XV-XVII şi porţelan chinezesc, sec. XVII.

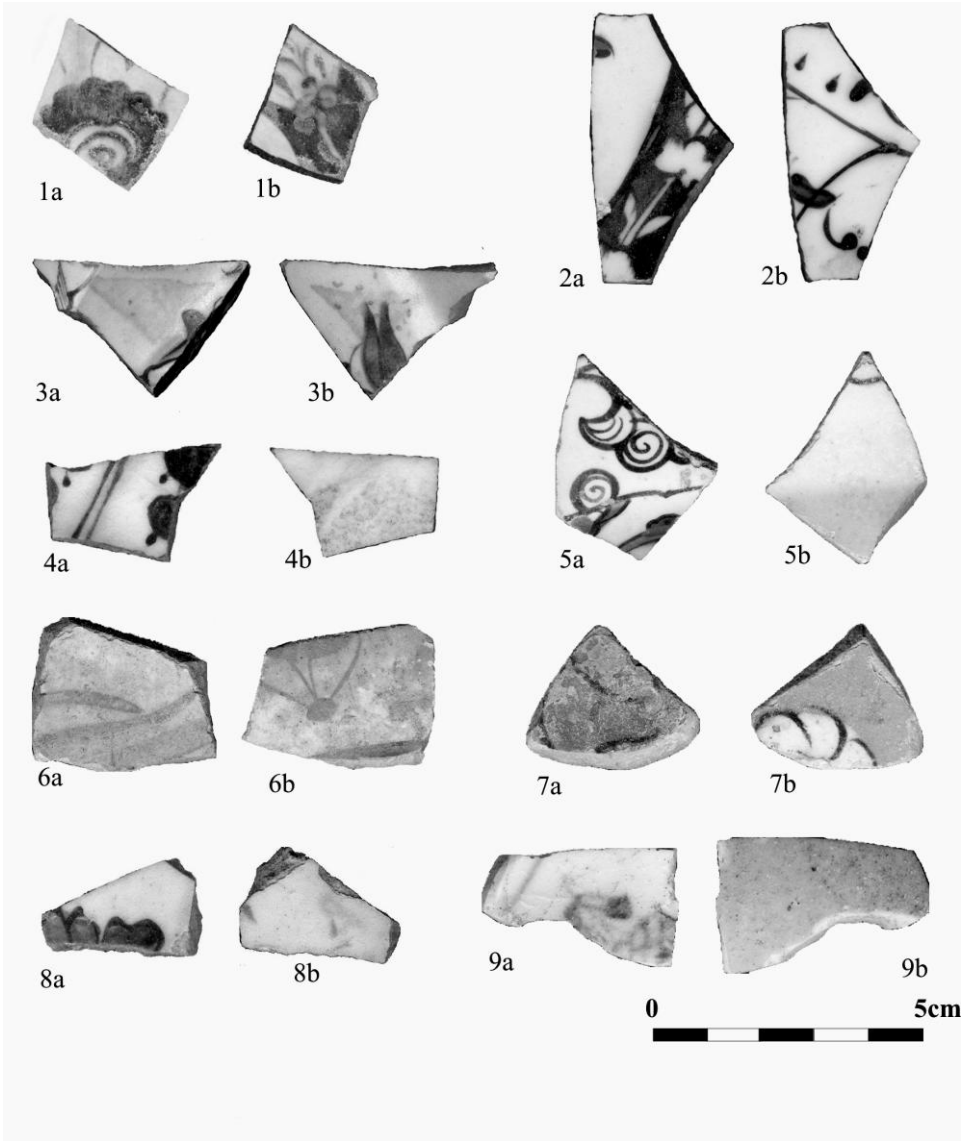

Pl. 7 – Ceramică otomană şi porţelan chinezesc, sec. XVI-XVII.

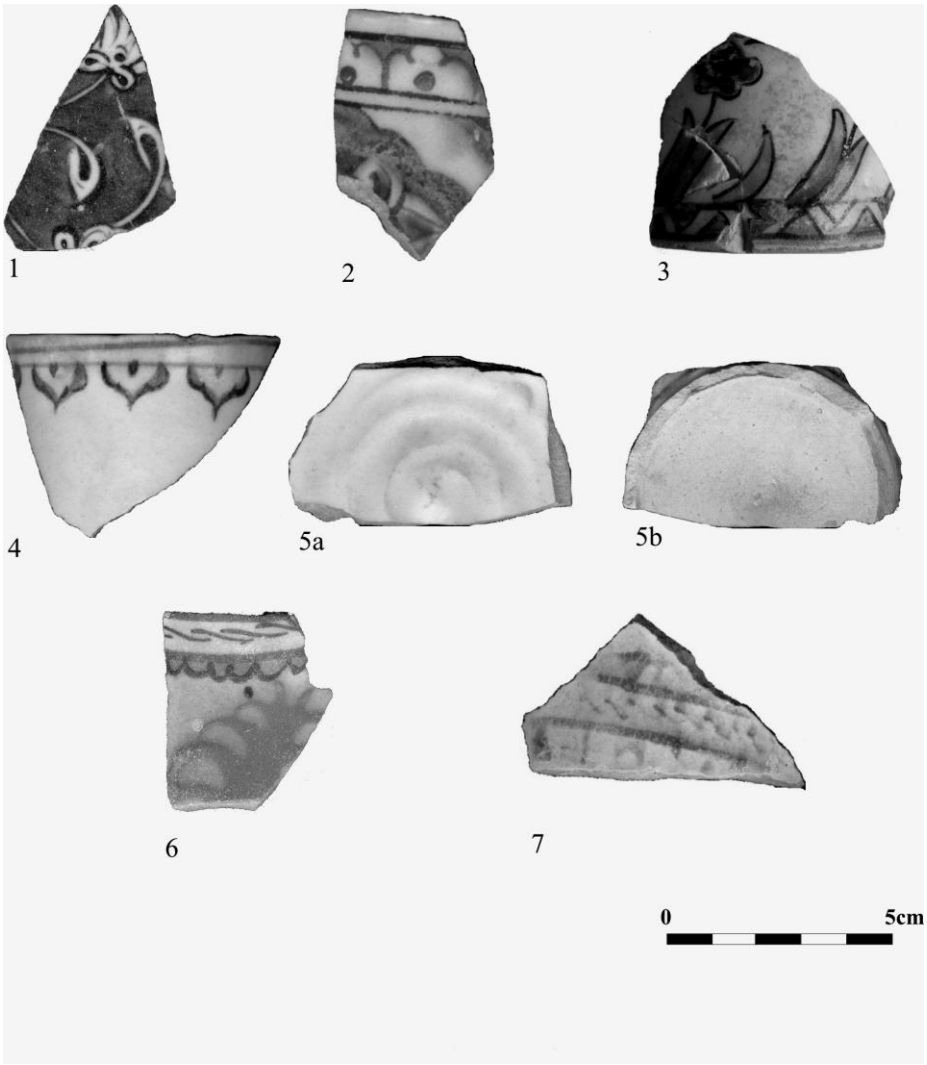

Pl. 8 – Hârşova, ceramică otomană, sec. XVI-XVIII.

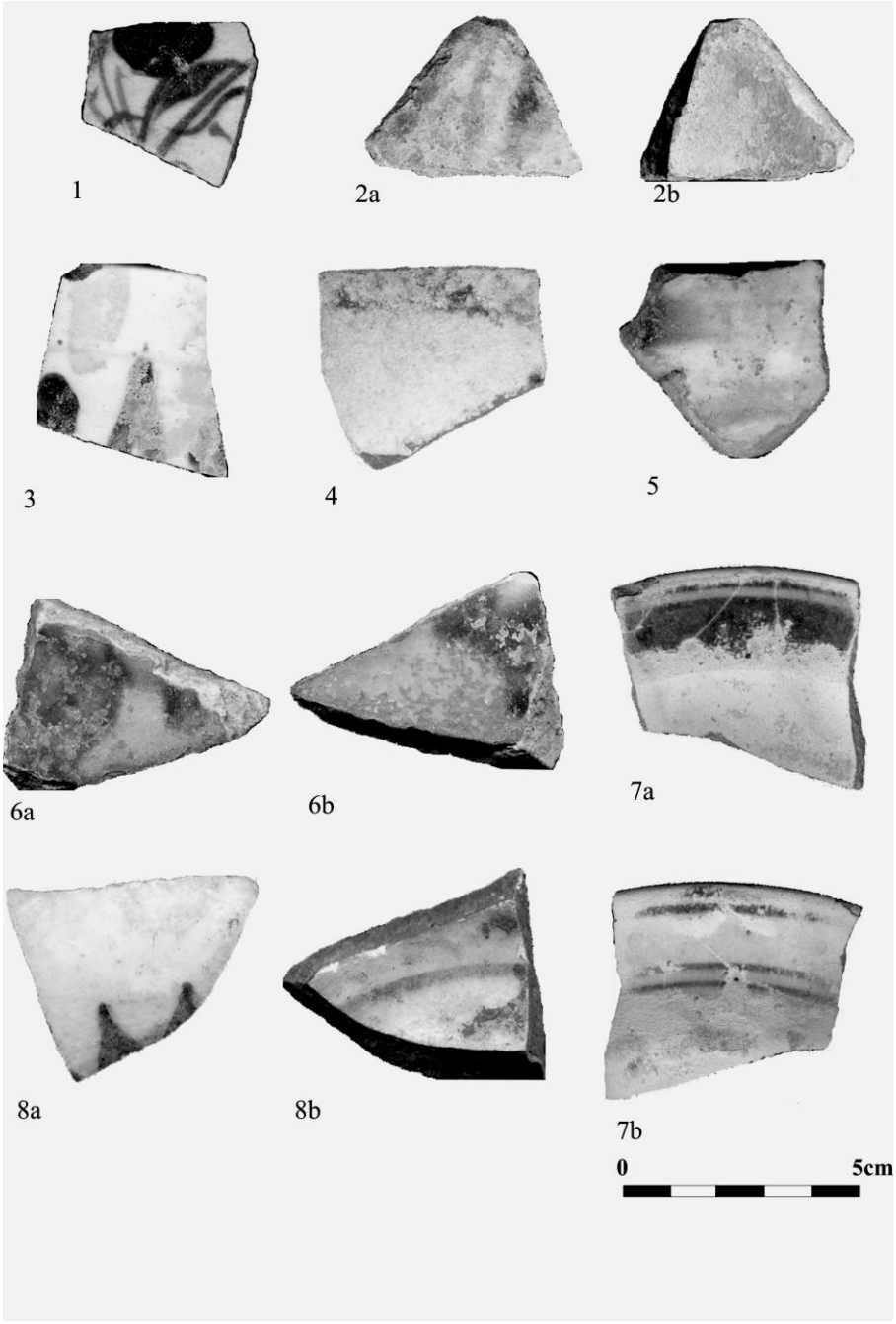

Pl. 9 – Hârşova, ceramică otomană, Kutahya, sec. XVIII.

EPIGRAPHICA

ZUR PROXENIE IN DEN GRIECHISCHEN STÄDTEN DES PONTISCHEN RAUMES*

Victor COJOCARU

Schlüsselwörter: Schwarzmeerraum, griechische Gemeinwesen, Proxeniedekrete, Außenbeziehungen.

Der Autor untersucht die Proxeniedekrete aus den griechischen pontischen Gemeinschaften. Neben der systematischen Erfassung des überreichen Materials versucht er seine politik-, wirtschafts- und sozialgeschichtliche Bedeutung herauszuarbeiten sowie einen Einblick in die Forschungsgeschichte und die methodischen Schwierigkeiten zu vermitteln. Dazu möchte die durchgeführte Untersuchung einen umfassenden Einblick in die Welt und Bedeutung einer wichtigen epigraphischen Quellengattung geben, die die Beziehungen pontischer Hellenen zu anderen Gebieten der griechischen und römischen Antike spiegelt. Im vorliegenden Rahmen des Beitrages kann man natürlich nur auf wenige Aspekte dieser Verbindungen und Kontakte aufmerksam machen. Eine ausführliche Behandlung des Themas wird die Aufgabe eines monographischen Kommentars sein, der auf einer Sammlung von 162 Proxenieurkunden beruht und dessen Veröffentlichung gemeinsam mit dem Quellenkatalog geplant ist.

I. *Einleitung*

Die Untersuchung der Proxeniedekrete aus den griechischen pontischen Gemeinschaften wurde im Rahmen meines Humboldt-Projekts zum Thema *Die Beziehungen Skythiens und Kleinskythiens zu anderen Regionen der griechischen und römischen Welt auf Grundlage der epigraphischen Quellen (bis zum 3. Jh. n. Chr.)* durchgeführt. Neben der systematischen Erfassung des überreichen Materials, die eine Prosopographie der bezeugten Fremden einschließt, habe ich versucht, seine politik-, wirtschafts- und sozialgeschichtliche Bedeutung umfassend herauszuarbeiten.

* Dieser Beitrag entstand im Rahmen meines Forschungsaufenthaltes als Humboldt-Stipendiat an der Universität Trier und wurde in einer ersten Fassung als Vortrag am 3. Juli 2008 an der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des DAI in München vorgestellt. Meinem Betreuer Prof. Dr. Heinz Heinen sowie meinem Freund Dr. Joachim Hupe (Rheinisches Landesmuseum Trier) sei auch an dieser Stelle für nützliche Hinweise und sprachliche Durchsicht ein ganz herzlicher Dank gesagt. Ebenso bedanke ich mich bei allen Kollegen, die sich an der Diskussion meines Vortrages beteiligt haben.

Dabei sind die wechselseitigen Außenbeziehungen zwischen Einzelpersonen und Staaten sowie die auswärtigen Beziehungen einzelner Städte der Region von besonderem Interesse. Im vorliegenden Rahmen meines Beitrages kann ich natürlich nur auf wenige Aspekte dieser Verbindungen und Kontakte aufmerksam machen. Eine ausführliche Behandlung des Themas wird die Aufgabe eines monographischen Kommentars sein, der auf einer Sammlung von 162 Proxenieurkunden beruht und dessen Veröffentlichung gemeinsam mit dem Quellenkatalog geplant ist.

Eine solche regionalspezifische Untersuchung soll einerseits die von Christian Marek vorgelegte Gesamtdarstellung der Proxenie[1], andererseits die zahlreichen Einzelstudien ergänzen, die wir besonders russischen bzw. sowjetischen Forschern verdanken[2]. Außerdem möchte sie einen umfassenden Einblick in die Welt und Bedeutung einer wichtigen epigraphischen Quellengattung geben, die die Beziehungen pontischer Hellenen zu anderen Gebieten der griechischen und römischen Antike spiegelt. Dies erscheint umso wichtiger, wenn man die Einschätzung eines bekannten Forschers der Proxenieproblematik bedenkt: „C'est souvent dans l'Hellespont et dans l'Euxine que s'est nouée et dénouée l'histoire politique et commerciale des peuples grecs"[3]. Bevor ich die Vielfalt der Aspekte, welche bei der Erstellung einer solchen Inschriftensammlung zu berücksichtigen sind, ausführlicher vorstelle, möchte ich zuerst einen Einblick in die Forschungsgeschichte und die methodischen Schwierigkeiten vermitteln.

II. *Zur Forschungsgeschichte*

In seiner wertvollen historischen und linguistischen Einleitung zu den Inschriften Sarmatiens analysierte A. Boeckh das vorliegende Material, ohne einzelne Inschriftenkategorien zu unterscheiden[4]. Unter 113 gesammelten Epigraphen fand sich eigentlich nur eine Proxenieurkunde[5] sowie das Ehrendekret der Byzantier für den Olbiopoliten Orontas [Orontes], Sohn des Ababos, dessen Beziehung zur Proxenieproblematik m. E. noch nicht hinreichend geklärt ist[6]. Auf das letztgenannte Dokument richtete ein halbes Jahrhundert später

[1] MAREK 1984. Zu einzelnen Staaten oder Regionen s. beispielsweise die jüngere wichtige Untersuchung von KNOEPFLER 2001.

[2] Hier sei nur eine Auswahl wichtigerer Publikationen angeführt, die in den letzten Jahrzehnten erschienen sind: TJUMENEV 1950; BRAŠINSKIJ 1963; BOLTUNOVA 1964; NIKITINA 1975; DIES. 1978; NOVIKOV 1981; DERS. 1983; DERS. 1985; JAJLENKO 1984; DERS. 1985; DERS. 1999; ŠELOV-KOVEDJAEV 1985; DERS. 1988; SAPRYKIN 1998; DERS. 1999; DERS. 2002; DERS. 2007; VINOGRADOV – WÖRRLE 1992; VINOGRADOV – TOLSTIKOV – ŠELOV-KOVEDJAEV 2002. Daneben darf man natürlich die Herausgeber der Corpora von Inschriften aus griechischen Städten der nördlichen Schwarzmeerküste nicht vergessen: besonders V. V. Latyšev [Latyschev], A. I. Dovatur, V. F. Gajdukevič, T. N. Knipovič, E. I. Levi, Ė. I. Solomonik.

[3] MONCEAUX 1886, 203.

[4] CIG II, 80-117.

[5] Ebd., Nr. 2134 b (Decretum … a *Dorica civitate maritima* scriptum) = IosPE I^2 364 (Chersonesos).

[6] Ein neuer, von mir vorbereiteter Kommentar zu diesem Dekret ist bereits im Druck in der Zeitschrift ArhMold 32 (2009).

P. Monceaux seine Aufmerksamkeit. Der französische Gelehrte überinterpretierte mit Sicherheit seine Quelle, wenn er behauptete, dass Orontas „le prostate de ceux qui naviguent pour le commerce" war[7]. Noch unrichtiger war seine Einschätzung, dieses sei das einzige Proxeniedekret aus der Kaiserzeit[8], da inzwischen der erste IosPE-Band veröffentlicht worden war, wo man mindestens vier weitere chersonesische Urkunden aus römischer Zeit hätte finden können[9]. Dagegen bemerkte er richtig die besondere Stellung der bosporanischen Könige als Verleiher der Proxenie[10].

Mit der monumentalen IosPE-Ausgabe von V. V. Latyšev [Latyschev] standen die nordpontischen Inschriften – darunter fast 40 Proxenieurkunden – nunmehr im Blickpunk aller interessierten Fachleute. Die wichtigsten von ihnen wurden in die Sammlung Syll.[3] aufgenommen und mit weiteren wertvollen Kommentaren versehen. Außerdem fanden sie ein breiteres Gehör im Kontext zahlreicher historischer Werke[11]. Obwohl für Latyšev selbst die Proxenieproblematik in den griechischen Gemeinschaften an der nördlichen Schwarzmeerküste praktisch noch nicht existierte[12], wäre die spätere Diskussion zum Thema in der sowjetischen Historiographie ohne seine Corpora undenkbar gewesen.

Erst 1950 erschien der erste ausschließlich der Proxenieproblematik in diesem Raum gewidmete Aufsatz[13]. Obwohl der Autor seine Aufmerksamkeit vor allem auf chersonesisches Material richtete, zog er in breiter Form auch die Angaben der olbischen Urkunden heran. Diese Arbeitsweise ermöglichte die erste

---

[7] MONCEAUX 1886, 33; vgl. 255: „Le même fait se produisait sans doute à Byzance, quand on nomma hôte public Orontas d'Olbia". Nach einem viel späteren Versuch, das Verständnis des Textes zu problematisieren, kam GSCHNITZER 1973, 663 zur Schlussfolgerung: „Weder der Vater noch der Sohn dürften also P[roxenoi] im Rechtssinne gewesen sein, obwohl sie sich der Fremden in ähnlicher Weise annahmen wie einst die P[roxenoi]". Dagegen behauptete MAREK 1985, 75, dass sowohl der Vater als auch der Sohn die Aufgabe der Betreuung der Kaufleute als Proxenoi erfüllten. Dazu bemerke ich, dass in seiner früheren Promotionsarbeit – MAREK 1984, 65 – als Herkunftsorte für die Proxenoi von Byzantion nur Milet und Sparta genannt sind. Auf diese Inschrift komme ich noch weiter unten zurück.

[8] a. O., 319: „On connaît un seul décret de proxénie rendu au temps des empereurs".

[9] IosPE I 187, 189, 190, 192 = IosPE I² 365, 376, 360, 382. Außerdem wurde ein Proxeniedekret aus römischer Zeit bereits von A. Boeckh veröffentlicht – siehe Anm. 5.

[10] MONCEAUX 1886, 25: „La proxénie était une institution républicaine … les rois du Bosphore Cimmérien se présentaient, dans leurs rapports avec les Hellènes, comme des magistrats républicains".

[11] An dieser Stelle seien nur SWOBODA 1890, BUSOLT – SWOBODA 1920–1936 und ROSTOVTZEFF 1955 erwähnt, bei welchen die pontischen bzw. nordpontischen Inschriften (darunter auch Proxeniedekrete) oftmals zitiert sind.

[12] In seinen zwei umfangreicheren Kommentaren zu IosPE I – LATYŠEV 1885 und LATYŠEV 1887 – ist die Proxenie als Institution noch kein Thema. Die ganze Diskussion zu den Proxenieurkunden (siehe LATYŠEV 1887, 51f., 239, 242, 284 Anm. 1) beschränkt sich auf einige beiläufige Bemerkungen zu den Privilegien in IosPE I 8, 9 u. 15 [= IosPE I² 20, 23 u. 27]. Als eine weitere Ausnahme in dieser Hinsicht gilt die spätere Veröffentlichung des Dokumentes CIG II 2134 b, siehe LATYŠEV 1909. Auf S. 225 erscheinen ein paar Bemerkungen zur Sprache der chersonesischen Proxeniedekrete. Vgl. dazu die Überlegung zu den intensiven Beziehungen zwischen Olbia und Delos auf Grundlage eines Ehrenbeschlusses der Olbiopoliten für einen Delier – LATYŠEV 1909a, 57f.

[13] TJUMENEV 1950.

komparative Untersuchung zum Thema. Die Schlussfolgerungen über die passive Rolle von Chersonesos als Handelspartner in hellenistischer Zeit und die fehlende Erwähnung von Handelsinteressen bei der Begründung für die Verleihung der Proxenie[14] sowie über unbedeutende Außenbeziehungen dieses Staates auf Grundlage der Dokumente aus römischer Zeit[15] waren allerdings zu kategorisch und teilweise unbegründet[16]. Da damals schon 22 chersonesische Proxeniedekrete bekannt waren, hätten diese vielmehr nuanciert analysiert werden müssen, um dem Forschungsstand gerecht zu werden. Diesen erreichte erst fast ein Forscheralter später I. P. Nikitina[17]. Auf der Grundlage von 30 Urkunden[18], von denen die meisten fragmentarisch überliefert sind, untersuchte sie die Entwicklung der Inschriftenformeln, den Proxeniecharakter in verschiedenen Epochen sowie die verliehenen Privilegien. In einem ihren früheren Beiträge boten 35 olbische Inschriften[19] genug Stoff für eine noch ausführlichere Behandlung derselben Aspekte.[20]

Im Unterschied zu Tjumenev bezog Nikitina stärker Angaben der Archäologie – darunter die Verbreitung der Amphorenstempel einiger ägäischer und südpontischer Poleis sowie die Münzfunde anderer Staaten in Chersonesos und Olbia – in ihre Überlegungen ein. Nicht ohne Bedeutung war der Versuch, die Veränderungen der Formeln der Proxenieurkunden im Kontext aller Dekrete zu verstehen. Ebenso interessant bleibt ihre Beobachtung, dass die ionischen Nachbarapoikien die Entwicklung der Institution im dorischen Chersonesos beeinflussten. Obwohl der Vergleich mit entsprechendem epigraphischen Material aus anderen pontischen oder außerpontischen griechischen Gemeinschaften eher zufällig und oberflächlich erscheint[21] und die Sekundärliteratur (besonders die westliche) zu spärlich zitiert ist, gelingt es der Autorin als erste, ein kohärentes und glaubwürdiges Bild der Proxenie in zwei wichtigen nordpontischen hellenischen Siedlungen zu zeichnen.

Die 1968 erfolgte Veröffentlichung eines wertvollen Supplementes zu IosPE I² – ich meine den Band „Inschriften Olbias“ (NO) – brachte neue Impulse zur Erforschung der epigraphischen Quellen dieser nordpontischen Stadt. In einer Reihe von Rezensionen[22] beteiligten sich Fachleute wie A. A. Beleckij, A. I. Dovatur,

[14] Ebd., 11, 15, 18 und besonders 22-23.

[15] Ebd., 17-18, 23.

[16] Vgl. spätere Kritik von NIKITINA 1978, 100, 108; dazu SAPRYKIN 1999, 31: „Anyway, it seems correct to look at the Chersonesian proxenies from the point of political and economic contacts of this polis community”.

[17] NIKITINA 1978.

[18] Derzeit schon 40.

[19] Z. Zt. ebenfalls 40.

[20] NIKITINA 1975.

[21] Außer den Corpora der nordpontischen Inschriften (besonders IosPE und NO) blieben der Autorin andere Inschriftensammlungen praktisch unbekannt. Ein paar Hinweise auf Syll.³ – NIKITINA 1975, 142, Anm. 80-81 – bleiben im benutzten Kontext ohne Relevanz. Und wenn einmal die Dekrete der westpontischen Städte erwähnt sind (Ebd., 143, Anm. 82), begnügt sich I. P. Nikitina mit einem Hinweis auf BLAVATSKAJA 1952 (Anhang, Inschriften).

[22] Siehe VDI (1969), H. 1, 154-161 (Beleckij); (1969), H. 2, 107-111 (Dovatur) & 111-116 (Karyškovskij); StCl 12 (1970), 320-322 (Pippidi); SA (1971), H. 4, 285-290 (Boltunova); Epigraphica 34 (1972), 163-167 (Bosi).

P. O. Karyškovskij, D. M. Pippidi, A. I. Boltunova, F. Bosi an Korrekturen, Ergänzungen und Kommentaren zu zahlreichen Denkmälern, darunter nicht wenigen Proxenieurkuden. Außerdem erschienen im Rahmen der einsetzenden Diskussion mehrere Aufsätze, die für die hier untersuchten Probleme relevant sind. Besonders Ju. G. Vinogradov[23], E. B. Novikov[24] und V. P. Jajlenko[25] haben die Lesung der meisten neu veröffentlichten olbischen Proxeniedekrete ergänzt und teilweise verbessert sowie viele interessante Bemerkungen zur Sprache der analysierten Beschlüsse geäußert. Trotz ihrer Bemühungen bleiben einige der gebotenen Ergänzungen und Kommentare zu spekulativ und kaum akzeptierbar. Darauf werde ich aber weiter unten noch zurückkommen. An dieser Stelle möchte ich noch eine beachtenswerte Diskussion von F. V. Šelov-Koved'aev zu den bosporanischen Proxeniedekreten erwähnen[26]. Neben einigen Aspekten wie Typologie und Sprache stellt der Autor Überlegungen zu der Bedeutung der Politieverleihung in den Grenzen des Bosporanischen Reiches[27] und der geringen Zahl diesbezüglicher Urkunden in diesem Gebiet an[28].

Im Fall der griechischen Städte der westlichen Schwarzmeerküste (Dobrudscha inklusive), aus denen bis heute 51 Proxeniedekrete veröffentlicht worden sind, kenne ich keine Spezialuntersuchung zum Thema; ebensowenig für den südlichen Pontosraum, wo nur vier sinopische Beschlüsse bekannt sind.[29] Zahlreich sind dagegen Publikationen epigraphischen oder historischen Charakters, in denen die Autoren interessante Bemerkungen zu der einen oder anderen dieser Inschriften geäußert haben. Ferner verdienen die Herausgeber von Corpora, wie G. Mihailov, D. M. Pippidi und A. Avram, eine besondere Erwähnung[30].

Ausgiebig und oftmals kreativ wurden die pontischen Proxeniebeschlüsse in den letzen Jahrzehnten auch von mehreren westeuropäischen Fachleuten diskutiert. Dennoch ist in der Folge dieser historiographischen Debatte keine konkrete Studie zur „Proxenie im Pontosraum" erschienen. Daher werde ich die Beiträge solcher Gelehrter wie A. Wilhelm, L. Robert, F. Gschnitzer, Ph. Gauthier, Ch. Marek u. a. erst in den folgenden Abschnitten meiner Arbeit referieren. Eine

---

[23] VINOGRADOV 1978 = DERS. 1997; vgl. DERS. 1989, passim (besonders 139f., 146, 171, 179f.).

[24] NOVIKOV 1981 = DERS. 1985; vgl. DERS. 1983.

[25] JAJLENKO 1984; vgl. DERS. 1985.

[26] ŠELOV-KOVEDJAEV 1985. Vgl. die fast geichzeitig erschienene zusammfasende Diskussion bei JAJLENKO 1984, 219-222. Unter früheren Forschern seien hier BRAŠINSKIJ 1970 und GAJDUKEVIČ 1971, 97-110 (Die Handelsbeziehungen des Bosporanischen Reiches in der Spartokidenzeit) zitiert.

[27] ŠELOV-KOVEDJAEV 1985, 72 meint, dass πολιτεία als Staatsbürgerschaft im ganzem Bosporanischen Reich und nicht in einer gewissen städtische Gemeinschaft gemeint ist.

[28] EBD. erklärt der Autor die geringe Zahl der Dokumente [z. Zt. insgesamt 15 veröffentlicht] und ihre kurze zeitliche Spanne mit dem besonderen Interesse der Spartokiden als großen Landbesitzern, Beziehungen mit Staaten, und nicht mit Einzelpartnern, zu unterhalten.

[29] In einem größeren Kontext wurden die Angaben dieser Quellenkategorie zuletzt von RUSCU 2002 (mit weiterer Literatur) benutzt. Zu den Sinopeern im Ausland und den Ausländern in Sinope siehe DIESE. 2008.

[30] IGBulg I², ISM I und ISM III; mit 22, 12 bzw. 15 Proxeniedekreten.

ausführlichere Darlegung der Forschungsgeschichte würde zudem den Rahmen dieses Aufsatzes sprengen. An dieser Stelle sei noch bemerkt, dass trotz einer langen Liste behandelter Einzelaspekte die Geschichte der Proxenien an der Schwarzmeerküste in ihrer Gesamtheit noch nicht untersucht worden ist. Aus den oben erwähnten Gründen biete auch ich im Folgenden weniger eine systematische Darstellung nach dem heutigen Forschungsstand; vielmehr versuche ich, einige wichtige Aspekte erneut ins Auge zu fassen und damit einen vorläufigen Beitrag zu einem ausführlichen monographischen Kommentar zu leisten.

III. *Methodische Schwierigkeiten*

Die Probleme der Datierung bzw. der Chronologie habe ich in einem jüngst erschienenen Beitrag berührt[31]. In diesem Rahmen wies ich noch einmal darauf hin, dass uns aus der vorrömischen Zeit für die nördliche und nordwestliche Schwarzmeerküste – woher die meisten Proxenieurkunden kommen – fast keine fest datierte Inschrift zur Verfügung steht; Ausnahmen bilden lediglich zwei Denkmäler aus mithradatischer Zeit, die von Ju. G. Vinogradov/ M. Wörrle [88/7 v. Chr.][32] und von V. V. Krapivina/ P. D. Diatroptov [78/7 v. Chr.][33] publiziert worden sind[34]. Folglich beruhen die vorgeschlagenen Datierungen zu einem erheblichen Teil auf paläographischen Kriterien, die bei dem Versuch, ein historisches Bild zu zeichnen, nur recht vage und oft umstrittene Ergebnisse zulassen[35].

Eine weitere, meiner Meinung nach noch größere Schwierigkeit ergibt sich aus der Lückenhaftigkeit der Zeugnisse, die ihrerseits zahlreiche mehr oder weniger fantastische Ergänzungen und Kommentare hervorgerufen hat, für welche die russischen Kollegen so begabt sind[36]. Sehr gefährlich sind die

[31] COJOCARU 2009.

[32] VINOGRADOV – WÖRRLE 1992.

[33] KRAPIVINA - DIATROPTOV 2005 = DIES. 2005a.

[34] Gewisse zeitliche Anhaltspunkte bieten Dokumente wie IosPE I² 271 (mit der Erwähnung des Bildhauers Praxiteles) oder IosPE I² 352 (Diophantosdekret). Die Datierung der kallatischen Inschriften ISM III 2 (311/10 v. Chr.) und ISM III 7 (ca. 253 v. Chr.) beruht im Grunde genommen auf logischen Argumentationsgängen und sollte daher nur unter Vorbehalt akzeptiert sein.

[35] Zu meinen in dieser Hinsicht bereits geäußerten Bemerkungen (COJOCARU 2009, Anm. 7–8) vgl. ROSTOVTZEFF 1955, Bd. III, 1282, Anm. 32: „… die Buchstabenformen geben keinen sicheren Anhalt, und die politische, wirtschaftliche und militärische Lage der Städte blieb lange Zeit hindurch die gleiche".

[36] Hier seien die interessanten Überlegungen M. I. Rostovtzeffs – EBD., Bd. I, S. VII – über die geistige Eigenart der Slawen im Vergleich mit den Engländern zitiert: „Das Buch ist meinem lieben Freunde J.G.C. Anderson gewidmet… Anderson hat nicht nur mein Manuskript revidiert…; er hat auch sämtliche Korrekturen gelesen, eine vernünftige Zitierweise eingeführt und die Zitate zum großen Teil nachgeprüft. *Was aber nicht minder wichtig ist, er hat mich in vielen Fällen zu entschiedener Stellungnahme veranlasst, wo ich geneigt war, mich unbestimmt zu äußern: offenbar widerstrebt der geistigen Eigenart des Engländers, der sich darin vom Slawen unterscheidet, jeder Mangel an Präzision des Gedankens oder Ausdrucks* (kursiv V. Cojocaru). Sehr oft hat er mich auch davon abgehalten, übereilte und daher irrige Schlussfolgerungen zu formulieren". Vgl. DERS. 1924, 24f. über die (ich übersetze) „unklaren und wenig begründeten Gesamtbilder, in deren Schöpfung die russischen Menschen so begabt sind" (Zitat nach BONGARD-LEVIN 1997, 432, Anm. 5). Ein ebenso

unzureichend begründeten Ergänzungen einiger Inschriften, besonders wenn man auf ihrer Grundlage historische Rekonstruktionen vorschlägt[37]. Exemplarisch sei hier an den Moskauer Historiker und Epigraphiker Ju. G. Vinogradov erinnert, der ohne Zweifel ein hervorragender Kenner der Inschriften und archäologischen Denkmäler der nördlichen Schwarzmeerküste war[38], aber auch vor wilden Spekulationen nicht zurückschreckte[39]. Offensichtlich litt er an einem „horror vacui". Zum Beleg seien hier nur zwei Proxeniedekrete aus Olbia angeführt.

Auf einer rechts und unten abgebrochenen Marmorstele sind 11 Zeilen eines fragmentarisch überlieferten Proxeniedekrets für einen gewissen Satyros sowie ein Symmachievertrag erhalten.[40] Wie schon der Erstherausgeber bemerkte, liegt uns ein Dossier zweier staatsrechtlicher Akte vor, die von derselben Hand ausgeführt sowie nur durch einen kurzen Strich und durch die *boni eventus apprecatio* des zweitens Dokuments abgetrennt sind. Nach Ju. G. Vinogradov ist die geehrte Person des ersten Textes – des Proxeniedekrets – der bosporanische König Satyros I.[41]. Im zweiten Text – dem Vertrag – sei aber die Rede von seinem Sohn Leukon[42]. Allein auf dieser Grundlage sieht sich der Autor zu einer sehr umfangreichen Rekonstruktion der politischen Ereignisse der ersten zwei Jahrzehnte des 4. Jhs. v. Chr. in der pontischen Region berechtigt. Dabei vergaß er leider, dass seine umfangreiche Diskussion von einer reinen „Arbeithypothese" ausgegangen war[43]. So bemerkte schon V. P. Jajlenko: „Was ist das für eine

interessanter Vergleich zwischen gründlicher Forschungsmethode der abendländischen Fachleute und den fantastischen Kommentaren russischer Forscher findet sich schon bei LATYŠEV 1887, 288f. mit Anm. 5.

[37] Siehe in diesem Sinne die treffenden Bemerkungen von ROBERT 1970, 52f.: „Ergänzungen, die nicht begründet und gerechtfertigt sind, sind nicht nur unnütz, sondern schädlich; sie verdecken das Problem nur; sie können selbst eine Anzahl von Epigraphikern irreführen".

[38] Über Ju. G. Vinogradov und seine Forschungen habe ich schon früher geschrieben – siehe COJOCARU 2003; vgl. DERS. 2007. Die vernichtende Kritik von JAJLENKO 1996 (vgl. DERS. 2000 u. DERS. 2000/2001) an den Arbeiten Vinogradovs schießt teilweise über das Ziel hinaus (ebenso meint HEINEN 2006, 19 mit Anm. 11). Zwar formuliert der Rezensent eine Reihe von nützlichen Bemerkungen, verliert aber selbst viel an Glaubwürdigkeit wegen seines apriorischen Subjektivismus und seiner nihilistischen Kritik. Deswegen sei hier erlaubt, eine jüngere kompetente Meinung zu erwähnen: „In recent decades there has not been an epigrapher or indeed a historian of the North Pontic region in the Classical period in general of his stature and breadth of erudition and it is not easy to see any successor …" – TOKHTAS'EV 2005, 4.

[39] Weitere kritische Stimmen zu Vinogradovs Methode und seinen Rekonstruktionen, wie A. J. Graham, J. Pečirka und J.G.F. Hind, habe ich bei anderer Gelegenheit angeführt (siehe COJOCARU 2009, Anm. 16; vgl. COJOCARU 2009a, Anm. 15).

[40] Textwiedergabe nach SEG 45, 1000 u. SEG 51, 971 (ed. pr. VINOGRADOV – KRAPIVINA 1995, Text der Inschrift u. Photo auf S. 71; vgl. VINOGRADOV 1997a, 516, Taf. 35, 1-2 sowie JAJLENKO 2000/2001, 228/9).

[41] Regierungsjahre 433/2-389/8 v. Chr. (bis 393/2 mit Seleukos I.) – siehe VINOGRADOV 1993, 223.

[42] Regierungsjahre 389/8-349/8 v. Chr. – Ebd.

[43] Der Gerechtigkeit wegen sei angemerkt, dass der Autor selbst seine historische Rekonstruktion nur als Arbeitshypothese betrachtet – VINOGRADOV 1997a, 522 (vgl. VINOGRADOV – KRAPIVINA 1995, 75): „Auf der Grundlage aller dargelegten Fakten und Überlegungen entscheide ich mich für folgende Interpretation, die augenblicklich nichts

seltsame Kombination zweier unterschiedlich adressierter Dokumente auf einer Platte mit einem Text von etwa 15 Zeilen: die Satyros I. von den Olbiopoliten gewährte Proxenie und ein Vertrag derselben Olbiopoliten mit einer nun anderen Person – Leukon?“[44]. Derselbe bemerkte zu Recht, dass in Z. 9 auf dem Foto etwas anderes als der Name Λεύ[κων] zu lesen ist, was eine völlig andere Interpretation gestatten könnte. Zwar muss die Frage bis zu einer erneuten Prüfung des Steins offen bleiben, doch halte ich (nach dem ausgezeichneten Photo[45] zu urteilen) eine Lesung KATA E für viel wahrscheinlicher als KAI ΛΕΥ[46]. Was die historische Rekonstruktion angeht, könnte als alternativer Kandidat Satyros von Herakleia am Pontus, Bruder des Tyrannen Klearchos, in Frage kommen, der nach Klearchos' Tod im Jahre 352 v. Chr. für dessen Söhne Timotheos und Dionysios sieben Jahre die vormundschaftliche Regierung führte[47].

Man vergleiche ferner noch ein sehr interessantes Proxeniedekret aus Olbia, das jüngst auf Grundlage von Ju. G. Vinogradovs Archivmaterialien veröffentlicht worden ist[48]. In Z. 17–18 ist als Ehrenmaßnahme für Stephanos, Sohn des Alexandros, aus Smyrna sowie auch für seine Nachkommen der Zugang zu Rat und Volk nach Verrichtung von im überlieferten Text nicht näher genannten sakralen Angelegenheiten vorgesehen (ὑπάρχειν δὲ αὐτοῖς ἔ[φοδον ἐπὶ τὴν βουλὴν καὶ] / τὸν δῆμον πρώτοις μετὰ τ̣ὰ [ἱερὰ . . .). Von Vinogradov übernimmt der Autor die Ergänzung μετὰ τ̣ὰ [ἱερὰ καὶ βασιλικά]. Er tut dies, obwohl wir im pontischen und propontischen Raum keine Parallele für eine solche Wendung haben[49] und obwohl die angeführten Belege aus anderen Regionen der griechischen Welt (besonders aus Kleinasien) nicht später als Mitte des 3. Jhs. v. Chr. datieren[50]. Auf Grundlage dieser Rekonstruktion kommt man zur „historischen“ Schlussfolgerung, dass durch τὰ βασιλικά die „königlichen

anderes als eine Arbeitshypothese sein will“. Von einer solchen Arbeitsmethode sind viele Publikationen Vinogradovs geprägt: Das momentane Bewusstsein des hypothetischen Charakters seiner Argumentation hindert den Autor nicht, im Weiteren die „historische Realität“ mit Sicherheit zu rekonstruieren. Es ist nur zu bedauern, dass einige Fachleute seine Rekonstruktionen auch in letzter Zeit ohne weiteres akzeptieren; siehe z.B. RUSJAEVA 2001, 70; vgl. RUSCU 2008, 81.

[44] JAJLENKO 2000/2001, 229 (vgl. DERS. 2000, 188/9). Im 3. Jh. v. Chr. kennen wir eine Inschrift aus Mesambria – IGBulg I² 307 = MORETTI 1976, 135-139, Nr. 123 –, die einen fragmentarisch überlieferten Proxeniebeschluss (Z. 1-16) sowie einen noch fragmentarischeren Vertrag mit König Sadalas (Z. 17-21) enthält. Die Forschungsdiskussion zu diesem Dokument insgesamt sowie zu seinem genauen Entstehungsdatum bleibt m. E. umstritten und ist zu komplex, um an dieser Stelle vertieft zu werden.

[45] VINOGRADOV 1997a, Taf. 35, 1. Die Zeichnung daneben (Taf. 35, 2) zeigt, was der Autor sehen wollte und nicht, was auf dem Stein wirklich steht.

[46] JAJLENKO 2000/2001, 229 ergänzt κατὰ ε[ὔνοιαν (?) Σάτυρος]. Dazu vgl. zu Recht die Bemerkung von A. Avram in SEG 51, 971: „... in this context, κατὰ ε[ὔνοιαν could hardly be paralleled ...“.

[47] Vgl. RE II A1 (1921) 224 (FLUSS). Dazu JAJLENKO 2000/2001, 229.

[48] IVANTCHIK 2007, Text der Inschrift auf S. 100 (dazu Photo).

[49] Derzeit kenne ich 162 Proxeniedekrete der griechischen Gemeinschaften im Pontos- und Propontosraum. Zwar sind viele von diesen nur fragmentarisch überliefert, doch ist bemerkenswert, dass die Wendung μετὰ [...] τὰ βασιλικά niemals bezeugt ist.

[50] Dies bemerkte IVANTCHIK 2007, 107 selbst: „En tout cas, son utilisation dans notre décret reste un cas unique dans le monde grec après le milieu du IIIe s. a.C.“.

Angelegenheiten" des Skiluros gemeint sind[51]. So erhält man ein weiteres fiktives Argument für die Theorie des skythischen „Protektorats" über Olbia[52].

Es ist also festzuhalten, dass die vielfach fragmentarische Überlieferung von Proxeniedekreten und die daraus resultierenden erheblichen Rekonstruktionsvarianten ein großes methodisches Problem darstellen.

IV. *Bemerkungen zu den Proxeniedekreten*

IV.1. *Zusammenstellung*

Die erste Aufgabe meiner Untersuchung war die Zusammenstellung aller veröffentlichten Proxeniedekrete griechischer Städte an der Schwarzmeerküste. Derzeit sind mir 151 Belege bekannt[53]: einer aus Apollonia, 15 aus dem Bosporanischen Reich, 40 aus Chersonesos, zwei aus Dionysopolis, 12 aus Histria, 15 aus Kallatis, 10 aus Mesambria, einer aus Nikonion, neun aus Odessos, 40 aus Olbia, vier aus Sinope, einer aus Tomis[54] sowie eine Politieverleihung aus Tyras. Schon diese Zahlen sprechen für die hervorragende Rolle Olbias als bedeutendstem Handelszentrum dieser Region. Bereits Herodot erwähnt die Stadt ja als Mittelpunkt der ganzen skythischen Seeküste (Hdt. IV, 17), ein Umstand, der die Schlüsselrolle dieser Siedlung als Handelspartner mit dem „Skythenland" unterstreicht[55]. Dagegen erkennt man den unbedeutenden Status von Tomis in der vorrömischen Zeit. Eigentlich war es bis zur Mitte des 3. Jhs. v. Chr. noch ein *emporion*[56], wodurch seine Abhängigkeit von Histria und Kallatis in klassischer und frühellenistischer Zeit zu erklären wäre. Als Metropole des linken Pontos erreichte die Stadt erst in den ersten Jahrhunderten n. Chr. ihre historische

[51] „Affaires royales" – Ebd., 109. Auf Grundlage der Paläographie wurde die Inschrift in die 2. Hälfte des 2. – Anfang des 1. Jhs. v. Chr. datiert. Wenn man die unbegründete Ergänzung [καὶ βασιλικά] akzeptiert, verwundert daher die Eifrigkeit des Autors, Mithradates VI. Eupator als Möglichkeit auszuschließen: „Comme Mithridate, dont le nom est le premier à venir à l'esprit, est exclu *pour des raisons chronologiques* (kursiv V. Cojocaru), la seule réponse possible est qu'il s'agit ici du roi scythe Skilouros" (Ebd.). Man vergisst, dass sogenannte „raisons chronologiques" keinen sicheren *terminus post quem non* haben.

[52] Mit dem sogenannten skythischen „Protektorat" über griechische Städte der nordwestlichen Schwarzmeerküste beschäftigte ich mich ausführlich bei anderer Gelegenheit, was eine Vertiefung der Diskussion an dieser Stelle unnötig macht – siehe COJOCARU 2007; vgl. DERS. 2009a.

[53] Dazu noch 11 Dokumente aus der Propontis, die an dieser Stelle nicht berücksichtigt sind.

[54] Dazu eine interessante literarische Überlieferung – Ovid. *Ex Pont*. 4, 9, 101-104 (André): Nec mihi credideris: extant decreta quibus nos / laudat et inmunes publica cera facit. / Conueniens miseris et quamquam gloria non sit, / proxima dant nobis oppida munus idem.

[55] Wie noch einige Ehrendekrete aus der römischen Kaiserzeit ganz deutlich zeigen, z.B. IosPE I² 40 u. 79. Einen neueren Kommentar dieser Denkmäler boten zuletzt HEINEN 2009 sowie COJOCARU 2009b.

[56] Memnon (FGrHist III B, F. 13 [21], S. 347-348): Οὐ πολλῷ δὲ ὕστερον χρόνῳ πόλεμος ἀνερράγη Βυζαντίοις πρὸς Καλλατιανούς... καὶ πρὸς Ἰστριανοὺς περὶ Τόμεος τοῦ ἐμπορίου, ὃ τοῖς Καλλατιανοῖς ὅμορον ἦν, μονοπώλιον τοῦτο διανοουμένων κατασκευάσαι τῶν Καλλατιανῶν. Für eine breitere Diskussion über diese Episode, mit weiterer Literatur, siehe VINOGRADOV 1997b, 41–44; AVRAM 1999, 26–32; RUSCU 2002, 150–155.

Blütezeit und war eine beliebte Wahlheimat für zahlreiche Fremde[57]. Dennoch setzten die Tomitaner – ebenso wie andere griechische Gemeinschaften der westlichen und südlichen Schwarzmeerküste – unter römischer Herrschaft keine Proxeniebeschlüsse auf[58].

An der nördlichen Schwarzmeerküste spricht meiner Meinung nach der Mangel an Belegen aus Tyras ganz deutlich dafür, dass diese Siedlung vor allem als Transitzentrum für den Handel mit anderen pontischen und außerpontischen Poleis fungierte[59]; also nur als „Raststätte" für „les étrangers de passage". Im Grunde genommen kennen wir aus vorrömischer Zeit nur ein Ehrendekret aus dieser Polis[60]. Dagegen überrascht zunächst vielleicht die große Zahl der Proxeniedekrete in Chersonesos Taurike. Jedoch ist von nicht geringer Bedeutung, dass mehr als drei Viertel dieser Belege (genauer 32 von 40) aus römischer Zeit stammen. Legen wir eine diachrone Perspektive an, so datiert der erste Beleg – eine Atelie aus Olbia für einen Sinoper – ins zweite Viertel des 5. Jhs. v. Chr.[61]. Der letzte datierbare Beleg ist eine Politie aus Tyras, aus den Jahren 211-217 n. Chr., für einen gewissen Valens, Sohn des Philokalos, aus dem Bosporanischen Reich[62].

Nunmehr kommen wir zu einem Charakteristikum der Proxenie im nordponischen Raum, das schon lange bemerkt worden ist: Im Umkreis des Schwarzen Meeres ist diese Institution besonders lange lebendig geblieben[63]. Hier kennen wir die spätesten außerdelphischen Belege, besonders die chersonesischen

---

[57] Vgl. in dieser Hinsicht meine früheren Bemerkungen – COJOCARU 2009, mit weiteren Literaturangaben.

[58] Einen solchen Beschluss hätten sie gerade für Ovid bestimmen können, siehe oben Anm. 54.

[59] In diesem Sinne steht uns ein ganz deutlicher epigraphischer Hinweis zur Verfügung – Nilos aus Tyras wurde für Verdienste um nach Olbia fahrende Kaufleute aus Tomis geehrt (ISM II 5). Wie schon MINNS 1913, 445 mit Recht bemerkte, war das Interesse an Tyras hauptsächlich kommerziell und weniger politisch ausgerichtet. Außerdem muss man im Fall von Tyras in stärkerem Maß mit dem Zufall der Fundüberlieferung rechnen. Ein Vergleich mit den nächsten Nachbarpoleis – im Westen und Osten – ist sehr lehrreich. Während aus Histria bisher 472 und aus Olbia sogar ca. 550 Steininschriften veröffentlicht worden sind, kennen wir aus Tyras nicht mehr als 60 Dokumente dieser Art. Als Erklärung für diesen gewaltigen Unterschied vermute ich, dass viele antike Inschriftensteine bei der Errichtung der mittelalterlichen Festung als Baumaterial wiederverwendet wurden. Außerdem sind die antiken Kulturschichten auf dem Areal der Festung, die etwa zwei Drittel des römischen Tyras überdeckt, noch nicht systematisch untersucht worden.

[60] Eine Ehreninschrift des 3. Jhs. für einen gewissen Autokles, veröffentlicht von VINOGRADOV 1999 [= SEG 49, 1051].

[61] NIKITINA 1975, 134 meint, dass der Geehrte kein Proxenos der Olbiopoliten war. Dennoch halte ich es für sinnvoll, diese Atelieverleihung im Rahmen der Proxenieproblematik zu betrachten.

[62] Die Tatsache, dass der Geehrte nicht gleichzeitig auch eine Proxenie verliehen bekam, zeigt meiner Meinung nach ganz deutlich, dass diese Institution in Tyras kaum eine Tradition hatte. Ferner spielte natürlich der Umstand eine Rolle, dass die Stadt Bestandteil der Provinz Moesia (seit Nero) bzw. Moesia Inferior (seit Diokletian) war. Die Verleihung der Politie noch am Anfang des 3. Jhs. zeugt – wie im Fall Olbias und Chersonesos' – von einer gewissen Autonomie auch im Bereich der Außenpolitik, die für die Städte der westlichen und südlichen Schwarzmeerküste schon lange nicht mehr in Frage kam.

[63] Schon lange und oftmals in der Literatur angemerkt. Siehe z.B. GSCHNITZER 1973, 639-640.

Dekrete der Kaiserzeit, vor allem des 2. Jhs., in denen προξενίας πολιτεία verliehen wird[64]. Seinerzeit erklärte A. Wilhelm diese Tatsache folgendermaßen: „An den Rändern der hellenistischen Welt wird die Proxenie im Dienste geschäftlicher Beziehungen wichtiger geblieben sein“[65]. Hieran knüpfen etwa auch die Erklärungen von Ph. Gauthier[66] und R. Haensch an. Der letzte bemerkte mit vollem Recht, dass diese Städte in römischer Zeit aufgrund ihrer geographischen Situation noch ein gewisses Maß an Unabhängigkeit bewahrt hätten.[67]

IV.2. *Herkunftsorte*

Die Zusammenstellung erlaubt einen Überblick über die Herkunftsorte der Empfänger von Ehren- und Proxeniedekreten[68]. Wenn unsere Quellenkategorie für das 5. Jh. v. Chr. nur Angaben über innerpontische Beziehungen zwischen Olbia und Sinope liefert, sind ein Jahrhundert später die Kontakte pontischer Städte – untereinander oder mit den außerpontischen Poleis – ausgiebig belegt. Mit Athen, Byzanz, Chios, Kalchedon, Kos, Kremna in Paphlagonien, Milet, Mytilene, Orchomenos in Arkadien, Rhodos und Thasos steht uns mit Sicherheit eine unvollständige Liste der propontischen und ägäischen Staaten zur Verfügung, mit welchen die pontischen Hellenen kommerzielle sowie auch politische, kulturelle und religiöse Kontakte unterhalten haben. Oftmals ist leider der Herkunftsort der geehrten Personen unsicher[69] oder gar unbestimmt[70]. Das gezeichnete Bild kann man im 3. Jh. mit weiteren Beziehungen zu Poleis und Regionen wie Elea, Epidamnos, Karthago[71], Kyzikos, Paros und Thessalien ergänzen. In der 2. Hälfte des 2. Jhs. oder zu Beginn des 1. Jhs. ehren die Olbiopoliten Stephanos, Sohn des Alexandros, aus Smyrna[72]. Von einer noch

[64] Vgl. EBD., 661.

[65] WILHELM 1942, 59.

[66] GAUTHIER 1985, 147: „Née du développement des cités, vers le VIe siècle, l’institution meurt logiquement, mais seulement, lorsque disparaissent les cités indépendantes, dans le cours du Ier siècle avant notre ère, plus ou moins tôt ici et là”.

[67] HAENSCH 2005, 267 mit Anm. 42.

[68] Wenn ein Ehrendekret fragmentarisch überliefert ist, ist nicht immer zu entscheiden, ob dieses ein Proxeniebeschluss war. Ich meine besonders die Fälle, wenn auf Grundlage des erhaltenen Textes unklar ist, ob wir es bei dem Geehrten mit einem Fremden oder mit einem eigenen Bürger zu tun haben.

[69] Nur beispielsweise genannt: NO 14; CIRB 3.

[70] Z.B.: CIRB 117; BOLTUNOVA 1964, 136 (vgl. SEG 40, 623); NO 8; IGBulg I^{2} 308 novies; VINOGRADOV – TOLSTIKOV – ŠELOV-KOVEDJAEV 2002, 61, Abb. 2.

[71] Den Meinungen, dass Kalchedon besser als Karthago als Herkunftsort des in Histria geehrten Kaufmanns passt, kann ich nicht zustimmen. Siehe VINOGRADOV – ZOLOTAREV 1998, 379, Anm. 71 (es sei in dieser Inschrift Καρχηδόνιος statt Καλχηδόνιος geschrieben worden); vgl. AVRAM 2007, 85: „Puisque la confusion Καλχηδόνιος (Χαλχηδόνιος)/Καρχηδόνιος est attestée par ailleurs (autant dans des sources littéraires que dans certaines inscriptions) et au vu du caractère étrange de la présence d’un Carthaginois à Istros vers 200 av. J.-C., j’estime que la solution des savants russes est à retenir sans trop de réserves“. Trotzdem habe ich Vorbehalte gegenüber einer solchen Interpretation. Diese darzulegen, ist jedoch Aufgabe eines anderen Beitrages.

[72] Siehe oben Anm. 48. Ebenso ins 2. Jh. datieren ein Proxeniedekret aus Odessos für den Antiochier Hermeios (διατρίβων παρὰ βασιλεῖ / Σκυθῶν Κανιται – IGBulg I^{2} 41$_{3-4}$)

größeren Bedeutung und Intensität waren die innerpontischen Beziehungen, die im Fall von Chersonesos und teilweise von Olbia auch auf Grundlage der kaiserzeitlichen Proxenieurkunden zu verfolgen sind.[73] Die oben skizzierte Liste gewinnt noch mehr an Interesse, wenn wir sie mit Tabellen mit den Herkunftsorten der belegten ‚Fremden' in allen Inschriftenkategorien griechischer Städte der nördlichen und nordwestlichen Schwarzmeerküste vergleichen[74].

Die Diskussion zu den Herkunftsorten der Proxenoi könnte natürlich vertieft werden. An dieser Stelle beschränke ich mich auf die Bemerkung, dass die ersten Zeugnisse über Bewohner griechischer pontischer Poleis, **die außerhalb ihrer Herkunftsorte in Städten dieses Raumes belegt sind, etwa ein Jahrhundert früher als die ältesten Proxeniedekrete datieren[75]. Dabei darf man** nicht vergessen, dass die frühen Kontakte nur durch Keramikfunde bezeugt sind. Um ein vollständigeres Bild über die **Innen- und** Außenbeziehungen griechischer Pontusgemeinden zu erhalten, wäre es meiner Meinung nach erforderlich, auch Tabellen mit der Verbreitung auswärtiger Münzen und Amphorenstempel – und zwar gestaffelt nach jeder Siedlung und auf Basis des aktuellen Fundbestandes – zu erstellen[76].

IV.3. *Berufe und Status der Empfänger der Proxeniedekrete*

---

sowie ein weiteres aus Mesambria für einen thrakischen Asten (IGBulg I² 312). Zum Thema gehört m. E. auch der auf 45/4-42 v. Chr. datierte Beschluss für Μηνογένης / Ἀσκληπίδου (sic) Ἡραιῖτης καθησταμέ/νος ὑπὸ βασιλέως Θρᾳκῶν Σαδαλου / στρατηγὸς ἐπὶ τῆς προσχώρου (IGBulg I² 43$_{3-6}$).

[73] Trotzdem halte ich die frühere Schlussfolgerung von VINOGRADOV 1997b, 72 für zu kategorisch und für teilweise unbegründet: „Der Pontos Euxeinos verfügte durch seine geographischen Bedingungen über alle notwendigen Ressourcen für die normale Lebenstätigkeit eines politischen Organismus, d.h. er konnte sich völlig selbständig versorgen. Dazu konnte er als ein in sich abgeschlossenes Meeresbecken in bedeutenden größeren Maßstäben einen der wichtigsten Charakterzüge der griechischen Polis – ihre Autarkie – reproduzieren". Und wie soll man dann die zahlreichen Funde der ostionischen und attischen Importkeramik, der Amphorenstempel vieler ägäischer Staaten oder der *terra sigillata* aus dem römischen Westen erklären, die fast an der gesamten in der Antike besiedelten Schwarzmeerküste vorkommen? Wie verhält es sich mit Polyb. IV 38, 3-6 und den übrigen antiken Angaben über praktisch ununterbrochene Außenbeziehungen der pontischen Hellenen? Zu guter Letzt: Warum ehrt um 200 v. Chr. das „autarke" Histria sogar einen karthagischen Kaufmann für einen günstigen Getreideimport? Vgl. in gleichem Sinn meine früheren Bemerkungen, mit weiterer Literatur – COJOCARU 2009, Anm. 27.

[74] In einem breiteren Kontext vgl. COJOCARU 2009, Taf. II–III. Wichtig bleibt für das Weitere VINOGRADOV 1997b, passim.

[75] Ein Votivgraffito aus Histria von ca. 550-525 v. Chr., das vermutlich von einem Mann aus Tyras geweiht wurde – siehe SEG 46, 889. Vgl. auch einen Borystheniten in einem Privatbrief auf einer Bleitafel aus Phanagoreia (ca. 530-510 v. Chr.) – siehe SEG 48, 1024.

[76] Als Beispiel kann man die von SHERWIN-WHITE 1978, 238 angefertigte Tabelle mit der Verbreitung der Amphorenstempel von Kos anführen. Entsprechende Untersuchungen wurden auch für die pontischen Poleis durchgeführt. Solange aber Zehntausende von Amphorenstempeln noch unveröffentlicht sind (besonders im Fall von Olbia und Tyras), bleibt eine umfassendere und glaubwürdigere Rekonstruktion der Handelskontakte dieser Städte in hellenistischer Zeit praktisch unmöglich. Vgl. meine frühere Bemerkung zum IosPE III (unveröffentlichtes Corpus mit mehr als 40.000 Amphorenstempeln von der nördlichen Schwarzmeerküste) – COJOCARU 2004, 47, Anm. 140, mit weiterer Literatur.

Schon seit P. Monceaux' Werk von 1886 besteht ein allgemeines Bewusstsein dafür, dass die Frage nach den Motiven und Zielen, der Funktion und historischen Rolle der Proxenie in historisch und geographisch möglichst unterschiedlichen Regionen der griechischen Welt zu erforschen sei[77]. Für den pontischen bzw. nordpontischen Raum verstand man die Proxenie meist als eine wichtige Institution, welche die Entwicklung der innerpontischen und der überregionalen Handelskontakte gefördert hat. Tatsächlich beruht eine solche Annahme mehr auf einem *argumentum e silentio*. Ein- und Ausfuhrrecht einschließlich Asylie für Person und Sachen, und dies sowohl im Krieg als auch im Frieden, kommen in allen Proxenieurkunden zum Ausdruck. Deswegen sollte man sie m. E. nicht unbedingt nur als Hinweis auf Händler und Kaufleute verstehen[78]. Beispielsweise wird in Chersonesos ein Unbekannter aus Amisos als Stratege des Mithradates Eupator mit der Proxenie und weiteren Privilegien geehrt[79]. Noch früher bekam in Olbia der Architekt Epikrates, Sohn des Nikobulos, aus Byzantion die gleichen Rechte[80]. Odessos ehrt irgendwann im 2. Jh. v. Chr. Hermeios, Sohn des Asklepiodoros, aus Antiocheia, der als Berater des Skythenkönigs Kanites der Stadt hilfreich war[81]. Weiter unten werde ich noch auf T. Aurelius Calpurnianus Apollonides als Proxenos der Chersonesiten zu sprechen kommen. Dabei darf man nicht vergessen, dass oftmals nur der Herkunftsort bestimmt ist oder sogar dieser unbestimmt bleibt[82].

Die Personen, die in den griechischen Pontosgemeinden durch Proxeniebeschlüsse geehrt wurden, unterschieden sich sowohl im Beruf als auch im Status. Viele verfügten über einen gewissen Einfluss in ihrer Heimat, wo sie die Interessen ihrer neuen Wahlheimat unterstützten. Z. B. ist der Olbiopolite Ababos nicht nur „der Beste in seiner Heimat", sondern auch „an der Spitze der gesamten pontischen Bevölkerung" und sogar „zur Kunde der Augusti gelangt".[83] Entsprechend erscheint mir in dieser Hinsicht die Verallgemeinerung von Ph. Gauthier zu kategorisch: „(…) dans sa cité, le proxène est un simple particulier, qui agit pour son compte personnel, sans mandat ni privilège officiel (…)"[84]. Beispielsweise waren Nikias als Proxenos der Syrakusaner oder Alkibiades als Proxenos der Lakedaimonier keine „simples particuliers"[85]. Ferner wäre die Verleihung des athenischen Bürgerrechts an Sadokos, den Sohn des

[77] MONCEAUX 1886, 3; vgl. MAREK 1984, 4.

[78] Siehe oben Anm. 14–16. Auf diese Frage werde ich noch weiter unten zurückkommen.

[79] IosPE I² 349; vgl. SEG 52, 735.

[80] Syll.³ 707 = ISM I 65. Eine ausführliche Behandlung der umstrittenen Frage über die Herkunft dieses Beschlusses liegt bereits zum Druck vor – siehe COJOCARU 2009c.

[81] Siehe oben Anm. 72.

[82] Vgl. meine frühere Erörterung zum Status der „Fremden" in den griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens – COJOCARU 2009, Anm. 30-42.

[83] Ausführlicher siehe COJOCARU 2009b.

[84] GAUTHIER 1972, 25; vgl. DERS. 1985, 137: „Toujours accomplies à titre privé – les proxènes n'ont, en tant que tels, aucune position officielle dans leur cité –, des telles actions mettent en relief l'influence ou le crédit dont jouissaient parfois les proxènes dans la cité étrangère et illustrent en somme le rôle politique joué à l'occasion par certains d'entre eux".

[85] Vgl. in dieser Hinsicht schon MONCEAUX 1886, 132ff.

Thrakerkönigs Sitalkes, zu erwähnen[86]. Zudem sind auch die bosporanischen Spartokiden von Interesse[87], die eine bedeutende Rolle in den Beziehungen zwischen dem Bosporanischen Reich und Athen spielten[88]. Schon die Tatsache, dass Kopien der Ehreninschriften in die Heimatstädte der *proxenoi* geschickt wurden, konnte in den Herkunftsgemeinden als offizielle Anerkennung interpretiert werden[89]. Mit vollem Recht hat schon F. Gschnitzer bemerkt, dass in seiner eigenen Heimat die Pflichten eines Proxenos als Gastgeber auch als Rechte zu sehen sind: Denn auf der Grundlage seiner Proxeniepflichten durfte er sich in öffentliche Angelegenheiten einmischen, die ihn andernfalls nichts angingen[90]. Auf jeden Fall treffend ist m. E. folgende Formulierung von Ch. Marek: „Welcher Rang (in verschiedener Hinsicht) der Person des Proxenos beizumessen ist, muss jeweils einzeln geprüft werden"[91].

Über die *proxenoi* pontischer Poleis als „Botschafter" ihrer Zeit[92] und ihre bedeutende Rolle für die Beziehungen zwischen verschiedenen Städten habe ich bereits geschrieben[93]. Ebenso habe ich auch die Frage der Rechtsbeziehungen eines *proxenos* zu seiner „skythischen" Wahlheimat auf Grundlage des Isopolitievertrages zwischen Milet und Olbia untersucht[94]. Aus diesem Grund sei hier nur noch einmal betont: Solche Verträge machen meiner Meinung nach die ungewöhnliche Tatsache verständlich, dass bis heute aus den ionischen Apoikien an der Schwarzmeerküste kein Proxeniedekret für einen Milesier bekannt ist[95]. Denn in Olbia, Histria und anderen pontischen Tochterstädten könnten die Bürger von Milet – auf Grundlage der Isopolitieverträge – die gleichen Rechte und Pflichten wie die einheimischen Bürger innegehabt haben.[96] Desgleichen kenne ich aus dem nördlichen und westlichen Schwarzmeerraum für Milesier auch keine Beispiele aus anderen Inschriftgattungen, ein Umstand, der für mich schon schwieriger zu erklären ist und für den mir auch kein Erklärungsversuch in

[86] Thuk. 2,29,4; Arist., *Achar*. 145; vgl. Dem., *C. Lept*. 132 sowie Xen., *Anab*. 7,2,31.

[87] Dem., *C. Lept*. 29ff.; vgl. IG II.2, 653 = Syll.^{3} 370.

[88] Siehe hierzu die Diskussion bei HEINEN 2005 mit älterer Literatur.

[89] Beispielsweise IosPE I^2 79$_{33\text{-}37}$: διαπέμψα/σθαι δὲ καὶ τὸ ψάφισμα τοῦτο δι' ἐπιστο/^{35}λᾶς τοῖς Ὀλβιοπολειτᾶν ἄρχουσιν, ἵνα καὶ ἁ / πατρὶς αὐτοῦ τᾶς Βυζαντίων εὐνοίας πρὸς / τὸν ἄνδρα καὶ τειμᾶς αἴσθηται.

[90] GSCHNITZER 1973, 644.

[91] MAREK 1984, 130.

[92] Vgl. GSCHNITZER 1973, 640: „An das Konsulat, insbesondere das sog. Honorarkonsulat, unserer eigenen Zeit hat man immer wieder erinnert, mit Recht, obgleich man auch die Unterschiede nicht übersehen darf".

[93] COJOCARU 2009.

[94] EBD. mit weiterer Literatur.

[95] Im Fall Olbias siehe die gleiche Bemerkung bei VINOGRADOV 1997c, 76, Anm. 15: „Offensichtlich ist das Fehlen von olbischen Proxenien für Milesier gerade dadurch zu erklären"; vgl. DERS. 1989, 70, 170 Anm. 114.

[96] In gleichem Sinne siehe früher EHRHARDT 1987, 86f.: „Dies würde bedeuten, daß Bürger der Mutterstadt einen Rechtsanspruch darauf besaßen, in der Kolonie als Bürger leben zu können (und vice versa Kolonisten in Milet), sofern sie sich dort auf Dauer niederließen und das Bürgerrecht erwarben, indem sie sich der dafür vorgeschriebenen Prozedur unterzogen. Das potentielle Bürgerrecht hätte also jederzeit effektiviert werden können".

der Forschung bekannt ist[97].

IV.4. *Die Entwicklung der Formeln der Proxeniedekrete*

In seinem angesichts vieler Neufunde teilweise veralteten, aber immer noch benutzbaren Buch zu den griechischen Volksbeschlüssen[98] zitiert H. Swoboda ausgiebig Inschriften griechischer Städte der nördlichen und nordwestlichen Schwarzmeerküste, um die Form der Psephismen als „Teil des geistigen und politischen Lebens der Griechen“[99] zu erklären. Größtenteils entspricht die Entwicklung der Formeln der Volksbeschlüsse bzw. der Proxeniedekrete im pontischen Raum der allgemeinen Entwicklung in der griechischen Welt. Besonders gut lässt sich diese am Beispiel von Olbia verfolgen, wo uns eine umfangreichere Dokumentation zur Verfügung steht[100]. Deswegen begnüge ich mich an dieser Stelle damit, nur die Belege aus dieses Polis zu zitieren.

Die ältesten Belege aus dem 5. Jh. kennen kein Präskript und geben keinen Beweggrund für die Verleihung von Privilegien an. In der Regel nennen sie nur den Namen des Empfängers, seinen Heimatort und die verliehenen Privilegien[101]. Die Reihung Ὀλβιοπολῖ[ται] + der Name des Empfängers und Herkunftsort im Dativ + ἔ[δωκαν + die Privilegien im Akkusativ erscheint ab Anfang des 4. Jhs. als ein weiterer Schritt der oben erwähnten Entwicklung.[102] Schon im zweiten Viertel desselben Jahrhunderts ändert sich diese Formel folgendermaßen: Τύχηι Ἀγαθῆι. / Ὀλβιοπολῖται / ἔδωκαν Χαιριγένει / Μητροδώρου Μεσημ/βριανῶι αὐτῶι καὶ ἐκ/γόνοις + mehrere Privilegien im Akkusativ.[103] Zur selben Zeit kommt eine andere Variante auf, für die mir bislang keine genauen Parallelen bekannt sind: Ὀλβιοπολῖται + der Name des Empfängers, gefolgt von Proxenie und Politie im Akkusativ, + das Prädikat im Präsens (ποοῦνται [sic]) + κ[αὶ αὐτὸν καὶ] ἐγγόνους, gefolgt von Euergesie und Atelie, + ein neues Prädikat im Präsens (διδοῦσι) + πάντ[ων χρημάτων] mit Wiederholung καὶ αὐτῶι καὶ ἐγγόν[οις] und schließlich Ein- und Ausfahrt mit Ein- und Ausfuhrrecht sowie auch Asylie in Krieg und Frieden[104].

---

[97] Eine Erklärung für das Fehlen von öffentlichen Urkunden aus der klassischen Epoche findet man bei EHRHARDT 1987, 95: „Aus der klassischen Zeit ist nichts an Kontakten und politischen Beziehungen zwischen Milet und seinen Gründungen bekannt. Dies muß kein Zufall der Überlieferung sein, sondern kann sich daraus erklären, daß die Stadt als Ansprechpartner nicht interessant war“. Damit bleibt allerdings das „Schweigen“ der Grab- und der Privatinschriften insgesamt unerklärt.

[98] Vgl. eine frühere treffende Bemerkung von MÜLLER 1976, 11: „Dieser brillante Beitrag zur Erkenntnis des Wesens der griechischen Stadt ist auch heute nicht ersetzt, als Standardwerk gilt er weiterhin als kanonisch“.

[99] SWOBODA 1890, 1.

[100] Zu den früheren Untersuchungen siehe besonders NIKITINA 1975 129ff.; NOVIKOV 1983; VINOGRADOV 1989, 139, 146, 164, 168; DERS. 1997d, 176 Anm. 61; VINOGRADOV – KARYŠKOVSKIJ, 254, 256. Vgl. auch bereits LATYŠEV 1887, 233 u. 250.

[101] Ἰητροκλ/εῖ τῶι Ἑκα/ταίῳ Σιν/ωπῆι ἀτ/ελέη κα[ὶ]/ἐγγόν/[οις- - -] (NO 1), oder [. . .]δώρο Ἡρα[κλε/ώτηι αὐτῶι κ]αὶ χρήμ[ασιν] / . . . ἐσπλεῖγ / καὶ ἐκπλ[εῖγ] / καὶ αὐτὸς / καὶ χρήμα/τα (NO 2). Im letzten Fall bleibt die Ergänzung von NOVIKOV 1983, 266: [Ὀλβιοπο/λῖται. . .] als Antragsteller ganz hypothetisch.

[102] SEG 36, 616; vgl. NOVIKOV 1985, 22-23. Dazu NO 4.

[103] IosPE I^2 20 = Syll.^{3} 219; vgl. DUBOIS 1996, 40, Nr. 15.

[104] SEG 45, 1000 = VINOGRADOV 1997a, 516; vgl. SEG 51, 971.

Im 3. Jh. v. Chr. sind die Proxenieurkunden nach ihrer Formulierung kaum mehr von Ehreninschriften zu unterscheiden[105]. Dem vollständigen Präskript – mit Ἔδοξε βουλῆι καὶ δήμωι – folgt die ausführliche Begründung mit ἐπειδή, gefolgt von Privilegien und Zusatzprivilegien (ungewöhnlich früh für einen Proxenos). Schließlich wird in den Belegen späthellenistischer und römischer Zeit ein wachsender Einfluss der städtischen Magistrate spürbar, was mit einer Aristokratisierung des politischen Lebens in den griechischen Gemeinschaften dieser Zone erklärt worden ist[106]. So treten in der Präambel als Geber neben dem Rat und Volk noch die Archonten, die Synhedroi, die Prohedroi oder οἱ νομοφύλακες καὶ ὁ ἐπὶ τᾶς διοικήσεος ein[107]. Dazu kommt im Fall von Chersonesos ein Postskript mit den Mitgliedern des Rates und den Magistraten als Zeugen der Proxenie[108], die eine bessere rechtliche Absicherung des Dokuments gewährleisten sollten[109].

Die Entwicklung der Formeln der Proxeniedekrete im pontischen Raum kann an dieser Stelle aus Platzgründen nicht vertieft werden. Ich möchte mich daher auf zwei Besonderheiten beschränken: Zum einen verliehen die bosporanischen Spartokiden und ihre Söhne die Proxenie mit weiteren Privilegien, obwohl die Monarchen in der Regel keine *proxenoi* hatten[110]. Zum anderen ist für die Untersuchung des Themas nicht ohne Bedeutung, dass sich in der pontischen Welt zwei unterschiedliche Traditionen griechischer Gemeinwesen entwickelten – eine ionische (milesische) und eine dorische (megarische).

---

[105] Interessante Bemerkungen zum Thema bei GSCHNITZER 1994, 282–285; Vgl. früher GAUTHIER 1985, 132: «… les honneurs liés à la proxénie se seraient multipliés, devenant la raison d'être de l'octroi du titre».

[106] Zur Aristokratisierung des politischen Lebens der Städte Chersonesos und Olbia äußerte sich ganz eindeutig schon LATYŠEV 1885, 290; DERS. 1887, 163, 185, 215, 250. Für Olbia vgl. außerdem VINOGRADOV 1989, 223.

[107] Vgl. MAREK 1984, 133.

[108] Bezüglich dieser Bürger τῶν σφραγισαμένων entstand in der sowjetischen/russischen Historiographie eine ganze Diskussion – siehe jünger SAPRYKIN 1995, mit weiterer Literatur –, die noch nicht abgeschlossen ist.

[109] Eine gleichartige Aufzählung liegt in einem Volksbeschluss von Tyras aus der Severerzeit vor (IosPE I² 2). Interessante Bemerkungen findet man bei GSCHNITZER 1994, 289-293, mit der Schlussfolgerung auf der S. 293: „Man hat längst gesehen, daß sich in den Dekreten der Kaiserzeit die Formen des Protokolls breitmachen, die den Dekretformularen der älteren Zeit ganz fremd gewesen waren. … Da sich derselbe Übergang vom traditionellen Formular zur protokollarischen Fassung auch an den römischen Senats- und Gemeinderatsbeschlüssen feststellen läßt, ist wohl auch in diesem Punkt römischer Einfluß anzunehmen; dahinter aber steht wohl, im griechischen wie im römischen Bereich, eine veränderte Auffassung des Beschlußtextes: dieser wird nicht mehr wie bisher als ein normativer Text, gleichsam als ein Gesetz für den Einzelfall, angesehen, sondern als urkundliches Zeugnis über den Vorgang der Beratung und Beschlußfassung".

[110] Zwei weitere Ausnahmen bilden ein *proxenos* des paphlagonischen Dynasten Korylas (Xen., *Anab*. 5, 6, 11) sowie ein Proxeniedekret des karischen Dynasten Mausolos und seiner Frau Artemisia von etwa 357 v. Chr. (Labr. III, 2. Nr. 40. P. 39-40 [vgl. BE, 1973, Nr. 407]). Zum Thema siehe früher GSCHNITZER 1973, 666; vgl. MAREK 1984, 127, sowie VINOGRADOV – WÖRRLE 1992, 159–160 mit Anm. 3–4.

IV.5. *Verliehene Privilegien*

Die verliehenen Privilegien an die *proxenoi* im pontischen Raum bestätigen die allgemeine Entwicklung der Institution von einer Aufgabe bzw. einem lebenslänglichen und erblichen Amt zu einer Ehre im Sinne einer diplomatischen Höflichkeitsbezeigung[111]. Trotzdem kann ich einigen Fachleuten – wie z. B. J. Niesler[112] – nicht darin zustimmen, dass am Ende der Entwicklung nur noch ein bloßer Ehrentitel, eine reine Dekoration für Ausländer, übrig geblieben sei. Die Kombination von Proxenie und Bürgerrecht kennen wir in Olbia sowie auch im Bosporanischen Reich bereits im 4. Jh. v. Chr., als beide Rechte in dieser Zone noch keinesfalls ihren eigentlichen Sinn verloren hatten und noch nicht zu bloßen Auszeichnungen geworden waren.

Die Verbindung von Proxenie und Bürgerrecht bleibt in vielen Regionen der griechischen Welt mehr als ungewöhnlich; in Athen etwa wird sie grundsätzlich vermieden. Dagegen treten die beiden Rechte in den Proxenieurkunden aus der nördlichen und nordwestlichen Schwarzmeerküste fast immer zusammen in Erscheinung. Am interessantesten ist diese Kombination wohl im Fall von Chersonesos Taurike, einer dorischen *apoikia*, wo in kaiserzeitlichen Dekreten die προξενίας πολιτεία im Sinne eines den Ausländern üblicherweise verliehenen Ehrenbürgerrechtes zu verstehen ist[113]. Entgegen einem Deutungsversuch A. Wilhelms, aber F. Gschnitzer folgend, legt Ch. Marek dar, dass dieser Titel mit der delphischen Formel πολειτήα προξενίας ἢ τιμῆς ἕνεκεν verwandt ist. Zudem dürfte die delphische Wendung die Konstruktion προξενίας πολιτεία auch sprachlich erklären: Die Bedeutung wäre πολειτήα προξενίας ἕνεκεν[114]. Nach der aristotelischen Definition dient als Prüfstein des Bürgerrechts die Teilnahme an der Regierungsgewalt[115]. Aus dem wohlbekannten Psephisma zu den Rechtsbeziehungen zwischen Milet und Olbia[116] erfahren wir Folgendes: Wenn ein Milesier in Olbia bzw. ein Olbiopolite in Milet wünscht, an den Ämtern teilzuhaben, soll er zum Rat gehen, sich (in die Bürgerliste) eintragen lassen und (am passiven Wahlrecht) teilhaben, und er soll abgabenpflichtig sein, so wie die andern Bürger es sind[117].

---

[111] Ähnlich MAREK 1984, 142: „… die Proxenie habe sich mit der Zeit von einer Aufgabe zu einer Ehre gewandelt".

[112] NIESLER 1981, 1: „Früher oder später entwickelte sich die ursprüngliche Amts- oder Funktionsbezeichnung immer mehr in Richtung auf den bloßen Ehrentitel, um schließlich weitgehend zur reinen Dekoration für Ausländer zu werden".

[113] Vgl. GSCHNITZER 1973, 721.

[114] So MAREK 1984, 154. Vgl. NIKITINA 1978, 105 (ich übersetze): „… die Verleihung des Bürgerrechtes auf Grundlage der Proxenie (proxenisches Bürgerrecht) an jemanden, der schon früher die *isopolitie* erhielt, bildet einen deutlichen Hinweis auf den ehrenden Charakter der Proxenie in dieser Zeit".

[115] Arist., *Pol.*, 1261 a30–b6; vgl. 1278 a35–40. Ausführlich steht die Frage nach der Definition des Staatsbürgers ab 1275 a2–5 bis 1276 b15 zur Debatte. Vgl. SZANTO 1892, 66 (ohne genauen Hinweis).

[116] Milet I 3, 136 = Syll.^{3} 286 = SEG 38, 982; vgl. SCHMITT 1969, Nr. 408.

[117] Ich folge der Übersetzung von BRODERSEN – GÜNTHER – SCHMITT 1996, 61f., Nr. 269. Vgl. eine wichtige Nuancierung bei MÜLLER 1976, 34, Anm. 22: „…ἐὰν δὲ θέλῃι (sc. der potentielle Neubürger) τιμουχιῶμ μετέχειν, ἐπὶ βουλὴν ἐπίτω καὶ ἀπογραφεὶς μετεχέτω καὶ ἔστω ἐντελής, καθάτι καὶ οἱ ἄλλοι πολῖται εἰσίν gilt in dieser Präzisierung

Sehr lehrreich für die Entwicklung der Kombination von Proxenie und Politie ist ein Beleg aus der Zeit des Tiberius oder eines späteren Kaisers der iulisch-claudischen Dynastie[118], bei dessen weiterer Erörterung ich mich auf eine frühere Interpretation von F. Gschnitzer stütze[119]: „Die Byzantier ehren einen Bürger von Olbia u.a. durch Verleihung des Bürgerrechts. Das Dekret spricht zunächst von seinem Vater (Z. 4ff.): er habe den Byzantiern in öffentlichen Angelegenheiten schon oft geholfen, namentlich aber sich der Seefahrer angenommen, die nach Olbia kommen. Dann heißt es weiter (Z. 10ff.), dem Geehrten selbst bezeugten alle Reisenden, dass er von seinem Vater wie das andere, so auch τὰν ποτὶ τὸν δᾶμον εὔνοιαν καὶ προξενίαν übernommen habe. Man denkt zunächst wohl an eine ererbte Proxenie im alten Sinne des Wortes. Aber dagegen spricht nicht nur die enge Verbindung εὔνοιαν καὶ προξενίαν, sondern auch die Beobachtung, dass dem Wortlaut nach die προξενία des Sohnes offenbar nichts anderes ist als ein knapper Ausdruck für die vorher ausführlicher umschriebenen Dienste, die schon der Vater den Byzantiern erwiesen hat: im Zusammenhang mit den Verdiensten des Vaters aber ist von der Proxenie nicht die Rede. Weder der Vater noch der Sohn dürften also Proxenoi im Rechtssinne gewesen sein[120], obwohl sie sich der Fremden in ähnlicher Weise annahmen wie einst die *proxenoi*; gerade dass man ihre Tätigkeit gelegentlich noch προξενία nennt, aber nicht mehr die Verleihung des Titels Proxenos daran knüpft (die in diesem Raum, wie andere Texte bezeugen, damals noch möglich gewesen wäre), dürfte deutlich machen, dass man von der Proxenie als einer amtsähnlichen, in ihren Rechten und Pflichten definierbaren Stellung, die in jedem Fall in aller Form verliehen werden musste, keine klare Vorstellung mehr hatte". Ganz treffend finde ich in diesem Zusammenhang eine Bemerkung von Ph. Gauthier: „Au fur et à mesure que l'évolution du monde politique affecte les cités, la proxénie – comme la plupart des institutions – prend la couleur du temps et s'adopte aux nouvelles dimensions de l'oikuménè : tout en gardant le même sens, elle ne joue plus le même rôle"[121].

Ein weiteres Thema betrifft die Enktesis, das Recht, Grund und Boden zu erwerben, eines der häufigsten Privilegien der Proxenie in der griechischen Welt, das aber im pontischen Raum ganz selten bezeugt ist. In einer Anmerkung zu seiner grundlegenden Studie zum Immobilienerwerb durch Nichtbürger in der klassischen und hellenistischen Polis machte auch D. Hennig vorsichtig auf „das

allein für Olbia, wie allein schon die von Olbia ausgehende Formulierung der Vertragsurkunde und die Erwähnung der τιμουχίαι zeigt … Für das Verfahren in Milet wird nur summarisch festgehalten, daß es entsprechend ablaufen solle (Z. 20-24), doch ist man hierdurch nicht berechtigt, die Einzelheiten des Verfahrens zu übertragen, und es ist nicht statthaft, die Bestimmungen des Vertrages zur Erklärung des Einbürgerungsvorganges in Milet heranzuziehen …".

[118] IosPE I² 79.

[119] GSCHNITZER 1973, 662f. Vgl. eine jüngste ausführlichere Behandlung dieser Inschrift bei COJOCARU 2009b.

[120] Dagegen MAREK 1985, 75: „Sowohl für den Vater als auch für den Sohn steht fest, dass sie eine Aufgabe zur Betreuung der Kaufleute erfüllten und zugleich Proxenoi waren". Dazu vgl. oben Anm. 7. Für meine frühere Meinung siehe COJOCARU 2009b.

[121] GAUTHIER 1985, 148.

bisherige (und vielleicht nur zufällige) Fehlen der Enktesis in Proxeniedekreten der griechischen Schwarzmeerstädte Olbia …, Chersonesos und Pantikapaion“[122] aufmerksam. Ein Erklärungsversuch von J. Pečirka, diese Besonderheit mit den landwirtschaftlichen Verhältnissen in jenen Gebieten zu erklären[123], wurde zu Recht von Ph. Gauthier abgelehnt[124]. Dieser unterstreicht den potentiellen Charakter einiger an einen Proxenos verliehener Privilegien wie πολιτεία, ἔγκτησις γῆς καὶ οἰκίας u.a. Außerdem sei hier bemerkt, dass durch eine jüngst veröffentlichte Inschrift die Enktesis nunmehr auch in Olbia sicher nachgewiesen ist[125]. Für das Bosporanische Reich waren drei diesbezügliche Belege schon seit längerer Zeit bekannt.[126]

Schließlich seien hinsichtlich der verliehenen Privilegien noch ein paar Worte zu einer in Chersonesos gefundenen und 1995 publizierten Proxenieurkunde für T. Aurelius Calpurnianus Apollonides, Finanzprocurator von Moesia inferior, und seine Frau Aurelia Paulina gesagt[127]. Obwohl die Diskussion zu diesem Dokument schon umfangreich ist, sind meiner Meinung nach einige Aspekte noch nicht hinreichend berücksichtigt worden. Die Erstherausgeber meinten, dass die Politie mit weiteren politischen Rechten für einen römischen Machthaber keine praktische Bedeutung gehabt habe[128]. Sie gehen sogar so weit, das Recht auf Ein- und Ausfahrt mit Asylie für Person und Habe in Krieg und Frieden als rhetorisch aufgebauscht und sachlichen Unsinn zu betrachten[129]. Ju. G. Vinogradov äußerte, wenngleich weniger kategorisch, eine ähnliche Meinung[130]. Überzeugender erscheint mir dagegen die Position von R. Haensch: Obwohl eine solche Ehre für Calpurnianus Apollonides keine praktische Bedeutung mehr gehabt haben könne, sei die Proxenie in Chersonesos im Jahre 173/4 n. Chr. keine tote Tradition gewesen[131].

Im oben besprochenen Zusammenhang sei mir erlaubt, einen viel früheren Beleg anzuführen. Aus der „Varia Historia“ (12, 61) von Claudius Aelianus[132] erfahren wir, dass die Thurier (um 380 v. Chr.) beschlossen haben, der Wind Boreas solle ein Mitbürger sein (ἐψηφίσαντο εἶναι τὸν ἄνεμον πολίτην). Dazu bekam die Gottheit ein Haus, ein Stück Land und wurde jährlich durch ein

[122] HENNIG 1994, 308, Anm. 11.

[123] PEČIRKA 1992.

[124] BE (1993) 372.

[125] IVANTCHIK 2007. Früher vermutete man dieses Privileg in einem Proxeniedekret aus Olbia, das auf ca. 440 v. Chr. datiert wurde – SEG 47, 1180$_{7-9}$: καὶ ἀτε̣[λέ]/ας καὶ γῆ̣[ς ἔγκ]/τ[ησιν εἶναι…]. Zur unsicheren Rekonstruktion dieser Inschrift sowie zu ihrer unbegründeten Deutung habe ich mich bereits geäußert – siehe COJOCARU 2009.

[126] ŠELOV-KOVEDJAEV 1985, 59-60, mit Anm. 18 (389/8-311/10 v. Chr.); VINOGRADOV – TOLSTIKOV – ŠELOV-KOVEDJAEV 2002, 69 (389/8-349/8 v. Chr.); SEG 40, 623 (ca. 300 v. Chr.).

[127] SEG 45, 985 = AE (1996) 1359.

[128] ANTONOVA – JAJLENKO 1995, 83.

[129] EBD.

[130] VINOGRADOV 1996, 60, Anm. 30.

[131] HAENSCH 2005, 266.

[132] Zitiert schon bei GAUTHIER 1985, 175.

neueingerichtetes Fest gefeiert: Für uns Moderne ein Unsinn; für die alten Griechen eine lebenswichtige Frage. In diesem Kontext frage ich mich, ob auch die Wendung ἔκπ[λους] καὶ εἴσπλους im Fall der Söldner von Phanagoreia[133] nicht unbedingt als praktisches Privileg[134], sondern als Bemühung der Stadt um mehr Unabhängigkeit aufzufassen ist. Man könnte hier m. E. das Recht auf Aus- und Einfahrt verwenden – gleichwie die Chersonesiten im Jahre 173/4 n. Chr. –, um die Autonomie der städtischen Gemeinschaft ausdrücklicher zu unterstreichen. Dann müsste man auch nicht – wie Ph. Gauthier – vom potentiellen Charakter der Politie für die phanagoreischen Söldner sprechen[135]. Zudem wäre es bemerkenswert, dass sich gerade Phanagoreia im Jahre 63 v. Chr. als erste bosporanische Polis gegen Mithradates erhob[136] und kurz danach von Pompeius mit der Freiheit und Selbstständigkeit beschenkt wurde[137].

V. *Schlussbemerkungen*

Nach dieser einführenden Darstellung der Proxeniedekrete griechischer Städte Skythiens und Kleinskythiens sei hier betont, dass das Bild ohne eine Ausweitung der Untersuchung auf den ganzen pontischen Raum und ohne eine breite Vergleichsgrundlage aus mittelmeerischen Staaten, wie beispielsweise Athen, Kos, Rhodos oder Delos, zwangsläufig unvollständig und skizzenhaft bleiben muss. Jede weitere Behandlung des Themas sollte sinnvollerweise von zwei Voraussetzungen ausgehen: erstens von gründlichen Kenntnissen sowohl der westeuropäischen als auch der osteuropäischen Historiographie; zweitens vom Bewusstsein dafür, dass der Schwarzmeerraum einen integralen Bestandteil der griechisch-römischen Welt bildete. Meine weiteren Forschungen zu diesem Thema werden, wie ich hoffe, zu einer monographischen Arbeit über „Die Proxenie in griechischen Gemeinwesen des pontischen Raums“ führen.

Momentan aber sei mir erlaubt, als Abschluss nur ein Zitat aus dem Buch „Antike am Rande der Steppe“ von Heinz Heinen anzuführen: „Obwohl vieles in

---

[133] VINOGRADOV – WÖRRLE 1992, 160, Z. 11–12. Für eine frühere kollektive Verleihung des Bürgerrechts im Nordschwarzmeerraum steht uns mit Macrobius (Sat. I, 11, 33) zusätzlich eine literarische Bestätigung zur Verfügung: „Borysthenitae obpugnante Zopyrione servis liberatis dataque civitate peregrinis et factis tabulis novis, hostem sustinere potuerunt“.

[134] Siehe eine komplexe Diskussion bei VINOGRADOV – WÖRRLE 1992, 166f., mit der Schlussfolgerung auf S. 167: „… man kann nur fragen, ob den Söldnern Phanagoreias die Option offen bleiben sollte, auf die Aktivierung des Bürgerrechts zunächst zu verzichten, abzureisen und später zurückzukommen, oder ob es Gründe gab, die ihnen auch als πολῖται ein ausdrückliches Aus- und Wiedereinreiserecht erstrebenswert erscheinen ließen“.

[135] BE (1993), 377, S. 521f.: „J’adopterais plus volontiers une autre interprétation. A mon avis, ainsi que le montre le dernier privilège concédé (le droit d’embarquer et de débarquer), les soldats honorés sont restés des étrangers, du moins à court terme et pour la plupart d’entre eux. Je croirais que comme à Lilaia … la *politeia* potentielle fut accordée, à Phanagoreia, par la cité reconnaissante à un corps de garnisaires qui était sur le point de partir“.

[136] Appian, *Mithr*. 108. 113. 120. Vgl. GAJDUKEVIČ 1971, 321.

[137] Appian, *Mithr*. 113. Vgl. GAJDUKEVIČ 1971, 322.

meinem Beitrag nur angedeutet werden konnte, so hoffe ich doch, den nördlichen Pontos als einen faszinierenden Raum und eine große Forschungsaufgabe vor Augen gestellt zu haben. Es wäre doch schade, wenn die heutigen Altertumswissenschaftler weniger neugierig wären als Herodot, der *pater historiae* und erste große Darsteller der Begegnung von Griechen und Skythen"[138].

VERZEICHNIS DER ZITIERTEN LITERATUR

1. *Corpora, Sammelbände, Zeitschriften*[*]

ACSS	Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden/New York.
ADSV	Antičnaja drevnost' i srednie veka. Sbornik statej po istorii drevnego mira i srednich vekov. Sverdlovsk [Ekaterinburg].
ArchKiew	Archeolohija. Nacional'na Akademija nauk Ukraïny, Instytut archeolohiï. Naukovyj žurnal. Kiew.
AWE	Ancient West & East. Ed. by G. TSETSKHLADZE. Leiden.
BE	Bulletin épigraphique, in: RÉG, 1888 sqq.
CIG II	A. BOECKH (Hg.), *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Bd. II, Berlin 1843.
CIRB	V. V. STRUVE [u.a.] (Hgg.), *Corpus inscriptionum Regni Bosporani – Korpus bosporskich nadpisej*, Moskau/Leningrad 1965.
ECCE	V. COJOCARU (Hg.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iaşi 2005.
IGBulg I²	*Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. I². Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Editio altera emendata, edidit G. MIHAILOV. Sofia 1970.
IosPE I, I²	*Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Bd. I: *Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae aliorum locorum a Danubio usque ad Regnum Bosporanum*, edidit V. V. LATYŠEV. St. Petersburg 1885; Bd. I² (mit Korrekturen und Ergänzungen). St. Petersburg 1916 (ND Hildesheim 1965).
ISM I, II, III	*Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae*. Bd. I: *Histria şi împrejurimile*, hrsg. von D. M. PIPPIDI, Bukarest 1983; Bd. II: *Tomis şi teritoriul său (Tomis et territorium)*, hrsg. von I. STOIAN (Register von A. Suceveanu), Bukarest 1987; Bd. III: *Callatis et son territoire*, hrsg. von A. AVRAM, Bukarest/Paris 1999.
Milet I 3	*Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, hrsg. von. TH. WIEGAND, H. III: Das Delphinion in Milet, von G. KAWERAU – A. REHM, unter Mitwirkung von F. F. HILLER VON GAERTRINGEN [u. a.], Berlin 1914.
NO	T. N. KNIPOVIČ – E. I. LEVI (Hgg.), *Nadpisi Ol'vii (1917–1965)*. Leningrad 1968.
NTSJI	Naučnye trudy Sverdlovskogo juridičeskogo instituta. Sverdlovsk.
PS	Ju. G. VINOGRADOV, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, hrsg. in Verbindung mit HEINZ HEINEN, Mainz 1997.
RE	Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (1894-1980).

[138] HEINEN 2006, 78.

[*] Außer den Zeitschriftensiglen, die den Konventionen der Année philologique folgen.

SEG Supplementum Epigraphicum Graecum (1923 sqq.).
Syll.[3] DITTENBERGER, W. (Hg.): Sylloge inscriptionum Graecarum. 3. Aufl. bearb. von F. HILLER VON GAERTRINGEN [u.a.]. Leipzig Bd. I (1915), Bd. II (1917), Bd. III (1920), Bd. IV (1921–1924) (Nachdruck Hildesheim 1960).

2. *Weitere zitierte Literatur*

ANTONOVA, JAJLENKO 1995 - I. A. Antonova, V. P. Jajlenko, *Chersones, Severnoe Pričernomor'e i Markomanskie vojny po dannym chersoneskogo dekreta 174 g. n.ė. v čest' Tita Avrelija Kal'purniana Apollonida (Chersonesos, die nördliche Schwarzmeerküste und die markomanischen Kriege nach den Angaben des chersonesischen Ehrendekretes für Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides)*, VDI (1995), H. 4, 58–86.

AVRAM 1999 - A. Avram, *Histoire politique de Callatis aux époques classique et hellénistique. 1. Depuis la fondation jusque vers le milieu du IIIe s. av. J.-C.*, in ISM III, 22–32.

AVRAM 2007 - A. Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisié*, Dacia N.S. 51 (2007), 79–132.

BLAVATSKAJA 1952 - T. V. Blavatskaja, *Zapadnopontijskie goroda v VII-I vv. do n.e. (Die westpontischen Städte vom 7. bis 1. Jh. v. u. Z.)*, Moskau 1952.

BOLTUNOVA 1964 - A. I. Boltunova, *Prokseničeskij dekret iz Anapy i nekotorye voprosy istorii Bospora (Proxeniedekret aus Anapa und einige Fragen der Geschichte von Bosporos)*, VDI (1964), H. 3, 136–149.

BONGARD-LEVIN 1997 - G. M. Bongard-Levin 1997 (Hg.), *Skifskij roman (Scythian Novel)*, Moskau 1997.

BRAŠINSKIJ 1963 - I. B. Brašinskij, *Drevnejšaja ol'vijskaja proksenija (Die älteste Proxenieinschrift aus Olbia)*, SA (1963), H. 3, 191–196.

BRAŠINSKIJ 1970 - I. B. Brašinskij, *K interpretacii bosporskoj proksenii IOSPE II,1 (Zur Interpretation der bosporanischen Proxenie-Inschrift IosPE II,1)*, Klio 52 (1970), 41–47.

BRODERSEN, GÜNTHER, SCHMITT 1996 - K. Brodersen, W. Günther, H. H. Schmitt, *Historische griechische Inschriften in Übersetzung, Bd. II: Spätklassik und früher Hellenismus (400-250 v.Chr.)*, Darmstadt 1996.

BUSOLT, SWOBODA 1920–1926 - G. Busolt, *Griechische Staatskunde*, [3]München (Erste Hälfte: Allgemeine Darstellung des griechischen Staates [1920]; Zweite Hälfte: *Darstellung einzelner Staaten und der zwischenstaatlichen Bezihungen, bearbeitet von*. H. Swoboda [1926]).

COJOCARU 2003 - V. Cojocaru, *Evocare Ju. G. Vinogradov (Nachruf Ju. G. Vinogradov)*, ArhMold 23–24 (2003), 349–352.

COJOCARU 2004 - V. Cojocaru, *Populaţia zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI–I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice (Die Bevölkerung der nördlichen und nordwestlichen Schwarzmeerküste vom 6. bis 1. Jh. v.Chr. auf Grundlage des Inschriftenmaterials)*, Iaşi 2004.

COJOCARU 2007 - V. Cojocaru, *Despre aşa-numitul „protectorat" scitic asupra oraşelor greceşti nord-vest pontice (Über das sogenannte skythische „Protektorat" über griechische Städte der nordwestlichen Schwarzmeerküste)*, Peuce (S.N.) 3-4 (2007), 109–120.

COJOCARU 2009 - V. Cojocaru, *'Fremde' in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n.Chr. Forschungsstand und Perspektive*, in: A. Coşkun [*et al.*] (Hgg.), *Zwischen Freundschaft und kultischer Verehrung. Formen und Wandel grenzüberschreitender Zugehörigkeit in der Antike*, Frankfurt am Main 2009, 143–172.

COJOCARU 2009a - V. Cojocaru, *Zum Verhältnis zwischen Steppenbevölkerung und griechischen Städten: Das 'skythische Protektorat' als offene Frage*, Tyche 23 (2009), (im Druck).

COJOCARU 2009b - V. Cojocaru, *Von Byzantion nach Olbia: Zur Proxenie und zu den Außenbeziehungen auf der Grundlage einer Ehreninschrift*, ArhMold 32 (2009), (im Druck).

COJOCARU 2009c - V. Cojocaru, *Noch einmal zur Herkunft des Ehrenbeschlusses für Epikrates, Sohn des Nikobulos (Syll.³ 707 = ISM I 65)*, Acta Musei Varnaensis 8 (2009), (im Druck).

DUBOIS 1996 - L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genf 1996.

EHRHARDT 1987 - N. Ehrhardt, *Die politischen Beziehungen zwischen den griechischen Schwarzmeergründungen und ihren Mutterstädten. Ein Beitrag zur Bedeutung von Kolonialverhältnissen in Griechenland*, in A. Fol (Hg.), Actes du IXe Congrès International d'épigraphie grecque et latine (31. VIII. – 7. IX. 1987). Sofia 1987, S. 78–117.

GAJDUKEVIČ 1971 - V. F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, Berlin ²1971.

GAUTHIER 1972 - Ph. Gauthier, *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cités grecques*, Nancy 1972.

GAUTHIER 1985 - Ph. Gauthier, *Les cités grecques et leurs bienfaiteurs*, Paris 1985.

GSCHNITZER 1973 - F. Gschnitzer, *s.v. Proxenos*, in RE, Suppl. XIII, München 1973, 629–730.

GSCHNITZER 1994 - F. Gschnitzer, *Zwischen Denkmal und Urkunde. Kaiserzeitliche Neuerungen im Formular der Psephismata*, in R. GÜNTHER – S. REBENICH (Hgg.), *E fontibus haurire: Beiträge zur römischen Geschichte und zu ihren Hilfswissenschaften [Heinrich Chantraine zum 65. Geburtstag]*, Paderborn [u. a.] 1994, 281–294.

HAENSCH 2005 - R. Haensch, *Rom und Chersonesus Taurica. Die Beziehungen beider Staaten im Lichte der Ehrung des T. Aurelius Calpurnianus Apollonides*, in ECCE, 255–268.

HEINEN 2005 - H. Heinen, *Athenische Ehren für Spartokos III, (IG II² 653)*, ECCE, 109–125.

HEINEN 2006 - H. Heinen, *Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe*, Stuttgart 2006.

HEINEN 2009 - H. Heinen, *Einführung*, in A. COŞKUN [*et al.*] (Hgg.), *Zwischen Freundschaft und kultischer Verehrung. Formen und Wandel grenzüberschreitender Zugehörigkeit in der Antike*, Frankfurt am Main 2009 (im Druck).

HENNIG 1994 - D. Hennig, *Immobilienerwerb durch Nichtbürger in der klassischen und hellenistischen Polis*, Chiron 24 (1994), 305–344.

IVANTCHIK 2007 - A. Ivantchik, *Une nouvelle proxénie d'Olbia et les relations des cités grecques avec le royaume scythe de Skilouros*, in A. BRESSON [*et al.*] (Hgg.), *Une Koinè pontique: Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s. a.C. – III s. p.C.)*, Bordeaux 2007, 99–110.

JAJLENKO 1984 - V. P. Jajlenko, *K prokseničeskoj dejatel'nosti Ol'vii i Bospora (Zur Proxenietätigkeit von Olbia und Bosporus)*, in *Ėtnogenez narodov Balkan i Severnogo Pričernomor'ja. Lingvistika, istorija, archeologija*, Moskau 1984, 210–223.

JAJLENKO 1985 - V. P. Jajlenko, *Materialy k „Korpusu lapidarnych nadpisej Ol'vii" (Materialien zum, Corpus der Lapidarinschriften Olbias')*, in *Ėpigrafičeskie pamjatniki drevnej Maloj Azii i antičnogo Severnogo i Zapadnogo Pričernomor'ja kak istoričeskij i lingvističeskij istočnik*, Moskau 1985, 161–237.

JAJLENKO 1996 - V. P. Jajlenko, *Psevdoėpigrafika antičnogo Severnogo Pričernomor'ja (Pseudoepigraphik der antiken Nordschwarzmeerküste)*, in *Istorija i kul'tura drevnego mira. Rossijsko-bolgarskij sbornik statej i učebnych materialov v čest' T. V. Blavatskoj*, Moskau 1996, 175–222.

JAJLENKO 1999 - V. P. Jajlenko, *New Decrees from Chersonesus Tauricus in Honour of T. Aurelius Calpurnianus Apollonides, Procurator of Lower Moesia, and His Wife*, in XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina (Roma, 18–24 settembre 1997), Bd. II, Rom 1999, 213–220.

JAJLENKO 2000 - V. P. Jajlenko, Rez. zu PS, SA (2000), H. 3, 181–192.

JAJLENKO 2000-2001 - V. P. Jajlenko, *Über den Umgang mit pontischen Inschriften*, Altertum 46 (2000–2001), 223–232.

KNOEPFLER 2001 - D. Knoepfler, *Décrets érétriens de proxénie et de citoyenneté*, Lausanne 2001.

KRAPIVINA, DIATROPTOV 2005 - V. V. Krapivina, P. D. Diatroptov, *Nadpis' namestnika Mitridata VI Evpatora iz Ol'vii*, VDI (2005), H. 1, 67–73 [= DIES. 2005a].

KRAPIVINA, DIATROPTOV 2005a - V. V. Krapivina, P. D. Diatroptov, *An Inscription of Mithridates VI Eupator's Governor from Olbia*, ACSS 11 (2005), H. 3–4, 167–180.

LATYŠEV 1885 - V. V. Latyšev, *La Constitution de Chersonésos en Tauride d'après des documents épigraphiques*, BCH 9 (1885), 265–300 u. 524–525.

LATYŠEV 1887 - V. V. Latyšev, *Issledovanija ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Ol'vii (Untersuchungen zur Geschichte und Staatsordnung der Stadt Olbia)*, St. Petersburg 1887.

LATYŠEV 1909 - V. V. Latyšev, *Ėpigrafičeskie ėtjudy (Epigraphische-Studien): VI. Chersoneskij dekret v čest' Evtichiana Sinopskogo (Ein Dekret aus Chersonesos für Eutychianos aus Sinope)*, in V.V. Latyšev, *Ποντικά. Sbornik naučnych i kritičeskich stat'ej po istorii, archeologii, geografii i ėpigrafike Skifii, Kavkaza i grečeskich kolonij na poberež'jach Černogo Morja*, St. Petersburg 1909, 218–225.

LATYŠEV 1909a - V. V. Latyšev, *K istorii goroda Ol'vii (Zur Geschichte der Stadt Olbia)*, in Ebd., 55–59.

MAREK 1984 - CH. Marek, *Die Proxenie*, Frankfurt am Main 1984.

MAREK 1985 - CH. Marek, *Handel und Proxenie*, MBAH IV.1 (1985), 67–78.

MINNS 1913 - E. H. Minns, *Scythians and Greeks. A Survey of Ancient History and Archaeology of the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Cambridge 1913.

MONCEAUX 1886 - P. Monceaux, *Les proxénies grecques*, Paris 1886.

MORETTI 1976 - L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche, Bd. II: Grecia centrale e settentrionale*, Florenz 1976.

MÜLLER 1976 - H. Müller, *Milesische Volksbeschlüsse. Eine Untersuchung zur Verfassungsgeschichte der Stadt Milet in hellenistischer Zeit*, Göttingen 1976.

NIESLER 1981 - J. Niesler 1981, *Proxenos und Proxenie in frühen literarischen und epigraphischen Zeugnissen*, München 1981.

NIKITINA 1975 - I. P. Nikitina, *Ėvoljucija instituta proksenii v Ol'vii (Die Entwicklung der Proxenieinstitution in Olbia)*, NTSJI 44 (1975), 128–146.

NIKITINA 1978 - I. P. Nikitina, *Proksenii Chersonesa Tavričeskogo (Die Proxenieurkunden aus der Taurischen Chersonesos)*, ADSV 15 (1978), 98–111.

NOVIKOV 1981 - E. B. Novikov, *Varia epigraphica (K voprosu o peresmotre i dopolnenii nekotorych ol'vijskich prokseničeskich dekretov) (Varia Epigraphica [Zur Frage der Überprüfung und Ergänzung einiger olbischer Proxeniedekrete])*, VDI (1981), H. 4, 111–121.

NOVIKOV 1983 - E. B. Novikov, *O rekonstrukcii antičnych ėpigrafičeskich pamjatnikov (formuljar ol'vijskich početnych publikacij V – pervoj poloviny IV v. do n.ė.) (Über die Rekonstruktion der antiken epigraphischen Denkmäler [Das Formular der olbischen Ehreninschriften des 5. und der ersten Hälfte des 4. Jhs. v.u. Z.])*, in Vspomogatel'nye istoričeskie discipliny. Bd. XIV, Leningrad 1983, 263–271.

NOVIKOV 1985 - J. [E. B.] Novikov, *Varia epigraphica. Versuch einer Interpretation und Ergänzung einiger Proxenie-Dekrete aus Olbia*, APF 31 (1985), S. 19–28.

PEČIRKA 1992 - J. Pečirka, *The Privilege of Enktesis in the Greek Cities on the Black Coast*, in R. LONIS (Hg.), *L'étranger dans le monde grec II*, Actes du deuxième colloque sur l'étranger, Nancy, 19-21 septembre 1991, Nancy 1992, 279–285.

ROBERT 1970 - L. Robert, *Die Epigraphik der klassischen Welt*, Bonn 1970.

ROSTOVTZEFF 1924 - M. I. Rostovtzeff, *Stranički vospominanij (Seiten der Erinnerung)*, in *Nikodim Pavlovič Kondakov. 1844–1924*, Prag 1924, 23–29.

ROSTOVTZEFF 1955 - M. I. Rostovtzeff, *Gesellschafts- und Wirtschaftsgeschichte der hellenistischen Welt. Übersetzt aus dem Englischen von Gertrud und Erich Bayer unter Mitarbeit von M. Wodrich*. Bde. I–III, Darmstadt 1955.

ROSTOVTZEFF 1993 - M. I. Rostovtzeff, *Skythien und der Bosporus*, Bd. II: Wiederentdeckte Kapitel und Verwandtes, auf der Grundlage der russischen Edition von V. JU. ZUEV, übers. und hrsg. von H. HEINEN in Verbindung mit G. M. BONGARD-LEVIN und JU. G. VINOGRADOV, Stuttgart 1993.

RUSCU 2002 - L. Ruscu, *Relaţiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre (Die Außenbeziehungen der griechischen Städte der rumänischen Schwarzmeerküste)*, Cluj-Napoca 2002.

RUSCU 2008 - L. Ruscu, *Sinopeans Abroad and Foreigners at Sinope*, AWE 7 (2008), 79–103.

RUSJAEVA 2001 - A. S. Rusjaeva, *Ol'vija – najviznačniša pam'jatka klasičnoj demokratii i kul'turi na terenach Ukraini (Olbia – das bedeutendste Denkmal klassischer Demokratie und Kultur auf dem Territorium der Ukraine)*, ArchKiew (2001), H. 4, 68–83.

SAPRYKIN 1995 - S. Ju. Saprykin, *Chersonesskaja bule (Die Chersonesische Bulè)*, ArchKiew 1995, H. 1, 75–82.

SAPRYKIN 1998 - S. Ju. Saprykin, *Chersonesskaja proksenija sinopejcu (Eine chersonesische Proxenieurkunde für einen Sinopeer)*, VDI (1998), H. 4, 41–65.

SAPRYKIN 1999 - S. Ju. Saprykin, *Proxenic Decrees of Tauric Chersonesos and the Sea-Routes in Pontus Euxeinus*, OTerr. 5 (1999), 31–41.

SAPRYKIN 2002 - S. Ju. Saprykin, *Iz muzykal'noj i obščestvennoj žizni Chersonesa Tavričeskogo v rimskuju ėpochu (K nadpisi IOSPE.I².365) (Zum musikalischen und öffentlichen Leben im Taurischen Chersonesos in römischer Zeit [Zu IosPE I² 365])*, VDI (2002), H. 2, 72–84.

SAPRYKIN 2007 - S. Ju. Saprykin, *K prokseničeskoj i torgovoj dejatel'nosti Nikonija (Zur Proxenie und Handelstätigkeit von Nikonion)*, in I. B. Tunkina (Hg.), *ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ. Antikovedčesko-istoriografičeskij sbornik pamjati Jaroslava Vital'eviča Domanskogo (1928-2004) [FS V. D. Domanskij]*, St. Petersburg 2007, 63–71.

SCHMITT 1969 - H. H. Schmitt, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v.Chr.*, Bd. III, München 1969.

SHERWIN-WHITE 1978 - S. M. Sherwin-White, *Ancient Cos*, Göttingen 1978.

ŠELOV-KOVEDJAEV 1985 - F. V. Šelov-Kovedjaev, *Novye bosporskie dekrety (Neue bosporanische Dekrete)*, VDI (1985), H. 1, 57–72.

ŠELOV-KOVEDJAEV 1988 - F. V. Šelov-Kovedjaev, *Dekret iz raskopok 1985 g. v Pantikapee (Dekret aus dem Jahre 1985 in Pantikapaion)*, VDI (1988), H. 4, 81–83.

SWOBODA 1890 - H. Swoboda, *Die griechischen Volksbeschlüsse. Epigraphische Untersuchungen*, Leipzig 1890.

SZANTO 1892 - E. Szanto, *Das griechische Bürgerrecht*, Freiburg im Breisgau 1892 (Nachdruck New York 1979).

TJUMENEV 1950 - A. I. Tjumenev, *Chersonesskie ėtjudy (Chersonesos-Studien), V. Chersonesskie proksenii (Die Proxenieurkunden aus Chersonesos)*, VDI (1950), H. 4, 11–25.

TOKHTAS'EV 2005 - S. R. Tokhtas'ev, *Epigraphical Notes*, ACSS 11 (2005), H. 1–2, 3–40.

VINOGRADOV 1978 - Ju. G. Vinogradov, *O metodike obrabotki grečeskich ėpigrafičeskich pamjatnikov (po ol'vijskim materialam)*, in *Metodika izučenija drevnejšich istočnikov po istorii narodov SSSR (Methodik der Erforschung der ältesten Quellen zur Geschichte der Völker der UdSSR)*, Moskau 1978, 46–73 [= VINOGRADOV 1997].

VINOGRADOV 1989 - Ju. G. Vinogradov, *Političeskaja istorija Ol'vijskogo polisa VII–I vv. do n.ė. Istoriko-ėpigrafičeskoe issledovanie (Die politische Geschichte der Polis Olbia vom 7. bis 1. Jh. v.u.Z. Eine historische und epigraphische Untersuchung)*, Moskau 1989.

VINOGRADOV 1993 - Ju. G. Vinogradov, *Die bosporanischen Herrscher*, in ROSTOVTZEFF 1993, 223–224.

VINOGRADOV 1996 - Ju. G. Vinogradov, *Novoe dokumental'noe dos'e imperatorskoj ėpochi iz Chersonesa (O prevratnosti sudeb chersonesitov i ich lapidarnogo archiva) [Ein neues*

dokumentarisches kaiserzeitliches Dossier aus Chersonesos (Zum unglücklichen Schicksal der Chersonesiten und ihr Lapidararchiv)], VDI (1996), H. 1, 48–60.

VINOGRADOV 1997 - Ju. G. Vinogradov, *Zur Bearbeitungsmethodik griechischer epigraphischer Denkmäler (nach olbischen Materialien)*, in PS, 355–376.

VINOGRADOV 1997a - Ju. G. Vinogradov, *Olbia und Bosporos im frühen 4. Jh. v.Chr. im Lichte eines neugefundenen Aktendossiers*, in PS, 515–525, Taf. 35, 1–2.

VINOGRADOV 1997b - Ju. G. Vinogradov, *Der Pontos Euxeinos als politische, ökonomische und kulturelle Einheit und die Epigraphik*, in PS, 1–73.

VINOGRADOV 1997c - Ju. G. Vinogradov, *Griechische Epigraphik und Geschichte des nördlichen Pontosgebietes*, in PS, 74–99.

VINOGRADOV 1997d - Ju. G. Vinogradov, *Zur politischen Verfassung von Sinope und Olbia im fünften Jahrhundert v.u.Z.*, in PS, 165–229.

VINOGRADOV 1999 - Ju. G. Vinogradov, *Istrija, Tira i Nikonij, pokinutyj i vozroždennyj (Histria, Tyras und Nikonion – verlassen und wiederauferstanden)*, NĖ 16 (1999), 50–71.

VINOGRADOV, KARYŠKOVSKIJ - Ju. G. Vinogradov, P.O. Karyškovskij, *Kallinikos, Sohn des Euxenos: Probleme der politischen sowie der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Olbias in der zweiten Hälfte des IV. Jahrhunderts v.Chr*, in PS, 276–322.

VINOGRADOV, KRAPIVINA 1995 - Ju. G. Vinogradov, V. V. Krapivina, *Ol'vija i Bospor v rannem IV v. do n.ė*, in S. D. KRYŽICKIJ (Hg.), *Antičnye polisy i mestnoe naselenie Pričernomor'ja. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii «Mežpolisnye vzaimootnošenija v Pričernomor'e v dorimskuju ėpochu. Ėkonomika, politika, kul'tura»*, Sevastopol 1995, 69–78 [= VINOGRADOV 1997a].

VINOGRADOV, TOLSTIKOV, ŠELOV-KOVEDJAEV 2002 - Ju. G. Vinogradov, V. P. Tolstikov, F. V. Šelov-Kovedjaev, *Novye dekrety Levkona I, Perisada i Evmela iz Pantikapeja (Neue Dekrete von Leukon I., Pairisades und Eumelos aus Pantikapaion)*, VDI (2002), H. 4, 58–75.

VINOGRADOV – WÖRRLE 1992 - Yu. [Ju.] G. Vinogradov – M. Wörrle, *Die Söldner von Phanagoreia*, Chiron 22 (1992), 159–170.

VINOGRADOV, ZOLOTAREV 1998 - Ju. G. Vinogradov, M. I. Zolotarev, *Worship of the Sacred Egyptian Triad in Chersonesus (Crimea)*, ACSS 5 (1998), H. 4, 357–381.

WILHELM 1942 - A. Wilhelm, *Attische Urkunden. V. Teil. XLII. Proxenie und Euergesie*, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. 220 Bd. 5. Abhandlung, Wien/Leipzig 1942, 11–86 [=A. WILHELM, Kleine Schriften, Abt. I, Teil 1, Leipzig 1974, 627–702].

LA CHOROTHESIE HISTRIENNE: ESSAI D'UNE TAXONOMIE CONTEXTUELLE

Octavian BOUNEGRU

Mots-clé: *Histria*, *chorothésie*, *poisson salé*, *portorium*, *dossier douanier*.

La chorothésie du gouverneur Manius Laberius Maximus c'est un document épigraphique d'une importance tout à fait exceptionnelle pour apprendre la dynamique de l'économie d'une cité grecque soumise à Rome, comme Histria. Il s'agit, d'un côté, du potentiel des ressources naturelles du territoire d'Histria au début de l'occupation romaine jusqu'à l'époque des Sévères, et de l'autre côté, de l'évolution des rapports juridiques entre l'administration financière romaine (c'est-à-dire la douane romaine danubienne) et cette cité.

Les problèmes de l'exploitation du poisson salé par les habitants de la cité Histria (située relativement près des embouchures du Danube, surtout à l'époque romaine), ainsi que des rapports entre les Histriens et les fermiers de la douane romaine de cette région se reflètent largement dans une remarquable inscription mise au jour dans cette ville. Il s'agit d'une épigraphe en grec et en latin, de l'époque des Sévéres, qui contient au début la décision d'un gouverneur de la Mésie Inférieure de 100 ap. J.-C. (Manius Laberius Maximus) selon laquelle on établit les frontières du territoire là où les Histriens disposaient des immunités fiscales en particulier pour l'exploitation du poisson salé du Delta du Danube, et à la fin la consécration des dispositions initiales, toujours en latin[1].

Le dossier de ce conflit douanier, déclenché entre les concessionnaires de la douane romaine (*portorium ripae Thraciae*)[2] et les Histriens était motivé de la façon suivante: à cause du fait que ces concessionnaires (*publicani*) imposaient aux Histriens, fréquemment, des taxes douanières dans la zone des bouches du Danube, les habitants de Histria font appel, plusieurs fois, aux gouverneurs de la province Mésie, afin de régler ce problème, en vertu de leurs droits, plus anciens,

[1] SEG I, 329; AE, 1919, 10; BE, 1966, 276; ISM, I, 67-68, OLIVER 1989, p. 155.

[2] Dans la conception de Vasile Pârvan, *portorium ripae Thraciae*, fondé, à son opinion, sous le règne de Domitien, constituait un district douanier pour la portion correspondante à la Mésie Inférieure (PÂRVAN 1916, p. 592).

dans la zone respective. Les lettres des gouverneurs de Mésie pour les Histriens garantissaient le droit de ceux-ci de pêcher dans le delta du Danube et d'exploiter, à leur profit, le bois de pin, sans payer des taxes douanières. De cette manière, on faisait une délimitation des attributions des concessionnaires d'un district douanier, des attributions qui ne concernaient pas des activités liées à l'exploitation du territoire de Histria par les habitants de la cité, activités qui étaient exemptées de taxes douanières.

Le texte de ce dossier douanier contient, donc, plusieurs décisions, échelonnées dans le temps, entre 47 et 100 ap. J.-C. Il commence par la *chorothésie* du gouverneur Manius Laberius Maximus (de 100 ap. J.-C.) par laquelle on fixait les limites du territoire histrien, où les Histriens bénéficiaient des immunités fiscales, comme il suit: Ὁροθεσία Λαβερίου Μαξίμου ὑ[πατικοῦ/*Fines Histrianorum hos esse con[stitui . . . . . Pe]/ucem laccum Halmyridem a do[minio. . . . . .]/Argamensium, inde iugo summo [. . . . . ad c]/[o]nfluentes rivorum Picusculi et Ga[brani, inde ab im]/[o] Gabrano ad caput eiusdem, inde [. . . . . iuxta rivum]/[S]anpaeum, inde ad rivum Turgicu[lum/a rivo Calabaeo, milia passum circi[ter D? XVI]*[3].

Comme on l'observe, pour les frontiers on établit des répères topographiques, surtout celles hidrographiques. De l'analyse des documents épigraphiques de ce type, c'est-à-dire des *chorothésies* de l'époque romaine, il résulte une certaine preference pour les répères hidrographiques, qui étaient des répères certains, mais aussi des lignées de collines, monticules, des fontaines etc[4]. Je n'y insisterai sur l'identification, dans le terrain, des repères géographiques mentionnés dans la décision de Laberius Maximus, problème sur lequel ont été énoncées plusieurs hypothèses, commentées largement dans une étude récente[5]. Il faut mentionner seulement le fait que la formule *iugum summum* (interprétée comme une chaîne de collines), et qui représentait un repère important du trajet nordique des frontières du territoire histrien, semble être très usitée par les *arpentores*. La raison aurait du être d'ordre pratique: la chaîne de collines représentait un repère géographique sûr, selon quelques passages des *chorothésies* de l'époque romaine[6].

---

[3] *La chorothésie du consulaire Laberius Maximus. J'ai fixé les frontières des histriens comme il suit: … Peuce, le lac Halmyris commençant avec le territoire des Argaméniens, d'ici au long de la colline … jusqu'à la confluence des rivières Pisculus et Gabranus, puis de la bouche de la rivière Gabranus jusqu'à la source de cette rivière, d'ici … au long de la rivière Sanpaeus vers la rivière Turgiculus … de la rivière Calabaeus (vers la mer? environ … milliers de pas ?…*

[4] Voici quelques exemples de ce type: TAM, V, 859, 214 ap. J.-C., Thyatira-Hierocaesarea: l. 20-21: *Azaphia per ipsam [_ _ _ septem]/trionalis usq(ue) ad [_ _ _]* ; l. 22-23: *CA septem [_ _ _]/ et ab hoc exc.. [_ _ _]*; l. 24: *CA III usq(ue) a[d _ _ _ .]*. CIL, III, 12306; 117?-138? ap. J.-C., Hypata, Thessalie: l. 9-13: *indeque descentibus rigorem ser/vari usque ad fontem Dercynnam, qui est trans flumen Sperchion, it[a ut per]/ amphispora Lamiensium et Hypataeorum rigor at fontem Dercynn[am supra] scriptum ducat et inde ad tumulum Pelion per decursum Sir[_ _ _]/ at monimentum Euryti*. FD, III, 4, 294; 117? ap. J.-C., Delphes: l. 15-18: *ab eo recto ri/gore ad monticul[os quos app]ellatos Acra Colop[hia esse in sen]temtia (sic) hieromne{mon}/monum etiam ex eo apparet quod naturales in ut[oque] monticulo lapides ex[stant]/ quorum in altero Graeca inscriptio quae sign[nificat Delphi]cum terminum [hunc esse]*.

[5] AVRAM 1988-1989, p. 189-197.

[6] AE, 1997, 1345 (Théssalie, époque du Trajan): l. 18-26: *in/ter Dolichanos et Elemi/otas,*

On sait que la frontière d'un territoire était établie à la suite de la résolution d'une dispute ou elle était impose, par diverses raisons, suite d'une décision de l'autorité impériale. Par consequent, il y avait besoin des arguments solides afin de démontrer la frontière correcte du territoire d'une communauté[7]. L'échange de lettres entre l'autorité impériale ou du gouverneur et les communautés pétionnaires était un component essential du processus dont le but était de resoudre les litiges. Les communautés informaient les autorités par les lettres qui pourraient être tansmises par des délégués (v. les ambassadeurs de Tomi mentionés dans la *chorothèsie*), qui contenaient les informations demandées, parfois des copies d'après des actes divers. Les décisions transmises par les gouverneurs[8] par des lettres avaient un pouvoir legal, devenaient des lois et ainsi on peut expliquer l'existence des dossiers, comme à Histria.

L'exégèse concernant la *chorothésie* histrienne n'a pas pris en compte, jusqu'à présent, à quelques exceptions mineures, les aspects d'ordre procédural, du point de vue de l'administration centrale et provinciale. L'appel aux sources épigraphiques, aux parallèles offertes par quelques inscriptions similaires, peut contribuer à l'éclaircissement de certaines questions concernant les usages administratifs et juridiques qui étaient respectés, dans ces cas, par les *chorothésies*. Ainsi, peut-on s'arrêter au cas d'un dossier, similaire à celui de Histria et datant d'une période très proche de lui, conçu à la suite des conflits répétés de frontières entre Delphes et Amphissa. Dans une *chorothésie* datée environ 117 ap. J.-C., le propréteur C. Avidius Nigrinus délimitait les frontières entre les deux localités. Dans le préambule sont décrites les procédures faites par Nigrinus dans le cas de la dispute de frontière, tout comme l'explication de ses actions. De cette manière, on a eu besoin de l'investigation de tout le dossier du conflit, démarche due à la durée du conflit et à l'accumulation de plusieurs épreuves. On mentionne le fait que, vu la durée de la cause, plusieurs repères ou noms de lieux qui désignaient les frontières des deux villes ont changé de nom. C'est pourquoi, montre Nigrinus, chaque partie parle des choses qui sont à leur profit, d'où des nombreuses confusions. Nigrinus dit qu'il a eu besoin de quelques jours afin d'investiguer les pièces du dossier et afin de confronter les faits racontés par les

placet finem esse a ter/mino qui est in via supra/Geranas inter Azzoris e[t]/Ono(a)reas et Petraeas [in]/Dolichis, per summa iug[a/a]t canpum qui Pronom[ae/v]ocatur, ita ut canpus in [pa]/rte sit Elemiotarum e[t per]/summa iuga at _ _ _ .

[7] Les procédures administratives et juridiques, ainsi que la mise en oeuvre des décisions concernant la confirmation des frontières dans le cas d'un conflit de frontière, se sont maintenues jusqu'à l'époque byzantine, ainsi que l'a démontré une importante inscription syrienne. Il s'agit d'une *chorothésie* de 588 ap. J.-C. mise par un *kankellarios* du préfet du prétoire d'Orient, afin qu'il intervienne dans la fixation des limites qui règlent la perception de l'impôt d'un monastère de Syrie centrale (IGLSyr., 2, 530.7: 588 ap. J.-C.): ἐπίχθη τὸ ὁροθέσι(ον) χό(ρας) Βιζικῶν ἰνδ. ζ', τοῦ ζλχ' ἔτους. Les *Bizikoi* pourraient être les moins du couvent.

[8] Il est important de souligner que la pratique épistolaire visant à résoudre les conflits de frontière, récurrente à l'époque romaine, est de tradition hellénistique. L'habitude prise par les villes grecques était d'envoyer des ambassadeurs auprès du roi, avec la présentation d'un décret (*psephisma*), associé à un discours et d'attendre la réponse. Cette pratique est entrée dans les usages de la cour impériale et des gouverneurs. (v. MILLAR 1992, p. 213).

gens aux documents conservés, à savoir le reste du dossier[9].

Après une première évaluation, on peut apprécier qu'il y a des similitudes suffisantes entre le dossier histrien et celui de Delphes, pour attirer l'attention que celles-ci devaient être, en principe, les procédures faites dans le cas du conflit entre Histria et le district douanier *portorium ripae Thraciae.* De toutes façons, dans les deux cas il s'agit des dossiers accumulés dans une période plus longue – des décennies, à l'occurrence. Il faut supposer également que, dans le cas des Histriens, il avait été question de quelques décisions de fixer les frontières du territoire, antérieures à la *chorothésie* de Laberius Maximus. Autrement dit, conformément aux lettres du gouverneur, contenues dans l'inscription de Histria, on peut considérer que plusieurs documents de ce genre ont été émis, très probablement, par les gouverneurs qui signent les lettres pour les Histriens. Tout de même, les Histriens ont obtenu de Laberius Maximus, pas seulement un verdict favorable concernant les taxes douanières, mais aussi une *determinatio*[10], à savoir une délimitation claire des frontières du territoire.

Les lettres des gouverneurs de Mésie aux habitants de Histria garantissent à ces derniers le droit de pêcher dans le Delta et d'exploiter à leur usage du bois de pin pour les torches sans payer des taxes douanières, en se faisant ainsi une délimitation entre les attributions des concessionnaires de la douane romaine et la douane locale d'Histria. Le revenu cédé à la cité (πρόσοδον) était représenté par les taxes que les pecheurs d'Histria, pendant les conflits répétés avec les concessionnaires de la douane romaine étaient obligés à les payer à ceux-ci. Mais cela ne signifiait pas que Histria bénéficiait d'une exemption totale de taxes, pour tous les autres produits, à l'exception de ceux établis par horothèsie, celle-ci étant obligée à payer des impôts.

Dans la lettre adressée aux habitants de Histria par le gouverneur Flavius Sabinus (50-57 p.C.) on parle d'un district douanier appelé τὸ τῆς κατὰ τὸν Ἴστρον ὄχθης τέλος, qui s'étendait jusqu'à la mer (μέχρι θαλλάσσης): *„Bien que le réseau douanier de la rive du Danube s'étend jusqu'à la mer, et votre ville est située si loin par rapport aux embouchures du fleuve, pourtant, compte tenu que vos embassadeurs m'ont communiqué et le préfet Asiaticus m'a dit que presque le seul revenu de votre ville provient du poisson salé, je considère qu'il faut conserver selon le coutume, la permission de pêcher à l'embouchure de Peuce et d'apporter bois de torches pour les besoin de chacun sans payer aucune taxe"*[11].

Les revenues réalisés par les taxes sur les poissons (sur le pêche) et encaissés par l'administration des cités grecques sont attestés du point de vue

[9] FD, III, 4, 294 l. 5-10: *necessaria fuit diligentior exploratio tam ve/tustat{t}e rei tanto magis quod et possesio quibusdam locis variaverat et vocabula regionum qu/ae hieromnemonum determinatione continebantur vix iam nota propter temporis spatium/ utraque pars ad utilitatem suam transferebat... cum itaque et in re praesenti saepius fuerim et/ quid aut ex notitia hominum aut ex instrumentis quae exstabant colligi poter{n}t pluribus diebus [excus]/serim.*

[10] ELLIOT 2004, p. 43 (voir le vocabulaire).

[11] ISM, I, 68, l. 16-17. Dans la conception de Vasile Pârvan, la formule τὸ τῆς κατὰ τὸν Ἴστρον ὄχθης τέλος représenterait l'attestation la plus ancienne d'un réseau de stations douanières du long du Danube, tandis que *portorium ripae Thraciae*, fondé sous le règne de Domitien, à son opinion, constituait un district douanier pour la portion correspondante à la Mésie Inférieure (PÂRVAN 1916, p. 592-593).

épigraphiques aussi dans des autres zones. Ainsi, une êpitre d'Hadrien exempte les pêcheurs d'Eleusis de la taxe de 2 oboles (payée probablement dans la période des mystères, lorsque le prix des aliments montait) pour un ravitaillement afin d'arrêter les grands profits des vendeurs et des commerçants en détail[12]. Ainsi, l'impôt sur l'exploitation du poisson (τελώνιον τῆς ἰχθυικῆς) représentait une importante source de revenues, comme plusieurs attestations épigraphiques la démontrent[13]. Ces revenus pouvaient être assez importants, si certaines sources épigraphiques confirment le montant, parfois élevé, de la taxe sur le revenu obtenu de l'exploitation de la pêche. Ainsi, de la restitution d'une inscription de Xanthes, en Lycie[14], on apprend que la taxe sur la pêche était, dans cette zone, de 20%. Le quantum de la taxe était différent d'une ville à l'autre.

Les données résultées de l'analyse interne d'une *chorothésie*, corroborée aux informations offertes par d'autres inscriptions similaires, contribuent, d'une part, à la précision du caractère de ce document, et d'autre part, aident à l'encadrer dans une typologie possible des décisions des *chorothésie*. Dans le cas de Histria, il s'agit d'un dossier douanier, un document juridique qui comporte plusieurs aspects – lettres, décisions successives et confirmations des immunités fiscales par rapport à la douane romaine. Ces décisions découlent l'une de l'autre, car les litiges de nature fiscale, combinés à la violation du trajet des frontières où les Histriens bénéficiaient d'immunités, se répétaient d'une façon périodique. De surcroît, c'est d'ici que résulte l'appel à l'autorité locale qui transmettait à l'empereur les doléances des Histriens, tout comme les décisions répétées en faveur de ceux-ci.

L'examen des sources épigraphiques relève le tableau suivant des réalités liées aux conflits des frontières à l'époque impériale. On peut délimiter, évidemment, deux grandes groupes de *chorothésies*. La première contenait les documents juridiques par lesquels on fixait les frontières entre deux ou plusieurs villes. Ainsi, faut-il mentionner le cas de la ville Bragylai (98-138 ap. J.-C.) à laquelle, par une décision du proconsul de la Macédoine, P. Clodius Capito, on confirme les frontières établies dès l'époque de Philippe II, par rapport à deux autres localités, *Tiberioi* et *Kissynioi*[15]. Un cas tout aussi intéressant est la fixation des frontières, autour du 150 ap. J.-C., entre Kaunos et le port Kalynda, de Lycie[16], pour ne plus mentionner la dispute de frontière, déjà mentionnée, entre *Delphioi* et *Ambrossioi*, qui ont bénéficié de plusieurs décisions de fixation des frontières[17]. On peut y ajouter d'autres inscriptions similaires[18].

---

[12] OLIVER 1989, nº 77, p. 193-195.

[13] Ephèse: H. WANKEL, *Die Inschriften von Ephesos I a* (= IK 11.1), Bonn 1979, 20); Ch. BÖRKER, R. MERKELBACH, *Die Inschriften von Ephesos V* (= IK 15), Bonn 1980, 1503); Mykonos: Le Bas 2.2058.

[14] BALLARD 1981, nº 86, p. 264.

[15] SEG 30, 573; PAPAZOGLU 1988, 184.

[16] BALLARD 1981, nº 86, C 9-10: on parle de *palaia chorothesia* et d'une *archaia chorothesia*.

[17] FD, III.4, 291; 296.

[18] IGB, III.1, 1401: dispute de frontière (155 ap. J.-C.) concernat les pâturages de *phyle Rodopeis* dans la région de Philippopolis (ὅροι χορτοκοπίων φυλῆς Ῥοδοπηιδος τεθέντες ὑπὸ Φλ(αυίου) Σκελητος κριτοῦ καὶ ὁροθέτου); BURTON 2000, 43: dispute de frontière

La deuxième catégorie de *chorothésies* concerne les disputes entre une ville grecque et l'administration financière romaine. De cet point de vue, la *chorothésie* histrienne fait partie d'une série de documents épigraphiques peu nombreuses, qui représentent le domaine douanier acquis au long des conflits fiscaux entre une cité grecque et l'administration d'une circonscription douanière romaine. À cette série appartiennent encore les dossiers douaniers des cités, Oropus, Aphrodisias et Tyras.

OROPUS. Cornelius Sulla accorde des immunités fiscales totales au sanctuaire - oracle Amphiareion d'Oropos; de même, tous les revenus de la ville, du territoire (Oropos) et du port soient utilisés pour l'entretien du sanctuaire, l'organisation des jeux et des sacrifices en honneur du dieu et de la victoire de Rome. Après quelques années le publicains ne reconnaissent plus les immunités et exigent le payement des taxes, ils envoient à Rome un représentant, L. Domitius Ahenobarbus, en montrant que les immunités se rapportent à un sanctuaire, et Amphiaraus, celui dont on dédiait ce sanctuaire, n'était pas dieu. Les consuls M. Terentius Varro Lucullus et C. Cassius Longinus se prononcent en faveur de la ville d'Oropus et un *senatus consultum* est rédigé à la suite d'un rapport d'une commission sénatoriale formée de 15 membres[19].

APHRODISIAS. Une délégation des citoyens d' Aphrodisias est envoyée à Rome, à l'empereur Hadrien, pour protester contre la taxe imposée par les fermiers, en dépit de son statut, celui de *civitas libera.* L'empereur écrit au procurateur de la province, en confirmant les immunités fiscales de la ville d'Aphrodisias et l'exonération de douane pour l'exploitation du fer et de douane sur les clous[20]. Il s'agissait, donc, de l'attribution des immunités pour l'exploitation d'une ressource naturelle importante du territoire de la ville, le fer [21]. Ensuite, tout comme dans le cas de Histria, les libertés et les immunités de la ville se sont érodées dans le temps et ont été de nouveau violées par les fermiers du district douanier, si, en 198 ap. J.-C. Caracalla, par une autre décision, confirme, une fois de plus, les droits de la ville[22].

TYRAS. Une inscription du 201 ap. J.-C. atestte une querelle de la circonscription douanière romaine et la ville de Tyras, qui bénéficié d'imunité fiscale en tant d'une *civitas libera et immunis*[23]. Il s'agit d'une lettre envoyée en 201 ap. J.-C. par le légat Ovinius Tertullus au nom des empereurs Septime Sévère et Caracalla par laquelle ont confirme que les habitants de la ville ne devront pas payer les taxes pour toutes les denrées au commerce.

Il est intéressant que toutes ces inscriptions sont caractérisées par des

(54-55 ap. J.-C.) entre Sagalassos et *kome Tymbrianassos* (SEG, 19, 765 a, b); CIL, III, 12306: dispute de frontière (117- 138 ? ap. J.-C.) entre Lamia et Hypata (*Cum optimus maximusque princeps/Traianus Hadrianus Aug(ustus) scripserit mihi uti adhibitis menso/ribus de controversiis finium inter Lamienses et Hypataeos cognita causa/terminarem egoque in rem praesentem saepius et continuis diebus*).

[19] SHERK 1969, nº 23, l. 45-51.

[20] REYNOLD 1982, nº 15; OLIVER 1989, nº 69: περὶ τῆς τοῦ σιδήρου χρήσεως καὶ τοῦ τέλους τῶν ἡλῶν.

[21] ROBERT 1983, p. 497-599.

[22] REYNOLD 1982, nº 17: l. 11.

[23] CIL, III, 781 ; DE LAET 1949, p. 426.

elements presqu'identiques:

1. Toutes les quatre cités (Histria, Tyras, Oropus, Aphrodisias) bénéficiaient d'immunités fiscales concernant manifestement l'exploitation de leur territoire.

2. L'administration de la circonscription douanière correspondent aux zones où se trouvaient ces cités ne respecte pas les décisions antérieures et prétend le paiement des taxes douanières;

3. Les cités font appel régulièrement à l'autorité du gouverneur ou à l'empereur-même;

4. La plus évidente resemblance entre les quatre dossiers est constituée par le fait que, après de nombreuses petitions et reprises des décisions antérieures, les quatre cités reprennent leurs actions probablement sous Caracalla[24], lorsqu'on copie les dossiers douaniers de ces trois communautés et les immunités fiscales accordées avant sont reconfirmées par l'empereur.

Dans le cas des Histriens il est sûr que la décision de Laberius Maximus ne paraît être respectée. Cette observation dérive du fait que l'inscription date, selon des critères paléographiques, aussi de l'époque des Sévères, ce qui signifie que, dans des circonstances défavorables, les Histriens ont été forcés de rouvrir «le dossier» si chargé de leurs immunités fiscales, non respectées par l'administration douanière romaine et recopier le texte du dossier tout entier, qui leur conférait des exonérations douanières, dont on dépendait, en large mesure, la prospérité de la ville.

Alors, la *chorothésie* c'est un document épigraphique d'une importance tout à fait exceptionnelle pour apprendre la dynamique de l'économie d'une cité grecque soumise à Rome, comme Histria. Il s'agit, d'un côté, du potentiel des ressources naturelles du territoire d'Histria au début de l'occupation romaine jusqu'à l'époque des Sévères, et de l'autre côté, de l'évolution des rapports juridiques entre l'administration financière romaine (c'est-à-dire la douane romaine danubienne) et cette cité. Il résulte, de cet échange de message entre les Histriens et l'autorité romaine provinciale, que les ressources naturelles d'où la cité pourrait encaisser des revenus satisfaisantes étaient réduites à l'exploitation et à la commercialization du poisson salé des bouches du Danube et le bois, utilisé pour illumination et pour les autres besoins.

Histria béneficiait des immunités fiscales par rapport à la douane romaine en ce qui concerne strictement l'exploitation et la commercialisation du poisson salé et l'exploitation du bois. Ces immunités fiscales étaient valable seulement pour le territoire rural, délimité par Laberius Maximus, qui englobait une partie des embouchures du Danube. La commercialisation du poisson salé (τάριχος) représentait la plus importante source de revenus de la ville et il est à supposer l'existence d'un impôt sur le poisson salé (τελώνιον τῆς ἰχθυινῆς) dans les régions limitrophes de Histria[25].

---

[24] Pour un tel reconfirmation à l'époque de Caracalla voir aussi une inscription de Stara Zagora (Augusta Traiana), dans laquelle on parle de plusieurs *epistoles* du gouverneur Atrius Clonius concernant les frontières de la ville (IGB, III.2., 1581).

[25] Même si Histria n'est pas mentionnée dans les sources antique comme un grand producteur de poisson pour l'exportation, il est à supposer que la ville avait une industrie locale de salaison, donc centres de préparation du poisson salé (ταριχεία), à savoir surtout

A la fin de ces observations sommaires sur le stade actuel de nos connaissances dans le domaine mis en discussion, on constate qu'il y a assez d'aspects dont l'éclaircissement se laisse encore attendre, mais aussi d'autres questions qui, au moins d'une façon partielle, peuvent être considérées relativement bien mise en évidence par les sources épigraphiques. De la première catégorie nous nous posons la question si la chorothésie histrienne, émise par Laberius Maximus a eu des antécédents ? Une réponse circonstancielle ne peut être qu'affirmative, car il est difficile d'admettre que les droits (les immunités) des Histriens, mentionnés plusieurs fois dans les lettres des gouverneurs antérieurs à Laberius Maximus, ont pu être établis sans une décision concernant la frontière de leur territoire. D'autre part, on sait que la décision de l'an 100 ap. J.-C. de ce gouverneur Laberius était imposée à un fermier de la douane nommé *portorium ripae Thraciae*, Charagonius Philopalaestrus. Par cette décision Philopalaestrus était autorisé à percevoir des taxes douanières dans un segment danubien bien délimité et de faire respecter les immunités fiscales des Histriens dans leur territoire. Mais à qui s'adressent les deux autres décisions, des gouverneurs antérieurs à Laberius Maximus? Certes, aux fermiers d'un district douanier dont le nom reste inconnu.

Par contre, un gain pour la problématique générale du territoire de Histria à l'époque romaine est que, conformément à l'inscription, l'embouchure Peuce et (le lac) Halmyris où Charagonius Philopalaestrus ne pouvait pas faire payer la douane, entraient dans la composition de ce territoire. Dans la copie de la lettre de Laberius Maximus pour les Histriens, là où on mentionne le syntagme *postulanti ut portorium sibi Halmyridis et Peuci daretur*, il ne s'agit pas d'un district douanier qui avait ce nom, comme on pourrait croire[26], mais c'est tout simplement la *taxe douanière* exigée par Charagonius Philopalaestrus, d'une façon abusive, aux Histriens, la *taxe du lac Halmyris* (aujourd'hui Razim) et de l'embouchure Peuce.

De l'analyse du texte de la *chorothésie* et de l'addition des données des autres sources épigraphiques similaires résulte donc qu'il ne s'agit pas d'un bureau douanier local, de Histria, comme j'ai affirmé moi-même, récemment[27], mais d'autre chose. L'exonération des taxes douanières pour l'exploitation de la pêche et du bois de la zone, due abusivement au district douanier romain, représentait *en soi* un revenu supplémentaire. Ce fait n'excluait tout de même l'existence d'un bureau de la douane romaine à Histria.

Ainsi, ce document épigraphique, à côté d'autres inscriptions à caractère similaire, met en évidence l'existence de certains conflits économiques entre Rome, représentée, dans ce cas, par l'administration fiscale (douanière) et les

---

des esturgeons, centres de commercialisation, et marchands spécialisés (ταριχοπῶλαι). La qualité du poisson salé provenant surtout des zones nord de la mer Noire, mais aussi des embouchures du Danube, était reconnue à l'époque grecque et romaine: Diog.Laert., 4, 46: ταριχέεμπορος de Borystènes (Olbia); Athen., 3, 119: τάριχος Ποντικός; Strab., 3, 2, 6: ταριχεί...τῆς Ποντικῆς.

[26] On a formulé une hypothèse qui semble difficile à accepter (PÂRVAN 1916, p. 593) conformément à laquelle *portorium Halmyridis et Peuci* représentait un district douanier qui comprenait le Delta du Danube et le système lagunaire Razelm et qui appartenait au *portorium ripae Thraciae*.

[27] BOUNEGRU 2006, p. 114-116.

villes grecques soumises, sans tenir compte du statut juridique accordé à celles-ci par les Romains. Il s'agit, en dernière instance, des limites de la politique générale de l'empire envers les villes grecques, où nous trouvons des éléments d'une tolérance réelle administrative et économique, mais qui était mise en pratique par une administration financière corrompue.

BIBLIOGRAPHIE

AVRAM 1988-1989 - Al. Avram, *Întinderea teritoriului Histriei în epoca romană în lumina hotărniciei consularului Manius Laberius Maximus. Încercare de reconstituire*, CCDJ, 5-7 (1988-1989), p. 189-197.

BALLARD 1981 - A. Ballard, *Les fouilles de Xanthos VII. Inscriptions d'Epoque impériale du Létôon*, Paris.

BOUNEGRU 2006 - O. Bounegru, *Trafiquants et navigateurs sur le Bas-Danube et dans le Pont Gauche*, Wiesbaden.

BURTON 2000 - G. P. Burton, *The Resolution of Territorial Disputes in the Provinces of the Roman Empire*, Chiron 30, p. 195-215.

DE LAET 1949 - S. J. de Laet, *Portorium. Études sur l'organisation douannière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, Brugge.

ELLIOT 2004 - Th. Elliott, *Epigraphic Evidence for Boundary Disputes in the Roman Empire*, Chapell Hill.

LE BAS 1972 - Ph. Le Bas, W. Waddington, *Inscriptions grecques et latines recueillés en Asie Mineure*[2], Hiedelsheim.

MILLAR 1992 - F. Millar, *The Emperor in the Roman World (31 BC - AD 337)*, Ithaca.

OLIVER 1989 - J. H. Oliver, *Greek Constitution of the Early Roman Emperors from Inscriptions and Papyri*, Philadelphia.

PAPAZOGLU 1988 - F. Papazoglu, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, Paris.

PÂRVAN 1916 - V. Pârvan, *Histria IV. Inscripţii găsite în 1914 şi 1915*, Bucureşti.

REYNOLD 1982 - J. Reynold, *Aphrodisias and Rome*, London.

ROBERT 1983 - L. Robert, *Documents d'Asie Mineure*, BCH 107 (1983), p. 497-599.

SHERK 1969 - R. K. Sherk, *Roman Documents from the Greek East. Senatus consulta and Epistolae to the Age of Augustus*, Baltimore.

NOTE EPIGRAPHIQUE. TROIS FAMILLES D'OESCUS A TROESMIS*

Lucreţiu MIHĂILESCU-BÎRLIBA

Mots-clé: *prosopographie*, *Oescus*, *Troesmis*, *Legio V Macedonica*.

L'auteur analyse trois inscriptions qui parlent sur des familles d'Oescus à Troesmis. On observe que toutes les textes datent de la première moitié du IIe siècle, période où Troesmis n'avait pas un statut municipal. Il est normal donc, que les liaisons soient représentées par les militaires, les anciens militaires ou par leurs familles déplacées d'une cité à l'autre.

Oescus et Troesmis ont été successivement le camp de la Ve légion Macedonica[1]. Pourtant, les liaisons entre les deux cités sont attestées d'une manière faible dans les inscriptions. J'analyserai les trois textes qui mentionnent des gens d'Oescus à Troesmis et j'esayerai une explication concernant ce faible échantillonnage.

Une première inscription mentionne Aulus Antonius Valens, originaire d'Oescus, décédé à 40 ans, et son affranchie et héritière, Antonia Tyrannis, qui lui fait ériger l'épitaphe[2]. Antonius n'est pas militaire, autrement sa femme aurait mentionné son status. Il n'y a pas beaucoup d'Antonii à Oescus, non plus. Nous connaissons un Antonius, architecte (très probablement en liasison avec la légion)[3], un Antonius Valens, militaire de la XIe légion Claudia[4], et une Antonia, femme de M. Iunius Montanus, dont la carrière de soldat jusqu'à centurion est remarquable[5]. Aulus Antonius Valens peut être le fils d'un militaire de la Ve légion, qui a accompagné son père à Troesmis. L'inscription est disparue, donc il est difficile de dater le texte. D'après ma supposition et d'après l'âge de décès de Valens, l'inscription date probablement dans le deuxième quart du IIe siècle.

* Note parue dans le cadre du projet CNCSIS IBEI nr. 203/2009.

[1] RITTERLING 1925, p. 1575 sqq. Même si ancien, c'est le plus complet article sur l'histoire de cette légion. Voir aussi, plus récemment, MATEI-POPESCU 2006, p. 379-399.

[2] *ISM* V, 177.

[3] *AE* 1901, 47; *IDR* II, p.203.

[4] *ILB* 169.

[5] *AE* 1932, 36; *ILB* 65.

La deuxième inscription atteste C. Iulius Saturninus, *ex optione* de la Ve légion Macedonica, qui fait ériger son épitaphe de son vivant, avec sa femme Scribonia Melitine[6]. Un C. Iulius Celer, vétéran de la même légion, est mentionné à Oescus avec sa femme Iulia Tyche[7]. Selon le surnom de la femme[8] et son gentilice, elle est aussi l'affranchie de Celer. Il est difficile de dire si notre C. Iulius Saturninus est un parent de C. Iulius Celer, mais il est probable que les deux font partie de la même branche de la *gens* Iulia dont les représentants ont été enrolés dans la Ve légion Macedonica. À Troesmis, il y a encore un G. Iulius Antoninus, mais celui-ci est centurion de la XIIe légion Fulminata[9], donc il est assez peu probable qu'il soit apparenté aux C. Iulii précédents. Il est mentionné dans le texte avec sa fille Iulia Urbica et son affranchi G. Iulius Theseus. Un autre C. Iulius, dont le surnom est Bassus, provient de Massacis, ville de Cappadoce; il est commémoré dans une inscription trouvée à Pejcinovo[10]. C. Iulius Bassus a une affranchie, qui est son épouse, et un fils, C. Iulius Ingenuus. Nous ne savons pas les raisons pour qu'il se trouve en Mésie Inférieure, mais il semble qu'il n'est pas militaire, autrement ses hériters l'auraient mentionné. Enfin, un G. Iulius Longinus, originaire d'Héraclée, est rappelé dans un texte à Oescus[11]. Longinus est vétéran de la Ve légion Macedonica; son affranchi lui fait ériger le monument. Il est possible, vu qu'il remplit son service à Oescus, qu'il soit apparenté à C. Iulius Saturninus, ou au moins ils proviennent de la même branche de la famille de Iulii. Est-ce que Saturninus est originaire d'Héraclée? La réponse n'est pas sûre, mais elle peut être affirmative, voir les recrutements massifs de Pont et de Bithynie et des régions voisines[12]. Le nom de la femme de Saturninus est aussi intéressant. Melitine est un surnom grec, mais elle porte un gentilice romain, ce qui fait penser à une origine affranchie. Pourtant, il ne faut en pas être sûr, car un P. Scribonius P. f. Collina Varus, originaire d'Ephèse, est mentionné à Oescus en tant que vétéran de la Ve légion Macedonica[13]. Scribonia Melitine, selon son surnom grec, peut être originaire d'Ephèse et appartenir à la famille de P. Scribonius Carus. C. Iulius Saturninus est, par conséquent, né à Oescus, dans une *gens* des militaires de la Ve légion Macedonica. Il devient aussi militaire dans cette légion, mais il est difficile de dire quand: avant ou après que la légion a été transféré à Troesmis. Il épouse probablement une membre de la famille de Scribonii (née libre ou affranchie), famille originaire d'Ephèse et présente à Oescus par les mêmes raisons que les C. Iulii.

Enfin, un troisième texte atteste un vétéran de la Ve légion Macedonica, dont le nom n'est pas conservé sur la pierre et dont sa femme consacre une épitaphe[14].

---

[6] *ISM* V, 188.

[7] *ILB* 56.

[8] SOLIN 1982, p. 1073; SOLIN 1996, p. 291.

[9] *ISM* I, 198.

[10] *ILB* 437; MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2006, p.331.

[11] *ILB* 55; MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2006, p. 331.

[12] Sur l'immigration de Pont et de Bithynie en Mésie Inférieure, voir surtout CURCĂ, ZUGRAVU 2005, p. 319-323; RUFFING 2006, p. 137-140; MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2009, p. 154.

[13] *ILB* 58.

[14] *ISM* V, 203.

Malheureusement, ni le nom de la femme (en fait, son surnom, Restituta) ne peut rien dire sur l'origine des personnages.

Nous disposons alors de trois textes sur les gens d'Oescus à Troesmis. Pourquoi seulement trois? On peut invoquer le hasard des trouvailles, et jusqu'à ce moment-là on a trouvé seulement trois textes, mais on peut dire qu'il y a avait une relation plus étroite entre ces deux cités. Cela serait l'explication la plus simple. Il y a aussi une explication plus complexe. D'abord, on observe que toutes les textes date de la première moitié du IIe siècle, période où Troesmis n'avait pas un statut municipal. Il est normal donc, que les liaisons soient représentées par les militaires, les anciens militaires ou par leurs familles déplacées d'une cité à l'autre. C'est le cas de tous nos cas. Aulus Antonius Valens n'est pas militaire, mais il fait partie d'une telle famille. Mais ici intervient la question suivante: pourquoi il n'y a plus de militaires mentionnés à Troesmis? La réponse est parce qu'ils ne faisaient pas si souvent élever des épitaphes. Lorsqu'ils sont décédés, il est possible que la légion s'étaient déplacée à Potaissa. Peut être qu'il y avait également des vétérans originaires d'Oescus qui ont activé dans la vie civile de Troesmis, mais les sources restent pour le moment silencieuses.

ANNEXES

ANNEXE 1. *Supplementum epigraphicum*

1. *ISM* V, 177.

Aul(us) Antonius / Auli fil(ius) Papiria / Valens Oesci vi/xit annis XXXX / Antonia Tyran/nis liberta et h[e[/res patrono / b(ene) m(erenti) p(osuit).

2. *ISM* V, 188.

D(is) M(anibus) C(aius) Iulius Sa/turninus / domo Oesci / ex optione vet(eranus) / leg(ionis) V Mac(edonicae) vi/vo se posuit / cum Scribonia Melitine coniuge.

3. *ISM* V, 203.

… / vet(eranus) leg(ionis) V [Mac(edonicae) do]mo Ulp(ia) [Oesci? vixit] / annis L[-- Re]/s[ti]tuta c[oniux vir]ginio d[ulcissi]/mo et [sibi] / po[suit].

ANNEXE 2. Les gens d'Oescus à Troesmis

Personnage	Statut juridique ou social	Parent	Source
Aulus Antonius Valens	citoyen, probablement fils d'un militaire	Antonia Tyrannis – femme et affranchie	*ISM* V, 177
C.Iulius Saturninus	vétéran de la Ve légion Macedonica	Scribonia Melitine - femme	*ISM* V, 188
Anonyme	vétéran de la Ve légion Macedonica	Restituta - femme	*ISM* V, 203

BIBLIOGRAPHIE

CURCA, ZUGRAVU 2005 - R. Curcă, N. Zugravu, *„Orientaux" dans la Dobroudja romaine. Une approche onomastique*, dans V. Cojocaru (éd.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iaşi, 2005, p. 313-329.

MATEI-POPESCU 2006 - F. Matei-Popescu, *Legiunea V Macedonica în Moesia înainte de Domitian*, dans L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru (éds.), *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honoram Silvii Sanie*, Bucarest, 2006, p. 379-399.

MIHĂILESCU-BÂRLIBA 2006 - L. Mihăilescu-Bîrliba, *Les affranchis dans les provinces romaines de l'Illyricum*, Wiesbaden.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2009 - L. Mihăilescu-Bîrliba, *Străinii în Moesia Inferior. posibilităţi de identificare*, dans L. Mihăilescu-Bîrliba (ed.), *Structuri etno-demografice la Dunărea de Jos (sec. I-VII p. Chr.)*, Iaşi, 2009, p. 153-160.

RITTERLING, 1925 – E. Ritterling, s.v. *legio,* RE, Stuttgart, col. 1186-1829.

RUFFING 2006 - K. Ruffing, *Die regionäle Mobilität von Händlern und Handwerkern nach den griechischen Inschriften*, dans E. Olshausen, H. Sonnabend (éds.), *„Trojaner sind wir gewesen"-Migrationen in der antiken Welt. Stuttgarter Koloquium zur Historischen Geographie des Altertums 8, 2002*, Stuttgart, p. 133-149.

SOLIN 1982 - H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, Berlin-New York.

SOLIN 1996 - H. Solin, *Die stadtrömischen Sklavennamen. Ein Namenbuch*, Stuttgart.

INSCRIPTIONS INEDITES ET REVISEES DE LA COLLECTION DU MUSEE D'HISTOIRE NATIONALE ET D'ARCHEOLOGIE DE CONSTANTZA. I.

Maria BĂRBULESCU,
Livia BUZOIANU

Keywords: *Tomites, liberta, patronus, naukleros, basileus, Mithra.*

The article presents some funerary and votive pieces included in the collections of the museum and discovered at Tomis and inside its rural territory (Castelu) as well in other places in Dobruja (Tropaeum Traiani and Carsium). Generally, dated in the 2nd–3rd century A.D., they enrich the Tomitan onomastics with new names (Pontios?, Tryphosa, Menetimos) or with variants of some already attested forms (Aphe). Though they have a common significance, they raise language problems, wording, bilingualism and sometimes they lead to more possible variants of reconstitution and interpretation. In the same time they bring information about the Tomitan citizen's status (if it is not probably double citizenship) or refer to some social conditions: for example, that of shipowner accompanied with the name of basileus, and that of an affranchised Roman slave. The votive inscriptions confirm the large spreading of Mithra oriental god cult in the province Moesia Inferior and the period it was practiced until Christianity was officialized.

La vérification de la collection épigraphique du musée de Constantza, en cours de réalisation, a mis en évidence l'existence de certaines pièces inédites, découvertes après la publication des volumes ISM/IGLR ou non incluses dans ces *corpora*. D'autre part, quelques unes des inscriptions déjà éditées et qui se trouvent au MINAC permettent de nouvelles observations, ce qui nous fournit une bonne occasion d'y revenir.

Nous nous arrêtons d'abord sur quelques *pièces inédites* découvertes à Tomis (Constantza) et dans son territoire rural, soit de manière fortuite, soit à la suite des fouilles de sauvetage accomplies dans le périmètre de la cité ou dans des nécropoles et aussi à d'autres endroits de la province de Mésie Inférieure.

A. *Inscriptions funéraires*.

1. Stèle fragmentaire en calcaire découverte à Castelu (départ. de

Constantza), en 1987*. L'inscription, brisée en haut et en bas, présente sur les côtés latéraux une bordure simple (détériorée dans l'état actuel), mais il s'avère impossible de l'attribuer à un type plus précis (inv. 35807)[1]. Dimensions: Ht. = 0,30 m; Lg. = 0,60 m; Ép. = 0,31 m; Ht. des lettres = 0,04 m. Fig. 1 a-b.

Le texte conservé est disposé sur 6 lignes, la première endommagée vers sa partie supérieure; quelques lettres du reste de l'inscription sont endommagées ou même effacées à leur partie supérieure; au niveau de la 3e ligne, *N* est en ligature avec *E* et au niveau de la 4e ligne, *M* avec *H* (les lettres sont partiellement visibles); *Σ* est angulaire et *Ω* à boucle extrêmement profilée, sans incidence avec les pieds horizontaux. Les lettres présentent un aspect soigné et sont profondément gravées; selon les caractères paléographiques, l'inscription date du IIe siècle ap. J.-C., probablement de sa seconde moitié[2].

. . . . . .

Α Ποντίου

ὁ καὶ Τομίτης

ζῶν ἑαυτῷ καὶ

τ̣ῇ̣ μητρὶ Ἄφη

καὶ τ̣ῇ̣ γυναικὶ

Τρυφώση

[τὴν στήλην]

[ἀνέστησεν]

[μνήμης χάριν.]

[Χαῖρε παρο-]

[δεῖτα].

Traduction: *„[Untel fils de …]as de Pontius, dit aussi le Tomitain, de son vivant, pour lui-même, pour sa mère Aphe et pour sa femme Tryphôsa, [a fait ériger la stèle comme souvenir. Salut, le passant!]"*.

---

* La pièce a été récupérée à l'occasion des fouilles à Castelu, par Tr. Cliante et L. Buzoianu. Notre collègue Tr. Cliante nous a offert aussi d'autres inscriptions (voir plus bas n° 3), une occasion de plus pour le remercier. L'inscription a été découverte aux environs de la fortification romaine du côté SE du village. Dans la *Liste des monuments historiques* du MO du 16 juillet 2004, sous les numéros 131-134, à Castelu sont mentionnés plusieurs objectifs archéologiques: fortification (IVe–VIe siècles ap. J.-C., à la limite SE du village); site rural (Ier–IIIe siècles ap .J.-C., à *ca*. 300 m E du village); tumulus (d'époque antique, dans l'aire de la commune); site médiéval récent (lieudit „Coada Malului", sur la terrasse N de la Vallée de Carassu).

[1] Sur les stèles romaines de Mésie Inférieure, voir CONRAD 2004, *passim*; à retenir, éventuellement, les stèles romaines sans ornement, du type X, p. 53 et pl. 134-139.

[2] Pour l'écriture, notamment pour la forme de la lettre *Ω*, voir ISM II, 64, 118, 228, 239 (du IIe siècle ap. J.-C.), 259 (des IIe – IIIe siècles ap. J.-C.).

Au début de la ligne 1, on distingue bien la lettre *A*, probablement la fin d'un patronyme, avec un nom finissant au nominatif en -ᾶς et qui pourrait avoir le génitif en ᾶ[3], comme dans d'autres cas à Tomis[4]. La manière de disposer le nom, avec la seule dernière lettre à cette ligne, demeure cependant inhabituelle. Cela étant, un anthroponyme comme Ἄποντιος[5] ou un autre ayant dans sa composition l'élément –ποντιος ne sont pas à exclure. Dans ces cas, la lecture de l'inscription serait: *„[Untel, fils de…]apontios, dit aussi le Tomitain…]"*[6] etc. En ce qui concerne le nom Πόντιος[7] (Pontius), il est attesté dans le territoire de la cité de Tomis, appartenant, probablement à des Orientaux romanisés - *liberti* s'y étant établis soit pour des intérêts commerciaux, soit plutôt pour la construction d'un monument funéraire[8]. A la ligne 2, ὁ καὶ Τομίτης, il y a un *supernomen* ethnique[9], bien connu d'ailleurs. Le dédiant aura reçu ce surnom à la suite de son séjour prolongé dans la métropole du Pont Gauche.

A Tomis même, nous avons des exemples d'étrangers qui s'y sont établis, vu l'importance de la ville dans le commerce interprovincial et régional[10]. Participant à la vie de la cité[11] ou, rien qu'en exerçant leur profession[12], ceux-ci acquièrent dans la plupart des cas une „double citoyenneté" et ils sont inclus dans les tribus locales[13]. Ils y font ériger des monuments funéraires pour eux et pour les membres

[3] Cf. MIHAILOV 1943, p. 95-99, n° 3 (noms propres grecs et étrangers).

[4] Voir ISM II, 83, ligne 16 (Ἀχιλεὺς Ἀχιλᾶ); 468, ligne 10 (…λις Καλεᾶ); 18, ligne 2 (…Δάδα), voir aussi 17 et 26 (Δάδας), etc.

[5] Forme attestée IGASMG I² 69 (= SEG 16 : 571), Sicile, *ca.* 450 av. J.-C.Dans un catalogue de noms de Lesbos (IG XII, 2) nous rencontrons un Ἀ. Πόντιος, Ἀ. υἱός, etc. La posibilité que la lettre *A* soit lue α'(πρῶτος) n'est pas soutenue par le contexte, car il n'y en a guère d'analogies. Pour l'utilisation du mot dans l'épigraphie tomitaine, voir ISM II, 7, ligne 3; 365, ligne 7 (υἱὸν ἀπὸ πρῶτης) et, bien probablement, 394 („π(?)]ρῶτος Τε[…).

[6] Eventuellement, un ethnonyme du type Μεταπόντιος (la forme Ἑλλησπόντιος, attestée elle aussi dans MDAI(A), 32, 1907, 428, 275 etc. ne va pas bien ici). La forme Μεταπόντιος est attestée en Attique (Agora 17 : 547 et SEG 14 : 210) et en Grande Grèce (IGASMG IV, 66), mais elle n'est pas présente dans la zone pontique ou en Thrace. Cependant, nous ne pouvons pas l'exclure d'emblée, vu le deuxième ethnonyme (ὁ καὶ Τομίτης), ainsi que les inscriptions tomitaines mentionnant des individus à double citoyenneté; voir plus loin, note 13.

[7] Πόντιος apparaît dans les inscriptions grecques en tant qu'épiclèse de certaines divinités ou bien dans le langage poétique. En tant qu'ethnique, on le rencontre toujours comme Ποντικός, avec une signification plus large concernant la provenance des personnes de l'espace pontique, voir AVRAM, *Prosopographia* s. v. ΠΟΝΤΙΚΟΙ *siue* ΠΟΝΤΙΟΙ. Dans le cas en question, il est peu probable de lire au niveau de la ligne 1, Ποντι(κ)οῦ, car le nom de Ποντικός apparaît transcrit en entier dans les inscriptions grecques, y compris à Tomis (ISM II, 13 ligne 2; 468, ligne 11; 125, ligne 21; 83, ligne 31; 279, ligne 1; 293, ligne 1-2 etc., *ibidem*, p. 386 (*indices*).

[8] ISM II, 381 (III-e s.ap.J.-C.), Mihail Kogălniceanu; BĂRBULESCU 2001, p. 153, note 232.

[9] KAJAANTO 1966, p. 16-17; CURCĂ 2008, p. 283.

[10] Voir une ample discussion chez BOUNEGRU 2002 *passim*; idem 2003, p. 57-73 et 105-119.

[11] ISM II, 253: …Τομ]είτης βουλευτής.

[12] ISM II, 253: χρυσοχοός; toujours ici, on a mentionné un ordre des architectes (ἀρχιτεκτόνων).

[13] ISM II, 375, l. 23-24 (Ἑρμογένης Ἀνκυρανὸς καὶ Τομίτης φυλῆς Οἰνώπων); 308, l.

de leur famille[14]; d'autres fois, on les rencontre dans divers centres du bassin pontique[15], se joignant aux ressortissants de Tomis attestés comme tels dans l'empire[16].

Le nom de la mère du dédiant, Ἄφη, fait partie d'une catégorie que l'on rencontre surtout en Asie Mineure, mais aussi dans les centres du Pont[17]. L'anthroponyme apparaît dans la forme Ἄπφη même à Tomis[18], Ἀπφία – à Histria[19], Callatis[20] et Dionysopolis[21], dans les deux variantes à Odessos[22]. Comme variantes épigraphiques, nous notons encore Αφφια – à Odessos[23], Ἄφιον – à Callatis[24], et, à Histria, la forme masculine du nom - Ἄπφους[25]. Attribué à tour de rôle à l'onomastique thraco-phrygienne, grecque, asianique et micrasiatique, ce nom finit par être inséré plus récemment parmi les *Lallnamen*, un hypocoristique trouvant des parallèles dans toutes les langues[26] et soumis à des contaminations diverses[27].

La femme du personnage, Τρυφῶσα porte un nom grec mentionné pour la première fois à Tomis. Dans d'autres cas, on connaît la même forme, Τρυφῶσα[28], ou des formes apparentées - Τρυφοῦς[29] ou la variante masculine Τρύφων[30]; dans les inscriptions latines, ce nom apparaît en tant que *cognomen*[31].

1-2 (Εὐέλπιστος Π[ρου]σαεὺς ὁ καὶ Τομε[ίτης); 253, l. 1-3 (Ποντια[νὸς... ὁ καὶ Τομείτης [φυλῆς Αἰκο]ρέων); 256, l. 1-6 (Τειμοκράτης Ἀλεξάνδρου γένι Νικομηδεὺς ὁ κε Τομίτης φυλῆ(ς) Ῥωμέων); 301, l. 2-3 (...ὁ καὶ Το[μείτης ? φυλῆς Γελόντ[ων]; voir 300, 204, 232 (Τομ(ε)ίτης) et 312 ([T]ομεῖτις).

[14] A l'exception, elle-même sujette à caution, de l'inscription ISM II, 232, toutes les autres sont funéraires.

[15] IOSPE I², 174 (Olbia); AVRAM 1998-2000, p. 137-140 (Sinope).

[16] AVRAM, *Prosopographia*, s. v. TOM(E)ITAI.

[17] CIRB, 164 (Απφη, IVe siècle av.J.-C., Pantikapaion); COJOCARU 2004, p. 159; p. 144, n° 4 (Απφια, III-es.av.J.-C., Olbia).

[18] ISM II, 238, l. 4 (IIe–IIIe siècle ap. J.-C.).

[19] ISM I, 291 (Ἀπφία Φιλίππου; IIIe siècle ap. J.-C.).

[20] ISM III, 180 (Ἀπφία Ἰουλία, fin du IIe ou début du IIIe siècle ap. J.-C.).

[21] IGB I², 28, l. 2 (Απφια Φαν[ίου?, Φανέρου?).

[22] IGB I², 144 bis, l. 4 (Απφη Ἀγαθήνορο[ς]); 107, l. 1-2 (Απφη Ἀρτεμιδώρου); 176 bis, l. 2 (Απφια Ἀπολλοδώρου); 254 (Απφια Ἀγαθήνορος); 276 (Απφια).

[23] IGB I², 113 (Αφφια Ἀρτεμιδώρου θυγάτηρ); le nom apparaît aussi chez Kozaroko (la province romaine de Thrace); voir IGB III, 1 (= SLAWISCH, 2007, p. 198) – Αφφη Κοκείου.

[24] ISM III, 91.

[25] ISM I, 196, 193 B, 211 (Ἀπφοῦς Διογένης) et 296 (Ἀπφους Κουτίλης).

[26] CASTREN 1975, p. 389 (*Stellia Aphe*, liberte, milieu du I-er s.ap.J.-C., Pompei).

[27] ZGUSTA 1964, § 66 et p. 85; idem 1955, § 595; AVRAM, ISM III, p. 411; COJOCARU 2004, p. 345, n° 2. Pour les noms, voir maintenant LGPN IV (*indices*).

[28] CABANES, DRINI 1995, n° 426 (Épidamnos, l'époque hellénistique ou impériale).

[29] BCH 20 (1896), p. 355, n° 16: Τρυφοῦς, la fille de Θεμισταγόρας, Ier–IIe siècles ap. J.-C., Amathous (Chypre); IG IX 2, 766: Ier siècle av. J.-C., Larissa (Thessalie).

[30] ISM I, 143 (Histria); ISM III, 74 (Callatis); IGB I, 22 (Dionysopolis).

[31] Voir, à Puteoli: CIL X, 2551 (*Claudia Tryfosa* (sic!), Ier–IIe siècles ap. J.-C. ?); CIL X, 3138 (*Ulpia Tryphosa*, IIe siècle ap. J.-C.?); CIL X, 2523 (*Horatia Tryphosa*, liberte, l'époque impériale); CIL X, 7492 (*Valeria Τρyphosa*, époque impériale, Lipara). Nous remercions, à cette occasion aussi, notre collègue Al. Avram pour les informations bibliographiques.

On ignore si celui qui est nommé „*Le Tomitain*" s'est établi avec sa famille dans une localité rurale, dans la zone où l'inscription a été découverte, pareillement à beaucoup d'étrangers, notamment gréco-orientaux, attestés dans les *territoria* des villes ouest-pontiques[32]. Le nom Πόντιος, mentionné à Castelu et connu aussi à Mihail Kogălniceanu, situé dans même territoire tomitain[**], n'exclut point une telle éventualité. Il est, cependant, possible que nous nous trouvions devant une pierre transportée de Tomis, comme on le constate également dans d'autres sites du territoire rural de la cité[33].

2. Inscription funéraire bilingue découverte de manière fortuite à Tomis en 1978[*]. La plaque en marbre est brisée en haut ainsi qu'à la base et il manque la partie gauche de l'inscription (inv. 29709). Fig. 2 a-b.

Les lettres sont profondément gravées et révèlent des dimensions plus réduites dans la seconde partie de l'inscription; *A* à barre médiane droite dans le texte latin et brisée dans le texte grec; à la ligne 3, la lettre E est séparée par de signes angulaires; au début de la ligne 6, on voit la base d'une haste oblique, probablement d'un *A*. Selon l'écriture, l'inscription date du IIe siècle ap. J.-C.

A défaut de connaître les dimensions réelles de la plaque, à partir du texte conservé, l'inscription pourrait être restituée de la manière suivante:

. . . . . Cor

[nuti lib(erta) patr(ono) c]aris(simo)

[f(eci). H(ic) s(itus)] e(st).

[. . . . . K]ορνούτου

[ἀπελ]ευθέρα

[(τῶ) πάτρωνι ἐποίησα]. Χαίροις.

„…….la liberte de Cornutus, j'ai fait ériger [le monument] pour le très cher patron. Il y repose. Salutations!"

Le nom de la dédiante, qui doit avoir figuré aux lignes 1 et 4, aurait probablement compté 10-12 lettres et était suivi du *cognomen* du patron au génitif.

Quant à ce dernier, il est peu probable que son nom ait été rendu par *tria nomina*, compte tenu du contexte et de la teneur des lignes 1 et 4; le *cognomen* conservé nous offre trop peu de données pour l'identification du personnage.

A un autre milieu semble appartenir Κορνοῦτος ὁ καὶ Σαραπίων, prêtre (ἱερεύς) du *„Grand dieu Sarapis et des dieux [honorés] avec lui, dans le même temple"*, mentionné sur un autel érigé par Karpiôn, fils de Anubiôn, pour la maison des Alexandrins (ὁ οἶκος τῶν Ἀλεξανδρέων), résidants à Tomis, en l'an 160 ap. J.-C.[34].

[32] SUCEVEANU 1977, *passim*.

[**] *Supra* n. 8.

[33] BĂRBULESCU 2001, p. 47-61, 151-158.

[*] L'inscription a été récupérée, de la zone péninsulaire de Constantza, par notre regretté collègue N. Cheluţă-Georgescu.

[34] ISM II, 153; BOUNEGRU 2003, p. 110 et 116-118.

Nous ignorons également si le personnage en question devait son nom** au gouverneur Q. Fuficius Cornutus, actif en Mésie Inférieure vers le milieu du IIe siècle ap. J.-C.[35]; le nom du légat figure sur une architrave en calcaire, probablement de provenance tomitaine[36], ayant appartenu à un édifice public de grandes dimensions, un monument consacré à l'empereur Antonin le Pieux et au César Marc Aurèle.

L'épithète *carissimus* définit le rapport affectif entre les époux[37], sans qu'il soit exclu de lire à la ligne 2, „…con(iugi) caris(simo)", respectivement à la ligne 6 „τῶ ἀνδρὶ…", au cas où la liberte était la femme (et l'héritière) de Cornutus.

Le statut de la dédiante, révélé par la lecture de la ligne 5 - „ἀπελευθέρα"-, fait augmenter d'une personne le nombre des liberts attestés à Tomis[38], conséquence du contexte social et économique favorable de la métropole du Pont Gauche à l'époque romaine[39].

L'inscription vient s'ajouter à d'autres épigraphes bilingues de Tomis, lesquelles ont occasionné récemment quelques observations[40]. Le texte latin transcrit au début nous montre le milieu d'origine du défunt, illustré aussi par son *cognomen* romain. Le texte grec aura assuré une plus large diffusion du message porté par l'inscription (à moins qu'il ne s'agisse de la langue parlée par la liberte). Comme on l'a déjà remarqué, les variantes bilingues révèlent en général un contenu identique[41], mais peuvent présenter parfois certaines différences[42], possibles dans une moindre mesure également dans notre cas; en fait, les fins des deux textes semblent être complémentaires, pour autant qu'à la formule bien connue HSE l'on ajoute en grec le salut adressé au passant à l'aide de l'*optativus urbanus* - χαίροις, rencontré dans une épigramme funéraire datée de la fin du IIIe–début du IVe siècle ap. J.-C. de Tomis[43], reprise „en copie" à Callatis[44].

3. *Fragment inédit de ISM II, 291*.

L'inscription a été gravée sur une *tabula ansata*, conservée de manière fragmentaire, tout comme le reste de la plaque de marbre; la pièce a été

** Dans le cas où le défunt, dont on ne connaît que le *cognomen*, aurait été lui-même *libertus* et avait, à son tour, une liberte.

[35] DORUȚIU-BOILĂ, ISM V, 134 et 155 (à un certain moment, entre 151-154 ap. J.-C.; *eadem*, 1989, p. 325-328; THOMASSON 1984, 20: 84 (147-155 ap. J.-C.).

[36] ISM II, 55 (la bibliographie). Pour d'autres *Cornuti* dans le Pont Gauche, voir IGB I², 401 (Apollonia Pontica).

[37] ISM II, 349; 458; voir aussi ISM V, 250, 32, 34, 275 (concernant les parents et les enfants).

[38] ISM II, 177, 244, 261, 297 (*liberti*); 29, 30, 106, 208 (261), 276 (ἀπελεύθεροι); STOIAN 1962, p. 210 et suivante.

[39] SUCEVEANU 1977, p. 47-52; 87-92; 120-128. Pour le rôle des *liberti* impériaux, voir à présent MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2004, p. 108, 159.

[40] ALEXIANU 2005, p. 305-312.

[41] *Ibidem*, p. 311; ISM II, 128, 148, 194, 261; IGLR, 5.

[42] ISM II, 190, 195, 199.

[43] IGLR, 18; voir aussi la note suivante pour la bibliographie récente.

[44] ISM III, 148; AVRAM, BĂRBULESCU, GEORGESCU 1992-1998, p. 463-464 et les pl. 85-86.

découverte de manière fortuite à Constantza en 1990 (inv. 43451). Dimensions: Ht. = 0,39 m; Lg. = 0,36 m; Ép. = 0,14 m; Ht. des lettres = 0,05-0,06 m. Fig. 3 a-b.

Les lettres sont clairement gravées, mais présentent une forme moins soignée: Σ est rectangulaire, *A* à barre médiane brisée, ϒ porte une barrette horizontale dans le point d'incidence des bras. Selon l'écriture, l'épigraphe date des IIe–IIIe siècles ap. J.-C.

A la ligne 1, on distingue la base d'une haste verticale et la base de la lettre *O*; on y conserve aussi la fin de 3 autres lignes, ce qui prouve que l'inscription est jointive au fragment ISM II, 291, d'où la lecture suivante[45]:

[. . . . . .]

[. . . . .]*o*[*υ*]

[ό καὶ Βασι]*λεὺς ναύ-*

κληρος ζήσας ἔτη

λ' κατεσκεύασα. Χαῖ(ρε)

„[Untel fils d'untel, armateur nommé aussi Basileus, après avoir vécu 30 ans, j'ai fait ériger [ce monument]. Salut!]".

Si l'inscription était disposée symétriquement sur la *tabula ansata*, celle-ci aurait eu 5 lignes, respectivement deux lignes à la partie supérieure tombée dans la lacune, avec le nom et le patronyme du personnage (dont on ne voit clairement que la lettre *O*).

Le contenu de la partie finale de l'inscription est différent de celui antérieurement proposé[46], mentionnant, très probablement, le surnom du personnage aussi. Le *signum* Βασιλεύς est deux fois attesté à Tomis et dans son territoire[47]. Il était peut-être commun soit au sein d'une même famille, soit dans les milieux des armateurs, étant donné qu'un autre armateur, Théocritos, fils de Théocritos, mort jeune, est désigné de la même manière par sa mère[48].

---

[45] Il s'agit d'un fragment de stèle en marbre, découvert depuis longtemps à Constantza et qui se trouve au MNA, inv. L, 1499, cf. I. Stoian, ISM II, 291, qui y lit:

[ό δεῖνα τοῦ δεῖνος ναύ-]
κληρος ζήσ[ας ἔτη
λ'· κατεσκεύα[σε τὴν
στήλην ὁ *sive* ἡ δεῖνα
τοῦ δεῖνος.
Χαῖρε παροδεῖτα].

[46] On supposait la mention du nom du dédiant et de l'objet dédié dans la relation N-Ac avec le verbe à la IIIe personne du singulier.

[47] ISM II, 280 (Cumpăna, départ. de Constantza): .../βασιλεὺ[ς.../. Pour la possible provenance de Tomis de certaines inscriptions découvertes à Cumpăna (ou bien, l'existence de certains Tomitains dans cet établissement), voir BĂRBULESCU 2001, p. 58, notes 286-288; p. 156.

[48] ISM II, 186: „Ῥουφεῖνα Ἰάσονος Θεοκρίτω Θε/οκρίτου υἱῶ...../ναυκλήρω τῶ καὶ βασιλεῖ/ζήσαντι ἔτη κβ', μῆνας θ'...”; voir aussi CURCĂ 2008, p. 283, βασιλεύς – agnomen interprété comme signe du statut social d'un personnage.

Nous remarquons ensuite l'utilisation du verbe κατασκευάζω à l'aoriste, première personne du singulier, employé par ceux qui faisaient ériger leur propre monument funéraire de leur vivant ou bien assumaient cet office pour une autre personne[49]. Le nouveau fragment montre que la fin de l'inscription était plus brève que ce que l'on avait imaginé auparavant *e.g.*[*]

Enfin, l'information la plus importante fournie par notre inscription funéraire, est, comme on l'a montré d'ailleurs, l'attestation d'un ναύκληρος à Tomis, centre où cette catégorie professionnelle est bien connue par le collège des armateurs[50] ou par des personnes mentionnées individuellement[51], suite à une intense activité commerciale dans la métropole du Pont Gauche[**].

4. Plaque en marbre, conservée de manière fragmentaire, découverte à Tomis dans des conditions inconnues (inv. 43453). De l'inscription funéraire disposée dans un cadre doublement profilé, sont conservées 5 lignes et quelques traces seulement de la 6e ligne. Les dimensions de la plaque: Ht. = 0,42 m; Lg. = 0,41 m; Ép. = 0,11 m; le champ de l'inscription: 0,30 x 0,25 m; Ht. des lettres = 0,03 m. La forme des lettres: Σ – rectangulaire; *O* – rhomboïdale; *A* – avec la haste horizontale brisée. Fig. 4 a-b.

Ligatures: deux fois (lignes 1 et 4) *M* + *E* (dans le nom de Μενέτιμος); à la ligne 2: *M* + *M* (γράμματα).

Date de l'inscription: IIIe s.ap.J.-C.[*]

Στήλλη Με[νετίμου]

γράμματα τα[ῦτα ἔχει]·

ὅστις ἔνεστι τ[ιθέναι]

[ἐν] γῇ Μενετ[ίμου ἕτερον]

[εἶτ]α Τομευ[τῶν πόλει]

[δώσειν κτλ. . . . . .]

Traduction:

„*La stèle de Ménétimos porte (gravées) ces lettres (ce texte); il est possible que n'importe qui pose dans la terre de Menetimos quelqu'un d'autre, puis que l'on donne à la cité des Tomitains etc.*".

Cette interprétation contraire aux coutumes - d'acceptation et non d'interdiction de déposer un autre corps dans la tombe[52] - s'appuie sur la valeur

[49] ISM II, 179; 203; pour l'utilisation du verbe cité à Tomis (surtout à la IIIe personne), *ibidem*, p. 115 (*indices*).

[*] *Supra* n. 45-46.

[50] ISM II, 60 et 132; voir aussi 53.

[51] A côté de ISM II, 186 et 231, voir aussi 375.

[**] *Supra* n. 10.

[*] Pour la forme des lettres, voir, par exemple, ISM II, 363 et p. 320.

[52] ISM II, 199, 205, 217, 237, 251, 298, 325, 363 (toutes pour la formule d'interdiction de violation du tombeau (du monument); puisque nous ne connaissons pas la largeur réelle de la pièce, il n'est pas exclus que, dans la ligne 2, un adverbe de négation ait figuré.

impersonnelle de ἔνεστι qui exige, à son tour, la construction nominatif avec infinitif[53]. Mais l'épigraphie funéraire enregistre seulement les formes d'interdiction; dans ce cas, ἔνεστι en tant qu'impersonnel, n'est pas approprié et, quant au pronom-sujet (ὅστις ou ὁς τις), on l'attache à un autre verbe habituel dans de telles situations - τολμήση[54]. La faute appartiendrait, donc, au lapicide qui, au lieu d'écrire ἐνθεῖναι (ou n'importe quelle forme de ce verbe θεῖναι, (ἐν)τιθέναι etc.), a écrit ἔνεστι.

Ainsi, acceptant qu'il s'agit d'une erreur du lapicide dans la ligne 3, l'inscription pourrait être restituée[*]:

ὅς τις ἐνθεῖναι τ[ολμήση]
[ἐν] γῆ Μενετ[ίμου ἕτερον]
[σῶμ]α Τομευ[τῶν τῇ πόλει
[δώσει προστείμου - - - - - -]

Dans la nouvelle restitution, nous aurions à faire toujours avec une interdiction et la traduction de l'inscription serait la suivante:

„Quiconque aura l'audance de <déposer> un autre corps dans la terre de Ménétimos, donnera comme amende à la cité des Tomitains…"

Στῆλαι funéraires sont souvent mentionnées à Tomis, indiquant à chaque fois ceux à qui ont été destinées et ceux qui se sont chargés de les faire ériger[55], sans y utiliser un génitif de l'appartenance, déterminé ici par le contenu de l'inscription[**].

L'expression poétique γράμματα ταῦτα est rencontrée dans une épigramme funéraire de Tomis écrite en hexamètres dactyliques[56].

C'est toujours dans le registre poétique que s'inscrit le syntagme τ[ιθέναι/ἐν]γῇ = *enterrer*, *poser dans la terre*, connu à Tomis seulement dans des contextes disparates[57] ou dans des expressions similaires[58].

A la ligne 5, nous reconnaissons un dérivé de Τομεύς – *poetice pro* Τόμις[59]. La forme Τομευ[. . .] de notre inscription se réfère probablement aux habitants de la

[53] Voir en grec l'infinitif – sujet après les verbes et expressions impersonnelles et le régime de la proposition complétive.

[54] Voir ISM II, 298, 363.

[*] Suggestion Al. Avram, pour laquelle nous le remercions.

[55] ISM II, p. 418 s.v. στήλ(λ)η, no. 179 et suite.

[**] La même observation aussi pour celles trouvées dans les villes ouest-pontiques avoisinées.

[56] ISM II, 339, ligne 5: γράμματα ταῦτα…έ]γὸ ἐπέγραψα.

[57] Ces mots figurent sur des monuments funéraires différents; voir ISM II, p. 419, s.v. τίθημι, no. 205 (τεθῆναι) et suite; no. 275 et 369 (γῆ).

[58] ISM II, 377, lignes 1-3: Φίλτατα τέκνα/δύω *κατεθήκαμεν/ἐν χθονὶ* τῆδε; 372, lignes 8-11: *ἀλλὰ* καὶ Παν/θήραν σὺν ἐ/μοὶ *κατέθη/κε* θύγατρα; 166, lignes 1-2: *ὑπὸ βώλακα κεῖνται*.

[59] Voir ISM II, p. 407 et l'inscription catalogue 188; voir aussi Steph.Byz., *Ethnika*, 19 s.v. Τομεύς.

ville. Selon le type de dérivation Τόμις→Τομ(ε)ίτης (Tomis→Tomitain), nous pouvons accepter également la forme Τομεύς→Τομεύτης (avec le pluriel Τομεῦται)[60].

La partie perdue mentionnait probablement la somme qui allait être versée à la caisse du fisc de la ville[61].

Le nom Μενέτιμος n'est pas atesté dans l'espace pontique; il apparaît cependant dans d'autres régions du monde grec continental et insulaire[62]. Sa restitution aux lignes 1 et 4 de l'inscription est certaine.

B. *Inscriptions votives.*

1. Autel de calcaire découvert de manière fortuite en 1987 au nord de la cité Tropaeum Traiani (Adamclisi) pendant des travaux de terrassement pour les plantations de vignes[*].

La corniche de la partie supérieure est brisée dans les parties latérales; la base en a été détruite en majeure partie. Dimensions: Ht. = 0,61 m; Lg. = 0,34 m; Ép. = 0,28 m; Ht. des lettres = 0,04-0,045 m (inv. 43454). Fig. 5 a-b.

L'inscription est disposée sur 5 lignes et endommagée au niveau des lignes 3, 4 et 5 (la dernière lettre). L'écriture est relativement soignée: *M* présente des hastes médianes jusqu'à la base de la lettre, *H* a l'haste médiane légèrement asymétrique, *S* est un peu inclinée. Selon l'écriture, l'inscription date des IIe–IIIe siècles ap. J.-C.:

Invicto

Mithrae

[.]Octa[vi-]

[u]s P[ro-]

bus v(otum) l(ibens) [s(olvit)].

„A l'invincible Mithra [.] Octavius Probus(?) a tenu sa promesse (faite au dieu) de bon coeur".

Le dédiant avait inscrit ses *tria nomina*, mais le *praenomen* est à présent effacé. Le *nomen* Octavius qui figure aux lignes 3-4 appartient à un des citoyens romains établis ici[63], sans que celui-ci se retrouve parmi les magistrats connus de la cité[64].

---

[60] Bien que nous devions remarquer que la forme n'a pas encore été attestée, voir AVRAM, *Prosopographia*, s.v. TOM(E)ITAI.

[61] SLAWISCH 2007, P 7, P 13, P 17, P. 20 etc.; d'habitude, on rappelle la caisse du fisc, à laquelle on payait l'amende, puis celle de la cité sans que celle-ci soit nommée: ISM II, 199, 205, 298.

[62] Voir LGPN I-III A, B (*indices*); le nom est attesté en Attique, dans le Péloponnèse et dans les îles de la mer Egée.

[*] La pièce a été récupérée par Sandu Ion, ex-conservateur du Musée Tropaeum Traiani, qui nous a informées, à la date mentionnée, que l'on n'avait pas trouvé d'autres objets archéologiques sur le lieu de la découverte.

[63] PÂRVAN 1911, p. 1-12, 163-191; GOSTAR 1963, p. 303-304; POPESCU 1964, p. 185-204; CIUREA, GOSTAR 1969, p. 111-121; ŞTEFAN 1974, p. 251-257; BARNEA 1977, p. 349-

Ce gentilice est d'ailleurs commun[65]. Le *cognomen* conservé partiellement aux lignes 4-5, Probus[66], est un nom, semble-t-il, fréquent dans les provinces danubiennes aux IIIe–IVe siècles, y compris dans les milieux militaires[67].

La formule finale habituelle dans les inscriptions votives, inscrite à la fin de la ligne 5, peut être complétée soit *v(otum) l(ibens) s(olvit)*, soit *v(otum) l(ibens) p(osuit)*, compte tenu de l'espace réservé à la dernière lettre, maintenant disparue[68].

En ce qui concerne le municipe de Tropaeum Traiani, on a remarqué le nombre assez grand d'étrangers établis ici, venus soit des sites voisins du *limes*, soit d'endroits plus éloignés, même de l'Orient, ce qui a favorisé la pénétration dans la cité et dans son territoire des cultes orientaux[69], parmi lesquels celui du „dieu invincible". Deux des dédiants antérieurement connus sont des militaires, dont le centurion Annius Saturninus de la légion XI Claudia, qui dédie un autel à *Deus Invictus* pour la santé de l'empereur Marc Aurèle[70]. La deuxième inscription, consacrée par un centurion de la Légion Ière Italica[71], nous fournit une preuve supplémentaire de l'assimilation Sol-Mithra: ce qui est également illustré par l'image du défunt auréolé sur un autel funéraire découvert dans le territoire de la cité, expression de la foi syncrétique autour du culte solaire[72].

Enfin, l'inscription en question, qui adjoint l'épithète bien connue *Invictus* au nom de la divinité, s'inscrit elle aussi parmi les preuves de l'adoration de Mithra dans ce centre important de la romanité danubienne[73], sans exclure la possibilité

355; voir aussi SUCEVEANU 1977, p. 72-75; 107-109; 145-146; BĂRBULESCU 2001, p. 119-126; 191-193.

[64] APARASCHIVEI 2006, p. 327-348.

[65] ISM V, 158 (Troesmis): Octavius Clementianus, Octavius Clemens, Octavius Licinius (159-160?) etc.

[66] A la ligne 4, entre la fin du nom précédent (respectivement, la partie inférieure de la lettre *S*) et le début du *cognomen*, on a laissé un espace libre (de 2 lettres), soit pour obtenir „une symétrie" dans la transcription de celui-ci aux lignes 4-5 (tel le nom précédent écrit sur deux lignes), soit tout simplement parce que la lettre *P* avait une autre signification; nous pouvons penser à *p(ater)*, tout en précisant ainsi pour Octavius la qualité de „prêtre" dans la communauté des adorateurs de Mithra de Tropaeum Traiani; les lettres qui suivent, *BVS*, trouveraient pourtant plus difficilement une explication, c'est pourquoi la variante d'un *cognomen* semble plus probable.

[67] ISM V, 274 (Troesmis): Aur/elius Probus (fin de IIIe–début du IVe siècle); IDR II, 324 (Romula): Aur(elius) Probus *sig(nifer)* de la Légion *VII Claudia pia fidelis Philippiana* (l'an 248); 201 (*Sucidava*-Celei, départ. d'Olt): „*Probus (centurio) leg(ionis)…*", éventuellement de la „*Légion V Macedonica, de la période postaurélienne*". Certains militaires auraient dû leur nom à l'empereur M. Aurelius Probus (276-282).

[68] Il pourrait s'agir aussi, mais à un moindre degré de probabilité, de la lettre *M*, pour lire *v(otum) l(ibens) s(olvit) m(erito)*.

[69] SUCEVEANU 1977, p. 145, n. 462-464.

[70] CIL III, 7483; PÂRVAN 1911, p. 40; CIMRM II, 2311; ARICESCU 1977, p. 38 et p. 219, n° 35. L'inscription a été découverte à Pietreni.

[71] CIL III, 12468: „*In hon(orem) d(omus) d(ivinae), Soli Invicto sacrum. Q(uintus) Lucilius Priscinus, (centurio) leg(ionis) I Italicae…*"; CIMRM II, 2312; ARICESCU 1977, p. 41, 46, 220, n° 49 (Tropaeum Traiani).

[72] COVACEF, BARNEA 1973, p. 87-95 (pièce découverte à Fântâna Mare, départ. de Constantza).

[73] Sur l'évolution de la cité, voir BARNEA (coord.) *et alii*, 1979, *passim*.

que [·] Octavius Probus ait été, lui aussi, militaire.

2. Petit autel votif en calcaire friable, découvert pendant les fouilles de la cité de *Carsium* (Hârşova), en 1999*. Dimensions: Ht. = 0,32 m; Lg. = 0,20 m; Ép. = 0,16 m; Ht. des lettres = 0,02 m; (inv. 43452). Fig. 6 a-b.

La pièce est brisée au niveau de la corniche (?), du côté droit de l'inscription ainsi qu'à sa base. Les lettres sont gravées de manière superficielle et présentent une forme négligente: *D* est allongé, *E* est gravé de la même manière que *I*, *O* est rhomboïdale, *I* présente à l'extrémité supérieure une barre oblique.

La lecture est assurée aux lignes 1-2. A la ligne 3, quasiment effacée, on distingue en tout début le pied droit de la lettre *M* et, en fin de ligne, probablement, un pied appartenant à la lettre *A*. A la ligne 4, *LV* sont à peine visibles (*V* présente une large ouverture, à la haste droite courbée); après *CI*, l'on distingue moins clairement un *A*. A la ligne 5, la lettre *E* est partiellement conservée, puis *X* et, après une accident de la pierre (?), la haste gauche de la lettre *V*. Enfin, à la ligne 6, on ne distingue que la trace de deux lettres, plus difficilement à identifier.

Selon l'écriture, l'inscription date des IIIe–IVe siècles ap. J.-C.:

Deo
Invicto
M[it(h)r]a[e]?
Lucia[n(us)]
ex v[oto]
[posuit]

„Au Dieu invincible Mithra (?), Lucianus, accomplissant sa promesse, a posé (cet autel)".

La lecture du nom du dieu, Mithra, reste incertaine; à en juger d'après la date à laquelle l'autel fut consacré et au vu du texte conservé, il est peu probable que le dédiant ait porté les *tria nomina*, que son *praenomen* et son *nomen*[74] aient figuré à la ligne 3: il est plutôt question d'un seul nom - Lucianus[75].

* Selon les informations de notre collègue Constantin Nicolae, que nous remercions, à cette occasion aussi, pour la permission de publier l'inscription. La pièce a été signalée par celui-ci dans CCA, la campagne 1999, Deva 2000, p. 43, n° 63; BĂRBULESCU 2001, p. 271, n. 252.

[74] Dans ce cas, l'inscription pourrait être comprise de la manière suivante: *„Deo/Invicto/M(arcus)….a…/ Lucia[n(us)]/ex v[oto]//[posuit]*".

[75] Le *cognomen* Lucianus ne figure pas parmi ceux qui sont attestés à Carsium (voir ISM V, 101-105; 110). Il est, certes, connu dans la province, par exemple à Tropaeum Traiani: *L(ucius?) Fufidius Lucianus, II vir. dec. mun., ca.* 170 ap. J.-C. (voir POPESCU 1964, p. 193; APARASCHIVEI 2006, p. 334-335, 338, n° 7); le nom perdure jusque tard, voir IGLR, 431, I a, II a, III a, IV a: *Lucianus*/estampille sur des lingots d'or coulés à *Sirmium*, au IVe siècle ap.J.-C., découverts à Crasna, comm. de Sita Buzăului).

Cet autel s'ajoute à une découverte plus ancienne de Hârşova, une dédicace à *Deus Invictus* de la part d'Ulpius Demetrius, *singularis consularis* de l'ala II (Hispanorum et) Aravacorum (IIe – IIIe siècles ap. J.-C.)[76].

Bien que consacrés à des époques différentes, les deux autels de *Carsium* témoignent de la conservation du même langage religieux, le nom de Mithra étant accompagné de l'appelatif *Deus Invictus*[77].

Cultivé surtout par les militaires, mais ayant aussi des adeptes parmi les civils des milieux urbains et ruraux[78], Mithra est attesté dans les cités du *limes* du bas Danube et dans leurs territoires, par plusieurs monuments épigraphiques et iconographiques découverts à Troesmis[79] et dans son territoire, à Mircea Vodă (ancien Acbunar)[80], à Carsium, éventuellement à Dulgheru[81], Ulmetum[82], Axiopolis[83], pour ne faire état que de la partie nord de la province de Mésie Inférieure[84].

La présence militaire aux IIe–IIIe siècles ap. J.-C. à *Carsium*[85], l'importance routière de la cité à l'époque du Principat[86] et du Dominat[87], les troupes qui se trouvaient sur le *limes* pendant la Tétrarchie et encore plus tard[88] expliquent l'adoration de Mithra dans cet espace jusqu'aux époques plus récentes.

Les découvertes mithriaques récentes de *Tropaeum Traiani* et de *Carsium* s'ajoutent à celles déjà nombreuses de la province de Mésie Inférieure[89] et

---

[76] ISM V, 102: l'autel a été découvert à Hârşova, dans des conditions inconnues, dans la seconde moitié du XIXe siècle; le texte a été restitué d'après le dessin de F. Weickum.

[77] VERMASEREN, *CIMRM* I et II, *passim*; idem, 1963, *passim*; TURCAN 2000, *passim*.

[78] Par exemple, dans les villes ouest-pontiques Histria et Tomis et leur territoires, voir CIMRM 2296-2312; ISM I, 137, 374-377; ALEXANDRESCU VIANU 2000, p. 136-138, n° 189-192; p. 70, n° 75; ISM II, 147 et 454; ARICESCU in CANARACHE *et alii*, 1963, p. 104-106, n° 22, fig. 53; BORDENACHE 1964, p. 155-178; eadem 1969, p. 92, n° 182; CHERA 1997, p. 223 et à d'autres nombreux endroits de la province (*infra*, n. 84 et suiv.).

[79] CIMRM II, n° 2283 (= ISM V, 169); 2285 et 2286 (= ISM V, 221).

[80] CIMRM II, 2293 (= ISM V, 220); n° 2288-2292.

[81] ISM V, 130: „...Θεῷ Ἰσχυρῷ" (IIe – IIIe siècles ap. J.-C.).

[82] ISM V, 71; CIMRM II, 2276: „*Deo Bo[no Mithrae sive Invicto*" (IIIe siècle ap. J.-C.).

[83] CIMRM II, n° 2278 et 2279.

[84] Voir, éventuellement, ISM V, 243 (Nalbant): „*Invicto sacrum*" (IIe–IIIe siècles ap. J.-C.); il peut s'agir de Mithra, Hercule ou Héros; ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 294-297, n° 27, fig. 14-16 (sarcophage à des symboles mithriaques découvert à Galaţi). L'on peut ajouter une découverte plus récente, une pièce d'une collection privée de Medgidia, sur laquelle on peut lire: „Θεῷ Μίτρᾳ Ἑρμόδωρος Θεοδότου ὑπὲρ ἑαυτοῦ [καὶ τῶν ἰδίων] ἀνέθηκεν", cf. Fl. Topoleanu, communication à la Session Pontica, Constanţa, 1990. Le nom du personnage mentionné dans l'inscription est rencontré aussi sur une dédicace de Tomis, voir ISM II, 83, l. 29 (198-201/202 ap.J.-C.).

[85] ISM V, 94, 95, 102 (*ala II Hispanorum et Aracorum*); quant à la présence de l'unité mentionnée à Carsium et en Dobroudja, voir MATEI-POPESCU 2001-2002, p. 189-191, n° 9.

[86] ISM V, 95-100; à ajouter NICOLAE, NICOLAE 2004-2005, p. 393-394 şi p. 402, pl. VII.

[87] IGLR, 230-232.

[88] Présentes dans des centres rapprochés comme Capidava et Cius, ainsi que sur tout le *limes* scythique, voir SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 209-217; ZAHARIADE 2006, p. 159-185.

[89] VERMASEREN, *CIMRM* II, 1960 avait enregistré 68 monuments mithriaques de Mésie Inférieure, auxquels s'ajoutent les découvertes ultérieures; pour la Scythie Mineure,

confirment l'attraction et la large diffusion de ce culte: ce qui doit beaucoup à sa théologie[90], car la dévotion pour „Deus Invictus" est attestée en Scythie Mineure jusqu'à la victoire du christianisme[91].

BIBLIOGRAPHIE

ALEXANDRESCU-VIANU 1970 – M. Alexandrescu-Vianu, *Les sarcophages romains de Dobroudja*, RÉSEE 8 (1970), p. 269-318.

ALEXANDRESCU VIANU 2000 – M. Alexandrescu Vianu, *Histria IX. Les statues et reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, [2000].

ALEXIANU 2005 – N. Alexianu, *Les inscriptions bilingues privées de Tomi et Histria*, în *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, (ed. V. Cojocaru), Iaşi, 2005, p. 305-312.

APARASCHIVEI 2006 – D. Aparaschivei, *Municipium Tropaeum Traiani. Instituţii şi elite*, în *Studia historiae et religionis Daco-Romanae. In honorem Silvii Sanie* (Ediderunt L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru), Bucureşti, 2006, p. 327-348.

ARICESCU 1977 – A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

AVRAM 1998-2000 – Al. Avram, *Στρατόνεικος Εὐαρέστου Τιανὸς ὁ καὶ Τομείτης*, StCl 34-36 (1998-2000), p. 137-140.

AVRAM, *Prosopographia* – Al Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa* (în pregătire).

AVRAM, BĂRBULESCU, GEORGESCU 1992-1998 – Al. Avram, M. Bărbulescu, V. Georgescu, *Une Epigramme Funéraire de Callatis*, Horos 10-12 (1992-1998), p. 463-467 şi pl. 85-86.

BARNEA 1977 – Al. Barnea, *Descoperiri epigrafice noi în cetatea Tropaeum Traiani*, Pontica 10 (1977), p. 349-355.

BARNEA 4979 – Al. Barnea, I. Barnea (coordonator), Ioana Bogdan Cătăniciu, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, Bucureşti, 1979.

BĂRBULESCU 2001 – M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p. Chr.)*, Constanţa, 2001.

BORDENACHE 1964 – G. Bordenache, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi d'età romana*, StCl 6 (1964), p. 155-178.

BORDENACHE 1969 – G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di'Antichità di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, Bucarest, 1969.

BOUNEGRU 2002 – O. Bounegru, *Comerţ şi navigatori la Pontul Stâng şi Dunărea de Jos (sec. I-III p. Chr.)*, Iaşi, 2002.

BOUNEGRU 2003 – O. Bounegru, *Economie şi societate în spaţiul ponto-egean (sec. II a. Chr. – III p. Chr.)*, Iaşi, 2003.

CABANES, DRINI 1995 – P. Cabanes, F. Drini, *Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire I, 1. Inscriptions d'Épidamne – Dyrrhachion*, Paris, 1995.

CANARACHE *et alii* 1963 – V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, Bucureşti, 1963.

voir aussi COVACEF 2000-2001, p. 383-385; eadem 2002, p. 164-168; FARCAŞ 2006, p. 158-166 (mss.).

[90] *Supra* n. 78; ajoute, TURCAN 1998, p. 224-280; MOGA 2004-2005, p. 253-273.

[91] PIPPIDI 1969, p. 308-309; ISM I, 374-377. L'autel de Carsium s'inscrit également parmi les derniers monuments mithriaques de la région.

CASTREN 1975 – P. Castrèn, *Ordo populusque Pompeianus. Polity and Society in Roman Pompeii, Acta Instituti Romani Finlandiae VIII*, Roma, 1975.

CHERA 1997 – C. Chera, *Reprezentări mitologice în inventarele funerare din Tomis (sec. I-IV d. Chr.)*, Pontica 30 (1997), p. 217-236.

CIUREA, GOSTAR 1969 – D. Ciurea, N. Gostar, *Inscripţii de la Tropaeum Traiani*, ArhMold 6 (1969), p. 111-121.

COJOCARU 2004 – V. Cojocaru, *Populaţia zonei nordice şi nord-vestice a Pontului Euxin în secolele VI-I a. Chr. pe baza izvoarelor epigrafice*, Iaşi, 2004.

CONRAD 2004 – S. Conrad, *Die Gabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchung zu Chronologie, Typologie und Ikonografie*, Casa Libri, Leipzig, 2004.

COVACEF, BARNEA 1973 – Z. Covacef, Al. Barnea, *Contribution à l'étude du culte de Sol-Mithra en Scythie Mineure*, Pontica 6 (1973), p. 87-95.

COVACEF 2000-2001 – Z. Covacef, *Cultele orientale în panteonul Dobrogei romane*, Pontica 33-34 (2000-2001), p. 373-386.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Sec. I-III*, Cluj-Napoca, 2002.

CURCĂ 2008 – Roxana-Gabriela Curcă, *Agnomina în inscripţiile greceşti de la Tomis*, Tyragetia s.n., vol. 2 (17), nr. 1 (2008), p. 281-286.

DORUŢIU-BOILĂ 1975 – Em. Doruţiu-Boilă, *Contribution épigraphique à l'histoire de Tomis à l'époque du Principat*, Dacia N.S. 19 (1975), p. 151-160.

DORUŢIU-BOILĂ 1989 – Em. Doruţiu-Boilă, *Legaţii Moesiei Inferioare între anii 137-160 (I)*, SCIVA 40 (1989), 4, p. 325-338.

FARCAŞ 2006 – S. Farcaş, *Cultele orientale la Histria*, Bucureşti, 2006 (teză de doctorat; *mss*.).

GOSTAR 1963 – N. Gostar, *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie din Dobrogea*, StCl 5 (1963), p. 299-313.

KAJANTO 1966 – I. Kajanto, *Supernomina. A Study in Latin Epigraphy*, Commentationes Humanarum Litterarum. Societas Scientiarum Fenica, vol. 40, 1, Helsinki, 1966.

MATEI-POPESCU 2001-2002 – Fl. Matei-Popescu, *Trupele auxiliare romane din Moesia Inferior*, SCIVA 52-53 (2001-2002), p. 173-242.

MIHAILOV 1943 – G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2004 – L. Mihăilescu-Bîrliba, *Sclavii şi liberţii imperiali în provinciile romane din Illyricum (Dalmatia, Pannonia, Dacia şi Moesia)*, Iaşi, 2004.

MOGA 2004-2005 – Iulian Moga, *Mithra în Asia Mică şi în lumea romană*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 253-273.

NICOLAE, NICOLAE 2004-2005 – C. Nicolae, V. Nicolae, *Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Hârşova, punctul „Celea Mică"*, Pontica 37-38 (2004-2005), p. 385-401.

PÂRVAN 1911 – V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum. Consideraţii istorice*, BCMI 4 (1911), p. 11-12; 163-191.

PÂRVAN 1912 – V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, I-III, Bucureşti, 1912-1915 (ARMSI, seria II, t. XXXIV, XXXVI şi XXXVII).

PIPPIDI 1969 – D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte şi interpretări*, Bucureşti, 1969.

POPESCU 1964 – Em. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, StCl 6 (1964), p. 185-203.

SLAWISCH 2007 – A. Slawisch, *Die Grabsteine der römischen Provinz Thracia*, Langenweiβbach, 2007.

STOIAN 1962 – Iorgu Stoian, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucureşti, 1962.

SUCEVEANU 1977 – Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e.n.*, Bucureşti, 1977.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 – Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.

ŞTEFAN 1974 – Gh. Ştefan, *Stelă funerară inedită de la Tropaeum*, Pontica 7 (1974), p. 251-257.

THOMASSON 1984 – B.E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, I, Göteborg, 1984.

TURCAN 1998 – R. Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, Bucureşti, 1998.

TURCAN 2000, *Mithra et mithriacisme*, Paris, 2000.

VERMASEREN 1963 – M.J. Vermaseren, *Mithra. The Secret Good*, London, 1963.

ZAHARIADE 2006 – N. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681)*, Amsterdam, 2006.

ZGUSTA 1955 – L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste*, Praha, 1955.

ZGUSTA 1964 – L. Zgusta, *Kleinasiatiche Personennamen*, Prag, 1964.

Fig. 1 a

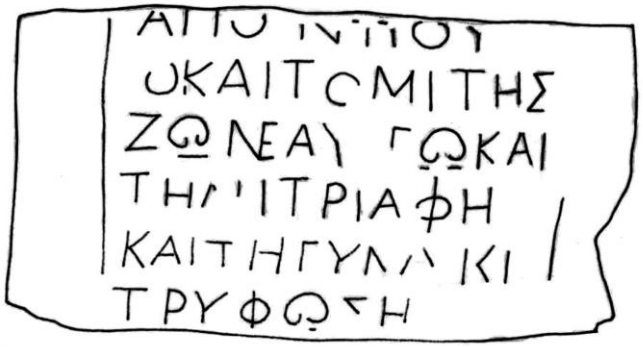

Fig. 1 b

Fig. 2 a

Fig. 2 b

Pl. I

Fig. 3 a

Fig. 3 b

Fig. 4 a

Fig. 4 b

Pl. II

Fig. 5 a

Fig. 5 b

Fig. 6 a

Fig. 6 b

Pl. III

PIESE EPIGRAFICE ŞI SCULPTURALE DIN TERITORIUL RURAL

Maria BĂRBULESCU, Adriana CÂTEIA, Willy WISOŞENSCHI

Cuvinte cheie: *Cybela – mama zeilor; Tetrarhie; stelă funerară; banchet funerar.*
Keywords: *Mother Goddess – Cybele; milestone; Tetrarchy; funerary stela; funerary banquet.*

There are presented five items appeared accidentally in the area or in the neighbourhood of some antique settlements, included probably into the Tomitan and Histrian territories; the items have been achieved along the time by W.Wisoşenski and take part of his collection and exhibited in a museum in Mihail Kogălniceanu commune (Constanţa county).

I 1. Votive inscription written in Greek and dedicated to The Mother Goddess, found in the area of the commune Mihail Kogălniceanu, item preserving fragmentary the name of the persons who offer the dedication Σοῦρις or Σούριος, being possible another completition, Hellenized autochtonous or Greek-Oriental individuals established here. The small altar come together with the other epigraphical and sculptural findings dedicated at Tomis and inside its rural territory; first of all a votive altar found long ago also in Mihail Kogălniceanu, remembering an association of belivers (sacrati dumi) *(ISM II, 160), dedicated probably to Cybele; the two inscriptions make up evidence of an important cult place of the Frigian goddess situated in the Tomitan territory.*

II 1. Milestone found at 1.2 km S.V. from Mihail Kogălniceanu, item preserving rather well an inscription (a) from the Tetrarchy period (293-205 A.D.). The milestone can come from the semita Tomis – vicus Clementianensis (Mihail Kogălnicenu) - vicus Hi… (Dorobanţu) - Capidava (in the last three settlements there appeared milestones from the period above mentioned); but there can not be excluded the possibility the milestones have been brought at Mihail Kogălniceanu from the seaside road ;it was rebuilt at that time as the other roads in the province of Scythia. The inscription b preserved fragmentary in the upper part of the milestone, where there can be seen the imperial name Fl(avius), seem to prove the was re-used in the 4th century A.D.

II 2. The second milestone was found in the Southern part of the commune Mihail Kogălniceanu and it still preserves only some letters. On their basis it can be seen briefly

the imperial name Valerius, suggesting the assigmement of the milestone also in the Tetrarchy period.

III 1. Funerary stela appeared in the Roman settlement at 1.5 km from Palazu Mic (Mihail Kogălniceanu commune), item considered among the funerary stele type 1, form Ia, variant 1, according to a recent classification of the funerary stele in the Province Moesia Inferior (S. Conrad). The fragmentary inscription written in Latin is to be added to other epigraphical findings in the area, confirming the presence of some civilian and military elements in the 2nd-3rd A. D.

III 2. Lime Danubian type funerary stela, found in the settlement in the Northen area of Palazu Mic. The item preserves only the relief register and probably is included in type III, form III in the above mentioned classification about the Roman stele. The sculptural area (separated from the lower one by a spiral creeping stalk pattern) is placed in a niche, having on its basis a simple border, side pilasters with Corinthian capitels (very damaged), supporting an architrave. The scene is the well-known funerary banquet, with three persons on kline, two men and a woman, the second woman sitting beside on a kathedra with curved back; in front, in the centre, mensa tripes *loaded with food, and beside, the ordinary servant seems to have a rhyton in his hand. The scene is similar to the funerary banquets represented at Tomis („the Tomitan scheme"), as well as some similarities in the general presentation (kline with its back curved to the exterior) at Histria, consequence of the artistical interferences between the two Pontic towns in the 2nd-3rd century when it is the dated the present stela.*

Semnalate doar în anii precedenţi, piesele pe care le prezentăm provin din descoperiri întâmplătoare, urmare a lucrărilor agricole şi edilitare din zona localităţilor Mihail Kogălniceanu şi Palazu Mic (jud. Constanţa), unde au fost identificate aşezări antice[1].

Descoperirile mai vechi de la Mihail Kogălniceanu şi împrejurimi au determinat localizarea în acest perimetru al *vicus*-ului *Clementiani,* în principal pe baza unei inscripţii funerare latine, pe care este notat toponimul[2], consemnat şi în alte două rânduri în inscripţii votive reutilizate în zidurile cetăţii *Ulmetum*[3], dovadă a importanţei aşezării rurale amintite mai întâi.

În ultimii ani au apărut la Mihail Kogălniceanu şi în apropiere şi alte materiale epigrafice şi sculpturale, diferite piese litice de utilitate casnică, dar şi ceramică, monede romane şi coloniale, prezentate acum într-o colecţie locală[4]; a

[1] În *Lista monumentelor istorice* din MO din 16 iulie 2004, nu figurează aşezarea romană din SV localităţii Mihail Kogălniceanu; se regăsesc, în schimb, obiective arheologice aflate în satele din jur: nr. 417 – aşezare din sec. I-IV p. Chr., în apropierea fostei Ferme de animale a IAS, la V de capătul de NV al lacului Taşaul (sat Sibioara, com. M. Kogălniceanu); 418 – tumuli de epocă antică în perimetrul satului Sibioara; despre Palazu Mic, vezi *infra* n. 53 şi 54.

[2] CIL III, 7565 = ISM II, 191(*vicus Clementianus* sau *vicus Clementianum*; asupra localizării satului la Mihail Kogălniceanu, vezi şi *infra* nota 9).

[3] DORUŢIU-BOILĂ, ISM V, p. 117 şi nr. 92-93, localizează *vicus Clementianensis* în apropiere de *Ulmetum*; inscripţiile sunt cuprinse şi în ISM II,134 şi 136.

[4] Piesele au fost recuperate de-a lungul timpului de către W. Wisoşenschi, profesor de istorie la Mihail Kogălniceanu, care a alcătuit o colecţie particulară, adăpostită acum în parte în expoziţia Fundaţiei culturale „Muşata armână" şi a „Muzeului Gheorghe Celea",

fost identificată, de asemenea, o aşezare romană la SV de comună, ansamblul descoperirilor pledând pentru localizarea în această zonă a *vicus*-ului *Clementianensis*[5], care a făcut probabil parte din teritoriul tomitan.

Cu speranţa că şi alte materiale din colecţia amintită vor fi pe viitor obiect de studiu, ne oprim de această dată asupra unei inscripţii votive, a doi stâlpi miliari şi a două piese funerare.

I *Inscripţie votivă.*

1. Piesă fragmentară din calcar poros, ruptă pe latura dreaptă şi la bază, descoperită întâmplător la Mihail Kogălniceanu. Dimensiuni: î. = 0,295 m; l. = 0,29 m; gr. = 0,30 m (în dreptul chenarului); î.l. = 0,04-0,05 m. Fig. 1.

Literele au fost clar imprimate, fără să fie săpate adânc[*]: *alpha* are baza mediană dreaptă, *my* este redat cursiv, *omega* are formă lunară şi, tot astfel, *epsilon* şi *sigma*; literele din r. 5, deşi deteriorate la bază, se disting cu uşurinţă: COYPI... După scris, inscripţia datează din sec. III p. Chr. şi se poate întregi astfel:

Ἀγαθ[ῆ]
τύχη.
Μητρὶ Θε-
ῶν εὐχαρι-
στήριον
Σοῦρι[ς?]
[. . . . . .]
[ἀνέθηκεν].

În traducere:

Noroc bun! Mamei Zeilor drept mulţumită, Suris.....[a consacrat <acest monument>].

Micul altar pus drept prinos (εὐχαριστήριον)[6] zeiţei Cybele, conţine numele dedicantului (-ei) în finalul textului[**]; din păcate acesta se păstrează fragmentar, fiind posibil să fie completat: Σοῦρις, nume întâlnit în mai multe rânduri în Thracia[7] sau eventual, Σούριος, fără să excludem şi o altă întregire[8], nume urmat probabil de patronimic şi de verb.

---

din aceeaşi localitate.

[5]SUCEVEANU 1977, p. 51, n. 222; BĂRBULESCU 2001, p. 51-52.

[*] Calitatea calcarului şi expunerea îndelungată a piesei în aer liber au dus în timp la deteriorarea literelor. Am utilizat aici o înregistrare foto mai veche a inscripţiei aflată la Muzeul de istorie naţională şi arheologie Constanţa, clişeu nr. 16172.

[6] Vezi, de exemplu, ISM II, 125, 151, 157, 159, 162, 163, 451; ISM I, 107, 123, 357; ISM III, 67, 68 A, 81, 89, 90, 91, 239; IGB I², p. 480 *(indices*).

[**] Rândurile 3-5 cuprind 7-8 litere.

[7]IGB III/1, 963 (Σουρις Αυλουπορ[εος]; 1392 (Σουρις Δινιο[υ]); III/2, 1690 (Σουρις Αυλουζενος; Σουρις Βρινκαζερεος; Σουρις Δολους Παντᾶς); 2337 ([Σ]ουρις [Μ]εστικενθος; Σουρις [Μ]οκατραλις) etc.

[8]SEG, 15:469 (Σούριος); IG VII, 1395, 3201, 3377 etc. (Σουρίνα); IG II², 11245 + AE 1968, p. 195-196 (Πουπία Συρίνα); SEG 6:721 (Σουρίνας); Suriacus (Συριακός), Surilla (Σύριλλα), Surinus (Συρῖνος) şi altele sunt frecvent atestate în toate provinciile Imperiului Roman; sunt derivate de la Surus (întâlnit la italici, celţi, illiri, traci şi semiţi, vezi RUSSU, 1969, p. 250-251; idem 1967, p. 124; SANIE 1981, 219; 240-241 (asupra semnificaţiei

Cele trei inscripţii latine care atestă *vicus Clementianensis*, completate până acum de tot atâtea descoperiri epigrafice în limba greacă, provenite de la Mihail Kogălniceanu, dovedesc prezenţa unor traci cu nume pe cale de romanizare, civili romani, dar şi orientali şi greci cu nume romanizate, constatându-se totodată influenţa greacă, urmare, cu siguranţă, a apropierii *Tomis*-ului. Prosopografia din această aşezare[9] (şi împrejurimi), legăturile cu zona orientală a imperiului, explică apariţia unei inscripţii închinate Mamei Zeilor, dedicaţia putând să aparţină unui localnic grecizat sau eventual greco-oriental, cu rezerva impusă de numele fragmentar, sau unei adorante din aceeaşi comunitate (ţinând seama de rolul femeilor în practicarea cultului); se adaugă, desigur, faptul că similitudinea onomastică şi elementele religioase[10] nu sunt întotdeauna suficiente pentru a stabili apartenenţa etnică (sau provenienţa) a unei persoane.

Cum s-a precizat în mai multe rânduri, cultul Cybelei a pătruns de timpuriu, din sec. VI a. Chr., în coloniile greceşti din bazinul Mării Negre, simultan pe litoralul nordic şi vestic, sub influenţa factorului ionian[11].

Limitându-ne aici la descoperirile de la Tomis şi din împrejurimi, mai ales asupra celor epigrafice, printre primele dovezi care atestă cultul zeiţei frigiene se numără decretul de instituire a pazei formate din 40 de bărbaţi de elită, document datând probabil de la sfârşitul sec. al II-lea a. Chr., unde sunt menţionate divinităţile care primeau ofrande în fiecare an pentru mântuirea oraşului: Μήτηϱ Θεῶν şi Διοσκόϱοι[12]. Din epoca romană[13], deosebit de sugestivă este o bază de statuie cu inscripţie, ridicată de autorităţile metropolei Tomis, pentru Sossia Africana, soţia lui Quietus, fostă preoteasă a Mamei Zeilor (ἱεϱοσαμένη μητϱὶ θεῶν), care şi-a depăşit predecesoarele [întru preoţie], completând podoabele zeiţei cu ofrande de aur - în semn de preţuire[14].

Interesează deopotrivă fragmentul de *aedicula* votivă, descoperit în apropierea *Tomis*-ului, înfăţişând-o pe Cybele pe tron între doi lei (se păstrează doar unul), în postura de mamă îndurătoare şi stăpână a tuturor [Μήτηϱ] ἐπήκοος καὶ [παν]τῶν δέσπο[ινα][15].

Dedicaţia prezentată acum ne atrage cu atât mai mult atenţia, cu cât tot la Mihail Kogălniceanu s-a găsit un altar[16], pus în numele şi pentru membrii unei asociaţii (*sacrati dumi*), închinate probabil Cybelei[17], de către Aurelius Valerianus,

---

numelui). LGPN I-IV, *indices*, pentru numele amintite transcrise cu ου sau υ; pentru această alternanţă în numele proprii trace, vezi MIHAILOV 1943, p. 45-46, 3.

[9]*Supra*, n. 2-3; adaugă, ISM II, 331, 381; p. 166-167 şi 218; SUCEVEANU 1977, p. 90; BĂRBULESCU 2001, p. 153; vezi şi *infra*, n. 16-18.

[10]CURCĂ, ZUGRAVU 2005, p. 313- 317.

[11]ALEXANDRESCU-VIANU 1980, p. 261-265; 1990, p. 219-222; 2000, p. 41; OPPERMANN 2004, p. 40; vezi şi BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008.

[12]ISM II, 2, r. 38 (în dativ).

[13]ISM II, 145 (sec. II-III p. Chr.) = ISM III, 247 (loc de descoperire neprecizat, în împrejurimile Mangaliei*): „Matri Deorum[Magnae] ...*" (sec. II- III p. Chr.); CCCA VI, 449.

[14]ISM II, 72 (sec. II-III p. Chr.); CCCA VI, 437; NENNINGER 2005, p. 201, n. 16 şi p. 207, cat. 57.

[15]ISM II, 146 (sec. II-III p. Chr.); BORDENACHE 1969, p. 36, nr. 55; CCCA, VI, 440.

[16]ISM II, 160 = CCCA, 454 = TACHEVA-HITOVA 1983, p. 78-80, nr. 14 (indică drept loc de descoperire *Tropaeum Traiani*!).

[17]Pentru δοῦμος = *dumus*, vezi VULPE 1964, p. 411-417; PIPPIDI 1969, p. 229-233 (care

părintele colegiului (*pater dumi*) şi Flavia Nona, mama colegiului *(mater dumi),* prin îngrijirea stegarului asociaţiei (*vixillarius),* Dionusius, orientali romanizaţi, care se închină zeiţei frigiene, într-un loc de cult cu siguranţă cunoscut în această zonă[18].

Din vremea Tetrarhiei menţionăm monumentul votiv consacrat Marii Mame a Zeilor de către *„Aur(elius) Firminianus v(ir) p(erfectissimus) dux limit(is) prov(inciae) Scyt(hiae)"*[19], dovadă a longevităţii cultului Cybelei.

Mărturiilor epigrafice de la Tomis, de la sfârşitul perioadei elenistice, până la începutul epocii romane târzii, li se adaugă o serie de reprezentări figurate[20], între care unele găsite în teritoriul rural, precum statuia Cybelei pe tron descoperită la Tuzla[21] şi un basorelief la Nisipari[22], încadrate stilistic în sec. II-III p. Chr.[23]. Imaginea zeiţei apare deopotrivă pe monedele tomitane, de la Commodus la Philippus Iunior[24] şi pe reprezentări ceramice[25] (ultimele au fost descoperite în morminte, dovadă a legăturilor zeiţei cu lumea subpământeană).

În contextul religios al epocii romane, când cultele orientale, urmare a doctrinei şi formelor de manifestare, îşi dispută sufletele credincioşilor[26], cel al Cybelei, cu o vechime considerabilă, îşi păstrează atractivitatea[27]; în primele secole ale erei noastre, era una din religiile de mânuire care se bucura „de o favoare tot atât de mare ca misteriile lui Dionysos sau Mithra"[28], până la triumful creştinismului.

Într-adevăr, la Tomis o întâlnim pe Cybele mai ales reprezentată singură (cu simbolurile şi în atitudinea caracteristice), o dată înconjurată de *Coribanţi* în dans[29] sau, ca în întreg imperiul, alături de Attis[30]; pe câteva monumente din zona vest-pontică, inclusiv de la Tomis şi împrejurimi, Cybele îl însoţeşte pe Heros

---

nu exclude adorarea în teritoriul tomitan a zeiţei iraniene Anaitis); STOIAN, ISM II, p. 189; SUCEVEANU 1977, p. 126; MOGA 2007, p. 143, n. 20-26.

[18] SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 90 şi 132 (Cybele sau Anaitis); BĂRBULESCU 2001, p. 153- 154 şi 267, n. 304; nu poate fi exclusă posibilitatea ca altarul să fi fost adus din Tomis, respectiv colegiul să fi funcţionat în metropola Pontului Stâng, unde dovezile de adorare a Cybelei sunt mai numeroase (vezi la noi notele 12- 19); adaugă, ISM II, 83, tot de la Tomis, o inscripţie onorifică pusă de o asociaţie de dendrofori, care avea următorii magistraţi: ἱερεύς, πατήρ, ἀρχιδενδροφόροι, μήτηρ, ἀρχιραβδουχῖσα (198-201 p. Chr.).

[19] IGLR, 2 = ISM II, 144; CCCA VI, 435; NENNINGER 2005, p. 207, cat. 55.

[20] Pentru primele reprezentări de epocă elenistică, vezi BORDENACHE 1969, nr. 47, 53, pl. XXII, XXIV şi eventual nr. 52, pl. XXIV. Pentru piesele de epocă romană, vezi COVACEF 2002, p. 150 -154; NENNINGER 2005, p. 201, n. 17 şi p. 206, cat. nr. 24-31; p. 208, cat. 66.

[21] SLOBOZIANU 1959, p. 745-746 şi fig. 8/2 (sec. II-III p. Chr.).

[22] COVACEF 2001, p. 825 şi p. 831, fig. 1 (sec. II p. Chr.).

[23] ALEXANDRESCU VIANU 2000, p. 41; COVACEF 2002, p. 151 şi urm.; NENNINGER 2005, p. 201-204 (asupra tipurilor iconografice care circulă în epoca romană).

[24] IACOB 2003, p. 301-326.

[25] CHERA 1997, p. 228 şi 232, fig. 9.

[26] CUMONT 1929, *passim*; TURCAN 1998, *passim*.

[27] VERMASEREN 1997, *passim*; TURCAN 1998, p. 43-90.

[28] Cf. PIPPIDI 1969, p. 227.

[29] COVACEF 2001, p. 825 şi p. 831, fig. 2 (sec. II-III p. Chr.).

[30] BORDENACHE 1969, p. 36-37, nr. 56, pl. XXV; vezi şi ISM II, 119; CCCA VI, 439; NENNINGER 2005, p. 201, n. 20 şi p. 206-207, cat. 29 şi 54.

(Cavalerul Trac)[31], după cum constatăm prezenţa sa pe un crater ceramic din sec. I p. Chr.[32], într-o reprezentare cultuală complexă, destinată lui Dionysos, zeiţa fiind asociată întotdeauna în mistere acestui zeu[33].

Inscripţia de faţă, închinată Mamei Zeilor, ne poate sugera divinitatea adorată de *sacrati dumi*, caz în care ne-am afla într-un loc cunoscut al cultului metroac din teritoriul tomitan, în *vicus Clementianensis*, în a doua jumătate a sec. al II-lea şi prima parte a celui următor (epoca Severilor), de când datează majoritatea monumentelor închinate Cybelei din provincia Moesia Inferior[34].

II *Stâlpi miliari.*

1. În contextul mai larg al măsurilor administrative şi militare din perioada Tetrarhiei, reţeaua rutieră a provinciei Scythia a stat permanent în atenţia autorităţilor imperiale. Operaţiunea de refacere a căilor de comunicaţie principale din regiune[35] este ilustrată de numeroşi stâlpi miliari apăruţi pe linia Dunării, pe drumul litoral şi chiar în interiorul provinciei[36]. În această ultimă categorie se numără câţiva miliari care pot fi raportaţi la drumul central dobrogean[37], fără să excludem posibilitatea ca unele exemplare să marcheze şi căile de acces secundare, cum ar fi stâlpii de la Valea Dacilor şi Medgidia, pentru *semita Tomis-Axiopolis*[38] sau cel de la Crângu[39], plasat pe drumul ce lega *Tropaeum Traiani*[40] de *Durostorum*. Apariţia a doi stâlpi miliari la Mihail Kogălniceanu (*vicus Clementianensis*), atrage atenţia din nou asupra căilor de acces secundare.

Primul *milliarium* a fost descoperit la circa 1,2 km. SV de Mihail Kogălniceanu (la vest de pădure), în cuprinsul unei aşezări romane.

Stâlpul din calcar galben cu numeroase porozităţi este rupt la ambele capete. Dimensiuni: î. = 0,80 m; d. = 0,40 m; î.l. = 0,04-0,05 m. Fig. 2 a-c.

Fragmentul de stâlp miliar ne permite să identificăm o inscriptie *a* din perioada Tetrarhiei (293-305 p. Chr.) şi urmele unei inscripţii *b*, în partea de sus a textului, nesigur datată.

a) Spărturile de la suprafaţa stâlpului, inclusiv cele din porţiunea scrisă*, vor

---

[31]CCET IV, p.15 şi nr. 37, 35, 91; OPPERMANN 2006, p.296 şi cat. 14, 945-946; NENNINGER 2005, p. 201, n. 19 şi p. 207, cat. 42-44.

[32] Piesa, comunicată în urmă cu câţiva ani, urmează să fie prezentată pe larg de descoperitori, Tr. Cliante şi Gh. Papuc.

[33]ALEXANDRESCU VIANU 2007, p. 221-223, fig. 1-5.

[34] NENNINGER 2005, p. 204.

[35]HOLLENSTEIN 1975, p. 37-38; BARNEA 1997, p. 29-43; BĂRBULESCU, CÂTEIA 1997, p.183-197.

[36]PANAITE, ALEXANDRESCU 2009, p. 429-455.

[37]Asupra acestui drum vezi DID II, harta II; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 291, fig. 21; BĂRBULESCU, CÂTEIA 1997, p. 194-195, fig. 8.

[38]*Ibidem,* p. 196.

[39] PANAITE, ALEXANDRESCU 2009, p. 432-433 şi fig. 2-3; miliarul a fost pus pe drumul secundar de la *Callatis* la *Durostorum*, care trecea prin Plopeni (fost Cavaclar), Petroşani, *Tropaeum Traiani*, Urluia, Crângu (fost Caramat) şi Ion Corvin (fost Cuzgun).

[40] PANAITE 2006, p. 63-71: fragment de stâlp miliar - *Tropaeum Traiani* (293-305 p. Chr.); vezi şi PETOLESCU 2007, p. 386-387, nr. 1227 (care propune 286-293 p. Chr.). Miliarul poate proveni de pe drumul median din provincie sau de pe *semita* amintită (*supra* n. 39).

*Vezi în acest sens rândurile 1 şi 2.

fi determinat transcrierea textului în jumătatea inferioară a bornei[**].

În r. 1, după cunoscuta abreviere IMPP, urmează dublu C (ultima literă este aproape ştearsă), care fie îi indica pe cei doi *Caesares*[***], fie titlul amintit şi *praenomen*-ul C(aius) al lui Diocletianus (în acord cu numele coregentului său transcris cu *praenomen*); abrevierea *nomen*-lui imperial AVREL(ius) este bine cunoscută[41]; în r. 4, *cognomen*-ul Maximianus (în dativ) este aproape şters; în r. 5, litera N este dublată în ligatură în epitetul *invict(is)*; abrevierea AVGG de la sfârşitul rândului se distinge în parte; în r. 7, după VAL se văd urme neclare de litere; tot astfel, în r. 8, în spărtura de la baza stâlpului, se observă resturi de litere, mai sigur fiind O. Cuvintele abreviate sunt urmate de semne despărţitoare.

Textul *a*, bine păstrat în partea stângă şi şters la finalul rândurilor[****], se întregeşte astfel:

1 Imp(eratoribus) C(aesaribus) C(aio) [A]ụreḷ(io) Vaḷ(erio)
Diocletiano e̩t
M(arco) Aurel(io) Val(erio)
Maẋimi[ano]
5 invict(is) Aug(ustis) [et]
Fl(avio) Vaḷ(erio) Constantio
et G[aḷ]erio Val(erio) [Maxi-]
[miano n]o[b(ilissmis) C(aesaribus)][42]
[m(ilia) p(assuum)].

„Împăraţilor cezari Caius Aurelius Valerius Diocletianus şi Marcus Aurelius Valerius Maximianus,neînvinşii auguşti şi lui Flavius Valerius Constantius şi Galerius Valerius Maximianus, nobilii cezari.[...mii de paşi]".

Fragmentarea piesei face necunoscută distanţa în MP notată pe această bornă.

b) Din inscripţia *b*, plasată în partea superioară a stâlpului, pot fi indicate doar câteva litere:

C FL CAE

După forma neîngrijită a scrierii şi recunoaşterea numelui imperial *Flavius* (abreviat), presupunem o eventuală reutilizare a stâlpului în sec. IV p. Chr.

2. Cel de al doilea stâlp miliar, descoperit întâmplător la Mihail Kogălniceanu,

---

**Nu putem exclude ca acest fapt să fi fost determinat de existenţa în partea superioară a bornei a unei inscripţii mai vechi, acum greu de identificat (vezi comentariul asupra textului *b*).

***O asemenea abreviere apare chiar la *Tomis*, IGLR, 3, r. 2: [*im*]*p(eratorum) C(aesarum duorum) C(ai)*….

[41] Vezi IGLR, 83 (Dorobanţu); 84 *(Callatis*); 167 (Mihai Viteazu); 190 (Rasova) etc.

**** Urmare probabil a expunerii pietrei pe această parte în timpul refolosirii.

[42] Lectura r. 8 rămâne nesigură; vezi pentru abrevierea utilizată IGLR, 231, r. 8-9 (*Carsium*): *„nob(ilissimis*) *C(aesaribus*); tot acolo, 232: [....*n(o)b(ilissimis*) *C(aesaribus*).....etc.

spre S comunei, în cartierul tătăresc, atrage din nou atenţia asupra acestui punct rutier. Dimensiuni: î = 0,80 m; d = 0,35 m; î.l. = 0,04 m; Fig. 3 a-c.

Pe bornă se disting câteva litere din trei rânduri, după cum urmează:

A
VAL
N

Numele *Valerius* identificat în r. 2 nu exclude menţionarea unuia dintre împăraţii primei Tetrarhii; după dispunerea literelor pe stâlp poate fi vorba de Maximianus, caz în care miliarul ar aparţine seriei amintite mai sus, iar textul se poate întregi pe baza analogiei cu exemplarul precedent:

[Imp(peratoribus) C(aesaribus) C(aio) Aurel(io) Val(erio)]

[Diocleti]a[no et]

[M(arco) Aurel(io)] Val(erio)

[Maximia]n[o]

. . . . . .

De la Corbu, drumul litoralului înconjura lacul Taşaul pe la NV[43]. În cazul stâlpilor de la Mihail Kogălniceanu, ţinând cont de apropierea litoralului (şi a *Tomis*-ului), nu putem exclude transportul lor de pe acest drum, pietrele, cum s-a observat mai demult, erau *călătoare* încă din antichitate[44]. Artera litoralului a fost refăcută în perioada Terarhiei pe diferite segmente, cum ne dovedesc miliarii de la Mihai Viteazu[45], Corbu (2 exemplare)[46] şi *Callatis* (2 piese)[47],ca să rămânem în regiunea noastră.

Utilizarea căilor de acces secundare, dovedită de apariţia unor stâlpi miliari în interiorul provinciei, pledează mai degrabă pentru plasarea miliarilor de la Mihail Kogălniceanu pe *semita Tomis-vicus Clemenianensis-vicus Hi...(*Dorobanţu)[48] şi *Capidava*[49], în ultimele trei localităţi descoperindu-se stâlpi din perioada Tetrarhiei.

Legătura dintre *Tomis*, capitala provinciei Scythia, cu linia Dunării se făcea prin mai multe căi secundare; drumul de la *Tomis* spre NV[50], înspre *Capidava* este

[43] SUCEVEANU 1977, p. 119, n. 100 şi fig. 3,harta 2; o părere contrară la ARICESCU 1975, p. 320-321 şi n. 46.

[44] PIPPIDI 1988, p. 166-172.

[45] IGLR, 167: a) 305; b) 324-326 p. Chr.

[46] IGLR, 82: a) 293-305; b) 360-363 p. Chr.; BĂRBULESCU, CÂTEIA 1997, p. 190-195, nr. 3 şi fig. 6-7.

[47] IGLR, 84 = ISM III, 196; ŞTEFAN 1984, 95-100, fig. 1-5. BĂRBULESCU, BUZOIANU, COVACEF 2008, p. 177-179, nr. 4 şi fig. 4 a-c.

[48] IGLR, 83, p. 127: „*Stâlp miliar din calcar, descoperit în cimitirul turcesc. După CIL, III, ar fi fost adus de pe ţărmul mării*". La Dorobanţu, unde se localizează *vicus Hi...*, se intersectează drumul median din provincie cu *semita* amintită *Tomis-Capidava*; asupra acestui sat, vezi BĂRBULESCU 2001, p. 111-112, n. 850-853.

[49] BĂRBULESCU, BUZOIANU, COVACEF 2008, p. 173-177, nr. 3, fig. 3 a-b.

[50] CRĂCIUN 2008, p. 359-360 şi fig. 5 a-f, identifică pe baza fotografiilor aeriene şi a altor date drumul de la *Tomis* (cartierul Anadolchioi), către nord - nord-vest, pe o distanţă de aproape 9 km. Pe acest segment de drum a fost plasat probabil miliarul din anul 200 p.

posibil să fi urmat traseul amintit, cu rezerva impusă de descoperirea întâmplătoare a stâlpilor de la Mihail Kogălniceanu şi Dorobanţu[51] şi semnificaţia miliarului de la Capidava pentru drumul *limes*-ului dunărean refăcut în perioada Tetrarhiei[52].

III. *Piese funerare.*

1. Ultimele două piese asupra cărora ne oprim au fost găsite în apropierea localităţii Palazu Mic (jud. Constanţa), în raza căreia au fost semnalate mai demult urme antice, acum greu de identificat, precum „templu al Minervei" sau „basorelief al lui Hercules"[53]. Aceste informaţii sunt completate mai de curând de identificarea unei aşezări, la 1,5 km N de localitate, în punctul Valea Seacă, unde au fost recoltate diferite materiale romane: fragmente ceramice, fibulă, chei, monede coloniale şi imperiale din sec. I-III p. Chr.[54], zonă din care provin şi cele două monumente funerare prezentate mai jos.

1. Stelă rectangulară din calcar poros, ruptă în partea stângă şi la bază. Dimesiuni: î. = 0,65 m; l. = 0,54 m (în dreptul frontonului) şi gr. = 0,26 m; î.l. = 0,05 m. Fig. 4 a-c.

Stela are în partea superioară un fronton triunghiular şi acrotere trasate ca simple ornamente; în mijlocul frontonului apare o rozetă, redată mai lejer. Piesa se încadrează între stelele romane din provincia Moesia Inferior, *de tipul I, forma I a, varianta 1*, după o clasificare recentă a acestora[55], cu monumente apărute în diverse centre, inclusiv la Tomis, în sec. II-III p. Chr.[56], de când datează şi exemplarul de faţă.

Pe chenarul de jos al frontonului se distinge cunoscuta formulă *DM*, iar în câmpul inscripţiei urmele unor litere, a căror lectură rămâne nesigură:

D(is) M(anibus)

IV S

IV

Literele sunt prea puţine pentru a putea completa sigur vreun nume; finalul unui *nomen,....iu[s]*, urmat de un *cognomen* care începea cu *S.....* şi apoi în r. următor eventual *…iu[s]* , arată că textul a fost redactat în nominativ[*].

Chr., pe care figurează II *m.p.*, stâlp descoperit în cartierul constănţean amintit, unde se localizează *vicus Turris Muca*..., vezi BĂRBULESCU-MUNTEANU, RĂDULESCU 1980, p. 145-146, nr. 2 şi fig. 2 a-c.

[51] Vezi *supra* n. 48; se adaugă şi faptul că aşezările rurale amintite încetează să mai fie atestate epigrafic în perioada discutată.

[52] PANAITE, ALEXANDRESCU 2009, p. 436- 439, nr. 5-9 şi *supra* n. 49.

[53] TIR, L 35, p. 56, *s.v.* Palazu Mic.

[54] BĂRBULESCU 2001, p. 45 şi 54 (cu unele corecturi aduse în textul de faţă asupra provenienţei stâlpilor miliari(*supra*, II 1- 2) şi a imaginii de pe frontonul stelei funerare(III, 1); vezi şi *Lista monumentelor istorice* din MO, 16 iulie 2004, nr. 373; aşezare, sat Palazu Mic, com. M. Kogălniceanu, „La pământul galben", la 1 km NV de podul şoselei Constanţa-Tulcea (sec. I-III p. Chr.); vezi şi *infra* n. 60.

[55] Cf. CONRAD 2004, p. 41- 43.

[56] *Ibidem*, catalog nr. 168- 169 (- 172)(*Tomis*); 192-193 (*Histria*); 226 (*Troesmis*) etc.

[*] Numele sunt amintite în partea centrală a inscripţiei, fiind mai puţin probabil să fie vorba de dedicant.

Apariţia unei inscripţii latine la Palazu Mic confirmă prezenţa romană în această zonă, cum observăm şi în aşezările identificate la Târguşor[57], Sibioara[58], elemente civile şi militare[59] şi la Mihail Kogălniceanu, ca să ne oprim numai la acest spaţiu mai apropiat localităţii amintite[60].

2. Cea de a doua piesă de la Palazu Mic este o stelă fragmentară de tip danubian[61], care conservă doar registrul reliefului; dimensiuni: î. = 0,95 m; l = 0,94 m; gr = 0,28-0,32 m. Fig. 5 a-b. Câmpul sculptural este adâncit într-o nişă, având la bază un chenar drept, pilaştrii laterali cu baza marcată prin linii incizate (se păstrează în întregime cel din stânga) şi capitele corintice în partea de sus (mult deteriorate), ce susţin o arhitravă simplă. Relieful era despărţit de câmpul inscripţiei de un motiv spiralat - vrej (conservat doar în partea stângă jos). Registrul conţine scena banchetului funerar, respectiv două personaje masculine semialungite pe *kline*, aceasta redată cu spătar recurbat spre exterior şi picioare cu muluri; bărbaţii se sprijină pe cotul stâng pe o pernă şi aduc mâna în faţă, spre un obiect, acum greu de identificat. Cel de al doilea personaj cuprinde cu mâna dreaptă umerii unei femei, redată cu chiton vălurit pe bust; ea ţine în faţă, cu ambele mâini unul din produsele servite; toate portretele sunt deteriorate. Tot astfel, se distinge greu, femeia aflată în stânga patului (dreapta imaginii), aşezată pe o *kathedra* cu spătar curbat şi jos pe un taburet, acum deteriorat; personajul feminin este văzut pe trei sferturi, poartă voalul pe cap şi ţine mâna stângă îndoită. În centrul imaginii *mensa tripes*, cu picioarele curbate având sus capete de lei; pe masă se văd, pe tăblia rotundă, urmele unor alimente. În stânga reliefului se află un servant cu tunică scurtă, care întinde spre masă se pare un *rhyton*[62].

Scena descrisă redă una din schemele banchetului funerar[63], cu două personaje masculine pe *kline* şi soţiile acestora aşezate în dreapta şi stânga lor, imagine întâlnită de timpuriu la Tomis, pe stela lui T. Valerius Germanus din Pessinus, *imaginifer* al legiunii a VII Claudia Pia Fidelis (56/ 57- 86)[64]; modelul

[57] SUCEVEANU 1977, p. 51, n. 245; BĂRBULESCU 2001, p. 52- 54, n. 238 -247.

[58] *Ibidem*, p. 51 şi *supra* n. 1.

[59] Inv. 33601 MINAC (Târguşor, inscripţie latină inedită): veteran al legiunii a V-a Macedonica (sec. III p. Chr.); vezi şi un alt veteran din aceeaşi legiune atestat într-o epigrafă greacă descoperită la Sibioara, ISM II, 442 (sfârşitul sec. III p. Chr.).

[60] Localitatea Palazu Mic a fost plasată atât în teritoriul tomitan, vezi SUCEVEANU 1977, p. 51 şi fig. 1; BĂRBULESCU 2001, p. 54 şi fig. 2 cât şi în cel histrian (*ibidem*, p. 45). Dacă râul *Calabaeus* (Casimcea), amintit în horothesia histriană, constituie graniţa de vest a acestui teritoriu (vezi ISM, I, 67, 68 şi discuţia la AVRAM 1990, p. 11-14; SUCEVEANU 1998, p. 158-159), atunci Palazu Mic, situat la est de acest râu, posibil să fi făcut parte din teritoriul histrian. În acest din urmă sens, ALEXANDRESCU *et alii* 1986, p. 243, nr. 1 şi 2 şi hărţile 1 şi 6.

[61] Vezi ALEXANDRESCU 1985, p. 58 şi urm.; CONRAD 2004, p. 48-49, pl. 12; 17; 100-110: *tipul III*, *forma III a*, în care pare a se încadra şi piesa de faţă.

[62] Vezi *rhyton* pe un monument funerar din Dacia, de la Gilău, cf. ŢEPOSU MARINESCU 1982, p. 128, nr. 108.

[63] Asupra acestei vechi scheme greceşti în Moesia Inferior, vezi ALEXANDRESCU-VIANU 1977, p. 139-166; CONRAD 2004, p. 57-70, cap. 7, 1-4 (bibliografia).

[64] ISM II, 169; BORDENACHE 1965, p. 260 şi 261, fig. 6; ALEXANDRESCU-VIANU 1977, p. 151-153, fig. 8/1 („*schema tomitană*"); CONRAD 2004, p. 62-63 şi cat. 128 încadrează forma B1, varianta 1 în grupa Capito (*ibidem*, p. 61-62 şi cat. 126).

banchetului funerar este transpus apoi în diverse variante pe stelele romane din sec. II-III p. Chr.[65], perioadă din care datează şi piesa de faţă, expresie a interferenţei artistice între cele două centre vest-pontice, Tomis şi Histria[66].

Inscripţia votivă de la Mihail Kogălniceanu şi cele două piese funerare de la Palazu Mic, aduc noi dovezi pentru cunoaşterea vieţii provinciale romane în spaţiul vest-pontic, în domeniul religios şi artistic, urmare a integrării depline a mediului rural în circuitul de valori spirituale din regiune.

În sfârşit, remarcăm importanţa din colecţia amintită de la Mihail Kogălniceanu, a celor doi stâlpi miliari, mărturii concrete ale unei reţele rutiere aflate în plină refacere în epoca Tetrarhiei, cum s-a subliniat în câteva rânduri în ultima vreme.

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU *et alii* 1986 – Em. Alexandrescu, Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, *Cercetări perieghetice în teritoriul histrian* (II), Pontica 19 (1986), p. 243-252.

ALEXANDRESCU-VIANU 1977 – M. Alexandrescu-Vianu, *Le banquet funéraire sur les stelès de la Mésie Inférieure: schémas et modèles*, Dacia NS 21 (1977), p. 139-166.

ALEXANDRESCU-VIANU 1980 – M. Alexandrescu-Vianu, *Sur la diffusion du culte de Cybèle dans le bassin de la mer Noire à l'époque archaïque*, Dacia NS 24 (1980), p. 261-265.

ALEXANDRESCU 1985 – M. Alexandrescu Vianu, *Les stèles funéraires de la Mésie Inferior*, Dacia NS 29 (1985), p. 57-79.

ALEXANDRESCU VIANU 1990 – M. Alexandrescu Vianu, *Nouveaux documents concernant le culte de Cybèle à Istros*, Dacia NS 34 (1990), p. 219-222.

ALEXANDRESCU VIANU 2000 – M. Alexandrescu Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest-Paris, 2000.

ALEXANDRESCU VIANU 2007 – M. Alexandrescu Vianu, *Sur les mystères dionysiaques à Tomis*, Dacia NS 51 (2007), p. 221-226.

ARICESCU 1975 - A. Aricescu, *Drumul militar de la Noviodunum la Callatis în lumina itinerariilor antice*, Pontica 8 (1975), p. 315-329.

ARICESCU 1977 - A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977.

AVRAM 1990 – Al. Avram, *Das histrianische Territorium in griechisch-römischer Zeit*, în *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwartzmeerküste* (P. Alexandrescu, W. Schuller, Hrsg.), Xenia 25, Konstanz, 1990, p. 9-45.

BARNEA 1997 - Al. Barnea, *Voies de communications au Bas-Danube, aux IV-e-VI-e siècles après J.-C.*, în Études byzantines et post-byzantines 3 (1997), p. 29-43.

BĂRBULESCU-MUNTEANU, RĂDULESCU 1980 - M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Stâlpi miliari inediţi din Scythia Minor*, Pontica 13 (1980), p. 140-156.

[65] CONRAD 2004, cat. 139, 140 (*Tomis*); 207 = ALEXANDRESCU 2000, cat. nr. 212 (Histria, piesă adusă probabil din *vicus Quintionis* (Sinoe): câmpul reliefului este flancat de coloane cu capitele corintice; scena banchetului funerar urmează schema Tomis II etc.

[66] *Supra* n. 64-65; CONRAD 2004, cat. nr. 125-189 (Tomis şi teritoriul); 190-211 (Histria şi teritoriul); nu am aminti decât redarea patului cu spătar înalt, curbat spre exterior în formă de S, pe exemplare de la Histria (ALEXANDRESCU 2000, cat. 211, 214, 215 şi pl. 86-87) şi unele de la Tomis; vezi COVACEF 2002, p. 204 şi urm. Pentru caracteristicile „*schemei histriene*" a banchetului funerar, vezi ALEXANDRESCU 1977, p. 156-158, fără ca piesa de faţă să se identifice întocmai cu aceasta.

BĂRBULESCU, CÂTEIA 1997 - M. Bărbulescu, A. Câteia, *Stâlpi miliari descoperiți în Dobrogea*, Pontica 30 (1997), p. 183-198.

BĂRBULESCU 2001 - M. Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*, Constanța, 2001.

BĂRBULESCU, BUZOIANU, COVACEF 2008 - M. Bărbulescu, L. Buzoianu, Z. Covacef, *Milestones from Dobrudja in the Collections of the Museum of National History and Archaeology Constanța*, Pontica 41 (2008), p. 169-187.

BORDENACHE 1965 – G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria di età Romana nella Moesia Inferior*, II, Dacia NS 9 (1965), p. 253-281.

BORDENACHE 1969 – G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, Bucarest, 1969.

BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Représentations de Cybèle dans le site hellénistique d'Albeşti (dép. de Constantza)*, International Conference of Archaeology, *Gods and Humans*, Varna, 2008 (în curs de apariţie).

CHERA 1997 – C. Chera, *Reprezentări mitologice în inventare funerare din Tomis (sec. I-IV d. Chr.)*, Pontica 30 (1997), p. 217-236.

CONRAD 2004 – S. Conrad, *Die Grabstellen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig, 2004.

COVACEF 2001 – Z. Covacef, *Les cultes thraco-phrigiens au Bas-Danube*, în *Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology, Thrace and the Aegean, Sofia-Yambol, 25-29 September 2000* (ed. Al. Fol), vol. II, Sofia, 2002, p. 823-831.

COVACEF 2002 – Z. Covacef, *Arta sculpturală în Dobrogea romană. Secolele I-III*, Cluj-Napoca, 2002.

CRĂCIUN - C. Crăciun, *Structuri antice descoperite prin fotointerpretarea imaginilor aeriene*, Pontica 41(2008), p. 357-392.

CUMONT 1929 – Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romaine*[4], Paris, 1929.

CURCĂ, ZUGRAVU 2005 – R. Curcă, N. Zugravu, *„Orientaux" dans la Dobroudja romaine. Une approche onomastique*, în *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest* (Ed. V. Cojocaru), Iaşi, 2005, p. 313-329.

DID II - R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, vol. II. Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1968.

HOLLENSTEIN 1975 - L. Hollenstein, *Zu den Meilensteinen der römischen Provinzen Thracia und Moesia Inferior*, în Studia Balcanica. 10. *Recherches de géographie historique*, II, Sofia, 1975, p. 23-44.

IACOB 2003 – M. Iacob, *Noi descoperiri de monede tomitane în Dobrogea. Atelierul monetar tomitan în epoca romană*, Peuce SN 1 (14) (2003), p. 283-340.

MIHAILOV 1943 – G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943.

MOGA 2007 – I. Moga, *Associations, esclaves et prostitution sacrées des divinités lunaires dans l'éspace micrasiatique et circumpontique*, Classica et Christiana 2 (2007), p. 139-147.

NENNINGER 2005 – M. Nenninger, *Der Kult der Kybele in der römischen Provinz Moesia Inferior*, în *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer und Balkanraumes, Manfred Oppermann zum 65. Geburtstag*, Langenweissbach, 2006, p. 199-212.

OPPERMANN 2004 – M. Oppermann, *Die westpontischen Poleis und ihr indigens Umfeld in vorrömischer Zeit*, Langenweissbach, 2004.

OPPERMANN 2006 – M. Oppermann, *Der Thrakischer Reiter des Ostbalkanraumes im Spannunsfeld von Graecitas, Romanitas und localen Traditionen*, Langenweissbach, 2006.

PANAITE 2006 - A. Panaite, *Drumurile romane din teritoriul oraşului Tropaeum Traiani*, SCIVA 57 (2006), 1-4, p. 57-71.

PANAITE, ALEXANDRESCU 2009 - A. Panaite, C-G. Alexandrescu, *A"rediscovered" inscription from Dobrudja. Roads and milestones in Scythia (3rd- 4th centuries AD)*, Pontica 42 (2009), p. 427-453.

PETOLESCU 2007 - C.C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României*, SCIVA 58 (2007), 3-4, p. 365-388.

PIPPIDI 1969 – D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1969.

PIPPIDI 1988 - D.M. Pippidi, *Studii de istorie şi epigrafie*, Bucureşti, 1988.

RUSSU 1967 – I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*², Bucureşti, 1967.

RUSSU 1969 – I.I. Russu, *Illiri. Istoria – limba şi onomastica – romanizarea*, Bucureşti, 1969.

SANIE 1981 – S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană. 1. Cultele siriene şi palmiriene*, Bucureşti, 1981.

SLOBOZIANU 1959 – H. Slobozianu, *Consideraţii asupra aşezărilor antice din jurul lacurilor Techirghiol şi Agigea*, Materiale 5 (1959), p. 735-752.

SUCEVEANU 1977 - Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană. Secolele I-III e.n.*, Bucureşti, 1977.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 - Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest, 1991.

SUCEVEANU 1998 – Al. Suceveanu, *Fântânele. Contribuţii la studiul vieţii rurale din Dobrogea romană*, Bucureşti, 1998.

ŞTEFAN 1984 - A. Ştefan, *Callatis şi artera rutieră litorală în secolul al II-lea e.n.*, StCl 22 (1984), p. 95-107.

TACHEVA-HITOVA 1983 – M. Tacheva-Hitova, *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th century B.C.-4th century A.D.)*, ÉPRO, 95, Leiden, 1983.

TURCAN 1998 – Turcan, *Cultele orientale în lumea romană*, Bucureşti, 1998.

ŢEPOSU MARINESCU 1982 – L. Ţeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR, Int.Ser. 128, Oxford, 1982.

VERMASSEREN 1977 – M.J. Vermasseren, *Cybele and Attis, the Myth and the Cult*, London, 1977.

VULPE 1964 – R. Vulpe în *Akten des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien, 1964, p. 411-420.

*

CCCA, VI – M.J. Vermasseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque, VI. Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia*, ÉPRO, 50, Leiden, 1989.

CCET – N. Hampartumian, *Corpus Cultus Equitis Thracii, IV. Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, ÉPRO, 74, Leiden, 1979.

Fig. 1 - Inscripţie închinată Mamei Zeilor descoperită în localitatea Mihail Kogălniceanu (jud. Constanţa).

2 a

2 b

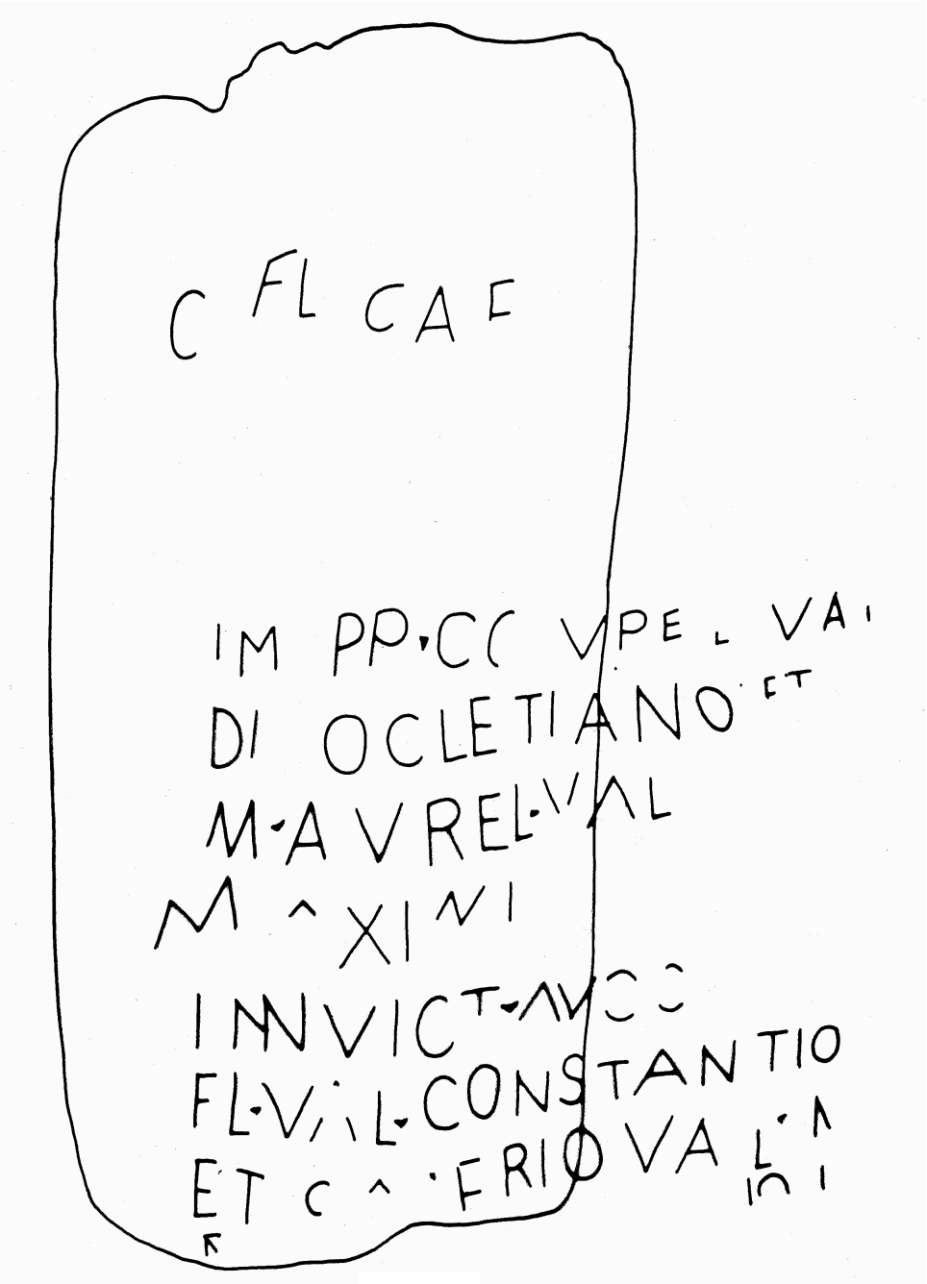

2 c

Fig. 2 a-c - Stâlp miliar din perioada Tetrarhiei (293-305) apărut în aşezarea romană din SV localităţii Mihail Kogălniceanu.

3a

3b

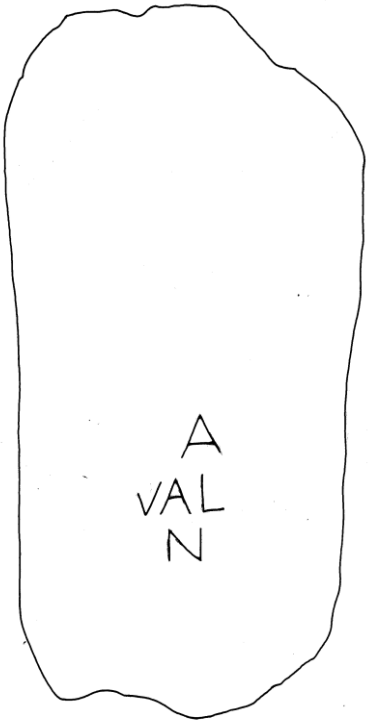

3c

Fig. 3 a-c - Stâlp miliar cu inscripţie fragmentară descoperit în localitatea Mihail Kogălniceanu.

4 a

4 b

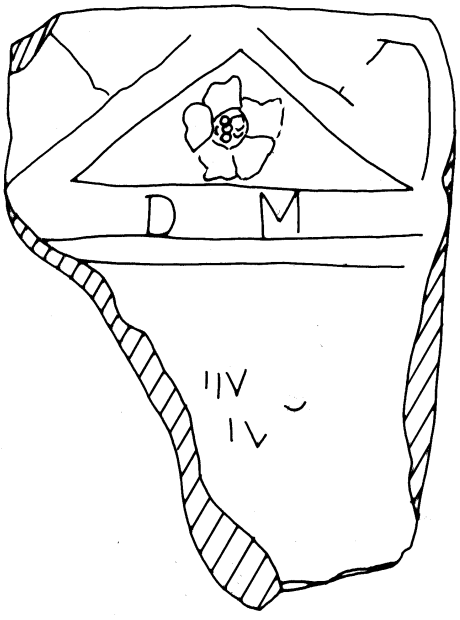

4 c

Fig. 4 a-c - Stelă funerară cu inscripţie fragmentară în limba latină apărută în apropierea localităţii Palazu Mic (com. Mihail Kogălniceanu).

5a

5 b

Fig. 5 a-b - Stelă funerară fragmentară găsită în aşezarea romană din nordul localităţii Palazu Mic.

A „REDISCOVERED" INSCRIPTION FROM DOBRUDJA. ROADS AND MILESTONES IN *SCYTHIA* (3rd – 4th CENTURIES AD)*

Adriana PANAITE,
Cristina-Georgeta ALEXANDRESCU

Keywords: *Crângu, manuscript, milestone, inscription, road, Tetrarchy, Scythia Minor.*

Cuvinte cheie: *Crângu, manuscris, miliar, inscripţie, Tetrarhie, Scythia Minor.*

In 1906, V. Richter the custos of the excavations in Tropaeum Traiani (Adamclisi) informs Gr.G. Tocilescu, the director of the National Museum of Antiquities in Bucharest, about the discovery of a stone with inscription (milestone) in the village of Cara Amat (today Crângu). He was also sending a drawing of the stone and its dimensions. Because of his illness Tocilescu was not able to publish it. Later the inscription is only mentioned in the scientific literature in 1968 in TIR L 35 but never published in corpora. In 2007, during a research project in the archive fund of Gr. G. Tocilescu kept in the Manuscripts Collection of the Library of the Romanian Academy, we found the above mentioned letter (Mss Tocilescu 5312, page 178 and 179). Further, of significance is the back-page of the letter, bound in the archive volume as page 194. On this second drawing, the dimensions of the stone are also given and some erased letters are marked. The inscription is known only from Richter's drawings. There is no mention about the kind of stone or the dimensions of the letters. The inscription can be dated during the Tetrarchic period.

The analysis of this inscription and presentation of the existing documentation on late milestones and roman road from the 3rd-4th centuries AD from Scythia represent the aim of this contribution.

There are 22 milestones from the Tetrarhic period discovered in Romania and Bulgaria (Fig. 3), on the territory of the former province of Moesia Inferior. Three of them are unpublished; the first one is the stone from Crângu presented above and the other two belong to the private collection of Wili Visoşenschi from Mihail Kogălniceanu, Constanţa

* The present article was initially meant to be published in Dacia N.S. 52 (2008), but taking into account its subject the authors decided to publish it in Pontica 42 (2009).

County. The others have been found at: Medgidia (nr. 1), Valea Dacilor (nr. 2), Corbu (nr. 3-4), Rasova (nr. 5), Hârşova (nr. 6-8), Măcin (nr. 9), Mihai Viteazu (nr. 10), Garvăn (nr. 11), Dorobanţu (nr. 12), Mangalia (nr. 13), Albena (nr. 14), Razgrad (nr. 15), Štipsko (nr. 16), Vetren (nr. 17), Adamclisi (nr. 18) and one with unknown place of discovery, but from Dobroudja (nr. 19).

Starting with the reign of Diocletian, the Lower Danube region becomes very important for the Roman Empire. This part of the empire is constantly visited by the emperors. It is also important to add that many of the fortresses were repaired during this time. Also the roads are repaired and maintained in good conditions. The 3rd-4th century milestones presented in the catalogue have been found not only on the limes road, but also on the local ones (semitae).

The milestone from Crângu belongs to an important semita, going from Callatis to Durostorum, passing through Plopeni (former Cavaclar), Petroşani, Tropaeum Traiani, Urluia, Crângu (former Caramat) and Ion Corvin (former Cuzgun). This is a new evidence that not only the main roads were kept in good condition, but also the secondary ones. It also proves that the good functioning of the roads in this area was one of the main concerns of Roman emperors, taking into account the new political and military situation duringthe late Roman period on the Lower Danube.

În 1906, V. Richter, cel care supraveghea săpăturile arheologice de la Tropaeum Traiani (Adamclisi), îl informează printr-o scrisoare pe Gr. G. Tocilescu, directorul Muzeului Naţional de Anichităţi din Bucureşti, despre descoperirea unei pietre cu inscripţii (un miliar), în satul Cara Amat (azi satul Crângu, com. Adamclisi). El îi trimite şi o schiţă a pietrei, textul inscripţiei şi dimensiunile acesteia. Fiind bolnav, Tocilescu nu a mai putut publica inscripţia. Mai târziu aceasta apare din nou menţionată în literatura de specialitate abia în 1968 în TIR L 35, dar nu este publicată în niciun volum de inscripţii. În 2007, în cadrul unui proiect de cercetare a arhivelor, în fondul personal păstrat la Biblioteca Adaemiei Române, Secţia Manuscrise, am găsit această scrisoare (Mss Tocilescu 5312, p. 178 şi 179). Şi mai importantă pentru noi este pagina 194 din acelaşi manuscris unde se păstrează un al doilea desen, tot al lui Richter, mult mai complet, incluzând urme ale literelor distruse şi dimensiunile pietrei. Inscripţia este cunoscută doar din desenele lui Richter. Acesta nu spune nimic despre tipul de piatră sau dimensiunile literelor. Inscripţia se datează în perioada Tetrarhiei.

În lucrarea de faţă ne ocupăm de analiza acestei inscripţii şi a informaţiilor obţinute din analiza inscripţiilor de pe stâlpii miliari din secolele III-IV d. Chr. descoperite în Scythia Minor.

În prezent sunt cunoscuţi 22 de stâlpi miliari descoperiţi în Moesia Inferior, provincie care se întindea pe teritorii din România şi Bulgaria (Dobrogea şi jumătatea nordică a Bulgariei). Trei dintre ei nu sunt încă publicaţi: primul este cel de la Crângu, care face obiectul articolului de faţă, iar ceilalţi doi provin din din colecţia particulară a lui Wili Visoşenschi din localitatea Mihail Kogălniceanu, jud. Constanţa. Ceilalţi au fost descoperiţi la Medgidia (nr. 1), Valea Dacilor (nr. 2), Corbu (nr. 3-4), Rasova (nr. 5), Hârşova (nr. 6-8), Măcin (nr. 9), Mihai Viteazu (nr. 10), Garvăn (nr. 11), Dorobanţu (nr. 12), Mangalia (nr. 13), Albena (nr. 14), Razgrad (nr. 15), Štipsko (nr. 16), Vetren (nr. 17), Adamclisi (nr. 18) şi unul cu loc de descoperire necunoscut dar care provine din Dobrogea (nr. 19).

Începând cu domnia lui Diocletian zona Dunării de Jos devine foarte importantă pentru Imperiul Roman. Aceasta este constant inspectată de împăraţii şi multe fortificaţii ţi drumuri sunt reparate. Miliarii dataţi în secolele III-IV d. Chr au fost descoperiţi nu numai pe drumul de limes ci şi pe arterele secundare, semitae.

Stâlpul miliar de la Crângu aparţine unei semita importante care mergea de la Callatis la Durostorum trecând prin Plopeni (fostul Cavaclar), Petroşani, Tropaeum Traiani, Urluia, Crângu (fostul Caramat) şi Ion Corvin (fostul Cuzgun). Miliarul „redescoperit" de la Crângu reprezintă încă o dovadă că în perioada tetrarhiei nu numai drumurile importante erau periodic reparate ci şi cele secundare. În plus demonstrează o dată în plus că zona Dunării de Jos reprezintă o zonă importantă din punct de vedere strategic pentru administraţia romană la începutul antichităţii târzii.

In August 1906 the director of the National Museum of Antiquities in Bucharest, Gr. G. Tocilescu, was informed in a letter by V. Richter, the custos of the excavations in Adamclisi[1], about the discovery of a stone with inscription in the village of Caramat (see Appendix 1). He was also sending a drawing of the stone and its dimensions. Further, Richter is mentioning another site said to be of interest for archaeology, the „Cetatea" at Cavaclar[2].

For Tocilescu, usually very interested in the epigraphic materials of the region, this was a hard period due to his illness and he was not able to publish the inscription[3]. In the scientific literature the find was mentioned only in 1968, *Tabula Imperii Romani* L35[4]. Afterwards the information was only cited, without any additional comment[5].

In 2007, during a research project in the archive fund of Gr.G. Tocilescu, kept in the Manuscripts Collection of the Library of the Romanian Academy, we found the above-mentioned letter (Mss Tocilescu 5312, page 178 and 179). Further, of significance is the back-page of the letter, bound in the archive volume as page 194. On this second drawing, there are also given the dimensions of the stone and some erased letters are marked (see Fig. 2). The analysis of this inscription was the starting point of the present contribution. Its aim is to present the existing documentation on the late milestones (from the 3rd-4th centuries AD) from *Moesia Inferior/Scythia*.

Reusing stone material for construction and the practice of saving „ancient stones" in small museums or collections[6] caused problems for ancient monuments

[1] The letter is part of the archive of Gr. G. Tocilescu in the collection of Romanian manuscripts of the Library of the Romanian Academy in Bucharest, Mss. Tocilescu 5132, p. 178-179 and 194. - About Vinzenz Richter see MURNU 1913, p. 424: „custodele muzeului din Adamclisi [...] de origine germană, numit Richter, un simplu zidar". The architect G. von Cube, mentions his behaviour during the excavations from *Tropaeum Traiani* in his letter to Gr.G. Tocilescu, in July 1906 (Library of the Romanian Academy, Bucharest, Manuscripts collection/Correspondence S30(5)/XCIII).

[2] Caraclar/ Cavaclar, today Plopeni, Constanta county – PÂRVAN 1912ı, p. 579; VULPE 1938, p. 336; BĂRBULESCU 2001, p. 68-69; NETZHAMMER 2005, p. 140.

[3] See for example BARBU, SCHUSTER 2005-2006, p. 43.

[4] E. Popescu, in: TIR L 35, p. 30, s.v. *Caraiman* (com. Ion Corvin).

[5] *e.g.* SUCEVEANU 1977, p. 146; BĂRBULESCU, CÂTEIA 1998ı, p. 119-129, especially p. 127 note 89; BĂRBULESCU 2001, p. 121 note 952; PANAITE 2006, p. 67.

[6] On this see for example BARNEA 1979, p. 15; ALEXANDRESCU 2008, p. 305-318.

and especially for milestones or at least led to some unclear interpretation about the roads on which these stones had a function. The importance of the finding spot/place and of the finding context of archaeological materials is a common and well-known issue. There are some categories for which this information is even more valuable. Finding a milestone could be a hint or direct information about the existence of a road. Due to the formula of the inscription on a Roman milestone, which provides additional details such as the distance to or from a certain point, information on the building activity of one period can be gained and so on.

The milestone from Crângu

The finding spot of the inscription is mentioned only by V. Richter. The village of Cara Amat, afterwards Caramat, since 1968 Crângu, part of the commune of Ion Corvin (former Cuzgun)[7] is on the modern road 10 km away from the ancient city of *Tropaeum Traiani*. It seems plausible, that the initial place of the milestone was not there. However the location of the milestone on the road from *Tropaeum Traiani* to *Durostorum* via Urluia or even Crângu is the most probable (Fig. 3). The milestones and the roads around the city of *Tropaeum Traiani* have been the subject of a recent study[8].

According to the drawing on page 194 in the Mss Tocilescu 5132 (Fig. 2), the stone was 2.08 m high, presenting an upper diameter of 0.35 m and a 0.60 m broad base. The inscription is known only from Richter's drawings[9]. There is no mention about the kind of stone or the dimensions of the letters.

In the following paragraphs, the eight lines of the inscription are to be presented, with the proposed lecture and observed details.

NNIIOOEI [DD(ominis)]NN(ostris) DIOCLET[IANO]
ET MAXIMI ET MAXIMI[ANO]
IN¥ICTIA INVICTIS A[[VG(ustis) ET FL(avio) VAL(erio)]]
NSTAN
5 **MIANO** [[CO]NSTAN[[TIO ET GALERIO VAL(erio)]] [MAXI]MIANO[[N]]
MII CAES N(o)BB(ilissimis) CAES[[s(aribus)]]
MIIIAIASS M I I I A I A S S

m P III M(ilia) P(assuum) III

[7] GHINEA, GHINEA 2000, s.v. *Caramat*: „vechea denumire (până în 17.02.1968) a satului Crângu, com. Ion Corvin, jud. Constanţa" („the former name (till 17.02.1968) of the village Crângu, comm. Ion Corvin, Constanţa county").

[8] PANAITE 2006. – On the milestones and roads from the late Roman period in the region see ZAHARIADE 2006, p. 44-49; BARNEA 1977, p. 29-43; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 252-257.

[9] The actual collocation of the stone or even its preservation is for the time being unknown. According to a further letter of V. Richter to Gr. G.Tocilescu the intention was to send the stone to Bucharest (Library of the Romanian Academy in Bucharest, Mss Tocilescu 5129, p. 296).

All the ‚A' letters present the broken middle *hasta* which is considered to be frequent in the late Roman epigraphy (from 3rd century AD onwards)[10]. In line 3, the ‚V' is written as a Greek ‚ϒ'. The fifth letter in this line is recorded in two different ways on the two drawings: on page 179 there is an ‚E', on page 194 there is a ‚C'. For line 6 we assume that ‚MII' stands for ‚NBB' and Richter recognized only the vertical *hastae*.

Erased letters are marked on the drawing at page 194 (with Richter's note saying that „the marked spots are broken letters"). They are at the end of the lines 3 (?), 4, 5 and 6 in the deleted names of the Caesares. The formular is well documented in the province and all over the Empire[11]. The date of the inscription is 293 AD. It was still in use during the first decade of the 4th century AD, when the martellation occured.

For line 7 the *lectio* is not certain. One possibility is that a starting point of the road was mentioned. Another possible reading (and the most probable) for line 7 would be: *MILIA PASSVVM.* There are several examples of milestones attesting the different formula *mil(ia) pass(uum)* or even *milia passuum*[12]. The repetition (in line 7 and 8) in our example is without parallel[13]. The given situation could be also due to the person that made the inscription. Further, of interest in this aspect is line 8, where the distance is mentioned. The ‚M' is written as a Greek ‚μ'. Together with the detail from line 3, this might indicate the Greek provenience of the lapicid, which would not surprise in the region of *Tropaeum Traiani*[14].

At least as a hypothesis for line 7 is to be named the *municipium Tropaei* and eventually the reading: *A] M(unicipio) TR(opaei) TRAIA(nen)S(ium).* The epigraphic evidence of the name of the city in the 3rd and 4th centuries is *municipium Tropaei*, without the imperial name „*Traiani*"[15]. In this line the name of the city could have been mentioned, which brings up the question if the stone was bearing only one inscription, from the time of the first Tetrarchy. However, the „A"-letters are all the same on the drawing, showing the characteristic of the late period[16]. In absence of the inscription, the accuracy of the drawing can not be

[10] PETOLESCU 2001, p. 244; CAGNAT 1914, p. 12 – see especially a tombstone from Hârşova (AE 1989, nr. 641 = AE 1990, nr. 866) showing the same particularity and also a ‚ϒ'.

[11] For the emperor titels see KIENAST 1996.

[12] Hispania Citerior: AE 1997, 915; CIL II 4866; Galatia: CIL III 14184/20, 21, 27, 61; Syria: CIL III 14177/1. – For *milia passuum* Hispania Epigraphica 2, 558 = Hispania Epigraphica 9, 457. - FRENCH 1981, No. 8 (A) Medetli 1 (I), 293-305: *A Nicaea mil XXV* and No. 66 Kizlarsuyu, 286-305 : *m. pass, XI*.

[13] Another possibility are the milestones conserving more information and fulfilling a complex function, like the milestone from Kösching (*Raetia*) (CIL XVII 4, 70) mentioning the distance from the starting point of the road and also the distance from the camp of the legion – see e.g. KOLB 2007, p. 169-180, especially p. 172.

[14] BARNEA 1998, p. 213-228, especially p. 225. – see also POPESCU 1964, p. 192.

[15] POPESCU 1964, p. 202-203; BARNEA 1979, p. 13. - In this context is to be considered the suggestion of E. Popescu for the *lectio* of the inscription dedicated to T. Alfenus Arignotus by the dyers from Thyatira, in Lydia, dated in the first decade of the 3rd century. In line 21 of the Greek inscription the name of the city is to be readed ἡ τῶν Τρ̣αιανῶν καὶ Τροπησίων πόλις, for which Popescu suggests the translation *municipium Traianensium Tropaeensium*. – For the newest bibliography on this inscription see PETOLESCU 1996, p. 253-258.

[16] See above note 10 – this kind of letter have been recorded in the 2nd century also.

controlled.

The milestones from *Scythia* (3rd-4th centuries AD)

There are 22 milestones from the Tetrarhic period discovered in Romania and Bulgaria (Fig. 3), on the territory of the former province of *Scythia*[17]. Three of them are unpublished; the first one is the stone from Crângu presented above and the other two belong to the private collection of Wili Visoşenschi from Mihail Kogălniceanu, Constanţa County[18]. The others have been found at: Medgidia (nr. 1), Valea Dacilor (nr. 2), Corbu (nr. 3-4), Rasova (nr. 5), Hârşova (nr. 6-8), Măcin (nr. 9), Mihai Viteazu (nr. 10), Garvăn (nr. 11), Dorobanţu (nr. 12), Mangalia (nr. 13), Albena (nr. 14), Abrit (Abtaat) (nr. 15), Štipsko (nr. 16), Vetren (nr. 17), Tropaeum Traiani (nr. 18). For the one with unknown place of discovery (nr. 19), is certain that it was found in Dobroudja. We should also point out the fact that none of the 22 milestones were found *in situ.*

1. Medgidia, Constanţa County (RO), MINAC, inv. 29703.
Bibliography: BĂRBULESCU, CÂTEIA 1998$_2$, p. 195, no. 1; BĂRBULESCU, CÂTEIA 1997, p. 183, no. 1.
Date: 293-305.

Imp(eratoribus) Cae[s(aribus duobus)] C(aio) Aur(elio) Val(erio)
Diocle[tiano e]t [Marc]o
[Aur(elio)] Va[l(erio) Maximi]ano
P(iis) F[(elicibus) invict(is) Aug(ustis) e]t
F[l(avio) Val(erio) Constant]io
et Gal[erio Val(erio) Ma--]
ximi[ano]
nob(ilissimis)
Caes(aribus)
MP
XX?

2. Valea Dacilor, Constanţa County (RO), MINAC, inv. 29704.

Bibliography: BĂRBULESCU, CÂTEIA 1998$_2$, p. 196-197, nr. 2; BĂRBULESCU, CÂTEIA 1997, p. 184, no. 2.

Date: two inscriptions - (a) probably during the Severian time; (b) dated between 293-305.

[17] The following abbreviations are used in our catalogue: MINAC for the Museum for National History and Archaeology in Constanţa and MNA for the National Museum of Antiquities in Bucharest, part of the Archaeological Institute „Vasile Pârvan" of the Romanian Academy.

[18] These milestones were mentioned by Maria Bărbulescu in her articles or papers presented at conferences. The first one (BĂRBULESCU, CÂTEIA 1998$_2$, p. 198 and 200, note 25; BĂRBULESCU, CÂTEIA 1997, p. 190) is similar to one milestone from Corbu (in our catalogue nr. 3). The second one (presented in 2007 at the 40th Annual Conference of the National Museum of History and Archaeology from Constanţa) is fragmentarily preserved and difficult to read, but probably also from the Tetrarchic period.

(a)
AUR CA
ANT O
O SEVE O
REL SE
IN
ET
OBB
ARE
IV
A
L
MP

(b)
Imp(eratoribus) Ca[es(aribus)]
[C](aio) Val(erio) Dioclet[iano]
et Marco [Aur(elio)]
Max[imiano]
[in]vict(is) A[ug(ustis) et]
[Fl(avio)] Val(erio) Co[nstantio]
[et] Galerio [Val(erio)]
[Ma]xi[miano]
[nob(ilissimis)] Caes(aribus)
MP
III(?)

3. Corbu, Constanţa County (RO), MINAC, inv. 1327.
Bibliography: BĂRBULESCU, CÂTEIA 1997, p. 190, no. 3.
Date: 293-305.

Imp(eratoribus) [Caes(aribus) C(aio) A]ur[(elio) Val(erio)]
Di[ocletia]no et
[M(arco) Aurel(io) Val(erio)
Maximiano
invict(is) Aug(ustis) et
Fl(avio) Val(erio) Constantio
et Galerio Val(erio) Ma-
ximiano nob(ilissimis Caes(aribus)]
MP

4. Corbu (Corbu de Sus)[19]**, Constanţa County (RO), MNA, inv. L 264**
Bibliography: TOCILESCU 1887, p. 39, nr. 44; CIL III 7614; IGLR 82 (Corbu de Sus = Corbu).

[19] GHINEA, GHINEA 2000, s.v. *Corbu de Sus*.

Date: two inscriptions - (a) between 293-305; (b) 360-363.

(a)
[D(ominis) n(ostris) imp(eratoribus)
C(aio) Aur(elio)] Val(erio)
Dioc[letiano p(io)
f(elici) Aug(usto) et M(arco)
Aur(elio) Val(erio) Maximiano
p(io) f(elici) Au]g(usto) et
[Fl(avio) Val(erio) Consta]ntio
[et Galerio Val(erio) Maximian]o
nobil(issimis)
C[aes(aribus)]

(b)
D(omino) n(ostro)
Iuliano
victor[i]
se[m]p-
er A[ug](usto)
ACEL.E
M(ilia) [p(assuum)]
XI

5. Rasova, Constanţa County (RO), MNA, inv. L 262.
Bibliography: CIL III 13755; IGLR 190.
Date: two inscriptions - (a) 293-305; (b) 367-375.

(a)
Imp(eratoribus) Caes(aribus) C(aio)
Aur(elio) Val(erio) Diocletiano
[et M(arco) Aur(elio) Val(erio) Maximiano] p(iis) f(elicibus) [Aug(ustis)]
[invictissimis principibus et Fl(avio) Val(erio) Constantio] et
[Gal(erio) Val(erio) Maximiano nobi]l[is-
simis Caesarib]us.

(b)
Salvis
D(ominis) n(ostris)
Valentin[ia]no
Valenti et
Gratiano
piisimis Augustis
M(ilia) p(assuum)
I L
XIIII.

6. Hârşova, Constanţa County (RO), MNA, inv. L 257

Bibliography: TOCILESCU 1884, p. 29-30, nr. 6; CIL III, 7603; IGLR 230 (inscription b); ISM V 95.

Date: two inscriptions - (a) 200; (b) 293-305.

(a)

Imp(erator) C[aes(ar) L. Sep]-
Timiu[s Severus]
P(ius) Per[tinax Aug(ustus)]
Arab(icus) [Adiab(enicus)]
Part(hicus) m(aximus) [co(n)s(ul) II trib(unicia) po]-
tes(tate) VI [II imp(erator) XI]
pon[t(ifex) max(imus) proco(n)s(ul)]
p(ater) p(atriae) et im[p(erator)] Ca[e]s(ar)
M. Au[r]el(ius) [A]nto-
[nin]us A[u]g(ustus) tri[b(unicia)]
pot(estate) II et [P.] Septi-
mi[us Geta] Ca[es(ar) Aug(ustus)]
restit[u]erun(t)
per C. Ovinium
Tertullum leg(atum)
Aug(usti) pr(o) pr(aetore)
<Ala II Arav(acorum)>
……<IC>……

(b)

[I]m[p(eratores) Caes(ares) C(aius) Aur(elius) Val(erius) Di]ocle-
[tian]us [et M(arcus) Aur(elius) Val(erius)]
[Maximianus] Aug[(usti) in]v[ictissi-]
[mi principes et Fl(avius) Val(erius)] Co[n]st[an-]
tius et Gal[erius Val(erius) Maximianus]
nob(ilissimi) Cae(sares)
C
V
COI

7. Hârşova, Constanţa County (RO), MNA, inv. L 269.

Bibliography: TOCILESCU 1884, p. 27, nr. 3; CIL III 7606; IGLR, 231 (inscription b); DORUŢIU-BOILĂ 1968, p. 404-408, nr. 4; VULPE, BARNEA 1968, p. 233-234, ISM V 98.

Date: two inscriptions - (a) 238-241; (b) 293 - 305.

(a)

Imp(eratori Cae[s(ari)] M.
Antonio
Gordi[ano]

Pio Fel[ici in]-
victo A[ug(usto) p(ontifici) m(aximo)]
trib(unicia) p[ot(estate) p(atri) p(atriae)]
pr[o co(n)s(uli) pontes]
et vi[as restituit pe]-
e C. P[e ……]
leg(atum) A[ug(usti)]
pr(o) [pr(aetore)]

(b)
Imp(eratoribus) Caes(aribus) C(aio) Aur(elio)
Val(erio) Diocletian[o]
[et M(arco) Aur(elio) Val(erio) Maxi-
miano Aug(ustis) invictissi-
5 mis principibus et Fl(avio) Val(erio)
Con]stant[io
et Galerio] Val(erio) Maxi-
miano no-
b(ilissimis) C(aesaribus)
m(ilia passuum) II

8. Hârşova, Constanţa County (RO), MNA, inv. L 261
Bibliography: TOCILESCU 1884, p. 31, nr. 8; CIL III 7609; IGLR 232.
Date: two inscriptions: (a) 293-305; (b) 323-337.

(a)
[D(ominis) n(ostris) C(aio) A]ur(elio) Val(erio)
[Diocletiano] et M(arco)
[Aur(elio) Val(erio) Ma]ximi-
[ano Aug(ustis) in]victis-
[simis pr]incipi-
[bus et] Fl(avio) Val(erio)
[Constantio et] G(alerio) Val(erio)
[Maximiano] n(o)b(ilissimis)
C(aesaribus)

(b)
D(ominis) n(ostris)
Constanti-
[no m]ax(imo) et
Constanti[no]

9. Măcin, Tulcea County (RO), MNA, inv. L 140
Bibliography: TOCILESCU 1887, p. 70, nr. 144; CIL III 7610; IGLR 239.
Date: 293-305.

Imp(eratoribus)
[C]aes(aribus) Ca[i]-
o Aur(elio) Val(erio)
Diocleti-
ano et M-
arc(o) Aur(elio)
[Val]l(erio) Maxi-
[m]iano e[t]
[F]l(avio) Val(erio) Co[n]-
[st]antio e[t]
Gal(erio) Val(erio)
[M]aximi-
ano
m(ilia) p(assuum)
IIII

10. Mihai Viteazu, Constanța County (RO), MNA, inv. L 254

Bibliography: TOCILESCU 1900, p. 212, nr. 41; DORUȚIU-BOILĂ 1964, p. 133; CIL III 14463; IGLR 167.

Date: two inscriptions - (a) 305; (b) 324-326.

(a)
Imp(eratoribus) Caes(aribus duobus)
C(aio) Aurel(io) Val(erio)
[Diocletia-
no et M(arco) Aurel(io)
Val(erio) Maximia-
no et F]l(avio) Val(erio)
[Con]stantio
et [G]alerio
[M]aximi[ano]
……
(b)
D(ominis) n(ostris) Constan-
tino max(imo) victori
[s]emper Aug(usto) et Iul(io)
[Crisp]o? et Fl(avio) Iul(io)Con-
[stan]tino et Fl(avio) Iul(io)
[Cons]tanti<n>o
[n(o)]b(ilissimis) Caes(aribus)

11. Garvăn, Tulcea County (RO), MNA, inv. L 1 349

Bibliography: ŞTEFAN, BARNEA *et alii* 1954, p. 166-167, fig. 6; ŞTEFAN 1957, p. 221-227, fig. 1 and 2; IGLR 240.

Date: 293-305.

Imp(eratoribus) C[ae-

s(aribus)] Ca[io
A]ur(elio) [Val(erio)
Diocle-
t]iano [et
Marc[o] A[ur(elio)
V]al(erio) Max[i-
m]ia[n]o A(ugustis)
[et] F[l(avio) Val(erio) Con-
stantio et C(aio) Val(erio)
Maximiano n(obilissimis)
C(aesaribus) ….]

12. Dorobanţu, Constanţa County (RO), MNA, inv. L 256
Bibliography: TOCILESCU 1891, p. 27, nr. 52bis; CIL III 12516; IGLR 83.
Date: 293-305.

D(ominis) n(ostris) …
Cai(o) Aurel(io) Val(erio)
[Diocletiano]
[et M(arco) Aurel(io) Val]eri[o]
[Maximia]n[o et
Fl(avio) Val(erio) Constan-
Tio et Galerio Valerio
Maximiano ….]

13. Mangalia, Constanţa County (RO), MINAC, inv. 47
Bibliography: GOSTAR 1963, p. 301, fig. 3; ARICESCU *et alii* 1964, p. 70-72, fig. 3; IGLR 84; ISM III 196.
Date: two inscription - (a) 212-217; (b) 293-305.

(a)
Imp[erator Caesar] M(arcus)
A[ure]l[i]u[s A]ntonin-
u[s] …feli[x Aug(ustus)] ponti-
[fex maximus] trib[u-
niciae potest]atis …
CAE
VSAR

(b)
Imp(eratores) C[aes(ares)] C(aius)
Aur[el(ius)] Diocle-
Tianus et M(arcus) Aur-
e[l(ius) Maximianus]
invicti Aug(usti) et M(arcus)

[Fl(avius) Val(erius) Constant]iu[s]
[et Caius Galerius Valerius
Maximianus]

14. Albena, Dobrich Province (BG), Museum of Dobritch, inv. 1499
Bibliography: HOLLENSTEIN 1979, p. 42-46.
Date: 293-305.

Imp(eratoribus) [d(ominis)]
n(ostris) C(aio)[Aur(elio) Val(erio)]
D[iocletiano]
Et [M(arco) Aur(elio) Val(erio)
Max[imiano
pii]s f[elicibus
invictis Aug(ustis)] et Fla[v(io) Val(erio)]
Cons[tantio]
et [Gal(erio) Val(erio)
Maximiano
nob(ilissimis) Caes(aribus)].

15. Abrit (Abtaat), Zaldapa, Dobrich Province (BG), Museum of Varna, inv. 142
Bibliography: MIRČEV 1952, p.69-81, no. 3; HOLLENSTEIN 1975, nr. 59.
Date: 293-305.

[D(ominis) n(ostris) C(aio) Val(erio) Diocleti-]
[a]no[et C(aio) Aur(elio)]
Val(erio) Maximiano p(atribus) p(atriae)
P(iis) f(elicibus) invi(ctis) Aug(ustis) et Fl[a-
Vi]o Val(erio) Constantio
et C(aio) Val(erio) Maximia-
no nob(ilissimis) ces(aribus) (sic!)

16. Štipsko, Varna Province (BG)
Bibliography: CIL III 14215[1].
Date: 293-305.

[Impp(eratoribus) Cc(aesaribus) C(aio) Aur(elio) Val(erio) Diocletiano et M(arco) Aur(elio) Val(erio) Maximiano Augg(ustis) invictissimis principibus et Fl(avio) Val(erio) Const]an[tio et G](alerio) Va[l(erio) Ma]ximi[ano] no[b]b(ilissimis) C[a]essaribus m(ilia) p(assuum) XI

17. Vetren, Silistra Province (BG), Museum of Silistra
Bibliography: TEODORESCU, MATEESCU 1915, p. 215-216; HOLLENSTEIN 1975, no. 56.
Date: 293-305.

The text of the inscription was not published.

18. Tropaeum Traiani, Constanţa County (RO), Museum of Adamclisi
Bibliography: PANAITE 2006, p.63-71.
Date: 293-305.

….REL (?)..
…AVGG…
…FICI….

19. Unknown place in the Dobroudja (RO), MNA, inv. L 128
Bibliography: IGLR 276.
Date: two inscriptions - (a) 293-305; (b) 324-326.

(a)
Imp(eratoribus) C[aes(aribus duobus)]
[C(aio) Aur(elio) Dio]cl[e-
tiano et Marco Aurelio Valerio Maximiano]

(b)
D(ominis) n(ostris duobus) [Fl(avio)]
Constanti-
[n]o max(imo) victo-
[r]i semper Augus-
to et Fl(avio) Iul(io) [Crispo]
et Fl(avio) Cl(audio) Constan-
[tin]o et Fl(avio) Iul(io) Con-
[stan]t[io]

The Roman roads from Scythia (3rd-4th centuries AD)

With the exception of the milestones from Mangalia, *Tropaeum Traiani*, Hârşova (nr. 6)[20] and Vetren (nr. 17)[21], all the others are dedications to emperors, so they are in the dative case[22]. According to the dedication form there are two groups of inscriptions: *Dominis Nostris*[23] and *Imperatoribus Caesaribus*[24]. The

[20] The milestones from Mangalia (nr. 13) and Hârşova (nr. 6) contain names of emperors in Nominative case. We can only assume that this was also the case for the milestone from *Tropaeum Traiani* (nr. 18) because of the form of the verb: *fici(t)*.

[21] The inscription of this milestone was not entirely published by the authors and we have not seen it, that is why we do not know if it is in nominative or dative case.

[22] KOLB 2004 p. 135-155, especially p. 148.

[23] *D(ominis) N(ostris)* is a formula which frequently appears from the time of Constantine onwards. Milestones from Tetrarchic period with this dedication are: Corbu (nr. 4), Hârşova (nr. 8), Dorobanţu (nr. 12), Mihai Viteazu (nr. 10/b), *Abrittus* (nr. 15) and the one of unknown provenance (nr. 19).

[24] Medgidia (nr. 1), Valea Dacilor (nr. 2), Corbu (nr. 3), Rasova (nr. 5/a), Măcin (nr. 9), Hârşova (nr. 7), Mihai Viteazu (nr. 10/a), Garvăn (nr. 11), Mangalia (nr. 13) and Štipsko (nr. 16).

milestone from Albena (nr. 14) has a mixed dedication: *Imperatoribus Dominis Nostris*. Only the milestones from Corbu (nr. 4) and Hârşova (nr. 8) show the same form of dedication on both inscriptions they are bearing. Six of the milestones have two inscriptions: three of them are once again used as milestones during the 4th century AD[25], and the other three are earlier and were reused during the time of the Tetrarchy[26]. All of them are generally dated between 293-305[27].

Starting with the reign of Diocletian, the Lower Danube region becomes very important for the Roman Empire[28]. After the reforms of Diocletian and later Constantine, on this terrritory appear three new provinces with their own military units: *Scythia, Moesia Secunda* and *Dacia Ripensis*[29]. Due to their strategic position, repairing and maintaining the roads represent an important task. This part of the empire is constantly visited by the emperors. It is also important to add that many of the fortresses were repaired during this time[30].

Diocletian's journeys to the Lower Danube are well documented[31]. Between 294 and 303 he travelled across the region three times. In 293 he visited *Hadrianopolis* and *Philippopolis*[32]. In 294 he left *Singidunum* on 8th of September and we know, according to the imperial decrees gathered in *Codex Justinianus*, that his journey continued as it follows[33]: 8th-10th of October in *Ratiaria*, 11th of October in *Cebrus* (Gorni Cibre - Lom), 13th of October in *Variana* (Selanovtsi, Orjachovo), 17th of October in *Appiaria* (Rjachovo, Ruse), 18th of October in *Transmarisca* (Tutrakan), 21st-22nd of October in *Durostorum* (Silistra), 25th of October in *Reginassi* (mss: not yet identified[34]), 26th of October in *Marcianopolis*, 28th of October in *Anchialos*, 29th of October in *Deultum* (Develt, Burgas), 1st November in *Burtudizum* (Babaeschi), where he remains until the 3rd of November and then continues his journey to *Byzantium*. In 303 Diocletian travelled along the Danube

[25] Corbu (nr. 4): 360-363); Rasova (nr. 5): 365-367; Mihai Viteazu (nr. 10): 324-326; Hârşova (nr. 8): 323-337; unknown place (nr. 19): 324-326.

[26] Hârşova (nr. 6): around 200 AD; Hârşova (nr. 7): the time of Gordian III; Mangalia (nr. 13): 212-217; Valea Dacilor (nr. 2): 2nd – 3rd century AD, could be Severian time.

[27] With the exception of the milestone from Mihai Viteazu (nr. 10) dated in 305.

[28] About the chronology and stratigraphy of the fortresses on the *limes* see BARNEA 1990, p. 285-290.

[29] VULPE, BARNEA 1968, p. 369-378; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 154-159; ZAHARIADE 2006, p. 39-42; GUDEA 2005, p. 317-566, about the military roads especially p. 372-374.

[30] Among them: *Transmarisca* and *Durostorum*. The inscription from *Transmarisca* (CIL III 6151= ILS 641) was dated by V. Velkov on 1st March 293, see: VELKOV 1958, p. 124-138. - According to I. Barnea the inscription can be dated in 297 – VULPE, BARNEA 1968, p. 375.

The inscription from *Durostorum* (first published by RUSSU 1933-1935 (1936), p. 210-212) was dated by Velkov in 302, but according to I. Barnea, it can be dated "a year or two earlier than the one from *Transmarisca*", which means 295-296 – VULPE, BARNEA 1968, p. 376.

[31] PATSCH 1928, p. 7-9.

[32] VELKOV 1958, p. 124-138.

[33] *VELKOV 1958, p. 124-138; BARNES 1982, p. 47-91: Imperial residences and journeys, Diocletian, p. 49-56.*

[34] TORBATOV 2000, p. 59-72 supposes (p. 70) that *Reginassi* could be localized "somewhere along the road section south from the modern village of Vladimirovo".

again. On the 8th of June he arrives in *Durostorum*. From *Durostorum* he goes to *Nicomedia*[35]. The course of the emperor's journeys allows us to notice how well developed the system of the roads across the region was (Fig. 3).

Along the Danube was the border road, the limes *road, which linked all the fortifications and settlements built along the river; it is the oldest and undoubtedly the most important of the region*[36].

The extension of this road towards the South was represented by another road that followed the coast of the Black Sea from the Danube Delta to Byzantium. *Like the* limes *road, this one connected the ports and civil settlements lying on the seacoast. This road had an economic role rather than a military one. In the harbours along the road goods from others provinces arrived and were after that carried on the land roads to their final destinations*[37].

A third route of communication was the so-called "central road"; it was coming from Marcianopolis *to Ibida and at this point it split into three roads that were heading for* Troesmis, Noviodunum *and* Aegyssus. *This road was younger than the other two. A milestone discovered near* Abrittus, *dating from the time of Hadrian (in 118)*[38], *gives information about an older road being rebuilt and extended. This road does not appear on the* Tabula Peutingeriana *or in the* Itinerarium Antonini *and its route was ‚restored' based on the written and archaeological sources*[39]. *This road was intersected by the ones crossing Dobroudja from the West to the East, from* Tomis *to* Capidava *and* Axiopolis. *The "central road" was connected with the Black Sea coast by the* Zaldapa – Tomis *road*[40].

The province was crossed through the middle, from the West to the East by a road parallel to the limes, from Naissus *through* Montana, *Comakovci,* Nicopolis ad Istrum, Abrittus, *to the Black Sea Coast; in the same time, the cities already mentioned were crossed by the roads orientated North-South, connecting the Danube with the province of Thrace. Among them were:* Oescus – Philippopolis *(through the Sipka mountain pass),* Oescus – *Comakovci* – Serdica, Durostorum – Marcianopolis *and* Novae – *Melta* – Philippopolis[41]. *Another category of roads was that of local ones, connecting every main city with the rural communities on its* territorium.

The 3rd-4th century milestones listed above have been found not only on the *limes* road, but also on the local ones. Rasova, Hârşova, Măcin, Garvăn and Vetren are located along the *limes* road. On the road along the Black Sea coast are Mangalia, Corbu, Mihai Viteazu and Albena. Along the so-called "central-road", which crosses the province from South to North, are Dorobanţu, *Abrittus* and Mihail Kogălniceanu. Medgidia, Valea Dacilor and Štipsko are on secondary roads (*semitae*) of the province.

---

[35] PATSCH 1928, p. 11; Lactantius, *De mortibus persecutorum*, XVII 3, 4.

[36] PANAITESCU 1938; PÂRVAN 1912, p. 575-576; ARICESCU 1977; WIELOWIEJSKI 1984, p. 150; ROSSET 1970, p. 106-107; GAJEWSKA 1974; ZAHARIADE 1988; ZAHARIADE, GUDEA 1997, p. 43; VULPE, BARNEA 1968, *passim*; SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 256; TODOROV 1937; VELKOV 1977, p. 197.

[37] See also IONESCU, PAPUC 2005.

[38] VULPE, BARNEA 1968, p. 136 and footnote 78.

[39] SUCEVEANU, BARNEA 1991, p. 254.

[40] *Ibidem*.

[41] MAJEWSKI 1965, p. 102-104.

The milestone from Crângu (comm. Ion Corvin) belongs to the important road (Fig. 3), going from *Callatis* to *Durostorum*, passing through Plopeni (former Cavaclar), Petroşani, *Tropaeum Traiani*, Urluia, Crângu (former Caramat)[42] and Ion Corvin (former Cuzgun). Traces of this road and of other Roman roads in the vicinity of *Tropaeum Traiani* could be noticed at the end of the 19th century. Pamfil Polonic made a description of them in 1892 (see Appendix 2 and Fig. 1)[43], at the beginning of the excavations in the fortress. V. Pârvan also published a map of the roads in the area in his study dedicated to the Roman city of *Tropaeum Traiani*[44]. According to him there was a military road, which connected the city with *Durostorum* passing through Cuzgun. The distance, *m(ilia) p(assuum) III*, approximately 4,44 km[45], demonstrates that the milestone in Crângu was not found *in situ*[46] and was probably reused there. Maybe the original place of it was in Urluia, a rural settlement during the Antiquity[47].

The "rediscovered" milestone from Crângu was situated on a very important *semita.* This is a new evidence that not only the main roads were kept in good condition, but also the secondary ones. At the same time it represents a confirmation of Pârvan's supposition concerning the line of this road (from *Callatis* to *Durostorum* through the territory of the Roman town *Tropaeum Traiani*). It also proves that the good functioning of the roads in this area was one of the main concerns of Roman emperors, taking into account the new political and military situation during the late Roman period.

APPENDIX 1: The Letter from V. Richter to Gr.G. Tocilescu

(after Library of the Romanian Academy in Bucharest, Mss Tocilescu 5312, pages 178, 179 and 194)

Transcription (the underlines are made with carbon pencil, evtl. by Tocilescu)

(Page 178)
Adam Clissi 2 august 1906
Domnule Derector,

[42] PÂRVAN 1912$_1$, p. 580; PANAITE 2006, p. 57-70.

[43] Library of the Romanian Academy in Bucharest, Mss Tocilescu 5128, f. 12-15, see the translation of the text in Appendix 2. It is important to notice that Polonic gave in his description the whole line of the so-called central road, including the part on the territory of today's Bulgaria.

[44] PÂRVAN 1912$_2$, p. 52 and the map, p. 53.

[45] A roman mile is about 1,48 km – e.g. KOLB 2001, p. 505.

[46] On the modern road the distance between Adamclisi (the present day village) and Crângu is about 9,5 km. The roman city of *Tropaeum Traiani* is 3 km East from the village.

[47] On the modern road the distance between Adamclisi (the present day village) and Urluia is 4 km. – On the ancient site in the area of the modern village see BĂRBULESCU 2001, p. 120-121.

Va raportes ca D^lui Harrer a plecat din Adam Clissi şi am gazit 3 djami spart la odai cari am rezervat pentru Dumneavoastră şi un djam la bocataria cari am cerut cont de lor şi mi dat respuns ca dinsul nuplăteşce deloc mai şi louat un salte mic cari ie propitate al Museului.

Cocona al lui D^lui Harrer are aci un patriot cari avut planul se intra in serviţul ca ri şi oferit se dai suma lei 150 lui se pote a intra in serviţul

am fost la Caramat şi am cazit acestu pietra cun in scripci am dat în pastrari al lui Consilier al Satu Caramat din dos are copia acesta pietra

Cun cel mai prefunt respect V. Richter

D^sale Domnului Derector al Museului de Antichitate

Bucuresci

se fi bine seme duc pana Kavlaclar seved ce fel de citate se fi acolo nusint sigur de plecari acolo ora step ordin din parti Domnevostra se sciţi in cas de plecari alte parti astept se me duc la Kavlaclar sau no.

(Page 179) – to the right of the drawing
acesta pietra se gazit in caton Karama Cumuna Kuzgun Plasa Ostrof

(Page 194) - to the right of the drawing
acesta colona se gazit in satul Karamat cumuna Cuzgun Plasa Ostrov
locuri cari sint semnat sint slove stricate

Translation

(Page 178)

„Dear Sir,

I am writing to inform You that Mr. Harrer has left Adamclisi and I have found 3 broken windows in the rooms reserved for You and one broken window in the kitchen; I asked him to pay for them but he answered he would not; also, leaving Adamclisi he took with him one mattress which is the property of the museum. Mr. Harrer's wife knows somebody here, a countryman, who wanted to get a job and even offered 150 lei to become employed.

I was in Karamat and I found this stone with inscription; I gave it to a member of the local authorities to keep it. On the back of this page there is a drawing of it.

With my deep respect, V. Richter

To the Director of the Museum of Antiquities, Bucharest

It will be good to go to Kavaclar to see what kind of a fortress is there but first I shall wait for your orders."

(Page 179)

„This stone was found in the village Karama, Cuzgun commune, Ostrov county."

(Page 194)

„This stone was found in the village Karama, Cuzgun commune, Ostrov county."

„The marked places represent damaged words or letters."

Appendix 2

(after Library of the Romanian Academy in Bucharest, Mss Tocilescu 5128, pages 12-15)

În împrejuriile cetăţii se pot observa urmele mai multor drumuri vechi, cari duceau spre cetate sau treceau pe dinaintea ei:

1. Spre NW se suie pe coasa dealului un drum care este tăiat în curbă pe 500 metri lungime, mai păstrează pe ici şi acolo petre din pavagiul său şi suie pe culmea dealului unde se afla monumentul.

2. De la carieră sau mai bine zis de la cimitirul de lângă ea se recunoaşte bine un drum săpăat în linie dreaptă 700 m lungime, care socotesc că nu se scoboară la cetate, suişul fiind prea greu ci drumul servea numai pentru căratul pietrei din carieră în direcţiunea platoului pe care se înalţă monumentul triumfal.

3. De la cetate în linie dreaptă spre acest monument se observă pe coasta dealului o altă tăietură de drum care probabil a servit drept comunicaţiunea cea mai lesnicioasă spre monument. După aparenţe ai credea că ai înainte-ţi o tăietură sau o scurgere naturală. Dar ea, fiindcă este tăiată transversal scurgerei, îţi arată că-i făcută într-adins de mână de om.

4. Asemenea se sue de la cetate spre răsărit, trecând prin ruinele vechilor aşezăminte din preajma oraşului un drum principal,care se recunoaşte foarte desluşit mai ales în partea lui superioară; el este tăiat pe o distanţă de mai bine de un kilometru prin deal, tăietura având uneori până la 10 metri adâncime şi iese aproape de cimitirul turcesc, în deal de satul Adamklissi; la ieşirea lui de aici se bifurcă; o cale ia direcţiunea drept spre răsărit, pe când cealaltă apucă spre NE, unde se mai recunoaşte încă o dată în vâlceaua care se scurge spre Molcova (?), lângă drumul ce duce la Enigea. Această comunicaţiune este cea mai dreaptă şi mai lesnicioasă între deal şi cetate şi croiala ei ne arată cât de bine ştiu inginerii vechi a întrebuinţa posiţiunea terenului pentru orice construire.

5. Drept spre apus, dincolo de valea Urlui se sue desemnat pe teren ca un zid/rido încet pe costa dealului un drum, care desigur lega în linia cea mai dreaptă Durostorum (Silistra) cu cetatea.

6. În sudul cetăţii se vede gura a două drumuri tăiate prin limba de deal care se prelungeşte din deal de la Adamklissi până în dreptul cetăţii. Aceste două drumuri se unesc dincolo de deal şi apoi se scoboară pe coastă bine desenat ca un rido (?) în valea Ghiolpunarului; aici pentru câtva timp se pierde, dar îl regăsim iarăşi în dreptul satului Kirim Kuiusu unde scurtând nu parcurge valea care face aici o curbă mare, ci o taie printr-o săpătură de 500 m lungime şi 20 m adâncime; apoi continuă iarăşi pe vale. E de presupus că la satul Kioselor se bifurcă, unu luând direcţiunea spre sud pe valea Ghiolpunarului către Constantinopole, pe când celălalt spre Marea Neagră către Mangalia.

7. O cale principală pe care am urmărit-o până la graniţa bulgarică la punctul Enişenlia-Hasarlik, iar de acolo mai departe a fost cercetată de Skorpil[48] *şi constatată până la Abtaat-Kalesi, poate vechiul Abbritus. Ea poartă în graiul viu al lăcuitorilor numele de Taschjolu, care în limba turcească însemnează drum de piatră, şi într-adevăr, pe alocurea, cum priviră (?) pe valea ce scoboară de la mormântul triumfal la cetate, se văd uneori in situ lespezi de pietre aşezate la rând. La sud de Enişenlia drumul urcă dealurile ce despărţesc văile Hasarlikului şi Tutünkioiului; trece apoi îndată pe la movila Kasalmas şi Dobromir (la NW de Tekederessi). La începutul văii Tekeleressi traversă o mică strâmtoare, numită Nalkikesik, apoi un deal: Kurdulatceaiv cu două movile şi ajunge după ce a taiat de-a curmezişul valea – la Abdaat-Kalesi, unde se văd ruinele unei vechi cetăţi cu 32 turnuri, cele mai multe de formă rotundă. După Skorpil aici ar fi fost vechiul Abbritus, vestit prin sângeroasa bătălie dintre romani şi goţi, în care bătălie a picat însuşi împăratul Decius, a. 251 d. Chr. La Abdaat-Kalesi drumul se desparte; o ramură duce la Callatis (Mangalia), alta la Marcianopolis (Devnia) şi Odessos (Varna), iar o a treia poate la Nicopolis ad Istrum (Stari Nikiup, nu departe de Tirnov).*

Translation

"Around the fortress can be observed the traces of several old roads which were going to the fortress or passing by it:

1. To the NW a road is climbing up to the slope of the hill in a 500 m long curve; here and there are still stones from the original pavement; the road climbs up to the top of the hill where the triumphal monument was situated.

2. From the quarry or actually from the cemetery near by a straight road can be recognized carved straight along 700 m; in my opinion this road does not go to the fortress because climbing is too difficult; this road was only used for to carry the stone from the quarry to the plateau where the triumphal monument rises.

3. On the slope of the hill, going straight from the fortress to the monument, another road can be noticed, which was the easiest way to get to the monument. It seems to be a natural form of relief but it being carved across the slope demonstrates that it was built up by man's hand.

4. Another main road, which can be easily noticed, is climbing from the fortress towards the East passing near the ruins of the constructions situated in its vicinity; this road is carved through the hill for more than 1 km, the trench being here and there up to 10 m deep and traces of it appear next to the village of Adamklisi; at this point there is a fork in the road: a branch goes to the East, and the other one to the NE; parts of the second branch can be recognized near the road to Enigea, in the valley to Molcova(?). This communication line was the straightest between the hill and the fortress; the way it was built demonstrates how skilful the Roman engineers were in adapting any construction to the relief forms.

[48] Karel Skorpil (1859-1944), together with his brother Herman had settled in Bulgaria as a part of a large group of Czechs, whose aim was to assist the newly established Bulgarian state. K. Skorpil carried out scientific trips across Bulgaria in 1887 and 1892, initiated the excavations of Pliska in 1899 and founded the Bulgarian archaeological school. He published several studies on Roman and medieval archaeological materials after his journeys and excavations. The Roman road system was one of his points of interest.

5. Further, on the other side of the Urluia Valley, on the slope of the hill, straight to the West, a road is climbing up; certainly, this is the straightest road connecting Durostorum with the fortress.

6. South of the fortress can be recognized traces of two roads carved through the hill. Those two roads are bound together beyond the hilland and get down, along the slope of the hill into the Ghiolpunar Valley; here there is no trace of it for a while and one can find it again in the vicinity of the village Kirim Kuiusu, where the road, which is 500 m long and around 20 m deep, crosses a large bend in the valley, and then goes further along the valley. We can suppose that from the village of Kioselor the road forks on, one branch goes to the south, along the Ghiolpunar valley, to Constantinople and the second one goes to the Black Sea to Mangalia .

7. Another main road, which I could follow to the Bulgarian border, to the point named Enisenlia-Hasarlik, was studied by Skorpil beyond the border; it goes from the Bulgarian border to Abtaat-Kalesi (maybe the ancient *Abbritus*). This road is named Taschjolu, by the local inhabitants, which in Turkish means "stone-road"; the part of this road going down, from the monument to the fortress still has stones from the pavement, lined up one next to the other. South of Enisenlia the road climbs up the hills separating the valleys of Hasarlik and Tutünkioi; further it passes next to Kasalmas hillock and further, to the NW of Tekederessi, through the Saragia and Dobromir valleys. At the beginning of the Tekeleressi valley the road goes through the small passage of Nalkikesik, then across a hill, Kurdulatceaiv (with two hilllocks) and then arrives, after crossing the valley, at Abtaat-Kalesi. There are the ruins of an ancient fortress with 32 towers, most of them round in shape. Skorpil likes to locate here the ancient *Abrittus*, famous for the battle from 251 AD between the Romans and the Goths, during which the emperor Decius died. Here the road ends up in three branches: one goes to *Callatis* (Mangalia), a second one goes to *Marcianopolis* (Devnja) and the third one goes to *Nicopolis ad Istrum* (Stari Nikiup, near Tirnovo)."

ABREVIATED BIBLIOGRAPHY

ALEXANDRESCU 2008 - C.-G. Alexandrescu, *Bilder einer Austellung: Dokumente über das erste Museum in Hârşova*, RÉSEE 46 (2008), 1-4, p. 305-318.

ARICESCU 1977 - A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti.

ARICESCU *et alii* 1964 - A. Aricescu, V. Barbu, N. Gostar, Gh. Poenaru-Bordea, A. Rădulescu, *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa.

BARBU, SCHUSTER 2005-2006 - V. Barbu, C. Schuster, *Grigore Tocilescu şi "cestiunea Adamclisi". Pagini din istoria arheologiei româneşti*, Târgovişte.

BARNEA 1977 - Al. Barnea, *Voies de communication au Bas-Danube au IVe-VIe siècle après J.Chr.*, in E. Popescu, T. Teoteoi (éd.), *Ètudes byzantines et post-byzantines*, vol. III, Bucureşti, p. 29-43.

BARNEA 1990 - Al. Barnea, *Einige Bemerkungen zur Chronologie des Limes an der Unteren Donau in spätrömischer Zeit*, Dacia, N.S., 34 (1990), p. 285-290.

BARNEA 1998 - Al. Barnea, *Aspects ethniques dans la vie rurale de la Dobroudja Romaine (Mésie inférieure)*, in V. Baumann (ed.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain IIème – IVème siècles après J.-C. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse: La vie rurale dans les provinces romaines – vici et villae.* Biblioteca istro-pontică. Seria Arheologie 3, Tulcea, p. 213-228.

BARNEA 1979 - I. Barnea (coord.), Al. Barnea, I. Bogdan Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cârstoiu, Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani I. Cetatea*, Bucureşti, 1979.

BARNES 1982 - T.D. Barnes, *The new Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge, Massachusetts/ London.

BĂRBULESCU, CÂTEIA 1997 – M. Bărbulescu, A. Câteia, *Stâlpi miliari descoperiţi în Dobrogea*, Pontica 30 (1997), p.183-197.

BĂRBULESCU, CÂTEIA 1998[1] - M. Bărbulescu, A. Câteia, *Drumurile din Dobrogea romană, pe baza stâlpilor miliari din secolele II-III p.Chr.*, Pontica 31(1998), p.119-129.

BĂRBULESCU, CÂTEIA 1998[2] - M. Bărbulescu, A. Câteia, *Observations sur deux bornes milliaires inedites de la province de Scythie*, in M. Zahariade, I.I.C. Opriş (ed.), *The Roman Frontier at the Lower Danube 4th-6th Centuries. Studia Danubiana I*, Bucureşti, 1998, p. 195-203.

BĂRBULESCU 2001 - M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.)*. Bibliotheca Tomitana 3, Constanţa.

CAGNAT 1914 - R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris.

DORUŢIU-BOILĂ 1964 - Emilia Doruţiu-Boilă, *Precizări topografice despre unele inscripţii dobrogene*, SCIV, 15(1964), 1, p. 131-135.

DORUŢIU-BOILĂ 1968 - Emilia Doruţiu-Boilă, *Über einige Statthalter von Moesia Inferior*, Dacia N.S., 12(1968), p. 395-408.

FRENCH 1981 - D. French, *Roman Roads and milestones of Asia Minor*, fasc.I, The pilgrim's Road, BAR Int. Ser. 105, Oxford, 1981.

GAJEWSKA 1974 - H. Gajewska, *Topographie des fortifications romaines en Dobroudja*, Warszawa.

GHINEA, GHINEA 2000 - E. Ghinea, D. Ghinea, *Localităţile din România. Dicţionar*, Bucureşti, 2000.

GOSTAR 1963 - N. Gostar, *Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea*, StCl 5 (1963), p. 299-313.

GUDEA 2005 - N. Gudea, *Der Untermoesische Donaulimes und die Verteidigung der moesichen Nord- und Westküste des Schwarzen Meeres. Limes et litus Moesiae Inferioris*, Jahrb. RGZM 52 (2005), 2, p.317-566.

HOLLENSTEIN 1975 - L. Hollenstein, *Zu den Meilenstein der römischen Provinzen Thracia und Moesia Inferior*, Studia Balcanica. Recherches de géographie historique, 10

(1975), Sofia, p. 23-44.

HOLLENSTEIN 1979 - L. Hollenstein, *Za dve miliari koloni ot Dolna Mizia*, Archeologja Sofia, 21(1979), 2, p. 42-46.

IONESCU, PAPUC 2005 - M. Ionescu, Gh. Papuc, *Sistemul de apărare al litoralului Dobrogei romane (sec. I-VII p. Chr)*, Constanţa.

KIENAST 1996 - D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt.

KOLB 2001 - A. Kolb, s.*v. Meile und Meilenstein*, in *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, vol. 19 (2001), p. 505.

KOLB 2004 - A. Kolb, *Römische Meilensteine: Stand der Forschung und Probleme*, in R. Frei-Stolba (Hrsg.), *Siedlung und Verkehr im römischen Reich. Römerstrassen zwischen Herrschaftssicherung und Landschaftsprägung*, Bern, p. 135-155.

KOLB 2007 - A. Kolb, *Raumwahrnehmung und Raumerschliessung durch römische Strassen*, in M. Rathmann (ed.), *Wahrnehmung und Erfassung geographisher Räume in der Antike*, Mainz, p. 169-180.

MAJEWSKI 1965 - K. Majewski, *Kultura rzymska w Bułgarii*, Wrocław.

MIRČEV 1952 - M. Mirčev, *Monuments épigraphiques latins du littoral de la mer Noire*, Bulletin de la Société Archéologique à Staline (Varna), 9(1952), 69-81.

MURNU 1913 - G. Murnu, *Dela cetatea Tropaeum-Adamclisi: „basilica cisternă"*. Studiu arheologic, ARMSI, s.II, t.XXXVI, p.422-440.

NETZHAMMER 2005 - R. Netzhammer, *Antichităţile creştine din Dobrogea*, Bucureşti.

PANAITE 2006 - A. Panaite, *Drumuri romane din teritoriul oraşului Tropaeum Traiani*, SCIVA 57(2006), 1-4, p. 57-70.

PANAITESCU 1938 - E. Panaitescu, *Le grandi strade romane in Romania*, in *Quaderni dell'Impero, Le grandi strade del mondo romano, X*.

PATSCH 1928 - C. Patsch, *Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, III, Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius*, Wien.

PÂRVAN 1912[1] - V. Pârvan, *Cetatea Ulmetum, I*, AARMSI II, 1912, p. 575-576.

PÂRVAN 1912[2] - V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, Bucureşti.

PETOLESCU 1996 - C.C. Petolescu, *Nouvelles remarques sur la carrières militaire équestre de T. Antonius Claudius Alfenus Arignotus*, ZPE 110, (1996), p. 253-258.

PETOLESCU 2001 - C.C. Petolescu, *Epigrafia latină*, Bucureşti.

POPESCU 1964 - E. Popescu, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Stadt Tropaeum Traiani*, StCl 6(1964), p. 185-203.

ROSSET 1970 - A. Rosset, *Starożytne drogi i mosty*, Warszawa.

RUSSU 1933-1935 (1936) - I. I. Russu, *Inscripţii latine din Durostorum*, AISC 2, 1933-1935 (1936), p. 210-212.

TEODORESCU, MATEESCU 1915 - D. Teodorescu, C. C. Mateescu, *Raport Special nr. 8. Cercetări arheologice între Silistra şi Turtucaia în iulie – octombrie 1915*, ACMI 1915 (1916), p. 215-216.

TOCILESCU 1884 - G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha und Rumänien*, AEM 8(1884), p. 1-34.

TOCILESCU 1887 - G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha*, AEM 11(1887), p. 19-70.

TOCILESCU 1891 - G.Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha*, AEM 14(1891), p. 22-37.

TOCILESCU 1900 - Gr. G. Tocilescu, *Fouilles et recherches en Roumanie*, Bucarest.

TODOROV 1937 - Y. Todorov, *Le grandi strade romane in Bulgaria*, in *Quaderni dell'll Impero Romano, Le grandi strade del mondo romano, XVI*, Roma.

TORBATOV 2000 - S. Torbatov, *The Roman road Durostorum – Marcianopolis*, Archaeologia Bulgarica 4 (2000), 1, p. 59-72.

SUCEVEANU 1977 – Al. Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană secolele I-III e.n.*, Bucureşti.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 - Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest.

ŞTEFAN 1957 - Gh. Ştefan, *Un miliario di Diocleziano scoperto a Garvăn (Dinogetia)*, Dacia N.S., 1(1957), p. 221-227.

ŞTEFAN, BARNEA *et alii* 1954 - Gh. Ştefan, I. Barnea, B. Mitrea, E. Comşa, Şt. Constantinescu, P. Diaconu, I. Dragomir, Gh. Popilian, *Şantierul arheologic Garvăn (Dinogetia) (r. Măcin, reg. Galaţi)*, SCIV 5 (1954), 1-2, p. 161-197.

VELKOV 1958 - V. Velkov, *La construction en Thrace à l'èpoque du Bas-Empire (d'après les ècrits)*, Archeologia 10 (1958) Warszawa, p. 124-138.

VELKOV 1977 - V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia and Late Antiquity*, Amsterdam.

VULPE 1938 - R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest.

VULPE, BARNEA 1968 - R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II: *Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti.

WIELOWIEJSKI 1984 - J. Wielowiejski, *Na drogach i szlakach Ryzmian*, Warszawa.

ZAHARIADE 1988 - M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti.

ZAHARIADE, GUDEA 1997 - M. Zahariade, N. Gudea, *The fortifications of Lower Moesia (A.D. 86-275)*, Amsterdam.

ZAHARIADE 2006 - M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province*, Amsterdam.

Source of the illustration

Fig. 1 Iuliana Barnea and Adriana Panaite (after the map by P.Polonic, Library of the Romanian Academy in Bucharest, Mss P. Polonic I Varia 101).

Fig. 2 C.-G. Alexandrescu (after the drawing by V. Richter, Library of the Romanian Academy in Bucharest, Mss Tocilescu 5312, p. 194).

Fig. 3 Iuliana Barnea (Archaeological Institute „Vasile Pârvan", Bucharest).

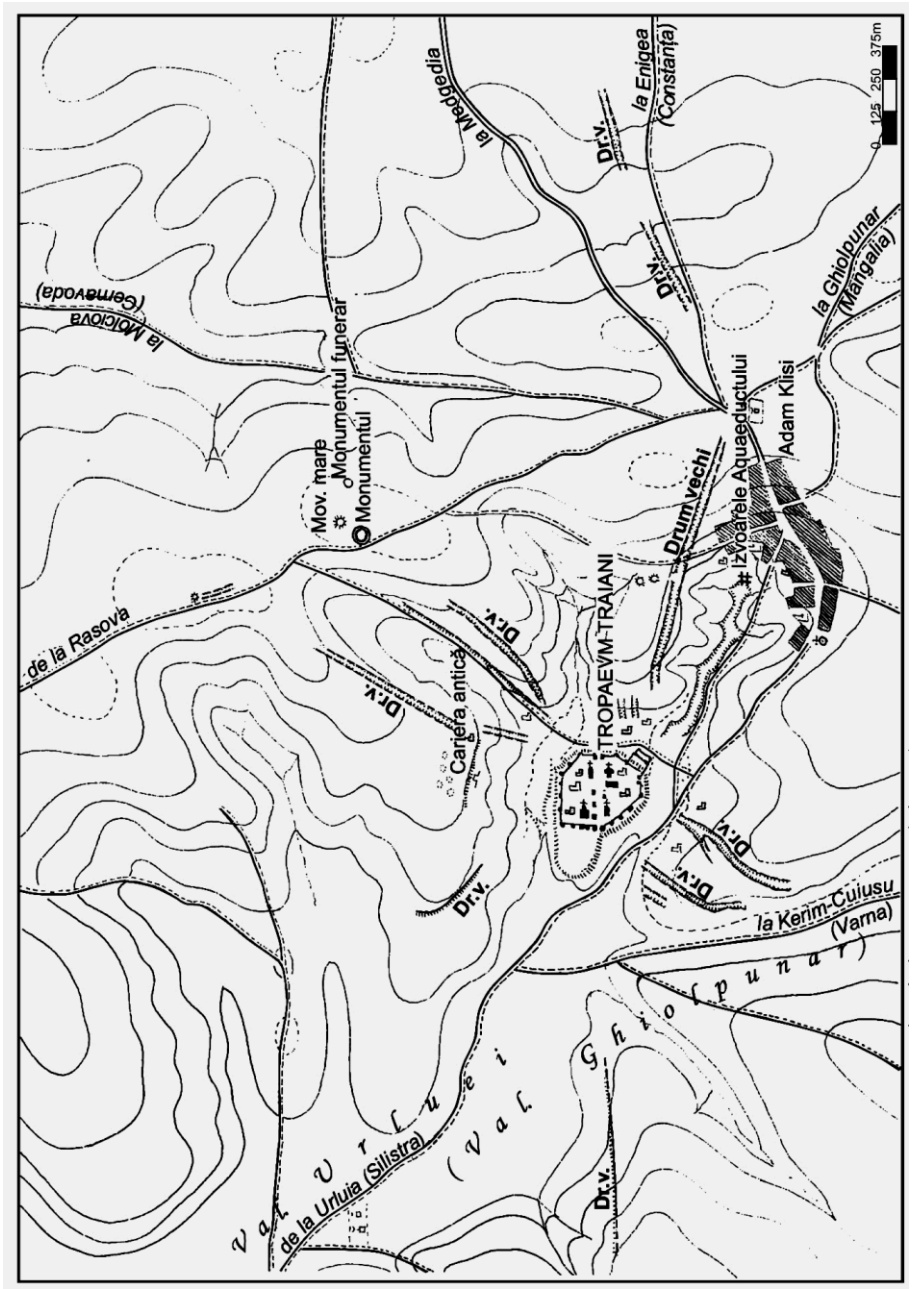

Fig. 1 - Tropaeum Traiani and the surroundings, with the marked traces of "old roads" (on the map 'Drum vechi' or 'Dr. V.') as seen and documented by P. Polonic in 1892.

Fig. 2 - The milestone from Crângu (after Richter's drawing).

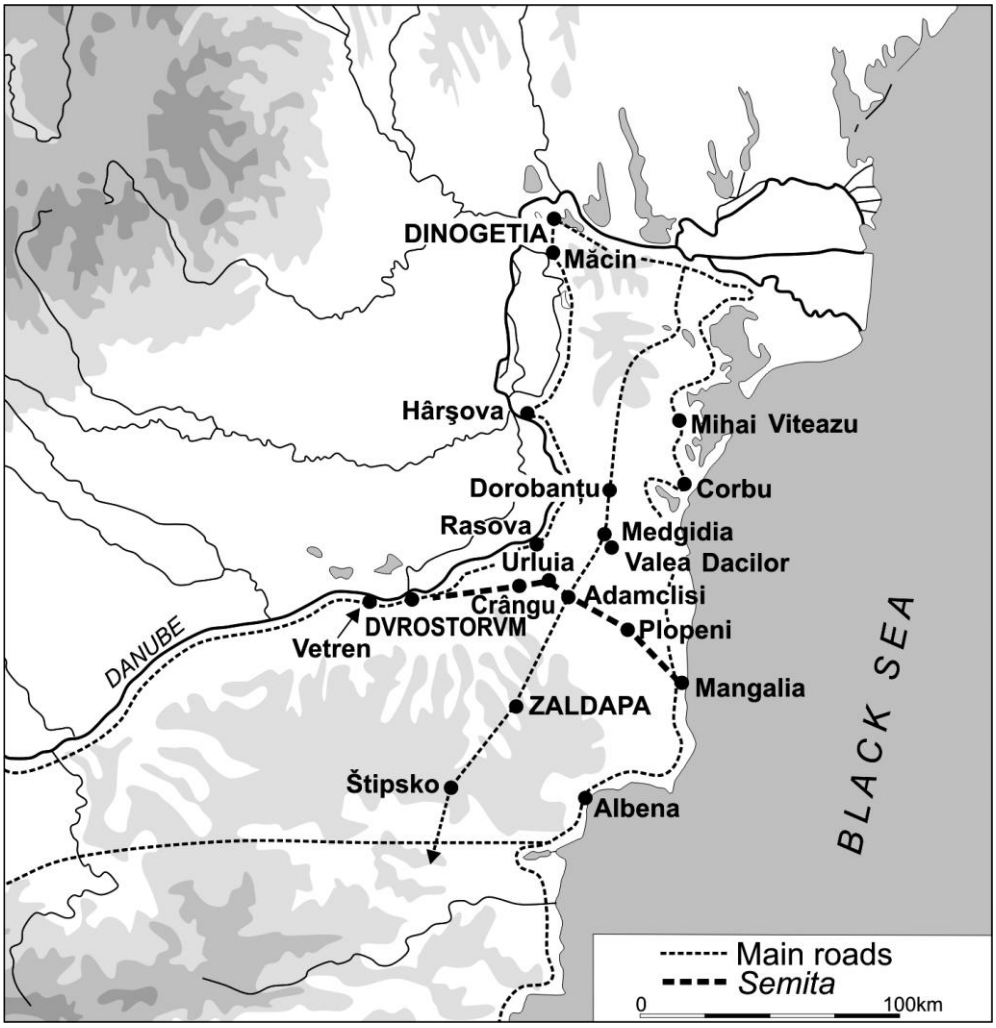

Fig. 3 - Scythia - roads and finding places of the milestones from the 3rd-4th century AD.

NOTE

NOTES

MYTHOLOGICAL SCENES FROM DACIA PROVINCE: PERSEUS KILLING GORGON MEDUSA AND ZEUS SEDUCING LEDA

Radu OTA

Keywords: *Romanization, Mythology, Perseus killing Gorgon Medusa, sculpture, Apulum, narrative relief, official cults, Zeus seducing Leda*

Apulum, the most important centre of Romanization irradiation, underwent a large economic and cultural development also reflected by the multitude of iconographic and epigraphic attestations of the official Greek-Roman cults but not only. Heroes of Greek mythology, except for Heracles/Hercules generally are poorly represented within Dacia province iconography, compared to the official deities, attested by a great number of images and inscriptions. A fragment of monument and a lamp with the representation of some mythological Greek-Roman scenes drew my attention; they are part of the collections of the museum from Alba Iulia, completing information about this subject. We are dealing with an interesting relief with votive character, which depicts the myth of Perseus killing Gorgon Medusa and the image of Zeus transformed into swan, who is trying to seduce Leda, one of the numerous mortals with whom the king of the gods had love affairs.

A Bucova marble block (after its texture), in a fragmentary state (R916, length-60cm, width-31cm, thickness-15cm), was found in one of the deposits of the National Museum of Union from Alba Iulia; most probably it belonged to the frieze of a temple (Pl. I. 1-3). The piece got into the possession of the museum on 14 March 1908. The conditions in which it had been bought are not known neither is the exact place of provenience, the Inventory Register of Roman Period of the museum noting simply only „Apulum".

Before making a detailed presentation of the relief, we will review the myth, which was at the basis of this type of representation. Polydectes sends son of Zeus and Danae, Perseus, king of Serifos Island, to cut off the head of Gorgon Medusa. Athena, the most beloved daughter of Zeus, and Hermes, the messenger of the gods, guides him in his attempt. The nymphs, who give him Hades' helmet (which made invisible the person who wore it), a charmed bag and winged sandals, also help him. Reached above the island where the Gorgons lived, the

hero attacks Medusa, the only mortal Gorgon and cuts her head off while she was sleeping. After he put it in the bag, he succeeded to escape from the other two Gorgons who started to search for him[1] due to Hades' helmet.

Three characters depicting the scene of one of the most important legends of Greek mythology, that in which the hero Perseus kills Gorgon Medusa[2], decorate the sculptural field in relief.

Athena appears on the right side of the relief, standing, wearing a *peplos* and an Attic helmet. She holds a round shield, functioning as a mirror, in her hand. Only a part of the head and the raised left arm preserved of Medusa, decorates the centre of the image. The master also rendered the wings, dinosaur scales from the body and snakes instead of hair. Perseus appears to the left of the image, the moment when he prepares to cut off the head of Medusa. The terminal part or the top of the Phrygian cap worn by the hero, as well as apiece from the *chlamys* that Perseus wore can be still distinguished on the left margin of the relief. According to a type of iconographic scene encountered in the neighbouring provinces, West of Dacia, the hero is depicted wearing a cloack and a Phrygian cap. The representation from Apulum does not „copy" in detail the iconographic schemes encountered in the neighbouring provinces, the stonecutter tried to render certain originality to his creation.

It is probably a so-called „narrative relief" in which Perseus' deeds was "told", among which that of killing Gorgon Medusa. *It is the only image of this myth from Dacia province.* The urban centre Apulum underwent numerous iconographic representations of the Greek myths taken over by Roman religion. The most spread mythological scene from Dacia, Hercules defeating the lion of Nemeea is depicted on a funerary altar from Germisara[3], on an *aedicula* from Porolissum[4] and on a funerary *stella* from Apulum[5]. Scylla, the marine monster killed by the hero is also illustrated on a funerary relief from Apulum[6]. The scenes of Greek mythology[7] predominate in Dacia province, according to Professor M. Bărbulescu. In addition, Roman mythology, less receptive to mythology, created less myths.

This mythological scene (Perseus killing Gorgon Medusa) firstly appears on vessels painted on Aegina Island, belonging to archaic Greek art[8]. Those painted in the classical period follow, discovered in Attica and preserved in museums in London, Cambridge and New York[9]. This myth is also depicted on the reliefs of

[1] FERRARI 2003, p. 657

[2] I want to thank my colleagues Ph.D. Agnieszka Tomas (Warsaw University) and Ph.D. Gabrielle Kremer (Vienna Institute of Archaeology) for the amability of making available bibliographical references and images on this theme, without which I coundn't have made this article, taking into consideration that we are dealing with the only iconographic representation of Perseus in Dacia province.

[3] BĂRBULESCU 1977, p. 187, no. 77, fig. V/1-2; ŢEPOSU-MARINESCU 1982, p. 45, 168, A 32; BĂRBULESCU 2003, p. 285, no. 3, fig. 2.

[4] BĂRBULESCU 2003, p. 285, no. 5.

[5] FLORESCU 1930, p. 104, no. 47, fig. 40; ŢEPOSU-MARINESCU 1982, p. 119, S 67, pl. VIII; CIONGRADI 2007, p. 180, Taf. 54, S/A 70.

[6] GRAMATOPOL 1967, p. 163-167.

[7] BĂRBULESCU 1996, p. 142.

[8] LIMC 1994, p. 339, no. 112.

[9] LIMC 1994, p. 339, no. 113-115.

Grecian art from the archaic and classical period. On an archaic Grecian vessel, decorated with motifs in relief preserved in Louvre museum, Perseus is dressed with a short *chiton* and cap; he also wears winged sandals, while Medusa has a horse body[10]. Another famous representation of the myth appears on a lime metope of the temple from Selinunt, built in 530-510 B.C. Athena[11] appears to the left of the image, next to Perseus, who is cutting off the head of Medusa. As well, the myth shows on the reliefs of two bronze sculptures from the half of the 6th century B.C., discovered in Delphi and Olympia[12].

Within Roman painting, the scene shows up in Herculaneum, in the so-called „House of Perseus and Medusa"[13]. In Gaul, Perseus turns up as watching backwards, next to Medusa[14] on a vessel relief of *oinochoe* type discovered in Chalon-sur-Saône. Also in Italy, more precisely in Campina, the scene is present on four votive plates from Campina, which are held in Rome, Naples, London and Würzburg[15] museums.

Close analogies which present this legend are encountered on funerary reliefs from Pannonia, found in Intercisa (2), Savaria[16], Aquincum[17] and Sopianae[18]. In Noricum, the same iconographic scene is attested on a sarcophagus relief from Graz[19]. Medusa usually appears kneeling, the moment when the hero is cutting her head off.

The striking iconographic resemblance of the relief from Apulum with those from Pannonia and Noricum certifies once more that Dacia's Romanity has a pronounced Occidental character[20]. This is evidenced by the adoption and pronounced spreading of official cults, reflected in their turn through art, but also by the organization way of the cities, architecture of public or private buildings and last but not least, the typically Roman way of life. Also, as far as the origin of funerary construction typology and the funerary art from Dacia Superior are concerned, the closest analogies start from the monumental necropolis in Aquileia (North Italy) and Sempeter (Noricum)[21].

Mythological scenes with Perseus holding the Medusa head and with Hercules killing the Nemeean lion are also found in Baroque art, through the reliefs made on the first gate of the Vauban type bastionary fortress in Alba Iulia, built in the first half of the 18th century[22].

The lamp we are going to deal with was already published almost three decades ago[23]. We considered necessary to bring some completions as far as the

[10] LIMC 1994, p. 339, no. 117.
[11] LIMC 1994, p. 339, no. 119.
[12] LIMC 1994, p. 339, no. 120-121.
[13] LIMC 1994, p. 340, no. 130.
[14] LIMC 1994, p. 340, no. 134.
[15] LIMC 1994, p. 340, no. 133 a-d.
[16] TOYNBEE 1977, p. 402; LIMC 1994, p. 340, no. 131, 132 b.
[17] LIMC 1994, p. 340, no. 132 a.
[18] GRAMATOPOL 2000, p. 212.
[19] I want to thank Gabrielle Kremer for the amiable information that I received from her.
[20] PROTASE 1990-1993, p. 262-263.
[21] GRAMATOPOL 2000, p. 208.
[22] ANGHEL 1987, p. 76.
[23] MICLEA, FLORESCU 1980, p. 78, no. 115.

study of this piece is concerned (Pl. I, 4). It is a clay lamp, of high quality, red brick colored (length – 10,5 cm, height – 3,6 cm, diameter – 7 cm)[24]. It comes from Oltenia, the discovery place not being known exactly. The discus is round, flat bottom, oblong nozzle, decorated with volutes. The infilling orifice (*infundibilum*) is perforated on the discus decorated with the mythological scene representing Zeus, transformed into a swan, seducing Leda. The image is skilfully made by the master. Leda is rendered with grace, naked, with her hair in a bun. The bird, with carefully marked feathers, kisses the mortal very tenderly. It is a love scene by which the master wished to arouse certain emotions exactly through the care with which he rendered the characters.

Another issue is that of dating the piece. It is somehow difficult to make a tight dating, but we will try on the basis of analogies to formulate an answer. The lamp is included within the IVth type established by S. Loeschcke, which was dated by the same author from the period of Octavianus Augustus until the 2nd century A.D.[25].

In Dacia, this type is attested in Porolissum, Gilău and Buciumi, thus in the military environment, by lamps dated on the basis of the archaeological context along the whole 2nd century A.D.[26]. Therefore almost all discoveries for this type of lamp are dating from the 1st-2Ind centuries A.D. The first editors of the piece framed the lamp at the beginning of the 3rd century A.D., in the so-called „Roman Baroque", because of discus and decorative elements[27].

If the piece was made after the Roman conquest we think to date it in the 2nd century A.D., but it is not excluded to have been used for a longer period (although marks of intense secondary burning are not present), starting with the last decades of the 1st century A.D. As far as the decoration on the discus is concerned, this mythological scene is rendered generally extremly rarely in Roman art.

According to the most spread legend related to this myth, Leda, daughter of Thestius and wife of Tyndareus, king of Sparta, united with Zeus, transformed into a swan. From their union, two eggs resulted out of which Dioscuri and Helen[28] were born. We also found six analogies on lamps discovered in Carthage[29]. Of course that the respective image should have existed also in other parts of Roman world, but for now these are the only analogies we had access to. *It is the only representation of this mythological scene on a lamp from Dacia province.* Images of Leda are also encountered in Roman art from this province on three gems[30], but neither of these in the hypostasis of affection with Zeus. Thus, the nymph appears on gems on Romula (2)[31] and Sucidava (1)[32] and on a limestone wall of an *aedicula* from Apulum[33]. Representations of Leda next to Zeus

[24] There are quite big differences as far as the dimesions of the piece depicted by the first editors is concerned. See MICLEA, FLORESCU 1980, p. 78.

[25] LOESCHCKE 1919, p. 37-38.

[26] ROMAN 2006, p. 93, no. 38, pl. 13, 17; 96, no. 44, pl. 12, 17; 97, no. 47, pl. 8, 12.

[27] MICLEA, FLORESCU 1980, p. 78.

[28] FERRARI 2003, p. 491.

[29] DENEAUVE 1969, p. 166, no. 698-703.

[30] BĂRBULESCU 1984, p. 113, 115, 133; 1996, p. 142.

[31] TUDOR 1937-1940, p. 355, note 2; 1967, p. 224, no. 68, fig. 6/16.

[32] TUDOR 1937-1940, p. 355, no. 4.

[33] MOGA 1998, p. 136, fig. 4.

transformed into a swan[34] are attested on seven gems belonging to the collection of the Numismatic Cabinet of the Romanian Academy. The issue is that the provenience place of them is not known, so that they might have been made in Dacia or in neighbouring provinces.

As you noticed, images with Perseus and Medusa, but also of Zeus and Leda are generally rare Roman art representations. Aspects related to religion and Greek-Roman mythology should be debated and reunited in a *corpus* of votive monuments from Apulum, taking into consideration that this urban centre is the most important and representative place in Dacia province, where Roman civilization manifested in all its political, economical, social and cultural aspects.

BIBLIOGRAPHY

ANGHEL1987 - Gh. Anghel, *Alba Iulia*, Bucharest.

BĂRBULESCU 1977 - M. Bărbulescu, *Cultul lui Hercules în Dacia romană (I)*, ActaMN 14, p. 173-194.

BĂRBULESCU 1984 - M. Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca.

BĂRBULESCU 1996 - M. Bărbulescu, *Les scènes mythologiques en Dacie romaine – éléments de la culture classique*, in *Omaggio à Dinu Adameşteanu*, Cluj-Napoca, p. 141-147.

BĂRBULESCU 2003 M. Bărbulescu, *Hercules şi Mercurius gubernator*, in *Funeraria Dacoromana*, Cluj-Napoca, p. 282-294.

CIONGRADI 2007 - Carmen Ciongradi, *Grabmonument und sozialer Status in Oberdakien*, Cluj-Napoca.

DENEAUVE 1969 - Jean Deneauve, *Lampes de Carthage*, Paris.

FERRARI 2003 - Anna Ferrari, *Dicţionar de mitologie greacă şi romană*, Bucharest.

FLORESCU 1930 - Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia superior*, *EDR* 4, p. 72-148.

GRAMATOPOL 1967 - M. Gramatopol, *Une Scylla funéraire d'Apulum*, Apulum 6, p. 163-167.

GRAMATOPOL 1974 - M. Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, in *Colection Latomus* 138, Bruxelles.

GRAMATOPOL 2000 - M. Gramatopol, *Arta romană în România*, Bucharest.

LOESCHCKE 1919 - S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, Zürich.

MICLEA, FLORESCU 1980 - I. Miclea, R. Florescu, *Daco-romanii*, I, Bucharest.

MOGA 1998 - V. Moga, *Monumente romane inedite din Apulum*, Apulum 35, p. 135-143.

PROTASE 1990-1993 - D. Protase, *Procesul de romanizare şi dăinuirea romanităţii în Dacia*, Apulum 27-30, p. 259-269.

ROMAN 2006 - C. A. Roman, *Lamps from Dacia Porolissensis*, I, Zalău.

TOYNBEE 1977 - J. M. C. Toynbee, *Greek Myth in Roman stone*, Latomus 36, p. 343-412.

TUDOR 1937-1940 - D. Tudor, *Quelques découvertes archéologiques de la Dacie Inférieure*, Dacia 7-8, p. 353-357.

TUDOR 1967 - D. Tudor, *Pietre gravate descoperite la Romula*, Apulum 6, p. 228-255.

ŢEPOSU-MARINESCU 1982 - Lucia Ţeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, Oxford.

[34] GRAMATOPOL 1974, p. 67, no. 360-366.

1

2

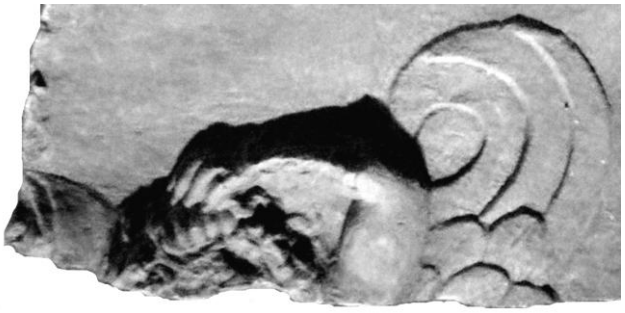

3

4

Plate I: 1 - marble relief with the mythological scene of Perseus killing Gorgon Medusa; 2 - detail with Perseus; 3 - detail with Gorgon Medusa; 4 - clay lamp with the mythological scene of Zeus seducing Leda.

CONSIDERAŢII ASUPRA UNOR ARTICOLE DE PODOABĂ DESCOPERITE LA CAPIDAVA

Zaharia COVACEF

Cuvinte cheie: *Capidava, necropolă, cercei, inele, medalioane, camee.*
Keywords: *Capidava, necropolis, earrings, fingerrings, medallions, cameos.*

Jewelry categories made of gold, silver and bronze are discussed, discovered in Capidava graveyard tombs as well as in excavations inside the fortress or coming from fortunate discoveries.

The pair of earrings with pierced work discus, having a mounted green gemstone in its centre (Pl. I, Fig. 1, 1a) stands out among the pieces in this category. The other earrings are either not completely preserved (Pl. I, Fig. 2) or unpaired: the golden earring (Pl. I, Fig. 3) and the bronze earring (Pl. I, Fig. 4).

The three fingerings (two of gold and one of silver – Pl. II) are interesting both from handicraft point of view and regarding their message, as in case of the silver ring with the Ioannou monogram (Pl. II, 3).

Necklaces (Pl. III, Fig. 1 and detail in Fig. 1a), little chains (Pl. III, Fig. 2) and medallions (Pl. IV) are then presented. At these latter ones, a very good analogy can be noticed for the medallion with female portrait (pl. IV, Fig. 1) at a piece discovered in Durostorum, on the limes also.

The larger part of the presented jewelry pieces are dated to the 3rd cent. A.D. The ring with the red gemstone is from the 2nd cent. A.D. (Pl. II, Fig. 1); the unpaired earrings are from the 2nd – 3rd cent. A.D. (Pl. I, Fig. 3 and Fig. 4) and the silver ring with monogram (Pl. II, Fig. 3) is dated in the 4th cent. A.D.

Printre numeroasele monumente arheologice aduse la lumină, podoabele – din aur, argint, bronz, sau alte materiale -, găsite printre piesele de inventar ale unor morminte, descoperite în timpul unor cercetări sistematice sau găsite întâmplător, reţin în mod deosebit atenţia. Aceste obiecte, care constituie un important fond în patrimoniul nostru muzeal, sunt o dovadă a nivelului atins de arta antică pe teritoriul cuprins între Dunăre şi Marea Neagră.

Obiectele de podoabă descoperite în mormintele din cetăţile greceşti Histria, Tomis, Callatis ne revelă, pe lângă o prosperitate generală, faptul că exista o producţie variată, de un real nivel artistic, chiar dacă, adesea, de o valoare

intrinsecă relativ limitată atât în ceea ce priveşte dimensiunile unor piese, cât şi în privinţa titlului metalului.

O altă constatare impusă de descoperirea obiectelor de podoabă este aceea că în atelierele pontice se cunoşteau aproape toate tehnicile de prelucrare a metalului: laminare, batere, cizelare, granulaţie, sudură, filigran; doar emailarea nu a fost încă documentată.

Cele mai răspândite podoabe sunt cele de uz curent: cercei, inele, coliere – cu sau fără pandantiv -, brăţări, ace de păr.

Printre obiectele de podoabă de epocă imperială răspândite nu doar în centrele de tradiţie greacă de pe litoralul pontic, dar şi în oraşele romane din Scythia Minor, menţionăm câteva descoperiri făcute în necropola romană a cetăţii Capidava, pe *limes*-ul scythic, cercetată de N. Cheluţă-Georgescu[1]. Pieselor descoperite de colegul nostru le adăugăm alte câteva provenite din cercetarea proprie din sectorul estic al cetăţii sau din descoperiri întâmplătoare.

Obiectele de podoabă la care ne vom referi le prezentăm pe categorii: cercei, inele, colier/lănţişor, medalioane.

I.CERCEI

1. **Pereche de cercei** din aur cu piatră, foarte bine conservaţi (nr. inv. 13772, 13774). Dimensiuni: dm.disc – 2,1 cm; greutate: 4,529 gr; 4,004 gr. (Pl. I/1, 1a). Au fost descoperiţi în necropola romană a cetăţii, în M.24; cercetare N. Cheluţă-Georgescu, campania 1977.

Cerceii sunt din sârmă de aur şi au forma unui disc uşor bombat, decorat ajurat cu un motiv de vrej cu cârcei stilizaţi linear. Pe partea dorsală sunt sudate două benzi de aur, în cruce, de care este prins cârligul-bară. În centru cerceii au câte o mărgică de formă cilindrică, de culoare verde, prinsă cu un fir de aur.

Radu Florescu considera că „tipul acesta de cercei, relativ rar, constituie dezvoltarea tipului cu disc ajurat apărut încă din prima jumătate a sec. III p. Chr. în necropola din Tomis”[2]. Un cercel cu un disc asemănător, fragmentar, se află în colecţia Maria şi dr. G. Severeanu a Muzeului de Istorie a Municipiului Bucureşti[3], cu deosebirea că cerceii de la Capidava nu au pandantive. O pereche de cercei descoperită într-un mormânt din Sexaginta Prista seamănă destul de mult cu cerceii capidavensi, inclusiv piatra verde din centru, dar şi ei au pandantiv. Acest gen de cercei a fot considerat tipic perioadei romane cu evidentă influenţă orientală, mai exact siriană[4] şi a fost încadrat în tipul II, varianta 4.

Datarea cerceilor de la Capidava: sec. III p. Chr.

2. **Pereche de cercei** din aur, fragmentari. (Nr.inv. 30937-30938). Greutate: 2,60 gr; 3,20 gr. (Pl. I/2). Au fost descoperiţi în necropola romană tumulară a Capidavei, în M.21 din T.25[5].

Cerceii au avut o formă mai elaborată: bara lor este constituită doar din

[1] CHELUŢĂ-GEORGESCU 1979, p. 179-182.
[2] MICLEA, FLORESCU 1980, p. 135, fig. 408-409.
[3] GRAMATOPOL, CRĂCIUNESCU 1967, p. 143, nr. 68, pl. X/5.
[4] RUSEVA-SLOKOSKA 1991, nr. 52a şi 52b, cu analogii.
[5] Cercetare realizată în campania din anul 1980 de către N. Cheluţă-Georgescu.

cârligul format dintr-o sârmă, cilindrică în secţiune, subţiată la un capăt. Pe aceasta a fost sudată o tijă trapezoidală de care erau prinse pandantivele; deasupra apare un alt element decorativ: o sârmă de aur, având la partea inferioară trei perle de aur, cu capetele îndoite pe care era fixat un scut lucrat *au repoussé* sub forma unei valve de scoică.

Conform tipologiei stabilite pentru podoabele din colecţiile Muzeului de Arheologie din Sofia, găsim bune analogii cu o pereche de cercei descoperită la Ratiaria[6], încadrată tipului II, varianta 4.

Datarea cerceilor de la Capidava: sec. III p. Chr.

3. **Cercel simplu** din aur (nr. inv. 44561). Dimensiuni: dm. 1,8 cm; greutate: 0,52 gr. (Pl.I/3). A fost descoperit întâmplător pe malul Dunării, sub zidurile cetăţii Capidava, în vara anului 2004.

Cercelul este lucrat dintr-o sârmă de aur, uşor torsionată, îndoită la capete pentru a forma un anou şi un cârlig; acesta este uşor subţiat pentru a putea fi introdus în orificiul urechii.

Se datează în sec. II – III p. Chr.

Un cercel asemănător a fost descoperit, tot întâmplător, în regiunea Botevgrad din Bulgaria fiind catalogat în tipul I, varianta 4A, variantă ce reprezintă tipul elementar de verigă foarte comun în epoca romană, căruia i se adăugau diverse elemente decorative[7].

4. **Cercel din bronz cu piatră ovală de culoare roşie** Dimensiuni: lăcaşul pietrei: 1,3 x 0,8 x 0,5 cm; lungimea sârmelor pandantive: 4,5 cm; 5 cm. (Pl.I/4). Cercelul a fost descoperit întâmplător pe malul Dunării; îi lipseşte bara de prindere la ureche, iar dintre cele trei sârme-pandantive, două sunt desprinse.

Probabil pe sârmele-pandantive se aflau montate mărgele. Piatra, de culoare roşie sângerie, care constituie centrul cercelului, este prinsă într-un cadru realizat din împletirea ajurată a trei sârme.

Se datează în sec. II – III p. Chr.

II. INELE

1. **Inel din aur cu gemă**. (Nr. inv. 13773). Dimensiuni: dm. 1,9 x 1,6 cm, chatonul: 0,8 x 0,7 cm; greutatea: 4,52 gr. Conservare bună; veriga uşor turtită. (Pl. II/ 1). Descoperit într-un mormânt din necropola Capidavei[8].

Veriga inelului este formată dintr-o bandă de aur având o nervură centrală, longitudinală. În centru are un chaton de formă hexagonală în care este montată o gemă de culoare roşie, având gravat un peşte (?) sau, mai degrabă, un homar (?).

Se datează în sec. II p. Chr.

2. **Inel din aur cu gemă**. (Nr. inv. 30835). Dimensiuni: dm. 1,6 cm; chatonul: 0,6 x 0,8 cm; greutatea: 5,59 gr. Starera de conservare este bună. (Pl.II/ 2). A fost descoperit în necropola tumulară a Capidavei, M.21, T.25, împreună cu perechea

[6] RUSEVA-SLOKOSKA 1991, cat. nr. 54 a şi b.

[7] Eadem, p. 110, cat. nr. 15.

[8] Cercetare N. Cheluţă-Georgescu, campania 1977.

de cercei de la nr.I.2[9].

Inelul este realizat din două verigi sudate, cu striaţiuni la interior; la exterior mediana dintre cele două verigi este în zig-zag. În chatonul de formă dreptunghiulară este montată o gemă (piatră semipreţioasă) de culoare alb-gri.

Se datează în sec. III p. Chr.

Adăugăm acestor inele din aur descoperite în necropolă un inel din argint apărut în timpul săpăturilor din sectorul de est al cetăţii.

3. **Inel din argint**, lucrat dintr-o verigă circulară în secţiune pe care s-a sudat o placă de formă dreptunghiulară. (Nr. inv. 42408). Dimensiuni: dm. 2,4 cm (în interior – 1,8 cm); castonul, plat, are dimensiunile 1,3 x 1,1 cm. (Pl. II/ 3). Inelul a fost descoperit în sectorul de est al cetăţii Capidava, în caroul Q.72, la adâncimea de 0,75 m într-un strat puternic incendiat. Veriga inelului este din bronz argintat, iar castonul dintr-un argint foarte slab.

Interesul faţă de această podoabă constă nu atât în calitatea materialului, care am constatat că este inferior, cât mai cu seamă în monograma, foarte clară, săpată pe caston[10]. Aceasta are ca bază de realizare litera **N**; în partea de jos a acesteia au fost gravate literele **A** şi **ω**; în partea superioară, pe barele verticale ale literei **N**, sunt săpate literele **ο** şi, respectiv **υ**. Descifrarea monogramei este simplă: *Ιωάννου*.

Inelul se datează, în funcţie de context şi pe baza analogiilor, în sec. VI p. Chr.

Cele mai bune analogii pentru monograma gravată pe placa inelului o constituie sigiliile comerciale din plumb descoperite la Tomis şi Sucidava Moesică (Izvoarele) din sec. VI-VII. În mod normal sigiliile, chiar şi în cazul unor monograme-bloc, erau scrise invers pentru a putea fi citite după aplicare. Toţi oficialii din Imperiu foloseau sigilii pentru documentele emise de ei; dar acestea erau realizate din plumb. Aceiaşi oficiali trebuiau recunoscuţi, iar acest lucru se realiza prin purtarea unui semn distinctiv, în cazul de faţă a inelelor sigilare.

Întâmplarea a făcut ca în acelaşi an cu descoperirea inelului sigilar de la Capidava să fie găsit unul şi la Tomis[11], din aur, cu o monogramă-bloc realizată tot pe baza literei **N**. Faptul că cele două piese au fost descoperite una la Tomis şi cealaltă la Capidava nu trebuie să surprindă: în ambele centre se desfăşura o intensă activitate meşteşugărească şi comercială. Pe lângă Tomis – care era capitala provinciei, se pare că, în perioada la care ne referim, singura cetate comparabilă ca mărime şi importanţă era Capidava. Împreună cu teritoriul său aceasta devenise nu doar un puternic centru agricol, ci şi meşteşugăresc şi comercial[12] - aici existând, între altele, şi o staţie vamală[13] - precum şi unul spiritual dacă avem în vedere menţionarea sa ca centru episcopal, precum şi descoperirile cu caracter creştin, deosebite cantitativ şi calitativ[14].

---

[9] Cercetare N.Cheluţă-Georgescu, campania 1980.

[10] COVACEF 2002-2003, p. 323-327, nr. 1, fig. 1.

[11] Cercetare Valentina Voinea. Cf. COVACEF, *loc.cit.*

[12] STOIAN 1962, p. 234-235; idem, *ISM*, II, p. 19; SUCEVEANU 1977, *passim*.

[13] FLORESCU 1958, p. 16 şi urm.

[14] COVACEF 1999, p. 813-826; OPRIŞ 2003; COVACEF, POTÂRNICHE 2009, p. 121-132.

III. COLIERE/LĂNŢIŞOARE

1. **Colier**. Aur şi antracit. (Nr. inv. 30942). Conservare bună. Greutate: 3,20 gr. (Pl. III/ 1, 1a). Descoperit în necropola Capidavei, M.21[15].

Colierul este compus din 18 mărgele cilindrice, înspicate, din aur şi 22 mărgele negre, din antracit, având aceeaşi formă şi dimensiuni ca cele din aur, toate înşirate pe o sârmă de aur.

Se datează în sec. III p. Chr.

2. **Lănţişor cu medalion**. Aur. (Nr. inv. 45451). Dimensiuni: lg. 7,8 cm; înălţime medalion 1 cm; greutate: 2,01 gr. Fragmentul de lănţişor este bine conservat. (Pl. III/ 2). A fost descoperit pe malul Dunării, sub zidul cetăţii.

Lănţişorul, atât cât se păstrează, este compus din 20 zale duble, cordiforme, din sârmă plată de aur. În centru este agăţat, printr-un anou plat cu nervură centrală, un pandantiv în formă de semilună; pe anou, la partea inferioară, şi pe capetele pandantivului este pusă câtă o bobiţă de aur.

Se datează în sec. III p. Chr.

Cele mai apropiate analogii le oferă două lănţişoare descoperite la Ratiaria, Bulgaria (unul într-un mormânt de copil, altul întâmplător), catalogate în tipul II, varianta 1, datate la mijlocul sec. III p. Chr., cu trimiteri la piese aflate la British Museum şi la Muzeul de Antichităţi din Berlin[16].

Un fragment dintr-un lanţ cu zale duble formate din două fire de aur, descoperit mai demult la Tomis[17], a fost datat în sec. V-VI, aducându-se ca analogii o piesă aflată în colecţia „Stathatos" de la Muzeul de Arheologie din Athena, datată în sec. V p. Chr., şi o alta din colecţia Dumbarton Oaks, Washington, provenind din Constantinopole, datată la sfârşitul sec. VI p. Chr.

Pentru medalionul semilunar analogiile sunt mai numeroase şi variate ca interpretare. Astfel, o piesă similară din colecţia Maria şi dr. G. Severeanu, Bucureşti este considerată ca fiind „cercel"[18]. Mai apropiate, ca interpretare şi datare, sunt două amulete aflate, la vremea publicării lor, în colecţiile cabinetului numismatic al Academiei[19], cu menţiunea că prima amuletă are capetele mai apropiate, iar la cea de a doua deschiderea este mai mare. Pe baza analogiilor autorii au subliniat faptul că „acest tip de amulete se întâlneşte atât în perioada romană imperială timpurie, cât şi mai târziu, în sec. III".

Mai multe pandantive de acest tip – grupa II -, descoperite în diferite centre din Bulgaria[20], au fost datate la mijlocul sec. III p. Chr., dar ele sunt întâlnite în tot Imperiul din sec. I până în sec. III.

Semiluna, ca pandantiv la lănţişoare, era un element decorativ foarte popular în epoca romană, utilizat adesea în practici magice ca o continuare a tradiţiilor elenistice dezvoltate în Orient, mai ales în Siria, legate, se pare, de cultul Sol-

[15] Cercetare N. Cheluţă-Georgescu, campania 1980. Din notaţiile găsite, ştim că a fost descoperit în M.21, dar nu avem vreo specificare dacă este vorba despre acelaşi mormânt în care au fost descoperiţi cerceii de la nr. I.2 şi inelul cu gemă de la nr. II.2.

[16] RUSEVA-SLOKOSKA 1991, p.137, cat. nr. 94 şi 95.

[17] GRAMATOPOL, CRĂCIUNESCU 1967, p. 150, nr. 162, pl. IX/18.

[18] Iidem, p. 143, nr. 70, pl. IX/1.

[19] GRAMATOPOL, THEODORESCU 1966, p. 74, nr. 120 şi 121, pl. XI/1 şi XI/3.

[20] RUSEVA-SLOKOSKA 1991, p. 147-148, cat. nr. 120-124.

Luna[21].

IV. MEDALIOANE

1. **Medalion cu camee**. Aur şi cornalină. (Nr. inv. 13770). Dimensiuni: înălţime: 3,5 cm; greutate: 11,756 gr (cu totul). Bine conservat. (Pl. IV/1). A fost descoperit în M.24 din necropola Capidavei, împreună cu perechea de cercei ajuraţi[22].

Dintr-o bandă de aur, rabatată ondulat, s-a format o ramă cu toartă canelată pentru o camee de agată cornalină care reproduce, în alb pe fond închis, un portret feminin din profil spre stânga, ce pare a fi efigia unei împărătese din sec. III p. Chr.[23] Pieptănătura specifică, profilul cu nas puternic şi gura cu buze strânse au permis identificarea cu împărăteasa Iulia Mammaea[24]. O piesă foarte asemănătoare a fost descoperită la Romula.

Datare: sec. III p. Chr.

Pe lângă piesa de la Romula adăugăm o camee descoperită întâmplător la Durostorum - căreia îi lipseşte anoul, iar portretul este realizat din profil spre dreapta-, datată în sec. III p. Chr.[25]

2. **Medalion**. Aur. (Nr. inv. 30936). Bine conservat. Greutate: 3,10 gr. (Pl.IV/2). A fost descoperit în nceropola tumulară a Capidavei, T.25, M.21[26], împreună cu perechea de cercei de la nr. I.2.

Medalionul are forma semisferică, cu bordura plată, simplă, care se continuă cu agăţătoarea inelară.

Se datează în sec. III p. Chr.

V. CAMEE.

Camee din carneol (nr. inv. 13771). Greutatea: 2,125 gr. Foarte bine conservată.(Pl. IV/3). Descoperită în inventarul aceluiaşi mormânt (M.24) din necropola plană a Capidavei[27], alături de medalionul cu camee şi perechea de cercei ajuraţi.

În alb, pe fond închis, este reprodus un bust masculin spre dreapta, într-o poziţie hilară; trăsăturile chipului, coafura, haina prinsă pe umăr, totul sugerează un personaj satiric.

Faptul că nu s-a păstrat decât cameea nu ne permite să afirmăm cu certitudine dacă aceasta a fost montată într-un medalion sau într-un inel[28]. Pentru inele cu camee în montură vezi şi descoperirile din Bulgaria, datate în sec. III p. Chr.[29]

---

[21] GRAMATOPOL, THEODORESCU 1966, p. 74, n. 75; RUSEVA-SLOKOSKA 1991, p. 147.
[22] Cercetare N. Cheluţă-Georgescu, campania din 1977.
[23] MICLEA, FLORESCU 1980, p. 135, fig. 408, 410, p.135.
[24] Iidem, *ibidem*.
[25] RUSEVA-SLOKOSKA 1991, p. 150, cat. nr.130.
[26] Cercetare N. Cheluţă-Georgescu, campania din 1980.
[27] Cercetare N. Cheluţă-Georgescu, campania din 1977.
[28] MICLEA, FLORESCU 1980, p. 135, fig. 408, consideră că a fost montată într-un inel.
[29] RUSEVA-SLOKOSKA 1991, cat.nr.205 – portret feminin; nr.206 – Meduza. Tot aici şi bibliografia pentru analogii.

*
* *

Prin prezentarea celor câteva podoabe descoperite în mormintele necropolelor plană şi tumulară de la Capidava, sau în cetate, am încercat să evidenţiem importanţa acestui centru pe *limes*-ul dunărean. De obicei podoabele sunt prezentate în rapoarte de săpătură la capitolul „descoperiri mărunte"; ele se dovedesc adesea foarte importante în ilustrarea dezvoltării economice şi sociale a unei aşezări, a relaţiilor sale comerciale etc.

Analogiile cu piese descoperite în diferite centre din Imperiu nu fac decât să dovedească circulaţia deosebită a acestei categorii de materiale atât datorită calităţii lor (valoare, material), cât şi dimensiunilor.

Dezvoltarea cercetărilor în sectorul de est de la Capidava a condus la descoperirea mai multor fragmente dintr-o *mensa sacra* şi a unei candele din ceramică în zona în care a fost găsit inelul din argint cu monogramă; dintr-o încăpere alăturată a fost recuperat, printre altele, un platou ceramic, cu dm. de 39 cm, având stampată în centru imaginea unui sfânt cu cârjă episcopală încadrat de două cruci gammate[30]. Descifrarea monogramei-bloc de pe inelul de argint a oferit numele *Ioannes*, nume creştin de origine semitică[31] întâlnit frecvent în secolele IV-VI în inscripţiile din Scythia Minor, majoritatea provenind din Tomis, dar şi de la Callatis.

BIBLIOGRAFIE

CHELUŢĂ-GEORGESCU 1979 - N. Cheluţă-Georgescu, *Capidava – 1978. Cercetări efectuate în necropola romană*, în Materiale, Oradea, 1979, p. 179-182.

COVACEF 1999 - Zaharia Covacef, *Christian symbols on objects discovered at Capidava*, în „*Roman Frontier Studies – XVII/1997*". *Proceedings of the XVII*th *International Congress of Roman Frontier Studies*, (ed. Nicolae Gudea), Zalău, 1999, p. 813-826.

COVACEF 2002-2003 - Zaharia Covacef, *Inele sigilare*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 323-327.

COVACEF, POTÂRNICHE 2009 - Zaharia Covacef, Tiberiu Potârniche, *Christian Symbols on the Pottery Found in the Eastern Sector of Capidava Fortress*, în „The Christian Mission on the Romanian Territory during the Firs Centuries of the Church". 1600 Years since the Falling Asleep in the Lord of Saint Theotim I of Tomis. The Acts of the International Symposium at the Center for Studies and Historic-Religious Researches of the European South-East Area „Holy Apostle Andrew", Ovidius University, 27 November 2007. Pontica Christiana collection (No.1), Constanţa 2009, p. 121-132.

FLORESCU 1958 - Grigore Florescu, Radu Florescu, Petre Diaconu, *Capidava. I. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1958.

GRAMATOPOL, CRĂCIUNESCU 1967 - Mihai Gramatopol, Virgilia Crăciunescu, *Les bijoux antiques de la collection Marie et dr. G. Severeanu du Musée d'Histoire de la Ville de Bucarest*, RRHA, 4, (1967), p. 137-171.

[30] COVACEF, POTÂRNICHE 2009, p.121-132.

[31] POPESCU 1979, p.68, 73.

GRAMATOPOL, THEODORESCU 1966 - Mihai Gramatopol, Răzvan Theodorescu, *Vechi podoabe de aur din colecţiile cabinetului numismatic al Academiei RSR,* SCIA, seria Arte Plastice, t.13,. (1966), 1, p. 63-92.

MICLEA, FLORESCU 1980 - Ioan Miclea (fotografie), Radu Florescu (studiu şi comentarii), *Strămoşii românilor. Vestigii milenare de cultură şi artă. Daco-romanii*, II, Bucureşti, 1980.

OPRIŞ 2003 - Ioan C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV – VII p. Chr.)*, Bucureşti, 2003.

POPESCU 1979 - Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV – XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976.

RUSEVA-SLOKOSKA 1991 - Ljudmila Ruseva-Slokoska, *Roman Jewellery. A collection of the National Archaeological Museum Sofia*, Sofia, 1991.

STOIAN 1962 - Iorgu Stoian, *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucureşti, 1962.

SUCEVEANU 1977 - Alexandru Suceveanu, *Viaţa economică în Dobrogea romană. Sec. I-III*, Bucureşti, 1977.

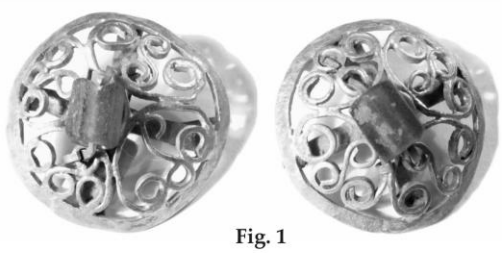

Fig. 1

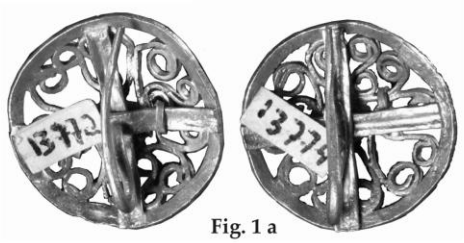

Fig. 1 a

Fig. 2

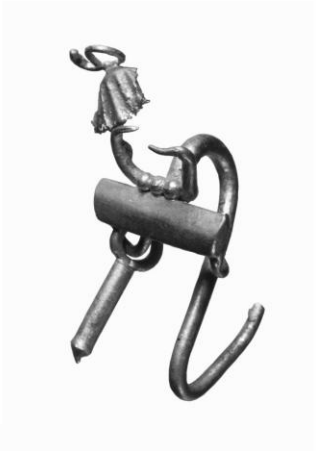

Fig. 3

Fig. 4

Pl. I

1

2

3

Pl. II

1

1 a

2

Pl. III

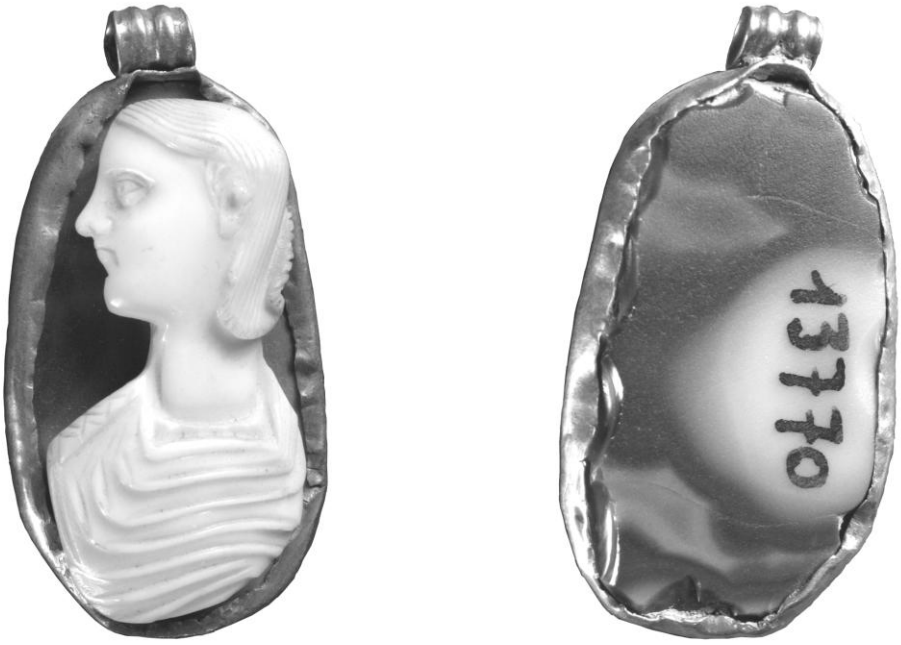

1

2

3

Pl. IV

PIESE ROMANO-BIZANTINE DESCOPERITE LA HALMYRIS

Zaharia COVACEF,
Mihai ZAHARIADE

Cuvinte cheie: *Venus, Ibis, Ahile şi Penthesileia.*
Keywords: *Venus, Ibis, Achilles and Penthesileia.*

Among the discoveries during the excavation campaign in the summer of 2005 at the fortress in Halmyris three bronze pieces, a silver ring with gem and a fragment from a luxury ceramic vessel were discovered. The fact is interesting that the bronze pieces were discovered in tower 2 (T2), at depths between 2.45 m and 2.80 m, the other two were discovered in Domus II, the ring at a depth of 1.89 m and the ceramic fragment at 1.10 m. The first three bronze pieces are: a statuette representing Venus in a variant of Venus Anadyomene; a lock-statuette for a cassette, also figuring Venus and a lock-bracket for a cassette bearing the image of an Ibis. The silver ring has a translucent carnelian gem engraved with Mars' image. The ceramic fragment, in fact from the lip of a tray, shows a relief with the fight scene between Achilles and Penthesileia. The bronze pieces and the silver ring were dated to the 2nd-3rd cent. A.D. and the ceramic fragment to the 4th-5th cent. A.D.

Cercetările din campania anului 2005 au adus la lumină o mare varietate de piese arheologice, atât din punct de vedere al utilităţii, cât şi din cel al materialului din care sunt făcute. Cele câteva exemplare de care ne vom ocupa în continuare au fost descoperite în turnul T_2 (trei piese) şi în edificiul Domus II (două piese).

Piese din bronz

1. *Statuetă din bronz* (Pl. 1); patină brun-roşcat-auriu. Dimensiuni: h = 8,4 cm; lţ = 3,6 cm; gr = 1,8 cm. Condiţiile descoperirii: T_2, S_D, L 12, la adâncimea de -2,45 m. Destul de bine conservată; faţa este tocită şi nu se disting trăsăturile; lipseşte partea inferioară de sub genunchi, la fel braţul drept, imediat de sub umăr. Statueta a fost lucrată prin turnare plină într-un tipar; sunt vizibile urmele acestuia sub braţul drept ridicat, pe linia de întâlnire ale celor două margini ale vălului.

Statueta o reprezintă pe Venus ţinând un măr în mâna stângă adusă sub sân; cu mâna dreaptă, presupunem după poziţia braţului, îşi ridică vălul pe umeri (sau se pregăteşte să-l dea jos). Sub acesta poartă un *chiton* fără mâneci, transparent, care i-a alunecat de pe umărul stâng dezvelindu-i sânul. Părul este strâns la spate într-un coc; o şuviţă cârlionţată alunecă pe umărul drept. La spate veşmântul este realizat cu falduri verticale pe laterale, arcuite în centru. Venus îmbrăcată, chiar şi cu un sân dezvelit, este întâlnită mai rar în microstatuaria din bronz.

Reprezentarea zeiţei la Halmyris nu este o raritate. În timpul campaniei din 1982, pe nivelul VI al unei clădiri masive din secţiunea magistrală 1, orientată E – V, a fost descoperită o statuetă din bronz, înaltă de 13,7 cm, reprezentând-o pe *Venus Anadyomene*, una dintre ipostazele larg răspândite ale zeiţei[1] nu doar în bronzuri figurate ci şi în reprezentările statuariei din marmură[2].

O altă categorie de bronzuri figurate o constituiau aplicele-încuietori pentru casete. Acesteia i se înscriu următoarele două piese.

2. *Statuetă-încuietoare din bronz* (Pl. 2/1); patină brun-verzuie. Dimensiuni: h = 6,4 cm; lţ = 2 cm; grosime – la cap 1 cm, la genunchi 0,9 cm, în rest 0,6 cm. Condiţiile descoperirii: T_2, S_6, la adâncimea de -2,45 m. Starea de conservare: piesă destul de tocită; lipsă partea inferioară de sub genunchi.

Statueta o reprezintă pe Venus cu mâna dreaptă peste piept şi cu stânga trăgând veşmântul peste partea inferioară a corpului într-un gest de pudicitate. Deşi chipul este tocit, se pot vedea ochii migdalaţi cu colţurile exterioare trase în jos, nasul – destul de mare şi gura sub forma unei linii. Părul este adunat la spate, iar pe cap pare a avea o coroană. Veşmântul pe care îl trage în sus şi care îi acoperă doar piciorul drept, este figurat cu câteva cute oblice; piciorul stâng este uşor flexat cu genunchiul venind peste piciorul drept. În spate statueta este goală datorită utilizării ei ca încuietoare.

Încuietori de casetă reprezentând-o pe Venus figurată astfel au mai fost descoperite în Dobrogea şi se află în diferite colecţii: la Muzeul Naţional de Istorie a României, în colecţia Mihai Sutzu[3], colecţia dr. Severeanu a Muzeului Municipiului Bucureşti[4], în colecţia Mihai Dinu[5], Bucureşti.

3. *Statuetă-încuietoare din bronz* (Pl. 2/2); patină brun-aurie. Dimensiuni: h = 4,1 cm; gr (împreună cu veriga dreptunghiulară) = 2,1 cm. Condiţiile descoperirii: T_2, la adâncimea de -2,80 m. Piesă destul de bine conservată, din păcate fragmentară.

Pe partea din faţă a piesei este figurat un cap de pasăre cu ciocul lăsat în jos (Ibis?); în jurul capului, şi al ciocului, sunt realizate o serie de incizii oblice

[1] TOPOLEANU 1991, p. 101-102, Pl. I, 2a-d; Pl. II, 2a,b.

[2] COVACEF 2006, p. 339-344; COVACEF, CLIANTE 2007, p. 24-26 pentru a cita cele mai noi descoperiri din zonă.

[3] MUŞEŢEANU 1983, p.84, nr. 1, 3, Pl. I/c şi d.

[4] GRAMATOPOL 1982, p. 263, nr. 79 şi nr. 82.

[5] ELEFTERESCU 2006, p. 345-347, nr. 1, 2, Pl. I/1 şi 2.

sugerând penele. Sub cioc placa are forma trapezoidală şi este decorată cu motive florale realizate prin puncte şi linii. Pe partea dorsală, în dreptul capului, este sudat anoul de formă dreptunghiulară.

Pentru acest tip de reprezentare la o încuietoare nu am găsit analogii. Reprezentarea unei păsări de pe Nil pe o piesă provenind din Scythia Minor nu trebuie să ne mire dată fiind răspândirea aici a cultelor orientale şi egiptene încă de la începutul erei creştine, cu o mare amploare în secolele II şi III p. Chr.

Inel

5. *Inel din argint cu gemă*. Dimensiuni: inelul: 2,5 x 2,1 cm; lăţimea în partea superioară este de 1,4 cm; gema: h = 1,3 cm; lţ = 1,1 cm; grosimea (cât se vede deasupra barei inelului) = 0,2 cm. Inelul a fost descoperit în timpul săpăturilor de la Domus II, la adâncimea de -1,89 m, în colţul de vest al clădirii - posibil o clădire de comandament în coordonarea apărării în arealul A*.

Inelul, de formă ovală, este lucrat dintr-o foaie de argint, bombată la exterior şi lăţită în partea superioară, unde s-a montat piatra. Gema, din cornalină roşiatică translucidă, are gravată imaginea zeului Marte, în picioare spre stânga; cu mâna stângă, îndoită din cot, sprijină o lance înaltă, iar cu mâna dreaptă, lăsată în jos, ţine scutul sprijinit de pământ.

Pietrele gravate sunt foarte răspândite în tot arealul Dunării de Jos, descoperirile de până acum oferind bune analogii[6].

Piesă ceramică

4. *Fund platou* (Pl. 3/3). Pastă roz-cărămizie, densă. Vopsea roşie-brună devenită cenuşie la interior datorită arderii secundare. Dimensiunile fragmentului: d = 10,2 cm; gr = 2 cm. Condiţiile descoperirii: Domus II, carou Q_2, la adâncimea de -1,10 m. Starea de conservare: fragment din fundul unui platou.

Decorul, care se afla pe fundul platoului (în interior), era realizat în relief. Din acesta se mai păstrează un personaj masculin în ţinută militară, cu coif cu panaş, văzut din faţă dar cu capul întors spre dreapta sa. Ambele braţe sunt întinse lateral, pe braţul stâng având scutul. Din scenă se mai văd mâinile altor personaje. Este evident o scenă de luptă şi, după toate probabilităţile decorul se înscrie temei „ciclul vieţii lui Ahile", fragmentul nostru înfăţişând lupta dintre erou şi Penthesileia.

Un fragment din buza unui platou de lux, descoperit la Capidava[7] păstrează o parte din decorul cu aceeaşi temă a „ciclului vieţii lui Ahile" - cu două secvenţe: eroul pregătindu-se să lanseze discul şi Chiron purtând în spate pe Ahile copil.

Poemele homerice au constituit surse de inspiraţie pentru arta antică, greacă şi romană[8], scene ale ciclului troian fiind întâlnite pe ceramica provenind din spaţiul tunisian[9], datată până la începutul sec. VI p. Chr.

---

* Complexul de clădiri din spatele porţii de nord.

[6] GRAMATOPOL 1974, în special p. 54, nr. 198.

[7] OPRIŞ 2003, p. 145, nr. 337.

[8] SADURSKA 1964, p. 95-100, pl. XIII/13, pl. XIV/15, pl. XV/16.

[9] OPRIŞ 2003, p. 145 şi n. 363.

Cele cinci piese pe care le-am prezentat provin, după cum am văzut, din două zone: turnul 2 (T2) şi Domus II. Primele – piesele din bronz, – au fost descoperite la adâncimile de -2,45 m şi -2,80 m; celelalte două, de la Domus II – respectiv inelul din argint şi fragmentul ceramic-, au apărut la adâncimile de -1,10 m (fragmentul ceramic) şi 1,89 m (inelul). Statueta Venerei găsită mai demult la Halmyris şi publicată de Fl. Topoleanu[10] a fost descoperită pe un nivel datat cu ceramică şi monede în prima jumătate a sec. V p. Chr.; analogiile pe care le-a adus în discuţie autorul au determinat încadrarea cronologică a acestei piese spre sfârşitul secolului III până în secolul IV p. Chr. Pe baza analogiilor, dar ţinând cont şi de durata de circulaţie a modelelor, piesele noastre pot fi încadrate cronologic între sec. II-III p. Chr. (inelul şi bronzurile figurate) şi sec. IV-VI p. Chr (fragmentul ceramic).

BIBLIOGRAFIE

COVACEF 2006 – Zaharia Covacef, *O nouă statuetă a zeiţei Venus descoperită la Tomis*, Pontica 39 (2006), p. 339-344.

COVACEF, CLIANTE 2007 – Zaharia Covacef, Traian Cliante, *Venus din Tomis*, în Transilvania, 4-5 (2007), p. 24-26.

ELEFTERESCU 2006 – Dan Elefterescu, *Închizători de casetă descoperite în Dobrogea*, Pontica 39 (2006), p. 345-346.

GRAMATOPOL 1974 – Mihai Gramatopol, *Les pierres gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine*, Collection Latomus, vol. 138, Bruxelles, 1974, p. 54, nr. 198, pl. X.

GRAMATOPOL 1982 – Mihai Gramatopol, *Dacia Antiqua*, Bucureşti, 1982.

MUŞEŢEANU 1983 – Crişan Muşeţeanu, *Bronzuri romane din colecţia Mihai Sutzu*, Muzeul Naţional 7 (1983), p. 83-90.

OPRIŞ 2003 – Ioan C. Opriş, *Ceramica romană târzie şi paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV – VI p. Chr.)*, Bucureşti, 2003.

SADURSKA 1964 – Anna Sadurska, *Les tables iliaques*, Warszawa, 1964, *Troisième partie: Répertoire des monuments comparés. Chapitre VI: Scènes du cycle troyen dans l'art antique et dans les études modernes*.

TOPOLEANU 1991 – Florin Topoleanu, *Două reprezentări ale zeiţei Venus descoperite recent în nordul Dobrogei*, Peuce 10 (1991), p. 101-104.

[10] TOPOLEANU 1991, p. 101-102.

Pl. I

1

2

Pl. II

1

2

Pl. III

OBIECTE CREŞTINE DESCOPERITE LA OLTINA (JUD. CONSTANŢA)

Gabriel CUSTUREA,
Cristina PARASCHIV-TALMAŢCHI

Cuvinte cheie: *cruce relicvar, cruce simplă, bronz, aramă, plumb, epoca bizantină, Dobrogea.*
Keywords: *reliquary cross, simple cross, bronze, copper, lead, Byzantine epoch, Dobruja.*

Among the items purchased by The Museum of National History and Archaeology in Constanţa there are six little crosses, two of them bronze made (catalogue nr. 2 – 3), one made of copper (nr. 4) and three of them lead made (nr. 5 – 7), found by chance in the early middle age settlement from Oltina „Capu Dealului" (Constanţa county). These items, together with a small bronze reliquary cross (nr. 1), found during the systematically archaeological researches in the B sector, in 2008 represent the content of our note. The item nr. 1 has represented on the observe side , in relief, the image of Jesus Christ crucified, dressed in a colobium, with His Head slightly inclined to the right. There seems to be a cross above His Head. On the reverse side of the cross, there is represented, also in relief, The Holly Virgin praying. On the averse of the piece nr. 2 there was represented, in relief Jesus Christ crucified, dressed in a perizom. His Head is slightly inclined to the right and He has a cross above.

The large chronological framework of the small crosses found in Oltina „Capu Dealului" is considered to be the 10-11th century A.D. For the complete reliquary cross the period was limitted to the 11th centrury A.D., both based on the analogies and the archaeological situation of the stratum it was found in the section SIB, 23 quare, near two burial graves, facing V-E; in the next (24) there appeared a coin Vasile II – Constantin VIII (976 – 1028), classs A2, (variant 31), including the presence of the above mentioned coin. For the others coming from purchase and, as a consequence they not having a strict archaeological framework, but only the general one of the site, we maintain for the time being the larger chronological interval between the X – XIth century A.D.

Printre piesele achiziţionate de Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa se află şi şase cruciuliţe, două din bronz, una din aramă şi trei din plumb, descoperite fortuit în aşezarea medieval timpurie de la Oltina „Capu

Dealului" (jud. Constanţa). Acestea împreună cu o cruciuliţă relicvar din bronz, descoperită în timpul cercetărilor arheologice sistematice desfăşurate în sectorul B în anul 2008, constituie conţinutul articolului nostru.

CATALOG

1. Cruce relicvar pe aversul căreia a fost redat, în relief, Iisus Christos răstignit, îmbrăcat cu colobium, cu capul uşor aplecat spre dreapta. Deasupra capului pare a fi o cruce. Pe revers a fost redată, tot în relief, Maica Domnului orantă. Braţele piesei sunt uşor lăţite spre exterior (Pl. I/1 a-c).

Bronz; întreagă; L = 4,9 cm (3,4 fără inelele superioare şi inferioare); l = 2,5 cm; gr. = 0,9 cm; colecţia MINAC inv. 46154.

2. Cruce relicvar pe aversul căreia a fost redat, în relief, Iisus Christos răstignit, îmbrăcat cu perizom. Capul este uşor aplecat spre dreapta şi are deasupra o cruce. Braţele piesei sunt uşor lăţite spre exterior (Pl. I/2 a-b).

Bronz; fragmentară, se păstrează doar aversul fără braţul drept; L = 4,6 cm (4 cm fără inele); l (păstrată) = 1,4 cm; gr. = 0,4 cm; colecţia MINAC inv. 46156.

3. Cruce simplă decorată cu o cruce de mici dimensiuni la punctul de intersectare al braţelor şi cu şănţuiri spre marginile acestora. Braţele piesei sunt uşor lăţite spre exterior (Pl. II/3).

Bronz; piesă întreagă, excepţie inelul de prindere pe lanţ; L = 3,6 cm; l = 2,6 cm; gr. = 0,15 cm; colecţia MINAC inv. 46157.

4. Cruce din foaie de aramă decorată, pe ambele feţe, cu cercuri concentrice şi cercuri mici deschise realizate din sârmă de aramă. Braţele piesei sunt lăţite şi rotunjite (Pl. I/4 a-b).

Aramă; fragmentară, se păstrează doar trei braţe; L (păstrată) = 3,5 cm; l = 4,5; gr. = 0,17 cm; colecţia MINAC inv. 46158.

5. Cruce simplă, fără decor, mai groasă, având braţele uşor lăţite spre exterior (Pl. II/5).

Plumb; piesă întreagă, dar cu braţul superior puternic deteriorat; L = 2,5 cm; l = 2 cm; gr. = 0,7 cm; colecţia MINAC inv. 46161.

6. Cruce simplă, cu marginile reliefate, decorată cu o cruce în relief, cu extremităţile braţelor triunghiulare şi centrul marcat printr-un punct îngroşat. Braţele piesei sunt uşor lăţite spre exterior (Pl. II/6).

Plumb; fragmentară, îi lipseşte braţul stâng şi este deformată; L = 4,1 cm (3,3 cm fără inelul de prindere); l = 2 cm; gr. = 0,2 cm; colecţia MINAC inv. 46160.

7. Cruce simplă cu capetele braţelor lăţite, rotunjite, bifurcate şi ornamentate cu cercuri cu punct în mijloc. Braţele piesei au fost decorate cu câte o linie tăiată de altele două dispuse perpendicular pe prima, iar la intersecţia lor se află un cerc cu punct în mijloc (Pl. II/7).

Plumb; fragmentară, îi lipseşte un braţ şi este uşor deformată; L = 3,9 cm; l = 2,7 cm; gr. = 0,4 cm; colecţia MINAC inv. 46159.

Cruciuliţe relicvar de tipul celor descrise la primele două poziţii din catalog sunt întâlnite destul de des în nivelurile ce aparţin sec. X – XII, atât pe teritoriul Imperiului bizantin, cât şi în regiunile aflate sub influenţa culturală a acestuia[1]. În teritoriul istro-pontic astfel de descoperiri sunt relativ frecvente, dintre acestea amintindu-le, totodată şi ca analogii, pe cele de la Capidava (com. Topalu, jud. Constanţa; sec. X – XI)[2] şi Constanţa (a doua jumătate a sec. X – prima jumătate a sec. XI)[3], asemănătoare cu piesa nr. 1 şi prezentând pe avers, deasupra capului lui Iisus Christos, o mică cruce. Fără acest element, avem descoperirile de la Păcuiul lui Soare (jud. Constanţa; sec. XI)[4], Garvăn – Dinogetia (com. Jijila, jud. Tulcea; sec. XI)[5], Ostrov – Piatra Frecăţei (jud. Tulcea; prima jumătate a sec. XI)[6], Oltina – „Capu Dealului" (jud. Constanţa; sec. XI)[7], Isaccea – Noviodunum (jud. Tulcea; sec. XI)[8], Nufăru (jud. Tulcea; sec. XI)[9] etc., iar ca exemplare care păstrează doar reversul pe cele de la Limanu (jud. Constanţa; sec. XI)[10], Valu lui Traian (jud. Constanţa; sec. X – XII)[11] etc. Pentru Bulgaria semnalăm aici câteva piese apărute la Skala (cu cruce deasupra capului lui Iisus Christos, sec. X)[12] sau fără (sec. X – XI)[13], la Središe (cu cruce, sec. X – începutul sec. XI)[14] şi Rujno (fără cruce, sec. X – XI)[15], cu menţiunea că locurile lor de descoperire se află în apropierea Silistrei, aşadar nu departe de Oltina, situată în colţul de sud-vest al Dobrogei. Acest tip de cruciuliţă a pătruns şi spre centrul Europei, pentru exemplarele de aici încadrarea cronologică fiind, cu precădere, sfârşitul sec. IX – începutul sec. XI[16], majoritar spre finalul perioadei. Tot spre finalul perioadei, sec. XI, tindem să încadrăm şi cruciuliţa relicvar descrisă la prima poziţie în catalogul nostru. Ea a fost descoperită în timpul campaniei arheologice din 2008, în sectorul B al sitului de la

[1] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 362.

[2] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 b, p. 375-376, pl. I/1 la p. 726.

[3] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1992, p. 349.

[4] DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 161, pl. XXVIII/4 a-b, pl. XXVIII/7 a-b; BARNEA 1981, p. 164, fig. 1 a-b la p. 165.

[5] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 360, fig. 193/1 la 363; BARNEA 1981, p. 138, fig. 2 a-b la p. 139.

[6] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, STĂNICĂ, POLL 2008, p. 315-316, pl. II/3, pl. III/3.

[7] CUSTUREA 2000-2001, p. 584, pl. I/7 la p. 585. Situl „Capu Dealului" se află la jumătatea distanţei dintre localităţile Oltina şi Satu Nou (com. Oltina). Din acest motiv am ales să menţionăm localitatea, centrul administrativ, cu atât mai mult cu cât în judeţul Constanţa mai există un sat cu acelaşi nume, Satu Nou (com. Mircea Vodă).

[8] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 b, p. 377-378, pl. I/2la p. 726.

[9] DAMIAN, DAMIAN 1995-1996, p. 235, fig. 2/3 la p. 237.

[10] PAPASIMA 1999, p. 299, fig. 4 la p. 300.

[11] CUSTUREA 1999, p. 303, fig. 3 la p. 304.

[12] YOTOV, ATANASOV 1998, pl. XCIX/323 la p. 298; ATANASOV 2007, fig. 55 la p. 214.

[13] ATANASOV 2007, pl. LXXV/395.

[14] ATANASOV 2007, fig. 52 la p. 214.

[15] ATANASOV 2007, pl. LXXV/397.

[16] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 b, p. 376; MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1987, p. 36/23, p. 37/26, p. 38/27-28.

„Capu Dealului", în secţiunea SIB, caroul 23, în apropierea a două morminte de inhumaţie, orientate V-E. În caroul alăturat (24) a apărut o monedă Vasile II – Constantin VIII (976 – 1028), clasa A2, varianta 31. Nu excludem posibilitatea ca cele două obiecte să fi făcut parte din inventarul mormintelor[17].

Pentru piesa nr. 2, pe care Iisus Christos este redat îmbrăcat cu perizom, analogii, în Dobrogea, găsim la Hârşova (jud. Constanţa; sfârşitul sec. X – sec. XI; fără cruce deasupra capului)[18], Ostrov (jud. Tulcea; sec. X – XI; cu cruce deasupra capului)[19] şi Nufăru (jud. Tulcea; sec. XI – prima parte a sec. XII; cu cruce, soare şi cornul lunii deasupra capului)[20]. Câteva exemplare asemănătoare au fost semnalate şi în nord-estul Bulgariei, ca şi în cazul anterior, nu departe de Silistra (Rujno, Durankulak, Ţar Asen, Središe şi Balik (?), sec. X – XI)[21]. Dintre acestea, piesa de la Rujno[22] pare a fi identică cu aceea de la Oltina. Pe baza analogiilor prezentate şi a materialului arheologic identificat până acum în sit[23], propunem, în acest stadiu al cercetării, o încadrare cronologică mai largă, corespunzătoare sec. X – XI, pentru exemplarul nr. 2 de la Oltina.

Pentru piesa nr. 3 aducem câteva analogii din Bulgaria şi Serbia. În primul caz amintim exemplarele descoperite la Skala, Središe şi Pop Rusanovo (sec. X – XI)[24], iar în al doilea o piesă din colecţia Muzeului Naţional din Belgrad, descoperită la Mala Vrbica (sec. XI)[25].

Cruciuliţa din foaie de aramă cu decor realizat din sârmă de aramă pare a fi o variantă modestă a unei categorii mai elaborate. Ca stil decorativ, mai rar ca formă, avem analogii la Păcuiul lui Soare (sfârşitul sec. X – începutul sec. XI)[26], Garvăn – Dinogetia (sec. XI – XII)[27], pe dealul Dervent (Canlia, jud. Constanţa; sfârşitul sec. X – începutul sec. XI)[28], pe malul bălţii Cioroiu (com. Ciobanu, jud. Constanţa)[29] şi, se pare, la Ciobanu (jud. Constanţa)[30]. Tot ca stil decorativ amintim şi piesele de la Skala şi Ţar Asen (sec. XI)[31], din Bulgaria.

---

[17] CUSTUREA, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA 2009, p. 157.

[18] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1992, p. 349, 351-352. De la Hârşova provine şi o cruce simplă din bronz, cu imaginea lui Iisus Christos cu perizom şi cruce deasupra capului flancată de soare şi cornul lunii, din prima jumătate a sec. XI; cf. BARNEA 1981, p. 156/1, fig. 1 la p. 157.

[19] AURELIAN 1962, p. 586, fig. 23 la p. 586; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 b, p. 375; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, STĂNICĂ, POLL 2008, p. 315/1, pl. I/1 la p. 320.

[20] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 b, p. 379, pl. III la p. 728.

[21] ATANASOV 2007, pl. LXXIV/385-388, fig. 104 la p. 303.

[22] ATANASOV 2007, pl. LXXIV/385.

[23] CHIRIAC *et alii* 2004, p. 222-224; CUSTUREA, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA, CHIRIAC 2007, p. 250-251; CUSTUREA, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA, CHIRIAC 2008, p. 211-212; CUSTUREA, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA 2009, p. 157-158.

[24] ATANASOV 2007, pl. LXXI/318-320, 323.

[25] MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1987, p. 55/62.

[26] PAPASIMA 1999, p. 301, fig. 5 la p. 300.

[27] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 362, fig. 192/13 la p. 361; BARNEA 1981, p. 140.

[28] DIACONU 1984, p. 161-162, fig. 2 la p. 161.

[29] BARNEA 1981, p. 140; DIACONU 1984, p. 162.

[30] DIACONU 1984, p. 162.

[31] YOTOV, ATANASOV 1998, pl. XCIX/328 la p. 298; ATANASOV 2007, pl. LXXVI/413-414.

Destul de rare în descoperiri sunt şi cele trei tipuri de cruciuliţe de plumb prezente în catalogul nostru la nr. 5 – 7. Pentru prima amintim o piesă similară apărută la Alfatar (Bulgaria; sec. X)[32]. Pentru a doua analogie avem la Rujno (sec. X – începutul celui următor)[33]. Cruciuliţe din plumb cu capetele braţelor bifurcate, precum piesa nr. 7, dar cu decor uşor diferit, au apărut la Silistra, Okorš şi Balik (?) în Bulgaria (sec. X – începutul secolului următor)[34]. Lor le putem adăuga şi exemplarele de la Garvăn – Dinogetia (sec. XI)[35], Ţar Asen (sec. X – începutul sec. XI)[36] şi Păcuiul lui Soare (sec. XI)[37], însă doar ca tip – cu capetele bifurcate – , decorul fiind destul de diferit de cel al piesei noastre.

Cruciuliţe din plumb din această perioadă au mai fost semnalate în Dobrogea[38], dar diferite de cele trei de la Oltina, iar la Păcuiul lui Soare a fost dovedită existenţa unui atelier pentru confecţionat piese din plumb, printre care şi cruciuliţe[39].

Încadrarea cronologică largă a cruciuliţelor descoperite la Oltina „Capu Dealului" este în sec. X - XI. Pentru cruciuliţa relicvar nr. 1 aceasta a fost restrânsă la secolul al XI-lea, atât pe baza analogiilor, cât şi situaţiei arheologice a stratului, inclusiv prezenţa monedei amintite. Pentru celelalte, provenite din achiziţii şi astfel desprinse din contextul arheologic, tindem să păstrăm, deocamdată, intervalul cronologic mai larg, secolele X – XI, având în vedere aspectul general al sitului[40].

BIBLIOGRAFIE

ATANASOV 2007 – G. Atanasov, *Hristijanskijat Durostorum – Dr'st'r. Dorostolskata eparhija prez K'snata antičnost i Srednovekovieto IV – XIV v.*, Varna.

AURELIAN 1962 – P. Aurelian, *Săpăturile de la Piatra Frecăţei*, Materiale 8 (1962), p. 565 – 589.

BARNEA 1981 – I. Barnea, *Arta creştină în România*, vol. II, *Secolele VII – XIII*, Bucureşti.

BARNEA, BARNEA 1984 – I. şi Al. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce 9 (1984), p. 97 – 105.

CHIRIAC 2000-2001 – C. Chiriac, *Un sigiliu bizantin inedit descoperit la Oltina (jud. Constanţa)*, ArhMold 23 – 24 (2000-2001), p. 343 – 348.

[32] ATANASOV 2007, pl. LXIX/282.

[33] ATANASOV 2007, pl. LXX/307.

[34] ATANASOV 2007, pl. LXX/296, 298-299, 301.

[35] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 358, fig. 191/15 la p. 359.

[36] ATANASOV 2007, pl. LXX/300.

[37] DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 161, pl. XXIX/6.

[38] ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967, p. 358, fig. 191/16 la p. 359; DIACONU, VÎLCEANU 1972, p. 161, pl. XXVIII/5-6; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 a, p. 244, pl. III/29 la p. 636; BARNEA, BARNEA 1984, p. 104.

[39] DAMIAN 1992, p. 309-321.

[40] Conform descoperirilor numismatice şi sfragistice aşezarea de la Capu Dealului pare să fi funcţionat până la sfârşitul sec. XI: CUSTUREA 2000-2001, p. 583-594; CHIRIAC 2000-2001, p. 343-348; CUSTUREA 2006, p. 415-421; PARASCHIV-TALMAŢCHI, APARASCHIVEI 2008, p. 283-299; CUSTUREA 2009, în acest volum.

CHIRIAC *et alii* 2004 – C. Chiriac *et alii*, *Oltina, com. Oltina, jud. Constanţa*, în CCA, Cluj-Napoca, 2004, p. 222 – 224.

CUSTUREA 1999 – G. Custurea, *Câteva cruci relicvar descoperite în Dobrogea*, Pontica 32 (1999), p. 303 – 304.

CUSTUREA 2000-2001 – G. Custurea, *Descoperiri arheologice şi numismatice de pe raza localităţii Satu Nou (com. Oltina, jud. Constanţa)*, Pontica 33 – 34 (2000-2001), p. 583 – 594.

CUSTUREA 2006 – G. Custurea, *Noi descoperiri monetare bizantine din aşezarea de la Capu Dealului – Oltina*, Pontica 39 (2006), p. 415 – 421.

CUSTUREA 2009 – G. Custurea, *Monede bizantine descoperite în aşezarea de la Capu Dealului – Oltina*, Pontica 42 (2009), p. 611- 620.

CUSTUREA, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA 2009 – G. Custurea, C. Talmaţchi, A. Mototolea, *Oltina, com. Oltina, jud. Constanţa, Sector B*, Valachica 21 – 22 (2008-2009) – CCA, Campania 2008 – 2009, Târgovişte, p. 157-158.

CUSTUREA, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA, CHIRIAC 2007 – G. Custurea, C. Talmaţchi, A. Mototolea, C. Chiriac, *Oltina, com. Oltina, jud. Constanţa*, în CCA, Campania 2006, Tulcea, 2007, p. 250 – 251.

CUSTUREA, TALMAŢCHI, MOTOTOLEA, CHIRIAC 2008 – G. Custurea, C. Talmaţchi, A. Mototolea, C. Chiriac, *Oltina, com. Oltina, jud. Constanţa*, în CCA, Campania 2007, Iaşi, 2008, p. 211 – 212.

DAMIAN 1992 – O. Damian, *Despre un atelier pentru confecţionat piese din plumb de la Păcuiul lui Soare*, Pontica 25 (1992), p. 309 – 321.

DAMIAN, DAMIAN 1995-1996 – O. Damian, P. Damian, *Elements chrétiens de l'époque byzantine au Bas Danube*, Pontica 28 – 29 (1995-1996), p. 233 – 244.

DIACONU 1984 – P. Diaconu, *Documente vechi creştine în Dobrogea*, Pontica 17 (1984), p. 157 – 168.

DIACONU, VÎLCEANU 1972 – P. Diaconu, D. Vîlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, vol. I, Bucureşti.

MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ 1987 – G. Marjanović-Vujović, *Krctovi od VI do XII veka iz zbirke Narodnog muzeia*, Beograd.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 a – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Descoperiri mărunte de la Isaccea (sec. X – XIV)*, Peuce 9 (1984), p. 237 – 255.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 b – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Elemente de cultură bizantină la gurile Dunării*, Peuce 9 (1984), p. 375 – 388.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1992 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Cruci relicvar de tip bizantin descoperite în sudul Dobrogei*, Pontica 25 (1992), p. 349 – 354.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, STĂNICĂ, POLL 2008 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, A. Stănică, I. Poll, *Cruci relicvar descoperite la Ostrov – Beroe, judeţul Tulcea*, Peuce, S.N. 6 (2008), p. 305 – 323.

PAPASIMA 1999 – T. Papasima, *Cruciuliţe medievale inedite din Dobrogea*, Pontica 32 (1999), p. 297 – 302.

PARASCHIV-TALMAŢCHI, APARASCHIVEI 2008 – C. Paraschiv-Talmaţchi, D. Aparaschivei, *About the Early Medieval Ceramics from Oltina „Capu Dealului" (Constanţa county)*, CCDJ 24 (2008), 283 – 299.

ŞTEFAN, BARNEA, COMŞA, COMŞA 1967 – Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa, *Dinogetia*, vol. I, *Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti.

YOTOV, ATANASOV 1998 – V. Yotov, G. Atanasov, *Skala. Krepost ot X – XI vek do c. Kladenci, Tervelsko*, Sofia.

1a

1b

1c

2a

2b

4a

4b

Pl. I

3

5

6

7

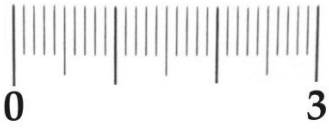

Pl. II

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE

RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES

THE GEOMORPHOLOGICAL EVOLUTION OF RAZIM - SINOIE LITTORAL BAR DURING THE HISTORICAL PERIODS

Gheorghe ROMANESCU,
Octavian BOUNEGRU

Keywords: *barrier spit, lagoon complex, Halmyris Gulf.*

Der Lagunenkomplex Razim-Sinoie ist der größte lakustrische Komplex auf dem Gebiet Rumäniens (96,950 Hektare). Die Nehrung, die das Schwarze Meer von der Lagune Razim-Sinoie abtrennt, ist von sandiger Herkunft und hat eine variable Breite: von etwa zig Meter neben den Seen Leahova und bis zu 5 Km in der Zone des hohen Ufergeländes Chituc. Das Alter dieser Nehrung wird auf etwa 2.000 Jahren eingeschätzt und derer Herkunft ergibt sich aus den von dem nördlichen Sektor des Delta transportierten Sedimenten. Der Aufbau der Nehrung begann als das dreieckige Delta von Sulina (Typus „Tibrus") enthauptet wurde. Nach der Konsolidierung der Nehrung verschwanden die Häfen der Festungen Histria und Enisala (Heraclea). Die Strände dieser Nehrung sind relativ schwach entwickelt, da auf seinem Alignament ein Abhobelungsphänomen vorhanden ist (60-70%), während die Progradation sich auf einer relativ eingeschränkten Länge (30-40%) abspielt und nur für das hohe Ufergelände Chituc typisch ist. In der Umgebung des Leuchtturms Portiţa verzeichnete die Breite der Nehrung eine Regression von 75 Metern in 20 Jahren, was eine einer Durchschnittsrate von 3,75 m/Jahr entspricht. Infolge der horizontalen und senkrechten Erosion ergibt sich eine Verminderung der sedimentären Ablagerung von etwa 70 m³/Laufmeter. Die bedeutendste Anhäufungsrate in der Nähe des hohen Ufergeländes Chituc erreichte in den letzten zwanzig Jahren einen Maximalwert von 23-24 m, mit einer sedimentären Ablagerung von etwa 25 m³/Laufmeter. Der Küste entlang entstanden die Vordünen, manchenorts mit psammophiler Vegetation bedeckt. Die natürlichen Öffnungen, die in der Nehrung vorhanden sind, heißen „periboine" (rum.) (Bruchstellen der Küste, wodurch Wasser ausgetauscht wird) oder „buhazuri" (rum.). Zurzeit gibt es nur zwei solche natürlichen Öffnungen, die zum großen Teil vom Menschen kontrolliert werden. Gura Portiţei wurde 1960 geschlossen und Gura Peribоinei wird mit Hilfe eines Stauwerks kontrolliert. Der Strand der Nehrung ist „pfeilförmig": lang, ununterbrochen und schmal. Sie umfasst zwei unterschiedliche Teile: den niedrigen Strand und den hohen Strand. Das Profil des Strandes verändert sich stetig infolge der hydrodynamischen

Bedingungen durch das Phänomen der Selbstadjustierung. Wenn es schönes Wetter gibt, findet der Prozess der Anhäufung statt und während des Gewitters, tritt die Erosion auf. Die Rate des terrigenen und organogenen (T/O) Materials vor der Nehrung hat einen Wert von 50/50. Diese Rate hat den Wert von 90/10 im Sektor Sulina-Sahalin, 60/40 in Sahalin-Zatoane, 80/20 in Perişor usw. Die Zonen, welche von einem relativen Gleichgewicht oder von einer Progradation gekennzeichnet sind, weisen zwei Bermen auf. Im Gegensatz dazu, gibt es keine solchen Formen in den Zonen wo das Phänomen der Abhobelung vorhanden ist. In den Zonen mit einem relativen Gleichgewicht sind die Vordünen bei einem 12-15 m Abstand von dem Strand weit entfernt, während diejenigen in den abgehobelten Zonen bei einem 8-10m Abstand von dem Strand entfernt sind. Ein besonderer Fall ist die Existenz einer muscheligen Düne mit einer Länge von 250 m und einer Breite von 20-25 m. Der Nehrung entlang ist eine Serie von Durchgängen (Korridoren) spürbar, die das Phänomen der Deflation gestatten (Delten infolge der Stürme). Die Seen, welche sich hinter der Nehrung befinden (kleine Seen und stark sedimentiert infolge der Windablagerung und der biologischen Anhäufung), haben der Grund viel höher als das Durchschnittsniveau des Schwarzen Meeres.

Introduction

The Razim-Sinoie lagoon complex is situated in the south-eastern sector of Romania, in the north-eastern part of Dobrudja (Fig. 1). Its western and northern limit is represented by the lands of Northern Dobrudja; the north eastern limit is represented by the Danube Delta, and the eastern limit, by the Black Sea. Its limits are: 44^{0}21'30'' N lat. (Midia Cape), 45^{0}02'30'' N lat. (Agighiol), 28^{0}32'40'' E long. (Tasaul), 29^{0}08'30'' E long. (Gura Dranov) (Fig. 2).

The area of the Razim-Sinoie lagoon complex (waters, swamps, levees) has progressively increased, from 76,949 hectares in 1835, to 93,156 hectares in 1883, 96,950 hectares in 2005 (including the swampy areas around it)[1].

The Razim-Sinoie lagoon complex is the largest lake complex in Romania, and it represents an association of three genetic types of cuvettes[2]:

- marine lagoons with one shore representing actually the old maritime cliff, fossilised at present (the four large lagoons: Razim, Goloviţa, Zmeica and Sinoie);
- marine limane coasts that occupy the river mouths in the former golf (Calica, Agighiol, Babadag etc);
- lakes between levees, belonging to the group of marine barrier spits situated between the Razim-Sinoie complex and the Black Sea (Cosna, Periteasca, Pahane Ranec, Leahova Mare, Leahova Mica, Edighiolurile etc).

The Razim-Sinoie lagoon complex is situated on an abrasion basement, with wavy appearance, over which the marine or lacustrine-swampy formations were deposited, following the sinking and the water raising period. The Dobrudjan abrasion basement can be found at depth of 14.5 m at Jurilovca, 40 m in the area of Portiţa-Periboina levee, and 52m next to the Dranov lake. Therefore, the abrasion basement is inclined from west to east and from south-west to north-east, towards the deltaic complex.

[1] ROMANESCU 1996a; ROMANESCU 2005; ROMANESCU 2006.
[2] GÂSTESCU 1971; BREIER 1976.

The origin of the Razim-Sinoie lagoon complex is somehow identical to that of the Danube Delta. The genesis of the lake is therefore a copy, on a smaller scale, of the genesis of the Danube Delta:

- the golf stage (Halmyris);
- the lagoon stage;
- the delta stage (or deltaic plain) – the next stage.

The depth of the lake is relatively reduced, around 1.5 – 2 m, sometimes even less; very seldom depths reach 3m (only in the southern part). An important characteristic is represented by the fact that inside the lake several remainders of the predeltaic land can be found, they are of inselberg type, with pediments, and they are extended much below the water level: Popina (49m), Grădiştea, Popinetu (Triassic) and Bisericuţa (9 m – Cretaceous)[3] (Fig. 3).

The sedimentary continental material that is brought in the lagoon complex comes from the Danube Della (through the above mentioned canals), or from the brooks tributary to the lakes. Another part comes from the surface erosion produced on the loess type friable material, specific to the Dobrudjan land.

The sediments are made up of calcareous mud, organic mud and calcareous sand with a thickness of 0.3-1.20 m. Usually, the sand is coarse and the clay can exceed the value of 15%. A larger proportion of the clay is found in the north-eastern sector of the Razim, due to the contribution of the Danube (through the canals linking the arms of the delta). The largest quantities of whole shells, or shells in different breaking stages, can be found next to the Dobrudjan shore[4]). The quantity and type of sediments depend on the agitation degree of water.

Methods, techniques, materials, study area

In this study we have tried to point out the types of the barrier spit, the classification of the dunes, of the beaches, of the linking passages between the lagoon and the Black Sea. In this respect, a series of information from the literature in the field has been used[5].

The detailed measurements (height, length) have been made in order to point out the differences existing between the shore dominated by progradation processes and the shore with abrasive processes. They showed the difference between the level of the lagoon water and the sea level.

The measurements have been taken during a longer period of time, and they were compared with several topographical maps printed by the Military Topographical Service[6].

For comparisons, sand samples have been taken both from the typical barrier spits of the Danube Delta, as well as from the barrier spits that close the Razim-Sinoie lagoon complex. Besides particle size analysis (that makes the subject of another study), the terrigene/organogene ratio has been analysed in order to point out its provenience.

---

[3] ROMANESCU 2006.

[4] ROMANESCU1997, p. 1-13; ROMANESCU 2000, p. 169-176; ROMANESCU 2001, p. 115-123; ROMANESCU 2006.

[5] BIRD 1969; BIRD 1985; PASKOFF 1998; PIRAZZOLI 1993.

[6] *Military topographical service* 1952; *Military topographical service* 1971-1972.

For the morphology, modern digital accurate theodolite have been used, in order to point out any details. The measurements have been reported to the local average see level. As accessories, tape measures and rulers have been used.

In order to recognise the plants growing on the barrier spit the Romania's flora determination has been used.

The first problem risen during the sand collecting was the identification and the establishing of the characteristic points of the samples that were to be taken out from. The samples were taken out from four littoral segments considered as characteristic for the progradation and abrasion models. For each segment several sand samples were taken out and an average was made.

The sand samples have been taken out from the line of wave breaking (0 m).

Besides the particle size analysis, from each sample, the proportion between the terrigen and the organic material has been established.

The intensity of the morphological processes was estimated through measurements between fixed landmarks and the water line. All the elements of the landmark base are used to obtine a data set relative to the shore and beach dimensions in cross placed at a 1km distance from one another. The precise location is ensured by the identification of the coordinates x and y within STEREO/70 system as well as of the z.m. marks within the Black Sea Constanta system.

The genesis of the lagoon complex and of the Razim-Sinoie barrier spit

From a genetically and an altitudinal point of view, the Romanian littoral is divided into two distinct sectors:

- an accumulation northern sector, deltaic, situated between the Musura arm mouth (N) and the Midia Cape (S);
- a high, abrasion sector, between the Midia Cape (N) and Vama Veche (or the state boundary with Bulgaria, in the south).

The deltaic (accumulation) sector is 166 km long and represents 68% of the total length of the Romanian littoral[7].

The formation of the lagoon complex is directly related to the genesis of the Danube Delta. The two morpho-hydrographical units have had a relatively independent evolution, but the factors that have contributed to their appearance have been the same.

The genesis of the barrier spit, and implicitly of the lagoon, has to be associated with the formation and evolution of the Danube Delta. The data obtained so far reveal a Holocene age for the Danube Delta[8]. The problem of sequence in time is hard to establish.

With all the hypotheses issued so far, it seems that in the Altantic period (the climatic optimum, 5,000-6,000 years ago) the level of the Planetary Ocean raised to a certain level that favoured an intense accumulation of sand on the slope of certain shores. During that period (Fanagorian Transgression?) the level of the

[7] ROMANESCU 1999; ROMANESCU 2004; ROMANESCU 2005.

[8] LITEANU, PRICAJAN 1961, p. 103-125; LITEANU, PRICAJAN 1963; MIHĂILESCU 1989, p. 45-80; PANIN 1972; PANIN 1983, p. 25-43; PANIN 1989, p. 25-36; ROMANESCU 1995; ROMANESCU 1996a; ROMANESCU 1996b, p. 267-295; ROMANESCU 2006.

Black Sea raise with 3-5 m and the first barrier spit, separating the present golf occupied by the Danube Delta, was formed (the Jibrieni, Letea, Caraorman alignment). The deltas studied by Panin indicate an age of 11,000 BC. After that, secondary delta appeared: Sf.Gheorghe I, Sulina, Sf.Gheorghe II and Chilia, Cosna and Sinoie (next to the lagoon complex Razim-Sinoie).

The Razim-Sinoie barrier spit (Cosna and Sinoie deltas) appeared as a result of the decapitation of the triangular delta of Sulina (of „tibru" type). The sediments that the Sf.Gheorghe II delta and the Razim-Sinoie barrier spit are made up of, come from the erosion of the Sulina Delta in the „scissors" system.

The littoral deposits in front of the Razim-Sinoie lagoon complex are not older than 2000 years. After this complex appeared, the ports-fortresses of Histria and Enisala practically disappeared (Fig. 4).

The geomorphology of the barrier spit

From a morphologic and hydrologic point of view, the lagoons can be classified in several types. One of the simplest classifications considers the opposite processes occurring here, which have, as a result, either the closing up of the lagoons, or the maintenance of a communication with the sea (one or several breaks)[9]. In this case the factors involved include a sedimentary littoral transfer, the existent marine currents and the river water discharge. As a result the these factors four large categories of lagoons can be differentiated: estuarian; open; semi-closed; closed. According to this classification, the Razim-Sinoie lagoon is a semi-closed lagoon, communicating to the sea only through two inlets: Periboina (active) (Fig. 5) and Portita (anthropically closed).

The Razim-Sinoie barrier spit cannot be older than 2,000 years. In the beginning it had the character of an arrow with the end sticked to the southern sector of the Danube. It is older in the northern sector and younger in the southern sector. Its width varies from one place to another, according to the conditions existing in that perimeter. In those sectors affected by progradation (Perisor, Chituc) they are more developed, while in those sectors affected by abrasion (Portita) they are less developed.

In a cross section, the barrier spit is relatively symmetrical from one side to the other. On that part exposed to the sea, the slope is higher as compared to that part exposed to the lagoon, where the slope is smoother.

The sediments that make up the barrier spit are of Danubian origin (most of them) and marine origin (of bioconstructional nature, coming from the breaking of the shells). The materials are transported by means of the shore drift and the waves and wind deposit them.

The sedimentary accumulation is caused by the waves and currents as well as by the human activities, which are still very reduced in this case. This sedimentary accumulation is realised by the longitudinal littoral transfer (drift, shore drift, littoral transfer), by the reconstruction of the summer equilibrium profile (of calm weather) and by coastal hydrothechnical constructions.

The sedimentary loses are caused by the same factors (waves, currents and human activities) and they are realised by means of the shore drift, by the

[9] NICHOLS, ALLEN 1981.

transport offshore of the material, during storms, and as a result of the coastal constructions that cause the abrasion phenomenon[10]. The industrial exploitation and even the handiwork exploitation of sand in this sector is absent.

The Razim-Sinoie barrier spit has known several evolution stages in the last 2,000 years, as a result of the changeable local conditions that existed next to the deltaic shore. Besides the present transgression that is present on a general level, with values of 1-2 mm/year next to the Romanian shore, other forces that have to be considered are: sedimentary accumulation processes, the slope of the avant-shore, the factors that contribute either to the abrasion or to the progradation etc. Although the transgressive phenomenon is present on the whole area of the barrier spit, some sectors are slightly eroded (Portiţa), others are slightly progradated (Chituc-Midia Cape) and in the rest of the sectors a precarious relative equilibrium occurs (Periboina, Periteasca) (Fig. 6). The two opposite phenomena appear as a result of a shortage of sedimentary material that occurs in the Portita sector (as a result of the closing of the Portita Inlet, the accumulation of sedimentary materials coming from the lagoon ceased and the high intensity wind have a north to south and a north-east to south-west direction).

In our case, the terrigen material/organogene material ratio (T/O) is 50/50 on all the barrier spit, in comparison with 90/10 for the Sulina-Sahalin sector, 60/40 for Sahalin-Zatoane, 80/20 for Perişor (Fig. 7). The reduced turbidity of the water in the sector of the Razim-Sinoie barrier spit causes a rich development of the shell fauna that represents the raw material of beach sediments. The organogene material represents the $CaCO_3$ accumulation. The aeolian activity, by means waves and wind, causes the breaking up of the shells and their transformation in sandy particles. The gradual decrease of the terrigene accumulation is caused by the distance between this sector and the Danube river mouths. Only the very fine particles are transported, in a reduced a quantity.

The accumulation shore (of deltaic type) has been divided into several sectors, according to the morphological characteristics. The Razim-Sinoie barrier spit includes three morphological sectors:

- Perişor – Portiţa (Periteasca – in the north);
- Portiţa – Chituc (Portiţa – in the centre);
- Chituc – Midia Cape (Chituc – in the south).

The Perişor – Portiţa sector includes a dune bar behind which small size lakes are found, greatly fragmented and in an advance clogging process.

The Portiţa – Chituc sector is the most interesting and it's the most specific example of a barrier spit partially closing a lagoon. It had two natural inlets, popularly known as „portite", „periboine" or „buhazuri" („buazuri", „bugazuri" – in Turkish, means a channel); in reality they represent openings (*grau* or *passe* in French, *inlet* in English) through which the communication between the lagoon and the sea is ensured. Their genesis can be different (in the case of the Black Sea where tides are not significant):

- they can be created by the passage of the marine currents over the barrier spit, during strong storms, when the waves can exceed 6-10 m:
- they can be generated by the water surplus in the lagoon;

[10] ROMANESCU 1999; ROMANESCU 2005.

- a previous interruption in the sedimentation in the barrier spit can also be the cause.

Unfortunately, both passages have undertaken modifications:

- in 1960-1974 Portiţa Inlet was completely closed, and now its evolution is controlled[11];

- Periboina Inlet has a lock that controls the water flow through the canal.

The features of these inlets are still typical for such a form, its orientation is slightly deviated to the south as a result of the north-south direction of the shore drift. The shape of the inlet is a result of the fact that the shore drift is predominating on a certain direction.

It is possible that the groins (shelter dams) built next to the Portiţa tourist complex caused the stagnation of important quantities of sediments that were supposed to be deposited in southern sectors. The most obvious withdrawal is manifested in the sector of the Portiţa Inlet (southern sector – Portiţa Lighthouse), because an accumulation with sediments from Razim is absent, but also from the north (Periteasca, Perişor) where there is not any Danube tributary to feed the barrier spit.

In the sector of Portiţa Lighthouse, the barrier spit has reduced with 75 m in 20 years, with an average of 3.75 to 4 m per year, respectively. The erosion occurred horizontally as well as vertically, the latter one had as a result the diminishing of the sedimentary storage with 70m^3/ml (linear meter).

On the barrier spit, in the period 1982-2004 we have 6 measurement:

-the accumulation shore in Perişor sector, at an average rate of +3 - +11 m/year;

-shore of moderate erosion between Perişor and Portiţa sectors, at an average rate of -1 - -6 m/year;

-lagoon barrier in parallel retreat in Portiţa sector, at an average rate of -5 - -10 m/year;

-barrier in translation in Periboina sector, at an average rate of -5 - -10 m/year;

-erosion shore between Periboina and Chituc sectors, at an average rate of -5 – 8 m/year;

-accumulation shore in Chituc sector, at an average rate of +5 - +7 m/year (Fig. 8).

The volume of solid material transported to the south of the Periboina Inlet is higher than that transported to the north, as, besides the proper quantity, the solid materials transported by the lagoon current inside the lacustrine complex are added. As a result of the closing of the Portiţa Inlet, the solid discharge through the Periboina Inlet increased. This material has been used to build up the Chituc barrier spit.

The Chituc – Midia Cape sector is much better represented, and it is the only that clearly reveals the progradation phenomena. It is made up of two sub-sectors:

- a northern one, with lakes (of „edighiol" type) situated between the secondary barrier spits, with prolonged shape, with north east to south west

[11] I.R.C.M. 1999.

direction;

- a southern one, with a well developed typical accumulation barrier spit, where the width can exceed 5km.

In this sector the highest accumulation rate is recorded, that reaches, in certain places, a maximum value of 23.2 m in the last 15 years, that is a sedimentation storage of 25.3 m^3/ml.

Abrasion is predominant on the Razim-Sinoie barrier spit (on more than 60-70% of the area), while accumulation represents only 30-40%. The hydro-dynamic factors, in natural regime, have a large contribution to the modification of this barrier spit. The anthropic constructions are very rare (shelter dams at Portiţa, - groings and the lock of Periboina) and they do not influence too much the activity of the natural factors on the shore line.

The *beach* represents the most important element of the barrier spit. The beach accompanies all the shore line of the barrier spit and it has distinct characteristics depending on the natural conditions characterising those sectors. The beaches are formed when the quantity of available materials exceeds the volume of the sediments that the waves and shore drift are capable of transporting. The beaches are dynamic, as they are made up of mobile material. The beaches correspond to the shores where the deposited sediments have higher size than the muds (fine to coarse sands). Those materials are not cementated.

The beach of the Razim-Sinoie lagoon complex is of „arrow" type („arrow" type barrier spit). The arrows are only particular beaches, as they are not superposed, on all the length of the barrier spit, with rocky outcrops. Their existence is caused by the shore drift, well fed with materials (in the present case we refer to a very recent past). The above mentioned beach is long, continuous and straight. The orientation of the shore line tends to be perpendicular to the predominant swell.

The width and slope of the beach depend on the quantity of available materials and by the energy of the waves and of the currents that are capable of to transport them[12]. The beach on the Razim-Sinoie barrier spit is poorly developed, and it contains only one single row of prolonged dunes. When the shore is well fed with sedimentary materials and its evolution is long, coastal dune field or prolonged successions of dunes can appear. The interior dunes are older than those closer to the shore.

The low beach of the Razim-Sinoie barrier spit is very extended because it is part of a typical accumulation sector. Subaqueous bars and troughs appear on her surface. The high beach includes one or two berms and a row of prolonged dunes known as avant-dunes. Sometimes, small waves of shells appear (under different degrees of destruction). Due to the present transgression of the Black Sea, the present shore is continuously withdrawing on almost its entire length (except the northern and southern sector). Erosion and accumulation take place in accordance with Bruun's law.

The accumulation or erosion of the beaches is caused by the action of the wind, waves and shore drift. Depending on the incidence angle with which the waves hit the shore, the sedimentary materials are transported either on back and

[12] PIRAZZOLI 1993.

forth direction, as a result of the rip-currents, or longitudinally, along the shore, as a result of the shore drift. The back and forth movement of the waves select the material of the beaches and give a characteristic aspect to them. The sand particles are blunted, glossy, with lots of traces of the shock (visible on microscope). The sand and the finer materials (clay) are transported towards the sea by means of retour currents (rip type currents). Therefore, the general movement direction of the materials on the beach, by means of the shore drift, depends on the type of beach and on the predominant winds.

The profile of the beach is continuously changing as it has to adjust itself to the hydro-dynamical conditions that are continuously changing too. The beach lowers down, when the sedimentary storage diminishes, as a result of erosion caused by the storm winds, and it raises up, as a result of the accumulation produced in the periods of relatively calm weather with wind. The beach undertakes an annual cycle of accumulation and erosion. An objective tendency of the beach (stability, progradation, abrasion) can be predicted only when long term observations are made.

During stormy weather, the waves also surf on the beach, and coarse materials are thrown on the high beach. The finer sediments are recarried and transported to the low beach, and they are accumulated under the form of submerse bars. The bars themselves force the waves to break next to the shore, to a certain distance from the separation line between water and land; in this way, their force is lower and erosion is lower too (as a self defence reaction of the beach).

During the warm period of the year (May-September) the wind are weaker and the less cabrated waves are constructive. They surf next to the shore and the beach jet has a higher power than the withdrawal water. Therefore the material migrates from the avant-beach to the beach; the submerse bars tend to uniformise themselves, and the profile get back to normal in such a way that the action of the withdrawal water compensates the beach jet: a new temporary equilibrium is created. The repeated erosion and accumulation alternances generate oblique stratification on the beach deposits, creating multiple crossings.

Unfortunately, the general rule of the Razim-Sinoie beach is represented by the withdrawal. In reality, this beach is included in the average statistics in the world (70% abrasion, 20% relative equilibrium, 10% progradation[13]). The diminution of the total quantity of sediments transported by the Danube (81 mil.t/year in 1894[14]; 58.7 mil.t/year[15]; 22 mil.t/year[16]) the raising of the general level of the Black Sea with 1-2 mm/year, the intensification of the destructive power of winds etc. are the causes that generate a precarious state of the Razim-Sinoie beach.

In order to preserve the beach that is continuously withdrawing, certain hydrotechnical works can be done. In order to complete the existent alluvionary

[13] BIRD 1985.

[14] Commission Européenne du Danube, 1932.

[15] GÂSTESCU, DRIGA 1982, p. 77-91; BONDAR 1983, p. 23-28.

[16] DUMA 1988, p. 3342; ROMANESCU 1996a; ROMANESCU 1999; ROMANESCU 2005; ROMANESCU 2006.

shortage in the sector of the Razim-Sinoie barrier spit, the waters of the Sf. Gheorghe arm could be deviated to the south of the Sahalin island complex through the Buhaz-Zaton, Crasnicol and Dranov Canals, or through the Turkish Brook, in order to feed the beach of the Zatoane, Melelei Sahalin complexes, and of the Razim-Sinoie complex, implicitly.

The beach can be fed also artificially, but this procedure is very expensive and laborious. The material used in such a case should have closer size and nature as the material existent on the beach. If the material is too fine, there is the risk of being dispersed very easily by the waves. The material can be taken out from the dunes or from the avant-coast, by dredging; in this latter case the sand is to be taken from depths of 20 m, so that the beach should not be disturbed. The extracted material can be diffused at a lower depth, upstream the chosen place, in order to be transported by the shore drift; in this case, the accumulation on the beach is realised naturally. The dredged material can be brought to the shore also by means of reffulation pipes (floating or submerse).

The genesis of the *littoral dunes* depends on the abundance of the sand on the low beach, on the existence of strong winds with sea to land direction and on the installation of psamophyle vegetation. The incipient mounds that appear on the beach join together until they build up a bordier dune, parallel to the shore, with variable dimensions. The aeolian accumulation implies the existence, nearby, of a shore where sand can be taken of from. For the particles of quarts, 0.2-0.3 mm in diameter, to be transported, the wind velocity should reach at least the values of 5-6 m/s). A coast dune is not fixed. If the beach withdraws, the dune replies. The coastal dune represents a useful sand reserve for the dynamic equilibrium of the beaches[17].

The sedimentological features of the littoral dunes emphasise the selective characteristics of the wind action. The pioneer vegetation installed on the sandy surfaces diminishes the wind velocity and increases the rugosity of the dune surfaces. They are psamophyle plants that need a sandy support in order to develop and they are adapted to the dune substratum: some of them have rhizomes, others have roots. Sometimes, the roots are vertical and deeply thrust in the sand in order to reach the phreatic water; others are superficial and they are developed on large area in order to collect as much water as possible from the surface. They contribute to the edification of the alignments, known under the name of avant-dunes.

The dunes in the first line corresponds to the bordier dunes. The small sand accumulations are born during the warm season, on the high beach, where the remainders of different annual halonitrophic plants represent obstacles for the wind. Their existence is often ephemeral, as they can be swept by the waves of the first storm. The only plants that last, are those that are formed above the highest sea waters, behind the perennial psamophyle plants. They get the appearance of low mounds, several decimetres in height, known under the name of *nebkas*. These have the tendency to dispose themselves in a more or less continuous alignment (Fig. 9).

[17] PIRAZZOLI 1993; PASKOFF 1998.

By the uplifting and reunion of several nebkas an avant-dune is created, which has the appearance of a levee parallel to the shore. The altitude varies depending on the general state of the sea. When winds and seiches occur, the sea level can vary with over 1 m (more or less). This dune has an almost symmetrical profile, and presents heights of several meters (2-3 m). It is present along the whole lagoon barrier spit (Periteasca – Midia Cape). From place to place this dune is fragmented by deflation corridors (storm corridors) prolonged in the dominant direction of wind. The aspect of these dunes depend a lot on the degree of vegetation coverage. In the sectors where the storm waves reach the basis of the avant-dune the beach terassettes are created („scarps" or improperly called „cliffs").

The avant dunes on the Razim-Sinoie barrier spit are clearly represented and they have special characteristics in accordance with their position in the barrier spit and against the factors that contribute to their evolution. The campaign of measurement of these dunes was held in the period July 2000 and July 2004. Complex observations have been made on the form, altitude, vegetation cover degree, level of the phreatic water, existence or inexistence of berms, of the shell waves, of the abrasion sectors, of the progradation sectors, of the anthropization degree (hydrotechnical works) etc.

One can notice that the dunes in the sectors with a relative equilibrium, or with a certain tendency of accumulation, are situated at a longer distance from the shore (8-10 m – Portiţa). The slope of the avant-dunes in the abrasion sector is higher and often the dunes present terassettes on the beach, with altitudes frequently reaching 1m.

The avant-dunes with relative equilibrium present one or two berms while in the abrasion sectors, these are absent. The psamophyle vegetation installed on these avant-dunes is a pioneer vegetation and it is absent in the areas where shells are predominant (Fig. 10).

It is to be mentioned the existence of a dune made up exclusively of shells in different destruction stages. It has a length of 250m and an average width of 20-25m. It is situated 9km north of Portita Inlet and it is limited from the southern and northern alignment (with dominant shells) by deflation corridors (storm corridors). The dune was recently formed, as inside it, around 20-30 cm deep, still green plants were formed. Such a shell dune is very seldom noticed and that is why it represents a unique phenomenon on the Romania accumulation shore.

For the three sectors (Periteasca, Portiţa, Periboina) ideal profiles of the Razim-Sinoie barrier spit have been created (Fig. 11). The back of the dune, in the Portiţa sector, is short, as small size and low depth lakes are found nearby, and they are covered with vegetation (Fig. 12). Their clogging is advanced and their bottom is situated at an altitude superior to the general level of the Black Sea. In the Periteasca sector the back of the dune is very extended, and it turns practically into a sandy area, covered with psamophyle vegetation, and with *Euphorbia helioscopia.* The summits of the avant-dunes contain a large quantity of shells. The barrier spit has a single berm. The Periboina sector, with two berms, extends a lot behind the avant-dune and its end is situated in lacustrine depressions, strongly clogging (they are usually swamps).

The clogging phenomenon behind the avant-dunes is accelerated also by the fact that a protection dam has been built, separating the beach sector and the lagoon complex (Fig. 13). On this dam the high road linking Constanţa and Sulina should have passed. The sand swept away by the wind is carried to the lacustrine depressions situated between avant-dune and the dam, and due to this phenomenon the lakes are strongly clogging. The process is speeded up also by the fact that the reef vegetation and the rush vegetation is well developed. On the edge of the lakes, as a result of the saraturation phenomenon, halophyle vegetation is frequently developed (*Salicornia herbaceea* and *Sueda maritima*).

The western sector of the barrier spit knows an accelerated evolution of progradation towards the lagoon complex, as the vegetation develops very well and facilitates the clogging. The clogging is faster due to the fact that the sand swept away by the wind is kept by the reed vegetation and by the fact that this vegetation contributes, with a large quantity of organic matter to the agraddation of the lagoon bottom. After the closing of the Portiţa Inlet (1960-1974) the chemical concentration of water has changed, from a value of 6-10 g/l before the closing, to less than 2 g/l today. As a result of the sweetening of the water in the lagoon, the areas covered with reed vegetation extended a lot. If the previous situation occurred, these areas would diminish (Fig. 14).

After digging up the canals (Dunavăţ, Dranov, Lipovenilor and Mustaca) that link the Sf. Gheorghe arm with the Razim-Sinoie lagoon complex, the water level raised with more than 30cm. The highest level is met in the Razim lagoon. The water level in the Sinoie lake was modified too, but only after the cutting of the V Canal, that allowed the transfer of the drinking water from Goloviţa to the south. As a result of the fact that the drinking water has a lower density than the salt water from the Black Sea, but also of the fact that the water level in the lagoon complex is higher, a water transfer by means of the phreatic water takes place, from the lagoon to the sea (Fig. 15). Theoretically, a slow transfer of sandy and clay sediments that make up the barrier spit could also take place.

The avant-dunes play the role of barrier against the strong waves. They protect the lagoon sectors against the floggings produced by the marine waters. As a result, the avant-dune is considered to be a natural protection wall that should be very carefully protected.

In the case when an avant-dune is destroyed, it is advisable that it should be recreated in the same place where it was degraded, to rebuild it in the place where it was affected and to protect it where it is still intact.

In order to re-establish an avant-dune several psamophyle species can be planted, especially *Ammophila arenaria*, which is a very good sandy fixator. This procedure is very cheap and efficient and it is very adequate to the Romanian littoral. The bushes are arranged perpendicular to the predominant wind, and their density should be higher on the maritime side in order to contribute to a better spreading of the sand on the whole dune area. For these bushes to grow faster, fodders can be administrated.

If an avant-dune is restaurated it is very important that it regained the previous natural morphology that represents the result of an equilibrium with the associated beach. It is essential that the avant-dune to preserve the same mobility,

as its location changes in time, as a result of the changing of the meteo-marine conditions. The anthropic interventions on the avant-dunes should be led carefully in order to preserve the fragility of the natural equilibrium.

Discussions

Among the lagoons of the Romanian littoral, the Razim-Sinoie lagoon occupies the depresionary zones of the land and it is caused by the negative epirogenetic movements and by the positive eustatic movements.

In the genetical history of the lake three main stages are present: the golf stage, the lagoon stage and the clogging stage (or disappearance stage). The present evolution stage of the Razim-Sinoie lagoon complex is the second one, but, as a result of digging up several canals that link the Sf. Gheorghe arm from the Danube Delta to the lagoon, the latter one has known an intense clogging process.

The alluvionary material existing in the barrier spit come from the north, and they are brought by the shore drift. It is practically similar to the one in the Danube Delta, but the proportion of terrigene material is lower as a result of the distance from the Danube arms.

From a typological point of view, under the present conditions, the Razim-Sinoie lagoon is a semi-closed lagoon. Nevertheless, as a result of the anthropic interventions (the Portiţa Inlet is anthropically closed since 1960; Periboina Inlet is controlled by a water lock), this lagoon could be included in the category of the closed ones.

The hydro-dynamic factors that contribute to the modelling of this barrier spit are diverse and they generate different geomorphologic processes on the entire littoral segment: progradation in the south; abrasion in the centre, relative equilibrium with a progradation tendency, in the north. There are sectors where the abrasive processes reach the value of 4 m/year; similar phenomena occur on the littoral of the Danube Delta.

As compared to the Danube Delta where two or three dune alignments are found, the dunes in the Razim-Sinoie barrier spit are arranged under the form of a single alignment (avant-dune) generated as a result of the joining of several nebkas.

The dunes have maximum heights between 2 and 3 m and they are farther or closer to the shore depending on the hydro-dynamic conditions that have generated and modelled them.

Conclusions

As a result of the fact that the Razim-Sinoie lagoon copies, on a smaller scale, the genesis and other features of the Danube Delta, it should be included in this morpho-hydrographic unit. Actually, it is included in the Danube Delta Biosphere Reserve.

The Razim-Sinoie lagoon complex occupies the old territory of the Halmyris Golf. This golf was blocked 2,000 years ago by a barrier spit of „arrow" type. The materials that make up the barrier spit were transported by the shore drift with north to south direction. They are of Danubian origin. The genesis of the barrier

spit was also facilitated by the decapitation of the Sulina delta (of „tibru" type).

The sediments of the lagoon complex are made up of calcareous mud, organic mud and calcareous sand, in layers 0.3 to 1.2 m thick, and even thicker.

The barrier spit is penetrated only by two openings called „portiţe", „periboine" or „buhazuri" („bugazuri", „buazuri" – in Turkish, means a canal): Portiţa Inlet (artificially closed in 1960-1974) and Periboina Inlet (controlled by means of a water lock).

The terrigene material/organic material ratio (T/O) next to the barrier spit is of 50/50.

The Razim-Sinoie barrier spit includes three sub-sectors: Perişor-Portiţa (Periteasca), in a state of relative equilibrium: Perişor-Portiţa (Portiţa), with significant abrasive phenomena; Portiţa-Chituc (Chituc), in a state of relative equilibrium with clear progradation sectors. The maximum abrasion is recorded in the point of Portiţa Lighthouse and it has the value of 4.5 m/year.

Along all the barrier spit, the abrasion is predominant (60-70%), while the accumulation sector represents only 30-40%.

The beach of the barrier spit is of „arrow" type, it is long, continuous, straight. It has two distinct parts: the low beach and the high beach. The profile of the beach is continuously changing as it has to adjust to the hydrodynamic conditions that are continuously changing. On good weather accumulation takes place: during storms erosion occurs.

The incipient dunes, formed behind the pioneer psamophyle vegetation, are of nebkas type. Through their coalescence the avant-dunes are formed. The littoral dunes in the Razim-Sinoie barrier spit are of avant-dune type and they get the appearance of a levee parallel to the shore. The avant-dunes have an almost symmetrical profile, and they have heights of 2-3 m. They are sporadically fragmented by deflation corridors (storm corridors). The avant-dunes in the sector with relative equilibrium are situated at a longer distance from the shore (12-15 m) as compared to those situated in the abrasive sector (8-10 m), The shore of the sector with a relative equilibrium has one or two berms, while the abrasive shore does not have such forms, and it is limited by beach terassettes (scarps) with heights up to 1m. They are covered with pioneer psamophyle vegetation. The coastal dune (avant-dune) represents a useful sand reserve for the dynamic equilibrium of the beaches.

Towards the lagoon complex, the lacustrine depressions are intensely clogging with deflation materials and with organic remainders deposited by the hygrophile vegetation developed abundantly as a result of the sweetening of waters*.

* Special thanks to the students of the second year, at the Faculty of History and Geography of Suceava and the Faculty of Geography and Geology of Iasi, for their help in taking out and processing the samples from the Razim-Sinoie barrier spit. A part of these students also took part in taking the measurements.

The samples have been analysed at the Faculty of Geography of Iasi, within the pedology laboratory, led by professor dr. Gheorghe Lupaşcu, whom I thank deeply .

REFERENCES

BIRD 1969 – E.C.F. Bird, *Coastas*, The M.I.T. Press, Cambridge.

BIRD 1985 - E.C.F. Bird, *Coastal changes, a global review*, Wiley, Chichester.

BONDAR 1983 - C. Bondar, *Date noi cu privire la scurgerea de aluviuni grosiere pe braţul Sulina*, Studii Hidrologice, I.N.M.H. 37 (1983), Bucureşti, p. 23-28.

BREIER 1976 – A. Breier, *Lacurile de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Studiu hidrogeografic, Bucureşti.

Commission Européenne du Danube 1932 - *Commission Européenne du Danube, Son oeuvre de 1856 à 1931*, Paris.

DUMA 1988 – D. Duma, *Influenţe antropice asupra transportului de aluviuni şi dinamicii albiilor de râuri*, Simpozionul P.E.A., 2, p. 33-42.

GÂSTESCU 1971 – P. Gâstescu, *Lacurile din România*, Bucureşti.

GÂSTESCU, DRIGA 1982 - P. Gâstescu, B. Driga, *Évolution du débit liquide à l'embouchure du Danube dans la mer Noire pendant la période 1850-1980*, RevRoumGéolo, GéophysGéogr, Serie Géographie, t.23 (1982), Bucureşti, p. 77-91.

Harta topografica în proiecţie Gauss 1952, 1971-1972 - Harta topografică în proiecţie Gauss, Direcţia Topografică Militară, Bucureşti.

I.R.C.M. 1999 – Institutul Român de Cercetări Marine, *Date inedite*, Constanţa.

LITEANU, PRICAJAN 1961 - E. Liteanu, A. Pricajan, *Lithologie et type génetique des depôts du delta du Danube*, INQUA, I, Lodz, p. 103-125.

LITEANU, PRICAJAN 1963 - E. Liteanu, A. Pricajan, *Alcătuirea geologică a Deltei Dunării*, Hidrobiologia, vol.IV, Bucureşti.

MIHĂILESCU 1989 - N. Mihăilescu, *The evolution of the fluviatile network of the Danube delta in the Pleistocene and Holocene*, Travaux du Museum d'Histoire Naturale Gr. Antipa, 30 (1989), Bucureşti, p. 45-80.

NICHOLS, ALLEN 1981 - M. Nichols, G. Allen, *Sedimantary processes in coastal lagoons*, Coastal lagoon research, present and future, UNESCO Techn. Papers Marine Sciences, nr. 33.

PANIN 1972 - N. Panin, *Histoire quaternare du delta du Danube*, CercetMarine, I.R.C.M., 4, Constanţa.

PANIN 1983 - N. Panin, *Black Sea coast line changes in the last 10000 years a new attempt at identifyng the Danube nouths as described ancients*, Dacia, N.S., 27 (1983), 1-2, p. 25-43.

PANIN 1989 - N. Panin, *Danube Delta. Genesis, evolution and sedimentology*, RevRoumGeolGephysGeolGéographie, 33 (1989), p. 25-36.

PASKOFF 1998 - R. Paskoff, *Les Littoraux. Impact des aménagements sur leur évolution*, Armand Colin, Paris.

PIRAZZOLI 1993 - P.A. Pirazzoli, *Les littoraux*, Éditions Nathan, Paris.

ROMANESCU 1995 - Gh. Romanescu, *Delta Dunării. Privire geografică*, Iaşi.

ROMANESCU 1996a - Gh. Romanescu, *Delta Dunării. Studiu morfohidrografic*, Iaşi.

ROMANESCU 1996b - Gh. Romanescu, *L'évolution hydrogéomorphologique du delta du Danube. Etape Pleistocène – Holocène inférieur*, Z.Geomorph.N.F., Suppl.-Bd.106, Berlin-Stuttgart, p. 267-295.

ROMANESCU 1997 - Gh. Romanescu, *Lacul Razim – caracterizare sedimentologică*, Mediul şi Cooperarea transfrontieră, TRANSECO '97, Suceava, p. 1-13.

ROMANESCU 1999 - Gh. Romanescu, *The Danube Delta – Some Hydromorphodynamic Aspects. Deltaic changes during the modern and contemporary historical stages*, Suceava.

ROMANESCU 2000 - Gh. Romanescu, *Complexul lagunar Razim-Sinoie. Caracterizare sedimentologică*, Comunicări de Geografie, Volum dedicat Centenarului Învăţământului Geografic Universitar, vol. IV, Bucureşti, p.169-176.

ROMANESCU 2001 - Gh. Romanescu, *Geomorfologia cordonului litoral Razim-Sinoie*,

Comunicări de Geografie, vol. V, Bucureşti, p.115-123.

ROMANESCU 2004 - Gh. Romanescu, *Morpho-Hydrographical evolution of the Danube Delta*, Vol. I, Iaşi.

ROMANESCU 2005 - Gh. Romanescu, *Morpho-Hydrographical evolution of the Danube Delta*, Vol. II, Iaşi.

ROMANESCU 2006 - Gh. Romanescu, *Complexul lagunar Razim-Sinoie. Studiu morfohidrografic*, Iaşi.

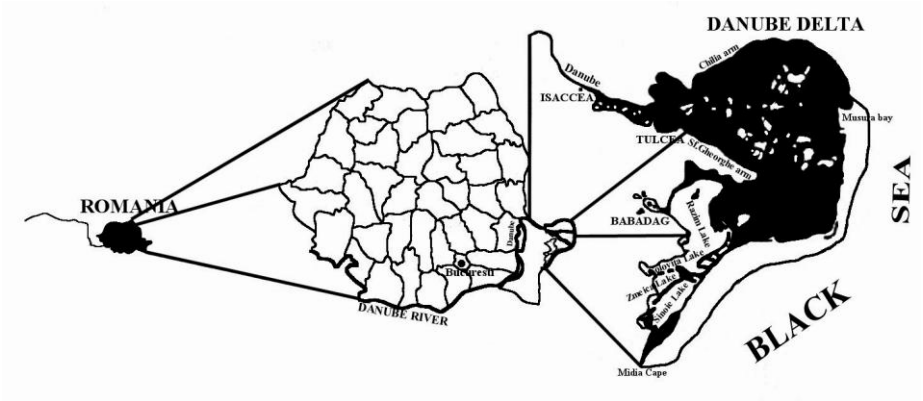

Fig. 1 - The geographical location of the Razim - Sinoie lagoon complex and Danube Delta in Romania.

Fig. 2 - The geographical location of the Razim - Sinoie lagoon complex.

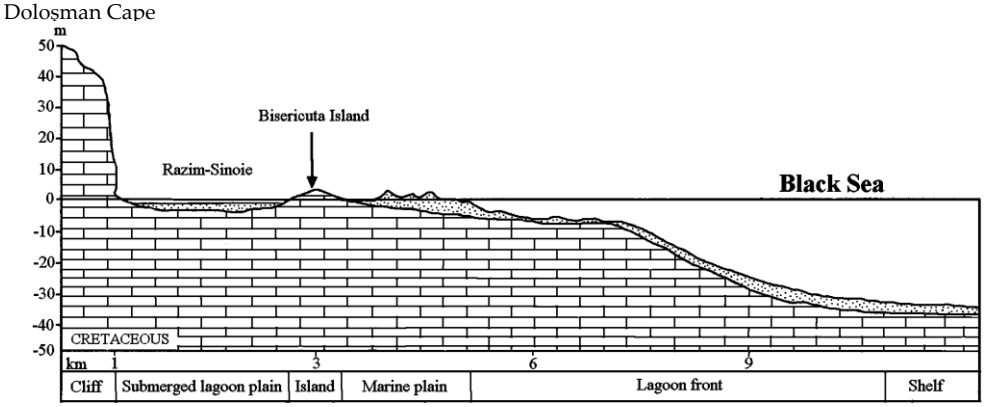

Fig. 3 - Cross section profile between Doloşman Cape and Black Sea.

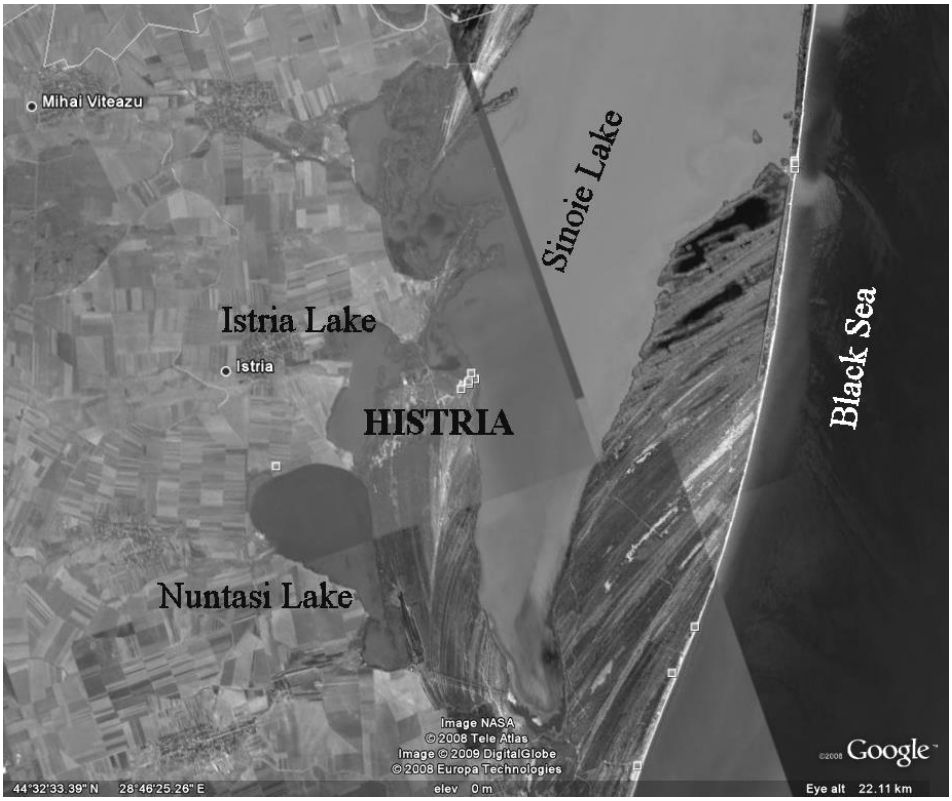

Fig. 4 - The geographical location of the port-fortresse Histria.

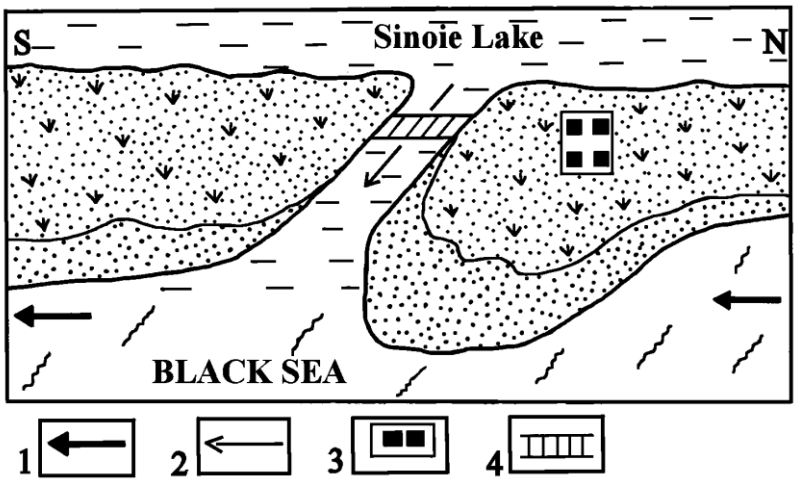

Fig. 5 - Morphology of Periboina mouth 1. Shore drift; 2. Lagoon current; 3. Hydro-technical works; 4. Lock and Bridge.

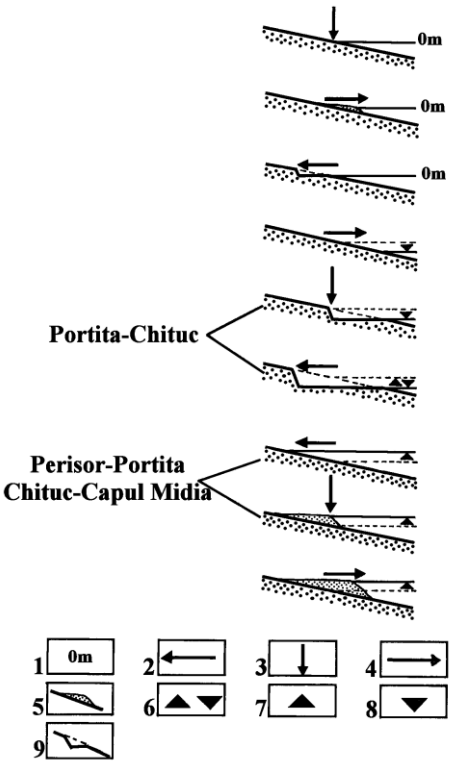

Fig. 6 - The dynamics of the shore line, the sea level and the morphogenetic action of the littoral processes.

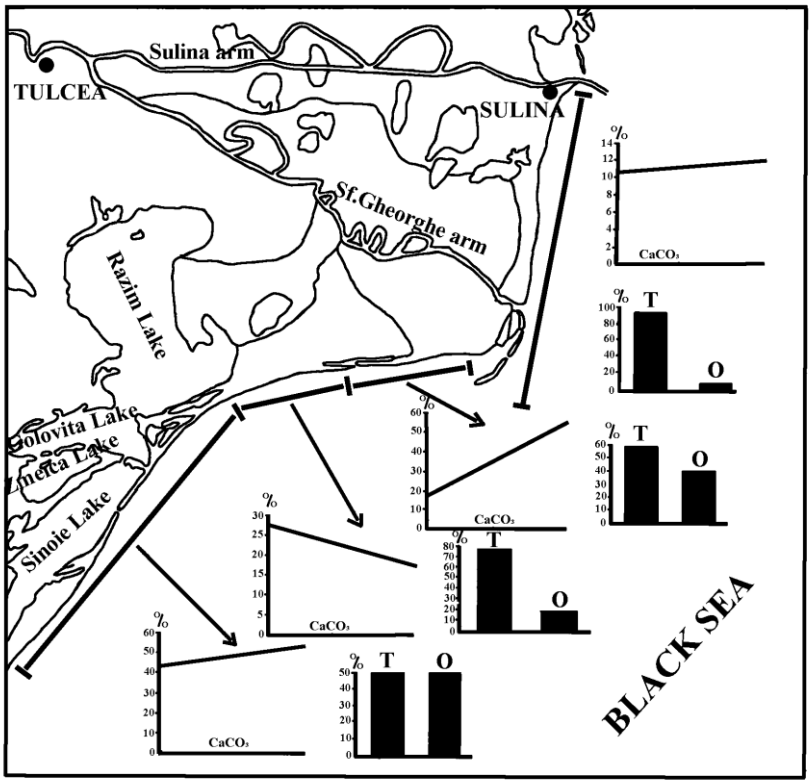

Fig. 7 - The percentage of the terrigene/organogene material (T/O) and the tendency of the biogene material accumulation (CaCO3) on the deltaic shore.

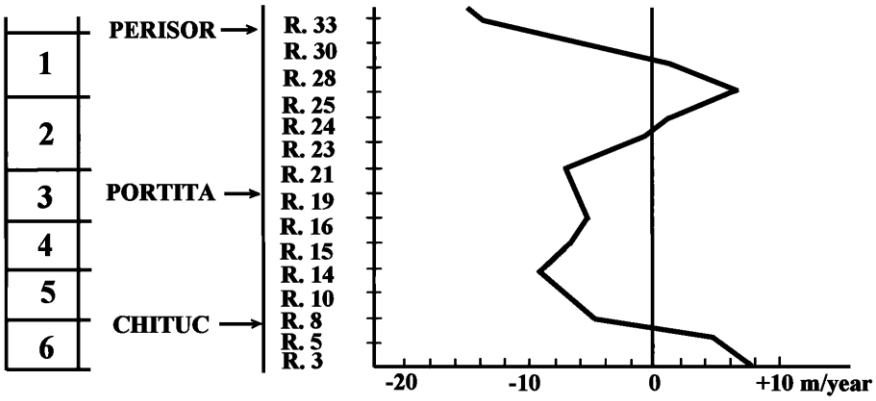

Fig. 8 - Behavior of the water line on the barrier spit along of the Razim - Sinoie lagoon.

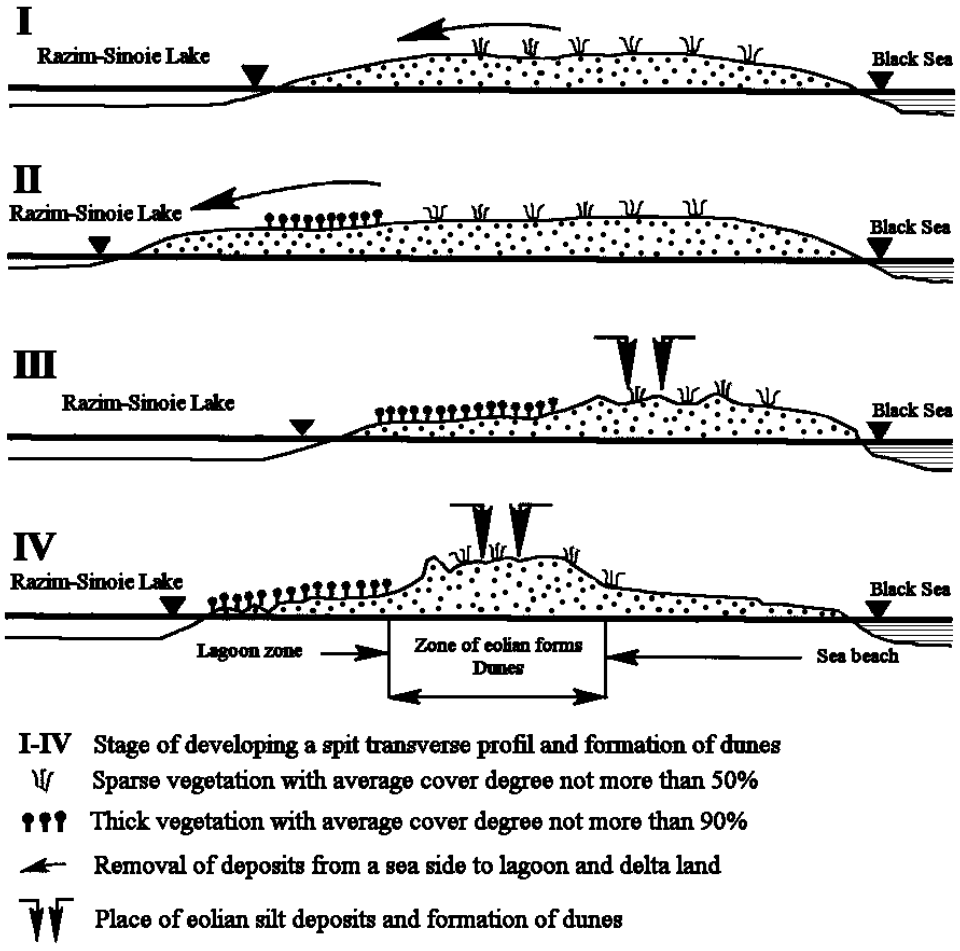

Fig. 9 - Schema of dune formation in the Razim-Sinoie barrier spit

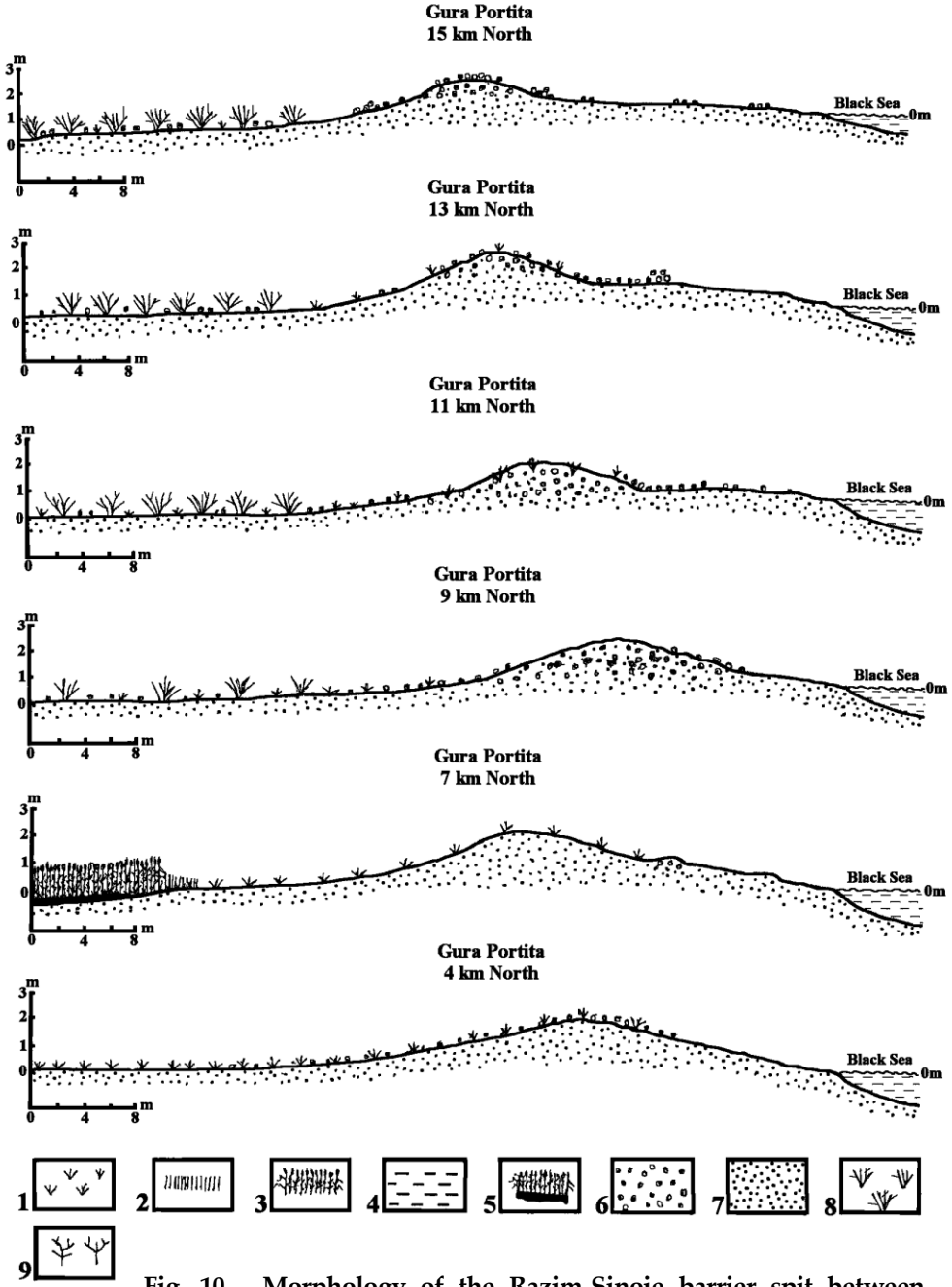

Fig. 10 - Morphology of the Razim-Sinoie barrier spit between Periteasca – Portița 1. Psamophyle vegetation; 2. Rush; 3. Reed; 4. Lakes; 5. Swamps; 6. Shells; 7. Sand; 8. *Euphorbia helioscopia*; 9. Arbustive vegetation.

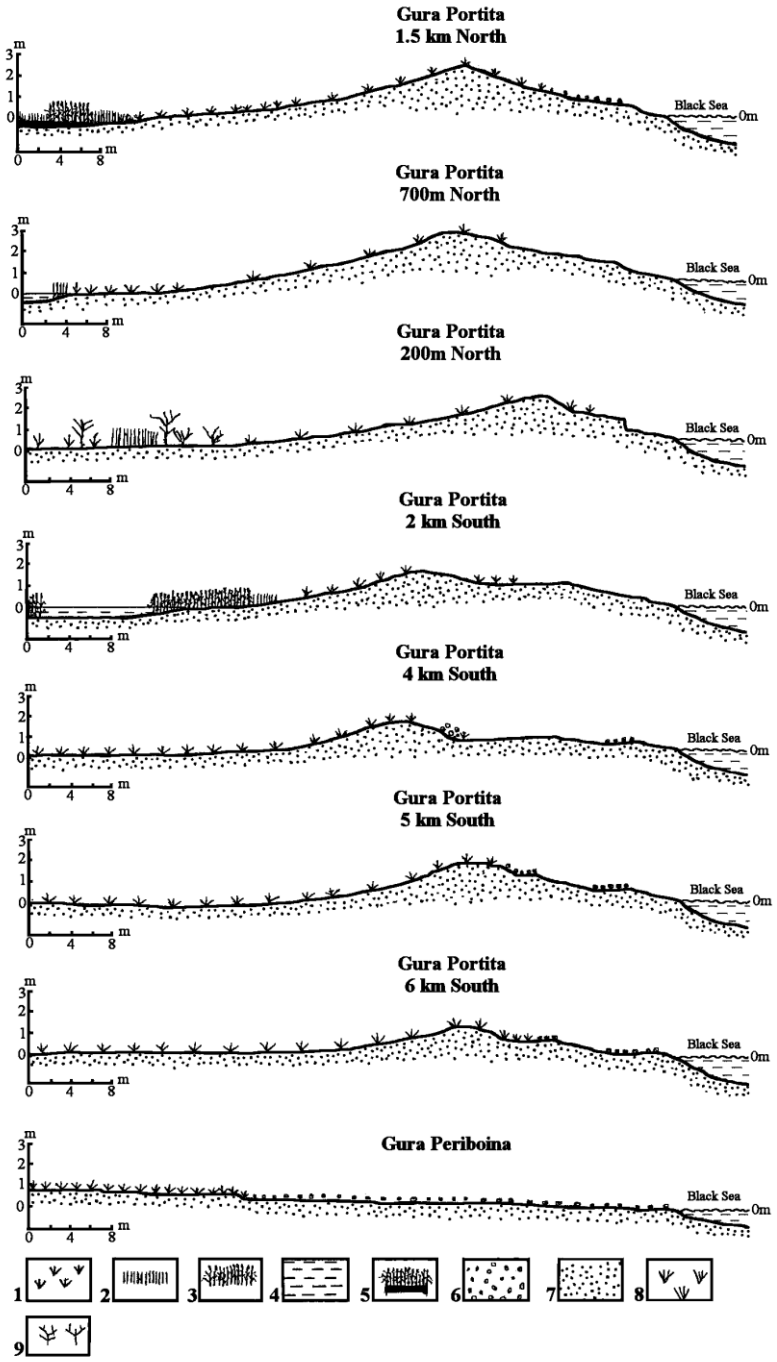

Fig. 11 - Morphology of the barrier spit between Portița and Periboina. 1. Psamophyle vegetation; 2. Rush; 3. Reed; 4. Lakes; 5. Swamps;6. Shells; 7. Sand; 8. *Euphorbia helioscopia*; 9. Arbustive vegetation.

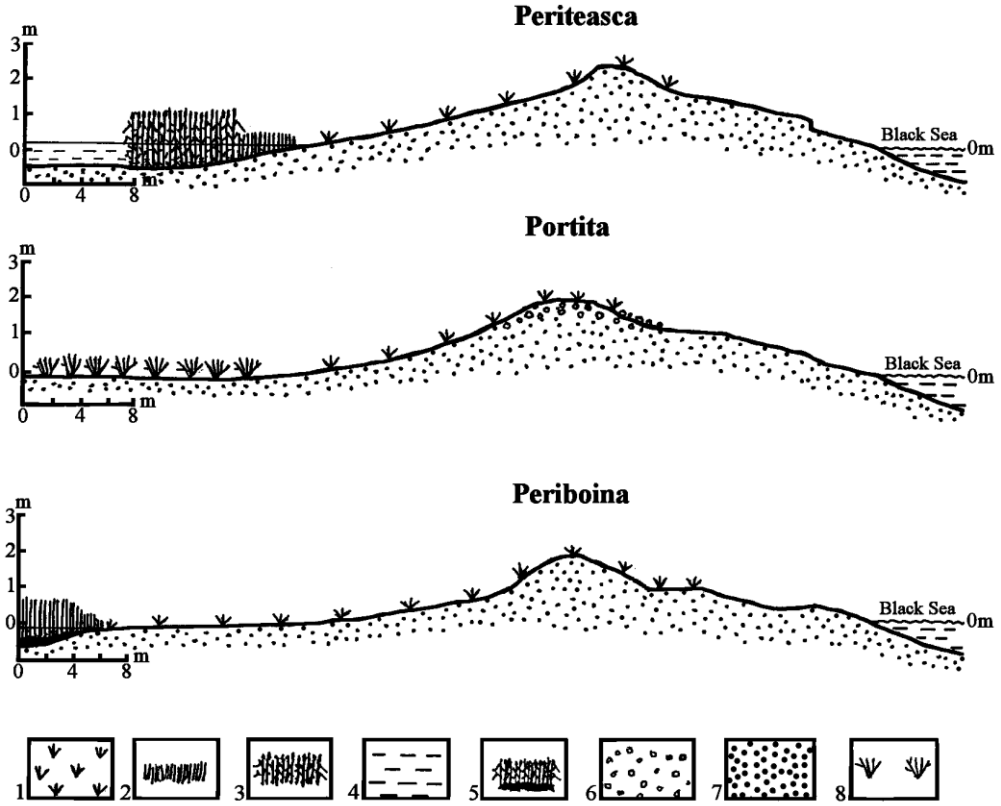

Fig. 12 - Synthetic profiles in the Razim - Sinoie barrier spit (Periteasca, Portiţa, Periboina) 1. Psamophyle vegetation; 2. Rush; 3. Reed; 4. Lakes; 5. Swamps; 6. Shells; 7. Sand; 8. *Euphorbia helioscopia*.

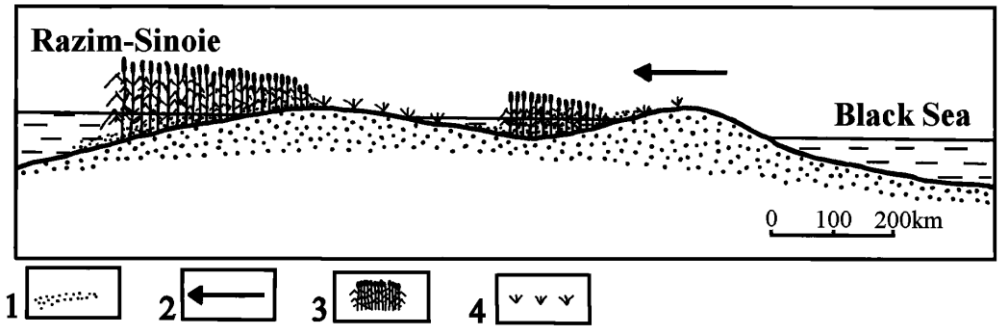

Fig. 13 - Clogging of the inter-dune lakes and of the Razim – Sinoie lagoon 1. Sand; 2. Direction of the wind; 3. Reed; 4. Psamophyle vegetation.

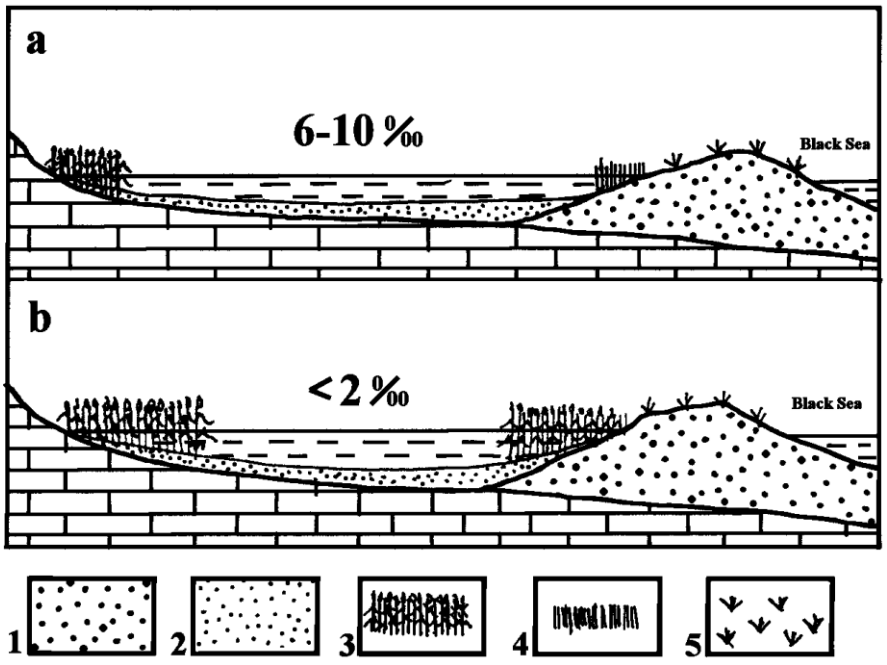

Fig. 14 - Extension of the reed vegetation as a result of the sweetening of the lagoon waters 1. Sand; 2. Lacustrine sedimentary deposits; 3. Reed; 4. Rush; 5. Psamophyle vegetation.

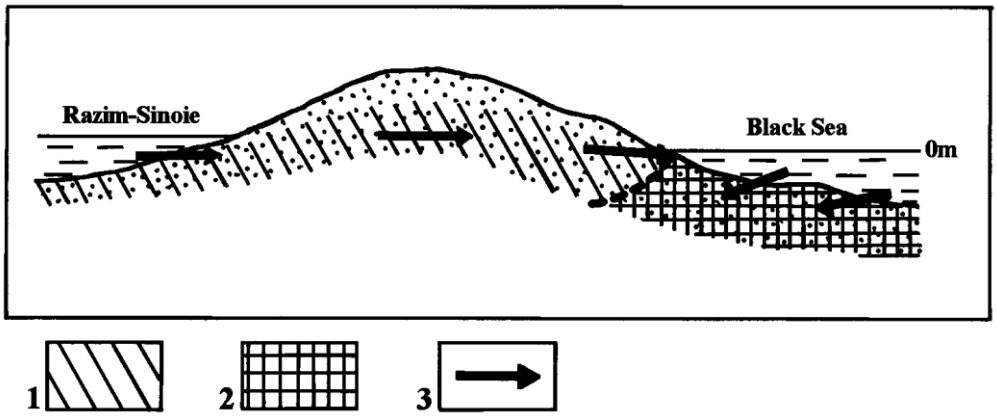

Fig. 15 - The underground movement of the lagoon waters in the Black Sea. 1. Lagoon phreatic waters (sweet); 2. Marine phreatic waters (salty); 3. Phreatic waters movement direction.

THE DYNAMICS OF THE NORTH-WESTERN DELTA LITTORAL OF THE BLACK SEA DURING HISTORICAL PERIODS (DANUBE DELTA)

Gheorghe ROMANESCU

Keywords: *Danube Delta, progradation, erosion, historical periods*.

The Danube Delta is situated in the north-western sector of the Black Sea basin, in a mobile region of the terrestrial crust (the Predobrudjan Depression). Its limits are: 44°46'00'' N lat. (Periteasca), 45°30'00'' N lat. (South of Sasik Lake), 28°40'24'' E long. (ceatalul Chilia), 29°40'50'' E long. (east of the Chilia secondary delta). As for its surface of 5,600 km², the Danube Delta, together with the flood-plain sector between Ceatalul Ismail and Galati city, represent the most important terminal plain of any European river (except the Volga and Kuban deltas on the territory of C.I.S.). The Ukrainian part, about one-fifth of the total Delta area, covers 125,000 ha of which 75,000 ha is land and 50,000 ha is water. The present study refers to the hydro-technical works built at the Sulina mouth (north) and Sfântu Gheorghe mouth (south). It is the central sector, the most important in the Danube Delta, where the geomorphologic processes get complicated because of local natural and human-induced factors. The first hydro-technical works at the Danube mouths were done by the European Danube Commission, set up in 1956, but whose projects started earlier, in 1858. Among such projects we can mention: the channelling of the Sulina arm, the „ecologisation" of other arteries within the delta and the building up of dams at the Sulina river mouth in order to assure the maritime navigation. The maritime sector between the two river mouths has a length of 33 km and it gets the impact of the maritime forces on that direction, and, most of the times, perpendicularly. The maritime stream system on the shore has been altered by the continuous advancement of the dams, which are 9 km long today. In the absence of the dams, the marine currents with north-south direction (about 9 months per year) and south-north (about 3 months per year), had an almost longitudinal route along the shore, and they annihilated at the north of Sfântu Gheorghe mouth. While the dams are advancing towards the sea, the north-south current is deviated from the initial route and, south of the Sulina mouth, it becomes circular, with strong impact between Sondei channel and Imputita brook. Because of this reason, this sector undertakes the highest erosion rate than any other sector in the entire Romanian delta littoral (5-10 m/an). The

north current, fully manifesting during winter, has a strong erosive impact next to the Sondei channel (south). The impact point at the shore is influenced also by the southern current, with south-north direction, with maximum manifestation during summer, when it pushes the northern current towards the „alluvia trap" and therefore, the maximum erosion occurs next to the Imputita brook (north). The circular current (similar to an Eckman cell) also gets a south-north direction at the impact with the littoral, with a more and more reduced speed next to the dams at the river mouth. As a result, the alluvia transport includes only very fine material. In the „alluvia trap" situated to the south of the advancing dams, the particle size of the sandy deposits is slightly different than that in the erosive sector of Sondei- Imputita. The slightly curved southwards direction of the jettis causes a slight diminution of the „Sulina bar" formation because the waves coming from offshore do not enter directly on the channel mouth and the alluvia deposition is slowed down. The lateral erosion is visibly increased between the two river mouths because the alluvia budget passing by is more and more reduced. In 1856 the Danube transported a solid discharge of 80million t/year, while the solid discharge in 2008 is about 20million t/year.

Introduction

The littoral sector between the Sulina and Sfântu Gheorghe mouths is the most complex from a dynamic and morphological point of view. This aspect was presented by almost all researchers who studied the genesis and evolution of the Danube Delta, as well as the influence of the marine factors on the deltaic littoral: C. Brătescu[1], I.G. Vidraşcu[2], G. Vâlsan[3], R. Ciocârdel[4], G. Petrescu[5], V.P. Zenkovici[6], P. Coteţ[7], A.C. Banu[8], N. Popp[9], P. Gâstescu, B. Driga[10], C. Bondar[11], P. Gâstescu, B. Driga, C. Anghel[12], N. Panin[13], G. Romanescu[14] etc.

Special attention was given to the analysis of the littoral changes occurring after the building up of several hydro-technical works, necessary to the navigation of the Danube arms, to the facilitation of the ship entrance in the main river mouths or the preservation of the littoral line in the limits of an adequate protection. The works that have been done at the Sulina mouth are the oldest and the most expensive, and they were, at the same time, those which influenced most significantly the alluvia transport on the delta littoral. In this case, the changes were analysed chronologically, during the modern and contemporary historical

[1] BRĂTESCU 1923, p. 3-39.
[2] VIDRAŞCU 1924.
[3] VÂLSAN 1935.
[4] CIOCÂRDEL 1937, p. 93-107.
[5] PETRESCU 1957.
[6] ZENKOVICI 1956, p. 86-90; ZENKOVICI 1957, p. 75-81.
[7] COTEŢ 1960, , p. 61-77.
[8] BANU 1963, p. 73-84.
[9] POPP 1965, p. 82-101.
[10] GÂSTESCU, DRIGA 1981, 33-47.
[11] BONDAR 1983, p. 101-120.
[12] GÂSTESCU, DRIGA, ANGHEL 1986.
[13] PANIN 1974, p. 107-121; PANIN 1983, p. 175-184; PANIN 1989, p. 25-36.
[14] ROMANESCU 1996, p. 267-295.

periods, as well as their effect on other hydro-geomorphologic processes occurring in the studied sector.

The knowledge of the hydro-geomorphologic processed occurring on the shore, leads to an adequate control of the dredging works, the directing of the alluvia and the banks protection.

Regional setting

The Danube Delta is situated in the north-western sector of the Black Sea basin, in a mobile region of the terrestrial crust (the Predobrudjan Depression). Its limits are: 44°46'00'' N lat. (Periteasca), 45°30'00'' N lat. (South of Sasik Lake), 28°40'24'' E long. (ceatalul Chilia), 29°40'50'' E long. (East of the Chilia secondary delta). As for its surface of 5,600 km², the Danube Delta, together with the flood-plain sector between Ceatalul Ismail and Galaţi city, represent the most important terminal plain of any European river (except the Volga and Kuban deltas on the territory of C.I.S.). The Ukrainian part, about one-fifth of the total Delta area, covers 125,000 ha of which 75,000 ha is land and 50,000 ha are water (Fig. 1).

The Romanian littoral of the Black Sea has a total length of 244 km and it stretches between the Musura arm mouth (in the north) and the locality of Vama Veche (in the south).

From a genetically and an altitudinal point of view, the littoral is divided into two distinct sectors:

- an accumulation northern sector, deltaic, situated between the Musura arm mouth (N) and the Midia Cape (S);

- a high abrasion sector between the Midia Cape (N) and Vama Veche (or the state frontier with Bulgaria, in the south).

The deltaic (accumulation) sector is 166 km long and represents 68% of the total length of the Romanian littoral.

The studied sector is situated between the Sulina arm mouth (to the north) and Sfântu Gheorghe arm mouth (to the south). It has a length of approximately 33 km (Fig. 2).

The advancement of the secondary Sulina delta and Sfântu Gheorghe respectively, is not significant, as the liquid flow, and the solid one respectively, transported on the two arms, is reduced, as compared to that of Chilia, which is much higher.

This sector represents the key of the present Sulina Delta genesis and of the formation of Sărăturile fluvio-maritime levee. It seems that 7000-2000 B.P. the Sulina Delta was of a triangular type and it advanced a lot towards the sea (ZENKOVICI, 1957; PANIN, 1989), and Sfântu Gheorghe II Delta did not exist. At the moment when the erosion of the Sulina Delta started, the eliminated material from the north deposited to the south, on a scissors system and gave birth to Sărăturile fluvio-maritime levee, which is Sfântu Gheorghe II Delta[15].

The component material is dominated by the coarse and medium sand. The terrigenous sand represents 90% as comparing to the organogenous sand, representing only 10%[16]. The sectors situated south to the Sfântu Gheorghe arm

[15] STĂNESCU, NICHIFOROV 1963, p. 9-53.

[16] ROMANESCU 2005.

have a higher and higher percentage of the organogenous sand (from 30-40% to 50% on the Razim Sinoie littoral bar)[17]. The greatest amount of alluvia comes from the fluviatile transport and less from the marine transport (Fig. 3).

Materials and methods

For an exact quantification of the littoral advancement or withdrawal points between the two river mouths, fields measurements have been done, as well as measurements on the old or new maps, on air-photographs, orto-photoplans and satellite images.

The measurements taken with Leica theodolite (produced in 1997), referred to the sea level and the level of the fluviatile waters next to the river mouths, reported to the average level of the Black Sea. The hydrological and geomorphologic measurements had never been done before 1856. The only map with data closer to the reality is the one realized by the Russian Military Topographic Headquarters in 1835. In his European Commission of the Danube mission, Ch. Hartley was helped by the English captain Spratt, the Austrian engineers Wex, Nobling and Pasetti (the director of the regularization works of the Rhine) and the German engineer Richardt. On the basis of the reports and maps referring to the Danube Delta, a global report was done, and the following proposals were made by Hartley: first a temporary fitting out of the Sulina arm course at the arm mouth; second, a general regularization proposal for the final navigation on the Sf.Gheorghe arm course.

The first hydrological measurements on the water level on the Danube arms were done in December 1856, at the same time with the setting up of European Commission of the Danube. These completed the military measurements that were done during the Crimean war, when Ch.Hartley got the mission of establishing the location of a future English military base in Sulina[18].

In 1857, captain Spratt made hydrographical measurements at the mouth of the Sulina arm and on the continental shelf. In this case the first projects and evaluations on the route of the protection dams could be made. The reporting of the first organized measurements was done in August 1857 as a result of the measurements in the sector Tulcea and Sulina. The connecting of the Danube levels to the Black Sea levels was done by European Commission of the Danube in 1858.

In 1859, the zero mark was fixed, at the base of the Old Lighthouse in Sulina, by Ch. Hartley. Then, the surveyor's pole was mounted in the quay in front of the European Commission of the Danube building, a reporting point in which the surveyor's pole stayed for around 100 years. The zero level of the Danube at Sulina was reported to the zero referential system of the Black Sea and to the old ones used in Germany as reported to the Baltic Sea. The measurements were continued by European Commission of the Danube until 1926 when they were taken by the Hydraulic Service of Romania. On this occasion all the Romanian surveyor's poles on the Danube were connected to the Sulina – Black Sea zero level. Starting 1869 the surveyor's pole readings were done at 8, 14 and 20 hours,

[17] ROMANESCU 2005.

[18] *Commission Européenne du Danube*, 1931.

and starting 1969 the readings are done at 7, 13 and 19 hours[19]. While the protection dams at the Sulina mouth advanced, the position of the original surveyor's pole on the E.C.D. quay remained unchanged, and therefore all the auxiliary surveyor's poles advanced towards the sea with the dams. Until 1922 the position of these surveyor's poles was maintained 1.4km away from the dam, and after that, other positions were established. In 1940 the new position was 5.6 km away, in 1960 - 7.2km away, in 1968 – 8.5km away. In order to compensate the read levels, thanks to AFDJ Galaţi (Lower Danube Fluviatile Administration), a continuator of the European Commission of the Danube administration for the Maritime Danube (Brăila-Sulina), in 1956 another spare surveyor's pole was mounted at the zero level of the sea, on the basement of the fog signal, built in the south gulf of the Sulina town. On this occasion a second order precision levelling was executed, and it was finished in 1957, considering the settling that appeared in the last one hundred years, changing the support of the old surveyor's pole.

The level measurements were always corroborates with other levels on the Romanian seacoast of the Black Sea (Constanţa, Mangalia). The zero level at Sulina has the same value on all the surface of the Danube Delta (Imputita levee, mouth of the Sf. Gheorghe arm, Portiţa mouth) surveyor's pole installed in 1959. The difference between the constructions of the Constanţa and Mangalia ports as compared to the zero level at Sulina is +23cm.

The data on the littoral currents and the alluvia transport were taken from the literature[20] (BONDAR, 1970; DUMA, 1988; PANIN *et al*., 1992; POPA, 1997; ROMANESCU, 1999), and they were completed with analysis of satellite images, air-photographs and ortho-photoplans surveyed in different periods, during a long period of time (1970-2008).

For the littoral dynamics, we have analysed a series of maps edited in 1835 (starting with the most accurate from a cartographic point of view), transformed to the same projection in order to avoid errors (Russian Map, edited in 1853; Dobrudja Map, on a 1:10000 scale, edited in the period 1880-1883; Cartes du delta du Danube et plans comparatifs de l'embouchures et des sections fluviales du bras de Sulina, 1887; Hydrographic Map of the Danube Delta, on a 1:50000 scale, 1909-1911; the Topographic Maps in Gauss projection, 1952, 1971-1972, 1991; Topo-hydrographic Map of the Danube Delta, on a scale of 1:25000; Air-photographs, 1970-1995; IRCM, 2004; Original Documents of the European Danube Commission, 2008). In the same context, field measurements were done using tape measure, in the points where hydrometric measuring staffs were installed by the Romanian Hydrological Headquarters, starting with the 60's. Especially the sensitive points were considered, as being key factors in the understanding of the deltaic littoral dynamics.

In order to point out the particle size differentiation, in the erosion sectors and the deposition sectors, the quartering method was chosen, in order to differentiate the coarse, medium or fine sand, and clay. The sand was washed and

[19] COVACEF 2003.

[20] BONDAR 1970, p. 36-49; DUMA 1988, p. 80-93; PANIN, POPA, GAITA, FARNOAGA, HERRY 1992, p. 57-75; POPA 1997, p. 135-147; ROMANESCU, 1999a, p. 174-192.

dried up in the drying stove, and then it was sieved for 15 minutes using Retsch vibrator.

Results

The Danube Delta stretches between the three main arms: Chilia, to the north, the longest (111km) and with the highest flow (58%), forms the state frontier between Romania and Ukraine; Sulina, the central arm, the shortest (83km initially, 62km after channelling) and with the lowest flow (18,8%), but the only one equipped for maritime navigation; Sfântu Gheorghe, the second longest arm (108km initially, 70km after channelling) and with intermediate flow (23,2%), partially channelled between 1985-1992 (Table 1).

Arm	Percentage of the taken discharge		
	1856 %	1998 %	2004 %
Chilia	65	60	58
Sulina	7	18	18,8
Sfântu Gheorghe	28	22	23,2

Table 1 Distribution of the discharge on the arms in the Danube Delta in the period 1856, 1998 and 2004

Some data published by Ukraine estimate that the Chilia arm actually takes over only 53% of the Danube's discharge, and Tulcea arm the rest of 47% (A Vision for the Danube Delta, Ukraine, 2003). The figures seem to be exaggerate (lesser for Chilia and larger for Tulcea arm), probably because Ukraine started the channelling project of the Bâstroe-Chilia arm. In this situation the channelling and deepening project of Chilia arm with the purpose of raising its water discharge and thus facilitate navigation would seem right. The data mentioned are in this context arguably.

The importance of the transported alluvia amount can be equally observed at the three main arms of the Danube, each of them having three secondary deltas that are advancing at different speeds, depending on the transported solid discharge. In 1894, the Chilia arm transported 56.2 million t of alluvia, and in 1958, only 48.4 million t. Today, the average annual advancing rate is 60-80 m/year. The Sfântu Gheorghe arm transported 17.8 million t in 1894, and in 1958, 16.5 million t, while at its mouth, the secondary delta is advancing through the island of Sacalin with an average rate of 16-20 m/year, with a front under the form of a submersed bar. The advancing rate is a little lower as compared to the other mouths; the Sulina arm, transported 7 million t in 1894, and in 1958 about 5.5 million t.

The total quantity of alluvia has continuously reduced, from 81 million t (C.E.D., 1894), to 70 million t[21], 58.7 million t[22], and to about 22 million t today[23] (Fig. 4).

[21] *Commission Européenne du Danube*, 1939;
[22] GÂSTESCU, DRIGA 1981, p. 33-47; BONDAR 1983, p. 101-120.

The maximum alluvia transport ever recorded in the Danube Delta, was of 178.7 million t in 1912, and the minimum, of 12.5 million t in 1866. The quantity of alluvial material deposited annually within the Danube Delta causes an average increase in the Delta's area with about 4 cm/year[24].

The process of the reduction of the solid discharge is continually diminishing due to the land improvement fitting outs, and the hydro-technical works over the whole Danube basin. This process would have negative impact on the development of the Danube Delta's area, especially on the advancing rate, as this fact is corroborated with a slow but certain increase of the Black Sea level, as well. The phenomenon is also linked, although in a smaller proportion, to the prominent increase of the delta. This causes an elongation of the Danube water course, a decrease of the slope and, at the same time, a reduction of the capacity of transporting the solid material.

A result of the increase of the alluvia amount, in the special case of floods, is represented by the change (over an extremely short period of time) of the shore line. As an example, we can mention the maximum flooding recorded in 1897 which was, probably, of 35,000 m^3/s, and caused the appearance, in front of the Sfântu Gheorghe mouth, of the Island of Sacalin.

The present alluvia discharge (mainly the sandy one) within the Danube, results especially from the erosion of sediments belonging to the river bed. This can be also clearly demonstrated by the gradual increase of the mechanical composition of the sediments in the river bed, downstream the Portile de Fier I barrage and then Porţile de Fier II. To a certain extent, it can be felt even at the mouths of the Danube (ex: see the mechanical composition histograms south of Sulina mouth).

As the stock of sandy material in the river bed is finite, the coarse solid discharge, mainly the bottom load, will continuously decrease. This will create a greater and greater shortage in the littoral sedimentary balance. Consequently, the withdrawing rate of the deltaic shore is more advanced than the advancing rate (except the sector Baia Musura, between the homonymous brook and the wide dike of the Sulina arm, respectively). The shore suffering a present process of erosion is about 60 km long, while the shore suffering an advancing process (shore line procreation) is about 50 km long[25]. Therefore, the sedimentary balance is negative at present, in the favour of the sea, and this situation corresponds and reflects the conditions on which the abrasion and accumulation processes develop along the Romanian shore of the deltaic sector.

Very important changes, with important impact on the littoral sedimentary balance, have been produced, mainly along the main arms of the Danube Delta, especially along Sulina and Sfântu Gheorghe.

The advancement dams towards the sea, at the Sulina arm mouth, reached a length of 9.4 km and are slightly bended southwards, for the maritime factors not to directly influence them. To the south of these dams, other three jettis were built, which can stop, to a great extent, the alluvia transported by the circular

[23] DUMA 1988, p. 80-93.
[24] GÂSTESCU, BREIER, DRIGA 1977, p. 23-36.
[25] GÂSTESCU, DRIGA, ANGHEL 1986.

littoral currents induced by the existence of advancement dams. They represent a so called „alluvia trap", permanently alluviated with materials coming from the Danube, and, to a smaller extent, by the maritime materials.

The deltaic littoral between the Sulina and Sfântu Gheorghe mouths is relatively straight, with small inflexions represented by small size gulfs or headlands which advance easily towards the sea. For this reason, the littoral drift is present on the whole alignment and, it mostly has the same direction.

The analysis of the satellite images, the air-photographs and ortho-photogrammes, taken sectorially and seasonally, clearly demonstrates the existence of a surface littoral current, induced by the significant advancement of the dams at the mouth of Sulina.

From literature, we know that, along the Romanian littoral, a dominant current with north-south direction (about 7 months a year) and another one with south-north direction (about 3 months a year) activate. These two currents annihilate each other next to the deltaic littoral in the northern part of Sfântu Gheorghe mouth. In winter, when the wind called „Crivat" is blowing, the north-south current has a maximum speed, and its terminal part is elongated southwards. In summer, when the south-north current is active, the terminal part of the current induced by the advancement dams bends strongly northwards and reaches the sectors next to Sulina.

The superposing of maps from different periods, in the case of many authors, indicated high value of erosion, especially between Sondei channel and Imputita brook (5-10 m/year in the period 1911-1985). The measurement in the field, in the period 1985-2005, indicated a retreat with values of 3-5 m/year and advancements of 8-10m/year next to the Sulina mouth and 3-5 m/tear next to the Sfântu Gheorghe mouth.

From the particle size point of view, a certain uniformity of the deposits is maintained, being classified in the category of middle and coarse sand, and with a slight increase of the fine sand and clay to the south of the „alluvia trap". As compared to the prior data on the particle size of the beach deposits[26], an increase in the proportion of coarse sand is noticed especially after the building up of Porţile de Fier I barrage (1970).

The interpretation of the satellite images and of the other cartographic materials had in view the survey of the direction the littoral current gets, and its impact on the coast line. The measurements in the field, and the measurements on the cartographic materials, were done in the points indicating a quick transformation, in a positive or negative way. These measurements were simplified by the existence of a good hydrologic landmark network along the littoral line between Sulina and Sfântu Gheorghe, and also by the fact that these effects can be followed for a long period of time, considering the early scientific interest in the Danube Delta.

Discussion

The currents along the Romanian littoral of the Black Sea have a clear intermittent character, being generated to the greatest extend, by the action of the

[26] GOMOIU 1969, p. 227-325.

north-south winds. Their intensity has values between 3-50 cm/s and they are connected to the fluviatile flow discharged by the rivers flowing in the north-western part of the sea[27]. The general current is intensified by the northern winds and blocked by the southern winds[28].

The surface littoral currents, with high intensity and high stability, appear under the conditions of the long term winds, with speeds exceeding 8 m/s. Only under such conditions the wind current gets great depths (20-30m) and reached speeds over 15 cm/s. They are strongly influenced by the local factors. Offshore, the situation is simpler, as the general patter is given by the air mass circulation. For western or eastern winds, the marine circulation is strongly affected.

Before the analysis of the satellite images, the general opinion was that there is a single current with north-south direction along the Romanian littoral of the Back Sea. When the existence of two littoral currents (a northern one, strong and with long duration, and a southern one, weak and with short duration, and slightly perceptible sometimes) was established, the old ideas about the modelling of the littoral line started to be re-interpreted. To the south of Sulina channel mouth, under the action of the winds from the northern sector, but also as a result of the existence of the advancement dams, a circular current appears. It moves clockwise and included the whole mass of water next to the shore. In gulf of Musura, to the north of Sulina river mouth, the superficial masses of water are moved eastwards, and the depth waters westwards. Therefore, the surface current has a compensation character.

Under such circumstances, in summer time, when the southern current amplifies, the northern current is annihilated and its terminations are strongly deviated northwards, towards the „alluvia trap" next to the Sulina town. While during the occurrence of the northern current, with higher speeds and over a longer period of time, the erosion next to the shore is higher (Sondei channel), in summertime this process moves slightly northwards, and the erosion is weaker (Imputita brook). The erosion sector with the highest values is situated between Sondei channel and Imputita brook, exactly at the impact of the terminations of current deviated by the existence of the advancement dams at the Sulina river mouth. Next to Sfântu Gheorghe river mouth this current does not hit the shore perpendicularly, but it moves almost parallel to the shore, passing by a part of the alluvia material.

The alluvia material transported by the induced current (along the littoral area between Imputita brook and Sulina town it gets a south-north direction) is mostly deposited in the vicinity of the dams and epis of the Sulina arm. The decreasing depths in the „alluvia trap" permitted a strong development of shells and, consequently, the increase of the shelly sand proportion[29] (Fig. 5).

The deposition of the alluvia material in the „Sulina secondary delta" is done in the „scissors" system: what is eroded in the sector of Sondei channel – Imputita brook, is deposited to the north of Mile 3 (to the east of Sulina town).

Practically, the influence of the induced current is felt between miles 3 and 8,

[27] SERPOIANU 1964, p. 44-61; MARINESCU 1965, .
[28] IRCM 2004.
[29] ROMANESCU 1999b, 169-185.

along 8-9 km. To the north of Mile 3, the induced current does not manifest and this is also a result of the shallow marine waters. In the „alluvia trap" the waves are felt and the epis built by men facilitate the development of the Sulina secondary delta.

The sedimentary deficit next to the deltaic littoral is a result of the fact that the dredged material at the Sulina arm river mouth is thrown offshore at great distance, and it does not enter the littoral circuit again.

If the same rhythm is maintained, the high erosion rate in the sector of Sondei-Imputita will lead, in about 30-40 years to the transformation of the Rosu-Rosulet lacustrine complex into a lagoon. If in this sector a lake will be transformed into a lagoon, to the north of the Sulina mouth, a gulf will become a lagoon, partially closed by a littoral bar which has already appeared at the surface.

In the sector between Mile 8 and Mile 12, the erosion phenomenon is weak, and the depositions are sporadic. The average erosion rate is 1-2 m/year. The transition point between erosion to accumulation is found in the area of Mile 12. To the south of this place, the littoral current is parallel to the shore and the alluvia transported by the northern current add to those transported by the southern current, in summer time, from the Sfântu Gheorghe river mouth. As the alluvia budget from the Sfântu Gheorghe arm and Sulina arm is more reduced to the north of the Sahalin island, the progradation is weaker here as compared to Sulina. The shore between Mile 12 and Mile 17 is advancing with average rate of 3-3 m/year (Mile 17) and 1m/year to the north (Mile 12).

Conclusions

The erosion next to the deltaic littoral is influenced both by the natural factors and by the human induced factors. The construction of the advancement dams (9.4 km seawards) at the river mouth of the Sulina arm caused a deviation of the general north-south current, transforming it, to a great extend, into a circular current.

The impact place of the circular littoral current is alternate, depending on the direction of winds and induced currents. When the winds blow from north, the impact between the circular current and the shore is represented by Sondei point. When the southern winds are blowing and implicitly the south-north current activates, the impact with the shore is moved northwards, to Imputita point.

The maximum shore erosion is manifested between Mile 2 and Mile 8, with an average yearly rate of 3-5 m in the last 15 years. This sector corresponds to the scavenging of the circular current influenced, in its development, by the existence of the south-north current as well.

The change in the shore line is done in four stages, from the appearance of a micro-gulf to the change of the coast line[*].

[*] Our thanks go to the scientific team of the Geo-archaeology Laboratory within the Faculty of Geography and Geology, Department of Geography, University „Alexandru Ioan Cuza" of Iasi, where the samples have been taken and analysed.

Also, we appreciate the help from the Danube Delta National Institute for Research and Design in Tulcea, by letting us use a series of air-photographs and satellite images.

BIBLIOGRAPHY

A vision for the Danube Delta 2003 - *A Vision for the Danube Delta, Ukraine. A living Danube Delta. A home for wildlife and welfare for people,* Backround document, Partners For Wetlands, WWW-Danube Carpathian Programme Office, Viena and WWF-Project Office Odessa, Ukraine in collaboration with WWF-Netherlands.

Aerofotograme 1970-1995 - *Aerofotograme*, Colecţia Facultăţii de Geografie, Iaşi.

Aerofotograme 1970-1995 - *Aerofotograme*, Colecţia INCPDD, Tulcea.

BANU 1963 – A.C. Banu, *Unele consecinţe ale înălţării seculare a nivelului Mării Negre asupra evoluţiei morfohidrografice a Deltei Dunării*, Hidrobiologia, vol. IV, Bucureşti, p. 73-84.

BONDAR 1970 – C. Bondar, *Date asupra transportului de aluviuni târâte la vărsarea în mare a braţului Sulina,* Studii Hidrologice, I.M.H., 29 (1970), p. 36-49.

BONDAR 1983 – C. Bondar, *Date noi cu privire la scurgerea de aluviuni grosiere pe braţul Sulina,* Studii Hidrologice, I.M.H., 37 (1983), p.101-120.

BRĂTESCU 1923 – C. Brătescu, *Delta Dunării. Geneza şi evoluţia sa morfologică şi cronologică,* Imprimeria Fundaţiei Culturale „Principele Carol", Bucureşti, p. 3-39.

Cartes du Delta du Danube 1887 - *Cartes du Delta du Danube et plans comparatifs de l'embouchures et des sections fluviales du bras de Sulina,* Commission Européenne du Danube, d'après les projets de Sir Ch.Hartley, Leipzig-Lithographie, F.A. Brockhaus.

CIOCÂRDEL 1937 – R. Ciocârdel, *La circulation générale des eaux de la mer Noire,* Buletinul Societăţii Regale de Geografie, t.LXI, Bucureşti, p.93-107.

Commission Européenne du Danube 1894 - Commission Européenne du Danube, *Date inedite*, Sulina.

Commission Européenne du Danube 1931 - *Commission Européenne du Danube – son œuvre de 1856 à 1931,* Paris.

Commission Européenne du Danube 1934 - Commission Européenne du Danube, *Date inedite*, Sulina.

Commission Européenne du Danube 1939 - Commission Européenne du Danube, *Date inedite*, Sulina.

COTEŢ 1960 – P. Coteţ, *Evoluţia morfohidrografică a Deltei Dunării (O sinteză a studiilor existente şi o nouă interpretare),* Probleme de geografie, 7 (1960), p. 61-77.

COVACEF 2003 – P. Covacef, *Cimitirul viu de la Sulina*, Constanţa.

Documente originale ale Comisiei Europene a Dunarii 2008 - *Documente originale ale Comisiei Europene a Dunării*, Colecţia Gh. Romanescu.

DUMA 1988 – D. Duma, *Influenţe antropice asupra transportului de aluviuni şi dinamicii albiilor râurilor,* Simpozionul „Proveniența şi efluența aluviunilor", 2, Piatra Neamţ, p. 80-93.

GÂSTESCU, BREIER, DRIGA 1977 – P. Gâstescu, A. Breier, B. Driga, *Relaţiile hidrice dintre braţele şi lacurile din Delta Dunării,* Studii şi Cercetari de Geologie, Geofizica, Geografie, seria Geografie, 23 (1977), p. 23-36.

GÂSTESCU, DRIGA 1981 – P. Gâstescu, B. Driga, *Evoluţia ţărmului Mării Negre între braţele Sulina şi Sfântu Gheorghe,* în *Delta Dunării – studii şi comunicări de entomologie*, vol.2, Bucureşti, p. 33-47.

GÂSTESCU, DRIGA, ANGHEL 1986 – P. Gâstescu, B. Driga, C. Anghel, *Modificările ţărmului românesc al Mării Negre,* Bucureşti.

GOMOIU 1969 – T. Gomoiu, *Studiul sedimentelor nisipoase de la litoralul românesc al Mării Negre,* Ecologie marină, vol.III, Bucureşti, p. 227-325.

Harta Dobrogei 1886 - *Harta Dobrogei ridicată pe sc.1:10000 în anii 1880-1883,* sub domnia Majestăţii sale Carol I Regele României de Marele Stat Major al Armatei, Reductiune la 1:50000, Bucureşti.

Harta hidrografică a Deltei Dunarii 1909-1911 - *Harta hidrografică a Deltei Dunării,* sc.1:50000 (ridicările făcute în anii 1909-1911 de Serviciul Pescarilor sub conducerea ing. I.

Vidraşcu, Bucureşti.

Harta Rusească 1835 - *Harta Rusească,* editată la 1835.

Harta topografică 1952 - *Hărţile topografice în proiecţie Gauss, 1952,* Bucureşti.

Harta topografică 1971-1972 - *Hărţile topografice în proiecţie Gauss, 1971-1972,* Bucureşti.

Harta topografică 1991 - *Hărţile topografice în proiecţie Gauss, 1991*, Bucureşti.

Harta topohidrografică a Deltei Dunării 1964 - *Harta topohidrografică a Deltei Dunării,* sc.1:25000, Comitetul de Stat al Apelor, Bucureşti.

IRCM 2004 – Institutul Român de Cercetări Marine, *Date inedite*, Constanţa.

MARINESCU 1965 – A. Marinescu, *Contribuţii la studiul curenţilor marini din dreptul litoralului românesc al Mării Negre,* Studii de Hidraulică, Bucureşti.

PANIN 1974 – N. Panin, *Evoluţia Deltei Dunării în impul Holocenului,* Institutul de Geologie şi Geofizică, Studii de Geologia Cuaternarului, seria H., 5, Bucureşti, p. 107-121.

PANIN 1983 – N. Panin, *Black Sea coast line changes in the last 10,000 years a new attempt at identifying the Danube mouths as described by ancients,* Dacia, N.S., 37 (1983), 1-2, p. 175-184.

PANIN 1989 – N. Panin, *Danube Delta. Genesis, evolution and sedimentology,* Revue Roumaine de Géologie, Géophysique et Géographie, Serie Géographie, 33 (1989), p. 25-36.

PANIN, POPA, GAITA, FARNOAGA, HERRY 1992 – N. Panin, A. Popa, C. Gaita, D. Farnoaga, J.V. Herry, *Dinamica sedimentelor pe braţele Dunării în deltă. Modificările determinate de amenajările hidrotehnice,* Lucrările celui de al IV-lea Simpozion „Provenienţa şi efluenţa aluviunilor", Piatra Neamţ, p. 57-75.

PETRESCU 1957 – I.G. Petrescu, *Delta Dunării – geneză şi evoluţie,* Bucureşti.

POPA 1997 – A. Popa, *Environment changes in the Danube delta caused by the hydrotechnical works on the Sfântu Gheorghe branch,* geo-eco-marina, 2, Constanţa, p. 135-147.

POPP 1965 – N. Popp, *Modificări actuale în morfologia zonei litorale a Deltei Dunării*, Studii de hidraulică, 9 (1965), 1, p. 82-101.

ROMANESCU 1996 – G. Romanescu, *L'évolution hydrogéomorphologique du delta du Danube. Etape Pléistocene-Holocène inférieur,* Z.Geomorph.N.F., Suppl.-Bd.106, Berlin-Stuttgart, p. 267-295.

ROMANESCU 1999a – G. Romanescu, *The profile of the beaches and the changing of the natural coastal environment in the Sulina sector (the Danube delta) caused by the hydrotechnical works,* International Geographical Union – Commission on Coastal Systems, The Delta's: State-of-the-art protection and management, Tulcea, p. 174-192.

ROMANESCU 1999b – G. Romanescu, *Studiul sedimentelor nisipoase din zona litorală Sulina,* Factori şi procese pedogenetice din zona temperată, vol. 5, Iaşi, p. 169-185.

ROMANESCU 2005 – G. Romanescu, *Morpho-hydrological evolution of the Danube Delta. Management of water resources and coastline evolution. Land use and the ecological consequences,* Iaşi.

STĂNESCU, NICHIFOROV 1963 – S. Stănescu, I.D. Nichiforov, *Zona de vărsare a Dunării. Monografia hidrologică,* I.M.H., Bucureşti, p. 9-53.

SERPOIANU 1964 – G. Serpoianu, *Observaţii asupra curenţilor marini de pe întinsul platou continental românesc,* Studii şi Cercetari ICPP, Bucureşti, p. 44-61.

VÂLSAN 1935 – G. Vâlsan, *Rémarques complementaires à propos de la nouvelle hypothèse sur le delta du Danube,* Buletinul Societăţii Române de Geografie, 54, Bucureşti.

VIDRAŞCU 1924 – I.G. Vidraşcu, *La voie navigable maritime du Danube,* Bucureşti.

ZENKOVICI 1956 – V.P. Zenkovici, *Zugadka Delty Dunaiya (The Danube Delta puzzle),* Priroda, 45 (1956), 3, Moscova, p. 86-90.

ZENKOVICI 1957 – V.P. Zenkovici, *Enigma Deltei Dunării,* Analele Româno-Sovietice, Geologie-Geografie, nr. 1, Bucureşti, p. 75-81.

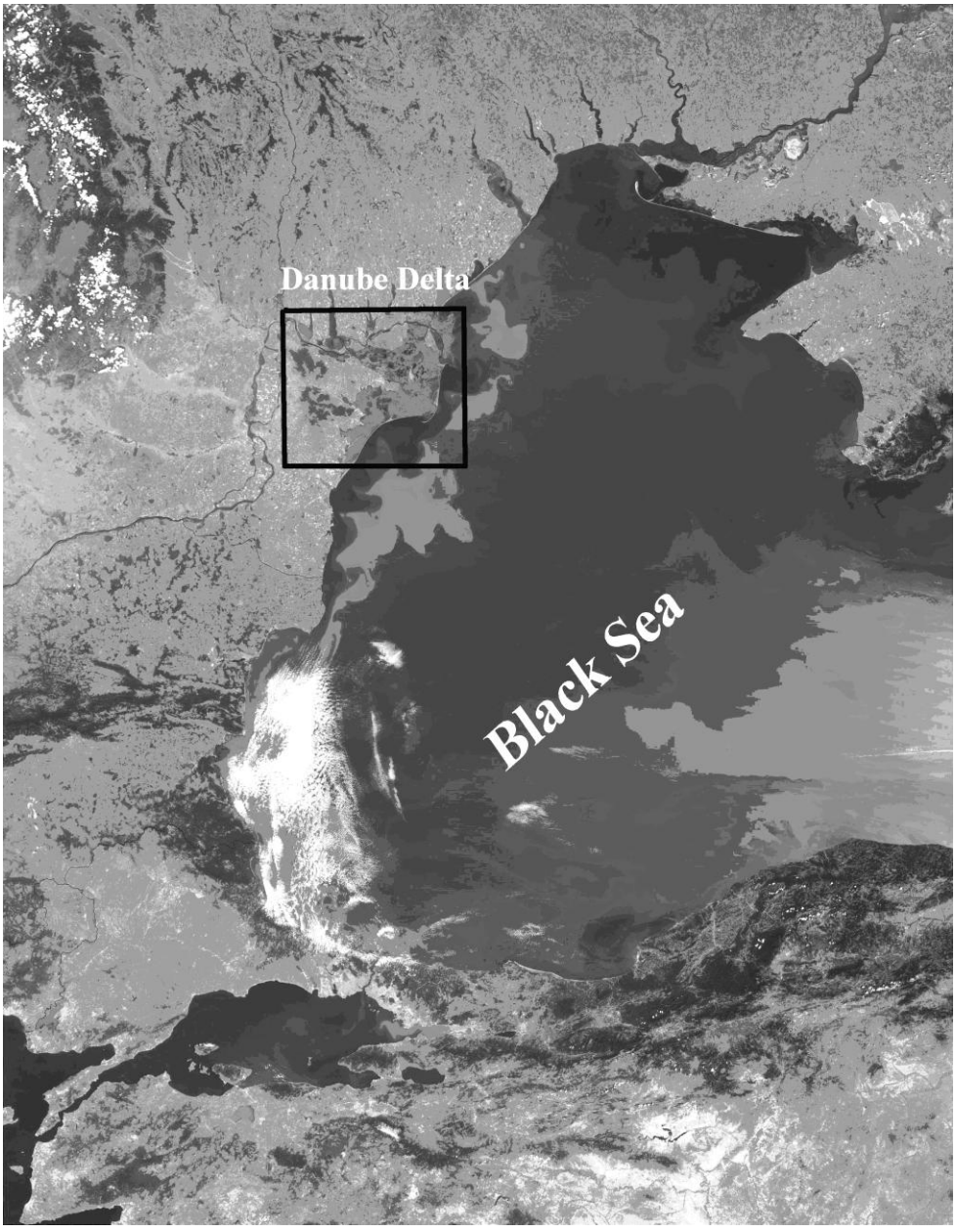

Fig. 1 - Location of the Danube Delta in the Black Sea basin

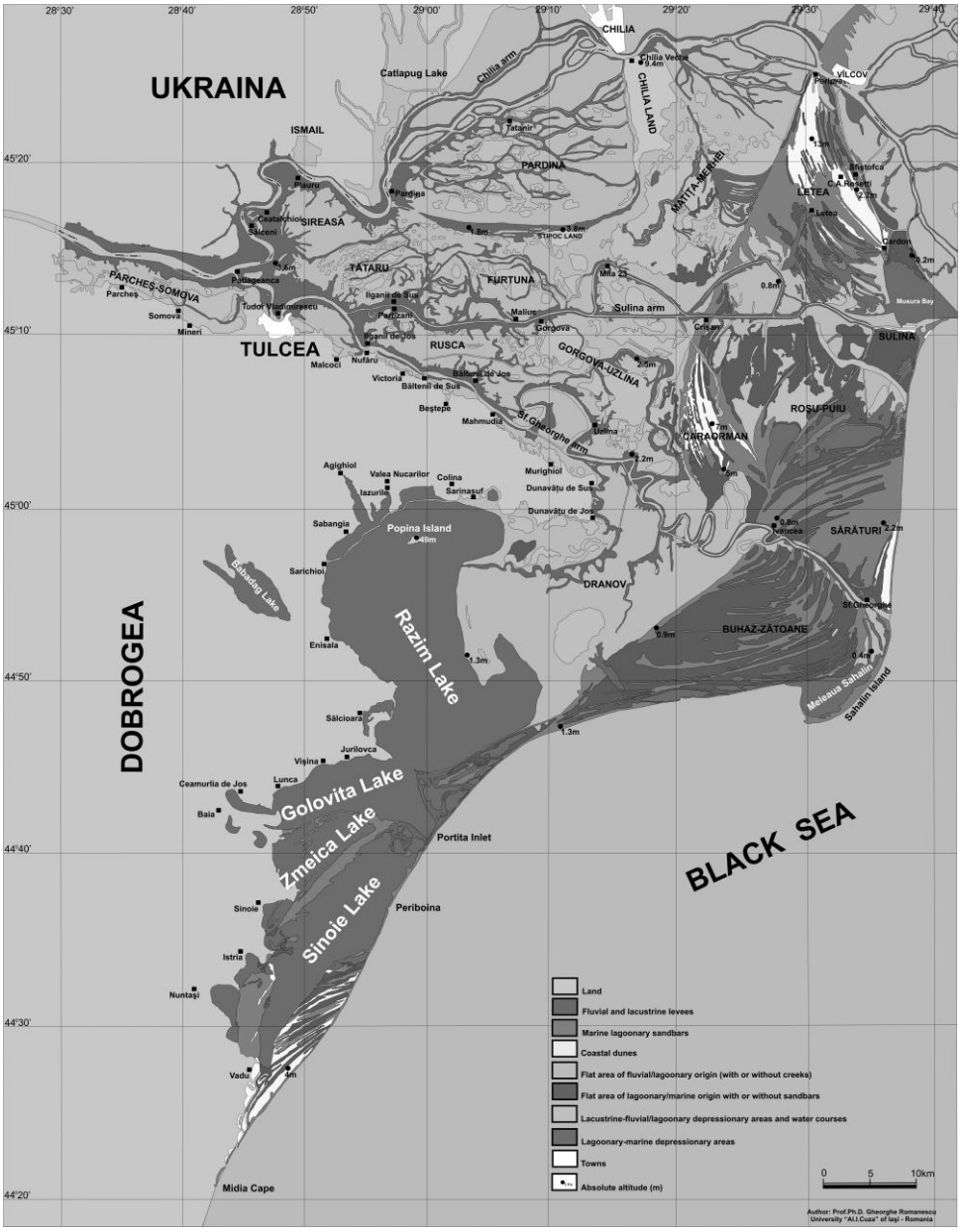

Fig. 2 - Geographic location of the studied sector: Chilia arm, to the north and Midia Cape, to the south.

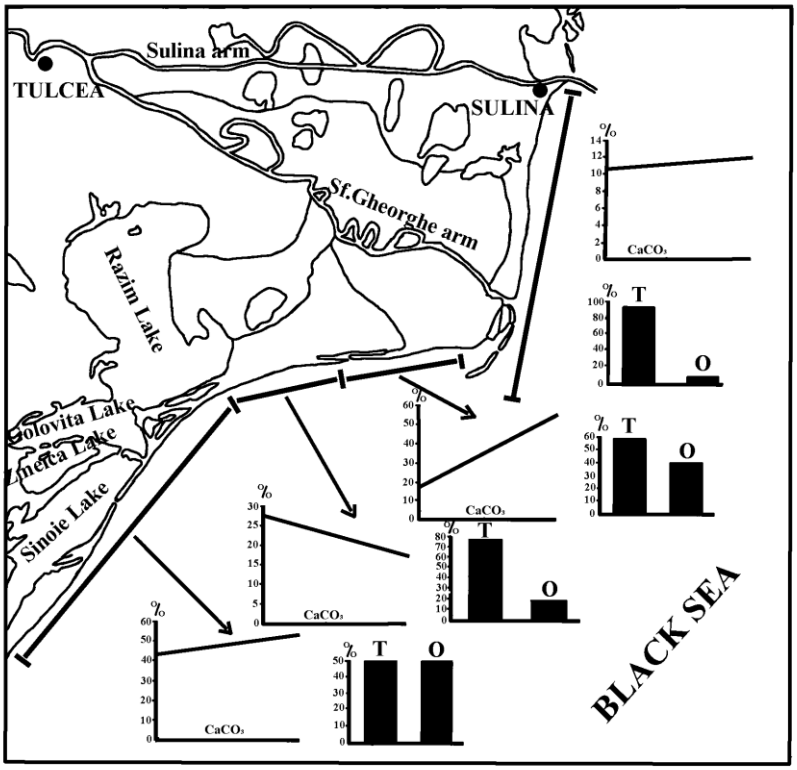

Fig. 3 - The percentage of the terrigenous/organogenous material (T/O) and the tendency of the biogenous material accumulation ($CaCO_3$) on the deltaic shore.

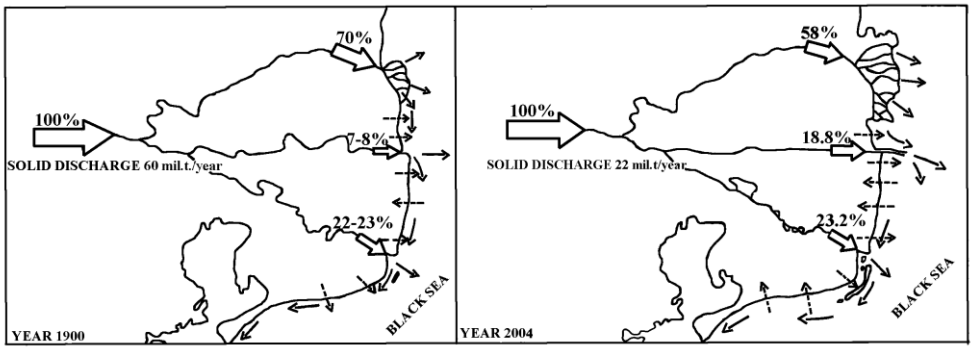

Fig. 4 - Dynamics of the solid discharge in front of the deltaic littoral.

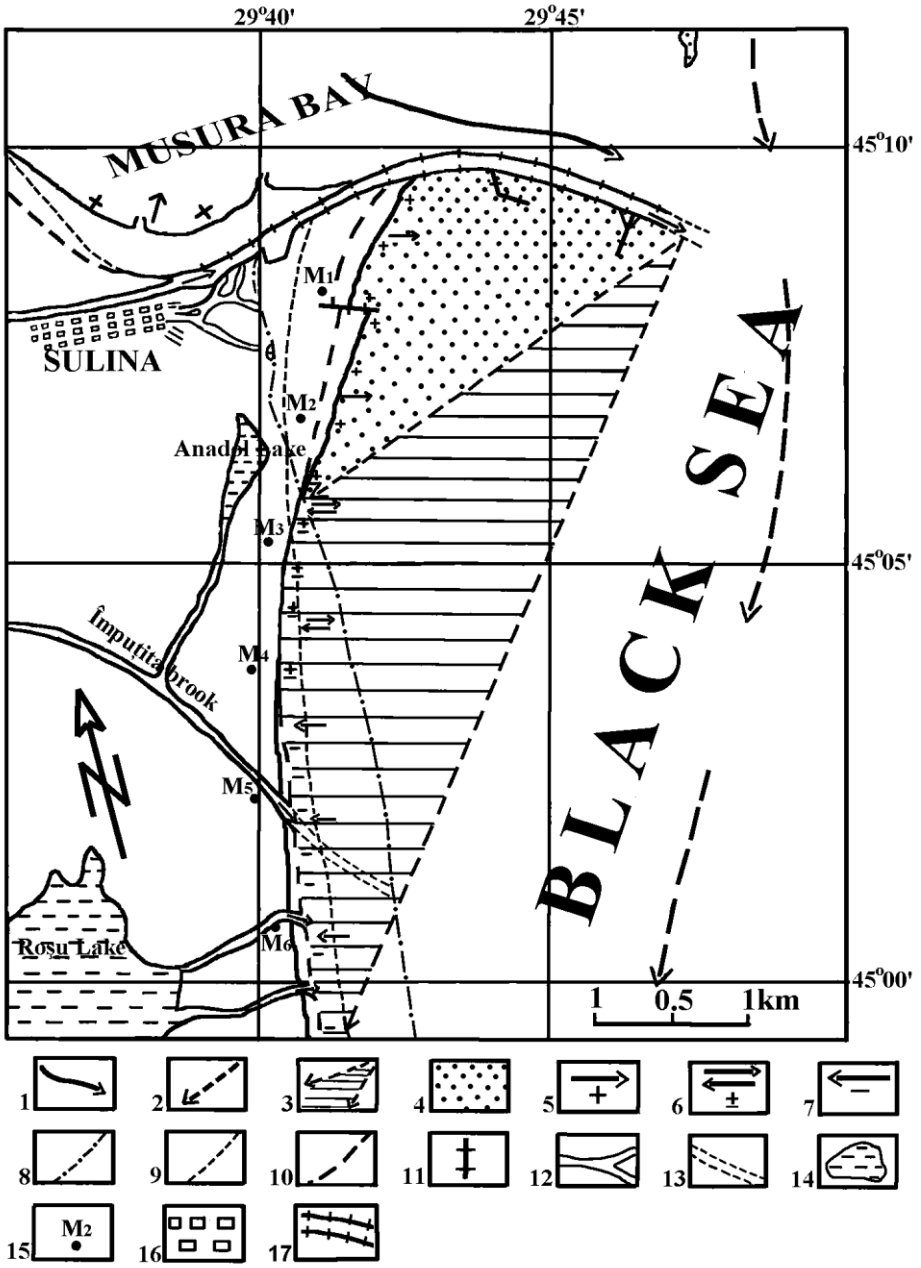

1. Musura (compensation) current; 2. Northern current; 3. Area of influence of the deviate current; 4. Alluvia trap; 5. Shore line progradation; 6. Relative equilibrum; 7. Abrasion; 8. Shore line in 1910; 9. Shore line in 1935; 10. Shore line in 1985; 11. Short dams (epis); 12. Brooks and channels; 13. Brooks and submarine channels; 14. Lakes; 15. Terrestrial miles; 16. Towns; 17. Dams.

Fig. 5 - Map of the littoral processes in the Sulina southern sector.

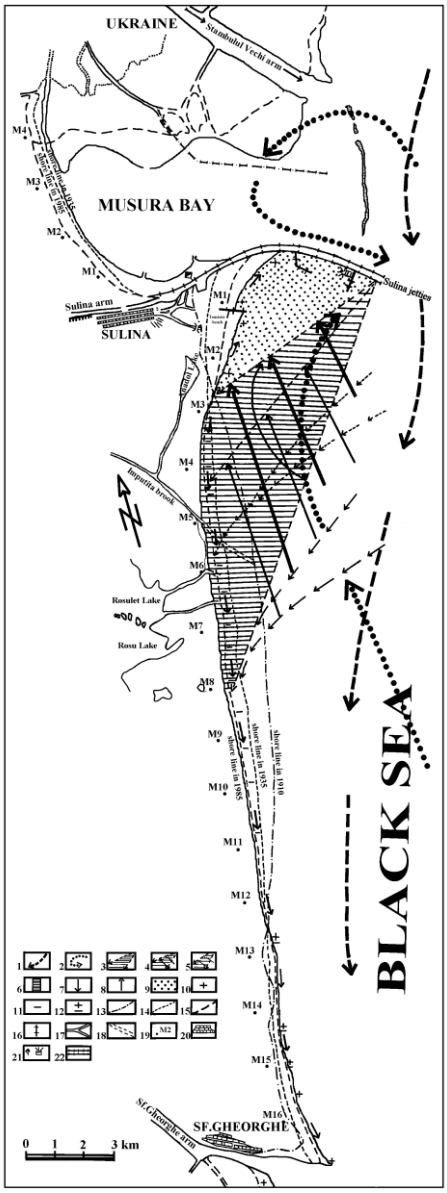

1. Northern stream; 2. Musura compensation stream; 3. Area under the influence of the derivative stream; 4. At maximum intensity SE winds; 5. At reduce intensity SE winds; 6. Powerful erosion area; 7. Southern coastal drift; 8. Northern coastal drift; 9. Alluvia trap; 10. Shore line progradation; 11. Abrasion; 12. Relative equilibrum; 13. Shore line in 1910; 14. Shore line in 1935; 15. Shore line in 1985; 16. Shorte dams (epis); 17. Brooks and channels; 18. Brooks and submarine channels; 19. Terrestrial miles; 20. Towns; 21. Lighthouse; 22. Dams.

Fig. 6 - Landforms and geomorphological processes on the Danube Delta's shore.

ANALIZA COMPARATIVĂ A UNOR FRAGMENTE CERAMICE BOIAN DIN AŞEZĂRILE ENEOLITICE DE LA CHEIA ŞI ATMAGEAUA TĂTĂRASCĂ

Cornelia CĂRPUŞ,
Leonid CĂRPUŞ

Cuvinte cheie: *analiza ceramologică, analiză comparativă, eneolitic, cultura Boian, cultura Hamangia, Cheia, Atmageaua Tătărască.*

Keywords: *Ceramics analysis, Comparative analysis, Eneolithic Boian Culture, Hamangia Culture, Cheia, Atmageaua Tătărască.*

In this paper, we are proposing to apply compared method in ceramics study. For the oldest cultures of Dobrogea teritory, this compared analysis concerns some of advantages; so, it is possible to detect many filiations on horizontal layer at the same stratigraphic level, and on the vertical, for the filiations in time, between the same comunities or another cultures.

Our material for study had resulted from two settlements wich are situeted geographical at a long distance one to another(more than 200 km.);the eneolithic settlement from Cheia(România- in the central part of Dobrogea) and Atmageaua Tătărască, located in the south of Danube river, nowadays, on Bulgaria teritory.

These artifacts was discovered as resullt of campaigns digging by romanian archaeologist V.Voinea, in 2001-2005, inside the sit of Cheia and Vl. Dumitrescu, inside the tell from Atmageaua Tătărască, in 1921-1935.

For all these sherds (small pieces) we used macro and microscopic method. Thus, it were examined, from this point of view, external and internal surfaces of vessels, surface in section, too and the powder wich has resulted after scraping.

We was interested from these features of sherds, like: colour, type of burn, inclusions or temper, treatment of surfaces, texture of clay, finishing mode of surfaces.

Study of ceramic samples belonging to the same civilisation(Boian)from these different stations, in time and place, help us point out more exactly their cultural development.

Thus, we notice some of their usual features, like(the good quality of slip well polished, the poorness of temper (particular at Cheia), decoration with deep grooves or

incisions filled with whait paste, but also, many defferents like: various sources of clay , graphit paint, type of inclusions,etc.

The sherds from Atmageaua Tătărască are more heterogeneous to those from Cheia, because here, Boian stratum was more one meter in high, so consequently, their inhabitation was longer in time and so, they could exploit many sources of clay, or could borrow something technique in processing clay, from another comunities wich they came in contact from time to time.

Abordarea unui studiu comparativ prezintă anumite riscuri, mai ales când materialele provin din două aşezări, actualmente aparţinând la două state diferite, cu şcoli de istorie în care mentalităţile au fost câteva decenii subtil dirijate pe ideea de graniţe naturale şi naţionale. Dar culturile neolitice şi eneolitice surprind tocmai fazele din dezvoltarea umană în care omul, se simte cu adevărat liber în arealul lui şi neconstrâns de bariere sociale sau culturale, abandonând aparent deliberat mentalitatea de războinic, ca activitate principală, în schimbul celei de creator de bunuri şi de *forme* modelate. Prelucrarea lutului, modelarea formelor, obţinerea culorilor şi chiar dirijarea modurilor de ardere în cuptoare (de la reducător la oxidant), vor contribui la formarea mentalităţii de creator. Aceasta o intuim şi prin studiul fragmentelor de ceramică rămase din cele două aşezări eneolitice, aflate la o distanţă de circa două sute de kilometri, una în zona centrală a Dobrogei româneşti (Cheia), iar cealaltă în Bulgaria (Atmageaua Tătărască)[*].

Aşezarea eneolitică de la CHEIA

În urma cercetărilor de teren în vatra satului Cheia, comuna Târguşor[1], precum şi în împrejurimi, pe valea Casimcei, materialul ceramic descoperit aparţine în cea mai mare parte culturii Hamangia III. Situl de la Cheia se înscrie în tipul aşezărilor deschise de scurtă durată, cu un singur nivel de locuire[2]. În campania de săpături 2001-2005, între fragmentele ceramice Hamangia, s-au găsit şi câteva importuri Boian.

Dintre fragmentele Boian de la Cheia au fost analizate macroscopic şi microscopic (mărire de 50 ori), patru fragmente; Fig. 1/A, B, C, D.

Ele au fost notate astfel: CH4, CH10, CH12, CH13. Pentru comparare s-a analizat şi un fragment ceramic provenit din tell-ul de la Hârşova (cu apartenenţă incertă); Fig. 2/A.

S-au luat în considerare următoarele caracteristici: culoare, grosimea fragmentului, finisaj, decor, incluziuni, analogii, unele particularităţi fizice (prezenţa unor incluziuni cu proprietăţi magnetice) şi chimice (aplicarea unui test calitativ de identificare a prezenţei ionilor de *mangan*).

CH4 - Fig. 1/A

Fragment cu grosimea de 4 mm. culoare neuniformă, galbenă-cenuşie spre buză şi galbenă cu tentă mai deschisă spre bază. Suprafaţa prezintă caneluri fine,

[*] Materialul ceramic pentru analiză ne-a fost pus la dispoziţie de Valentina Voinea, căreia îi mulţumim şi cu prilejul de faţă.

[1] V. Voinea, G. Neagu, *Ceramica Hamangia III*, Pontica 39 (2006), p. 9-34.

[2] *Ibidem*.

oblice, care formează unghiuri ascuţite.

Exterior - suprafaţă foarte fină la pipăit, netedă, acoperită cu un slip sau o barbotină bine lustruită, aspect glossy; o pulbere de mică acoperă ambele suprafeţe; fără crăpături.

*Interio*r - suprafaţă foarte fină la pipăit, netedă, cu acelaşi luciu; culoare deschisă, uniformă.

Secţiune - grosimea de 4-5 mm; se observă rare puncte gri-cenuşii, dispersate, slab delimitate; pastă compactă care nu prezintă crăpături sau goluri.

CH10 - Fig. 1/B

Fragment cenuşiu deschis, cu uşoară tentă oliv, decorat cu linii incizate, paralele sau în unghiuri ascuţite dar şi excizii, încrustate cu o pastă albă. Fragmentul este acoperit la exterior cu o crustă groasă de calcar, datorită probabil stagnării într-un sol cu umiditate crescută, bogat în carbonat de calciu. Buza este decorată cu mici triunghiuri echilaterale, excizate, cu vârful în sus (motivul dinţilor de lup).

Exterior - pe porţiunile cruţate se observă slipul sau barbotina fină, lustruită - glossy. Pasta este, compactă, arsă reducător; prezintă în compoziţie şi aglomerări de ocru; pulbere fină de mică.

Interio - suprafaţă finisată cu aceeaşi grijă, fără asperităţi la pipăit, lucioasă, tratată la fel ca şi cea externă. O pulbere fină de carbonat acoperă şi această suprafaţă.

Sectiune - are o grosime de 5 mm la buză şi de 12,5 mm în partea mai groasă. Culoarea este cenuşie deschisă, compactă, fără goluri sau crăpături; aspect de humă. Din loc în loc se observă aglomerări de oxizi de fier în conţinutul pastei, care apar ca pete de culoare roşie-maronie, de mărimi diferite; pulbere fină de mică.

CH12 - Fig. 1/C

Fragment de culoare galbenă-ocru deschis; grosimea 5 mm; caneluri fine, orizontale şi crestături fine pe buză. Crestăturile sunt realizate la intervale diferite şi de lungimi diferite.

Exterior - suprafaţă fină la pipăit, cu luciu caracteristic, glossy. O pulbere de mică acoperă ambele suprafeţe, mai evidentă la exterior; într-o spărtură se vede o amprentă asemănătoare unei structuri vegetale. Nu prezintă crăpături.

*Interio*r - suprafaţa este foarte fină la pipăit, netedă, cu luciu caracteristic; pulbere fină de mică. Nu prezintă crăpături, doar foarte rare deteriorări ale suprafeţei, la partea de jos a fragmentului, probabil de la spălare.

Sectiune - grosimea peretelui 4,5 mm şi spre buză 5 mm. Pasta are aspect compact, cu câteva pete de culoare mai închisă (gri-cenuşie), aglomerate spre buză şi mai rare spre restul secţiunii, fără un contur delimitat. Rare puncte albe, carbonatice, vizibile doar la microscop.

În anul 2006 am efectuat un experiment pentru extragerea pigmentului dominant din ceramica cercetată. Pentru aceasta am folosit acid fluorhidric, ştiut fiind că acesta este singurul acid care atacă silicaţii. Astfel, peste pulberea rasă de ceramică am adăugat HF (acid fluorhidric) în eprubete de plastic. Lăsate pe

masă, unele eprubete au produs un miros de hidrogen sulfurat. Acest test a fost făcut pe câteva fragmente alese aleatoriu, aparţinând culturilor Boian şi Hamangia (CH1 /CH5 /CH18- Hamangia şi CH10 /CH12 /CH13- Boian). Mirosul cel mai puternic provenea de la fragmentul Boian CH12, apoi mai slab de la fragmentul Boian CH13, dar şi de la fragmentul CH18 - Hamangia.

Acest aspect necesită un studiu separat. Totuşi am putea avansa câteva explicaţii.

Într-o lucrare consacrată ceramicii din România,[3] Ioan Godea descrie compoziţia argilei. Între multitudinea de oxizi prezenţi în mod natural în argilă este trecut şi SO_3 (trioxidul de sulf).

Se poate ca din combinaţia pulberii de ceramică, cu HF, cele care provin dintr-o argilă mai bogată în oxizi de sulf să determine formarea H_2S (hidrogen sulfurat).

Alte surse bogate în sulf pot fi:

- de origine vegetală: leguminoasele, crupele de ovăz, (poate urmele de tulpini vegetale observate sunt determinate de pleavă tocată de ovăz, amestecată în argilă).
- de origine animală: sub formă de aminoacizi cu sulf (gălbenuşul de ou), carnea, laptele, brânza.

Sulful intră şi în compoziţia oaselor, cartilajelor, bilei, sângelui. De asemenea sulful poate fi metabolizat de către unele bacterii sulfuroase (sulfooxidante sau sulforeducătoare), posibil existente în solul din care provin fragmentele ceramice.

CH13 - Fig. 1/D

Fragment de culoare cenuşie închisă; ardere reducătoare, uniformă. Aspect compact, dur. Este singurul fragment fără decor (nu prezintă caneluri, incizii sau excizii).

Exterior - suprafaţă foarte fină la pipăit, netedă, cu luciu caracteristic; pulbere de mică.

*Interio*r - suprafaţă foarte fină la pipăit, netedă, cu luciu caracteristic, doar foarte rare deteriorări ale suprafeţei, spre baza fragmentului; pulbere de mică.

Secţiune – grosimea 3,5 mm la buză, crescând treptat până spre 5 mm, mai jos. Secţiune de culoare cenuşie, uniformă, compactă, dură, fără incluziuni sau pete de altă culoare.

Pastă rasă - pulbere uniformă, de culoare cenuşie - închisă.

HVA (**Hârşova- tell,** secţiunea SB, careu 8) - Fig. 2/A

Fragment de culoare cărămizie, cu o angobă mai deschisă la culoare (albă–gălbuie).

Exterior - suprafaţă fină la pipăit, cu angobă; crăpături fine, neregulate, rare, în special spre buză, dar şi mai jos, determinate de o incluziune dură, care crapă fără să spargă total pasta. Prezintă o angobă albă-gălbuie, mai deschisă decât masa pastei, amestecată cu o pulbere de mică (angobă cu mică?).

*Interio*r - aceeaşi angobă deschisă la culoare cu o pulbere fină de mică şi

[3] GODEA, 1995, p. 12.

crăpături fine. Pe interiorul buzei prezintă o bandă (grosime 15-20 mm) pictată cu vopsea roşie, de un roşu mai intens la bază şi mai închisă spre maroniu, la exterior.

Secţiune - grosime de 5,5 mm la buză şi 10 mm la umăr; ardere uniformă; prezintă lentile cărămizii pe suprafaţa pilită (particule maronii, de 2-3 mm, neregulate, dure (şamotă sau pietricele minuscule), rare găuri în pastă.

Pastă rasă (partea cu banda cu ocru) - pulbere cărămizie, cu cristale minuscule, cuarţoase, albe şi de un gri-translucid); particule de mică, mai rare.

Concluzii privind ceramica Boian din aşezarea eneolitică de la Cheia

Ceramica aparţinând acestor comunităţi prezintă următoarele caracteristici:

- fragmente cu pereţii relativ subţiri (grosimi cuprinse, în medie, între 4 şi 5 mm) aparţinând unor vase de dimensiuni mici;
- o pastă foarte fină, bine levigată, asemănătoare humei, bine arsă, fără incluziuni vizibile;
- se observă în secţiune pete de culoare mai închisă (vezi anexa II, CH4, CH12) datorate probabil unor fragmente de pleavă, precum şi o amprentă de tulpină vegetală la fragmentul CH4.
- finisajul deosebit de fin pe ambele suprafeţe;
- prezenţa unei barbotine fine cu particule de mică în care a fost îmbăiat vasul după uscare; mică există şi în compoziţia pastei, dar mai rară şi mai fină în comparaţie cu soluţia de îmbăiere ;
- nu sunt prezente urme de pensulare ; vasele au fost scufundate într-o barbotină, după care au fost lustruite, căci toate cele patru fragmente au un luciu sau slip aproape identic (CH4, CH10, CH12 şi CH13) ;
- lipsa incluziunilor dure (doar rare urme de ţesuturi vegetale) ;
- lipsa crăpăturilor şi a golurilor din structura paste ;
- tipul de ardere reducător.

Uniformitatea realizată prin materia primă, prin modul de prelucrare, finisaj, fineţea fragmentelor, pledează pentru o sursă de exploatare identică şi grupează aceste fragmente într-o *categorie unitară.*

Particularităţi :

- prezenţa unor aglomerări de ocru (ca mici particule) în pastă, la CH10, aglomerări care vor fi observate şi la fragmentele Boian, de la Atmageaua Tătărască;
- prezenţa unor rare structuri vegetale în masa pastei.

Nu ştim dacă fragmentul analizat de la Hârşova, presupus a fi găsit în strat Boian, aparţine acestei culturi. Intr-o lucrare anterioară am afirmat, pe baza extincţiei pulberii citită la un spectofotometru, că şi acest fragment aparţine culturii Boian, deoarece avea o extincţie asemănătoare cu fragmentul CH4 şi puţin diferită de a celorlalte de la Cheia. In afara câtorva asemănări cu cele patru fragmente de la Cheia (analiza la spectrofotometru, prezenţa soluţiei fine de mică de la suprafaţă, ca şi a unui luciu asemănător), fragmentul de la Hârşova se diferenţiază de acestea prin câteva aspecte:

- prezintă o ardere oxidantă;
- prezintă angobă de altă culoare (albă-gălbuie), faţă de culoarea pastei care este roşcată-cărămizie;

- prezintă rare incluziuni (particule minuscule de 2-3 mm, dure, brun-roşcate);

- prezintă crăpături fine, mai drepte sau mai neregulate, uneori fără o cauză anume, alteori datorate unor incluziuni, care determină crăparea şi ridicarea pastei la exterior;

- are un decor cu ocru, trasat cu pensula, imediat sub buză, pe partea inferioară;

- testul prezenţei unor incluziuni cu proprietăţi feromagnetice este pozitiv (Anexa I); toate cele patru fragmente de la Cheia au acest test negativ.

- are analogii cu un fragment de vas gumelniţean, de la Atmageaua Tătărască, având o formă asemănătoare, angobă de aceeaşi culoare (albă-gălbuie) şi decor asemănător, din linii incizate radial, imediat sub umăr (la cel gumelniţean, razele sunt mai dese); acest fragment prezintă trăsături comune atât ceramicii Boian, cât şi celei gumelniţene. Fragmentul gumelniţean (care este deformat din cauza unei arderi secundare) se deosebeşte, totuşi, prin calitatea pastei, care conţine particule de cuarţ translucide şi particule albe, calcaroase, în număr mai mare, iar interiorul este neglijent lucrat.

ATMAGEAUA TĂTĂRASCĂ

În aşezarea eneolitică de la Atmageaua Tătărască, azi localitatea Sokol (Bulgaria), Vladimir Dumitrescu a efectuat săpături între anii 1929 - 1935; această aşezare se află în sudul Dunării, în fostul judeţ Durostorum. Tell-ul, sub forma unei movile, aflat în perimetrul acestei comune a făcut obiectul cercetărilor de teren ,, întreprinse în cursul lunii august 1929 de-a lungul malului meridional al Dunării, între Turtucaia şi Silistra ''.[4] Deşi de dimensiuni relativ mici (40 x 60 m; h = 6 m), tell-ul descoperit aici înregistrează o perioadă lungă de locuire.

În acest tell, stratul cultural se distribuie pe verticală în patru niveluri de locuire :

- nivelul I, la bază, aparţine culturii Boian, faza de tranziţie[5];
- nivelurile II şi III, aparţin culturii Gumelniţa A1;
- nivelul IV aparţine culturii Gumelniţa A2.

Din stratul Boian au fost luate în studiu un număr de şase fragmente, notate astfel: AT1, AT2, AT3, AT4, AT5, AT6 (Fig. 3/A, B, C, D, E, F).

AT1 - Fig. 3/A

Fragment de vas de culoare cenuşie închisă, cu grosimea de 7-8 mm.

Exterior - pe toată suprafaţa exterioară se remarcă modelul geometric prin excizie, în casete pătrate. In adânciturile desenului se observă linii paralele perpendiculare pe axul adânciturii, mai ales pe una din laturi. Sunt prezente urme de pastă albă în spaţiul excizat.

Interior - suprafaţa interioară este bine finisată, lucioasă, aspect tipic Boian, având deasupra depuneri relativ groase de ocru, pe toată suprafaţa; prezintă crăpături fine, neregulate.

---

[4] Vl. Dumitrescu, *Săpăturile de la Atmageaua-Tătărască (Tatar-Atmagea; fost jud. Durostor, Dobrogea de sud) 1929, 1931, 1933, 1935*, manuscris, p. 2.

[5] HAŞOTTI, Constanţa, 1997, p. 77.

Secţiune – pastă de culoare cenuşie, uniformă, fără incluziuni; în grosimea pastei se observă microscopic, crăpături neregulate, indiciu al unei arderi la temperaturi foarte înalte sau provocate de o răcire bruscă.

Pastă rasă – pulbere gri, amorfă, fără incluziuni, cu particule întărite din stratul de ocru de pe interior.

AT2 - Fig. 3, fragmentul B

Fragment deschis la culoare, galben, ce prezintă la exterior un decor în linii paralele incizate, de grosime 7-8 mm.

Exterior - porţiunea dintre linii are o suprafaţa foarte bine finisată, cu mică, cu aspect glossy, caracteristic ceramicii Boian. Prezintă depuneri de pastă albă între linii, iar deasupra lor apar, pe unele porţiuni mici, urmele unei vopsele negre, ca şi când cel care a modelat vasul a încercat o altă variantă de decor sau poate fi o atingere accidentală.

Interior - suprafaţă zgrunţuroasă, fără luciu, lăsată nefinisată, cu particule de nisip cuarţifer translucid şi incluziuni de mică.

Secţiune – suprafaţă de culoare uniformă, galbenă-cenuşie deschisă, cu particule cuarţoase gri, negre sau albe.

Pasta rasă- pulbere galbenă-cenuşie, amorfă cu rare particule cuarţoase, de mici dimensiuni.

Analogii - cu ceramica Hamangia (după compoziţia pastei, deşi incluziunile sunt mult mai mici); finisaj şi decor Boian.

AT3 - Fig. 3/C

Fragment de vas, galben cărămiziu; ardere uşor neuniformă; grosime variind de la 4 la 7 mm, fiind mai subţire la nivelul buzei. În partea superioară a vasului, prezintă un decor în bandă, imprimat în argilă, din două şiruri paralele de triunghiuri (modelul dinţilor de lup) cu vârfurile faţă în faţă.

Exterior - suprafaţă deschisă la culoare, atent finisată având într-o parte urme de grafit, trasate orizontal.

Prezintă mică în compoziţie şi urme vagi de vopsea albă la nivelul decorului; crăpături foarte fine şi urme de ocru, vizibile mai ales în spaţiul ce delimitează decorul în bandă. Triunghiurile, inegale sunt executate manual, prin amprentare succesivă cu un instrument fin.

Interior - lucrat mai neglijent, deşi aparent suprafaţa pare netedă; se observă pensulări foarte fine de ocru, în strat subţire; într-un colţ se observă o culoare cenuşie, reprezentând eventual urmele unei arderi secundare.

Prezintă crăpături neregulate, mai evidente decât la exterior şi rare goluri în pastă.

Secţiune - culoare şi ardere uniformă, cu aglomerare de pietricele şi cristale translucide dispuse doar în interior, căci la exterior nimic nu trădează compoziţia mai grosieră a pastei, ci doar la nivelul buzei, unde se văd cristale de mici dimensiuni, pe marginea ei.

Pasta rasă - se prezintă ca o pulbere fină galbenă-ocru deschis, cu rare particule cuarţoase.

Analogii - cu ceramica Hamangia (după compoziţia pastei, deşi incluziunile sunt mult mai mici); finisaj şi decor tipic Boian.

Deşi primul strat aflat la baza acestui tell de la Atmageaua Tătărască aparţine unui Boian IV (mai jos nu s-a săpat, poate şi din cauza adâncimii mari dar şi datorită rarităţii ceramicii)[6] fără a fi remarcată şi ceramică Hamangia, acest fragment dovedeşte caracteristici comune atât ceramicii Hamangia, cât şi Boian.

AT4 - Fig. 3/D

Fragment de vas, galben-roşcat; grosime 7-8 mm, cu decor excizat (alveole executate cu unghia, dispuse într-un registru–bandă). Decorul nu este foarte riguros, liniile nu sunt trasate drept, ci mai nesigur.

Exterior – în spaţiul dintre excizii se observă aspectul lucios, tipic. Peste decor se văd urmele unei angobe brun- roşcate; se observă de asemenea mică în pastă.

Interior - suprafaţă relativ netedă, cu mică şi urme de pensulare ale unei angobei brun - roşcate.

Secţiune - culoare şi ardere uniformă.

Pasta rasă - pulbere uniformă, fără incluziuni, cu rare particule întărite, roşii, desprinse din stratul interior, angobat.

AT5 - Fig. 3/E

Fragment de vas, galben cărămiziu; ardere oxidantă, uniformă; grosime 9 mm, decor în linii paralele, excizate.

Exterior - are o suprafaţă netedă, bine finisată, fără asperităţi, cu multă mică; nu se văd aglomerări de ocru, nici de vopsea albă.

Interior - mai neglijent, cu crăpături şi găuri; depuneri albe, neuniforme carbonatice.

Secţiune – culoare neuniformă, cu un miez cenuşiu deschis, nisipos în interior, mărginit de o pojghiţă cărămizie la exterior şi interior (fragmentul a fost scos mai devreme din cuptor, deci a fost o ardere incompletă, insuficientă pentru a pătrunde şi mijlocul vasului).

În porţiunea rasă, în secţiune, pe fondul cenuşiu, nisipos, se văd câteva lentile cărămizii, datorate unor spărturi ceramice (şamotă), de dimensiuni diferite.

Pasta rasă - pulbere cenuşie.

AT6 - Fig. 3/F

Fragment de vas, cenuşiu, alcătuit din benzi intercalate, excizate şi cruţate.

Exterior - benzi excizate, late, cu depuneri de vopsea albă, intercalate cu porţiuni cruţate, în relief, acoperite de un slip negru, lucios (posibil grafit). Prima porţiune în relief (la nivelul buzei) este mai lată (13 mm) urmată de banda excizată (20 mm) încrustată cu vopsea albă, apoi altă porţiune în relief, mai îngustă (9 mm).

[6] Vl. Dumitrescu, C*arnet de şantier*, 1929, 1931, 1933, 1935, manuscris. În săpătura B(1929) se ajunge până la o adâncime de 6,40 m (stratul Boian A este între 6,0 şi 6,40 m); în săpătura D (1931, 1935) se ajunge până la o adâncime de 6,60 m (stratul Boian A este între 5,40 şi 6,60 m); în săpătura E (1935) stratul Boian A începe de la 5,40 m, săpătura înaintează până la 6,20 m, când apar urmele unor vetre. Vase nu se găsesc, doar câteva cioburi fără desen.

Interior - mai neglijent lucrat, cu spărturi superficiale în pastă, fără crăpături sau găuri.

Secţiune - culoare uniformă, dar cu intensităţi diferite (un miez cenuşiu închis, mărginit pe ambele feţe de un cenuşiu deschis) .

Pasta rasă - pulbere cenuşie-închisă, fără incluziuni, cu particule întărite, negre, desprinse din stratul exterior; se rade greu; pasta pare unsuroasă.

Concluzii privind ceramica Boian de la Atmageaua Tătărască

Fragmentele ceramice luate în studiu, deşi heterogene în comparaţie cu cele de la Cheia, prezintă următoarele caractere *comune:*

- suprafeţe foarte bine finisate, (în porţiunile cruţate) în special la exterior;
- toate sunt decorate prin excizie sau imprimare cu unghia;
- urme de angobare;
- toate au mică în compoziţie;
- se constată prezenţa ocrului pe anumite porţiuni la exterior, ca şi la interior;
- majoritatea prezintă încrustare cu pastă albă în porţiunile excizate.

Folosirea pastei albe în spaţiile decorului apare încă de la purtătorii culturii Hamangia, tehnică preluată şi de comunităţile Boian. Dacă pentru ceramica Hamangia se folosea o argilă mai puţin cernută, mai grosieră (cel puţin la unele categorii de vase) pentru ceramica Boian se observă alegerea unei materii prime bine cernută, trecută prin mai multe sedimentări, sau pastă provenită din sedimentele de humă de pe malul râurilor, căci pasta sa este preponderent fină, fără incluziuni. Excepţie fac unele fragmente (AT2 şi AT3) la care compoziţia pastei este mai grosieră, asemănătoare cu cea a ceramicii Hamangia, dar ele au finisajul fin al ceramicii Boian. De asemenea, comunităţile Boian folosesc o barbotină sau o angobă pe care o finisează şi o lustruiesc cu mare grijă, conferind suprafeţei un luciu aparte, patinat.

Dacă fragmentele Boian de la Cheia sunt relativ unitare, la cele de la Atmageaua Tătărască se disting, pe lângă unele trăsături comune şi caracteristici *distincte :*

- tipul de ardere este diferit (unele au ardere oxidantă, altele reducătoare, la temperaturi diferite, cu miezul de o culoare şi marginile de altă culoare);
- atenţia este concentrată doar la suprafaţa exterioară (interiorul este neglijat), spre deosebire de fragmentele Boian de la Cheia, la care şi interiorul are acelaşi luciu şi fineţe;
- prezenţa unor particule de nisip cu granulaţie relativ mare, feldspatic, de culori diferite, la două dintre cele şase fragmente analizate , ceea ce o apropie de ceramica Hamangia, (chiar dacă nu s-au găsit aici şi fragmente Hamangia); dar finisajul este fin, asemănător ceramicii Boian;
- prezenţa picturii cu grafit la un fragment şi urme cu grafit la alte două fragmente;
- două fragmente prezintă urme de pensulare a angobei, pe interior;
- multe prezintă crăpături foarte fine, uneori şi găuri (rare), mai ales pe interior.

Deşi este greu a formula o concluzie generală, deoarece au fost luate în acest studiu comparativ numai 11 fragmente, din două aşezări eneolitice, putem sublinia, totuşi, următoarele aspecte: la cele două comunităţi aflate la distanţă

relativ mare, (Cheia situată în centrul Dobrogei şi Atmageaua Tătărască, aflată în sudul Dunării), din punct de vedere al *tehnicii* utilizate, observăm aceeaşi grijă în folosirea unei barbotine fine, bine lustruită, la care se adaugă ca tehnici de decor folosirea unor incizii, excizii, încrustări cu pastă albă sau urme de ocru. La cele de la Atmageaua Tătărască întâlnim şi pictura cu grafit, tehnică de decor ce caracterizează în principal ceramica culturii Gumelniţa, dar o regăsim şi în aria culturii Boian[7]. Mai mult chiar, Vl. Dumitrescu afirmă că în stratul cel mai de jos al nivelului numit de el Boian A, a găsit puţine fragmente cu decor pictat şi toate acestea doar cu grafit.

Considerăm că cel puţin unele comunităţi Boian situate de-a lungul Dunării, în special pe malul drept, pe teritoriul actual al Dobrogei, utilizării în pastă, material provenit prin sedimentare acvatică (humă cenuşie), spre deosebire de comunităţile Hamangia, care preferau material argilos provenit din sedimentare eoliană sau acvatică. Această observaţie nu trebuie privită ca un caracter absolut, ci doar ca un *marker*, ce poate fi analizat în continuare şi pe alte fragmente ceramice. Această tehnică de folosire a materialului sedimentar acvatic, (humă în special), de către unele comunităţi Boian, poate reprezenta un marker *teritorial*, dar şi de *perioadă*. Aşa cum în microbiologie primul criteriu de diagnostic şi de screening este încadrarea bacteriilor în gram pozitiv şi gram negativ, pentru studierea fragmentelor ceramice provenite din siturile arheologice, primul pas ar fi dezvoltarea unor tehnici de screening pentru analizarea provenienţei materialului pastei (de sedimentare eoliană, de sedimentare acvatică, sau amestec între aceste sedimente şi incluziuni.)

Din punct de vedere *a compoziţiei* pastei se observă o diferenţiere netă între fragmentele de la Cheia şi cele de la Atmageaua Tătărască, acestea din urmă fiind mai poroase şi cu mai mulţi degresanţi în compoziţie (cristale de cuarţ, pietricele, spărtură ceramică). Toate aceste aspecte ne demonstrează că ambele comunităţi au evoluat păstrând unele dintre tradiţiile culturale moştenite, dar au *testat* şi alte tehnici de prelucrare, ardere şi de decor, preluate de la diferite comunităţi cu care au venit în contact.

În acest studiu comparativ este vizibil contactul dintre comunităţile eneolitice Hamangia, Boian, Gumelniţa, între care, în anumite aşezări de tip tell, evoluţia lor s-a desfăşurat firesc, fără cezuri stratigrafice notabile.

Aspectele prezentate mai sus ne dau o măsură a simţului artistic al comunităţilor neolitice şi ilustrează capacitatea lor de a coabita şi de a spori gustul pentru frumos chiar şi la nivelul unor simple recipiente de lut, simţ estetic care va ajunge la desăvârşire spre sfârşitul eneoliticului, o dată cu evoluţia culturii Cucuteni.

[7] DUMITRESCU, 1937.

TABEL
cu rezultatele analizelor chimice, fizice şi afinităţi tinctoriale ale pastei faţă de albastru de metilen.

Nr. crt.	CODUL fragmentelor analizate	Prezenţa incluziuni-lor cu proprietăţi magnetice	*)Prezenţă ionilor de mangan	Afinitate faţă de albastru de metilen (mediu cu acid HCl)	Afinitate faţă de albastru de metilen (mediu cu NaOH	Afinitate faţă de albastru de metilen (mediu cu acid azotic)
1	**CH 4 (Cheia)**	-	*absent*	*cenuşiu-verzui*	*cenuşiu-violet*	*violet cu sediment verzui*
2	**CH 10 (Cheia)**	-	*absent*	*verzui*	*violet-cenuşiu*	*violet*
3	**CH 12 (Cheia)**	-	*absent*	*cenuşiu-verzui*	*cenuşiu-violet*	*violet cu sediment verzui*
4	**CH 13 (Cheia)**	-	*absent*	*cenuşiu-verzui*	*cenuşiu-violet*	*violet cu sediment verzui*
5	**HVA–Hârşova – tell)**	+++	*absent*	*cenuşiu*	*cenuşiu*	*violet*
6	**AT_1 Atmageaua Tătărască**	-	*absent*	*cenuşiu*	*cenuşiu*	*violet*
7	**AT_2 Atmageaua Tătărască**	-	*absent*	*cenuşiu*	*cenuşiu*	*violet*
8	**AT_3 Atmageaua Tătărască**	-	*absent*	*cenuşiu*	*cenuşiu*	*violet*
9	**AT_4 Atmageaua Tătărască**	-	*absent*	*cenuşiu*	*cenuşiu-violet*	*violet cu sediment verzui*
10	**AT_5 Atmageaua Tătărască**	-	*absent*	*cenuşiu*	*cenuşiu*	*violet*
11	**AT_6 Atmageaua Tătărască**	-	*absent*	*cenuşiu*	*cenuşiu-violet*	*violet cu sediment verzui*
12	**G_2 Atmageaua Tătărască**	+	*absent*	*cenuşiu cu particule albăstrui*	*cenuşiu cu particule albăstrui deschis*	*netestat*
13	**Martor humă cenuşie**	-	*netestat*	*verde -smarald*	*albăstrui*	*netestat*

- Am aplicat metoda calitativă de identificare a prezenţei ionilor de *mangan*, (cu acid azotic + oxid de plumb), în ideea de a asocia prezenţa acestor ioni de existenţa unei angobe pe bază de pirolusită (compus natural cu mangan – MnO_2).

BIBLIOGRAFIE

CĂRPUŞ 2006 - C. Cărpuş, L. Cărpuş, *Aşezarea eneolitică de la Cheia – studiu ceramologic,* Pontica 39 (2006), p. 35-63.

DUMITRESCU - Vl. Dumitrescu, *Săpăturile de la Atmageaua-Tătărască (Tatar- Atmagea fost jud. Durostor, Dobrogea de sud), 1929, 1931, 1933, 1935*, manuscris.

DUMITRESCU - Vl. Dumitrescu, *Caiet de şantier*, 1929, 1931, 1933, 1935, manuscris.

DUMITRESCU 1937 - Vl. Dumitrescu, *The painted decoration of the pottery from the eneolithic station near Atmageaua-Tătărască,* Annals of Archeology and Anthropology. A., Liverpool, 24 (1937), 1-2, 14 p.+ 5 pl.

GODEA 1995 - I. Godea, *La céramique*, Timişoara, 1995.

HAŞOTTI 1997 - P. Haşotti, *Epoca neolitică în Dobrogea*, Constanţa, 1997.

VOINEA, NEAGU 2006 – V. Voinea, G. Neagu, *Ceramica Hamangia III,* Pontica 39 (2006), p. 9-34.

A

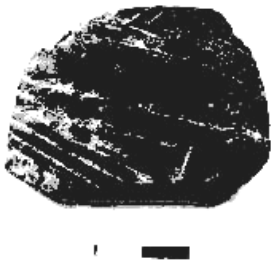

B

C

D

Fig. 1

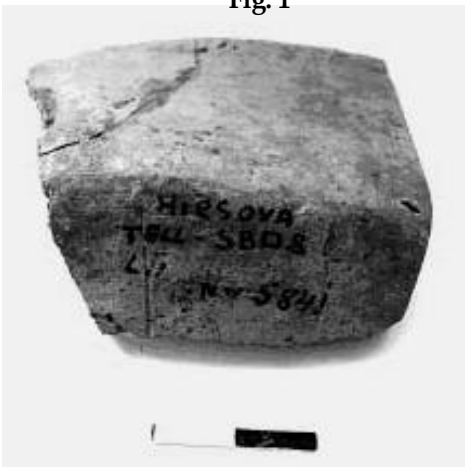

Fig. 2

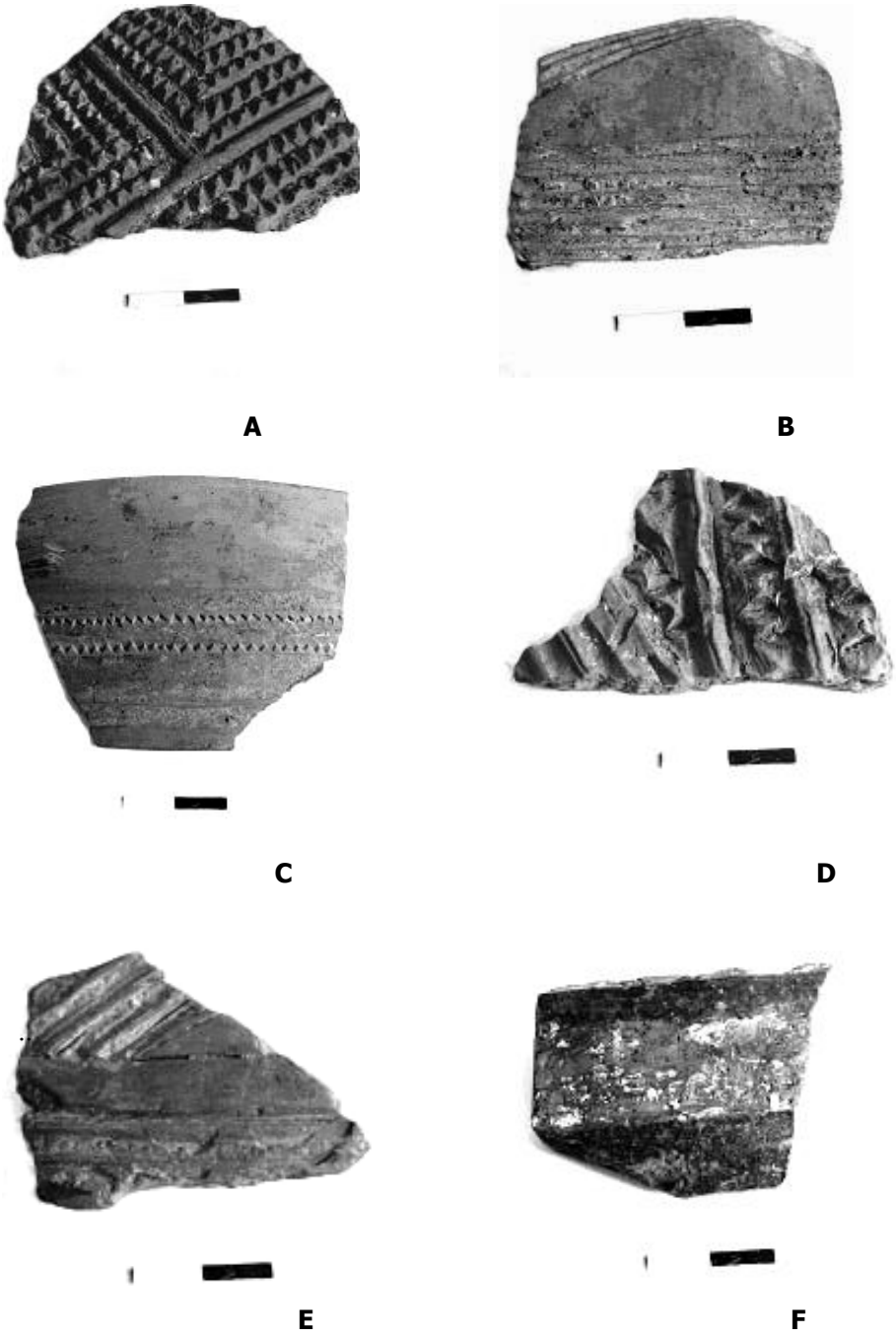

Fig. 3

LA TERMINOLOGIE CONCERNANT LES SAUCES DE POISSON ROMAINES

Iulia DUMITRACHE

Mots-clé: *garum, liquamen, muria, hallex*.

Les produits salés à base du poisson étaient différemment dénommés dans le monde romain. On a donné des appellations variées en fonction du type du produit, de la matière prime utilisée, du lieu de provenance ou de la destination des sauces. Les noms offrent aussi des informations sur la qualité ou l'utilisation du garum et des autres produits similaires, de même que sur les différences entre eux. Mais l'identification, la classification et, pas dernièrement, l'explication des termes utilisés dans les sources, constituent seulement le premier pas dans l'étude des sauces du poisson.

Les sauces romaines de poisson sont nommées dans les sources en fonction du procédé de préparation, l'assortiment du poisson qui constituait la matière première, leur provenance, leur qualité, et, parfois, en fonction de l'utilisation ou de la catégorie des consommateurs auxquels elles étaient destinées.

Les Romains produisaient quatre sauces différentes du poisson: *garum*, *liquamen*, *muria* et *hallex*. Le nom *garum* provient, selon les sources, du grec *γάρον*[1]. On ne connait pas la signification originale du mot, mais Pline fait allusion à la matière première à la base de laquelle on fabriquait la sauce, ça veut dire le type du poisson nommé *gáron*[2], et Isidore de Séville, qui avait probablement utilisé Pline comme source principale, rappelle le poisson „*quae Graeci garon vocabant*"[3]. Dans les sources littéraires grecques, le nom du produit apparait le plus souvent comme *ὁ γάρος*[4], *τὸ γάρος*[5] ou *τὸ γάριον*[6]. Dans les papyri, on utilise le plus les noms *τὸ γάρος* ou *τὸ γάρον*[7].

Liquamen était un produit semblable au *garum*, mais inferieur du point de

[1] ZAHN 1912, col. 841.
[2] PLINIUS, 31, 93.
[3] ISIDORUS, *Origines*, 20, 3, 19.
[4] ARTEMIDORUS, *Oneirocriticon*, 1, 66.
[5] GALENUS, *De compositione medicamentorum secundum locos*, 12. 622. k.
[6] ARRIANUS, *Epic. Diss.*, 2. 20.29.
[7] ZAHN 1912, 841; GIGNAC 1981, pp. 98-99; CURTIS 1991, p. 8.

vue qualitatif. Le mot est d'origine latine, et la variante grecque, *λικονάμεν*, est plus rarement utilisée, étant plutôt la translittération de celle latine[8]. Jusqu'à la fin du IIe siècle après J.-C., *liquamen* apparait comme produit différent du *garum*, même si leur nature était similaire[9]. Dès le IIIe siècle après J.-C., *liquamen* devient le nom générique pour toute sorte de sauces de poisson, et, à partir du IVe siècle, *garum* est de plus en plus rarement rencontré[10]. On peut mieux reconstituer, à travers les documents officiels qui établissaient les prix ou les taxes pratiqués dans des locations différentes, l'évolution des noms des saumures à base de poisson. Ainsi, le tarif de Zarai, mentionne, au début du IIIe siècle après J.-C., le terme *garum*[11], mais dans l'édicte des prix donné par Dioclétien en 301, on trouve seulement *liquamen*[12].

Muria dénommait la salaison, faite du sel et d'eau[13], obtenue à la suite du mélange d'un *quadratus* [14] d'eau doux à un *modius*[15] de sel, donc une proportion de ⅓ sel à ⅔ eau[16]. *Muria* désignait initialement la saumure dans laquelle on conservait des aliments divers (des légumes ou du poisson)[17], mais le terme devient générale pour les sauces du poisson[18], et arrive à être identifié aux noms des autres produits[19]. Le terme grec le plus proche est *ἅλμη*[20].

Le produit résiduel obtenu à la suite du filtrage du *garum* était nommé *hallex*[21], *allec*[22], *hallec*[23] ou *allex*[24].

Dans les inscriptions peintes sur les amphores qui contenaient des *salsamenta*, on peut identifier des noms différents pour les produits, en fonction de leur provenance. C'est bien possible que ces détails, de même que ceux concernant la matière première utilisée, ou la qualité des sauces, représentaient une sorte de „réclame" pour les consommateurs. Par exemple, une amphore remplie à *garum pompeianum* trouvée à Rome informait l'acheteur du fait qu'il va procurer de la marchandise fabriquée à Pompéi. Dans un seul cas, le nom de la société qui produisait et exportait la sauce est suffisant pour identifier la provenance du produit. Il se trait de *garum sociorum*, marque de la *societas* qui

[8] *Geoponica*, 20. 46. 1-3.

[9] ÉTIENNE, MAYET 2002, pp. 50-51.

[10] À la moitié du IIIe siècle ap.J.-C., Gargilius Martialis ecrit que *liquamen* est *garum* mêlé au vin: *confecto liquaminis quod oenegarum vocant*: GARGILIUS MARTIALIS, *Curae boum*, 62; CAELIUS AURELIANUS, *Tardarum passionum*, 2.1.40: *garum quod appellamus liquamen*.

[11] *CIL* VIII, 4508.

[12] *Edictus praetiis*, 3. 6. 7.

[13] COLLUMELLA, *De re rustica*, 12, 6.

[14] Approximativement 28, 26 l.

[15] 8, 75 l.

[16] CATON, *De agricultura*, 88.

[17] DESSE-BERSET, DESSE 2000, p. 75.

[18] ÉTIENNE, MAYET 2002, p. 47.

[19] HORATIUS, *Satirae*, 2. 4. 65: *Muriam antiqui dicebant liquamen et Syrorum lingua sic dicitur*.

[20] QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, 8. 2. 3: *duratos muria pisces*; HERODOTE, 2. 77.

[21] PLAUTUS, *Poenulus*, 1310.

[22] PLINIUS, 31, 95; HORATIUS, *Satirae*, 2. 8. 9.

[23] PLAUTUS, *Aulularia*, fr. 5.

[24] PLINIUS, 31, 95.

fonctionnait en Carthago Nova. Des autres *tituli picti* présentent des salaisons fabriquées en Italie (à Ostie et Antium), et en Gaule (à Antipolis), ou mentionnent seulement la province dans laquelle on les produisait:

Noms	Provenance	Sources
garum Pompeianum	Pompéi	CIL XV, 4686.
garum Ostiense	Ostie	Curtis 1991, p. 165.
garum Antipolitanum	Antipolis	Liou, Marichal, p. 167.
garum Lunense	Lusitania	Curtis 1991, p. 165.
garum Gaditanum	Cadix	CIL XV, 4570.
garum Hispanum	Hispanie	*AE* 1927, 7; *AEA* 2001/02, 1130 = *AE* 2000, 1167.
Liquamen Antipolitanum/ Antiatinum	Antipolis	*AE* 1984, 618; *CIL* XV, 4712.
liquamen Gaditanum	Cadix	CIL XV, 4570.
muria Antipolitana	Antipolis	Plinius, 31,
muria Malacitana	Malacca	CIL XV, 4721, 4729, 4737-4739.
muria Hispana	Hispanie	*AE* 1927, 8.
hallex Herculanensis	Herculanum	CIL IV, 5720.
? Saxitani	Saxe	Liou, Rodríguez Almeida 2000, p. 14.
cordulaport(uensis)Lusitania	Lusitania	Liou, Rodríguez Almeida 2000, p. 11.

La matière première utilisée pour la fabrication des sauces du poisson représente un autre critère pour dénommer les produits. Les *salsamenta* les plus souvent mentionnées dans les *tituli picti* sont celles obtenues du maquereau, thon ou murène[25]. *Garum geminus* pouvait désigner la sauce fabriquée de deux espèces différentes du poisson, sans pouvoir les préciser certainement.

Nom	Matière première	Sources
garum scombri	maquereau	*CIL* IV, 2574-2580; 2583; 5686; 9415.
gari flos flos murenae	murène	*CIL* IV, 5673.
garum geminus	?	*CIL* IV, 5826-5827; 9392-9393; 10272-10273.
liquamen scombri	maquereau	*CIL* IV, 2588.
hallex scombri	maquereau	*CIL* XV, 4730-4731.
cordula	thon	Rodríguez Almeida 2000, p. 11.

[25] Le thon apparait comme *thunnus*, et *cordula*, qui probablement désignait des poissons de cet assortiment à l'age de moins d'une année (cf. LIOU, RODRIGUEZ ALMEIDA 2000, p. 12).

Les noms qui contiennent des indices concernant la qualité des produits sont diverses, et sont rapportés soit au procédé de fabrication (si on a utilisé des autres condiments, ou les sauces sont „pures" – *per se*, ou selon le moment du filtrage), soit à la vieillesse de la salaison. Le plus apprécié, probablement le liquide extrait le premier[26], constituait sûrement le produit le plus cher. C'est difficile à expliquer la différence entre *flos flos* et *flos*. Il est possible qu'ils transmettent le même message, et l'addition du deuxième *flos* constituait seulement une forme de réclame. On ne peut pas réaliser une hiérarchie stricte qualitative entre les sauces similaires, mais qui avaient des épithètes différentes (par exemple, entre *garum flos*, *garum optimum* et *garum praecellens*), ou entre des produits différents (par exemple entre *garum primum* et *liquamen flos excellens*). Si le même produit reçoit, dans de inscriptions différentes, la mention *primum* ou *secundum*, alors la différence qualitative est nette.

Produit	Sources
garum/-i flos flos	*CIL* IV, 5706
garum flos flos murenae	*CIL* IV, 5773.
garum flos	*CIL* IV, 5663; 5666; 5668-5672; 9389-9391; 9399.
garum flos scombri	*CIL* IV, 6919-6921; *CIL* XV, 4687; *AmphMainz-Dipinti* 41; 42; 45; *AE* 1992, 278 = *AE* 1998, 352.
garum flos scombri optimum	*CIL* IV, 5689.
garum praecellens	*CIL* IV, 10735.
garum vetus flos excellens	*AE* 1992, 1163c.
garum scombri primum	*CIL* IV, 2580.
garum excellens	*AE* 2000, 1129.
garum factum per se	*CIL* IV, 2572.
liquamen flos flos	*CIL*, IV, 5673.
liquamen optimum	*CIL* IV, 2589-2592; 5707-5709 ; 5711-5713 ; 10744-10746.
liquamen optimum saccatum	*CIL* IV, 7110.
liquamen flos optimum	*CIL* IV, 5714; *AE* 1992, 278 = *AE* 1998, 352; *AE* 2001, 1061.
liquamen flos	*CIL* IV, 2588; 5707; *CIL* XV, 4715; 4719; *AE* 1992, 278 = *AE* 1998, 352.
liquamen gari flos	*CIL* IV, 05683.
liquamen flos excellens	*CIL* IV, 2588 ; 5716; 9414; *CIL* XV, 5419.
liquamen flos primum	*CIL* IV, 10743.
liquamen primum	*CIL* IV, 2593; 2595 ; *Edictus praetiis*, 3, 6, 7.
liquamen excellens	*CIL* III, 12010, 48; *CIL* IV, 2596; *AE* 1984, 618.
liquamen secundum	*Edictus praetiis*, 3, 6, 7.
muria flos	*CIL* IV, 5723-5725; 9430-9434; 10291; *CIL* XV, 4688-4689; 4691-4694; 4696; 4701; 4703-4704; 4711; 4721; *AE* 1993, 1175; *AE* 2002, 407.

[26] ÉTIENNE, MAYET 2002, p. 45.

muria excellens flos	*AE* 2002, 407.
muria excellens	*CIL* XV, 4723.
muria vetus	*CIL* IV, 5726.
muria secunda	*CIL* XV, 4726.
hallex optima	*CIL* IV, 5717; 5719; 9407-9411.

Lymphatum[27] a été considéré un assortiment de vin, mais, à la suite de l'analyse des amphores découvertes à Castrum Praetorium, on a identifié une sorte de *garum*, probablement à être consommé longuement après sa fabrication[28]. *Laccatum*[29] était une sauce de poisson dont le nom provient d'un ingrédient – *lac/lacca/laccat* – une épice ou un colorant[30], ou indique la provenance: Lacca, à l'est de la province Betica[31].

Garum castimoniale ou *castum* constituait un produit spécial, à cause de sa destination, ou, plutôt, à cause des consommateurs auxquels il était adressé: des personnes auxquelles la religion ou les idées philosophiques dont ils étaient les adeptes ne permettaient la consommation de certains aliments. Pline le considère comme être destiné exclusivement aux Juifs[32], dont la tradition religieuse excluait de la diète des poissons à écailles[33]. Pourtant une telle abstinence n'était pratiquée seulement par les Juifs ; les adeptes des cultes d'Isis ou Magna Mater, pour la purification, ne consommaient pas certains aliments, et les pythagoriques, qui ne mangeaient presque aucun assortiment de poisson, évitaient sûrement les *salsamenta*[34]. Dans les *tituli picti* il y a plusieurs de cette catégorie: *garum castum scombri*[35], *garum castum*[36] et *muria casta*[37]. On ne connait pas des mentions concernant *liquamen castum* ou *hallex castum*. Dietrich Sarhage considère qu'il se trait des produits fabriqués en Judée[38], mais quelques inscriptions contiennent les noms des producteurs : Umbricia Fortunata[39] ou Fortunatus[40], des personnages qui sont sûrement vécus à Pompéi. Les fabriques de *salsamenta* bénéficiaient des privilèges commerciaux à la suite de la production des sauces spéciales qui pouvaient être utilisées selon la tradition religieuse des consommateurs[41], et à Pompéi on préparait du *garum* pour le marché juif de Rome.

Αἱματιον (*garum* rouge sang) est mentionné dans *Geoponica* comme

[27] *CIL* IV, 2598-2601; 5605; 5609; 5618; 5621-5627.
[28] ÉTIENNE, MAYET 2002, p. 51.
[29] *CIL* IV, 5644-5646; 4733; 4741; 5640.
[30] TCHERNIA 2000, p. 170.
[31] SARHAGE 2002, p. 75.
[32] PLINIUS, 31, 95.
[33] *Lévitique*, 11, 10-12.
[34] Curtis 2002, p. 165.
[35] *CIL* IV, 5662.
[36] *CIL* IV, 2569; 5660-5661.
[37] *CIL* IV, 2609.
[38] SARHAGE 2002, p. 72.
[39] *CIL* IV, 5661.
[40] *CIL* IV, 5662.
[41] CORCORAN 1958, p. 69.

l'assortiment le plus valeureux[42]. Selon le nom, il était rouge[43] et était produit de thon[44].

Garum sociorum était, sans doute, le plus connu et le plus apprécié dans le monde romain, si on pense au grand nombre des sources qui le mentionne. Il était presque noir[45], mais on ne peut pas préciser la matière première de laquelle il était obtenu. Il est possible que *garum sociorum* fût fabriqué exclusivement du maquereau[46], mais pas tout produit de maquereau était *garum sociorum*. Il provenait de Carthago Nova[47] et son nom était dû à la société qui le produisait[48]. Martiale suggère que la sauce fabriquée avec des maquereaux pouvait être distribué seulement à un personnage bien aisé financièrement: *„Antipolitani, fateor, sum filia thynni: essem si scombri, non tibi missa forem"*[49]. Il parle sur *garum sociorum*, fabriqué „du premier sang du maquereau (*scombri de sanguine primo*)"[50], produit identifié[51] aussi à *arcanum garum*, mentionné dans une autre épigramme[52]. Si Martial préfère cet assortiment de *salsamentum* c'est parce qu'il était originaire de Cordoba, donc un bon connaisseur des réalités économiques locales[53]. Tout de même, par rapport aux autres auteurs[54], il ne considère pas la „saumure des alliés" un produit extravagant[55], mais cher - *munera cara*[56]. Sûrement soutenu par l'État, fabriqué par un trust monopoliste, *garum sociorum* a constitué dans le monde romain la force d'une habitude alimentaire jusqu'au IVe siècle[57].

La dernière catégorie d'appellations est rapportée à l'utilisation du *garum* mêlé aux autres substances: *oenogarum* (*garoenum*, *vinum et liquamen*)[58], obtenu de *garum*, vin et d'autres condiments bouillis[59]; *oxygarum* (*liquamen et accetum*, *acetarium*, *acetum garo mixtum*, *oxogarum*)[60], obtenu de *garum*, vinaigre et autres

[42] *Geoponica*, 20, 46, 6.
[43] ZAHN 1912, p. 843.
[44] CURTIS 1991, p. 8; ÉTIENNE, MAYET 2002, p. 47.
[45] ZAHN 1912, p. 843; ÉTIENNE, MAYET 2002, p. 47.
[46] CURTIS 1982-1983, p. 234.
[47] SANQUER, GALLIOU 1972, p. 199; ANDRÉ 1981, p. 199; ÉTIENNE, MAYET 2002, p. 23 ; ÉTIENNE, MAYET 1998, p. 150 *et sqq.*; CURTIS 1991, p. 60-62.
[48] SENNECA, *Epistulae*, 95, 25; PLINIUS, 9, 30; 31, 94; HORATIUS, *Satirae*, 2, 8, 46; MARTIALIS, 13, 102.
[49] MARTIALIS, 13, 103.
[50] MARTIALIS, 13, 102.
[51] JARDIN 1961, p. 85.
[52] MARTIALIS, 7, 27.
[53] CURTIS 1982-1983, p. 234.
[54] On pense premièrement à Plinius, qui affirmait, à regard de *garum sociorum*: "aucun autre produit n'est pas devenu plus cher, à l'exception des parfums " (Plinius, 31, 94).
[55] DUMITRACHE 2007, p. 107.
[56] MARTIALIS, 13, 102.
[57] ÉTIENNE 1970, p. 313.
[58] ZAHN 1912, p. 843.
[59] GARGILIUS MARTIALIS 62; MARTIALIS, 7, 28; APICIUS, 42; 76; 125; 176; 243.
[60] ZAHN, *op. cit.*, p. 843.

épices[61] et utilisé comme digestif[62], et *oleogarum* (*eleogarum*, *ex oleo liquamen*, *liquamen et oleo*, *liquamen oleo mixtum*)[63].

On a essayé de montrer, à l'intermède de l'analyse des sources littéraires et épigraphiques, la diversité et la stricte spécialisation de l'industrie des sauces de poisson, comme branche de l'économie romaine. Les *salsamenta* recevaient des appellations variées en fonction du type du produit, de la matière première utilisée, du lieu de provenance ou de la destination des sauces. Les noms offrent aussi des informations sur la qualité ou l'utilisation du *garum* et des autres produits similaires, de même que sur les différences entre eux. Mais l'identification, la classification et, pas dernièrement, l'explication des termes utilisés dans les sources, constituent seulement le premier pas dans l'étude des sauces du poisson.

BIBLIOGRAPHIE

ANDRÉ 1961 - Jacques André, *L'alimentation et la cuisine à Rome*, 1981.

CORCORAN 1958 - *Pliny's Garum Castimoniarum*, in *Classical Bulletin*, 34 (1958), p. 205-210.

CURTIS 1982-1983 - Robert I. Curtis, *The Garum Shop of Pompeii*, in *Cronache Pompeiane* 5 (1979), p. 5-23.

CURTIS 1991 - Robert I. Curtis, *Garum and Salsamenta. Production and Commerce in Materia Medica*, Leiden.

DESSE-BERSET, DESSE 2000 - Jean Desse, Nathalie Desse-Berset, *Salsamenta, garum et autres préparations de poissons. Ce qu'en disent les os*, *MEFRA* 112 (2000), p. 73-97.

DUMITRACHE 2007 – Iulia Dumitrache, *Peşte şi produse din peşte în Epigramele lui Marţial*, in *OI*, VIII2, 2007, p. 23-28.

ÉTIENNE 1970 – Robert Étienne, *À propos du „garum sociorum"*, *Latomus* 29 (1970), p. 297-313.

ÉTIENNE, MAYET 1998 – Robert Étienne, Françoise Mayet, *Les* mercatores *de saumure hispanique*, *MEFRA* 110 (1998), p. 147-165.

ÉTIENNE, MAYET 2002 - Robert Étienne, Françoise Mayet, *Salaisons et sauces de poisson hispaniques*, Paris.

GIGNAC 1981 - Francis T. Gignac, *A Grammar of the Greek Papyri of the Roman and Byzantine Periods*, vol. II. *Morphology*, 1981

GRIMAL, MONOD 1952 – Pierre Grimal, Theodore Monod, *Sur la véritable nature du garum*, *REA* 54 (1952), p. 27-38.

JARDIN 1961 – Claude Jardin, *Garum et sauces de poisson de l'Antiquité*, *RSL* 27 (1961), p. 70-96.

LIOU, RODRIGUEZ ALMEIDA 2000 – Bernard Liou, Emilio Rodríguez Almeida, *Les inscriptions peintes des amphores du Pecio Gandolfo (Almería)*, *MEFRA*, 112 (2000), p. 7-25.

SANQUER, GALLIOU 1972 - R. Sanquer, P. Galliou, *Garum, sel et salaisons en Armorique gallo-romaine*, *Gallia* 30, 1 (1972), p. 199-228.

SARHAGE 2002 - Dietrich Sarhage, *Die Schätze Neptuns. Eine Kulturgeschichte der Fischerei im Römischen Reich*, Frankfurt am Main, 2002.

TCHERNIA 2000 - André Tchernia, *Conclusions*, *MEFRA*, 112 (2000), 1, p. 169-171.

[61] APICIUS, 1, 20, 1-2; ATHENAIOS, 67e.

[62] MARTIALIS, 3, 50, 4.

[63] ZAHN 1912, p. 843.

ZAHN 1912 - Robert Zahn, *Garum*, in *RE*, 7. 1, 1910, col. 841-849.

UN STUDIU DE BIOARHEOLOGIE ASUPRA NECROPOLEI ROMANO – BIZANTINE DE LA *CALLATIS*[*]

Andrei Dorian SOFICARU

Keywords: *Callatis necropolis, Roman – Byzantine period, bioarchaeology, health status, paleopathology*.

Cuvinte cheie: *Callatis- necropolă, perioadă romană-bizantină, bioarheologie, stare de sănătate, paleopatologie.*

The aim of this article is to treat, for the first time in the Romanian anthropology and archaeology, the human bones discoveries by bioarchaeology.

For this analysis 169 skeletons from 141 graves (see Table. 1) were studied, but 178 burials were discovered and therein 5 are from Hellenistic period, 4 are Early Roman, and 169 are from the Roman – Byzantine period. The anthropological analysis was possible due to the Global History of Health Project (http://global.sbs.ohio-state.edu/*).*

From the 169 skeletons analyzed, 90 are females, 50 males, and 29 are indeterminate; on the ages: 53 skeletons belong to the group of +45 years, 43 skeletons belong to group 35 – 44 years, 24 skeletons to 15 – 24 years, 15 for 0 – 4 years, 10 for 5 – 9 years and 4 for 10 – 14 years (Table 2).

The indicators of stress and deprivation during the years of growth and development, recorded in this study are stature, iron deficiency anemia, and enamel hypoplasia. The stature was calculated using the maximum length of the femur, based on the Pearson method. For the average statures measurements from 22 female and 19 male skeletons were available and the comparison was made with necropolises from Spain, Hungary and Romania (Table 3). Skeletal changes associated with iron deficiency anemia are cribra orbitalia, orbital roof thickening (Figure 1), and hyperostosa porotica, thinning of compact cranial bone (Figure 2). Results in the first case show an increase of the values toward the age of 15 years; the males'

[*] Acest articol nu ar fi fost posibil fără sprijinul domnilor Alexandru Avram, Robert Constantin şi Alexandru Nicolae care au participat la cercetări şi au adus osemintele pentru studiu. Colegilor mei Mihaela Culea (Gătej), Vlad Popescu şi Sultana Nicuşor le mulţumesc în mod deosebit pentru eforturile lor depuse la restaurare. Îi sunt recunoscător domnului N. Miriţoiu pentru informaţiile cu privire la craniile deformate. Analiza antropologică s-a realizat cu fonduri din cadrul *Global History of Health Project*, datorită lui Richard Steckel (*Ohio State University*).

series have higher percentages for those over 45 years, and the females for the groups 15 – 24 and 35 – 44 years (Table 4). In the second case, values grow up to 14 years and the males' series are higher than the females' series (Table 5). The results obtained for enamel hypoplasia indicate double values for male skeletons than female ones; the most affected teeth are mandibular canines.

To establish the health condition of skeletons, had recorded dental caries, teeth loose, abscesses, osteoperiostitis, and degenerative joint disease were recorded. Regarding the teeth, the number of erupted permanent tooth positions, the number of erupted permanent teeth, the number of permanent teeth with caries, the number of permanent teeth lost antemortem, and finally the number of abscesses were first registered. The percentages for the last three categories were calculated from the number of erupted permanent teeth. The males' values are higher than female ones for the teeth with caries, for teeth lost during life and for abscesses (Table 7). The differences for dental caries in these three sites could be explained by high consumption of grains at (L)Ibida then Callatis and Histria, where the food was maybe based on fish (Table 8). The male skeletons have again the highest percentage for osteoperiostitis and tibias are the most affected bones (Table 9). For the degenerative joint disease only the adult skeletons (138) were used and it recorded temporo-mandibular joint and shoulder, elbow, hip, knee, wrist and hand, ankle and foot, vertebral column joints. The results indicate more affected males than females (Tables 10 – 17).

Traces of injuries and violent deaths on the bones help the interpretation of environmental, cultural, and social influences on behavior. In this sample nine skeletons with traumas were identified, four females and five males; in five cases the injury was located on the skull, in four the ribs, in one case the femur, and in another one a phalanx were affected; from those nine, seven cases show the healing of the harm and for the rest of two the persons died short time after injury; the cause of trauma are accidents in five cases, domestic violence in two, military violence in one and one skull with a possible trepanation (Table 18).

Among the analyzed graves five of them are double, but three of them contain children who died at the same time with their mother, possibly at birth. The main example is M 83, an inhumation grave with tiles on the left side; the skeleton discovered inside belongs to a female aged about 28 years when she died and had a bracelet with gold filigree as inventory; the biological status indicates a healthy person: the stature is 151.9 cm (average female stature is 151.5 cm), the preauricular sulcus indicates 3 – 4 births, on the skeleton there is no trace of infection or anemia, and degenerative joint disease is missing. Along with this skeleton the bones of a child were identified, aged 7 months in uterum. All these conclude to a person who died during pregnancy, with a medium to high social status.

11 artificially deformed skulls were discovered in this necropolis: three are sub-adults, from the adults five are females and two males (Table 19). The skulls possibly belong to some nomadic people or their ancestors who lived in Callatis.

Scopul acestui studiu este să trateze, pentru prima dată în antropologia şi arheologia din România, descoperirile de oseminte umane cu ajutorul bioarheologiei – o disciplină care subliniază componenta biologică a descoperirilor arheologice. Aceasta are ca obiectiv analiza oaselor umane din contextele arheologice prin interpretarea comportamentului uman după schelet pe următoarele direcţii: stresul fiziologic, expunerea la agenţii patogeni, traume şi violenţă, activitate fizică, folosirea pentru dietă sau nu a maxilarului şi a

mandibulei, reconstrucţia dietei şi procesul nutriţional (LARSEN 1997, p. 2 – 5). Bioarheologia este un domeniu relativ nou al antropologiei, primele concepte apărând în Marea Britanie în anii `70 pentru ca ulterior să aibă o dezvoltare deosebită mai ales în Statele Unite, iar în prezent în întreaga lume (BUIKSTRA & BECK 2006: XVII – XX).

Lucrarea de faţă[1] conţine o astfel de analiză efectuată asupra descoperirilor din necropola romano – bizantină de la Callatis, ce au avut loc în campania 2000 (IONESCU *et alii* 2002 – 2003, p. 225 – 277).

Materiale şi metode

Pentru prezenta analiză au fost examinate 169 de schelete din 141 de morminte (vezi Tabelul 1), dar au fost descoperite 178 de morminte din care 5 elenistice, 4 romane şi 169 romano – bizantine (IONESCU *et alii* 2002 – 2003, p. 225 – 226). Diferenţa se explică prin lipsa a numeroase schelete ce nu au fost aduse spre analiză.

Analiza antropologică a fost posibilă în cadrul *Global History of Health Project*[2] (http://global.sbs.ohio-state.edu/), proiect început şi dezvoltat la *Ohio State University*. Fiecare schelet a fost studiat cu ajutorul unei baze de date ce cuprinde următoarele etape: încadrarea scheletului într-o categorie largă de vârstă (nou – născut, subadult, adult), inventarul oaselor, prezenţa sau absenţa urmelor de anemie (*cribra orbitalia*, *hyperostosa porotica*), hipoplazia emailului dentar, prezenţa sau absenţa tuberculozei, a sifilisului şi a leprei, dinţii (poziţii de dinţi permanenţi, carii, abcese, pierderi *intra vitam*), măsurători pe femur şi humerus, traume (fracturi sau lovituri), prezenţa osteoperiostitei, boala articulaţiilor degenerate (*degenerative joints disease*), evidenţa scorbutului sau a rahitismului, vârstă estimată, sex determinat, statut social, datare.

Tot aici au fost studiate 132 de schelete de la *(L)Ibida*, campaniile 2002 – 2006, şi 108 schelete de la *Histria*, campaniile 1961 – 1964 (NUBAR 1971, p. 199 – 215).

Rezultate obţinute

Cele 169 de schelete analizate se distribuie pe sexe, astfel: 90 feminine, 50 masculine şi 29 indeterminabile; pe vârste, 53 de schelete sunt la grupa +45 de ani, 43 de schelete la 35 – 44 ani, 24 schelete la 15 – 24 de ani, 15 pentru 0 – 4 ani, 10 pentru 5 – 9 ani şi 4 pentru 10 – 14 ani (Tabelul 2).

Stres şi privaţiune în anii de creştere şi dezvoltare

Stresul poate fi definit ca deteriorarea fiziologică ce rezultă din condiţiile ecologice insuficiente şi este produsă de constrângerile mediului înconjurător sau de sistemul cultural, variind în funcţie de rezistenţa gazdei şi calitatea fondului biologic. Corpul uman suferă transformări, având loc scăderea capacităţii de muncă şi astfel accesul la obţinerea hranei va fi dificil, iar dacă individul se află în perioada reproductivă, fertilitatea sa poate să scadă. De asemenea efectele stresului asupra unui grup uman îi pot perturba comportamentul social (LARSEN 1997, p. 6 – 8, fig. 2.1; LARSEN 2002, p. 126 – 128). În cadrul *GHHP* s-au urmărit

[1] Acest studiu prezintă date din teza de doctorat a subsemnatului.

[2] Prescurtat în continuare ca *GHHP*.

ca indicatori ai stresului: statura, anemia deficienţei fierului, hipoplazia emailului dentar.

Statura este determinată de factori socio-economici (venitul, inegalitatea socială, sănătatea publică, igiena personală, bolile, tehnologia, organizarea muncii) şi biologici (dieta, boala, intensitatea muncii, fondul genetic), iar consecinţele funcţionale ale staturii sunt reprezentate de mortalitate (vârstă, gen, boală), morbiditate, intensitatea şi productivitatea muncii, dezvoltarea cognitivă, personalitatea (STECKEL 1995, p. 1908, fig. 1). Procesul de creştere al unui individ are loc în copilărie şi în adolescenţă, iar statura lui poate fi influenţată de bagajul genetic, de mediul natural, de nutriţie şi de standardul de viaţă. O medie a staturilor cu valori mai mari poate indica un nivel de trai ridicat (STECKEL 1995,p. 1910 – 1922; LARSEN 1997, p. 13 – 19).

În cazul de faţă statura a fost calculată cu formula lui Pearson pentru lungimea maximă a femurului (RÖSING 1988, p. 586 – 599). Staturile medii s-au calculat pentru 22 schelete de sex feminin şi 19 de sex masculin.

Studiul comparativ s-a făcut cu două necropole din Spania, C/Era şi Molineta, secolele IV – VI (ZAPATA 2004, p. 77), una din Ungaria, Pecs – anticul *Sopianae*, secolele IV – V (ERY 1973, p. 63 – 114) şi două din România, *(L)Ibida* şi *Histria*, sec. IV – VI p.Chr. Pentru sexul feminin cea mai ridicată valoare este la C/Era (155,2 cm), iar pentru cel masculin la *(L)Ibida* (164,1 cm) (Tabelul 3).

Definită ca reducerea sub normal a nivelului de hemoglobină şi hematocrite, deficienţa fierului din organism cauzează anemia la aproximativ 15 % din populaţia globului şi afectează mai ales copii, adolescentele şi femeile însărcinate. Aceasta se dezvoltă datorită alimentaţiei inadecvate, absorbţiei reduse a organismului, pierderii excesive de fier din corp, infecţiilor parazitare sau a bolilor genetice; la acestea se pot adăuga şi boli cum ar fi malaria, ciuma şi tuberculoza (DENIC & AGARWAL 2007, p. 603 – 607; LARSEN 1997, p. 29 – 30; BOLLET & BROWN 1993, p. 571).

Schimbările care apar, în primul rând pe craniu, ce sunt asociate cu anemia se numesc *cribra orbitalia*, îngroşarea tavanului orbitelor (Fig. 1) şi *hyperostosa porotica*, expansiunea *diploë*-ei şi îngroşarea osului cranian (Fig. 2); mai pot fi afectate metafizele oaselor lungi, oasele maxilarului şi suprafaţa acetabulară a iliumului (LARSEN 1997, p. 30 – 33; BOLLET & BROWN 1993, p. 575). Cele două afecţiuni au fost asociate cu o perioadă de anemie din copilărie şi afectează procentual mai mult copii şi tinerii decât adulţii. Cauzele anemiei sunt diverse dar cele principale sunt paraziţii, malaria, alimentaţia şi fondul genetic (STUART – MACADAM 1985, p. 391 – 392; STUART – MACADAM 1987, p. 524 – 525; STUART – MACADAM 1989, p. 187 – 193; STUART – MACADAM 1992, p. 39 – 47). Totuşi, un studiu mai recent a arătat că anemia este răspunzătoare doar pentru o treime din cazurile de *cribra orbitalia*, iar restul sunt date de eroziunea postmortem, hipervascularizare, osteită (inflamarea tavanului orbital), anemie şi osteită, alte cauze (WAPLER *et alii* 2004, p. 335 – 338).

Pentru *cribra orbitalia* valorile obţinute arată că acestea cresc până la vârsta de 15 ani, ca apoi să scadă şi să menţină acelaşi nivel; seriile masculine au procente mai ridicate îndeosebi la cei peste 45 de ani, iar la cele feminine valori mari sunt la grupe 15 – 24 şi 35 – 44 de ani (Tabelul 4).

Ca şi mai sus valorile pentru *hyperostosa porotica* cresc foarte mult până la 14 ani, iar de la 15 ani scad treptat. Din nou seriile masculine au procente mai ridicate faţă de cele feminine (Tabelul 5).

Hipoplasia este unul din defectele emailului dentar care este foarte sensibil la schimbări metabolice şi pentru că nu se remodelează în timp reprezintă o importantă sursă de informaţii. Au fost identificate drept cauze ale hipoplaziei anomaliile ereditare, traumele (mai rar) şi mai ales stresul sistemului metabolic (boli sistemice, perturbări neonatale, lipsuri în nutriţie). Hipoplazia (Fig. 3) se poate recunoaşte prin liniile longitudinale de pe incisivi şi canini (LARSEN 1997, p. 43 – 46; LARSEN 2002, p. 126 – 128).

Valorile obţinute indică un procent ridicat al indivizilor de sex masculin afectaţi, aproape dublu faţă de seria feminină. Pe tipuri de dinţi caninii mandibulari sunt cei mai predispuşi să arate această afecţiune (Tabelul 6).

Stare de sănătate

În timpul vieţii o persoană este expusă la numeroşi agenţi infecţioşi care îi pot provoca diverse boli. Reacţia la o infecţie depinde de calea de transmitere şi de rezistenţa gazdei. Multe boli infecţioase lasă urme pe oase dar în acest studiu au fost înregistrate cariile dentare, pierderile de dinţi, abcesele, osteoperiostita şi osteoartrita (LARSEN 1997, p. 64; 161 – 162).

Cariile afectează toţi dinţii şi se manifestă prin apariţia unor cavităţi ce pot duce la pierderea coroanei şi a rădăcinii dentare, reprezentând un proces de îmbolnăvire cauzat de fermentarea bacteriană din carbohidraţi şi are ca efect demineralizarea ţesutului dentar de către acizii organici (Fig. 4). Principalele cauze în producerea lor sunt expunerea dinţilor la mediul înconjurător, prezenţa florei bacteriene şi dieta (LARSEN 1997, p. 65 – 67). O carie penetrează coroana dentară şi ajunge la rădăcina dintelui, infectând-o. Netratată la timp duce la abces, iar acesta poate cauza cădere dintelui (AUFDERHEIDE & RODRIGUEZ – MARTIN 1998, p. 403 – 405).

În cadrul acestui studiu s-au numărat mai întâi poziţiile de dinţi permanenţi erupţi (PDPE), apoi dinţii erupţi permanenţi (DEP), dinţii permanenţi cariaţi (DPC), dinţii permanenţi pierduţi *ante mortem* (DPPAM) şi numărul de abcese (NA). Procentele pentru ultimele trei categorii au fost calculate din numărul de dinţi permanenţi.

Seria masculină are procente mai ridicate decât cea feminină pentru dinţii cariaţi, pentru cei pierduţi în timpul vieţii sau abcese (Tabelul 7). Diferenţele mai ales în privinţa dinţilor cariaţi dintre cele trei situri din Dobrogea pot fi explicate prin consumul mai ridicat de cereale (acestea având un conţinut mai mare de carbohidraţi) de la *(L)Ibida*, iar la *Callatis* şi *Histria* prin cel de peşte (Tabelul 8).

Osteoperiostita este inflamarea periostului, ce poate duce la afectarea zonei corticale şi apoi la cavitatea medulară, din cauze infecţioase; se produce datorită infecţiilor bacteriene şi a traumatismele. Se manifestă prin modificări ale suprafeţei osului şi afectează mai ales femurele, tibiile şi peroneele (Fig. 5) (LARSEN 1997, p. 82 – 84). În lotul prezentat se observă că cele mai mari procente sunt la seria masculină, iar oasele cele mai afectate sunt tibiile (Tabelul 9).

Osteoartrita[3] este o boală reumatică, non-inflamatoare şi cronică, care se produce prin pierderea cartilajului unei articulaţii şi este urmată de leziuni ce rezultă din contactul interosos. Există cel puţin trei ipoteze privind cauzalitatea acesteia: prima ar fi că s-ar datora unei boli metabolice inflamatoare multifactoriale, a doua susţine că stresul mecanic şi activitatea fizică sunt factorii principali, iar a treia arată că nu există o cauză clară la 80 % din pacienţi; restul de 20 % are cauze fizice, infecţioase, metabolice, vasculare, neurotrofice, stres ocupaţional sau diformităţi congenitale. Este mai frecventă şi mai severă la femei decât la bărbaţi, dar pentru perioadele istorice bărbaţii sunt cei mai afectaţi deoarece executau cele mai grele munci; în privinţa distribuţiei coloana lombară şi bazinul sunt mai afectate la bărbaţi, iar la femei coloana cervicală şi articulaţiile degetelor. Această boală se localizează la toate articulaţiile: cea temporo – mandibulară, coloana vertebrală (degenerarea discurilor intervertebrale), articulaţia umărului, cotului, a mâinii, şoldului, genunchiului, gleznei şi a piciorului (LARSEN 1997, p. 162 – 167; AUFDERHEIDE & RODRIGUEZ – MARTIN 1998, p. 93 – 97; LARSEN 2002, p. 133 – 134).

În acest studiu au fost urmărite articulaţiile enumerate mai sus, numai la indivizii adulţi (138 la număr); procentele obţinute sunt astfel calculate din acesta.

Articulaţia temporo – mandibulară este formată din fosa mandibulară de pe osul temporal şi procesul condilar de pe mandibulă. Degenerarea acesteia poate fi cauzată de o hrană mai dură sau forţarea articulaţiei pentru masticaţie din cauza căderii dinţilor. Pentru lotul analizat, există identificate doar trei cazuri din care două de sex masculin şi unul de sex feminin (Tabelul 10).

Articulaţiile coloanei vertebrale sunt cele mai expuse degenerărilor, iar în lotul analizat sectorul cervical prezintă cele mai ridicate procente, fiind urmat la egalitate de cel toracal şi lombar; pe sexe procentul de la indivizii de sex masculin este aproximativ dublu faţă de cel feminin (Tabelul 11).

Articulaţia umărului este formată din capul humeral, cavitatea glenoidă a omoplatului şi extremitatea acromială a claviculei, având ca şi coloana vertebrală, un rol important în mişcarea de ridicare. Din nou valorile de la seriile masculin sunt cu mult mai mari faţă de cele feminine, iar partea stângă este cu puţin mai mare decât cea dreaptă (Tabelul 12).

Articulaţia cotului este formată din epifiza distală a humerusului şi epifizele proximale ale cubitusului şi radiusului; de asemenea este implicată în procesul de ridicare. Seriile masculine de la Callatis au valori mai mari cu preferinţe pentru partea stângă, iar la cele feminine domină partea dreaptă (Tabelul 13).

Articulaţia mâinii e formată din epifiza distală a radiusului, a cubitusului şi carpienele, cu rol în important în ridicare; în cazul *GHHP* au fost însă scorizate şi osteoartrozele metacarpienelor şi falangelor. Cum se observă, valorile de la seria masculină sunt mai mari, iar partea stângă (la ambele sexe) este de două ori mai mare decât cea dreaptă (Tabelul 14).

Articulaţia şoldului e formată din fosa acetabulară a coxalului şi capul femural, având un important rol la mers. În cazul de faţă seriile masculine au

[3] Mai este numită osteoartroză, boala articulaţiei degenerate, artrită hipertrofică, artropatie degenerativă, artropatie deformantă.

valorile cele mai mari, cu preferinţă pentru partea stângă. Pentru cele feminine, incidenţa pentru partea dreaptă este mai mare (Tabelul 15).

Articulaţia genunchiului, cu rol important în mers, este formată din rotulă, epifiza distală a femurului şi cea proximală a tibiei. Seriile masculine ocupă şi aici primul loc, partea stângă având valori puţin mai mari (Tabelul 16).

Articulaţia gleznei este formată din epifiza distală a tibiei şi a peroneului, şi talusul; şi aceasta are un rol important în mers; în cazul *GHHP* au fost însă scorizate şi osteoartrozele metatarsienelor şi falangelor. Aici ambele serii au valori apropiate, atât pentru stânga cât şi pentru dreapta (Tabelul 17).

Răniri şi tratamente; morţi violente

Studiul traumelor ce au afectat scheletul pot stabili factorii de mediu ori cei socio – culturali ce au influenţat comportamentul uman. În cazul oricărei răniri au existat şi tratamente ale persoanei afectate. Traumele cauzate de accidente afectează mai ales claviculele, coastele, oasele membrului superior, cele ale membrului inferior şi ale bazinului. O a doua categorie de răniri sunt cele intenţionate şi sunt atribuite violenţei interpersonale: decapitări, dezmembrări, lovituri cauzate de arme, mutilări, sacrificii (LARSEN 1997, p. 109 – 120).

În lotul studiat au fost identificate nouă schelete cu urme de traume, patru de sex feminin (cu vârste între 30 şi 65 de ani) şi cinci de sex masculin (cu vârste între 40 şi 60 de ani); în cinci cazuri a fost afectat craniul, în alte patru coastele, într-un caz femurul şi în altul o falangă; dintre acestea şapte prezintă urme de vindecare şi doar două arată că decesul a survenit la scurt timp; cauzele sunt accidentele la cinci dintre ele, violenţa domestică în două, cea militară într-unul şi un craniu cu o posibilă trepanaţie (Tabelul 18).

Exemplul de violenţă militară o reprezintă scheletul din M 157, care a fost determinat ca masculin cu vârstă estimată la deces de cca 40 de ani; ca patologie s-a identificat *cribra orbitalia*, la care se adaugă patru dinţi cariaţi, a altor patru pierduţi în timpul vieţii şi a unui abces. S-a putut stabili cauza decesului deoarece atât pe frontal cât şi pe parietalul stânga exista urma nevindecată de la o lovitură de sabie (Fig. 6).

Pentru accidente se poate exemplifica M 164, ce prezintă o fractură a coastei nr. 9 stânga (Fig. 7) şi care provine de la un individ masculin de cca 50 de ani; acest tip de fractură este unul comun şi e cauzată în general de căderea pe un plan dur. Un alt caz este M 66b, schelet al unui individ de sex masculin de cca 60 de ani care a suferit în timpul vieţii un traumatism asupra epifizei distale a falangei proximale 2 stânga; aceasta s-a vindecat defectuos prin formarea unui calus osos care s-a unit cu falanga intermediară 2 stânga (Fig. 8). Trauma se numeşte fractură extra-articulară şi s-a produs prin cădere, zdrobire sau lovire a degetului în cauză (KOVAL & ZUCKERMAN 2006, p. 258, 265).

Ca violenţă domestică M 47 are pe craniu (pe parietal stânga) urma unei lovituri executate cu un obiect bont; aceasta a fost făcută în timpul vieţii şi nu a lăsat urme grave (Fig. 9).

La exemplele de mai sus, se adaugă M 58 (sex feminin, 40 de ani) ce ar fi suferit foarte probabil o trepanaţie. Aceasta a fost făcută în partea posterioară a craniului, mai exact pe parietalul drept, în zona bosei parietale şi a suturii

lambdoide drepte. E foarte posibil ca intervenţia să fie făcută în scopuri medicale deoarece marginea tăiată nu este dreaptă, ci vălurită, semn al pauzelor în timpul operaţiei; în cazul unei săbii sau topor suprafaţa respectivă trebuia să fie la acelaşi nivel (Fig. 10). Trepanaţiile în epocă aveau de obicei rolul de a curăţa fragmentele de os rezultate în urma unor lovituri (McKINLEY 1992, p. 337 – 340).

Alte observaţii

Printre mormintele analizate se observă cinci inhumări duble, trei fiind cu copii ce au decedat la naştere odată cu mamele lor. În acest sens mormântul M 83 este deosebit, nu prin construcţie (avea doar tegule pe partea stângă), ci prin persoana înhumată. E vorba de un schelet de sex feminin cu o vârstă la deces de cca 28 de ani şi care avea ca inventar o brăţară de fier cu filigran de aur (IONESCU *et alii* 2002 – 2003, p. 234). Mai interesante sunt resturile osteologice de la un copil cu vârsta intrauterină de 7 luni, ce indică în mod sigur că femeia a decedat în timpul sarcinii. Afirmaţia se bazează pe faptul că era destul de sănătoasă: avea o de statură 151,9 cm (media pentru scheletele de sex feminin este de 151,5 cm), sulcusul preauricular indică 3 – 4 naşteri, nu prezintă alte urme ale unor boli infecţioase sau cauzate de anemie şi nu are traume şi nici artroze ale încheieturilor. Inventarul funerar indică o situaţie socială mai ridicată.

Scheletele cu cranii deformate nu mai reprezintă o raritate în mormintele secolelor VI – VI din Dobrogea (SOFICARU 2006 – 2007, p. 11), iar la Callatis au fost înregistraţi în campania 2000, un număr de 11 astfel de descoperiri (MIRIŢOIU 2006, p. 216 – 231). Dintre acestea trei provin de la indivizi subadulţi, iar la grupa de adulţi există cinci de sex feminin şi două de sex masculin (Tabelul 19). Chiar dacă atribuirea etnică a acestora ar fi facilitată de faptul că acest obicei se întâlneşte mai ales la populaţiile nomade (MIRIŢOIU 2006, p. 153), în cazul de faţă se pune întrebarea dacă aceştia nu erau deja integraţi în societatea locală din moment ce mormintele lor se aflau în necropola oraşului.

Descoperirile funerare de la Mangalia, foarte numeroase în ultimii ani şi mai ales cele atribuite perioadei romano – bizantine, beneficiază prin acest demers de primele analize antropologice. Prin prezentul studiu de bioarheologie se speră ca datele antropologice să fie mai uşor înţelese prin contextul celor arheologice.

BIBLIOGRAFIE

BOLLET & BROWN 1993 – A. J. Bollet & A. K. Brown, *VIII.6 Anemia*, în Kiple, K. (ed.), *The Cambridge world history of human disease*, Cambridge University Press, 1993, p. 571 – 576.

BUIKSTRA & BECK 2006 – J. E. Buikstra & L. A. Beck, *Bioarchaeology – The Contextual Analysis of Human Remains*, Academic Press, 2006.

DENIC & AGARWAL 2007 – S. Denic & M. M. Agarwal, *Nutritional iron deficiency: an evolutionary perspective*, Nutrition 23 (2007), p. 603 – 614.

ERY 1973 – K. K. Ery, *Anthropological Data to the Late Roman population at Pecs, Hungary*, Anthropologia Hungarica 12 (1973), p. 63 – 114.

IONESCU *et alii* 2002 – 2003 – M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Noi cercetări în necropola paleocreştină callatiană*, Pontica 35 – 36 (2002 – 2003), p. 225 – 277.

LARSEN 1997 – C. S. Larsen, *Bioarchaeology – interpreting behavior from the human skeleton*, Cambridge Studies in Biological Anthropology 21, Cambridge, 1997.

LARSEN 2002 – C. S. Larsen, *Bioarchaeology: the lives and lifestyles of past people*, Journal of Archaeological Research 10, 2 (2002), p. 119 – 166.

KOVAL & ZUCKERMAN – K. J. Koval & J. D. Zuckerman, *Handbook of fractures*, third edition, Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia, 2006.

McKINLEY 1992 – J. I. McKinley, *A skull wound and possible trepanation from a Roman cemetery at Baldock, Hertfordshire*, International Journal of Osteoarchaeology 2 (1992), p. 337 – 340.

MIRIŢOIU 2006 – N. Miriţoiu, *Arhitectura craniană şi deformarea artificială intenţionată a* craniului, teză de doctorat, Bucureşti, 2006.

NUBAR 1971 – H. Nubar, *Contribuţii la topografia cetăţii Histria în epoca romano – bizantină. Consideraţii generale asupra necropolei din sectorul Bazilicii „extra muros"*, SCIV 22, (1971), 2, p. 199 – 215.

RÖSING 1988 – F. W. Rösing, *Körperhöhenrekonstruktion aus Skelettmassen*, în Knussman, R. (red.), *Anthropologie. Handbuch verleichenden Biologie aus Meschen, zugleich 4. Auflage des Lehrbuchs der Anthropologie begründet von Rudolf Martin*, *Bd. 1, Wesen und Methoden der Anthropologie*, Stuttgart, New York, 1988, p. 586 – 599.

SOFICARU 2006 – 2007 – A. D. Soficaru, *Anthropological researches regarding the Roman – Byzantine province, Scythia*, Annuaire Roumaine d`Anthropologie 43 – 44 (2006 – 2007), p. 9 – 14.

STECKEL 1995 – R. H. Steckel, *Stature and standard of living*, Journal of Economic Literature 33, (1995), 4, p. 1903 – 1940.

STUART – MACADAM 1985 – P. Stuart – Macadam, *Porotic hyperostosis: representative of a childhood condition*, American Journal of Physical Anthropology 66 (1985), p. 391 – 398.

STUART – MACADAM 1987 – P. Stuart – Macadam, *Porotic hyperostosis: new evidence to support the anemia theory*, American Journal of Physical Anthropology 74 (1987), p. 521 – 526.

STUART – MACADAM 1989 – P. Stuart – Macadam, *Porotic hyperostosis: relationship between orbital and vault lesions*, American Journal of Physical Anthropology 80 (1989), p. 187 – 193.

STUART – MACADAM 1992 – P. Stuart – Macadam, *Porotic hyperostosis: a new perspective*, American Journal of Physical Anthropology 87 (1992), p. 39 – 47.

ZAPATA 2004 – J. Zapata, *Restos óseos de necrópolis tardorromanas del Puerto de Mazarrón, Murcia*, BAR International Series 1214, Oxford, 2004.

WAPLER *et alii* 2004 – U. Wapler, E. Crubezy, M. Schultz, *Is cribra orbitalia synonimous with anemia? Analysis and interpretation of cranial pathology in Sudan*, American Journal of Physical Anthropology 123 (2004), p. 333 – 339.

Tables:

Table 1. Analyzed skeletons (the numbers X 176 – X 184 indicate the graves with missing tickets)
Table 2. Age and sex distribution
Table 3. Comparison table of averages statures
Table 4. *Cribra orbitalia*, numbers of cases on sex and ages
Table 5. *Hyperostosa porotica*, numbers of cases on sex and ages
Table 6. Enamel hypoplasia, percentage on sex and affected teeth
Table 7. Number of teeth for all ages, sex and categories distribution
Table 8. Sites comparison percentages.
Table 9. Percentage of affected skeletons on bones and sex
Table 10. Degenerative joint disease temporo – mandibular joint
Table 11. DJD of vertebral column, by sectors
Table 12. DJD of shoulder
Table 13. DJD of elbow
Table 14. DJD of wrist and hand
Table 15. DJD of hip
Table 16. DJD of knee
Table 17. DJD of ankle and foot
Table 18. The cause of trauma, bones affected and healing on sex and age
Table 19. Skeletons with artificial deformed skulls

Figures:

Figure 1. *Cribra orbitalia*, M 25
Figure 2. *Hyperostosa porotica*, M 25
Figure 3. Enamel hypoplasia, left mandibular second incisor and canine, M 41
Figure 4. Caries and abscess of second left mandibular, M 106
Figure 5. Osteoperiostitis of right fibula, M 6
Figure 6. Trace of a sword trauma on frontal, M 157
Figure 7. Fracture of the ninth left rib, M 164
Figure 8. Extra – articular fracture, M 66b
Figure 9. Blunt force trauma on parietal, M 47
Figure 10. Possible trace of trepanation, M 58

Tabelul 1. Schelete analizate (numerele X 176 – X 184 reprezintă morminte ale căror bilete cu conotațiile condițiilor de descoperire s-au deteriorat la transport

Schelet	Vârstă	Sex	Statură (cm)	Schelet	Vârstă	Sex	Statură (cm)
M 002	65 ani	feminin		M 045	18 ani	feminin	
M 004	5 ani	-		M 046	35 ani	masculin	155,2
M 005	40 ani	masculin		M 047	60 ani	masculin	169,5
M 006	45 ani	feminin		M 048	15 ani	feminin (?)	
M 007	40 ani	feminin		M 049	65 ani	masculin	165,73
M 010	20 ani	masculin	160,84	M 050	50 ani	feminin	150,6
M 012	12 ani	-		M 051	30 ani	feminin	148,6
M 013	40 ani	feminin		M 052	40 ani	feminin	
M 017a	60 ani	masculin	175,88	M 053	22 ani	masculin	164,6
M 017b	7 ani	-		M 054	45 ani	feminin	159,3
M 018a	35 ani	feminin		M 055	40 ani	feminin	
M 018b	2.5 ani	-		M 056	55 ani	feminin	
M 019	55 ani	feminin		M 058	40 ani	feminin	
M 020	40 ani	feminin	156,62	M 059	50 ani	masculin	
M 021	9 ani	-		M 060	30 ani	feminin	
M 023	25 ani	masculin		M 061	10 ani	-	
M 025	15 ani	-		M 062	2 ani	-	
M 030	35 ani	masculin	167	M 064	50 ani	masculin	
M 032	50 ani	feminin		M 065	5 ani	-	
M 034	50 ani	feminin	158,18	M 066a	46 ani	feminin	
M 035	24 ani	feminin		M 066b	60 ani	masculin	169,68
M 036	2 ani	-		M 067	60 ani	masculin	161,59
M 039a	20 ani	feminin	158.38	M 069	29 ani	masculin ?	
M 039b	45 ani	feminin		M 070	30 ani	feminin	
M 040	3 ani	-		M 073	9 ani	-	
M 041	22 ani	masculin	169,5	M 074	30 ani	feminin	144,92
M 042	4 ani	-		M 075	22 ani	feminin	
M 043	45 ani	masculin		M 077	60 ani	feminin	
M 044	55 ani	feminin	150,8	M 078	2,6 ani	-	
M 079	2 ani	-		M 116	25 ani	masculin	

M 081	35 ani	feminin	148,63	M 117	3 ani	-	
M 082	9 ani	-		M 121	40 ani	feminin	
M 083a	28 ani	feminin	151,94	M 124	6.5 ani	-	
M 083b	7 luni uterine	-		M 125	40 ani	feminin	
M 084	40 ani	feminin		M 126	50 ani	feminin	149,6
M 085	40 ani	masculin		M 127	22 ani	feminin	153,89
M 086a	35 ani	feminin		M 128	20 ani	feminin	
M 086b	40 ani	masculin		M 129a	50 ani	masculin	
M 088	35 ani	feminin		M 129b	30 ani	feminin	
M 089a	25 ani	feminin	156,43	M 131a	30 ani	feminin	150,97
M 089b	38 ani	feminin		M 131b	40 ani	feminin	
M 092	65 ani	masculin		M 131c	5 ani	-	
M 093	35 ani	masculin		M 132	30 ani	masculin	
M 094	38 ani	feminin	150,58	M 133	55 ani	masculin	
M 095	28 ani	feminin		M 134	22 ani	feminin	
M 096	19 ani	feminin	150,58	M 136a	4 ani	-	
M 097	50 ani	masculin	164,98	M 136b	35 ani	masculin	
M 098	48 ani	feminin		M 136c	35 ani	feminin	
M 099	20 ani	feminin	158,77	M 136d	55 ani	masculin	
M 100	38 ani	feminin	151,16	M 136e	45 ani	feminin	
M 101	1.6 ani	-		M 136f	20 ani	feminin	
M 102	40 ani	feminin		M 138	50 ani	masculin	
M 103	30 ani	feminin		M 139	35 ani	feminin	146,68
M 104	20 ani	feminin		M 140a	55 ani	masculin	
M 105	19 ani	masculin		M 140b	50 ani	feminin	
M 106	50 ani	feminin		M 140c	2 ani	-	
M 107	8 ani	-		M 141	22 ani	feminin	
M 109	50 ani	feminin		M 142	40 ani	feminin	
M 110	38 ani	feminin		M 143a	40 ani	feminin	148,63
M 111	35 ani	feminin		M 143b	2.6 ani	-	
M 112	40 ani	feminin		M 144	60 ani	masculin	158,40
M 114	25 ani	feminin		M 146	45 ani	feminin	
M 115	30 ani	feminin		M 147	30 ani	masculin	
M 149	42 ani	feminin		M 168b	50 ani	masculin	

M 150	50 ani	masculin	166,48	M 169	40 ani	feminin	
M 151	45 ani	masculin	158,02	M 170	29 ani	masculin	164,04
M 152	40 ani	feminin		M 171	55 ani	feminin	145,70
M 153	50 ani	feminin		M 172a	12 ani	-	
M 154	55 ani	feminin		M 172b	55 ani	masculin	
M 155	20 ani	feminin		M 172c	50 ani	masculin	
M 156	47 ani	masculin		M 172d	35 ani	feminin	
M 157	40 ani	masculin		M 173	45 ani	feminin	
M 158	4 ani	-		M 174	4 ani	-	
M 159	55 ani	masculin	159,34	M 175	30 ani	feminin	
M 160	18 ani	feminin		X 176	50 ani	masculin	164,22
M 161a	6 ani	-		X 177	12 ani	feminin ?	
M 161b	45 ani	masculin		X 178	38 ani	feminin	153,5
M 161c	40 ani	masculin		X 179	20 ani	feminin	
M 161d	50 ani	feminin		X 180	20 ani	feminin	
M 161e	35 ani	feminin		X 181	25 ani	feminin	
M 163a	60 ani	masculin		X 182	35 ani	feminin	154,48
M 163b	20 ani	masculin		X 183	15 ani	masculin ?	
M 164	50 ani	masculin	157,08	X 184a	50 ani	masculin	
M 166	40 ani	feminin		X 184b	40 ani	feminin	
M 168a	50 ani	masculin					

Tabelul 2. Distribuţia numărului de indivizi pe vârste şi pe sexe

Callatis	***0 - 4 ani***	***5 - 9 ani***	***10 - 14 ani***	***15 - 24 ani***	***25 - 34 ani***	***35 - 44 ani***	***+45 ani***	***total***
feminin	0	0	1	17	14	34	24	**90**
masculin	0	0	0	6	6	9	29	**50**
indeterminabili	15	10	3	1	0	0	0	**29**
total	**15**	**10**	**4**	**24**	**20**	**43**	**53**	**169**

Tabelul 3. Tabel comparativ pentru staturile medii

Statură (cm)	feminin	masculin
(L)Ibida	150,7	164,1
Callatis	151,5	163,3
Histria	150,5	162,7
Sopianae	151,9	162,7
C/Era	155,2	160,9
Molineta	154,3	161,4

Tabelul 4. ***Cribra orbitalia,*** **numărul de cazuri pe sexe şi vârste**

Cribra orbitalia	*0 - 4 ani*	*5 - 9 ani*	*10 - 14 ani*	*15 - 24 ani*	*25 - 34 ani*	*35 - 44 ani*	*+45 ani*	*total*	*procentaj*
feminin	0	0	0	4	1	4	3	12	**14,12**
masculin	0	0	0	0	1	2	5	8	**17,02**
indeterminabili	2	2	1	1	1	1	0	8	**21,05**
total	2	2	1	5	3	7	8	28	**16,47**
procentaj	**13,33**	**20,00**	**25,00**	**20,83**	**15,00**	**16,28**	**15,09**	**16,57**	

Tabelul 5. ***Hyperostosa porotica,*** **numărul de cazuri pe sexe şi vârste**

Hyperostosa porotica	*0 - 4 ani*	*5 - 9 ani*	*10 - 14 ani*	*15 - 24 ani*	*25 - 34 ani*	*35 - 44 ani*	*+45 ani*	*total*	*procentaj*
feminin	0	0	0	1	1	1	0	3	**3,53**
masculin	0	0	0	1	1	1	1	4	**8,51**
indeterminabili	1	1	1	1	0	0	0	4	**10,53**
total	1	1	1	3	2	2	1	11	**6,47**
procentaj	**6,67**	**10,00**	**25,00**	**12,50**	**10,00**	**4,65**	**1,89**	**6,47**	

Tabelul 6. Hipoplasia emailului, procentaj pe sexe şi dinţii afectaţi

Hypoplasia	% c mand	% i mand	% c max	% i max	% total
feminin	8,24	5,88	7,06	5,88	27,06
masculin	14,89	8,51	10,64	10,64	44,68
indeterminabili	7,89	5,26	5,26	5,26	23,68
total	10,00	6,47	7,65	7,06	31,18

Tabelul 7. Numărul de dinţi pentru toate vârstele, distribuţia pe sexe şi categorii*

	PDPE	DEP	DPC	DPPAM	NA	% DPC	% DPPAM	% NA
feminin	1120	1093	40	74	27	3,66	6,77	2,47
masculin	828	624	29	66	23	4,65	10,58	3,69
indeterminabili	116	117	0	3	1	0,00	2,56	0,85
total	2064	1834	69	143	51	3,76	7,80	2,78

Tabelul 8. Procentaj comparativ pe situri*

Sit	DPC	DPPAM	NA
(L)Ibida	8,8	11,63	4,25
Callatis	3,76	7,80	2,78
Histria	3,16	11,86	3,74

**Legendă:*

PDPE = poziţii de dinţi permanenţi erupţi
DEP = dinţi erupţi permanenţi
DPC = dinţi permanenţi cariaţi
DPPAM = dinţi permanenţi pierduţi ante mortem
NA = număr de abcese

Tabelul 9. Procentul de indivizi afectaţi (pe oase şi sexe)

Osteoperiostita	% femur stânga	% femur dreapta	% tibie stânga	% tibie dreapta	% peroneu stânga	% peroneu dreapta
feminin	6,02	6,02	15,66	15,66	1,20	1,20
masculin	24,53	24,53	37,74	43,40	11,32	11,32
indeterminabili	0,00	0,00	50,00	50,00	0,00	0,00
total	13,04	13,04	24,64	26,81	5,07	5,07

Tabelul 10. Osteoartroza articulaţiei temporo-mandibulare

	Nr. de cazuri	Procentaj (%)
feminin	1	1,20
masculin	2	3,77
indeterminabili	0	0,00
Total	3	2,17

Tabelul 11. Osteoartroza coloanei vertebrale, pe sectoare

	Nr. de cazuri			Procentaj (%)		
Sector al coloanei	**cervicale**	**toracale**	**lombare**	**cervicale**	**toracale**	**lombare**
feminin	7	8	6	8,43	9,64	7,23
masculin	16	12	12	30,19	22,64	22,64
indeterminabili	0	0	0	0,00	0,00	0,00
total	23	20	18	16,67	13,04	13,04

Tabelul 12. Osteoartroza articulaţiei umărului

	Nr. de cazuri		Procentaj (%)	
	stânga	**dreapta**	**stânga**	**dreapta**
feminin	4	2	4,82	3,77
masculin	8	9	15,09	16,98
indeterminabili	0	0	0,00	0,00
total	12	11	8,70	7,97

Tabelul 13. Osteoartroza articulației cotului

	Nr. de cazuri		Procentaj (%)	
	stânga	**dreapta**	**stânga**	**dreapta**
feminin	8	8	9,64	15,09
masculin	11	12	20,75	22,64
indeterminabili	0	0	0,00	0,00
total	19	20	13,77	14,49

Tabelul 14. Osteoartroza articulației mâinii

	Nr. de cazuri		Procentaj (%)	
	stânga	**dreapta**	**stânga**	**dreapta**
feminin	2	1	2,41	1,89
masculin	7	4	13,21	7,55
indeterminabili	0	0	0,00	0,00
total	9	5	6,52	3,62

Tabelul 15. Osteoartroza articulației şoldului

	Nr. de cazuri		Procentaj (%)	
	stânga	**dreapta**	**stânga**	**dreapta**
feminin	4	3	4,82	5,66
masculin	4	2	7,55	3,77
indeterminabili	0	0	0,00	0,00
total	8	5	5,80	3,62

Tabelul 16. Osteoartroza articulației genunchiului

	Nr. de cazuri		Procentaj (%)	
	stânga	**dreapta**	**stânga**	**dreapta**
feminin	6	6	7,23	11,32
masculin	8	7	15,09	13,21
indeterminabili	0	0	0,00	0,00
total	14	13	10,14	9,42

Tabelul 17. Osteoartroza articulației gleznei

	Nr. de cazuri		Procentaj (%)	
	stânga	**dreapta**	**stânga**	**dreapta**
feminin	0	1	0,00	1,89
masculin	3	3	5,66	5,66
indeterminabili	0	0	0,00	0,00
total	3	4	2,17	2,90

Tabelul 18. Cauza traumelor, localizare şi vindecare pe sexe şi vârste

Schelet	Sex	Vârstă	Localizarea afecțiunii	Vindecare	Cauza traumei
60	F	30	parietal; coastă	da	accident
110	F	38	parietal stânga	da	violenţă domestică
58	F	40	parietal dreapta	nu	trepanaţie
2	F	65	coastă, femur stânga proximal	da	accident
157	M	40	frontal şi parietal stânga	nu	violenţă militară
54	M	45	coastă dreapta	da	accident
164	M	50	coasta nr. 9 stânga	da	accident
47	M	60	parietal stânga	da	violenţă domestică
66b	M	60	falangă proximală şi intermediară 2 stânga	da	accident

Tabelul 19. Schelete cu cranii deformate artificial

Număr mormânt	Sex	Vârstă (ani)	Tip de deformare
M 12	-	12	circular oblic
M 21	-	9	circular erect
M 25	-	15	circular semioblic
M 45	F	18	circular semioblic
M 60	F	30	circular semioblic
M 67	M	60	posibil circular
M 89a	F	25	circular erect
M 94	F	38	circular oblic
M 139	F	35	circular semioblic

Fig. 1 - ***Cribra orbitalia,*** **M 25.**

Fig. 2. ***Hyperostosa porotica,*** **m 25.**

Fig. 3 - Hipoplasia emailului incisiv 2 şi canin mandibular stânga, M 41.

Fig. 4 - Carie şi abces la molarul 2 stânga mandibular, M 106.

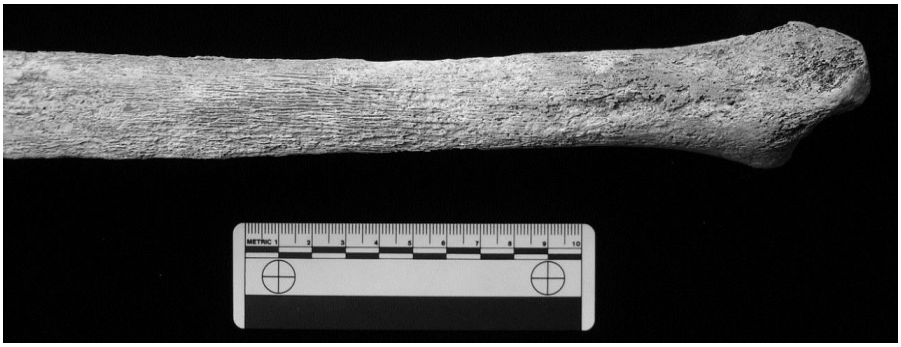

Fig. 5 - Reacţie periostitică pe peroneul dreapta, M 6.

Fig. 6 - Lovitură de sabie pe frontal, M 157.

Fig. 7 - Fractură a coastei nr. 9 stânga, M 164.

Fig. 8 - Fractură extra – articulară, M 66b.

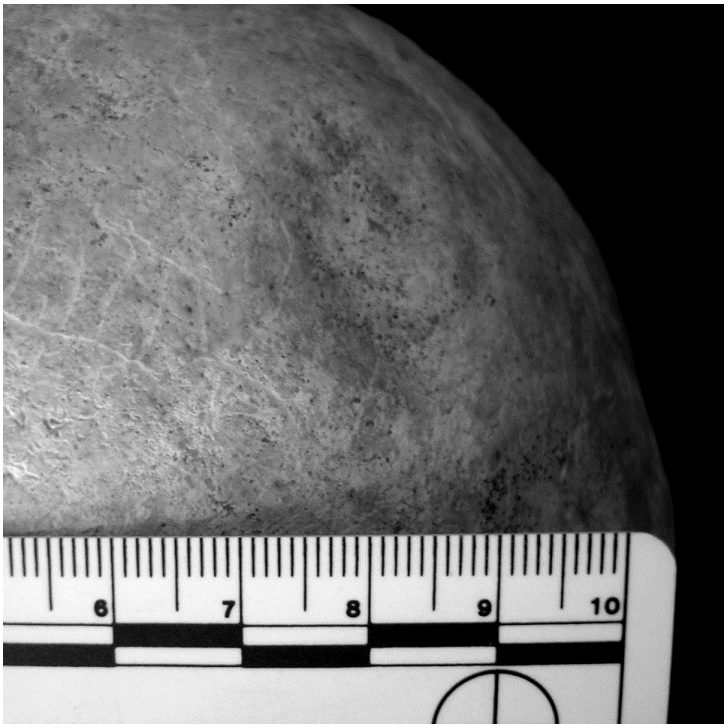

Fig. 9 - Urmă de lovitură pe parietal, M 47.

Fig. 10 - Posibile urme de trepanație, M 58.

NUMISMATICĂ

NUMISMATIQUE

DESPRE SEMNELE MONETARE DIN ZONA DE VEST ŞI NORD - VEST A PONTULUI EUXIN (SECOLELE VI - V a. CHR.)

Gabriel TALMAŢCHI

Cuvinte cheie: *vestul Pontului Euxin, numismatică, semne monetare, perioada preromană*

Keywords: *West Pont Euxin, numismatics, monetary signs, Preroman period.*

The political and social – economic transformations that have appeared in the Greek world during the first half of the 1st millennium B.C. have created the premises of the appearance of a remarkable long-term phenomenon, having several stages, called „colonizing". The causes for the appearance and development of this phenomenon were multiple, and they allowed the connecting of the Euxine Sea to the Mediterranean world, to the „general history of the old world". Among these causes, we can mention exaggerated populating, lack of sufficient agricultural terrain, political conflict etc. Some Greek presence before the 7th century are perfectly possible (similar to the ones appearing in the west), but we did not think it could mean regular contact, but probably only temporary geographical expansion. The great swarm of the Greek population which commenced in the 8th century B.C., reaches, from the second half of the 7th century B.C., the western and north-western area of the Euxine Sea's basin, marking the start of the Greek colonization process in the analyzed area. On this occasion, an important number of colonies were founded, colonies which have been, at the beginning, transit commercial centers, subsequently becoming production centers with their own workshops and infrastructure. The hegemony of the Black Sea's colonization was detained by Miletus during the 7th – 6th centuries B.C., a city that applied a an intense policy of populating with Greek elements the straits and seaside coasts, founding a variable number of colonies with a quasi-totally commercial character, and it was one of the most prolific colonizing centers of the Greek world. Starting with the 6th century, Megara begins to make its presence felt in the Pontic basin, and becomes the second colonizing centre, as it establishes centers that, for the most part, had an agricultural character. The colonists of Megara seem to not have ventured so early into the Black Sea as the ones from Miletus, and it is even suspected that they had some sort of agreement with the latter, one that would not endanger their interests in the area. Their appearance in the Pontic basin was made later and only on the western shore.

The Greek colonization initiated on Dobruja's coast of the Euxine Sea, a probable

result of the maritime aristocracy's interest, has brought about the gradual attraction of local communities in the economic system of the Greek world, and one of the fundamental elements for its good progress was the coin. It had been created to serve, among other things, as a means of exchange for the commercial transactions in a favorable social and economic framework. The selection of a favorable territorial position, the establishing of a peaceful contact, subsequently developed from a commercial and social point of view, initially occasional and then turned into a lasting one, represents the steps that are necessary for the creation of colonies, chiefly colonies of Miletus. The stages in what concerns the economic and commercial relations have been successive, intermittently, starting from the expansion of the merchandise (produced in other centers), then the expansion of the authority and of the prestige in the context of producing, under their own administration, the respective merchandise (the coin played a very important part from this point of view, as a symbol and less with a role of monetary economy or monetary circulation, at least in the archaic period), and only then the political territorial expansion. In this sense, the designation of some clear economic responsibilities, in a well-organized framework, adapted to all the possibilities offered by the current or only occasional realities (in this case, unsystematized), have become necessary milestones in the economic-commercial evolution of the Greek colonies. And these realities, illustrated also by the existing relations with the chora, have predominated a long time. The appearance of the barter (products in exchange for other products) was considered a first elementary stage of actual commerce.

The increasing trend experienced by the economy and, naturally, by the exchanges practiced by the human communities from the western and north-western regions of the Euxine Sea, towards the middle of the 1st millennium B.C., led to the gradual replacement of the barter with a more advanced form of commerce, in which the units mentioned earlier were gradually replaced by a metallic instrument used for measuring the value of the exchanged products, a standard having a more or less distinct value and meant for transactions, constituted in the shape of bronze arrowheads (in only one known case, lead arrowheads) with monetary value. They turned into units of measurement and into equivalent value for the exchanges, which were now carried out much more comfortably and faster, as they were an integral part of the new system (replacing the old one) that belonged to a world in continuous transformation and that had been implemented not through force, but through free will and consent. We must state that, in the course of time, several hypotheses have been issued, referring to the origin of the producers of monetary signs. Initially, these signs were attributed to the Scythian population, which was represented demographically in the analyzed territory. Subsequently, they were put in connection with the Thracian world, first with the Asti, then to other local communities, and it was suggested that the natives produced some types/variants, natives considered to be the Getae-Dacians. A die utilized for the production of arrowheads – coins, considered to be, until recently, one of a kind. But the hypothesis that was supported the most by the research of the last decades, with an increasingly veridical probability, is the one of their Hellenic origin, more accurately, of Miletus' colonies from the western and north-western shore of the Euxine Sea.

During the initial period of the relations between the colonists and the locals, the probable production of the arrowheads-coins by the Greeks from Histria and from other centers stemming from Miletus was necessary for the easy flow of commerce – if we accept

their purpose as means of exchange –, the simplification of actual commerce and the attraction of the locals in an economic process that has influenced them, from many points of view, and they gradually became a significant component even among the colonies from the western and north-western regions of the Pontus. This way, a privileged auxiliary instrument of commerce, in the process of the exchange, was created, with a defined and standardized shape, which probably had a "legal" value, one guaranteed by the local authority, with a nearly created weight, but which did not possess all the characteristics and functions of the Greek coin. At this stage of the research, we do not know of all the colonies of Miletus have cast arrowheads – coins, but if such a situation had existed, it would have appeared as early as the middle of the 6th century B.C., and it would have been accepted in the Greek – autochthonous communities and probably solely autochthonous communities starting with the second half of the same century.

The first analyzed aspect concerning the categories of the arrow points-monetary symbols deals with their shape. In the first category (of the pieces specially molded for a trade purpose), most of the samples have a shape which was considered to be a copy of the willow or laurels leaves. According to our opinion, these leaves shape could illustrate, by similarity (including the ribs etc.), olive tree leaf. In the same time, the olive leaf or branch have a pacifist signification. This pacifist signification is confirmed perfectly by the strategy adopted by the Greek Ionian elements on the occasion of the colonization with regard to the autochthonous one on the Western coasts of the Black Sea. Even if at Miletus we don't know for sure a similar usage, the contact with the autochthonous populations, together with the development and amplification of the colonization of the Northern, Western and South-Western coasts of the Pontus Euxinus, this could offer the opportunity to transform a pacifist symbol of the Greek world in a material shape adequate to the maintenance and amplification of the political and economical connections with the local communities, practical. Mostly because the Ionians, for example, had an important experience in relationships with the Anatolian populations.

Bearing several names, of ingot-coins, „currency, but not coins", pre-monetary signs, monetary sign-objects, coin-objects, pre-coins, arrowhead-coins and coins of peculiar shape, the pieces at issue have appeared as a response to the immediate necessities of the local market, also demanded by the development of the rural and urban local productions and, as a result, by the development of the commercial relations in areas of influence and direct control, from the necessity of the appearance of a standardized and determined form, from an artistic point of view, and probably from the point of view of the weight. From our point of view, we rally to the opinion which states that the role of these pieces is, first of all, an economic one, as they have already been catalogued as means of payment, both in the Greek-native environment and in the chiefly Greek one, inside the cities or in the economic and political sphere of influence.

Their circulation and acceptance in transactions is due to the form and not necessarily to the weight, being variable, in principle, which can be also understood in direct connection with the moment of its use and the context of the manifest colonial incipient realities of the western coast of the Euxine Sea. And the area of this kind of discovery isolated or in hoards, contributes to the grounding of these hypotheses. We believe that their frequent hoarding is the concomitant and constant practice of the locals, as the concomitant of the Greek communities was their production. The discoveries as the result of the archaeological diggings in the settlements situated on the North of Olbia, on

the right side of the Bug lagoon have brought to light dozens or many hundreds of samples of the Olbian little dolphins. But, it is very interesting to mention there were arrow heads-monetary symbols..

The monetary symbols are to be found in the early levels of the settlement on Berezani island, then in different places (probably settlements and small towns) situated in the lower part of the Berezani lagoon, without forgetting their presence in Olbia. This can be explained if we take into consideration the period of existence of these settlements with archaeological and numismatic findings. Thus, they were to be found in the first decade of the 6th century B.C., but they are missing in those beginning in the middle or in the third quarter of the same century. The producing of the arrow heads-monetary symbols is previous to the little dolphin's production, the second category being probably cast around the 6th century B.C. As Brezani island is chosen as a landing place by the Milesian colonists and inhabited between the second half of the 7th century and the first half of the 6th century B.C., it is possible that there have been cast arrow heads-monetary symbols. And as Olbia is set later on, it can be the author of the Olbian little dolphins.

The discovery of all the classified types of Olbian little dolphins in one hoard found in Berezani island (after an archeological digging) eliminate all the attempts until now to set them in order according their external shape and the pieces weigh. Probably the pond of these pieces was not important individually but many samples have a certain value, as a changing standard for a certain good. The little dolphins are to be found not only at Olbia, but also in a great number in the settlements inside the Olbian chora. As regarding the classification of these monetary symbols according to typological elements, it could be necessary other data to be added to those regarding the external shape and their pond. One of the most used methods of dating of the little Olbian dolphins is still stratigraphical, which in the most of the possibilities suggest the last quarter of the 6th century B.C. and the first third of the 5th century B.C.

Finally, from our point of view, we should make some specifications concerning these monetary signs. We believe that most of the pieces of this type from the first group have a shape that has no connection to the willow leaf or with the laurel leaf. Rather, after personal observation, these might illustrate, in terms of shape (including nervures, etc.) an olive leaf. The similarity seemed striking to us and we believe that we do not need to explain their significance, in this case. Also, the monetary signs adapted from battle arrowheads, from the second group, could be the work of natives interested in procuring the exchange signs sought on the local market. In this respect, we have also taken into account the fact that these monetary signs, from the second typological group, have been discovered in contexts (including archaeological ones) in which „classical" battle arrowheads appear. This is true starting from a few items and going to tenths or even hundreds, mixed with the ones considered to be monetary signs.

The mints of Histria's and Tomis' autonomous period had used some cupreous pyrite deposits located in an area that was larger but also accessible to them (as it was suggested for Argamum, regarding the production of the arrowheads-monetary signs, and for Histria, in the local coinage). As natural resources, we can mention chiefly the cupreous pyrite ores from Altân Tepé. This deposit is situated on the Altân Tepé Hill and, from a geological point of view, is located in chlorite-sericite schist's, in the immediate vicinity of the Peceneaga-Kamena fault. On the basis of specialty geological investigations, one reached the conclusion that, during the Antiquity, the deposit was

composed of four cupreous pyrite lenses, which could be exploited at the surface. The most interesting, from our perspective, seems to be the one from the top of the hill, which appears in the form of a „rust hat", which extended, during the modern period, on a few hundred of square meters. The ore presents itself in the compact form of pyrite, through which veins of chalcopyrite appear. The deposit was exploited only starting with the end of the 19th century and the beginning of the next one, but not for long (until towards 1925), since most of it had already been consumed (?). In the bibliography of the problem, there have been works which considered the copper extracted from the mines in Altân Tepé as material that served to the issuing, by Histria, of its numerous monetary types. The late and lamented Gh. Poenaru Bordea, in 1978, already spoke of a confirmation of the exploitation of local copper (in Dobruja), during ancient times, offering as areas with natural resources the ones near Mesembria and Histria. Passing to precious metals, silver, as well as gold, seem to have arrived in the west-Pontic colonies in the form of ingots, through import, and this was considered certain for the Left Pontus, in certain periods. However, it seems that the mines from Altân Tepé and the ones from the Somova area, the latter composed of copper, lead and zinc, seem to be ruled out, as the necessary compounds were extremely limited (chalcopyrite appears in the depth of the vein) and impossible to extract, a fact possible only on the basis of technologies much too advanced for those times. Anyway, the provenance of the metal utilized by the three colonies remains a delicate problem, as several ways of obtaining it are possible, ways which are, for the moment, only assumptions, if we look at the possibilities existing and manifest in the Greek world, on the whole.

Anyway, even considered as a primitive instrument of exchange, they have appeared in the territories controlled, from an economic point of view, by the respective colony of Miletus, regardless of its name. Histria was quite frequently quoted as main emitter of these signs with monetary value, and their production was considered as a first stage of the relations maintained by the city with the local communities. As we have mentioned, Tomis had, during its initial period, the function of emporium, idea that is strengthened by the discovery of a single hoard of arrowhead-coins in a Greek city. The rest of the hoards come only from the indigenous environment, from rural settlements, and they have been used, as the one from Tomis, for commercial transactions.

The present numismatic article hopefully represents a step forward on the path of knowing the monetary sign-objects of the west-Pontic Greek cities from Dobruja (but not only by Dobruja), in all their complexity and then, through volume and quality, of the role that it had in the development of the economy and commerce practiced at the Lower Danube, chiefly during the second half of the 1st millennium B.C., in the Greek and indigenous environment. We hope that our proposals, there where they have been posited, will find a favorable echo in the scientific world, dedicated already to this extremely vast and always perfectible subject. Also, we are conscious that possible future confirmations will be necessary, since different aspects continue to not be well „delineated". The monetary sign-objects discoveries, along with many other historical sources, have offered, most of the time, supplementary data regarding certain economic-social and political phenomena, manifesting in the course of time, in varied geographical areas. In this respect, the Dobruja that was characteristic of the 6th – 5st centuries B.C. was the cradle of an unmediated participation of its population, Greek and indigenous, in an ample process of commercial, economic and cultural exchange, which took place continuously in the

Black Sea's basin.

The theme of the numismatics of the Western-Pontic colonies is still an interesting chapter able to offer us further on pleasant surprises.

Colonizarea greacă desfăşurată pe coasta dobrogeană a Pontului Euxin, rezultat probabil al interesului aristocraţiei maritime[1], a adus după sine atragerea treptată a comunităţilor locale în sistemul economic al lumii greceşti, unde unul din elementele fundamentale pentru bunul său mers era moneda (sau un echivalent premonetar). Aceasta a fost creată pentru a servi, printre altele, şi ca mijloc de schimb pentru efectuarea tranzacţiilor comerciale într-un cadru socio-economic favorabil.

Selectarea unei poziţii avantajoase teritoriale, realizarea unui contact paşnic, ulterior dezvoltat din punct de vedere comercial şi social, la început ocazional şi apoi transformat într-unul de durată, reprezintă paşii necesari realizării de colonii, cu precădere milesiene. Etapele, în ceea ce priveşte relaţiile economice şi comerciale, au fost succesive, cu intermitenţe, pornind de la expansiunea mărfii (produsă în alte centre), apoi expansiunea autorităţii şi a prestigiului pe fondul producerii în regie proprie a mărfurilor până atunci importate (moneda jucând un rol foarte important din acest punct de vedere, ca simbol şi mai puţin cu rol în economia monetară sau circulaţia monetară cel puţin în perioada arhaică); abia apoi putem vorbi şi de expansiunea teritorială politică. În acest sens, desemnarea unor responsabilităţi economice clare, într-un cadru bine organizat şi adaptat tuturor posibilităţilor oferite de realităţile curente sau doar ocazionale (în acest caz nesistematizate), a devenit jalon necesar în evoluţia economico-comercială a coloniilor greceşti. Şi aceste realităţi ilustrate şi prin relaţiile existente cu lumea din *chora* au prelevat o bună bucată de vreme.

Am pornit la studiul temei de faţă din convingerea că trebuie cercetate şi relevate variile aspecte ce privesc activitatea prefinanciară a monetăriilor vest-pontice dobrogene într-o perioadă definită prin complexitatea problemelor apărute, bogată în evenimente militare şi economice, care şi-au pus indubitabil amprenta asupra acesteia. Consultarea unei bibliografii din ce în ce mai ample şi mai cuprinzătoare şi cercetarea câtorva mii de exemplare de semne monetare, ne-a oferit posibilitatea aducerii în lumina analizelor de specialitate a câtorva aspecte identificate de către noi pe parcursul timpului şi care îşi pot găsi, parţial, susţinerea în noile descoperiri arheologice şi numismatice din zona de coastă de vest şi nord-vest a Pontului Euxin. Ne vom opri, mai exact, asupra aspectelor tehnologice de producere a semnelor monetare, asupra cronologiei, metrologiei şi răspândirii lor în *chora* polisurilor şi în alte areale geografice.

1. Procesul tehnologic

Procesul tehnologic de producere a semnelor monetare impunea atât prezenţa metalului, cât şi a tiparelor adiacente. Se pare că metalul cel mai curent folosit pentru producerea lor era cuprul.

Pentru a putea deţine materia primă necesară în cadrul procesului tehnologic de turnare era nevoie de extragerea metalelor respective din mine, o problemă

[1] ALEXANDRESCU 1986, p. 63.

delicată din orice punct ar fi tratată. De altfel, unele din cele mai productive cetăţi-state din perioadă greacă în ceea ce priveşte emiterea de monedă erau cele care aveau acces direct la astfel de surse native[2]. S-ar putea ca atelierele şi monetăriile din perioadă autonomă, ale Histriei şi Tomisului, să fi folosit unele zăcăminte de pirită cupriferă aflate într-un areal mai larg, dar totodată accesibil lor. Revenind la semnele monetare, pentru producerea acestora la Orgamé s-a sugerat procurarea metalului dintr-o zonă apropiată, folosită şi de către Histria pentru monetăria locală[3]. În acest sens, ca resurse în subsol amintim mineralizaţiile de pirite cuprifere de la Altân Tepe[4]. Acest zăcământ este situat pe dealul Altân Tepe şi, din punct de vedere geologic, este localizat în şisturi clorito-sericitoase, în imediata vecinătate a faliei Peceneaga-Camena. Pe baza cercetărilor geologice[5] s-a ajuns la concluzia că, în antichitate, zăcământul era format din patru lentile de pirită cupriferă, exploatabilă la suprafaţă. Cea mai interesantă, din perspectiva noastră, pare a fi cea din vârful dealului, care apare sub forma unei „pălării de rugină", ce era extrem de redusă încă din perioada modernă. Minereul se prezintă sub formă compactă de pirită, prin care apar filoane de calcopirită (cu un conţinut majoritar de cupru). Zăcământul a fost exploatat de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul celui următor, dar nu pentru mult timp (până spre 1925), întrucât era deja consumat în cea mai mare parte (!?)[6]. George Buzdugan şi Ion Mititelu au considerat cuprul extras din mina de la Altân Tepe ca fiind materialul ce a servit la emiterea de către cetatea Histria a numeroase tipuri monetare[7]. Gh. Poenaru Bordea, în anul 1978, susţinea posibilitatea exploatării cuprului local în perioada antică, precizând ca zone cu resurse naturale pe cele de lângă Mesembria (Nessebăr, Bulgaria) şi Histria[8].

Totuşi, există şi opinia potrivit căreia minele de la Altân Tepe, ca şi cele din zona Somova (jud. Tulcea), ultimele compuse din cupru, plumb şi zinc[9], trebuie excluse din calcule, compuşii necesari fiind extrem de limitaţi (calcopirita apare în adâncimea filonului[10]) şi imposibil de extras pe baza unor tehnologii mult prea avansate pentru acele timpuri. În zona pontică este foarte posibil ca o parte a aliajului bronzului folosit la turnarea unor arme sau unelte, respectiv cuprul destinat turnării semnelor monetare, să provină din bazinul Donețk (Ukraina). Lângă Krivoirog, de exemplu, sunt numeroase descoperiri de cuptoare pentru topirea cuprului (aliajul de bronz pare a fi fost produs pe loc, transformat în lingouri şi dus pe calea apei spre Berezan şi apoi Olbia; şi cuprul era transformat în ligouri şi urma acelaşi drum)[11].

Oricum, proveniența metalului utilizat rămâne mai departe o problemă

[2] CARRADICE, PRICE 1989, p. 48.
[3] AVRAM 1990, p. 16; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 27.
[4] PELIN, PAULIUC, TODIRIȚĂ-MIHĂILESCU 1969, p. 58.
[5] BACALU 1998, p. 33.
[6] BACALU 1998, p. 33-34.
[7] BUZDUGAN, MITITELU 1960, p. 386.
[8] POENARU BORDEA 1978, p. 8.
[9] ALBU, PETRESCU-BURLOIU 1969, p. 78.
[10] Poziție adoptată de către E. Oberländer-Târnoveanu cu prilejul susţinerii doctoratului de către autor în luna iulie a anului 2005.
[11] KARYŠKOVSKIJ 1999, p. 25.

delicată, caracterizată de incertitudine. Nu putem exclude în totalitate posibilitatea exploatării cuprului de la Altân Tepe (resursele de aici au fost, probabil, folosite şi pentru realizarea celturilor ce compun depozitele din Dobrogea, datate în epoca bronzului)[12]. Dar pentru a fi favorabili unei asemenea ipoteze avem nevoie de argumente pertinente, dincolo de unele supoziţii favorabile.

Obţinerea bronzului prin amestecul dintre cupru şi cositor se realiza la o temperatură cuprinsă între 900 şi 1000° C. Amestecul în stare lichidă se turna într-un tipar. Acesta avea canale de scurgere a surplusului de metal şi „supape" pentru eliminarea căldurii degajate. Pereţii tiparelor nu trebuiau să fie poroşi, întrucât presiunea creată în interior făcea ca metalul în stare lichidă să acopere teoretic rapid detaliile exemplarelor respective, iar eliminările de gaze să se facă printr-o fantă (de obicei circulară sau semicirculară) deja creată. Tiparul prezenta două părţi identice ca dimensiuni care se suprapuneau creând o structură compactă. Fiecare parte beneficia de un canal central cu ramificaţii spre fiecare din exemplarele propuse a fi create. Cantitatea de material necesară era deja calculată (probabil „prin experienţă"), fie se introducea până când se umplea în interior şi nu mai era „primit" în formele pregătite ale tiparului. În mod evident era necesar ca îmbinările întregului sistem semiartizanal să fie foarte bine îmbinate pentru a se exclude o pierdere accentuată şi totodată inutilă de metal. Probabil că unele resturi de acest gen erau refolosite la următoarea „şarjă" de semne monetare, sau la turnarea altor produse. În final urma la rece o cizelare a produsului finit. Folosirea acestui proces tehnologic în coloniile pontice în jurul mijlocului secolului al VI-lea a.Chr., succede aceeaşi activitate petrecută în jurul anului 700 a.Chr., în Grecia (printre altele amintim descoperirile din Creta, Rhodos şi Peloponez)[13]. Tehnica de fabricare a semnelor monetare presupunea existenţa tuturor instalaţiilor necesare, foarte bine cunoscute în urma cercetărilor desfăşurate în ultimele decenii şi prezente acum în bibliografia de specialitate[14].

Diferenţele de amănunt, în principal tipologice, apărute la vârfurile de săgeţi-semne monetare se puteau datora şi schimbării dese a tiparelor folosite. Acestea se uzau într-un ritm rapid şi în consecinţă erau confecţionate altele, mai mult sau mai puţin apropiate ca modele de cele anterioare. Neexistând posibilitatea realizării lor în mod mecanic, ele erau lucrate manual, calitatea şi fidelitatea acestora fiind legată în mod direct de capacităţile meşterilor respectivi. Este foarte posibil ca pe termen scurt să fie turnate vârfuri pe care noi să le introducem în grupe separate cronologic, de aceea aceste împărţiri, după cum vom vedea, rămân, cu rezervele de rigoare, valabile, dar în funcţie de realităţile descoperirilor arheologice.

Din punct de vedere al procesului tehnologic de turnare (dacă ne referim doar la vârfurile de săgeţi-semne monetare), există vârfuri de săgeţi care au rămas în stare brută după finalizarea procedeului (incluse în prima grupă tipologică), fără a mai fi supuse unei finisări finale. Alteori procesul de turnare nu a reuşit în

[12] ARICESCU 1965, p. 36.

[13] HOLTZMANN, PASQUIER 1998, p. 35.

[14] HACKENS 1975, p. 3-7; SEDILLOT 1989, p. 57; GERIN *et alii* 2001, p. 9-16; LE RIDER 2001, p. 18-19.

totalitate, rămânând găuri în interiorul pieselor (metalul nu s-a răspândit complet la turnare), prezentând o neuniformitate a formei, a muchiilor sau chiar dublarea unei margini, ceea ce a condus la nealinierea corectă a liniei mediane. La prima vedere am fi fost tentaţi să credem că ciuntirea unor exemplare s-ar datora dorinţei utilizatorilor de a aduce pondul lor la o anumită valoare, poate stabilită de la început pe piaţa internă. Deşi această posibilitate ar fi fost extrem de captivantă, suntem nevoiţi, măcar în cazul unor exemplare, să excludem o asemenea variantă, întrucât marginile respectivelor piese sunt perfect netede, lustruite, la fel ca şi restul piesei în ansamblu. Această situaţie nu este un lucru inedit, fenomenul fiind întâlnit la piesele componente a numeroase depozite.

În general este cunoscut faptul că piesele turnate au un aspect rugos, pot prezenta unele sufluri în interior, ca şi excavaţii şi porozităţi în exteriorul acestora. Pentru unele piese pot fi observate urme ale finisării lor.

O ultimă observaţie priveşte existenţa câtorva exemplare care au o parte constitutivă lipsă, fapt care s-ar datora unei mai proaste legături interioare a metalului după turnare (şi care prin folosinţă a cedat), decât adaptării lor ponderale la o anumită scară de greutate. Starea fragmentară a unor exemplare a creat posibilitatea considerării lor ca rebuturi, deşi nu pare din punctul nostru de vedere o soluţie viabilă atâta timp cât ele sunt descoperite şi în mediul local alături de cele „corecte". Unele diferenţe de greutate pot fi explicate prin mai mulţi factori, aşa cum sunt uzura[15], ajustarea exemplarului cu o unealtă, economia de metal etc.[16]

Procesul tehnologic al turnării este unul specific şi caracteristic mijloacelor de schimb anterioare monedei propriu-zise, prezenţa lui pentru monedele lumii greceşti fiind sporadică în faza de debut a apariţiei sale. Totodată, pentru lumea greacă din secolul VI şi prima parte a secolului al V-lea probabil că acest procedeu părea rapid şi puţin costisitor. Din punctul nostru de vedere, referitor la situaţia coloniilor din vestul şi nord-vestul Pontului Euxin, procedeul era şi foarte comod de realizat, nu numai în cetate. Totodată, el putea fi practicat inclusiv în teritoriile (*chorai*) din preajma fiecărui centru grecesc. Semnele monetare erau destinate încurajării schimburilor economice între mediile locale şi coloniştii greci.

2. Metrologia semnelor monetare

Realizarea semnelor monetare-vârfuri de săgeţi pare a fi ţinut seama de anumite date, mai mult sau mai puţin precise, în ceea ce priveşte greutatea acestora, cu diferenţe de la o zonă la alta de descoperire[17].

Cercetarea unui domeniu atât de complex, cum este cel al metrologiei antice, a fost făcută pentru diferite spaţii geografice[18]. Alegerea unui anumit etalon monetar, conform unui sistem adoptat de către fiecare cetate, a reprezentat o necesitate, iniţiativa modificării sale în timp fiind în funcţie de realităţile zonei sau ale perioadei şi de necesitatea controlului cantităţii şi calităţii monedelor

[15] MILNE 1946, p. 95.

[16] CANARACHE 1968, p. 146.

[17] POENARU BORDEA 2001, p. 10.

[18] BRUNETTI 1950-1951, p. 3-74; BREGLIA 1955, p. 227-233; HACKENS 1979, p. 309-340; PARISE 1994, p. 13-21.

aflate sub supraveghere. Aceste realităţi pot fi identificate, parţial, şi în procesul de realizarea a semnelor monetare, fie că sunt vârfuri de săgeţi, delfinaşi, peştişori, plăcuţe cu imagini aplatizate de peşti (triunghiulare) etc. Aşa cum se observă pentru zona analizată de noi, ca şi pentru altele din lumea greacă, pot fi folosite în acelaşi timp variate sisteme ponderale, uneori într-o succesiune cronologică[19].

În general, în analizele efectuate până în acest moment, constatăm existenţa unui stadiu diferenţiat al cercetării şi analizării aspectelor metrologice ale vârfurilor de săgeţi-semne monetare, problema păstrând pe mai departe mai multe semne de întrebare decât răspunsuri coerente şi convingătoare. De reţinut este tendinţa meşterilor epocii de a asigura o greutatea aproximativ constantă, de la începutul procedeului turnării în tipare dar şi prin intervenţia ulterioară realizării lor cu dăltiţe, eliminând surplusul nedorit de material, chiar cu preţul „ciuntirii" respectivelor exemplare (aşa cum se constată în tezaurul de la Atya, Bulgaria)[20]. Totuşi, probabil că la un moment dat, odată cu extinderea folosirii procedeului turnării acestor semne monetare, atenţia privind pondul s-a mai estompat, apărând variaţii sensibile, uşor de identificat astăzi. În acest sens, din punct de vedere economic, nu ştim în ce măsură ele aveau, individual sau în grup, o valoare bine sau foarte bine determinată. Totuşi, înclinăm să considerăm, având în vedere greutatea acestor piese, că fiecare piesă nu era valoroasă individual, dar mai multe exemplare însumau o anumită valoare, ca etalon de schimb pentru o anumită marfă (în funcţie de calitatea acesteia din urmă şi destinaţie se calcula şi numărul de exemplare echivalent).

3. *Cronologia semnelor monetare*

O cauză a decadenţei folosirii semnelor monetare în Pontul Stâng am pune-o pe seama expediţiei regelui Darius I, de la sfârşitul secolului al VI-lea. Acest moment îl putem defini ca dificil pentru comunităţile greceşti, autohtone şi greco-autohtone, acţiunea contra sciţilor petrecându-se în anul 513, 514 sau 519 a. Chr[21]. Asistăm cu acest prilej la distrugerea masivă a cetăţii Histria[22] (probabil cu aceleaşi efecte şi la Callatis şi la Tomis)[23], documentată arheologic în zona sacră[24]. Această distrugere a fost pusă pe seama perşilor, dar poate fi luată în calcul şi o distrugere de către sciţi datorită unei eventuale atitudini „propersane" din partea histrienilor[25]. Deşi şi-a propus un obiectiv clar, expediţia militară a avut un rezultat considerat îndoielnic şi, prin retragerea grăbită, a permis pătrunderea, mai întâi sporadică, apoi din ce în ce mai insistentă, a grupurilor scitice care, în

[19] CAHN 1965, p. 19-23; PREDA, NUBAR 1973, p. 21.

[20] BALABANOV 1986, p. 8; DIMITROV 1991, p. 205.

[21] ALEXANDRESCU 1986, p. 28, n. 99.

[22] PREDA 1982, p. 19-24.

[23] Există şi părerea conform căreia cetatea n-ar fi avut de suferit distrugeri datorită unei poziţii rezervate, iar cele prezente s-ar putea explica şi pune pe seama sciţilor apăruţi în condiţiile retragerii armatei persane, vezi la DIMITRIU 1964, p. 133-144; ALEXANDRESCU 1986, p. 29-30 şi n. 107.

[24] PIPPIDI, BERCIU 1965, p. 162; ALEXANDRESCU 2005, p. 93-94.

[25] RUSCU 2002, p. 55-56.

numeroase rânduri, au devastat spaţiile dobrogene[26]. O altă consecinţă a acţiunii militare persane, pe plan mai larg, a fost crearea condiţiilor prielnice apariţiei regatului odrid, a cărui graniţă de nord a fost stabilită pe Dunăre[27].

Totodată, pe măsură ce trupele persane înaintau spre comunităţile scitice din nord-vestul Pontului Euxin, populaţia din zonă ia contact pentru prima dată cu moneda propriu-zisă, aşa cum ne-o demonstrează noile descoperiri monetare făcute de-a lungul coastei vestice[28]. Credem că acest moment, prin implicaţiile sale, a influenţat modul de abordare a diferitelor aspecte economice şi comerciale, propunând noul etalon monetar, mult mai bine realizat ca formă şi valoare. De altfel, la Berezan restrângerea teritoriului aşezării greceşti şi scăderea numărului de populaţie la începutul secolului al V-lea a.Chr., se datorează impunerii protectoratului scitic[29]. V. A. Anochin consideră că pot fi evidenţiate trei tipuri de bază ale delfinaşilor mici anepigrafici, limita inferioară de turnare a delfinaşilor fiind al treilea sfert al secolului al VI a.Chr., iar cea superioară la sfârşitul secolului al VI-lea a.Chr.[30] Emiterea delfinaşilor, conform lui P. I. Karyškovskij, debutează în prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr. şi continuă până în prima jumătate a secolului al V-lea a.Chr.[31] În lumina acestor date cronologice delfinaşii au circulat în paralel cu vârfurile de săgeţi-semne monetare.

Păstrarea vârfurilor de săgeţi şi a delfinaşilor, poate cu aceeaşi semnificaţie, chiar şi în secolul al IV-lea a.Chr., pare a fi o excepţie şi nu o regulă, aşa cum ne-o demonstrează descoperirile arheologice şi numismatice. Inevitabil, rămâne ca eventuale precizări şi clasificări să vină de la noi descoperiri (perfect posibile având în vedere încă suprafeţele limitate cercetate arheologic din arealele de interes), limpezindu-se şi alte aspecte încă, pentru moment, neelucidate.

4. Forma semnelor monetare

Avem de făcut câteva precizări şi în ceea ce priveşte formele întâlnite în cazul semnelor monetare. Pentru vârfurile de săgeţi-semne monetare, din prima grupă, credem că piesele „subţiri", lungi, sub forma unei frunze ascuţite, cu un ax evident, fără îngroşarea marginilor, au o formă care nu are vreo legătură neapărat cu frunza de salcie sau cu cea de laur. Cele asemănate cu frunza de laur îşi păstrează marginea îngroşată, proporţiile sunt semnificativ amplificate, apare o anume rotunjire etc. Mai degrabă, după observaţii personale, piesele anterioare ar ilustra, ca formă (inclusiv nervuri etc.) o frunză de măslin. Asemănarea o considerăm absolut izbitoare. Totodată, frunza sau ramura de măslin, avea, printre altele, o semnificaţie pacifistă, olimpiană[32], consacrată zeiţei

[26] ALEXANDRESCU 1956, p. 334; RUSCU 2002, p. 39.

[27] RĂDULESCU, BITOLEANU 1998, p. 43.

[28] Vezi în acest sens tezaurul compus din piese monetare persane de aur descoperit întâmplător în zona necropolei argamense, conform V. Petac, G. Talmaţchi, V. Ioniţă, *Le trésor des monnaies perses d'or trouvé á Argamum/Orgamé (Jurilovca, Capul Dolojman)*, comunicare susţinută în cadrul atelierului franco-român de arheologie şi numismatică istro-pontică, Constanţa, 1-2 octombrie 2008.

[29] VINOGRADOV 1980, p. 63-100.

[30] ANOCHIN 1989, p. 10.

[31] KARYŠKOVSKIJ 1988, p. 37.

[32] GIBSON 1998, p. 118; BIEDERMANN 2002, p. 252; FERRARI 2003, p. 530-531.

Atena[33]. Această simbolistică pacifistă se împletea perfect cu tactica adoptată de elementele greceşti ionice colonizatoare faţă de populaţia autohtonă de pe coastele apusene ale Pontului Euxin[34]. Chiar dacă la Milet nu exista o practică în acest sens, contactul cu autohtonii, odată cu dezvoltarea şi amplificarea activităţii de colonizare a ţărmurilor de nord şi vest din Pontul Euxin, ar fi putut oferi posibilitatea transformării unui simbol pacifist al lumii greceşti într-o formă materială adecvată menţinerii şi amplificării legăturilor politice şi economice cu comunităţile locale. De altfel, ionienii aveau o experienţă bogată în relaţiile cu populaţiile anatoliene[35]. Pe de altă parte, nu dorim să evităm un fapt cert, valabil pentru centrele ioniene de pe coasta de vest a Asiei Mici: acestea nu cunoşteau circulaţia unor obiecte de metal de mică dimensiune la momentul anterior venirii în Pontul Euxin[36] (fapt însă cunoscut pentru lumea autohtonă din nordul şi vestul acestui areal).

Semnele monetare adaptate din vârfuri de săgeţi, din cea de a doua grupă tipologică, ar putea fi opera autohtonilor interesaţi de procurarea semnelor de schimb căutate pe piaţa locală. În această ordine de idei am ţinut seama şi de faptul că semnele monetare, din cea de a doua grupă, sunt descoperite în contexte, inclusiv arheologice, în care apar şi vârfuri de săgeţi de luptă „clasice" (numărul lor variază de la câteva exemplare până la câteva zeci sau chiar sute, amestecate cu semnele monetare)[37].

Aşa cum am amintit deja, în clasificarea acestei categorii de semne monetare poate fi folosit criteriul formei pieselor şi apoi al modului de realizare. Cele două elemente au stat la baza clasificării propuse de Mihaela Mănucu-Adameşteanu[38]. La aceasta clasificare credem că pot fi identificate alte câteva variante, fiecare deosebite prin aspectul general şi unele mici detalii definitorii. Enumerăm exemplare ce prezintă două palete, scurte şi late, masive; în mijloc este un ax bine evidenţiat, iar marginile sunt îngroşate în formă de brâu; cele de modul mic cu trei sau două globule (butoni) pe revers; tot de modul mic, dar cu reversul absolut neted etc.

În privinţa rebuturilor problema este complexă. Faptul că ele au apărut cu predilecţie în depozite poate constitui un posibil adevăr tehnologic. Dar, din experienţă proprie, am devenit mult mai circumspecţi în a le mai considera

[33] CHEVALIER, GHERRBRANT 1995, p. 285; EVSEEV 1999, p. 279; FERRARI 2003, p. 530.

[34] ALEXANDRESCU 1968-1969, p. 89.

[35] ALEXANDRESCU 1968-1969, p. 90.

[36] PRICE 1968, p. 90-104.

[37] O nouă tipologie a tuturor vârfurilor de săgeţi-semne monetare este în curs de finalizare (clasificarea este realizată pe baza criteriilor ce privesc forma şi datele ponderale); descoperirea lor „amestecate" uneori cu vârfuri de săgeţi propriu-zise, în mediul autohton, poate oferi ipoteza surprinderii tocmai a unor săgeţi deja transformate, respectiv a unor săgeţi ce urmau să sufere acelaşi procedeu. Nu putem exclude, în faza finală de producere şi „circulaţie" a acestor semne monetare, posibilitatea constituirii unor loturi de vârfuri în care unele să fie acceptate cu valoare monetară fără a mai fi supuse procesului de transformare şi, de la caz la caz, de umplere a tijei cu plumb pentru a obţine o greutate optimă.

[38] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, p. 19.

rebuturi. Cu atât mai mult cu cât am identificat piese identice din categoria lor, de ordinul a mai multe unităţi sau, mai rar, zeci de astfel de „rebuturi" identice în modul lor de turnare până la detalii minore şi răspândite pe arii foarte largi, de sute de kilometri. De asemenea, faptul că unele dintre acestea par a fi tăiate la unul din capete cu dalta, pentru a căpăta, eventual, greutatea dorită, exclude o realizare inferioară a lor şi presupune doar o „recalibrare ponderală", conformă cu cerinţele pieţei. Rebuturile rămân o categorie individualizată în cadrul cercetării numismatice. Ele sunt descoperite în complexe închise şi sunt asociate cu piese „întregi". Nu credem că la momentul respectiv ele puteau fi considerate rebuturi, dar pot să aibă o eventuală valoare inferioară ca etalon.

O altă categorie a semnelor monetare o constituie delfinaşii olbieni (numiţi astfel după forma şi simbolul reprezentat, identificaţi în cadrul cercetării de specialitate de pionierat cu diverse specii de peşti marini). Ca şi în întreaga lume greacă, animalul devine o marcă oficială, exprimând chiar o apropiere cotidiană între oameni şi animale[39].

5. Penetraţia semnelor monetare în chora polisurilor şi în alte areale geografice

Analizând complexul proces al contactelor desfăşurate între populaţia autohtonă şi cea de origine greacă, Bucur Mitrea stabilea o primă etapă pornind de la schimburile produs contra produs (troc), continuată în finalul ei de apariţia semnelor monetare[40]. Acestea din urmă probabil că au fost reclamate de crearea unor probleme inerente cauzate de schimbul bazat doar pe troc, de necesitatea creării unui etalon de schimb fezabil pentru toată lumea şi mult mai uşor de manevrat şi transportat pe distanţe mai lungi.

Vârfurile de săgeţi-semne monetare apar atât izolat cât şi în tezaure, mai ales în teritoriile rurale şi pe ariile de influenţă ale coloniilor[41]. În total au fost cartate, conform repertoriului descoperirilor de vârfuri de săgeţi-semne monetare, un număr de peste 30 de tezaure şi peste 49 de puncte cu descoperiri izolate[42]. Pentru delfinaşii olbieni cunoaştem patru tezaure şi cinci puncte cu descoperiri izolate[43].

Descoperirile izolate făcute în afara teritoriilor rurale ale coloniilor ne-ar putea indica, eventual, prezenţa unor comunităţi locale situate pe rute străbătute de negustorii greci aflaţi în căutarea unor noi şi profitabile linii de schimb sau a unor comunităţi dezvoltate din punct de vedere economic. Am remarcat, cu surprindere, o descoperire mai veche a unui vârf de săgeată-semn monetar în mediul autohton geto-dacic, la nord de Dunăre, în zona dealurilor subcarpatice, pe valea Budurească (probabil în context Latène, din secolele V-IV a.Chr.)[44]. Rămasă până acum neobservată în bibliografia de specialitate[45], descoperirea este o raritate având în vedere distanţa apreciabilă faţă de malul vestic al Pontului

[39] RACHET 1998, p. 33.

[40] MITREA 1961, p. 84.

[41] POENARU BORDEA 2001, p. 9-10; MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2005, p. 155.

[42] Totalitatea descoperirilor sunt cartate într-un volum destinat semnelor monetare şi a unor forme premonetare specifice lumii antice care va vedea lumina tiparului în viitorul apropiat.

[43] Vezi nota anterioară.

[44] TEODORESCU, PENEŞ 1984, p. 28, fig. 3 (21?), p. 41, fig. 16, nr. 1.

[45] Mulţumim şi pe această cale colegului Mihai Dima care ne-a semnalat respectiva descoperire.

Euxin, singurele „analogii" fiind poate descoperirea tezaurului de la Plovdiv (Bulgaria) şi a micului depozit, compus din patru exemplare, de la Smoljan (Bulgaria), în mediu tracic[46]. Răspândirea semnelor monetare pe un areal geografic vast, din Peninsula Crimeea la Munţii Rhodopi, le-ar putea oferi măcar ca ipoteză de lucru, o valoare „internaţională"[47] în cadrul schimburilor comerciale petrecute în interiorul comunităţilor greco-autohtone într-o anumită secvenţă de timp.

Descoperirea vârfurilor de săgeţi-semne monetare în mod individual nu confirmă o practică obişnuită a lucrurilor. Totuşi, există descoperiri izolate ale unor astfel de semne, dar ele nu trebuie puse în mod absolut pe seama descompletării unor depozite. De asemenea, majoritatea tezaurelor compuse din vârfuri de săgeţi-semne monetare au fost descoperite în mod fortuit, fără a putea beneficia de alte detalii privind inclusiv contextul descoperirii.

Locurile de descoperire ale semnelor monetare par a fi, în general, corespunzătoare unor centre getice cunoscute. Prezenţa fie a vârfurilor de săgeţi–semne monetare, fie a delfinaşilor olbieni în descoperirile izolate sau în tezaure atestă existenţa unor legături economice şi comerciale între comunităţile locale şi negustorii greci de pe litoral în faza arhaică de manifestare a acestora. Descoperiri cum sunt cele de la Beidaud (jud. Tulcea), Izvoarele (jud. Constanţa) şi Floriile (punctul Adâncata, jud. Constanţa) atrag atenţia asupra relaţiilor dezvoltate de către greci cu centre locale getice.

Tezaurele care prezintă în componenţă vârfuri de săgeţi-semne monetare se pot împărţi, după numărul de exemplare, în trei categorii. Prima o formează cele care se constituie în sume mici, de 20-50 de piese. Oferim câteva exemple în acest caz. La momentul descoperirii tezaurului de la Kamenka (Ukraina) acesta se prezenta sub forma unui „ghem" de metal care s-ar fi putut păstra într-o pungă, probabil de piele, în care ar fi intrat 20 sau 30 de exemplare. Nu departe de localitatea Nufăru (jud. Tulcea), în mod întâmplător, a fost descoperit un mic depozit compus din 20 de vârfuri de săgeţi-semne monetare. La Olbia (Ukraina) a fost descoperit un tezaur compus din 24 de vârfuri de săgeţi-semne monetare. Din raza localităţii Sinoie provine un mic depozit constituit din 29 vârfuri de săgeţi-semne monetare. La limita administrativă a localităţilor Vişina (jud. Tulcea) şi Sinoie (jud. Constanţa), pe malul lacului Goloviţa, a fost descoperit un depozit compus din 21 de vârfuri de săgeţi-semne monetare şi un vârf emis de către colonia Kerkinitis. Nu în ultimul rând, amintim tezaurul de la Izmail (Ukraina), nu departe de malul dunărean, depozit pătruns în mediul local, exterior chorei histriene dacă purtătorul său venea dinspre colonia milesiană dobrogeană.

O a doua categorie o formează cele care erau compuse din câteva sute de exemplare, aşa cum sunt cele descoperite la Baia (jud. Tulcea), Enisala I şi II (jud. Tulcea), Floriile (jud. Constanţa), Nuntaşi (jud. Tulcea), Tariverde (jud. Constanţa), Vadu (jud. Constanţa), Vişina (jud. Tulcea) etc. Nu putem să nu observăm apartenenţa majorităţii acestor puncte la *chora* histriană.

---

[46] BALABANOV 1982, p. 40, n. 5; MITREA 1984, p. 118, nr. 15; DIMITROV 1991, p. 205; POENARU BORDEA 2004, p. 37, 28.

[47] BALABANOV 2005, p. 92.

În sfârşit, o a treia categorie o formează tezaurele de peste 1000 de exemplare în care putem include descoperirile de la Atya (Bulgaria) şi de la Jurilovca I (jud. Tulcea). Ambele provin din apropierea unor importante centre coloniale, Apollonia Pontică, respectiv Histria. Cu alte cuvinte, în teritoriile coloniilor milesiene de pe coasta vestică a Pontului pot fi întâlnite depozite bogate ca număr de piese sau mai puţin relevante din acest punct de vedere.

Prezenţa unor vârfuri de săgeţi de luptă propriu-zise în acelaşi depozit cu vârfuri de săgeţi-semne monetare (special turnate şi transformate din vârfuri de luptă) nu reprezintă un element inedit, acest fapt putând fi identificat în patru depozite de acest tip (Baia, Enisala I, Floriile şi Vişina). Faptul că există această asociere, între cele două categorii cunoscute de vârfuri de săgeţi-semne monetare şi vârfuri de săgeţi de luptă propriu-zise, nu trebuie să pară, după părerea noastră, un lucru greu de explicat. Probabil, săgeţile de luptă urmau să fie „prelucrate", prin tăierea vârfului şi, de la caz la caz, în funcţie de greutatea exemplarelor, să fie şi umplute cu plumb în zona pedunculului. De asemenea, faptul că între vârfurile de săgeţi de luptă propriu-zise apar mai multe tipuri şi variante (care s-ar putea să fie şi diferite din punct de vedere cronologic) ar putea fi explicat prin selecţia făcută de respectivii „meşteri" având în vedere posibilitatea de umplere a pedunculului, dar şi existenţa iniţială a unei greutăţi conforme sau cât de cât apropiate de ipoteticul standard luat în consideraţie. În concluzie multe piese se pot prezenta în forma lor brută, de „arme de luptă", chiar dacă erau integrate unui complex monetar destinat schimbului.

Revenind la polisurile de pe coasta pontică putem face câteva observaţii. La Histria au fost descoperite vârfuri de săgeţi-semne monetare, dar nu a fost precizat numărul şi nici eventualul context arheologic. Foarte puţinele date în care sunt precizate şi contextele arheologice nu ne pot ajuta întrucât ele aparţin altor epoci istorice, perioadei romane în special aşa cum se poate constata în sectorul Terme, respectiv la basilica mare episcopală. Ştim însă că cele mai multe provin din sectorul X, de pe platou.

La Tomis toate piesele izolate au fost descoperite (în anii 1971-1974 şi 2001), în săpături sistematice, la „Parcul Catedralei" şi în zona apropiată, în inventarul unor locuinţe-bordei în care mai apărea ceramică getică şi grecească arhaică. Descoperirile din 2001 au fost făcut în nivelurile N0-N1, datate cu aproximaţie în a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.[48]. Săpătura a identificat aici două incendii puternice care au afectat complexele de locuire (unul dintre incendii este posibil să fi fost cauzat de intervenţia militară a lui Darius în zona Pontului sau de distrugerile provocate de sciţii care urmăreau resturile armatei persane).

Apoi, o parte din descoperirile atribuite iniţial chorei histriene au fost reatribuite coloniei Orgame şi teritoriului său. Orgame pare să fi avut un rol important în schimburile economice din partea de nord a ţinutului dobrogean (deşi nu a ajuns să emită vreodată piese monetare propriu-zise).

Descoperirea de semne monetare în centrul regiunii dobrogene nu este o noutate, putând fi enumerate şi alte puncte asemănătoare[49]. O altă cale probabilă

[48] PAPUC *et alii* 2002, p. 108.

[49] Vezi harta descoperirilor izolate de vârfuri de săgeți–semne monetare în vestul şi nord-vestul Pontului Euxin şi datele din repertoriu la TALMAȚCHI 2006, p. 80.

de penetrare a vârfurilor de săgeţi-semne monetare în mediul local a reprezentat-o cea a Dunării. Aşa cum am putut observa pentru diverse perioade distincte din istoria monetară a antichităţii dobrogene (circulaţia monedelor autonome şi coloniale ale centrelor vest-pontice dobrogene, a monedelor imperiale romane etc.), zona centrală pare mult mai puţin permeabilă sau poate populată. Şi în consecinţă schimburile erau mai dificil de realizat. În jumătatea sudică a Dobrogei, circulaţia unor astfel de piese a fost posibilă datorită populaţiei getice şi răspundea unor necesităţi de natură economică[50]. Totuşi drumurile pe uscat, prin teritorii, în această perioadă, par anevoioase, costisitoare şi poate chiar nesigure. Singurul traseu folosit care traversa regiunea pare a fi cel care lega Tomis de Axiopolis, atât în epocă preromană cât şi în cea romană. De altfel acesta şi limesul dunărean rămân importante artere economice şi comerciale pentru penetraţia produselor meşteşugăreşti greceşti în arii situate la vest şi la nord de fluviu.

O curiozitate printre descoperiri o constituie apariţia unui vârf de săgeată-semn monetar în teritoriul de influenţă al unei colonii dorice, în speţă Callatis. Până nu demult zona dobrogeană nu cunoştea descoperiri de acest tip la sud de Tomis[51]. Descoperirea de la Cotu Văii (com. Albeşti, jud. Constanţa) încalcă „regula" apariţiei unor asemenea semne în arii locale getice, fie în chorele coloniilor milesiene. Piesa nu prezintă date concrete de descoperire, fiind identificată întâmplător la limita unei posibile aşezări getice. Acest fapt nu trebuie să mire dacă adăugăm şi descoperirea nu departe de centrul fortificat de la Albeşti (com. Albeşti, jud. Constanţa), de-a lungul văioagei, în marginea unei păduri, a unor vârfuri de săgeţi-semne monetare, a unei monede cu roata şi a câtorva monede din tipul „Apollon" (corespund emisiunilor de modul mare şi de modul mic) emise de către cetatea histriană[52]. Prezenţa semnelor monetare şi a monedelor emise de către monetăria autonomă a cetăţii milesiene ne pot sugera o ipoteză de lucru. Câteva monede histriene au fost descoperite în cetate (mai puţin) şi mai ales zona comunei Albeşti, în punctul „La pădure". Concentrarea lor aici poate sugera, probabil, prezenţa unor elemente coloniale milesiene anterioare fondării coloniei callatiene şi, inclusiv, a ridicării fortificaţiei şi a existenţei aşezării greco-autohtone de la Albeşti[53]. Apariţia unei prime forme de colonizare milesiană, părăsirea acesteia şi reluarea colonizării prin elemente doriene nu pare a fi un fenomen izolat pentru coasta de vest a Pontului Euxin[54].

Spre sud, de-a lungul coastei de vest-pontice, se remarcă densitatea descoperirilor din apropierea Apolloniei Pontice, unul dintre cele mai timpurii centre colonizate de ionieni în arealul pontic şi beneficiara unei exploatări masive a pescuitului, a terenurilor agricole, a materialului lemnos forestier etc. După

[50] BAUMANN 1975, p. 30.

[51] BUZOIANU 2001, p. 286.

[52] Materiale deocamdată inedite.

[53] Fortificaţia datează de la mijlocul secolului al IV-lea a.Chr. şi a funcţionat până spre sfârşitul secolului al III-lea sau începutul secolului al II-lea a.Chr.; vezi BĂRBULESCU, BUZOIANU 2008, p. 35.

[54] OPPERMANN 2000, p. 140 (Karon Limen); ipoteza privind posibilitatea unei colonizări ioniene într-o primă etapă a zonei dintre Callatis-Bizone-Dionysopolis rămâne a fi verificată.

Histria, prin descoperiri, Apollonia pare cea mai îndreptăţită în considerarea ei ca centru de emitere a vârfurilor de săgeţi-semne monetare. Şi acest lucru este valabil dacă amintim inclusiv bunele legături stabilite între comunitatea greacă şi cea din mediul local exprimate şi prin amplitudinea relaţiilor economice constatate[55].

Penetraţia semnelor monetare specifice vestului Pontului Euxin spre coastele nord-vestice a fost urmată pe acelaşi traseu şi de monedele de bronz turnate din tipul „cu roata", şi respectiv de didrahmele şi drahmele histriene[56]. Descoperirile făcute în urma săpăturilor arheologice desfăşurate în aşezările aflate la nord de Olbia, pe malul drept al limanului Bugului, au adus în atenţia cercetării zeci sau poate chiar sute de exemplare din categoria delfinaşilor olbieni. Dar, foarte interesant, nici un vârf de săgeată-semn monetar. Acestea din urmă sunt prezente în nivelurile timpurii ale aşezării de pe insula Berezan, apoi în diferite puncte (probabil aşezări şi *emporia*) aflate în partea inferioară a limanului Berezanului, fără a uita de prezenţa lor la Olbia. Situaţia poate fi explicată ţinând seama de datarea aşezărilor respective pe baza descoperirilor arheologice şi a celor numismatice. Astfel, aceste piese sunt prezente în aşezări care debutează în prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr. şi lipsesc în cele care sunt întemeiate pe la mijlocul sau mai ales al treilea sfert al aceluiaşi secol.

Prezenţa semnelor monetare prefigurează circulaţia monedelor propriu-zise, indicând direcţii de schimb economico-comerciale şi deplasări frecvente ale negustorilor din şi spre colonii.

Delfinaşii olbieni sunt o altă categorie a semnelor monetare care şi-au făcut simţită prezenţa în spaţiul analizat. În contrast cu analiza vârfurilor de săgeţi-semne monetare, nu am încercat să ţinem o evidenţă privind totalitatea descoperirilor de acest tip aflate pe coastele apusene şi nordice ale Pontului Euxin. Totuşi, am ţinut seama de unele aspecte definitorii pentru „circulaţia lor" în anumite spaţii geografice. Polisul olbian a atins spre sfârşitul secolului al VI-lea o densitate remarcabilă din punct de vedere demografic, fapt ce a permis după anul 560 o evoluţie economică deosebită. Acest fapt, la care se adaugă bunele relaţii cu populaţiile locale şi practicarea pe scară largă a comerţului, au creat premizele realizării unui obiect considerat etalon, urmat apoi de moneda propriu-zisă. Inclusiv prin turnarea semnelor monetare cetatea olbienilor a jucat un rol primordial în istoria ţinuturilor nord-pontice, dominând zona din punct de vedere economic, comercial şi politic[57].

Printre descoperirile izolate de delfinaşi olbieni din Dobrogea se remarcă cea de la Târguşor (com. Târguşor, jud. Constanţa)[58]. Este vorba de un delfinaş olbian de argint, *o descoperire unică din punct de vedere al metalului constitutiv*, după datele avute de noi la dispoziţie (1,84 g; 19 mm; se păstrează în colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa la nr. de inv. 68.884). Cu alte cuvinte, putem vorbi de apariţia bimetalismului şi în cazul semnelor monetare.

În descoperirile din tezaure „delfinaşii" apar asociaţi cu vârfuri de săgeţi, în

[55] DIMITROV 2004, p. 19-22 etc.
[56] MITREA 1983, p. 119-133; TALMAŢCHI 2004, p. 175-176.
[57] ALEXANDRESCU 1995, p. 119, 123.
[58] TALMAŢCHI 2005, p. 80, nr. 43; TALMAŢCHI 2006, p. 86, nr. 38.

altele (Istria, Zebil şi Visterna[59]) sunt singuri, ceea ce ar putea să sugereze o datare a lor mai târzie. Tot atât de posibil este ca respectivele depozite să nu fi fost contaminate şi să fi ajuns, prin intermediul Histriei, direct spre mediul greco-autohton, eventual purtate chiar de negustori olbieni. Astfel, ca şi în teritoriul pontic, emisiunile monetare de la Olbia s-au bucurat, ca intermediar, de acelaşi centru prosper Histria[60]; se adăugă probabil şi o penetrare directă prin negustori[61], un indiciu în acest sens fiind materialul constitutiv (bronz). Situaţia este foarte bine individualizată în Dobrogea, unde jumătatea de nord pare alimentată prin intermediul Histriei.

În proporţie covârşitoare delfinaşii sunt găsiţi în descoperirile de la Olbia şi în aşezările din *chora* polisului grec, iar la vest de Bug apariţia lor este sporadică[62]. Întâlniţi cu precădere în zona cuprinsă între Nistru şi Kuban[63], descoperirile dobrogene pot fi explicate, probabil, prin bunele relaţii existente între coloniile milesiene Olbia şi Histria, ultima servind ca intermediar pentru penetraţia mărfurilor olbiene în mediul său de influenţă economică şi comercială dobrogeană şi nord-fluvială[64]. Nu excludem nici posibilitatea aducerii lor aici direct, „la purtător", prin intermediul activităţii negustorilor olbieni. Pentru existenţa relaţiilor existente între coloniile vest-pontice dobrogene şi Olbia avem suficiente dovezi, pentru perioadele arhaică şi clasică, şi mai puţin pentru cea elenistică[65]. „Delfinaşii" au cunoscut însă nu doar o semnificaţie economică, ci şi una magico-religioasă care ţinea de cultul lui *Apollon Delphinos*[66]. Acesta ocupa o poziţie centrală în cadrul credinţelor religioase specifice centrelor greceşti milesiene pontice, probabil odată cu jumătatea secolului al VI-lea a.Chr.

Amintim în acest sens descoperirile de la Berezani (în anul 1962 a fost descoperit în urma săpăturilor arheologice un tezaur[67]; în anul 1983, în sectorul B al aşezării, într-o locuinţă, a apărut un tezaur format din 31 exemplare grupate laolaltă şi probabil cuprinse iniţial într-o pungă de piele)[68]; Čertovata Balka (din relatările localnicilor sunt cunoscute numeroase descoperiri de tezaure şi descoperiri izolate de-a lungul timpului)[69]; Kozyrka V (în anul 1954 a fost descoperit în aşezare, în urma săpăturilor arheologice, un tezaur compus din 103 delfinaşi olbieni, iar în anul 1977 a fost descoperit în aceeaşi staţiune, tot în urma săpăturilor arheologice, un delfinaş olbian)[70]; Čertovatae II (sunt menţionaţi în descoperiri arheologice, într-o groapă ce conţinea şi fragmente ceramice de la amfore, ceramică cenuşie, ceramică de uz comun, ceramică fină, ceramică attică, ioniană etc., patru delfinaşi olbieni, la care adăugăm peste 20 de exemplare

[59] TALMAŢCHI 2008, p. 14.
[60] PREDA, NUBAR 1973, p. 49; TALMAŢCHI 2001, p. 136.
[61] PREDA 1980, p. 40; MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990, p. 53-54.
[62] RUBAN 1982, p. 15-20.
[63] MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990, p. 38.
[64] PREDA, NUBAR 1973, p. 49.
[65] RUSCU 2002, p. 185.
[66] MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990, p. 39.
[67] LAPIN 1964, p. 42-51.
[68] ZOLOTARJOV 1997, p. 141-144.
[69] RUBAN 1982, p. 17.
[70] RUBAN 1982, p. 17.

apărute în anii 1973-1976)[71]; Čertovatae VII (în anul 1977 s-a descoperit, în urma săpăturilor arheologice desfăşurate într-o aşezare grecească, un delfinaş)[72]; Staraja Bogdanovka II (în cursul săpăturilor arheologice desfăşurate între anii 1975-1977 au fost descoperiţi patru delfinaşi olbieni)[73]; etc.

Colonia Kerkinitis din spaţiul Chersonesului Tauric a produs în faza milesiană a cetăţii[74] vârfuri de săgeţi-semne monetare de o formă aparte[75]. Turnarea lor este probabil rezultatul apartenenţei coloniei la spaţiul comun spiritual ionic (manifestat puternic în nordul Pontului sub influenţa Berezaniului şi apoi al Olbiei) şi la adoptarea unui etalon de schimb local după modelul celor existente deja pe pieţele interne. Anumite categorii din aceste vârfuri sunt turnate timpuriu (secolul al VI-lea a.Chr.) şi au o formă originală, de peşte alungit (suplu), iar alte categorii par a fi turnate la începutul sau în cursul secolului al V-lea a.Chr. (450-425 a.Chr.[76]), într-o cantitate mult inferioară delfinaşilor, respectiv a vârfurilor de săgeţi specifice centrelor Berezani, Histria, Apollonia Pontică etc. Poate că „pierderea startului" în turnarea unor semne monetare (în raport cu alte colonii milesiene din Pont) să fi fost o cauză a numărului mic cunoscut de exemplare. Aceste vârfuri de săgeţi sunt de dimensiuni reduse, cu o greutate mică şi păstrează capătul „ascuţit", perfect triunghiular. Greutăţile lor oscilează în jurul a 1-2 grame. În Dobrogea sunt cunoscute două astfel de descoperiri, ambele în cuprinsul unor tezaure. În cel descoperit pe malul lacului Goloviţa găsim un singur exemplar (de 1,70 g), asociat cu vârfuri de săgeţi-semne monetare turnate, respectiv transformate din vârfuri de luptă. Cel de al doilea tezaur pare a fi fost compus numai din vârfuri de săgeţi-semne monetare turnate de Kerkinitis (din păcate nu avem suficiente date privind întreaga sa componenţă). Piesele recuperate sunt în număr de opt şi au greutăţi variabile cuprinse între 0,81 şi 1,17 g. Pierderea eventualului context arheologic afectează cercetarea respectivului depozit, limitându-ne constatările. Puţinele date cunoscute sunt de înregistrat pentru cunoaşterea realităţilor monetare specifice lumii greceşti din Dobrogea secolelor VI-V a.Chr.

Putem constata existenţa unor relaţii apropiate între centrele ioniene aflate pe coastele de vest şi nord-vest ale Pontului Euxin. Descoperirea unor semne monetare, inclusiv a celor care prezintă simboluri (care indică probabil centrele emitente), poate sugera răspândirea lor prin intermediul circulaţiei oamenilor şi doar pe anumite direcţii geografice. Constatarea este valabilă nu numai pentru semnele monetare, ci şi pentru monedele propriu-zise[77]. Raporturi directe între Tomis şi Apollonia Pontică, respectiv între Histria şi Olbia nu sunt excluse; dimpotrivă, unele descoperiri arheologice şi numismatice oferă elemente care să fundamenteze o atare idee. Este adevărat că o mare parte a acestor elemente datează dintr-o epocă uşor ulterioară perioadei pe care o analizăm, dar traseele

[71] RUBAN 1982, p. 17.
[72] RUBAN 1982, p. 17.
[73] RUBAN 1982, p. 17.
[74] KUTAJSOV 1992, *passim*.
[75] MEDVEDEVA 1984, p. 40-49; KUTAJSOV 1995, p. 39-59.
[76] NEČITAILO, MIHAILOV 2000, p. 75, nr. 262.
[77] POENARU BORDEA 1970, p. 133.

respective nu s-au creat dintr-o dată, ci au necesitat etape anterioare de manifestare.

6. *Concluzii*

Întemeierea celor trei colonii greceşti Histria, Callatis şi Tomis în secolele VII-VI a.Chr., la intervale apropiate cronologic, a permis instalarea graduală a unei civilizaţii avansate din multe puncte de vedere, ce au găsit în cadrul lumii autohtone, din apropierea litoralului şi din interiorul teritoriului dobrogean parteneri şi colaboratori. În timp, relaţiile politice, militare, economice şi comerciale au avut de suferit datorită modificării raporturilor de forţe sau a apariţiei unor puteri militare ale momentului ce au schimbat pentru o anumită perioadă echilibrul existent.

Din punct de vedere premonetar şi apoi monetar, intervalul din jurul mijlocului secolului al VI-lea a.Chr. la Histria reprezintă momentul apariţiei pe piaţă a unui etalon care să poată măsura/echivala o marfă, să elimine trocul, să poată uşura în mod cert un schimb comercial, pe fondul transformării cetăţii în centru de producţie. Pentru Histria acest mijloc l-a reprezentat vârful de săgeată, fie adaptat din vârfuri de săgeată de luptă, fie turnat în mod special în tipare. El nu este produs doar de Histria, ci se pare că această activitate a fost practicată de un număr mare de colonii milesiene[78]. Ar fi dificil de explicat apariţia unei uniuni „financiare" pentru semnele monetare atât de timpurii, dar putem constata existenţa unei tendinţe în spaţiul vestic şi nord-vestic al Pontului Euxin de turnare a unor etaloane reclamate de realităţile economice, pentru asigurarea unui liant perfect în circulaţia mărfurilor. Vârfurile de săgeţi-semne monetare, delfinaşii etc. nu par să fi avut o valoare clar determinată, dar răspundeau unor cerinţe de natură economică, şi cu implicaţii religioase şi politice. Ele nu au însă totalitatea caracteristicilor şi a funcţiilor pe care le va avea moneda în lumea greacă.

Vechimea, experienţa şi nivelul economic au asigurat, probabil, coloniilor milesiene vest şi nord-vest pontice posibilităţile de emitere a vârfurilor de săgeţi-semne monetare. Este posibil ca Histria să fi fost primul emitent, având iniţiativa producerii lor[79]. Tot atât de bine ar putea să fi fost Olbia sau Apollonia Pontică, dar şi alte centre greceşti ionice. De asemenea, pare din ce în ce mai posibil ca la un moment dat toate coloniile milesiene din spaţiul analizat să fi produs în paralel semne monetare. Mai adăugăm şi ipoteza conform căreia unele din vârfurile de săgeţi-semne monetare au fost produse şi de „subcolonii" ale Histriei.

Din punctul nostru de vedere ne raliem părerii conform căreia rolul acestor piese este în primul rând unul economic, fiind deja catalogate ca forme de plată, atât în mediul greco-autohton, cât şi grecesc cu precădere, în interiorul polisurilor sau în spaţiul de influenţă economică şi politică. „Circulaţia" şi acceptarea acestora în tranzacţii se datorează formei şi nu neapărat pondului[80]. De asemenea,

[78] ARICESCU 1975, p. 23; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978, p. 147; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, p. 23; POENARU BORDEA 1978, p. 3.

[79] PREDA 1961, p. 7-17; PREDA, NUBAR 1973, p. 17-18; PREDA 1991, p. 20-27; POENARU BORDEA 2004, p. 28.

[80] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984, p. 22.

trebuie ţinut seama de momentul folosirii lor şi în contextul realităţilor de început ale coloniilor de pe coasta de vest a Pontului Euxin. Arealul descoperirilor, fie izolate, fie în tezaure, contribuie la fundamentarea acestor ipoteze. Tezaurizarea lor frecventă este posibil să aparţină localnicilor, comunităţilor greceşti revenindu-le „sarcina" producerii şi răspândirii lor. Prezenţa vârfurilor de săgeţi–semne monetare în descoperirile din teritoriul istro-pontic atestă existenţa unor legături economice şi comerciale între comunităţile locale şi negustorii greci de pe litoral.

De asemenea, nu credem că, în acest stadiu al cercetărilor, se poate stabili în mod cert o legătură între anumite vârfuri de săgeţi-semne monetare fără simboluri şi centrele de emitere. O astfel de conexiune pare a fi încă insuficient demonstrată, iar descoperirile dintr-un areal nu exprimă în mod direct şi producerea lor numai în colonia care controlează respectivul spaţiu economic. Tocmai răspândirea lor pe un larg areal geografic se datorează circulaţiei persoanelor din şi spre mediul local. Totodată, descoperirea în Tomis a câtorva piese cu simbolul **A** imprimat nu asigură automat şi certitudinea producerii lor în această cetate.

Descoperirea semnelor monetare în mediul grecesc şi autohton ilustrează interesele comune economice, conducând la înţelegerea diferitelor aspecte ale fenomenelor general-pontice, întregind în chip fericit cunoştinţele existente până în prezent.

BIBLIOGRAFIE

ALBU, PETRESCU-BURLOIU 1969 – Z. Albu, I. Petrescu-Burloiu, *Produsele subsolului Dobrogei şi valorificarea lor industrială*, în *Studii Geografice asupra Dobrogei, lucrările Primului simpozion de Geografie a Dobrogei, Constanţa, 5-6 octombrie 1968*, Bucureşti, 1969, p. 77-83.

ALEXANDRESCU 1956 - P. Alexandrescu, *Izvoare greceşti despre retragerea lui Darius în expediţia scitică*, SCIV 7 (1956), 3-4, p. 319-341.

ALEXANDRESCU 1968-1969 - P. Alexandrescu, *Colonisation grecque occidentale et colonisation pontique*, *Kokalos. Atti del II congresso internazionale di studi sulla Sicili antica*, 14–15, 1968–1969, Palermo, p. 88–90.

ALEXANDRESCU 1986 - P. Alexandrescu, *Aristotel despre Constituţia Histriei*, StCl 24 (1986), p. 63-70.

ALEXANDRESCU 1995 – P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice. O vizită la Olbia şi trei lucrări despre teritoriul ei rural*, SCIVA 46 (1995), 1, p. 119-132.

ALEXANDRESCU 2005 - P. Alexandrescu, *Histria VII. La zone sacrée d`époque grecque (fouilles 1915-1989)*, Bucureşti, 2005.

ANOCHIN 1989 - V. A. Anochin, *Monety antičnyh gorodov Severo-Zapadnogo Pričernomor`ja*, Kiev, 1989.

ARICESCU 1965 – A. Aricescu, *Depozitele de bronzuri din Dobrogea*, SCIV 16 (1965), 1, p. 17-42.

ARICESCU 1975 - A. Aricescu, *Tezaurul de semne de schimb premonetare de la Enisala*, SCN 6 (1975), p. 17-24.

AVRAM 1990 - Al. Avram., *Das histrianische Territorium in griechisch-römischer Zeit*, în *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen, H. 25, edit. P. Alexandrescu, W. Schuller, Konstanz, 1990, p. 9-45.

BACALU 1998 - V. Bacalu, *Istoria inedită a naşterii şi dezvoltării industriei miniere din Dobrogea de nord*, Bucureşti, 1998.

BALABANOV 1982 – P. Balabanov, *Nouvelle étude des monnaies-pointes de flèche de la Péninsule d'Athia*, în *Premier Symposion International, Sofia, 9-12 octombre 1979*, Thracia Pontica, Sozopol, 1 (1982), p. 40-56.

BALABANOV 1986 - P. Balabanov, *Nouvelles observations au sujet des flèches-monnaies*, Numizmatika 2 (1986), p. 3-14.

BALABANOV 2005 – P. Balabanov, *Regional markets in Thrace and Scythia in the 7th – 3rd centuries B.C.*, AMMR 8 (2005), p. 89-94.

BAUMANN 1975 – V. H. Baumann, *Consideraţii asupra importului de amfore greceşti în nordul Dobrogei*, Peuce, 4 (1975), p. 29-59.

BIEDERMANN 2002 - H. Biedermann, *Dicţionar de simboluri*, vol. I, Bucureşti, 2002.

BREGLIA 1955 - L. Breglia, *Storia, numisnatica e metrologia*, AnnIstItNum, 2 (1955), p. 227-233.

BRUNETTI 1950-1951 - L. Brunetti, *Nuovi orientamenti statistici nella monetazione antica*, RIN 7 (1950-1951), 4, 52-53, p. 3-74.

BUZDUGAN, MITITELU 1960 - G. Buzdugan, I. Mititelu, *Contribuţii la clasificarea unor monede histriene*, SCN 3 (1960), p. 385-404.

BUZOIANU – L. Buzoianu, *Civilizaţia greacă în zona vest-pontică şi impactul ei asupra lumii autohtone (sec. VII-IV a.Chr.)*, Constanţa, 2001.

BUZOIANU, BĂRBULESCU 2008 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Albeşti, Monografie arheologică. I.*, Constanţa, 2008.

CAHN 1965 - H. A. Cahn, *Étalons monétaires en Asie Mineure jusqu`au Ve siècle*, în *Congresso Internazionale di Numismatica, Roma, 11-16 settembre 1961, vol. II Atti*, Roma, 1965, p. 19-23.

CANARACHE 1968 – V. Canarache, *Sistemul ponderal şi tipologia drahmelor istriene de argint*, Pontice 1 (1968), p. 107-192.

CARRADICE, PRICE 1989 – I. Carradice, M. J. Price, *Coinage in the Greek World*, London, 1989.

CHEVALIER, GHEERBRANT 1995 – J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicţionar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, vol. II, Bucureşti, 1995.

DIMITRIU 1964 - S. Dimitriu, *Événements du Pont-Euxin de la fin du VIe siècle av. n.è. reflétés dans l'histoire d'Histria*, Dacia N.S., 8 (1964), p. 133-144.

DIMITROV 2004 – B. Dimitrov, *Apollonia Pontica*, Sofia, 2004.

DIMITROV 1991 – K. Dimitrov, *Some new evidence and reflexions on the origin of arrow-head money in Thrace*, Quatrième Symposium International, Thracia Pontica, Sozopol, 6-12 octobre 1998, Sofia, 4 (1991), p. 205-208.

EVSEEV 1999 - I. Evseev, *Enciclopedia semnelor şi simbolurilor culturale*, Timişoara, 1999.

FERRARI 2003 - A. Ferrari, *Dicţionar de mitologie greacă şi romană*, Iaşi, 2003.

GERIN *et alii* 2001 – D. Gerin, C. Grandjean, M. Amandry, Fr. de Callataÿ, *La monnaie grecque*, Paris, 2001.

GIBSON 1998 - C. Gibson, *Semne & Simboluri. Ghid ilustrat, semnificaţii şi origini*, Oradea, 1998.

HACKENS 1975 – T. Hackens, *Terminologie et technique de fabrication*, în *Numismatique Antique. Problèmes et Methodes, Actes du colloque organisé à Nancy, du 27 septembre au 2 octobre 1971 par l`Université de Nancy II et l`Université Catholique de Louvain*, édités par J. M. Dentzer, Ph. Gauthier, T. Hackens, Nancy-Louvain, 1975, p. 3-7.

HACKENS 1979 - T. Hackens, *Les équivalences des métaux monétaires: argent et bronze en Sicilie au Ve s. av. J.-C.*, AnnIstItNum, Supplemento al v. 25 (1979), p. 309-340.

HOLTZMANN, PASQUIER 1998 – B. Holtzmann, A. Pasquier, *Histoire de l'art antique: l'Art*, Paris, 1998.

KARYŠKOVSKIJ 1988 - P. O. Karyškovkij, *Monety Ol'vii*, Kiev, 1988.

KARYŠKOVSKIJ 1999 – P. O. Karyškovskij, *Olbian Coins: Mint and Metrology*, Stratum 6 (1999), p. 20-59.

KUTAJSOV 1992 - V. A. Kutajsov, *Kerkinitida*, Simferopol, 1992.

KUTAJSOV 1995 - V. A. Kutajsov, *Cast money and coins of Kerkinitis of the fifth century B.C.*, în *Ancient civilizations from Scythia to Siberia*, 1995, p. 39-59.

LAPIN 1964 - V. V. Lapin, *Gruppovaja nahodka olvijskih delfinov na Berezani*, MASP 7 (1964), p. 42-51.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 1984 – M. Mănucu-Adameşteanu, *Tezaurul de semne premonetare în formă de vârf de săgeată de la Vişina (com. Jurilovca, jud. Tulcea)*, SCN 8 (1984), p. 17-24.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001 - M. Mănucu-Adameşteanu, *Orgame/Argamum*, Tulcea, 2001.

MEDVEDEVA 1984 – L. I. Medvedeva, *Coinage of Kerkinitis*, NE 14 (1984), p. 40-49.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 1990 – V. Mihăilescu-Bîrliba, *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie şi monedă*, Iaşi, 1990.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA 2005 - V. Mihăilescu-Bîrliba, *Numismatica, I*, Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, 15, Iaşi, 2005.

MILNE 1946 - J. G. Milne, *Comments on corrosion of ancient coins*, NumRev 3 (1946), p. 95.

MITREA 1961 – B. Mitrea, *Sur les monnaies des cités pontiques découvertes sur le territoire des populations locales*, StCl 3 (1961), p. 83-88.

MITREA 1983 – B. Mitrea, *La monnaie de la ville d`Histria chez les géto-daces et est-Carpathiques*, QTNAC 12 (1983), p. 119-133.

MITREA 1984 – B. Mitrea, *Etape cronologice în relaţiile Histriei cu geto-dacii pe baza monedelor*, Thraco-Dacica 5 (1984), 1-2, p. 111-122.

NEČITAILO, MIHAILOV 2000 - V. V. Nečitailo, S. L. Mihailov, *Catalog of Ancient Coins, Scythia, Nikonion, Isle of Berezan, Tyras and Kerkinitis*, Kiev, 2000.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1978 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Aspecte ale circulaţiei monedei greceşti în Dobrogea de nord (sec. VI î. e. n.-I e .n.)*, Pontica 11 (1978), p. 59-87.

OPPERMANN 2000 - M. Oppermann, *Süddobrudschanishe Studien*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques*, éd. par Alexandru Avram et Mircea Babeş, Bucarest, 2000, p. 138-149.

PAPUC *et alii* 2002 – Gh. Papuc, Tr. Cliante, G. Talmaţchi, C. I. Dobrinescu, C. Băjenaru, *Constanţa, jud. Constanţa (Tomis), Punct: str. Arhiepiscopiei, nr. 23*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2001, A XXXVI-a Sesiune Naţională de Rapoarte Arheologice, Buziaş, 28 Mai-1 Iunie 2002*, Bucureşti, 2002, p. 108-111.

PARISE 1994 - N. F. Parise, *Ricerche ponderali*, AnnIstItNum 38-41 (1994), p. 13-21.

PELIN, PAULIUC, TODIRIŢĂ-MIHĂILESCU 1969 – M. Pelin, S. Pauliuc, V. Todiriţă-Mihăilescu, *Geologia Republicii Socialiste România*, Bucureşti, 1969.

PIPPIDI, BERCIU 1965 - D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei. I. Geţi şi greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, Bucureşti, 1965.

POENARU BORDEA 1970 – Gh. Poenaru Bordea, *Discuţii pe marginea câtorva monede străine din Dobrogea antică*, SCIV 21 (1970), 1, p. 133-144.

POENARU BORDEA 1978 – Gh. Poenaru Bordea, *Viaţa economică în Pontul Stâng în epoca elenistică în lumina izvoarelor arheologice şi numismatice*, rezumatul tezei de doctorat, Bucureşti, 1978.

POENARU BORDEA 2001 – Gh. Poenaru Bordea, *Atelierul monetar al cetăţii Istros în perioada autonomiei*, în *Simpozion de Numismatică, dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chişinău, 28-30 mai 2000, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, 2001, p. 9-33.

POENARU BORDEA 2004 – Gh. Poenaru Bordea, *La diffusion des monnaies d'Istros, Callatis et Tomi du VIe au Ier siècle av. J.-C dans leurs territoires, zones d'influence et ailleurs*, în *Presenza e funzioni della moneta nelle chorai delle colonie greche dall`Iberia al Mar Nero, Atti del XII Convegno organizzato dall`Università „Frederico II" e dal centro internazionale di studi numismatici Napoli, 16-17 giugno 2000*, Roma, 2004, p. 27-70.

PREDA 1961 – Fl. Preda, *Vârfuri de săgeți cu valoare monetară descoperite pe litoralul de nord-vest al Mării Negre*, AUB 16 (1961), p. 7-17.

PREDA 1980 – C. Preda, *Descoperirea de la Murighiol (jud. Tulcea) şi unele aspecte ale circulației monedelor olbiene la Dunărea de Jos*, SCN 7 (1980), p. 35-42.

PREDA 1982 - C. Preda, *Unele considerații privind geții din Dobrogea în secolele VI-IV î. e. n.*, Thraco-Dacica 3 (1982), p. 19-24.

PREDA 1991 - C. Preda, *Prämonetäre Zahlungsmittel in Form von Pfeilenspitzen an der West- und Nordküste des Schwarzen Meeres*, Klio 73 (1991), p. 20-27.

PREDA, NUBAR 1973 – C. Preda, H. Nubar, *Histria III. Descoperiri monetare 1914-1970*, Bucureşti, 1973.

PRICE 1968 – M. J. Price, *Early greek bronze coinage*, în *Essays in Greek Coinage presented to St. Robinson*, ed. C. M. Kraay şi G. K. Jenkins, Oxford, 1968, p. 90-104.

RACHET 1998 – G. Rachet, *Dicționar de civilizație greacă*, Bucureşti, 1998.

RĂDULESCU, BITOLEANU 1998 - A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanța, 1998.

LE RIDER 2001 – G. Le Rider, *La Naissance de la monnaie. Pratiques monétaires de l' Orient ancien*, Paris, 2001.

RUBAN 1982 – V. V. Ruban, *O chronologchičeskom sootnošenii lityh strelo i del'finovidnyh bronzovyh monet na territorij Nižnego Pobuj'ia*, *NAP*, 1982, p. 15-20.

RUSCU 2002 – L. Ruscu, *Relațiile externe ale oraşelor greceşti de pe litoralul românesc al Mării Negre*, Cluj-Napoca, 2002.

SEDILLOT 1989 - R. Sédillot, *Histoire morale & immorale de la monnaie*, Paris, 1989.

TALMAȚCHI 2001 – G. Talmaţchi, *Contribuții privind circulația monetară dobrogeană în secolele VI-I a. Chr.*, Analele UDC 4 (2001), p. 120-145.

TALMAȚCHI 2004 – G. Talmaţchi, *Aspecte privind circulația monedelor în spațiul extracarpatic dintre Dunăre şi Nistru emise de coloniile greceşti vest-dobrogene (sec. V-I a.Chr.)*, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Călăraşi-Brăila, 2004, p. 175-182.

TALMAȚCHI 2005 – G. Talmaţchi, *Semne monetare din zona carpato-pontică la mijlocul mileniului I a.Chr.*, Anale UCDC 6 (2005), p. 55-82.

TALMAȚCHI 2006 – G. Talmaţchi, *Les monnaies autonomes d'Istros, Callatis et Tomis*, Wetteren, 2006.

TALMAȚCHI 2008 – G. Talmaţchi, *Contribuții la cunoaşterea prezenței semnelor monetare în Dobrogea prin prisma noilor descoperiri*, Ephemeris Napocensis, 18 (2008), p. 7-24.

TEODORESCU, PENEŞ 1984 – V. Teodorescu, M. Peneş, *Matricea de incidență a siturilor arheologice de la Budureasca (Budureasca 1–Budureasca 31), jud. Prahova, oglindă a continuității multimilenare de viață, a unității culturale şi a densității paleodemografice în zonă*, AMIAP 1 (1984), p. 11-50.

VINOGRADOV 1980 - J. G. Vinogradov, *Die historiche Enwicklung der griechischen Polleis der nordichen Schwartzmeerge bietes im 5 Jh. V. Chr.*, Chiron, 1980, p. 63-100.

ZOLOTARJOV 1997 - M. I. Zolotarjov, *Novi skar ol'vis'kih del'finopodibnih monet z rozkopok na o. Berezan*, Arheologija 4 (1997), Kiev, p. 141-144.

MONEDE BIZANTINE DESCOPERITE ÎN AŞEZAREA DE LA OLTINA - „CAPU DEALULUI"

Gabriel CUSTUREA

Cuvinte cheie: *Imperiul Bizantin, monede bizantine, Dobrogea*
Keywords: *Byzantine Empire; Byzantine coins, Dobrudja*

The author presents a number of 101 Byzantine coins coming from private collections, discovered in the archeaological site of Capu-Dealului, Oltina county.

The 6th cent. monetary discoveries comprise 33rd pieces. Based on the study of these pieces, the author believes that the settlement ceased its existence after the year 570 or 594/95, because of the Avar-Slaves attacks.

For the 10th and 11th centuries, according to the monetary discoveries, the author believes that the settlement was inhabited the same way like other similar settlement from the area; Capidava settlement, for example. Although Capidava will be attacked by the Petcheneg invasions from the year 1036, it will be inhabited until the end of the 11th cent. It is a fact proved by the help of 5 (five) seals discovered there.

Numărul important de monede de care dispunem în acest moment (101 exemplare) ne îndeamnă să continuăm publicarea descoperirilor întâmplătoare din situl arheologic de la Oltina[1]. Deşi în inventarele MINAC se găsesc piese numismatice şi arheologice mai timpurii[2] recoltate de pe suprafaţa aşezării de aici, ne vom limita analiza numai la cele de perioadă bizantină. Piesele au fost depistate şi studiate în mai multe colecţii private unele urmând a fi achiziţionate de muzeul constănţean.

În acest moment numărul monedelor bizantine din secolul al VI-lea a ajuns la 33 de exemplare. Fără să avem certitudinea, datorită numărului încă mic de monede, cât şi provenienţei lor din colecţii private, putem avansa o ipoteză privind existenţa aşezării în secolul al VI-lea, şi anume: revigorarea vieţuirii în zonă la începutul acestui secol şi continuarea ei timp de câteva decenii, până la

[1] CUSTUREA, 2000-2001, p. 583-594; CUSTUREA, 2006, p. 415-421;CUSTUREA, 2008, p. 546, nr. 210, 211.

[2] Monede din sec. II-IV si piese arheologice din metal sunt încă inedite. Pentru o contragreutate din plumb datată în sec. IV-VI vezi MOTOTOLEA 2003.

sfârşitul anilor '70, cel mult, până după anul 594/95, data ultimei descoperiri monetare. Dispariţia aşezării se poate datora atacurilor avaro slave din intervalul menţionat[3]. Subliniem că rândurile de mai sus rămân o simplă ipoteză până la confirmarea sau infirmarea adusă de viitoarele descoperiri în context arheologic clar.

Pentru perioada mai târzie a secolelor X-XI, cu cele peste 200 monede descoperite şi un mic depozit[4], aşezarea de la Capu Dealului se înscrie între punctele semnificative de pe harta descoperirilor dobrogene. Până în acest moment avem cunoştinţă de un număr de 111 localităţi în care au fost găsite astfel de monede. Ţinem însă să subliniem că în 43 dintre acestea s-a găsit doar câte o singură monedă, iar loturile monetare sunt foarte inegale şi cu provenienţă foarte diferită. Este suficient să amintim doar câteva dintre ele: Păcuiul lui Soare, Capidava, Dinogetia, Isaccea, Nufăru, Skala cu provenienţă preponderent din săpături sistematice, dar şi din colecţii private, Capu Dealului, Igliţa din colecţii private, sau săpături punctuale şi colecţii private cum este cazul descoperirilor de la Silistra, Constanţa, Mangalia, ca să citǎm cele mai importante aşezări. Se observă că linia Dunării se individualizează cu cele mai multe şi mai dezvoltate aşezări, între care unele de talie urbană – Silistra- Dristra, Păcuiul lui Soare, Dinogetia, Isaccea, Nufăru -, urmate de altele – Capu Dealului, Capidava – cu descoperiri notabile şi, în sfârşit situri de mai mică importanţă – Canlia, Hârşova, Niculiţel, Tulcea. Pe litoral schelele maritime cu descoperiri monetare de cca. 100-200 piese – Constanţa, Mangalia, Balcic, Caliacra, Cavarna, Varna – nu se mai ridică la importanţa pe care au avut-o în secolul al VI-lea. În sfârşit, în interiorul provinciei este de amintit până în acest moment doar aşezarea de la Skala cu descoperiri izolate semnificative şi două depozite monetare[5].

Practic, dintre cele 111 localităţi inventariate doar un număr de 15-20 pot alcătui eşantioane de luat în calcul, pe baza cărora se poate face o analiza a circulaţiei monedei bizantine pe teritoriul dobrogean, iar dintre ele numai câteva se pot compara cu situaţia de la Preslav, Atena şi Corint.

Revenind la aşezarea de la Capu Dealului, în lumina descoperirilor monetare se poate avansa următoarea ipoteză: repopularea zonei pare să aibă loc la sfârşitul secolului al IX-lea – începutul secolului al X-lea, nu se ştie la ce nivel, fapt atestat atât de descoperirile monetare – emisiuni de la Theophil şi Leon VI[6] -, cât şi de unele descoperiri de ceramică specifică perioadei - cenuşie şi decorată cu vopsea[7]. În acest caz, evoluţia aşezării de la Capu Dealului ar fi analogă, în linii mari, cu aceea de la Capidava, unde în urmă cu mai mulţi ani se constata existenţa unui material ceramic din sec. al X-lea[8], iar recent au fost publicate şi monede din aceeaşi perioadă[9].

---

[3] VULPE, BARNEA, 1968, p. 431-436; POENARU-BORDEA, OCHEŞEANU, 1980, p. 390.

[4] CUSTUREA, MATEI, 2002-2003, p. 433-438.

[5] IOTOV, ATANASOV, 1998, p.126-134; 177-192.

[6] CUSTUREA, 2000-2001, p. 591; VERTAN, CUSTUREA, 1995-1996, p. 318, nr. 1610, p. 320, nr. 1640, ultima piesă provenind dintr-o colecţie privată a fost iniţial publicată ca „*passim*".

[7] Materiale încă inedite.

[8] FLORESCU, 1967, p. 259-267; FLORESCU, 1986, p. 171-177; FLORESCU, CIOBANU, 1972, p. 387; FLORESCU, COVECEF, 1988-1989, p. 242-243.

[9] GÂNDILĂ, 2007, p. 615-616, nr. 64, 65.

Pentru secolul al XI-lea, pe baza descoperirilor numismatice şi sfragistice, vom încerca să schiţăm un nou scenariu. Trebuie să amintim că primele ipoteze privind locuirea în aşezarea de la Capu Dealului au fost premature[10] fiind infirmate de un nou lot monetar apărut ulterior[11]. Monedele pe care le prezentăm aici nu schimbă în mod esenţial datele problemei. Coroborându-le cu sigiliile depistate în zonă, dar provenind tot din colecţii private, putem încerca unele nuanţări. Până în acest moment nu avem nici o piesă anonimă din clasa A1, dar există un fragment de tezaur compus din monede de argint de la Ioan Tzimiskes[12]. Pentru anii 976-1028 în aşezare au fost descoperite 108 monede, un număr destul de ridicat pentru aşezările dobrogene. Domnia lui Roman III reprezentată printr-un număr de 48 monede ne duce la un coeficient de 8 monede/an domnie, ceea ce înseamnă o creştere de circa 400% faţă de domnia precedentă. Este un caz obişnuit în circulaţia monetară din provincie, fapt probabil datorat creşterii plăţilor în bani din cauza abolirii impozitului allelengyon. În timpul domniei lui Mihail IV volumul circulaţiei monetare scade la un coeficient de 2,38 monedă/an domnie, ceea ce reprezintă doar 30% din volumul domniei precedente. Astfel, putem aprecia, cu destulă siguranţă, că aşezarea de aici a fost afectată de invazia pecenegă din anul 1036, ca şi Dinogetia sau Dervent, cea din urmă, distrusă cu această ocazie. În lipsa săpăturilor de anvergură nu ne putem da seama de amploarea impactului. Situaţia se prezintă şi mai dificilă în timpul domniei lui Constantin IX, când coeficientul monedă/an domnie ajunge la 0,89, adică 37% din volumul domniei precedente. În lipsa altor materiale probatoare, este fără nici o îndoială că mişcările pecenege, paşnice ale lui Kegen sau violente ale lui Tyrach, îşi pun amprenta pe circulaţia monetară din aşezare. Domniile următoare se află şi ele pe aceeaşi pantă descendentă. Din cauza numărului mic de piese datate în a doua jumătate a secolului al XI-lea nu vom insista cu analiza. Trebuie să remarcăm faptul că deşi descoperirile monetare nu ne furnizează prea multe date, totuşi cele cinci sigilii descoperite în zonă - unul publicat[13], alte patru încă inedite[14]-, susţin ipoteza perpetuării locuirii în aşezarea de la Capu Dealului până spre sfârşitul secolului al XI-lea.

Din analiza descoperirilor monetare se observă că circulaţia monetară din aşezarea de aici se încadrează în modelul provincial aşa cum a rezultat el din analiza a peste 10.000 de monede[15], contextul prezentând analogii cu acela din regiunea Şumen şi parţial – până la distrugerea aşezării – cu acela de la Capidava. Dacă în regiunea Şumen se instalează pecenegii[16] şi circulaţia monetară devine episodică[17], nu cunoaştem cauzele determinante ale situaţiei de la Capu Dealului.

Cercetările sistematice viitoare vor da, cu siguranţă, mai mult temei şi precizie ipotezelor pe care le-am expus în lucrarea noastră.

---

[10] MĂNUCU ADAMEŞTEANU, 2001, p. 109, 128, fără să citeze sursa face aprecieri pe baza unui lot monetar ce se afla în curs de publicare; CUSTUREA, 2000-2001, p. 589-590

[11] CUSTUREA, 2006, p. 415-421.

[12] CUSTUREA, MATEI, 2002-2003, p. 433-438.

[13] CHIRIAC, 2000-2001, p. 343-348

[14] CHIRIAC, MATEI, 2001; Iidem, 2002.

[15] CUSTUREA, 2000, p. 105-130; vezi şi MANUCU ADAMEŞTEANU, 2001, p. 87-162.

[16] IORDANOV, 1992, p. 79-92; IORDANOV, 1998, p. 96-102

[17] IORDANOV, 1987, p.189, tab.II, p. 192-193; JEKOVA, 2003-2005, p. 167-170

CATALOG

Justinus I

1. AE↘ 7,55 g., 24,5 mm,
MIBE, p. 100, nr. 42 a, K,
NIK, B, a: 518-527.

2. AE ↓ 7,77 g., 26 x 24 mm,
MIBE, p. 102, nr. 56, K,
KYZ, a: 518-527

Justinianus I

3. AE ↙ 7,74 g, 25 mm,
MIBE, p. 128, nr. 90, K,
CON, ?, a: 527-537

4. AE ↓ 11,87 g, 30 x 28 mm,
MIBE, p. 129, nr. 95 a, M,
CON, A, a: XII?=538/39?

5. AE ↓ 5,93 g, 21 x 18 mm,
MIBE, p. 133, nr. 99, I,
CON, a: X/IIII=540/41.

6. AE ↑ 8,62 g., 25 x 24 mm,
MIBE, p. 141, nr. 121a, K,
KYZ, a: X/H I/II = 544/45.

7. AE ↖ 4,83 g., 16x15 mm,
MIBE, p. 138, nr. 118a, I,
NIK, a: X/X/X/= 556/57.

Justinus II

8. AE ↑ 12,20 g., 28 mm,
MIB, II, p. 94, nr. 43a, M,
CON, Δ, a: Ϛ = 570/71.

Vasile II-Constantin VIII

DOW, III, 2, p. 650, cls.A_2,var 1

9. AE ↓ 13,08 g, 33,5 mm.

10. AE ↓12,47 g, 30,5 x 29,5 mm,
var: în cruce 2 puncte.

DOW, III, 2, p. 653, cls. A_2, var. 7.

11. AE ↓ 10,50 g, 31 x 30 mm.

12. AE ↓ 8,25 g, 32 x 29 mm.

DOW, III, 2, p. 654, cls.A, var. 9(27).

13. AE ↓14,51 g, 32 x 30 mm.

DOW III, 2, p. 654(673)cls. A_2, var. 9 (48 sau 49).

14. AE ↓ 14,64 g, 33 x 30 mm,

15. AE ↓ 8,64 g,, 30,5 mm,
perforată

DOW, III, 2, p. 650-658, cls.A_2,
var. 2 - 19a.

16. AE ↓ 12,80 g, 30,5 x 28 mm.

DOW, III, 2, p.658-661, cls A_2, var. 20-24a.

17. AE ↓ 12,89 g, 30 x 27 mm.

DOW III, 2, p. 659, cls.A_3, var.24.

18. AE ↙ 12,67 g, 30,5 mm.

19. AE ↓ 12,25 g, 30,5 x 28 mm.

20. AE ↓ 10,63 g, 29,5 x 27 mm.

21. AE ↓ 9,15 g, 27,5 mm.

22. AE ↙ 9,11 g, 28 x 25 mm.

23. AE ↓ 8,61 g, 28,5 mm.

24. AE ↓ 8,04 g, 29 x 26,5 mm.
dublă frapă Av-Rv.

25. AE ↓ 7,46 g, 27 x 24 mm.

26. AE ↓ 7,27 g, 28 x 26,5 mm, dublă frapă Rv.

DOW, III, 2, p. 662, cls. A_2, var. 26.

27. AE ↓ 16,28 g, 32 mm.

28. AE ↖ 11,88 g, 30 mm.

DOW, III, 2, p. 663, cls. A_3, var. 32.

29. AE ↓ 11,60 g, 27,5 mm.

DOW, III, 2, p. 665(668), cls.$A_{2(3)}$ var. 35(41).

30. AE ↓ 7,23 g, 27,5 mm.
DOW, III, 2, p. 665, cls. A_3, var. 39.

31. AE ↓ 9,41 g, 28 x 26 mm.

32. AE ↓ 8,82 g, 28 x 26,5 mm.

33. AE ↓ 7,51 g, 26 mm.

34. AE ↓ 6,96 g, 26,5 x 24,5 g.

35. AE ↓ 4,04 g, 24 x 33 mm.

DOW, III, 2, p. 665(666), cls.A_3, var.39(40).

36. AE ↓9,51 g, 27 x 26 mm.

37. AE ↓ 9,13 g, 27 x 26 mm, dublă frapă Av-Rv.

38. AE ↓ 8,60 g, 26,5 x 24,5 mm.

39. AE ↓ 6,94 g, 27,5 x 25 mm.

DOW, III,2, p.666, cls.A_3, var. 40.

40. AE ↓ 10,60 g, 28,5 x 27 mm.

41. AE ↓9,02 g, 27 x 25,5 mm.

42. AE ↙ 8,55 g, 30,5 x 25 mm.

43. AE ↓ 8,02 g, 30 x 29 mm.

44. AE ↓ 7,52 g, 26 mm.

45. AE ↗ 7,16 g, 28,5 x 26,5 mm.

46. AE ↓ 5,30 g, 25 mm.

DOW, III, 2,p.667,cls.A_3,var. 40a.

47. AE ↓ 13,48 g, 28 x 26 mm.

48. AE ↓ 11,70 g, 29 x 25 mm.

49. AE ↓ 10,03 g, 28 x 26 mm.

50. AE ↓ 9,75 g, 32 x 30,5 mm.

51. AE ↓ 8,20 g, 27 x 25,5 mm.

52. AE ↓ 5,44 g, 26 x 24 mm.

DOW, III, 2, p.668,cls.A_3, var.41

53. AE ↓ 7,50 g, 27,5 mm, dublă frapă Rv.

DOW, III, 2, p. 671, cls.A_2, var.45.

54. AE ↙ 9,31 g, 30 x 28 mm.

DOW, III, 2, p. 671, cls.A_3, var. 47.

55. AE ↙ 10,98 g, 30 x 27 mm.

DOW, III, 2, p. 673, cls.A_2,var.49.

56. AE ↓ 14,09 g, 32 mm.

DOW, III,2, p. 649-675, cls.A_2-A_3

57. AE ↓ 15,38 g, 30 mm.

58. AE ↓ 14,92 g, 30,5 mm.

59. AE ↓ 12,86 g, 29,5 mm.

60. AE ↓ 12,52 g, 30 mm.

61. AE ↓ 12,52 g, 32 x 27,5 mm.

62. AE ↓ 11,34 g, 31 mm.

63. AE ↓ 6,97 g, 26 mm.

64. AE ↑ 6,82 g, 28,5 x 27,5 mm.

65. AE ↑ 6,35 g, 29,5 x 27,5 mm.
Av. Iisus Christos bust; cu Evanghelia.
În cruce 2 pct., în Evanghelie 1 pct.
+M...
IC X
Rv+ Ihs.../▪▪IST.../ΛSIΓЄ/ƆΓISΛ...

66. AE ↓ 9,19 g, 27,5 mm.
Av. Iisus Christos bust; cu Evanghelia.
Rv ...ILIII/IAIΓLL/...LЄЧ/...

67. AE ↓ 3,82 g, 24 mm
imitaţie Zlatariţa

Roman III

DOW, III, 2, p. 676, cls.B.

68. AE ↓ 12,86 g, 32 x 30,5 mm.

69. AE ↙ 12,62 g, 32 x 28 mm, surfrapare

70. AE ↓ 11,64 g, 32 x 29 mm.

71. AE ↓ 11,25 g, 31 x 27 mm.

72. AE ↓ 10,55 g, 27 mm, dublă frapă Rv.

73. AE ↓ 10,43 g, 27 x 25,5 mm, turnată?

74. AE ↓ 10,33 g, 30,5 x 26,5 mm, surfrapare pe cls.A, Rv/Rv.

75. AE ↓ 10,32 g, 28,5 x 24,5 mm.

76. AE ↓ 9,94 g, 29 mm.

77. AE ↙ 9,73 g, 31 x 27 mm, surfrapare pe cls. A, Rv/Rv.

78. AE ↓ 9,52 g, 29 x 27,5 mm.

79. AE ↓ 9,52 g, 28 mm.

80. AE ↓ 9,45 g, 27 mm.

81. AE ↓ 8,95 g, 31,5 mm.

82. AE ↓ 8,41 g, 29,5 x 27,5 mm.

83. AE ↓ 7,75 g, 28,5 x 26 mm.

84. AE ↓ 7,17 g, 27 mm.

85. AE ↓ 6,80 g, 29,5 x 28,5 mm, dublă frapă Rv.

86. AE ↓ 4,47 g, 28 x 25 mm, ruptă, dublă frapă Rv.

Mihail IV

DOW, III, 2, p. 681, cls.C.

87. AE ↙ 10,90 g, 28,5 x 26 mm.

88.AE ↓ 10,72 g, 27,5 x 25,5 mm, dublă frapă Rv.

89. AE ↓ 9,70 g, 28 mm.

90. AE ↓ 9,64 g, 29 x 26,5 mm. dublă frapă Rv.

91. AE ↓ 9,03 g, 28 x 26 mm.

92. AE ↓ 8,67 g, 27 x 24 mm.

93. AE ↓ 7,82 g, 27 x 24,5 mm.

94. AE ↓ 7,63 g, 26,5 x 24,5 mm, dublă frapă Rv.

95. AE ↓ 6,75 g, 28 x 25 mm.

Constantin IX

DOW, III; 2, p. 685, cls.D.

96. AE ↓ 11,88 g, 27,5 x 25 mm.

97. AE ↓ 9,46 g, 28,5 x 27,5 mm, surfrapare pe cls. C.

98. AE ↓ 8,23 g, 28 x 26,5 mm, surfrapare pe cls. C.

99. AE ↓ 8,00 g, 28,5 x 24,5 mm.

100. AE ↙ 6,93 g, 30,5 x 27 mm, dublă frapă Rv.

101. AE ↓ 5,01 g, 26 mm, turnată.

DESCOPERIRILE MONETARE DIN AŞEZAREA DE LA CAPU DEALULUI

Emitent	Nominal	Nr. piese	Observaţii
Anastasius I	follis 1/2 follis	3 1	
Justinus I	follis 1/2 follis	4 5	
Justinianus I	7 follis 1/2 follis 1/4 follis	7 4 2	25 AE, tezaur descoperit în 1912; loc nesigur de descoperire
Justinus II	follis 1/2 follis	4 2	
Mauriciu Tiberiu	1/2 follis	1	
Theophilus	follis 1/2 follis	1 1	
Leon VI	follis	2	
Constantin VII	solidus (fals)	1	loc nesigur de descoperire
Ioan Tzimiskes	miliaresion	3	tezaur
Vasile II - Constantin VIII	follis	108	
Roman III	follis	48	
Mihail IV	follis	19	
Constantin IX	follis	16	
Constantin X	follis	3	
Roman IV	follis	1	
Nicefor III	follis	1	

BIBLIOGRAFIE

CHIRIAC 2000-2001 – C. Chiriac, *Un sigiliu bizantin inedit descoperit la Oltina (jud.Constanţa),* ArhMold 23-24 (2000-2001), p. 343-348.

CHIRIAC, MATEI 2001 – C. Chiriac, I. Matei, *Sigilii bizantine recent descoperite în Dobrogea,* comunicare la Al XVIII-lea Simpozion Naţional de Numismatică – Constanţa, 2001.

CHIRIAC, MATEI 2002 – C. Chiriac, I. Matei, *Sigilii bizantine inedite descoperite în Dobrogea,* comunicare la sesiunea „Pontica", Constanţa 2002.

CUSTUREA 2000 – G. Custurea, *Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX-XI),* Constanţa.

CUSTUREA 2000-2001 – G. Custurea, *Descoperiri arheologice şi numismatice de pe raza localităţii Satu Nou (com.Oltina, jud.Constanţa),* Pontica 33-34 (2000-2001), p. 583-594.

CUSTUREA, MATEI 2002-2003 – G. Custurea, I. Matei, *Un tezaur monetar bizantin descoperit în Dobrogea,* Pontica 35-36 (2002-2003), p. 433-438.

CUSTUREA 2006 – G. Custurea**,** *Noi descoperiri monetare bizantine din aşezarea de la Capu Dealului-Oltina,* Pontica 39 (2006), p. 415-421.

CUSTUREA 2008 – G. Custurea, *Noi descoperiri nometare bizantine din Dobrogea (sec. V-VII*, Pontica 41 (2008), p. 533-562.

FLORESCU 1967 – R. Florescu, *Date noi de la Capidava,* Apulum 6 (1967), p. 259-257.

FLORESCU, CIOBANU 1972 – R. Florescu, R. Ciobanu, *Problema stăpânirii bizantine şi nordul Dobrogei în sec. IX-XI,* Pontica 5 (1972), p. 381-400.

FLORESCU 1986 – R. Florescu, *Limesul dunărean bizantin în vremea dinastiilor isauriană şi macedoneană,* Pontica 19 (1986), p. 171-177.

FLORESCU, COVACEF 1988-1989 – R. Florescu, Z. Covacef, *Stratigrafia Capidavei romane târzii şi feudale timpurii,* Pontica 21-22 (1988-1989), p. 197-247.

GÂNDILĂ 2007 – A. Gândilă**,** *Greek imperial, Roman, Byzantine and Ottoman Coin Finds from Capidava (1966-2006) in the Collection of the National History Museum of Romania,* Pontica 40 (2007), p. 607-623.

IORDANOV 1987 **–** I. Iordanov, *Dobrudja (491-1092) – Selon les données de la numismatique et de la sphragistique,* în *Dobrudza. Études ethnoculturelles,* Sofia, p. 182-207.

IORDANOV 1992 – I. Iordanov, *Sceau d'archonte de ΠΑΤΖΙΝΑΚΙΑ du XIe siècle,* EB 28 (1992) 2, p. 79-92.

IORDANOV 1998 – I. Iordanov, *Peceatite na Ioan Kegen magister i archont na Pecenigija (1050-1051)*, NSfr 1 (1998), p. 96-102.

IOTOV, ATANASOV 1998 – V. Iotov, G. Atanasov, *Skala. Krepost ot X-XI v.s. Kladenţi, Tervelsko,* Sofia.

JEKOVA 2003-2005 – J. Jekova, *Evoluţia circulaţiei monetare în Şumenul medieval şi regiunea învecinată în perioada 971-1204,* CN 9-11 (2003-2005), p. 167-182.

MANUCU-ADAMEŞTEANU 2001 **–** Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice,* Bucureşti.

MOTOTOLEA 2003 – A. Mototolea, *Ponduri romano bizantine din colecţia MINAC*, comunicare la sesiunea „Pontica", Constanţa, 2003.

POENARU BORDEA, OCHEŞEANU 1980 – Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheşeanu, *Probleme istorice dobrogene (secolele VI-VII) în lumina monedelor bizantine din colecţia Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa,* SCIVA 31 (1980), 3, p. 377-398.

VERTAN, CUSTUREA 1995-1996 – A. Vertan, G. Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (X),* Pontica 28-29 (1995-1996), p. 309-321.

VULPE, BARNEA 1968 - R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei. II. Romanii la Dunărea de Jos,* Bucureşti.

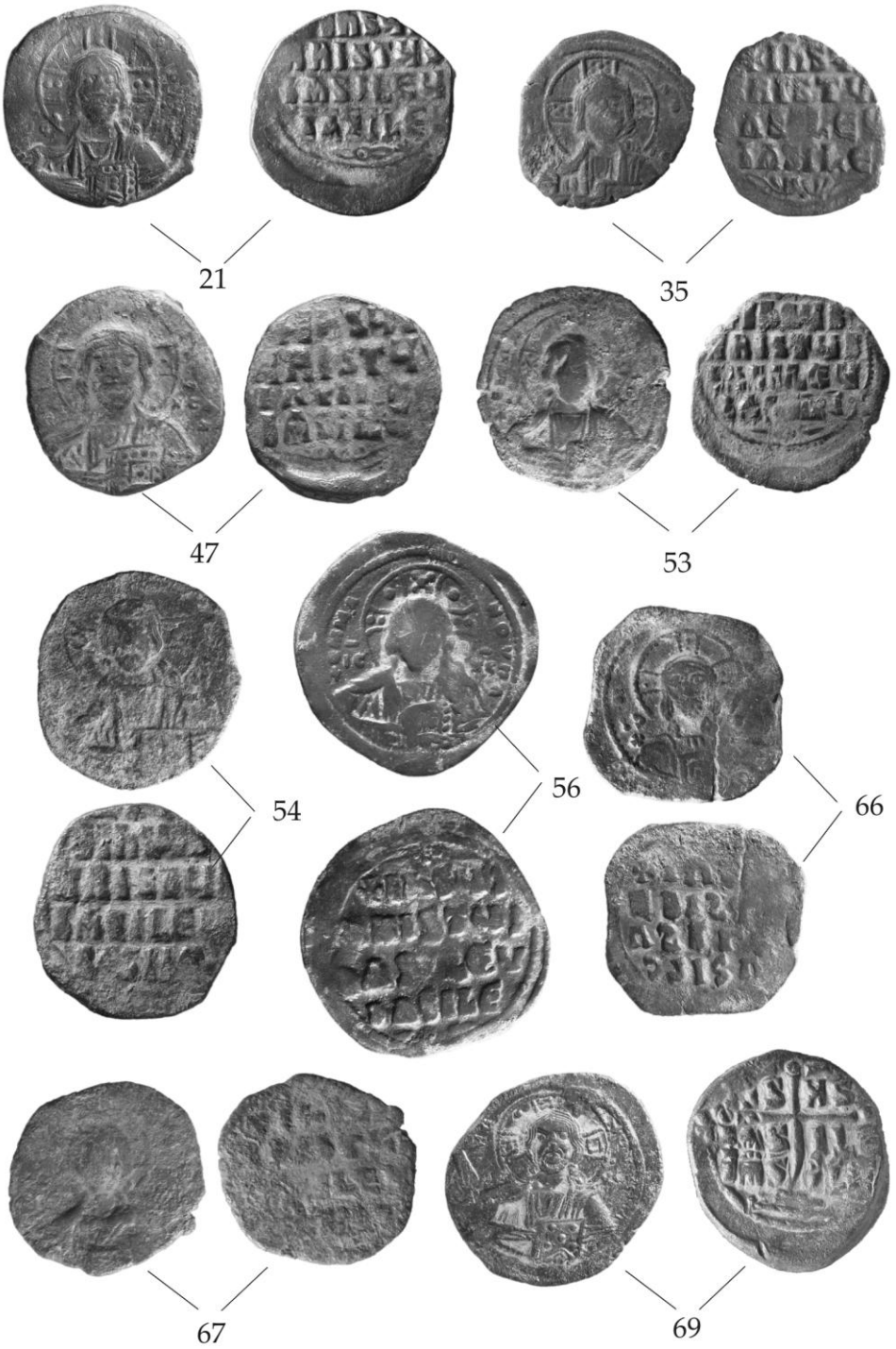

Pl. I

97 98

Pl. I

MONEDE BIZANTINE DIN SECOLELE X-XII, DESCOPERITE LA ISACCEA – VICINA, ÎN CAMPANIA ARHEOLOGICĂ DIN ANUL 2003

Gheorghe MĂNUCU-ADAMEŞTEANU

Cuvinte cheie: *numismatică bizantină, Imperiu Bizantin, Dobrogea.*
Keywords: *Byzantine numismatic, Byzantine Empire, Dobrudja.*

Même si parfois limitées à de simples sondages, pratiqués à de grands intervalles de temps, les recherches archéologiques menées à Isaccea depuis 1953 ont mis en évidence des niveaux d'habitation des X-XVes siècles qui ont fourni un mobilier archéologique bien garni et diversifié – des céramiques, des outils, des pièces d'équipement militaire et d'instruments de combat, des pièces de parure ou de vêtement, des objets consacrés au culte chrétien etc. - dont nombre s'avère d'être singulier parmi les découvertes livrées par de sites contemporaines de la Dobroudja. En lui ajoutant la masse des sceaux byzantins des X-XIIes siècles (cca 100 exemplaires) et l'assemblage de plus de 15.000 monnaies (en trésors et découvertes fortuites), c'est l'image épatante d'un habitat tout à fait sans pareil parmi les autres, parsemés sur le territoire de la Dobroudja aux X-XVes siècles.

Une fouille préventive effectuée en 2003 dans l'habitat extra muros d'Isaccea – Noviodunum - Vicina a fourni l'occasion de tracer une section principale (S 3), aux dimensions de 500.00 m x 2.00 m, à peu près parallèle à l'enceinte méridionale de la cité fortifiée.

Les découvertes archéologiques et numismatiques ont confirmé les étapes chronologiques antérieurement établies : après l'an 971, l'aire extra muros a été occupée par un habitat marqué par des incendies et destructions provoquées par les attaques des Petchenègues et des Ouds. Sous la menace de l'attaque des Coumans de 1122, les habitants se retirèrent à l'abri des fortifications. Dans la zone abandonnée s'installe une nécropole dont l'utilisation cesse vers le début du XIIIe siècle. Peu après, l'habitat va réoccuper la zone extra muros, pour y continuer jusqu'à la conquête ottomane, au début du XVe siècle.

Des abondantes découvertes monétaires datant des X-XVes siècles, résultées de la campagne de fouilles de 2003, on a publié jusqu'à présent seulement un trésor de 23 folles anonymes, réunissant des émissions de la classe A 2 (21 pièces), A 3 (1 pièce) et une pièce anépigraphe. Il s'agit du premier trésor de folles découvert à Isaccea –Noviodunum -

Vicina et sa mise à l'abri a été reliée à l'attaque des Petchenègues de 1026/1027.

Parmi les monnaies découvertes lors des fouilles préventives de 2003 nous allons présenter ici seulement les pièces byzantines des X-XIIes siècles. Il s'agit d'émissions couvrant l'intervalle entre les empereurs Basile II-Constantin VIII (976-1028) et Jean II le Comnène (1118-1143), dont la plupart est représentée par de folles anonymes et signés, se rangeant entre 976-1092. Dans ce groupe il faut remarquer la présence d'un follis de Nicéphore Bryennios (1077/1078), frappé dans un atelier européen inconnu (catalogue 148) : on y reconnaît l'unique émission de cet empereur trouvée jamais non seulement à Isaccea, mais sur tout le territoire de la Roumanie. Cette singularité n'est tout à fait surprenante, vue la rareté de ses émissions même dans les plus grandes collections numismatiques du monde.

Avant de passer à la présentation des émissions suivant à la réforme monétaire de l'empereur Alexis I le Comnène (1092), nous croyons nécessaire d'insister sur certains détails observés sur les folles anonymes du XIe siècle.

Les pièces de la classe B, attribuées à l'empereur Roman III Argyros (1028-1034) présentent une série de particularités dans le remplissage du champ du nimbe. Sur la plupart des monnaies on observe que, à l'intérieur du nimbe, d'un côté et de l'autre de l'image du Christ, il y a un carré simple (variante a). A ce propos, il faut toutefois, signaler la présence de plusieurs variantes (voir Tableau no. 1). J'ai pu observer ces différences non sur le petit assemblage des pièces résultées des fouilles de 2003, mais en élargissant mon enquête à la majorité des monnaies découvertes à Isaccea – Noviodunum - Vicina, conservées, pour la plupart, dans les collections des Cabinets Numismatiques de l'Institut d'Archéologie « Vasile Pârvan » de Bucarest, de l'Institut de Recherches Eco-Muséologiques de Tulcea et du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constanţa.

Egalement, j'ai pu noter des particularités intéressantes dans le cas des folles anonymes de la classe C, attribués à l'empereur Michel IV le Paphlagonien (1034-1041). Il est généralement connu que leur avers porte la figure du Christ, représentée en 2/3 (variante A) ; nonobstant, il y a des cas, pas trop nombreux, où l'on observe la figure entière du Christ (variante a). Cette variante est plus difficile à saisir car, parfois, on constate un découpage des flans des monnaies, réalisé après la frappe.

Pour le revers il y a la variante « classique » à l'inscription de IC XC NI KA (variante B), mais, de manière plutôt rare, on s'aperçoit de l'existence de quelque tilde au-dessus de chaque groupement de lettres (variante b). En l'occurrence on peut noter des variations dans l'écriture de la légende, en caractères majuscules (variante b 1) ou minuscules (variante b 2).

Il va de soi que ces différences ne sont pas accidentelles et que, par contre, elles représentent « des signes ou des marques » qui semblent individualiser des « émissions distinctes » d'un unique atelier ou bien caractériser l'atelier même. La publication complète des monnaies pourrait aider à observer une éventuelle succession chronologique dans l'activité d'un certain atelier monétaire ou discerner une diffusion particulière des émissions dans des régions géographiques différentes.

Nous n'insisterons plus sur les monnaies coulées lesquelles, comme d'habitude, abondent parmi les folles anonymes et signés découverts à Isaccea. D'ailleurs, grâce au trésor trouvé à Isaccea en 2003, nous avons eu la possibilité de montrer que l'atelier d'Isaccea qui mettait en circulation des monnaies coulées avait commencé son activité dès

le début du XIe siècle sinon même depuis la dernière décennie du Xe siècle.

Tout en retournant l'attention sur les monnaies découvertes dans l'habitat extra muros de Noviodunum – Vicina – Isaccea, faire valoir quelques observations concernant les pièces mises en circulation après la réforme monétaire de l'empereur Alexis Ier le Comnène, en 1092, nous semble indispensable .

Parmi les plus anciennes pièces de cette série il y a deux staména de la seconde émission de Constantinople. Une des découvertes s'avère particulièrement intéressante pour la chronologie des nombreuses émissions mises en circulation par cet empereur : un aspron trachy en billon de la seconde émission de Constantinople était collé à un autre aspron trachy en billon dont on suppose d'avoir été frappé à Phillippopolis (?) ou, selon une autre hypothèse, sur l'endroit même, à Isaccea. L'utilisation simultanée des deux pièces en billon témoigne du fait que l'émission de Phillippopolis (?) – Isaccea fût mise en circulation assez promptement, à la fin du XIe ou au début du XIIe siècle. Le nombre réduit de monnaies connu jusqu'à présent, de même que l'aire de diffusion plutôt limitée, sont autant de critères nous permettant de croire que la frappe de ce type monétaire n'a pas duré longtemps et que la quantité de l'issue était modeste. Tout en rapportant ces conjectures aux informations des sources écrites – l'armée byzantine était concentrée dans la province de Paristrion à l'intention de faire front à l'attaque des Coumans de l'année 1095 – nous sommes poussé à avancer l'hypothèse selon laquelle l'atelier d'Isaccea – Vicina aurait pu mettre en circulation les monnaies concernées aux années 1094-1095, pour répondre aux besoins particuliers de numéraire, suscités par la présence de l'armée byzantine.

Les plus nombreuses sont les stamena de la troisième émission constantinopolitaine qui, par le biais des huit exemplaires confirment « l'appétit » des habitants de la province de Paristrion pour la monnaie en billon. Il est intéressant de noter que toute la monnaie divisionnaire - tetartera – provient de l'atelier de Thessalonique : un exemplaire seulement de chacune des IIe, IIIe et IVe émissions.

La dernière monnaie de cet assemblage est un aspron trachy en billon de l'empereur Jean II le Comnène (1118-1143), frappé à Thessalonique. On a constaté que les émissions en billon de Jean II issues de cette officine sont très rares sur le territoire de la Dobroudja. A l'avenant, la présence de cette pièce dans l'habitat extra muros d'Isaccea – Vicina porte sur un autre aspect. Selon nos connaissances l'habitation dans l'aire extra muros cesse suite de l'invasion de 1122, évènement qui a marqué de manière pareille d'autres habitats du Nord de la Dobroudja : Beroe-Ostrov, Dinogetia-Garvăn, Preslav-Nufăru.

Si, sur la foi des données archéologiques, on pouvait envisager que cette pièce soit arrivée à Isaccea avant 1122, qui est l'année de l'invasion, alors on pourrait également estimer que l'atelier de Thessalonique avait commencé à mettre en circulation l'émission concernée dès les premières années du règne de l'empereur Jean II le Comnène.

Cercetările arheologice de la Isaccea, începute în anul 1953, desfăşurate multă vreme sub forma unor sondaje practicate la intervale mari de timp, au pus în evidenţă nivele de locuire din secolele X-XV, cu numeroase descoperiri arheologice - ceramică, unelte, arme, obiecte de podoabă sau de cult -, unele reprezentând unicate pe întreg teritoriul Dobrogei. Adăugând acestor mărturii numărul mare de sigilii bizantine din secolele X-XII (cca 100 ex) şi peste 15,000 de monede-tezaure şi descoperiri izolate-vom avea imaginea unei aşezări care se detaşează net, în toate privinţele, faţă de celelalte centre dobrogene din secolele

X-XV[1].

În cursul anului 2003 o intervenţie arheologică de salvare s-a desfăşurat în perimetrul aşezării *extra muros* de la Noviodunum-Isaccea. Cu această ocazie, a fost trasată o secţiune magistrală (S 3), cu dimensiunile de 500,00 m x 2,00 m, pe o direcţie aproximativ paralelă cu incinta sudică a cetăţii. Pe traseul acestei secţiuni au fost cercetate complexe arheologice din secolele X-XIV (locuinţe, cuptoare, gropi menajere, morminte de înhumaţie), care aparţin locuirii extramuros din aşezarea urbană fortificată de la Isaccea-Vicina.

Descoperirile arheologice şi numismatice au confirmat etapele cronologice stabilite în timpul cercetărilor arheologice din perioada 1995-1996: după anul 971, aria *extra muros* a fost ocupată, treptat, de o locuire marcată de incendii şi distrugeri provocate de atacurile pecenegilor şi uzilor. Sub ameninţarea atacului cumanilor din anul 1122, aşezarea va fi abandonată, locuitorii retrăgându-la la adăpostul fortificaţiilor. Zona va fi ocupată de o necropolă care va funcţiona până la începutul secolului al XIII-lea. Nu după foarte mult timp, aşezarea se va extinde din nou în afara incintei şi locuirea va continua până la cucerirea otomană de la începutul secolului al XV-lea [2].

Din această campanie, dintre descoperirile monetare din secolele X-XIV, foarte numeroase, a fost publicat doar un tezaur format din 23 de *folles* anonimi, emisiuni din clasa A 2 (21 ex)[3], clasa A 3 (1 ex) şi un exemplar anepigraf: acesta este primul tezaur de *folles* descoperit la Noviodunum-Isaccea şi se poate aprecia că a fost ascuns în secolul al XI-lea, în cursul deceniului al III-lea, după cum ne sugerează singura piesă din varianta 42 a. Ascunderea tezaurului a fost pusă în legătură cu atacul pecenegilor din 1026/1027[4].

Din acelaşi areal al aşezării de la Isaccea-Vicina (?), mai putem aminti alte 8 tezaure de *aspron trachy* de billon din secolele XI-XIII (1092-1203) şi alte 2 acumulări de *stamena* devalorizate din secolul al XIII-lea[5]. În timpul campaniei arheologice din anul 2003, în secţiunea 3, au mai fost descoperite, în cuprinsul unor gropi menajere, un număr de 6 acumulări de *stamena* devalorizate din secolul al XIII-lea, piese întregi, tăiate total şi parţial[6]. La tezaurele din secolul al XIII-lea mai putem adăuga o acumulare formată din 20 de piese, descoperită în anul 2000, care se află la Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa[7].

Dintre monedele descoperite în cursul cercetărilor arheologice preventive din anul 2003[8], vom prezenta numai piesele din săpătură[9] şi dintre acestea doar

---

[1] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, 2001, p. 55-58.

[2] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, STĂNICĂ 2004, p. 148.

[3] Aici trebuie să facem precizarea că piesa nr 18 nu este din varianta 23, ci aparţine variantei 18.

[4] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, POLL 2006, p. 435-459. Deoarece dintr-o regretabilă eroare ilustraţia nu a fost publicată, adăugăm acum planşele cu monedele din acest tezaur.

[5] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 313-322.

[6] Toate descoperirile din această campanie, arheologice şi numismatice se păstrează în colecţiile Institutului de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea (ICEM).

[7] OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, CUSTUREA 2003-2005, p. 184-187.

[8] Excepţie face o piesă – catalog 167 - descoperită în campania din anul 2005.

[9] În cursul cercetărilor au fost recuperate de la localnici numeroase monede descoperite pe malul Dunării.

monedele bizantine din secolele X-XII, emisiuni eşalonate de la împăraţii Vasile II-Constantin VIII (976-1028) până la Ioan II Comnenul (1118-1143). Cele mai multe provin din secţiunea magistrală (S 3) dar există şi monede descoperite în secţiunea 4, amplasată în zona răsăriteană a cetăţii, unde "situaţiile arheologice sunt cele întâlnite pretutindeni în aria cetăţii"[10].

Marea majoritate o reprezintă folles anonimi şi semnaţi, care acoperă o mare parte din intervalul cronologic adus în discuţie (976-1092).

Cele mai vechi descoperiri monetare bizantine sunt reprezentate de 18 folles anonimi din clasa A 2-clasa A 3 (catalog 1-18): la doi dintre ei nu a putut fi identificată varianta, dar prin datele tehnice – greutatea mare şi dimensiunea flanului – nu pot fi atribuite clasei A 1 şi se plasează tot în clasele respective. În mod firesc, pentru teritoriul extramuros, lipsesc monedele din clasa A 1, atribuite împăratului Ioan Tzimiskes (969-976). Cele mai multe, 15 ex, sunt din clasa A 3 (post anii 1019/1020), conform cronologiei propusă de către D. M. Metcalf[11] sau, dacă luăm în consideraţie intervalele cronologice avansate de către V. Ivanisevic, 14 sunt din emisiunea a III a (1010/1015-1020/1025) şi una singură din emisiunea a IV-a (1020/1025-1028)[12].

Urmează, în număr mare, folles anonimi din clasa B - şapte ex (catalog 19-25) - atribuiţi împăratului Roman III Argyros (1028-1034), folles anonimi din clasa C - 37 ex (catalog 26-62), atribuiţi împăratului Mihail IV Paflagonianul (1034-1041) şi 23 ex din clasa D (catalog 63-85), atribuiţi împăratului Constantin IX Monomahul (1042-1055).

Începând cu împăratul Constantin X Ducas (1059-1067), pe lângă emisiunile anonime din clasa E – trei ex (catalog 86-88) şi clasa F – trei ex (catalog 89-91), sunt puse în circulaţie, în paralel, emisiuni semnate, respectiv din Tipul 1 – 15 ex (catalog 92-106) şi Tipul 2 – trei ex (catalog 107-109). Din a doua jumătate a secolului al XI-lea avem 13 ex de la împăratul Roman IV Diogene (1067-1071) - patru ex semnate (catalog 110-113) şi nouă ex anonime din clasa G (catalog 114-122), nouă ex de la Mihail VII Ducas (1071-1078) - şase ex semnate (catalog 123-128) şi trei ex anonime din clasa H (catalog 129-131), 16 ex de la Nichifor III Botaneiates (1078-1081)-două ex semnate (catalog 132-133) şi 14 ex anonime din clasa I (catalog 134-147).

Din acest lot se detaşează un follis de la Nichifor Bryennios (1077/1078), bătut într-un atelier monetar europeean necunoscut (catalog 148). Aceasta constituie singura emisiune pe care o cunoaştem de la acest împărat, nu numai printre monedele de la Isaccea dar şi de pe tot teritoriul României. Acest lucru nu ne surprinde deoarece raritatea pieselor sale este consemnată şi de marile colecţii numismatice din lume[13].

Seria de folles anonimi se încheie cu 10 ex de la Alexios I Comnenul (1081-1118), emise în perioada premergătoare reformei din anul 1092-şase ex din clasa J (catalog 149-154) şi patru ex din clasa K (catalog 155-158).

Înainte de a trece la monedele puse în circulaţie după reforma monetară a

[10] BAUMANN, STĂNICĂ 2004, p. 148-149.
[11] METCALF 1979, p. 55-60.
[12] IVANISEVIC 1989, p. 36-39.
[13] DOC IV/1, p. 833-835.

împăratului Alexios I Comnenul din anul 1092, vom încerca să atragem atenţia asupra unor detalii prezente pe folles anonimi din secolul al XI-lea.

Piesele din clasa B, atribuite împăratului Roman III Argyros (1028-1034),[14] la o privire mai atentă, ne arată o serie de mici diferenţe în modul în care este completat spaţiul din nimb. La marea majoritate a monedelor, în nimb, de o parte şi de alta a imaginii lui Hristos, apare un pătrat simplu (varianta a). Acesta prezintă însă mai multe variante: pătrat simplu cu punct în mijloc (varianta a 1), pătrat simplu cu cinci puncte la interior (varianta a 2), pătrat simplu cu patru puncte amplasate la exterior, la fiecare colţ (varianta b), pătrat simplu cu patru puncte amplasate la exterior, la fiecare colţ şi un punct la interior, în mijloc (varianta b 1), romb cu patru puncte amplasate la exterior (varianta c), romb cu patru puncte amplasate la exterior şi un punct la interior, în mijloc (varianta c 1), un dreptunghi simplu (varianta d). Am constatat aceste diferenţe, nu pe grupul mic de piese descoperit în campania arheologică din anul 2003, ci după ce am verificat majoritatea monedelor descoperite la Isaccea care, în cea mai mare parte, se află în colecţiile Cabinetelor Numismatice de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti[15], Muzeul Municipiului Bucureşti, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea[16] şi Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa[17].

Diferenţe interesante am notat şi la folles anonimi din clasa C, atribuiţi împăratului Mihail IV Paflagonianul (1034-1041). Pe avers, după cum se cunoaşte, este redată 2/3 din figura lui Hristos (varianta A), dar, în unele cazuri, nu prea numeroase, figura lui Hristos este redată în întregime (varianta a). Această variantă este mai greu de remarcat deoarece, uneori, după batere, se constată o tăiere din flanul monedelor. Pentru revers, există varianta "clasică" cu IC XC NI KA (varianta B), dar, deasupra fiecărui grup de litere este amplasată, destul de rar, câte o tildă (varianta b). Şi aici se observă unele diferenţe, legenda fiind scrisă cu litere mari (varianta b 1) şi mici (varianta b 2).

Desigur că aceste variante nu sunt accidentale şi reprezintă diverse "semne sau mărci" care par să diferenţieze "emisiuni distincte" dintr-un atelier sau un anumit atelier monetar. O publicare cât mai completă a monedelor ne-ar putea ajuta să observăm dacă există o înseriere cronologică în cadrul unui anumit atelier monetar sau să urmărim o repartiţie pe diferite zone geografice.

Nu vom mai insista asupra monedelor turnate care, aşa cum ne-am obişnuit, sunt prezente într-un număr impresionant printre folles anonimi şi semnaţi descoperiţi la Isaccea. De altfel, cu ajutorul tezaurului găsit la Isaccea în anul 2003, am putut să arătăm că atelierul de la Isaccea, care punea în circulaţie monede turnate şi-a început activitatea la începutul secolului al XI-lea, dacă nu

[14] Nu suntem de acord cu încadrările cronologice avansate de Philip Grierson, preferând propunerile avansate de Cécile Morrisson. Vezi în acest sens MANUCU-ADAMEŞTEANU, IORDANOV, 2002, p. 131-133.

[15] Piesele, dintre care unele inedite, ne-au fost puse la dispoziţie cu multă amabilitate de colegul Eugen Nicolae, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[16] Mulţumesc şi pe această cale colegei Mihaela Iacob pentru sprijinul acordat în studierea monedelor.

[17] Îi mulţumesc şi pe această cale colegului Gabriel Custurea, prin amabilitatea căruia am putut vedea monedele din această colecţie.

chiar din ultimul deceniu al secolului al X-lea[18].

Revenind la monedele descoperite în aşezarea extramuros de la Noviodunum – Vicina – Isaccea, vom continua cu prezentarea pieselor puse în circulaţie după reforma monetară întreprinsă de împăratul Alexios I Comnenul, în anul 1092.

Primele dintre acestea, din punct de vedere cronologic, sunt reprezentate de două aspron trachy de billon din emisiunea a doua de la Constantinopol. Interesantă pentru cronologia numeroaselor emisiuni puse în circulaţie de acest împărat, care suscită numeroase discuţii contradictorii, este următoarea descoperire: un aspron trachy de billon din emisiunea a 2-a de la Constantinopol era lipit cu un alt aspron trachy de billon, despre care se presupune că a fost bătut la Phillippopolis (?) sau, conform unei alte ipoteze, chiar aici la Isaccea[19]. Folosirea în aceeaşi perioadă a celor două piese de billon ne demonstrează că emisiunea de la Phillippopolis (?) – Isaccea a fost pusă în circulaţie destul de repede. După ultimele estimări, prima emisiune constantinopolitană a fost bătută în 1092/1093, într-un număr nu prea mare. Emisiunea a doua a urmat destul de repede (1092-1107)[20] şi, bazându-ne pe această succesiune, putem presupune că seria de aspron trachy de billon a fost pusă în circulaţie de atelierul de la Phillippopolis (?) – Isaccea, în ultimul deceniu al secolului al XI-lea sau la începutul secolului al XII-lea. Numărul mic de monede cunoscut până în prezent şi aria geografică restrânsă constituie criterii care ne sugerează că acest tip nu a fost bătut într-un interval prea mare de timp şi nici într-o cantitate prea mare. Coroborând aceste supoziţii cu informaţiile documentare – armata bizantină fusese concentrată în provincia Paristrion pentru a respinge atacul cumanilor din anul 1095 – am putea avansa ipoteza că atelierul de la Isaccea – Vicina ar fi putut pune în circulaţie aceste monede, în perioada 1094-1095, pentru a asigura necesarul pentru cheltuielile armatei bizantine.

Dintre monedele reformate de la împăratul Alexios I Comnenul, cele mai numeroase sunt piesele din emisiunea a treia constantinopolitană care, prin cele opt exemplare confirmă "apetitul" locuitorilor din provincia Paristrion pentru emisiunile de billon. Interesant este faptul că toată moneda măruntă – tetartera – provine din atelierul de la Thessalonica: câte un exemplar din emisiunea a II-a, a III-a şi a IV-a.

Ultima monedă din secolul al XII-lea este un aspron trachy de billon de la împăratul Ioan II Comnenul (1118-1143), bătută la Thessalonica. S-a constatat că piesele de billon emise de Ioan II în această officină sunt foarte rare pe teritoriul provinciei dintre Dunăre şi Marea Neagră. Dintr-un total de 873 de stamena aflate în tezaurele descoperite în Dobrogea, 867 provin din atelierele constantinopolitane şi doar şase de la Thessaonica[21].

Prezenţa acestei monede în aşezarea civilă de la Isaccea – Vicina comportă şi un alt aspect. După cum se cunoaşte locuirea încetează în aşezarea extramuros ca urmare a invaziei din anul 1122, eveniment care şi-a pus amprenta şi asupra altor

[18] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, POLL 2006, p. 435-459.
[19] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 163-173.
[20] DOC IV/1, p. 195-196.
[21] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 451, tabelul 47.

aşezări din nordul Dobrogei: Beroe-Ostrov, Dinogetia-Garvăn sau Preslav-Nufăru[22].

Dacă, prin prisma observaţiilor arheologice, considerăm că această monedă a ajuns la Isaccea până în anul 1122, când a avut loc invazia, atunci putem aprecia că atelierul de la Thessalonica începuse să pună în circulaţie această emisiune încă din primii ani ai domniei împăratului Ioan al II-lea.

Ne oprim aici cu consideraţiile de natură arheologică şi numismatică prilejuite de monedele bizantine descoperite în campania arheologică din anul 2003 în aşezarea civilă de la Isaccea – Vicina, fără a mai insista asupra numărului foarte mare de monede care continuă să însumeze o cifră care depăşeşte cu mult ceea ce cunoaştem în celelalte aşezări bizantine dobrogene.

CATALOG*

Lista cataloagelor folosite.

DOC III/2 = Alfred Bellinger and Philip Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, volume III, Part 2, Philip Grierson, *Basil I to Nicephorus IIII (867-1081)*, Washington, 1973.

DOC IV/1 = Alfred Bellinger and Philip Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, volume IV, Part 1, Michael F. Hendy, *Alexius I to Michael VIII (1081-1261)*, Washington, 1999.

Ivanisevic 1989 = Vujadin Ivanisevic, Interpretation and dating of the folles of Basil II and Constantin VIII - The Class A 2, ZRVI, XXVII-XXVIII, 1989, p. 19-42.

Metcalf 1979 = D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, Second edition, London, 1979.

Morrisson II = Cécile Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale. Tome II. De Phillippicus à Alexius III (711-1204)*, Paris, 1970.

VASILE II- CONSTANTIN VIII (976-1028)
Clasa A2-A3

Varianta 14, 22 ?
S 3, c 55, caseta 3, groapa 49.
1. AE →8,30 g. 26,68 x 27,57 mm. Rv-dublă frapă. T-av u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59858.

Varianta 24
DOC III/2, p. 659-660, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/1035 ?
Morrisson II, p. 587, 596-cu modul mic, p. 598-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A 3, post anii 1019/1020

[22] MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 191-194.

* Lista prescurtărilor: S – secţiune; M – mormânt; c – carou; T – tăiată; f b = foarte bună; b – bună; u – uzată.

Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A 2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

S 3, c 13, -1,13 m.
2. AE ↓ 8,73 g. 30,42 x 26,23 mm. T-u. ICEM-inv 59861.

S 3, c 31, caseta 8, -0,45-0,65 m.
3. AE ↓ 6,53 g. 27,82 x 24,80 mm. Surfrapată: ultimele două rânduri ale reversului de la varianta 24 peste primele trei rânduri ale unui revers din clasa A2-A3 ? T-av u. ICEM-inv 59862.

Varianta 39
DOC III/2, p. 665-666, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/35
Morrisson II, p. 587, 596-cu modul mic, p. 598-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A 3, post anii 1019/1020
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A 2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

S 3, c 28, caseta 9, -0,20-0,60 m.
4. AE ↓ 9,21 g. 27,09 x 27,18 mm. Rv-sfârşitul legendei, în dreptul hastei superioare a literei E, este marcat cu un punct.T-av u. ICEM-inv 59864.

Varianta 40
DOC III/2, p. 662, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/35
Morrisson II, p. 587, 596-597-cu modul mic, p. 598-cu modul mare, clasa A, anii 976-1025
Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A 3, post anii 1019/1020
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A 2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

S 3, c 29, caseta 9, -0,70-0,90 m.
5. AE ↓ 17,69 g. 31,91 x 29,52 mm. Cu modul mare. Diametrul cercului perlat 28,00 mm. Tăiată dintr-o placă de metal a cărei grosime variază între 2,70-3,50 mm. T-u. ICEM-inv 59865.

S 3, c 38, -0,45-0,60 m.
6. AE ↓ 17,24 g. 29,61 x 26,68 mm. Tăiată dintr-o placă de metal groasă de 4,00 mm. T-b. ICEM-inv 59866.

S 3, c 55, caseta 2, groapa 40, -0,60 m.
7. AE ↓ 9,93 g. 27,52 x 24,52 mm. T-av u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59867.

Varianta 40 a
DOC III/2, p. 667, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/35
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A 2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

S 3, c 22, M 3, sub bărbie, antrenată la săparea gropii.
8. AE ↓ 10,00 g. 29,44 x 26,69 mm. T-b. ICEM-inv 59868.

Varianta 40 b
DOC III/2, p. 667, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/35
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A 2, emis III, anii 1010/1015-1020/1025

S 3, c 23, -0,55-0,90 m.
9. AE ↓ 13,38 g. 32,91 x 33,32 mm. Av-diametrul cercului perlat 30 mm. T-f b. ICEM-inv 54710.

S 4, c 57, -0,35 m.
10. AE ↓ 6,77 g. 26,38 x 29,42 mm. T-u. ICEM-inv 59870.

Varianta 39-40 ?

S 3, c 23, -0,60 m.
11. AE ↓ 11,44 g. 27,85 x 27,41 mm. T-b. Tăiată ulterior. ICEM-inv 59873.

S 3, c 33, -0,90-1,00 m.
12. AE ↓ 10,76 g. 28,01 x 26,67 mm. Rv-ştanţă descentrată. T-b. ICEM-inv 59874.

S 3, c 38, -0,70-0,85 m.
13. AE ↓ 7,10 g. 26,23 x 23,96 mm. Av-ştanţă descentrată. Cu modul mic. T-av u. ICEM-inv 59875.

S 3, c 55, caseta 3, -0,35-0,70 m.
14. AE ↓ 6,88 g. 25,56 x 24,60 mm. Cu modul mic. T-b, tăiată ulterior. ICEM-inv 59876.

S 3, c 30, -0,50-0,62 m.
15. AE ↓ 6,11 g. 26,02 x 24,69 mm. Cu modul mic. T-av u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59877.

Varianta 45
DOC III/2, p. 671, clasa A 2, anii 976 (?)-1030/35
Metcalf 1979, p. 55-60, clasa A 3, post anii 1019/1020
Ivanisevic 1989, p. 36-39, clasa A 2, emis IV, anii 1020/1025-1028

S 3, c 29, caseta 9, -0,70-0,90 m.
16. AE ↓ 6,45 g. 28,27 x 29,27 mm. Rv-dublă frapă. T-b. ICEM-inv 59881.

Clasa A2-A3 ?
Varianta ?

S 3, c 37, -0,33-0,47 m.
17. AE ↓ 6,32 g. 26,60 x 26,15 mm. Turnată-f u. ICEM-inv 59883.

S 3, c 65, caseta 4, extindere peste extindere, -0,20-0,35 m.
18. AE ↓ 5,68 g. 26,45 x 24,96 mm. T-av u. ICEM-inv 59885.

ROMAN III ARGYROS (1028-1034)
Clasa B (1028-1034)
Follis
Morrisson II, p. 586, 599, anii 1028-1034
DOC III/2, p. 676, anii 1030/1035 ?-1042 (?)

S 3, c 30, caseta 8, extindere spre sud, -0,10 m.
19. AE ↓ 15,14 g. 34,54 x 34,08 mm. Diametrul cercului perlat are numai 23,00 mm, ştanţa fiind aplicată pe un flan cu diametrul de 34,00 mm. Var a. T-f b. ICEM-inv 59886.

S 3, c 11, -0,70 -1,00 m.
20. AE ↓ 10,42 g. 25,56 x 28,46 mm. Var b. Rv-dublă frapă. T-av u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59888.

S 4, c 25, - 0,50 m
21. AE ↓ 10,39 g. 28,44 x 31,88 mm. Var a. Surfrapată pe clasa A3, var 47-av/av. T-u, tăiată ulterior. ICEM-59231.

S 3, c 23, -0,40 m.
22. AE ↓ 9,58 g. 27,34 x 26,37 mm. T-av u, tăiată ulterior. Var b. ICEM-inv 59889.

S 4, c 35, -0,25 m.
23. AE ↓ 8,74 g. 28,86 x 30,23 mm. Diametrul cercului perlat 23,00 mm. T-av u. ICEM-inv 59892.

S 3, c 60, caseta 4, -1,10 m.
24. AE ↓ 8,04 g. 28,03 x 27,26 mm. Rv-dublă frapă. Var b. T-b, tăiată ulterior. ICEM-inv 59893.

S 3, c 12, -0,86 m.
25. AE ↓ 5,03 g. 28,43 x 25,60 mm. Surfrapată pe clasa A2-A3 ?, rv/rv. T-u. ICEM-inv 59895.

MIHAIL IV PAFLAGONIANUL (1034-1041)
Clasa C (1034-1041)
Follis
Morrisson II, p. 586, 600, anii 1034-1041
DOC III/2, p. 681-684, anii 1042 (?)-c. 1050

S 3, c 61, -1,40 m.
26. AE ↓ 9,30 g. 29,20 x 26,78 mm. „Cercul" perlat are o formă ovală-25,00 x 27,00 mm. Var A-B. T-av u. ICEM-inv 59898.

S 3, c 74, caseta 12, extindere spre nord, gr. 31, -0,50-0,60 m.
27. AE ↓ 9,15 g. 27,88 x 25,83 mm. Var A-B. Surfrapată pe clasa B-rv/rv. T-av u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59899.

S 3, c 73, caseta 12, -0,30-0,40 m, din cenuşă.
28. AE ↓ 8,89 g. 28,15 x 26,26 mm. Var A-B. T-b, tăiată ulterior. ICEM-inv 59900.

S 3, c 63, -0,10-0,16 m.
29. AE ↓ 8,80 g. 29,65 x 29,06 mm. Rv-dublă frapă. Var A-B. Surfrapată pe clasa B-av/rv. T-av u. ICEM-inv 59901.

S 3, c 57, -1,45 m, sub podeaua locuinţei 8c.
30. AE ↓ 8,60 g. 27,74 x 25,25 mm. Rv-dublă frapă. Var a. T-rv u. ICEM-inv 59902.

S 3, c 64, caseta 4, -0,30-0,55 m.
31. AE ↓ 8,51 g. 31,25 x 28,74 mm. Rv-dublă frapă. Var A-B. T-b. ICEM-inv 59903.

S 3, c 69, -0,30-0,40 m.
32. AE ↓ 8,49 g. 26,90 x 24,05 mm. Rv-legenda scrisă cu litere mari de 7,00 mm. Var a-B. T-av u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59904.

S 3, c 64, caseta 4, extindere spre nord, -0,60-0,75 m.
33. AE ↓ 8,45 g. 29,75 x 27,74 mm. Var a-B. Surfrapată pe clasa B. T-b. ICEM-inv 59905

S 3, c 69, -0,20-0,25 m.
34. AE ↓ 8,25 g. 26,74 x 28,09 mm. Rv-legenda scrisă cu litere mari de 7,00 mm. Var A-B. Surfrapată pe clasa B-rv/rv. T-b. ICEM-inv 59906.

S 4, c 27, - 0,70 m.
35. AE ↓ 8,21 g. 28,57 x 26,43 mm. Var a-B. Surfrapată ? T-b. ICEM-59247.

S 3, c 30, -0,50-0,60 m.
36. AE ↓ 8,02 g. 24,77 x 30,12 mm. Rv-legenda scrisă cu litere de mărimi diferite, între 5,00-8,00 mm. Var A-B. T-b, tăiată ulterior. Surfrapată pe clasa B-rv/rv. ICEM-inv 59907.

S 3, c 65, caseta 4 nord, -0,55-0,70 m.
37. AE ↓ 7,97 g. 29,13 x 27,53 mm. Var a-B. T-av u. ICEM-inv 59908.

S 3, c 74, -0,85-1,15 m.
38. AE ↓ 7,72 g. 26,68 x 25,91 mm. Var A-B. Surfrapată pe clasa B. T-u. ICEM-inv 59909.

S 3, c 26, -0,70-0,90 m.
39. AE ↓ 7,68 g. 25,50 x 27,80 mm. Rv-legenda scrisă cu litere mari de 7,00 mm. Var A-B. T-av u, tăiată ulterior. ICEM-59910.

S 3, c 74, caseta 12, -0,81 m.
40. AE ↓ 7,65 g. 29,72 x 25,87 mm. Rv-legenda scrisă cu litere mari de 7,00 mm. Var A-B. T-av u. ICEM-inv 59912.

S 3, c 64, caseta 5, extindere nord, -0,10-0,20 m.
41. AE ↓ 7,62 g. 27,77 x 24,54 mm. Rv-ştanţă descentrată. Surfrapată ?. T-av u. ICEM-inv 59913.

S 3, c 10-11, extindere spre sud, -0,70 m.
42. AE ↓ 7,05 g. 27,37 x 23,98 mm. Rv-ştanţă descentrată. Var A-B. Surfrapată pe clasa B-av/rv. T-u. ICEM-inv 59914.

S 3, c 76, -0,80 m.
43. AE ↓ 6,98 g. 26,40 x 28,05 mm. T-b. ICEM-inv 54714.

S 3, c 55, caseta 2, extindere peste extindere, -0,50-0,70 m.
44. AE ↓ 6,84 g. 26,49 x 24,01 mm. Var A-B. T-b. ICEM-inv 59915.

S 4, c 27, - 0,70 m.
45. AE ↓ 6,61 g. 26,22 x 25,47 mm. Var A-B. Surfrapată pe clasa B-av/rv. T-b. ICEM-59250.

S 3, c 55-56, - 0,60-0,75 m
46. AE ↓ 6,50 g. 27,55 x 28,27 mm. T-f u. ICEM-59179.

S 3, c 60, caseta 5, extindere sud, -0,10-0,30 m.
47. AE ↓ 6,37 g. 26,03 x 26,62 mm. T-u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59920.

S 3, c 5, groapa 3.
48. AE ↓ 6,28 g. 29,21 x 27,81 mm. Var A-B. T-u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59921.

S 3, c 29-30, caseta 9, deasupra podelei locuinţei.
49. AE ↓ 6,26 g. 26,17 x 26,75 mm. Rv-ştanţă descentrată. Var A-B. T-u. ICEM-inv 59922.

S 3, c 62, -1,20-1,40 m.
50. AE ↓ 6,13 g. 28,63 x 27,52 mm. Diametrul cercului perlat 26,00 mm. Var A-B. T-u. ICEM-inv 59927.

S 3, c 59, caseta 11, locuinţa 11, -1,20 m.
51. AE ↓ 6,04 g. 24,40 x 25,48 mm. Av-dublă frapă. Var A-B. T-av u. ICEM-inv 59928.

S 4, c 25, vegetal.
52. AE ↓ 5,63 g. 31,00 mm. T–u, ruptă în trei bucăţi.. Var A-B. T-u. ICEM-inv 59929.

S 3, c 61, -1,35 m.
53. AE ↓ 5,60 g. 25,68 x 28,42 mm. Rv-legenda scrisă cu grupuri de litere de mărimi diferite. Literele N I mari de 8,00 mm, K A de 6,00 mm. Var A-B. Surfrapată pe clasa B-av/rv. T-av u. ICEM-inv 59930.

S 4, c 28, -0,40 m.
54. AE ↓ 5,58 g. 27,08 x 24,23 mm. Var A-B. T-u. ICEM-inv 59931.
S 3, c 71, -0,15-0,25 m.
55. AE ↓ 5,57 g. 27,00 x 27,04 mm. Var A-B. T-av u. ICEM-inv 59932.

S 4, c 21, - 0,25 m.
56. AE ↓ 4,96 g. 26,93 x 25,75 mm. Var A-B. T-f u. ICEM-f inv.

S 4, c 32, -0,40 m.
57. AE ↓ 4,45 g. 29,05 x 23,32 mm. Surfrapată pe clasa B-av/rv. T-u, ruptă. ICEM-inv 59934.

S 4, c 17, -0,50-0,60 m.
58. AE ↓ 4,09 g. 27,77 x 26,45 mm. Rv-legenda scrisă cu litere mici de 3,00 mm. Var A-b2. T-b. ICEM-inv 59936.

S 3, c 41, -0,90-1,10 m.
59. AE ↓ 3,55 g. 26,43 x 25,75 mm. Var A-B. Surfrapată pe clasa B-av/rv. T-u. ICEM-inv 59937.

S 3, c 63, -0,25-0,50 m
60. AE ↓ 2,27 g. 24,25 x 22,35 mm. Var A-B. T-u, ruptă. ICEM-inv 59938.

S 3, c 62, -0,20-0,30 m.
61. AE ↓ 2,19 g. 26,92 x 25,48 mm. Turnată-f u. ICEM-inv 59939.

S 4, c 12, -1,50 m.
62. AE ↓ 1,72 g. 25,56 x 19,04 mm. T-u, ruptă. ICEM-inv 59940.

CONSTANTIN IX MONOMAHUL (1042-1055)
Clasa D (1042-1055)
Follis
Morrisson II, p. 586, 601, anii 1042-1055
DOC III/2, p. 685-687, anii c. 1050-c. 1060

S 3, c 75, groapa 24, pe la jumătatea gropii.
63. AE ↓ 11,61 g. 30,40 x 25,21 mm. Av-fără punct în nimb. Diametrul cercului perlat-25,00 mm. T-b. ICEM-inv 59942.

S 4, c 34, vegetal.
64. AE ↓ 10,33 g. 30,43 x 23,44. Av-dublă frapă. T-b, tăiată ulterior, simetric, formând două laturi lungi. ICEM-59267.

S 3, c 61, -0,10-0,35 m.
65. AE ↓ 9,61 g. 23,98 x 27,34 mm. Dublă frapă av şi rv. T-av u. ICEM-inv 59944.
S 3, c 54, groapa 43, lipit cu un follis Constantin X-Tip 1.

66. AE ↓ 7,86 g. 29,45 x 25,93 mm. Diametrul cercului perlat 25,00 mm. Surfrapată pe clasa C-av/rv. T-u. ICEM-inv 59947.

S 3, c 78, - 0,40 m.
67. AE ↓ 7,56 g. 28,27 x 28,06 mm. T-av u. ICEM-59270.

S 3, c 75, groapa 24, -0,30-0,40 m.
68. AE ↓ 7,49 g. 27,61 x 29,33 mm. T-b. ICEM-inv 59949.

S 3, c 57, locuinţă cu bârnă, -0,40-0,60 m.
69. AE ↓ 7,37 g. 26,59 x 28,83 mm. T-u. ICEM-inv 59950.

S 3, c 61, -0,13-0,27 m.
70. AE ↓ 7,14 g. 23,49 x 23,53 mm. Cu modul mic. T-u. ICEM-inv 59951.

S 3, c 10-11, extindere spre sud, -0,72 m.
71. AE ↓ 7,01 g. 29,58 x 27,68 mm. Diametrul cercului perlat 25,00 mm. Surfrapată pe clasa C-rv/rv. T-u. ICEM-inv 59953.

S 3, c 56-57, locuinţa 8, -0,77-0,90 m.
72. AE ↓ 6,52 g. 27,25 x 27,33 mm. Surfrapată pe clasa C-av/rv. T-u. ICEM-inv 59956.
S 3, c 74, caseta 12, -0,80 m.
73. AE ↓ 6,47 g. 28,44 x 25,81 mm. Rv-diametrul cercului perlat 23,00 mm. T-av u. ICEM-inv 59957.

S 3, c 26, -0,70-0,80 m.
74. AE ↓ 6,14 g. 28,59 x 25,75 mm. Surfrapată ?. T-av u. ICEM-inv 59958.

S 3, c 75, groapa 24, -0,30-0,40 m, sub cuptorul 6.
75. AE ↓ 6,03 g. 28,44 x 26,36 mm. T-rv u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59959.

S 3, c 61, -0,70-0,90 m.
76. AE ↓ 5,50 g. 27,44 x 24,99 mm. Surfrapată pe clasa C-rv/rv. T-u. ICEM-59274.

S 3, c 54, -0,85 m. Antrenată cu ocazia săpării gropii de la M 5.
77. AE ↓ 5,49 g. 24,75 x 23,57 mm. Cu modul mic. Surfrapată ? T-av u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59963.

S 3, c 85, vegetal.
78. AE ↓ 4,74 g. 22,14 x 24,05 mm. T-u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59965.

S 3, c 74, caseta 12, deasupra cuptorului 5.
79. AE ↓ 4,57 g. 25,41 x 25,51 mm. Av-dublă frapă. T-u, tăiată ulterior. ICEM-inv 59966.

S 3, c 40, 0,33-0,38 mm.
80. AE ↓ 4,42 g. 29,34 x 27,93 mm. T-av u. Surfrapată ?. Ştanţată pe o foaie subţire de metal. ICEM-inv 59967.

S 3, c 59, -0,35-0,40 m.
81. AE ↓ 4,41 g. 26,20 x 23,18 mm. T-av u. ICEM-inv 59968.

S 3, c 66, groapa 7, -0,45 g.
82. AE ↓ 4,30 g. 27,24 x 23,85 mm. Av-dublă frapă. Surfrapată pe clasa C-rv/rv. T-b. ICEM-inv 59969.

S 3, c 61, -0,17-0,60 m.
83. AE ↓ 4,14 g. 22,49 x 26,35 mm. T-u, ruptă. ICEM-inv 59970.

S 3, c 33, -0,40-0,57 m.
84. AE ↓ 3,79 g. 29,97 x 23,29 mm. T-f u, ruptă. ICEM-inv 59971.

S 3, c 30, -0,50-0,62 m.
85. AE ↓ 2,01 g. 26,34 x 24,80 mm. Turnată-u, ruptă. ICEM-inv 59973.

CONSTANTIN X DUCAS (1059-1067)
Clasa E (1059-1062/63)
Follis
DOC IV/1, p. 26, anii 1059-1062/63
Morrisson II, p. 586, 601, anii 1059-1067
DOC III/2, p. 688, anii c 1060

S 3, c 57, caseta 2, -1,10-1,25 m.
86. AE ↓ 6,46 g. 26,21 x 25,85 mm. T-b. ICEM-inv 59975.

S 4, c 11, -1,30 m.
87. AE ↓ 5,89 g. 25,40 x 25,11 mm. T-u. ICEM-inv 60072.

S 3, c 30, -0,55-0,60 m.
88. AE ↓ 5,55 g. 25,26 x 26,16 mm. T-u. ICEM-inv 59976.

CONSTANTIN X DUCAS (1059-1067)
Clasa F (1062/63-1067)
Follis
DOC IV/1, p. 26, anii 1062/63-1067
Morrisson II, p. 586, 602, anii 1059-1067
DOC III/2, p. 690-691, anii c 1060-c. 1065

S 3, c 55, -0,60-0,70 m.
89. AE ↓ 8,58 g. 28,86 x 26,50 mm. Surfrapată pe clasa C-rv/rv. T-av u. ICEM-inv 59978.

S 3, c 52, vegetal.
90. AE ↓ 7,11 g. 26,80 x 28,01 mm. T-av u. ICEM-inv 54706.
S 3, c 34, - 0,40 m.
91. AE ↓ 5,58 g. 27,80 x 27,31 mm. T-u. ICEM-59293.

CONSTANTIN X DUCAS (1059-1067)
Tipul 1 (1059-1067)
Follis
DOC IV/1, p. 26, anii 1059-1062/1063
Morrisson II, p. 586, 645, tip 1, anii 1059-1067
DOC III/2, p. 688, 744, clasa 1, anii 1059-1067

S 3, c 59, locuinţa 11, -0,75-0,90 m.
92. AE ↓ 10,37 g. 28,19 x 24,11 mm. T-u. ICEM-inv 59979.

S 3, c 54, groapa 43, lipit cu un follis anonim din clasa D.
93. AE ↓ 9,25 g. 28,37 x 27,03 mm. Diametrul cercului perlat 23,00 mm. T-b. ICEM-inv 59980.

S 3, c 66, caseta 13, extindere sud, groapa 34, monedă găsită într-un vas borcan.
94. AE ↓ 8,92 g. 27,57 x 25,10 mm. Surfrapată pe clasa D-E-F ?, rv/rv. T-u. ICEM-inv 59981.

S 3, c 6, caseta 2, antrenată de groapa M 31.
95. AE ↓ 8,28 g. 26,08 x 26,60 mm. T-av u. ICEM-inv 59982.

S 3, c 28, -0,75 m.
96. AE ↓ 7,98 g. 27,44 x 26,74 mm. T-b. ICEM-inv 59983.

S 3, c 6, caseta 6-sud, -0,30-0,40 m.
97. AE ↓ 7,88 g. 26,34 x 24,59 mm. T-u. ICEM-inv 59984.

S 3, c 5, caseta 6, - 0,40-0,60 m
98. AE ↓ 7,15 g. 28,07 x 29,68 mm. T-b. Surfrapată pe clasa D-E-F ?, rv/rv. ICEM-59178.

S 3, c 66, -0,25-0,47 m.
99. AE ↓ 6,61 g. 26,96 x 25,57 mm. Surfrapată pe clasa D-E-F ?, rv/rv. T-b. ICEM-inv 59986.

S 3, c 75, - 1,65 m
100. AE ↓ 6,60 g. 27,95 x 23,41 mm. T-av u. ICEM-59297.

S 3, c 61, -0,50-0,70 m.
101. AE ↓ 6,14 g. 23,92 x 23,46 mm. T-rv u. ICEM-inv 59988.

S 3, c 74, caseta 12, extindere spre nord, groapa 31, -0,50-0,60 m.
102. AE ↓ 6,13 g. 29,55 x 26,70 mm. Surfrapată ?. T-u. ICEM-inv 59989.

S 3, c 74, -0,85-1,15 m.
103. AE ↓ 5,71 g. 27,94 x 27,18 mm. T-u. ICEM-inv 59991.
S 3, c 52-53, caseta 3, groapa 51.
104. AE ↓ 5,02 g. 24,76 x 24,52 mm. Surfrapată pe clasa D-av/av. T-b. ICEM-inv 59992.

S 3, c 62, -1,20-1,40 m.
105. AE ↓ 3,82 g. 28,67 x 27,12 mm. Ştanţată pe o foaie subţire de metal de 1,10 mm. T-u. ICEM-inv 59993.

S 3, c 22, -0,80 m.
106. AE ↓ 3,62 g. 29,12 x 30,35 mm. Surfrapată ? T-av u, ruptă. Ştanţată pe o foaie subţire de metal de 1,50 mm. ICEM-inv 59995.

Tipul 2 (1059-1067)
Follis
DOC IV/1, p. 26, anii 1062/1063-1067
Morrisson II, p. 586, 647, tip 2, anii 1059-1067
DOC III/2, p. 688, 777-778, clasa 2, anii 1059-1067

S 3, c 5, caseta, extindere spre sud, -0,15-0,30 m.
107. AE ↓ 6,26 g. 26,24 x 28,57 mm. Surfrapată pe Tipul 1-rv/rv. T-b. ICEM-inv 59997.

S 3, c 29, -0,50-0,55 m.
108. AE ↓ 5,42 g. 27,65 x 27,06 mm. T-av u. ICEM-inv 59998.

S 3, c 57, -0,80-1,00 m.
109. AE ↓ 2,96 g. 27,32 x 24,54 mm. T-u. ICEM-inv 59999.

ROMAN IV DIOGENE (1067-1071)
Follis
Morrisson II, p. 586, 652, anii 1067-1071
DOC III/2, p. 796-797, anii 1067-1071

S 3, c 35, -0,30-0,35 m.
110. AE ↓ 5,43 g. 25,06 x 23,06 mm. T-u. ICEM-inv 60000.

S 3, c 23, -0,10-0,30 m.
111. AE ↓ 3,93 g. 28,30 x 27,59 mm. Turnată-u, ruptă în două bucăţi. ICEM-inv 60001.

S 3, c 61, -0,25-0,60 m.
112. AE ↓ 3,39 g. 24,16 x 24,61 mm. T-u. ICEM-inv 60002.

113. S 3, c 30, caseta 8, extindere spre sud, -0,30 m.
AE ↓ 2,73 g. 24,42 x 25,78 mm. T-u. ICEM – inv 60003.

Clasa G (1067-1071)
Follis
Morrisson II, p. 586, 602-603, anii 1067-1071
DOC III/2, p. 692-694, anii c. 1065-c. 1070

S 3, c 63, -0,14-0,21 m.
114. AE ↓ 9,97 g. 29,37 x 28,60 m. Dimensiunile conturului de granule-22,00 x

23,00 mm. T-u. ICEM-inv 60004.

S 3, c 3, caseta 2, extindere spre sud, -0,40-0,85 m.
115. AE ↓ 7,96 g. 26,55 x 26,82 mm. T-av u. ICEM-inv 60006.

S 3, c 56, -0,30-0,50 m.
116. AE ↓ 6,46 g. 26,21 x 25,85 mm. T-av u. ICEM-inv 60007.

2003, S 3, c 39, -0,80 m.
117. AE ↓ 6,26 g. 27,61 x 25,99 mm. T-av u. ICEM-inv 60008.

S 3, c 74, caseta 12, extindere spre nord, groapa 31, -0,30-0,50 m.
118. AE ↓ 5,69 g. 24,89 x 23,78 mm. Surfrapată pe Constantin X, Tipul 2-av/av. T-b. ICEM-inv 60009.

S 3, c 55-56, caseta 2, -0,20-0,44 m.
119. AE ↓ 4,89 g. 24,62 x 23,23 mm. T-u. ICEM-inv 60010.

S 3, c 75, caseta 12, extindere spre nord, groapa 36, -0,50 m.
120. AE ↓ 4,44 g. 26,91 x 24,33 mm. Dimensiunile conturului de granule - 20,00 x 23,00 mm. T-av u. ICEM-inv 60012.

S 4, c 20, - 0,80 m.
121. AE ↓ 3,66 g. 24,69 x 23,93 mm. T-u. ICEM-f inv.

S 3, c 55, -0,35-0,45 m.
122. AE ↓ 3,07 g. 21,48 x 26,42 mm. T-av u. ICEM-inv 60014.

MIHAIL VII DUCAS (1071-1078)
Follis
Constantinopol.
Morrisson II, p. 586, 658, anii 1071-1078
DOC III/2, p. 818-820, anii 1071-1078, variantele a-d.

S 4, c 21, vegetal.
123. AE ↓ 3,64 g. 23,74 x 24,82 mm. Var b. Turnată-u. ICEM-inv 60015.

S 3, c 74, din pământul aruncat.
124. AE ↓ 3,38 g. 23,92 x 24,32 mm. Turnată-u. ICEM-inv 54364.

S 3, c 68, -0,70-0,85 m.
125. AE ↓ 3,34 g. 23,90 x 23,01 mm. Turnată-b. ICEM-inv 60016.

S 3, c 9, -0,76 m.
126. AE ↓ 2,88 g. 24,25 x 23,42 mm. Turnată-b. ICEM-inv 60017.
S 3, c 74, caseta 12, -0,30-0,40 m, din cenuşă.
127. AE ↓ 2,29 g. 23,33 x 22,39 mm. Var b. Turnată-b. ICEM-inv 60020.

S 3, c 75, caseta 12, groapa 36, -1,07 m.

128. AE ↓ 1,36 g. 20,17 x 25,06 m. Surfrapată pe Roman IV-rv/rv. T-ruptă. ICEM-inv 60021.

Clasa H (1071-1078)
Follis
Morrisson II, p. 586, 603, anii 1071-1078.
DOC III/2, p. 694-695, anii c.1070-c.1075.

S 3, c 74, caseta 12 extindere spre nord, -0,40-0,55 m.
129. AE ↓ 5,53 g. 26,80 x 26,25 mm. Av-dublă frapă. T-av u. ICEM-inv 60022.

S 3, c 72, -0,20-0,30 m.
130. AE ↓ 4,93 g. 24,45 x 25,87 m. Surfrapată pe Roman IV-rv/rv. T-b. ICEM-inv 60023.

S 3, c 52, -0,60 m.
131. AE ↓ 3,02 g. 26,14 x 25,05 mm. T-av u. ICEM-inv 60024.

NICHIFOR III BOTANEIATES (1078-1081)
Follis
Morrisson II, p. 586, 661, anii 1078-1081
DOC III/2, p. 831-832, anii 1078-1081

S 3, c 6, -0,65-0,80 m.
132. AE ↓ 4,26 g. 24,85 x 22,34 mm. Surfrapată ? T-b. ICEM-inv 60025.

S 3, c 64, caseta 4, extindere nord, -0,40-0,55 m.
133. AE ↓ 3,83 g. 25,87 x 25,01 mm. T-av u. ICEM-inv 60026.

Clasa I (1078-1081)
Follis
Morrisson II, p. 586, 603-604, anii 1078-1081
DOC III/2, p. 696, anii c. 1075-c. 1080

S 3, c 38, -0,20-0,25 m.
134. AE ↓ 3,78 g. 24,17 x 24,88 mm. Av-dublă frapă. T-b. ICEM-inv 60029.

S 4, c 20, -1,20 m.
135. AE ↓ 3,13 g. 23,07 x 24,15 mm. Surfrapată ? T-u, ruptă pe margine. ICEM-inv 60032.

S 3, c 75, caseta 12, locuinţa 12 - deasupra podelei.
136. AE ↓ 3,00 g. 23,12 x 24,28 mm. T-b. ICEM-inv 60033.

S 3, c 64, caseta 4, -0,75-0,95 m.
137. AE ↓ 2,64 g. 22,69 x 22,91 mm. T-b. ICEM-inv 60035.

S 3, c 57, locuinţa 87, -0,85-0,90 m.
138. AE ↓ 2,53 g. 21,32 x 22,41 mm. Turnată-rv u. ICEM-inv 60036.

S 4, c 12, - 1,30 m
139. AE ↓ 2,26 g. 23,74 x 25,34 mm. Turnată-u. ICEM-59343

S 3, c 60, -0,50-0,60 m.
140. AE ↓ 2,20 m. 21,90 x 21,88 mm. Turnată-u. ICEM-inv 60041.

S 3, c 62, -0,20-0,30 m.
141. AE ↓ 2,19 g. 20,99 x 21,69 mm. Turnată-u. ICEM-inv 60042.

S 3, c 61, caseta 5, groapa 33, -0,60-0,70 m.
142. AE ↓ 2,01 g. 21,32 x 23,20 mm. Turnată-u. ICEM-inv 60043.

S 3, c 55, -0,40-0,68 m.
143. AE ↓ 1,84 g. 21,28 x 20,46 mm. Turnată-av u. ICEM-inv 60045.

S 3, c 31, groapa 6, -0,55-0,60 m.
144. AE ↓ 1,60 g. 21,17 x 20,76 mm. Surfrapată ? T-f u. ICEM-inv 60047.

S 3, c 71, -0,10-0,20 m.
145. AE ↓ 1,49 g. 20,00 x 20,67 mm. Turnată, deformată. ICEM-inv 60049.

S 3, c 75, - 0,50-0,60 m
146. AE ↓ 1,39 g. 22,94 x 22,78 mm. Turnată-ruptă, f u. ICEM-f inv.

S 3, c 6, caseta 6, extindere sud, -0,20-0,75 m.
147. AE ↓ 1,05 g. 19,95 x 19,16 mm. T-rv u. ICEM-inv 60051.

NICHIFOR BRYENNIUS (1077/1078) ?
Follis
DOC III/2, p. 836, pl. LXX/1b, atelier neidentificat, varianta a

S 3, c 74, caseta 12, extindere spre nord, groapa 31, -0,50-1,00 m.
148. AE ↓ 5,87 g. 32,16 x 26,87 mm. Surfrapată pe clasa Da-rv/rv. T-av u. Aversul este distrus, se mai observă puţin din aversul de la clasa Da. Rv: peste reversul clasei Da este surfrapată o cruce mică cu braţele egale, cu lungimea de numai 10,00 mm. Crucea, este amplasată pe centrul monedei cu braţele oblice şi se termină cu câte o granulă la fiecare extremitate. Braţele acestei cruci nu sunt formate din granule şi nu acoperă tot flanul monedei ca în cazul reversului de la clasa C. Deşi nu se păstrează decât reversul - modul de reprezentare al acestei cruci ne sugerează un follis de Tip a emis de Nichifor Bryennius. ICEM-inv 59961.

ALEXIOS I COMNENUL (1081-1118)
Emisiuni anterioare reformei (1081-1092)
Clasa J (1081-1087)
DOC IV/1, p. 212, anii 1081-1087

Morrisson II, p. 586, 605, anii 1081-1118
DOC III/2, p. 700-701, anii c. 1080-c. 1085

S 3, c 74, caseta 12-nord, -0,60-0,80 m.
149. AE ↓ 6,20 g. 29,68 x 29,70 mm. Surfrapată pe clasa G-rv/rv. T-b. ICEM-inv 60053.

S 3, c 64, -0,30-0,40 m.
150. AE ↓ 5,83 g. 22,37 x 23,38 m. Surfrapată pe Nichifor III-rv/rv. T-b. ICEM-inv 60055.

S 3, c 56, caseta 2, extindere sud, -0,10-0,30 m.
151. AE ↓ 4,76 g. 18,65 x 25,11 mm. Ştanţată pe un flan îngust. T-b. ICEM-inv 60056.

S 3, c 74, -0,30-0,48 m.
152. AE ↓ 4,26 g. 21,77 x 22,99 mm. Surfrapată pe Nichifor III-av/rv. T-u. ICEM-inv 60057.

S 3, c 64, caseta 4, -0,50-0,65 m.
153. AE ↓ 2,81 g. 24,24 x 24,05 mm. Surfrapată pe Nichifor III-av/rv. T-u. ICEM-inv 60059.

S 3, c 63, caseta 4, extindere, -0,30-0,50 m.
154. AE ↓ 1,23 g. 24,60 x 20,73 mm. T-f u. ICEM-inv 60061.

Clasa K (1087-1092)
Follis
DOC IV/1, p. 212, anii 1087-1092
Morrisson II, p. 586, 605, anii 1081-1118
DOC III/2, p. 702-704, anii c. 1085-1092.

S 3, c 65, -0,20 m.
155. AE ↓ 5,57 g. 22,33 x 25,00 mm. Surfrapată pe clasa J-av/av. T-av u. ICEM-inv 60064.

S 3, c 28, caseta 9, -0,40-0,65 m.
156. AE ↓ 5,11 g. 26,61 x 27,27 mm. Surfrapată pe clasa J-av/rv. T-av u. ICEM-inv 60066.

S 3, c 73, locuinţa, -0,55-1,35 m.
157. AE ↓ 5,03 g. 23,39 x 21,03 mm. Surfrapată pe clasa J-av/rv. T- u. ICEM-inv 60067.

S 3, c 75, sub locuinţa 12.
158. AE ↓ 3,30 g. 22,65 x 22,00 mm. T-rv u. ICEM-inv 60071.

ALEXIOS I COMNENUL (1081-1118)
Emisiuni posterioare reformei (1092-1118)
Billon aspron trachy
Constantinopol.

Emisiunea a II-a (1092-1107) ?.
DOC IV/1, p. 195-196, 226-227, pl V/B 25a.2-25b.4, emisiunea a II-a, anii 1092-1107 ?
Hendy 1969, p. 86, pl 7/2-4, emisiunea a III-a
Morrisson II, p. 678-679, tip 3

S 4, c 33, din vegetal, lipită cu piesa nr 169, emisiune de billon de la Phillippopolis – Adrianopol – Vicina (Isaccea) ?
159. Bill ↓ 2,57 g. 26,34 x 27,63 mm. Ruptă puţin pe o margine. ICEM-59180.

S 3, c 30, caseta 8-sud, 0,20-0,40 m.
160. Bill ↓ 1,32 g. 21,96 x 22,38 mm. U-cu marginile rupte. ICEM-59181.

Emisiunea a III-a (1107-1118) ?.
DOC IV/1, p. 195-196, 228, pl V/B 26.2-4, emisiunea a III-a, anii 1107-1118 ?
Hendy 1969, p. 86, pl 7/5-6, emisiunea a IV-a
Morrisson II, p. 679, tip 4.

S 3, c 65, - 0,90 m, Groapă profil vest: descoperite trei piese din emisiunea a III-a (ICEM-2009/6-8).
161. Bill ↓ 3,70 g. 27,88 x 26,92 mm. Pe guler are şase puncte. Av-u. ICEM-59182.

162. Bill ↓ 3,01 g. 27,49 x 27,48 mm. Pe guler are şase puncte. Av-u, perforată de oxizi. ICEM-59183.

163. Bill ↓ 2,87 g. 27,54 x 27,23 mm. Pe guler are patru puncte. Av-u, perforată de oxizi. ICEM-59184.

S 3, c 66, - 0,50-0,70 m.
164. Bill ↓ 3,66 g. 26,61 x 24,72 mm. Pe guler are patru puncte. Av-u. ICEM-59185.

S 3, c 37, - 0,30-0,40 m
165. Bill ↓ 3,24 g. 28,90 x 29,13 mm. Pe guler are cinci puncte. Av-u. ICEM-59186.

S 3, c 29, caseta 9, - 0,50-0,60 m.
166. Bill ↓ 2,18 g. 28,54 x 31,61 mm. F-u. ICEM-f inv.

S 3, c 52, din vegetal.
167. Bill ↓ 2,04 g. 24,90 x 27,32 mm. Pe guler are cinci puncte. Cu marginea ruptă. ICEM-59187.
2005, CA 2, capătul nordic, din vegetal.
168. Bill ↓ 3,26 g. 27,09 x 26,27 mm. Pe guler are şase puncte. U-cu o margine ruptă. ICEM-59188.

Philippopolis ? – Adrianopol ? – Vicina (Isaccea) ? (cca 1094/1095) ?
DOC IV/1, p. 230, pl VI/B 31b, Philippopolis
Morrisson II, p. 687, Adrianopol ?
Gh. Mănucu-Adameşteanu 2001, p. 163-173, Vicina-Isaccea ?

S 4, c 33, din vegetal, lipită cu o piesă aspron trachy de billon, de la Alexios I, din emis. II de la Constantinopol, catalog nr 159.
169. Bill ↓ 2,15 g. 25,81 x 25,39 mm. Av-u, cu marginile rupte. ICEM-59189.

Tetarteron
Thessalonica
Emisiunea 2
DOC IV/1, p. 235-236, pl VI/AE 38.3, 4, emisiunea a 2-a
Hendy 1969, p. 88, pl 8/7-8, emisiunea a 1-a
Morrisson II, p. 684, tip 1

S 3, c 74, caseta 12-nord, - 0,60-0,80 m.
170. AE ↓ 1,65 g. 15,70 x 19,15 mm. Cu marginea ruptă. ICEM-59190.

Emisiunea 3
DOC IV/1, p. 236, pl VI/AE 39.4, 5, emisiunea a 3-a
Hendy 1969, p. 88, pl 8/8-9, emisiunea a 2-a
Morrisson II, p. 685, tip 2.

S 3, c 57, locuinţa 8, - 0,40-0,60 m.
171. AE ↑ 2,47 g. 20,65 x 18,75 mm. Av-u. ICEM-59191.

Emisiunea 4
DOC IV/1, p. 236-238, pl VII/AE 40a.4, a.12, emisiunea a 4-a
Hendy 1969, p. 88, pl 8/10-12, emisiunea a 3-a
Morrisson II, p. 685, tip 3.

S 3, c 60, - 0,31 m
172. AE ↓ 1,63 g. 15,15 x 20,30 mm. F u. ICEM-59192.

Ioan II Comnenul (1118-1143)
Billon aspron trachy
Thessalonica
DOC IV/1, p. 267, pl VII/B 11.1-11.4
Morrisson II, p. 698.

S 3, c 65, - 0,60-0,80 m.
173. Bill ↓ 2,21 g. 25,27 x 29,57 mm. Perforată de oxizi. ICEM-59193.

BIBLIOGRAFIE

BAUMANN, STĂNICĂ 2004 – V.H. Baumann, A. Stănică, CCA 2004, p. 148-149.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, I*storia Dobrogei în perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*, Bucureşti.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, IORDANOV 2002 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, S. Iordanov, *Monede bizantine din secolele X-XI descoperite pe teritoriul localităţii Garvăn, ţinutul Silistra şi invazia pecenegilor din 1046-1047*, în *Simpozion de numismatică organizat în memoria martirilor căzuţi la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001) Chişinău, 13-15 mai 2001, Comunicări, studii şi note*, Bucureşti, 2002, p. 131-133.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, STĂNICĂ 2004 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, A. Stănică, CCA 2004, p. 148.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU, POLL 2006 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, Ingrid Poll, *Un tezaur de folles anonimi din clasa A2-A3, descoperit la Noviodunum-Vicina (?) – Isaccea*, Pontica 39 (2006), p. 435-459.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, CUSTUREA 2003-2005 – E. Oberländer-Târnoveanu, G. Custurea, *Deux trésors des XIIe-XIIIe siècles trouvés au Nord de la Dobroudja*, CN 9-11 (2003-2005), p. 183-191.

Vezi şi *Lista cataloagelor folosite*.

	Varianta a
	Varianta a 1
	Varianta a 2
	Varianta b
	Varianta b 1
	Varianta c
	Varianta c 1
	Varianta d

Tabel I – Variantele clasei B.

Pl. I – Descoperiri izolate. Vasile II-Constantin VIII, Clasa A2-A3, Varianta 39 (4), Varianta 40 (7), Varianta 40a (8), Varianta 45(16); Roman III Argyros, Clasa B (19); Mihail IV Paflagonianul, Clasa C (26-27); Constantin IX Monomahul, Clasa D (63).

Pl. II – Descoperiri izolate. Constantin IX Monomahul, Clasa D (64); Constantin X Ducas, Clasa E (86), Tipul I (100); Roman IV Diogene, Clasa G (118); Mihail VII Ducas (125), Clasa H (130); Nichifor III Botaneiates, Clasa I (134,136).

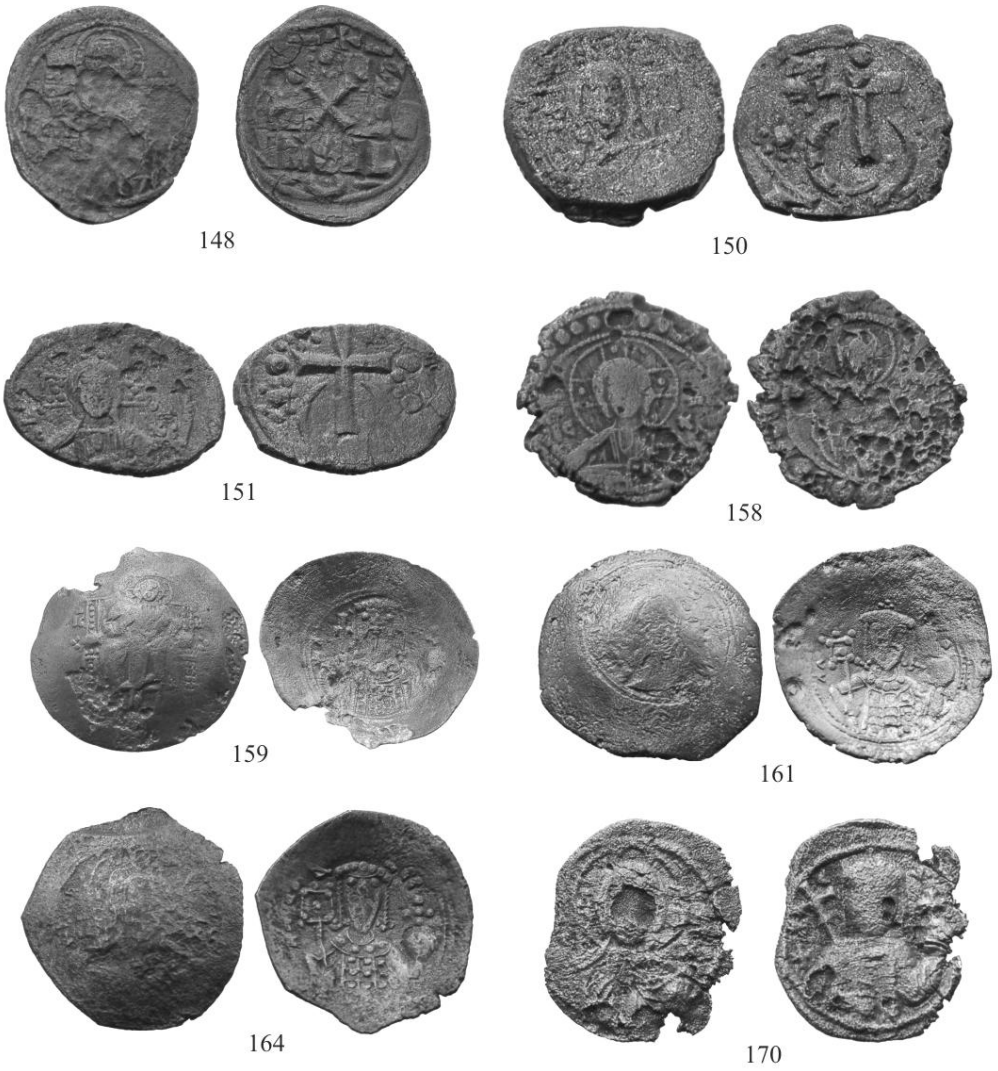

Pl. III – Descoperiri izolate. Nichifor Bryennius (148); Alexios I Comnenul, Clasa J (150-151), Clasa K (158), Billon aspron trachy, Constantinopol, Emisiunea a II-A (159), Emisiunea a III-a (161,164), Tetarteron-Thessalonica, Emisiunea a II-a (170).

Pl. IV – Tezaur 2003. Vasile II-Constantin VIII, Clasa A2-A3, Varianta 2-29, 51? (1-2), Varianta 3 (3), Varianta 8 (4), Varianta 12, 21? (5-6), Varianta 16 (7), Varianta 16 a(8).

Pl. V – Tezaur 2003. Vasile II-Constantin VIII, Clasa A2-A3, Varianta 18 (9-16); Catalog 16, fost catalog 18, Varianta 23.

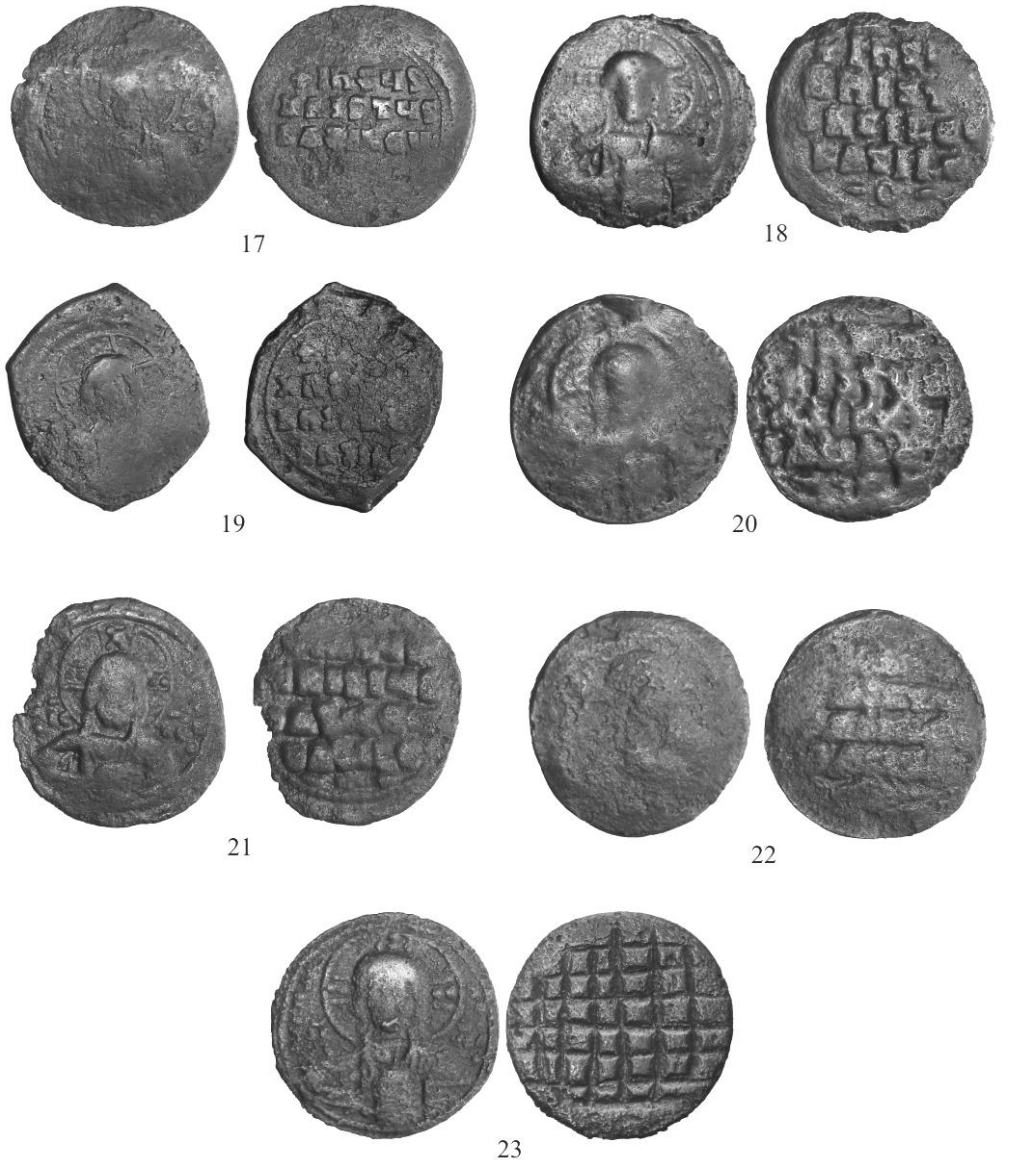

Pl. VI – Tezaur 2003. Vasile II-Constantin VIII, Clasa A2-A3, Varianta 20(17), Varianta 23 (18), Varianta 34 (19), Varianta 42 a (20), Varianta 48 (21), Varianta ? (22), Imitaţie anepigrafă cu 7 rânduri de pătrăţele (23).

THE TREASURE OF GOLDEN BYZANTINE COINS FROM PROFESSOR ISHIRKOVO, SILISTRA REGION

Ioto Valeriev (Bulgaria)

Keywords: treasure, coins, Byzantines, Petchenegs, military campaign, battle.
Cuvinte cheie: tezaur, monede, bizantini, pecenegi, campanie militară, luptă.

Autorul discută împrejurările descoperirii în localitatea Profesor Isshirkovo, regiunea Silistra, a unui tezaur de monede bizantine din sec. XI, din care numai 22 de piese sunt cunoscute.

Este contestată opinia unor specialişti care stabilesc o legătură între existenţa tezaurului şi aşezarea medievală aflată în apropiereas locului decoperirii.

În anul 1087 împăratul Alexios I Comnenos a hotărât să întreprindă o campanie militară împotriva pecenegilor de la Durostorum. Luptele au avut un final nefast pentru armata bizantină, iar autorul consideră că în urma acestei înfrângeri, în timpul retragerii bizantinilor, un ofiţer a ascuns monedele.

Pentru a-şi argumenta opinia, autorul aminteşte că din acceeaşi zonă provin şi alte tezaure, datate tot în perioada premergătoare campaniei bizantine împotriva pecenegilor.

A treasure of gold Byzantine coins from the 11th century was found in 1964 during farming works on the land of Professor Ishirkovo village, Silistra region. The village is located 15 km South-West from Silistra. The exact amount is unknown, however, 22 coins have been traced and delivered to the History museum in Silistra[1]. The treasure consists of: 5 histamenon nomismata of Romanos III Argyros (1028–1034), 15 histamenon nomismata of Constantine IX Monomachos (1042–1055), 2 histamenon nomismata of Nikephoros III Botaneiates (1078–1081). Different authors give information about the treasure but it still has not been published separately and interpreted in the context of the historical events on the Lower Danube during the second half of the 11th century[2].

[1] The coins are written in the inventory book of the museum with inventory numbers: 5223–5244 (missing – 5223, 5225, 5235).

[2] GERASIMOV 1966, p. 215; METCALF 1979, p. 75, n. 21; JORDANOV 1981, p. 64; JORDANOV 1987, p. 207; HRISTOVA 1987; GEORGIEVA, BACHVAROV 1994, p. 5; CUSTUREA 2000, p. 163; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 134; YOTOV 2008, p. 262; YOTOV, NIKOLOV 2009.

In the mentioned authors' short notes there are opinions on the reasons why the treasure was hidden.

R. Georgieva and I. Bachvarov believe that the find is connected with the situation of the medieval settlement about 300 meters West from the center of the village[3].

This opinion is unacceptable. The in-depth reading of the written sources and especially the archaeological investigations during the last decades, show that life in the settlements between Hemus mountains and the Danube and on the East and West of the main road from the capitals Great Preslav and Pliska to Drastar ends "around the third quarter of the 10th century (from the time of John Tzimiskes (969–976) onwards"[4].

The local population, probably with small garrisons, inhabited the fortresses (and not all of them). As a consequence of the Pecheneg invasions from the end of the first third of the 11th century the fortresses around the main road from the capitals to Dristra like those at Tsar Asen, Skala, Ruino, Okorsh, etc. were also abandoned[5]. During the invasion in 1036 Drastar was partially demolished but life in it was quickly restored because the Pechenegs remained there just for a short while[6].

The Romanian numismatist G. Custurea connects the hiding of treasures similar to the coins - Dinogetia (1959), Păcuiul lui Soare (1978), Silistra (1948), Gyurgendzhik (1911), most generally with the insecure political and economical situation in Dobrudja[7].

D. Metcalf believes that the treasure from Ishirkovo was concealed around 1080[8].

The last two opinions are too general. I think that the concealing of the treasure can be connected to the military-political situation at the Lower Danube in the second half of the 11th century. The presence of coins of Nikephoros III Botaneiates points to an even more concrete event – the campaign of Alexios I Comnenos (1081–1118) against the Pechenegs in Dristra in 1087 and most of all the route of the Byzantine army after the defeat at the Danubian town (see the map)[9].

This military campaign is well described by Anna Comnena[10]. In summer of 1087 Alexios I Comnenos organizes a campaign against the Pechenegs inhabiting the lands at the Lower Danube. Alexios makes arrangements for the campaign in the towns situated south of Hemus mountains – Adrianople, Lardeia, Goloe[11]. After crossing the mountains the Byzantine army has several small clashes with Pechenegs but reaches Dristra quickly. Here the army sets camp at a river near

[3] GEORGIEVA, BACHVAROV 1994, p. 5.
[4] ATANASOV 1991, p. 76–78; RASHEV *et alii* 1995, p. 157.
[5] Best in YOTOV, ATANASOV 1998, p. 137.
[6] ATANASOV 2001, p. 188.
[7] CUSTUREA 2000, p. 119.
[8] METCALF 1979, p. 75.
[9] YOTOV 2008, p. 262; YOTOV, NIKOLOV 2009.
[10] COMNENA 1928, p. 169–178.
[11] *Ibidem*, p. 169.

the town and after that lays siege to the fortress defended by the Pechenegs[12]. After several battles with varying success, the emperor, pushed by some of his young army officers, decides to give the decisive battle in the Dristra area. The Byzantine army suffers a great defeat and Alexios flees to Goloe and from there to Beroe, where he starts to collect money to buy off the hostages[13].

The Byzantines suffer heavy losses during the battle and a vivid description of the retreat was made by Anna Comnena. One of the most curious cases is the desertion of a group of Byzantine soldiers lead by the military commander George Palaiologos. As Anna Comnena says, many of the soldiers were killed by the Pechenegs but George Palaiologos and others managed to survive by hiding in a woodland[14].

I think that it is entirely possible that the treasure from Professor Ishirkovo was hidden by a Byzantine officer during the fleeing action after the defeat at Dristra[15]. According to some pieces of information from the middle of the 10th century 30 nomismata were awarded to a tourmarque for taking part in an expedition[16] – a rule or a principle that could have hardly changed a century later.

There are other known treasures of gold Byzantine coins from the second half of the 11th century which can also be connected with the campaign and especially to the retreat after the defeat near Dristra (see the map).

The first one is from Gyurgendzhik village (Pop Kralevo). The village is located 15 km Southeast from Silistra and 15 km East from Professor Ishirkovo. The treasure was found in 1911. It consists of a silver bracelet and 22 nomismata of Michael VII Ducas (1075–1080), while only three of the coins were bought off by the Archaeological museum in Sofia. Information on the treasure can be found in one of the first publications of the Bulgarian Archaeological Association[17] and later it is mentioned in almost all studies on the monetary circulation at the Lower Danube[18]. D. Metcalf believes that the treasure from Gyurgendzhik is unlikely to have been concealed before 1072–1073[19].

The second treasure (or find) is from Kirkovo village, Shumen region. It consists of 2 nomismata from the second half of the 11th century, according to I. Yordanov the coins are from the period 1059–1081[20].

In the course of my work on this article I was also shown treasures of gold coins from the second half of the 11th century which are in private collections. They have been found around old roads in the Silistra region. The treasures include stamenon and electrum nomismata of Constantine IX Monomachos (1042–1055), Michael VII Dukas (1075–1080), Roman Diogenes (1068–1071) and Alexios I

[12] *Ibidem*, p. 172–173.
[13] *Ibidem*, p. 173–178.
[14] *Ibidem*, p. 178–179.
[15] YOTOV 2008, p. 262–263; YOTOV, NIKOLOV 2009.
[16] CHEYNET 2006, p. 172.
[17] IBAD, II, 1912, p. 281.
[18] METCALF 1979, p. 75, n. 21; JORDANOV 1981, p.64; JORDANOV 1987, p. 207; CUSTUREA 2000, p. 162; MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001, p. 134; YOTOV 2008, p. 262; YOTOV, NIKOLOV 2009.
[19] METCALF 1979, p. 75, n. 21.
[20] JORDANOV 1981, p.64; YOTOV 2008, p. 262; YOTOV, NIKOLOV 2009.

Comnenos. The number of coins in these treasures is 6, 12, 36–40. There are no other archaeological artifacts around the finds – pottery, weaponry, equipment. According to the owners of these small treasures, the coins, especially those of Alexios I Comnenos are very well preserved which shows that they have been distributed at one and the same time and have not been put in circulation. It can also be assumed that these small treasures were officer or soldier payments and were hidden during the fleeing action after the defeat in Dristra in 1087[21].

In the region of the Dulovo municipality, Silistra region, close to the treasures from Ishirkovo and Gyurgendzhik 4 treasures with follises from the second half of the 11th century were also found, which could also be connected with the campaign of Alexios I Comnenos to Dristra in 1087[22]. Another coin hoard is from the region of the Hemus mountain passes – Varbishki pass or Rishki pass.[23] I am not familiar with similar treasures being discovered in medieval settlements or towns.

The coins in the catalogue are described in Ph. Grierson's catalogue

Romanos III Argyros (1028–1034), all coins are very fine – 24 carat; DOW III, 2, p. 715 – 717.

No.	Gram	Mm	↓	Description	Inv. No.	Figs.	Other
1.	4.31	25	?	–	5223	–	missing
2.	4.31	24.7	↓	Flattened	5224	Plate I-2	
3.	4.35	24.4	?	–	5225	–	missing
4.	4.41	25	↓	Flattened	5226	Plate I-4	
5.	4.32	26	↓	Flattened	5227	Plate I-5	

Constantine IX Monomachos (1042–1055), all coins are very fine – 24 carat; DOW III, 2, p. 740 – 741, class III.

No.	Gram	Mm	↓	Description	Inv. No.	Figs.	Other
6.	4.33	26.7	↓	Flattened	5228	Plate II-6	
7.	4.32	26.5	↓	Concave	5229	Plate II-7	
8.	4.14	27.6	↓	Concave	5230	Plate II-8	
9.	4.32	27	↓	Flattened	5231	Plate II-9	
10.	4.33	28.5	↓	Flattened	5232	Plate II-10	
11.	4.34	28	↘	Flattened	5233	Plate II-11	
12.	4.34	29.2	↘	Concave	5234	Plate II-12	
13.	4.36	28	?	–	5235	–	missing

[21] YOTOV 2008, p. 262; YOTOV, NIKOLOV 2009.
[22] *Ibidem*.
[23] YOTOV 2004, p. 445-460; YOTOV 2008, p. 262; YOTOV, NIKOLOV 2009.

14.	4.26	28	↓	Flattened	5236	Plate II-14	
15.	4.36	27	↓	Concave	5237	Plate II-15	
16.	4.41	27.8	↓	Flattened	5238	Plate II-16	
17.	4.28	27.4	↘	Flattened	5239	Plate II-17	
18.	4.32	27	↓	Flattened	5240	Plate II-18	
19.	4.33	27	↓	Flattened	5241	Plate II-19	
20.	4.34	27.6	↘	Flattened	5242	Plate II-20	

Nikephoros III Botaneiates (1078–1081), all coins are very fine – 8 carat (electrum); DOW III, 2, p. 824, class I.

No.	Gram	Mm	↓	Description	Inv. No.	Figs.	Other
21.	4.30	31	↓	Concave	5243	Plate III-21	
22.	4.35	29.3	↓	Concave	5244	Plate III-22	

BIBLIOGRAPHY

COMNENA 1928 – Anna Comnena (Komnene), *The Alexiad*, Edited and translated by Elizabeth A. Dawes. London: Routledge, Kegan, Paul, http://www.fordham.edu/halsall/basis/annacomnena-alexiad-intro.html.

ATANASOV 1991 – G. Atanasov, *Etnodemografski promeni v Dobrudja (X-XVI v.)*, Istoricheski pregled, 2 (1991), p. 75-89.

ATANASOV 2001 – G. Atanasov, *Nov pogled kum demografskite i etnokulturnite promeni v Dobrudja prez srednovekovieto*, Studia Balcanica, 23 (2001), p. 185–214.

CHEYNET 2006 – J-Cl. Cheynet, *Le monde Byzantin, II. L`Empire Byzantin (641–1204)*, Paris.

CUSTUREA 2000 – G. Custurea, *Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX–XI)*, Constanţa.

GEORGIEVA, BACHVAROV 1994 – R. Georgieva, I. Bachvarov, *Trakiiski nekropol pri selo Profesor Ishirkovo, Silistrensko*, Silistra.

GERASIMOV 1966 – T. Gerasimov, IAI, 29.

HRISTOVA 1987 – Z. Hristova, *Sukrovishte ot vizantiiski moneti ot s. Profesor Ishirkovo. Report, presented to a National conference in 1987, Silistra*, „Dobrudja – monetosechene i monetna cirkulacia".

JORDANOV 1981 – I. Jordanov, *Parichnoto obrashtenie v srednovekovna*, in *Istoria na finansovata i kreditnata sistema na Bulgaria*, Varna, 1981, p. 61-71.

JORDANOV 1987 – I. Jordanov, *Dobrudža (491-1092) – Selon les données de la numismatique et de la sphragistique*, in Dobrudža. Études ethno-*culturelles*, Sofia, 1987, p. 182-207.

MĂNUCU-ADAMEŞTEANU 2001 – Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Istoria Dobrogei în perioada 969–1204*, Bucarest.

METCALF 1979 – D.M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe. 820-1396*, London.

YOTOV, ATANASOV 1998 – V. Yotov, G. Atanasov, *Skala. Krepost ot X-XI vek do s. Kladenci*, Tervelsko.

YOTOV 2004 – V. Yotov, *Nouvelles données sur les imitations des folles anonyms coulées de la fin du Xe – commencement du XIe siècles*, in *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 445–460.

YOTOV 2008 – Y. Yotov, *The Dristra battle (1087)*, CCDJ, 24 (2008), p. 262.

YOTOV, NIKOLOV 2009 – V. Yotov, N. Nikolov, *Pohodut na Aleksi I Komnin kum Drastar (1087 g.). Novi danni i interpretacia*, in Patuvane kum Bulgaria, *Shumen*, forthcoming.

YOTOV, NIKOLOV 2009 – V. Yotov, N. Nicolov, Arheologicheski vesti 1912 – Arheologicheski vesti, IBAD, II, 1911, Sofia, p. 281.

Map. Coin hoards which could be connected to retreat of the Byzantine army.

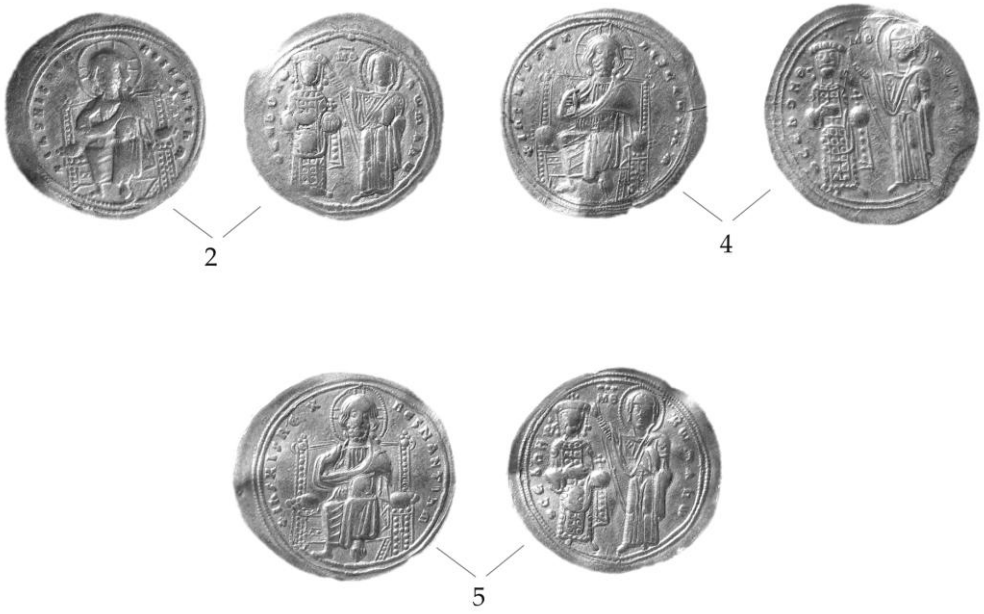

Plate I - The coins of Romanos III Argyros (1028–1034).

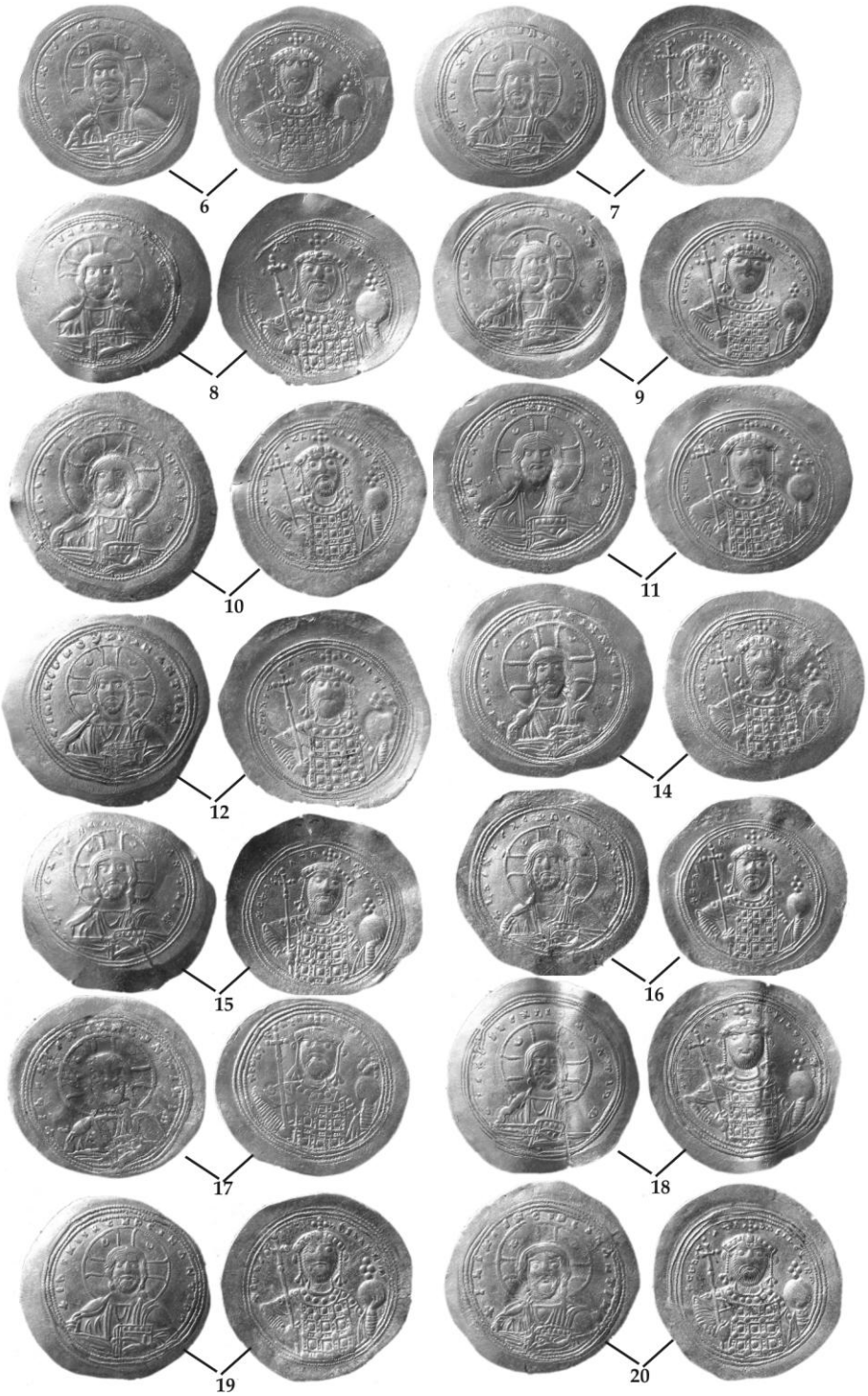

Plate II - The coins of Constantine IX Monomachos (1042–1055).

Plate III- The coins of Nikephoros III Botaneiates (1078–1081).

PONDURI ROMANO-BIZANTINE DIN COLECŢIA MUZEULUI DE ISTORIE NAŢIONALĂ ŞI ARHEOLOGIE CONSTANŢA[1]

Aurel MOTOTOLEA

Cuvinte cheie: *Dobrogea, ponduri, romano-bizantin, arheologie, comerţ*.
Keywords: *Dobruja, weights, roman-bzyantine, archaeology, commerce*.

19 Roman-Byzantine weighs are presented in this note; two pieces are from Cataloi (Tulcea County), the rest were found on the territory of Constanţa County, 3 in Dunăreni, 1 in Oltina, 7 in Gura Dobrogei, 2 in Valu lui Traian, 1 in Palazu Mic, 1 in Târguşor, 2 in unidentified discovery locations.

All pieces are unofficial, without inscriptions or marks. They are dated to the 4th-6th cent. A.D. and were used to weigh usual ware. There are negative deviations from the standard (-0.09% - -30%) with only one exception (sextans + 1.7%).

They bring some more information about Roman-Byzantine detail trade in Dobruja.

În nota de faţă ne-am propus să prezentăm un lot de 19 piese ponderale, intrate în colecţia muzeului constănţean, prin achiziţie, în perioada 2000 – 2003. Considerăm că acest fapt completează informaţiile legate de utilizarea greutăţilor de cântar emise în sistemul librei în perioada romană târzie şi romano-bizantină în Dobrogea[2]. Trebuie menţionată însă corespondenţa aproximativă cu acest sistem, cauzele fiind multiple: corodarea materialului în timp; sistemul imperfect de confecţionare[3]; valoarea diferită acordată librei în decursul secolelor[4].

Unsprezece piese sunt contragreutăţi pentru balanţa de tip roman cu un taler, iar opt sunt greutăţi pentru balanţa cu două talere. Toate sunt confecţionate din plumb şi nu conţin nici un semn de identificare (simbol, decor) sau datare,

---

[1] O primă variantă a acestei note a constituit subiectul unei comunicări prezentate în anul 2003 la sesiunea Pontica.

[2] Pentru bibliografia descoperirilor din Dobrogea, vezi: PARASCHIV 2001, p.595, n. 1, precum şi CUSTUREA 2003, p.439, n. 2,3,4.

[3] PARASCHIV 2001, p.595; diferenţele faţă de etalon pot ajunge până la ±20%, vezi PARASCHIV 1998, p.290, n. 10.

[4] ENTWISTLE 2002, p.611 – sec. IV-VI: 324g, sec. VI-VII: 322g ş.a.m.d. În prezenta notă vom considera *libra* ca având o greutate de 327,45g, valoare uzuală în bibliografia românească.

ceea ce ne face să propunem o delimitare temporală în intervalul secolelor IV – VI p.Chr. (când dispariţia decorului devine o caracteristică generală[5]).

Pentru ilustrarea structurii lotului şi descrierea pieselor componente, prezentăm în continuare catalogul.

CATALOG[6]

I. CONTRAGREUTĂŢI

1. contragreutate din plumb, formă tronconică; apucătoare din bronz[7] cu *h =28mm;* prezintă deformări; *h =32mm, ϕmax = 31mm, ϕmin = 20mm, gr = 153.87 g - semis* cu abatere în minus de 6%; Dunăreni, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 65558; Pl. I/fig.1
2. contragreutate din plumb, formă tronconică; apucătoare din fier cu *h =14mm;* uşoare deformări; *h =15mm, ϕmax = 37mm, ϕmin = 30mm, gr*(după curăţare) = *138.46 g - semis* cu abatere în minus de 15%; Capu Dealului-Oltina, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 62228; Pl. I/fig.2
3. contragreutate din plumb, formă tronconică; apucătoare din fier cu *h =57mm;* prezintă deformări şi lipsă din material, tija străpungând baza pondului; *h =24mm, ϕmax = 46mm, ϕmin = 34mm, gr = 255 g - libra* cu o lipsă de 22%; Târguşor - "Sector zootehnic", jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 66521; Pl. I/fig.3
4. contragreutate din plumb, puternic deformată; deteriorată, cu părţi lipsă, cel mai probabil prin îndepărtare mecanică (nu se datorează numai corodării); apucătoare din fier cu *h =33mm; h =37mm, ϕ = 42mm, gr = 240 g – 0,73 libra*; Valu lui Traian – "La jgheaburi", jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 68910; Pl. I/fig.4
5. contragreutate din plumb, formă tronconică, cu marginile rotunjite; apucătoare din fier cu *h =14mm;* bine păstrată, pe corp se observă urme de lovituri; *h =51mm, ϕmax = 45mm, ϕmin = 35mm, gr = 610g - 2 libra* cu abatere în minus de 7%; Valu lui Traian – "La jgheaburi", jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 68909; Pl. I/fig.5
6. greutate din plumb, formă aproape sferică; prezintă o adâncitură cilindrică cu *h=19mm* şi *ϕ=12mm;* bine păstrată, dar cu scrijelituri pe suprafaţă; *h =41mm, ϕmax = 36mm, gr = 230 g* – aprox. 2/3 *libra*; Cataloi, jud. Tulcea, *passim*; nr.inv. 69876; Pl. I/fig.6
7. contragreutate din plumb, formă tronconică; scoabă din fier; urme de refolosire – pentru suplimentarea greutăţii pare să fi fost ataşată o altă plăcuţă de plumb, ceea ce ar explica o abatere în plus de 12% faţă de greutatea normală a 2 *libra* ; stare de conservare relativ bună; *h =42mm,*

[5] PARASCHIV 2001, p.596.

[6] În catalog, pondurile vor fi descrise cu dimensiunile maxime păstrate; va fi notată cu *h* înălţimea, cu *l* lungimea, cu *ϕ max*/*ϕ min* diametrele maxime/minime păstrate în cazul pieselor tronconice, iar cu *gr* greutatea piesei, exprimată în grame, toate celelalte valori fiind în mm.

[7] Printr-o spărtură a calcarului de pe toartă se observă patina verzuie.

ϕmax = 59mm, ϕmin = 30mm, gr = 735 g; Cataloi, jud. Tulcea, *passim*; nr.inv. 69877; Pl. I/fig.7

8. contragreutate din plumb, formă sferică; apucătoare din fier cu *h =5mm;* stare de conservare bună; *h =37mm, ϕ = 40mm, gr = 285 g* – 1 *libra* cu o lipsă de 13%; Dunăreni, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 66589; Pl. I/fig.8
9. contragreutate din plumb, formă sferică; se cunoaşte urma tijei apucătoarei din fier*;* deteriorată mecanic, cu părţi lipsă; *h =55mm, ϕ = 55mm, gr = 845 g*; corespondentul a 3 *libra* cu abatere în minus de 14%; Dunăreni, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 65557; Pl. I/fig.9
10. greutate din plumb, formă de calotă sferică; bine păstrată; în centru prezintă un orificiu care străbate materialul în ambele capete, fără însă a-l străpunge, având *ϕ=5mm*; *h =17mm, ϕmax = 23mm, gr*(după curăţare) *= 50,27 g - sextans* cu o lipsă de 8%; Gura Dobrogei, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 66520; Pl. I/fig.10
11. greutate din plumb, formă cilindrică; stare de conservare bună; la capătul superior prezintă o adâncitură, posibil locul de fixare al unei apucători; *h =30mm, ϕ = 18mm, gr = 67,83 g - quadrans* cu abatere în minus de 17%; Gura Dobrogei, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 66523; Pl. I/fig.11

II. PONDURI UNCIALE

12. pond paralelipipedic din plumb; prezintă deformări – desprinsă din material o bucată de 30 x 7 mm; dimensiuni *61x57x3 mm, gr = 81,68 g - quadrans* cu abatere în minus de 0,09%; Gura Dobrogei – pe deal, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 64662; Pl. II/fig.1
13. pond paralelipipedic din plumb; lipsă cca. 25% din material (un colţ rupt)*;* lucrat îngrijit; pe avers, în centru, urmă de ştanţă rotundă(?); margini înălţate 2-4mm; dimensiuni *66x65x7mm, gr = 235,5 g - libra* cu abatere în minus de 28%; Gura Dobrogei – pe deal, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 64663; Pl. II/fig.2
14. pond paralelipipedic din plumb; lucrat destul de îngrijit, un colţ rupt, piesa fiind reîntregită după curăţare; dimensiuni *50x45x6mm, gr(după curăţare) = 136,17g - semis* cu o lipsă de 17%; Gura Dobrogei – derea, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 66519; Pl. II/fig.3
15. pond paralelipipedic din plumb, stare de conservare bună; dimensiuni *44x43x7mm, gr = 110 g – 4 uncii*; Gura Dobrogei, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 66524; Pl. II/fig.4
16. pond paralelipipedic din plumb; uşoare deformări*;* dimensiuni *32x27x8mm, gr = 55g* – 1 *sextans*; fără loc de descoperire specificat, jud. Constanţa, *passim*; *F.N.* ; Pl. II/fig.5
17. pond paralelipipedic din plumb; confecţionat dintr-un alt obiect de plumb de formă iniţială probabil cilindrică, pe una din laturi se distinge o jumătate din christograma[8] Chi-Rho[9]; scrijelituri pe suprafaţă;

[8] Despre *labarum* şi semnificaţii vezi GRANT 1993, *passim*.

[9] În forma prezentă pe pandantivul Mariei (soţia împăratului Honorius -395-423),

dimensiuni *55x54x3mm*, *gr= 70 g*, echivalentul a 3 *uncii*, cu abatere în minus de 14,5%; Palazu Mic, jud. Constanţa, *passim*; *F.N.* ; Pl. II/fig.6

18. greutate din plumb, formă aproximativ triunghiulară, având colţurile rotunjite; în partea superioară, marginile găurii de prindere a firului de susţinere s-au rupt, antrenând şi din material; stare de conservare relativ bună; dimensiuni *h =50mm, lmax = 59mm, grosime = 30mm, gr(*după curăţare*) = 55,43 g – sextans* cu surplus de *1,7%*; Gura Dobrogei, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 66522; Pl. II/fig.7
19. pond din plumb, formă romboidală cu prelungire la unul din colţuri, perforată pentru introducerea firului de susţinere*;* piesă lucrată îngrijit, stare de conservare bună, doar mici scrijelituri; *hmax =55mm*, dimensiune romb *33x33x9mm, gr = 105 g – 4 uncii* cu abatere în minus de 3,8%; fără loc de descoperire specificat, jud. Constanţa, *passim*; nr.inv. 68680; Pl. II/fig.8

❖

Piesele sunt ponduri neoficiale, folosite pentru cântărirea mărfurilor uzuale, având (cu excepţia celei de aproximativ 3 *libra*) valori mici. Toate prezintă abateri negative faţă de etalon (- 0,09% - -30%), cu excepţia unui *sextans* + 1,7%.

În ceea ce priveşte locul descoperirii[10], dacă pentru piesele de la Dunăreni[11] si Oltina[12] putem conchide că provin din aşezări fortificate romano-bizantine, iar pentru cele de la Valu lui Traian şi Palazu Mic există decoperiri similare[13], cele de la Gura Dobrogei se constituie într-un nou argument pentru existenţa unei aşezări romano-bizantine de secol IV-VI în centrul Dobrogei.

Contragreutăţile şi pondurile din prezenta notă, deloc spectaculoase, aduc totuşi un plus de informaţii asupra desfăşurării comerţului mărunt[14] şi, totodată, întregesc imaginea vieţii de zi cu zi în Dobrogea romano-bizantină.

BIBLIOGRAFIE

BAUMANN 2005 – V.H. Baumann, *Metalurgia în epoca romană şi romano-bizantină,* în *Aspecte privind prelucrarea şi circulaţia metalelor în Dobrogea din Preistorie până în Evul Mediu*, Tulcea 2005, p. 41-72, fig. 69-72.

CUSTUREA 1996 – G. Custurea, *Câteva ponduri medievale descoperite în Dobrogea*, Pontica 28-29 (1995 – 1996), p. 323-328.

CUSTUREA 1998 – G. Custurea, *Noi ponduri medievale din Dobrogea*, Pontica 31 (1998), p. 307-308.

expus la Muzeul Louvre, vezi: http://en.wikipedia.org/wiki/Chi_Rho#cite_note-0.

[10] Pentru pondurile găsite la Cataloi (jud. Tulcea) există analogii la Murighiol (BAUMANN 2005, p.64) şi nu numai, dar acestea fac obiectul unei alte discuţii.

[11] CUSTUREA 1996, p.323,326; în afară de cele romane, aici au mai fost găsite ponduri medievale, legate de sistemul de măsură otoman.

[12] PARASCHIV-TALMAŢCHI, APARASCHIVEI 2009, pp.283-284.

[13] CUSTUREA 2003, p.440.

[14] POPEEA 1974, p.248.

CUSTUREA 2003 – G. Custurea, *Ponduri antice şi medievale descoperite în Dobrogea*, Pontica 35-36 (2002-2003), p. 439-443.

ENTWISTLE 2002 – C. Entwistle, *Byzantine Weights*, în *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Dumbarton Oaks, 2002, p .611-614.

GRANT 1993 – M. Grant, *The Emperor Constantine*, Londra, 1993, *passim*.

PARASCHIV 1998 – D. Paraschiv, *Măsuri ponderale romano-bizantine descoperite în nordul Dobrogei*, Pontica 31 (1998), p. 287-290.

PARASCHIV 2001 – D. Paraschiv, *Două ponduri unciale descoperite în nord-vestul Dobrogei*, Pontica 33-34 (2000 – 2001), p. 595-596.

PARASCHIV-TALMAŢCHI, APARASCHIVEI 2009 – C. Paraschiv-Talmaţchi, D. Aparaschivei, *About the early medieval ceramics from Oltina „Capu Dealului" (Constanţa County),* CCDJ 24 (2009), p. 283-299.

POPEEA 1974 – Al. Popeea, *Trei ponduri tomitane*, Pontica 7 (1974), p. 247-249.

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Pl. I

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Pl. II

PONDURI ANTICE ŞI MEDIEVALE DESCOPERITE RECENT ÎN DOBROGEA

Gabriel CUSTUREA

Cuvinte cheie: *metrologie, ponduri, Dobrogea.*
Keywords: *metrology, weights, Dobrudja.*

The author presents a number of 25 weights from the collections of the Constanţa Museum of National History and Archaeology as well as from the private collections.

It is about the official weights issued by the city of Callatis (no.1) and the city of Tomis (nos. 2, 4) dated between the 1st and the 3rd cent., official Romano-Byzantine weights (no. 8) and unofficial weights (nos. 5-7, 9-13), counter-weights for the one arm Roman balance (nos. 14-18) and late Medieval Bronze weights, type B, dated between the 17th – 18th cent.

The study of these artefacts shows the spreading of the market economy or the spices and the cosmetic and drugs products trade not only in the urban area but in the rural area as well. The author ends the study with an inventory list of all the weights discoveries made in the urban, military and rural areas with the exception of those made in the Greco-Roman cities on the Dobrudja sea side.

În ultimii ani, în urma unor achiziţii, colecţiile Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa s-au îmbogăţit cu un număr important de ponduri şi contragreutăţi de cântar. Piesele provin de pe întreg teritoriul dobrogean, un motiv în plus să continuăm publicarea lor[1].

Interesul pentru acest tip de descoperiri – ne referim aici la cele din Dobrogea – a apărut încă de la începuturile cercetărilor numismatice din România prin contribuţiile savantului M. Şutzu la care s-au raliat colecţionarii epocii, R. Netzhammer, G. Severeanu, Em. Beker, W. Knechtel, continuat mai apoi de G. Cantacuzino şi C. Moisil. Pentru epoca mai recentă trebuie menţionaţi cu deosebire C. Preda şi mai ales R. Ocheşeanu, deşi tangenţial s-au preocupat şi alţi cercetători între care amintim pe H. Nubar, O. Iliescu, Al. Popeea sau colecţionari pasionaţi ca V. Culică. Trebuie să apreciem şi efortul de publicare a unor astfel de

[1] CUSTUREA, 1995-1996, p. 323-328; CUSTUREA, 1998, p. 307-308; CUSTUREA, 2002-2003, p. 439-443, cu bibliografia românească.

materiale de către cercetătorii tulceni[2]. De asemenea, pondurile romano bizantine şi medievale constituie materia primă a unor vaste studii publicate de cercetătorii bulgari, unele chiar cu caracter monografic[3].

Materialul ce va fi prezentat este foarte variat, de la începutul epocii romane la Dunărea de Jos până la sfârşitul evului mediu, trecând prin perioada bizantină. Cele mai vechi piese sunt produse la Callatis şi Tomis (nr. 1-4), în secolele I-III, urmate de cele datate în perioada romano-bizantină (nr.5-18) şi, în sfârşit, perioada medievală târzie (nr. 19-25)[4]. Multe dintre exemplare nefiind inscripţionate şi fără context arheologic nu pot fi încadrate cronologic cu exactitate.

O altă categorie de artefacte este cea a contragreutăţilor pentru balanţa de tip roman, cu un singur braţ, din plumb, în general de o factură mai rudimentară, dacă nu punem la socoteală pe cele din bronz, sub formă de statui[5].

Pondurile medievale târzii de care ne ocupăm, sunt de tip „B". În privinţa racordării acestor piese la sistemul otoman sau românesc de măsuri, rămân valabile analogiile expuse de noi în contribuţiile anterioare la care putem adăuga lucrările cercetătorilor Al. Mincev[6] şi L. Lazarov[7] sau M. Marinkovici[8].

Pentru perioada romano-bizantină din studierea materialului ponderal şi dispersia lui pe teritoriul provinciei constatăm pătrunderea comerţului cu mirodenii, produse farmaceutice sau cosmetice ba chiar şi a schimbului de bani în mediul rural al Scythiei Minor, proces economic de excepţională importanţă alături de circulaţia tot mai în profunzime a monedei mărunte. Astfel de analize sunt valabile şi în cazul epocii medievale târzii, fapt ce atestă generalizarea economiei de schimb, a circulaţiei de mărfuri şi băneşti pe teritoriul dintre Dunăre şi Mare în perioada respectivă. Din studierea listei descoperirilor (vezi anexa), cu excepţia marilor oraşe greco-romane de pe litoral, se observă folosirea acestor măsuri ponderale în aşezările cu caracter militar (13 puncte) şi în mediul rural (12 puncte). Pentru piesele medievale târzii descoperirile se concentrează în zona Târguşor, urmată de Ghiaurchioi – Vadu şi Casimcea.

În privinţa exactităţii măsurilor se poate observa că există, de cele mai multe ori, variaţii foarte mici, până la 5%, dar şi discrepanţe evidente care pot ajunge până la 20%. Astfel de cazuri se întâlnesc de obicei în cercetarea metrologică, după cum rezultă din analiza întreprinsă de R. Ocheşeanu[9].

Prin publicarea acestor ponduri, redusă, în general, la descrierea lor, dorim

---

[2] BAUMANN, 1995, p. 282, pl.LVI/3; PARASCHIV, 1998, p. 287-290; PARASCHIV, 2000-2001, p. 595-596, cu bibliografia la zi.

[3] DZANEV, 2004, p. 207-216; MINCEV, 2004, p. 191-196; MINCEV, 2008, 7-40, cu o substanţială bibliografie; VLADIMIROVA-ALADJOVA, 2008, p. 239-250, cu bibliografia la zi.

[4] ENTWISTLE, 2002, p. 611-614; HINZ, 1970, p. 3-8, 15, 24; PERE, 1968, p. 36; STOICESCU, 1971, p.277-280.

[5] BARBU, 1965, p. 393-394; IRIMIA, 1966, p. 7, 18-19, 34; GRAMATOPOL, 1985, p. 188, nr. 38, il. 38a-b.

[6] MINCEV, 2005, p.241-252.

[7] LAZAROV, 2006, p.301-305

[8] MARINKOVICI, 2004, p. 271-273

[9] OCHEŞEANU, 1989, p. 91-97.

să aducem în faţa specialiştilor cât mai multe informaţii privind atât piesele cât şi locul lor de descoperire. De asemenea, editarea unor astfel de artefacte mărunte completează informaţiile izvoarelor documentare, epigrafice, arheologice şi numismatice privind economia provinciei Scythiei Minor studiată cu atâta stăruinţă în monografiile recente[10].

CATALOG

1. POND oficial, circular, din plumb: d = 54, gr. = 7 mm, G = 110 g., margine de protecţie, uniface, ΔA/TE, în câmp măciucă.
Callatis, 1/4 mină, deformat mecanic, zona Mangalia. Inv. 68679.
Bibliografie: OCHEŞEANU, GEORGESCU, 1983-1985, p. 358, MOISIL, 1957, p. 275, nr. 28.
Pondul se datează între a doua jumătate a sec. II - începutul sec. III p. Chr. Abaterea faţă de etalon este de 0,8% în plus.

2. POND, oficial, dreptunghic, din plumb: 72 x 60 x 13 mm., G = 306 g., margini de protecţie puternic profilate (gr. 6 mm).
Av. [Λ] ITPAI/ altar (?) în chenar de palmete
Rv. ΔIKA-O/, cunună între palmete. Reversul identic cu tiparul publicat de Gr.Tocilescu.
Tomis, libră, deformat mecanic, *passim* (judeţul Constanţa). Inv. 77215.
Bibliografie: OCHEŞEANU, 1989, p. 95; TOCILESCU, 1882, p. 36, nr. 77, PREDA, 1958, p. 459, fig. 5.
Pondul se datează în secolele I-III p. Chr. Abaterea faţă de etalon este de 6,56% în minus.

3. POND rectangular, din plumb: 64,5 x 63 x 8 mm, G =280 g. Pe o faţă este ştanţat un cerc cu inscripţie pe două rânduri: A……./Δ……
Suprafaţa prezintă numeroase zgârieturi, rupt, deformat.
Libră (?), Cumpăna. Colecţie privată.

4. POND oficial, rectangular, din plumb: 98 x 96 x 19 mm, bordură de protecţie pe ambele feţe (7 mm).
Av T - ? / - O/ ΛITP. Provă de corabie spre stânga.
Rv [I]TALI /KON Simbol neclar.
Deformat şi tăiat în trei bucăţi de lama plugului.
Tomis (?), 3 libre, Cumpăna. Colecţie privată.
Bibliografie: OCHEŞEANU, 1989, p. 91, seria II.
Pondul se datează în secolele I-III p. Chr. Abaterea faţă de etalon este de 6,22% în minus.

5. POND discoidal, din bronz: d = 14 mm, gr.= 4 mm, G = 3,41 g. tăiat

[10] SUCEVEANU, BARNEA, 1991; BĂRBULESCU, 2001; BOUNEGRU, 2002; BOUNEGRU, 2003, ZAHARIADE, 2006.

Av
Rv
1/6 uncie (solidus), jud. Constanţa, f.n.
Pondul se datează în sec. IV-VI p. Chr.

6. POND cilindric, uşor bombat, din bronz: d =12 mm, gr.=7,5 mm., G= 5,40 g.
1/4 uncie, Histria. Inv. 78578.
Pondul se datează în secolele IV-VI p. Chr. Abaterea faţă de standard este de 20,82% în minus.

7. POND cilindric, uşor bombat, din bronz:d=14 mm, gr= 9 mm, G= 12,42 g.,
1/2 uncie, Histria. Inv.78577.
Pondul se datează în secolele IV-VI p. Chr. Abaterea faţă de standard este de 8,95% în minus.

8. POND oficial, din bronz, în formă de zonă sferică: d.max = 18,5 mm, h = 14,5 mm,
G = 26,57 g.
Av.
Rv.
1 uncie, *passim* (Dobrogea). Inv. 78476
Pondul se datează în secolele IV-VI p. Chr. Abaterea faţă de etalon este de 2,61% în minus.

9. POND rectangular, din plumb: 33 x 33 x 4,5 mm, G = 45,95 g.
Pe una din feţe sunt ştanţate două hexagoane
2 uncii, Târguşor III. Inv. 69941.
Pond neoficial datat în secolele IV-VI p. Chr. Abaterea faţă de standard este de 16,89% în minus.

10. POND dreptunghic, din plumb: 40 x 32,5 x 10 mm, G = 110 g.
Pe una din feţe sunt ştanţate trei dreptunghiuri
Triens (?), Bărăganu. F.n.
Pond neoficial datat în secolele IV-VI p. Chr. Abaterea faţă de etalon este de 0,8% în plus.

11. POND dreptunghic, din plumb: 90 x 52 x 9 mm, G = 305 g.
Fără inscripţii şi simboluri, cu margine protectoare.
Deformat, perforat, marginea protectoare presată.
Libră, Sibioara, colecţie privată.
Pond neoficial datat în secolele IV-VI p. Chr. Abaterea de la etalon este de 6,73 % în minus.

12. POND rectangular, din plumb: 77,5 x 76,5 x 18 mm, G = 960, marginile uşor profilate.
Av. III / T

Rv. III /ΛI ?
Suprafaţa prezintă numeroase zgârieturi.
3 libre, zona Târguşor. Inv. 76609.
Pondul se datează în secolele IV-VI p. Chr. Abaterea faţă de etalon este de 2,28% în minus.

13. POND circular, din plumb: d = 78 mm, gr. = 13 mm, G = 440g., margini de protecţie pe ambele feţe, mâner de agăţare, fără inscripţii sau simboluri.
Pe ambele suprafeţe prezintă zgârieturi, marginea presată.
Mină attică(?), Sibioara, colecţie privată.
Abaterea faţă de etalon este de 0,8% în plus.

14. Contragreutate semisferică, din plumb, d = 38 mm, h = 23 mm, G = 145g.
Deteriorată mecanic, deformată, lipsă toarta de fier aproape în totalitate, lipsă din corpul piesei.
1/2 libră (?), Sibioara, colecţie privată.
Se datează în sec. IV-VI p. Chr.

15. Contragreutate cilindrică din plumb: d = 37 x 29 mm, h = 25 mm, G = 185 g.
Puternic deteriorată mecanic, toartă din fier, ruptă de la bază,
Libră(?), zona Târguşor. F.n.
Se datează în secolele IV-VI p. Chr. Datorită stării de conservare abaterea faţă de etalon nu se poate calcula.

16. Contragreutate cilindrică din plumb cu toartă din fier: d = 53 mm, h = 46 mm, G = 612 g.
Deteriorată mecanic,
2 libre, Pădureni, colecţie privată.
Piesa se datează în sec. IV-VI p. Chr. Abaterea faţă de standard este de 6,56% în minus.

17. Contragreutate cilindrică din plumb: d = 54 mm, h = 37 mm, G = 665 g.
Lipsă din corpul piesei, fără toarta din fier.
3 libre(?), Sibioara, colecţie privată. Datorită stării de conservare abaterea faţă de etalon nu se poate calcula.

18. Contragreutate cilindrică din plumb cu toartă de fier: d = 52 mm, h = 47 mm, G = 1014
Uşor deformată mecanic,
3 libre, Pădureni, colecţie privată.
Piesa se datează în secolele IV-VI p. Chr. Abaterea faţă de standard este de 3,22% în plus.

Ponduri medievale tip B

19. POND din bronz: 10 x 9,8 x 9 mm, G = 6,27 g.
Pe una din feţele rombice ,pe alta urme de lovituri.
2 dirhemi (dramuri), Ester. Inv. 76603.
Se datează în secolele XVII-XVIII. Abaterea faţă de standard este de 2,19% în minus.

20. POND din bronz: 13,2 x 13 x 13 mm, G = 15,26 g.
Pe una din feţele rombice floare cu 9 petale.
5 dirhemi (dramuri), Ester. Inv. 76604.
Se datează în secolele XVII-XVIII. Abaterea faţă de standard este de 4,81% în minus.

21. POND din bronz: 13 x 13 x 12,5 mm, G = 15,65 g.
Pe una din feţele rombice sunt incizate 5 puncte.
5 dirhemi (dramuri), Ester, Inv. 76605.
Se datează în secolele XVII-XVIII. Abaterea faţă de standard este de 2,41% în minus.

22. POND din bronz: 13 x 13 x 12,8 mm, G = 15,95 g.
5 dirhemi (dramuri), Ester. Inv. 76606.
Se datează în secolele XVII-XVIII. Abaterea faţă de standard este de 0,54% în minus.

23. POND din bronz: 16,2 x 16 x 16 mm, G = 28,39 g.
Pe una din feţele rombice 9 incizii.
9 dirhemi (dramuri). Ester. Inv. 76607.
Se datează în secolele XVII-XVIII. Abaterea faţă de standard este de 1,64% în minus.
Muchiile piesei sunt rotunjite din cauza folosirii. Probabil că iniţial a avut o greutate echivalentă cu 10 dirhemi (dramuri), dar în urma uzurii s-a făcut recalibrarea sa.

24. POND din bronz: 21,2 x 20 x 20 mm, G: 61,10 g.
20 dirhemi (dramuri), Ester. Inv. 76608.
Se datează în secolele XVII-XVIII. Abaterea faţă de standard este de 4,74% în minus.

25. POND din bronz: 21 x 21 x 20,5 mm, G: 61,83 g.
20 dirhemi (dramuri), Ester. Inv. 69947.
Se datează în secolele XVII-XVIII. Abaterea faţă de standard este de 3,61% în minus.

ANEXĂ

Ponduri şi contragreutăţi romano-bizantine

LOCALITATEA	UNITATEA PONDERALĂ	BIBLIOGRAFIE
ADAMCLISI	pond 5 solidi	OCHEŞEANU, 1984, p. 91, nr. 12
BĂRĂGANU	pond 3 uncii	nr. 10
CAPIDAVA	fragment balanţă şi contragreutate statuie 3 libre	COVACEF, POTÂRNICHE, 2008
	2 ponduri bronz	Inedite, col. MINAC
CATALOI	contragreutate libră	MOTOTOLEA, 2009
	contragreutate 3 libre	*Ibidem*
CRÂNGU	pond uncie	CUSTUREA, 2002-2003, p. 440, nr. 2
DINOGETIA	balanţă	ŞTEFAN, 1950, p. 152-162
DUNĂRENI	contragreutate 2/3 libră	MOTOTOLEA, 2009
	contragreutate libră	*Ibidem*
	contragreutate 3 libre	*Ibidem*
	contragreutate 2/3libră	OCHEŞEANU, 1992-1993, p. 249, nr. 1
	contragreutate 3 libre	*Ibidem*, nr. 2
GURA DOBROGEI	pond 1/3 libră	MOTOTOLEA, 2009
	pond 1/3 libră	*Ibidem*
	pond 1/2 libră	*Ibidem*
	pond libră	*Ibidem*
	contragreutate 2 uncii	*Ibidem*
	contragreutate 2 uncii	*Ibidem*
	contragreutate 1/3 libră	*Ibidem*
IGLIŢA	pond 1/4uncie	PARASCHIV, 2000-2001, p. 596, nr. 2
ISACCEA	inedit	OCHEŞEANU, 1992-1993, p. 251, n. 1
IZVOARELE (CT)	pond 2 nomismata	CULICĂ, 1973-1975, p. 227-229.
	pond 2 nomismata	*Ibidem*
JURILOVCA	contragreutate 2uncii?	PARASCHIV, 1998, p. 289, nr. 3
	pond 4 uncii	*Ibidem*, nr. 4
	contragreutate 2/3libră?	*Ibidem*, nr. 2
	contragreutate 3 libre	*Ibidem*, p. 287, nr. 1

MURIGHIOL	pond 2 uncii	*Ibidem*, p. 290, nr. 5
OLTINA-Capu Dealului	contragreutate 2/3 libră	MOTOTOLEA, 2009
PALAZU MIC	pond?	MOTOTOLEA , 2009
PACUIUL LUI SOARE	exagium	DIACONU, 1961, p. 403-405
PADURENI	contragreutate 2 libre	nr. 16
	contragreutate 3 libre	nr. 18
RASOVA	contragreutate 1/6 libră	OCHEŞEANU, CLIANTE, 1985-1986, p. 173-174
	contragreutate 5 libre	BARBU, 1965, p. 394
SIBIOARA	pond libră	nr. 11
	pond mină attică	nr. 13
	contragreutate 1/2libră	nr. 14
	contragreutate 3 libre	nr. 17
SINOE	contragreutate 1/2 libră	OCHEŞEANU, 1992-1993, p. 251, nr. 4
TELIŢA	contragreutate 3 libre	BAUMANN, 1995, p. 282 şi pl. LVI/3
TÂRGUŞOR - sector zootehnic	contragreutate libră	MOTOTOLEA, 2009
TÂRGUŞOR- III	pond 2 uncii	nr. 9
ZONA TÂRGUŞOR	contrageutate libră?	nr. 15
	contragreutate 3 libre	nr. 12
TULCEA	inedit	OCHEŞEANU, 1992-1993, p. 251, n. 1
VALUL LUI TRAIAN Jgheaburi	contragreutate libră	MOTOTOLEA , 2009
	contragreutate 2 libre	*Ibidem*
DOBROGEA	pond solidus	nr. 5
	pond uncie	nr. 8
	contragreutate 2 libre	BARBU, 1965, p. 393
	contragreutate 1/3 libră?	MOTOTOLEA, 2009

BIBLIOGRAFIE

BARBU 1965 - V. Barbu, *Bronzes romains du Musée Archéologique de Constantza*, Dacia N.S. , 9, (1965), p. 387-401.

BAUMANN 1995 - V.H. Baumann, *Aşezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuţii arheologice la cunoaşterea habitatului rural (sec. I-IV p.Chr.),* Tulcea.

BĂRBULESCU 2001 - M. Bărbulescu, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I-III p.Chr.),* Constanta.

BOUNEGRU 2002 - O. Bounegru, *Comerţ şi navigatori la Pontul stâng şi Dunărea de Jos (sec. I-III, p.Chr.)*, Iaşi.

BOUNEGRU 2003 - O. Bounegru, *Economie şi societate în spaţiul ponto-egeean (sec.II a.C.-III p.C.),* Iaşi.

COVACEF, POTÂRNICHE, 2008 - Z. Covacef, T. Potârniche, *Accesorii ale unei balanţe din bronz descoperite în sectorul de vest al Capidavei,* comunicare la Sesiunea Naţională „Zilele arheologiei româneşti", Sibiu, 6-8 iunie, 2008.

CULICĂ 1973-1975 - V. Culică, *Două ponduri romano-bizantine*, BSNR 67-69 (1973-1975), 121-123, p. 227-230.

CUSTUREA 1995-1996 - G. Custurea, *Câteva ponduri medievale descoperite în Dobrogea,* Pontica 28-29 (1995-1996), p. 323-328.

CUSTUREA 1998 - G. Custurea, *Noi ponduri medievale din Dobrogea,* Pontica 31 (1998), p. 307-308.

CUSTUREA 2002-2003 - G. Custurea, *Ponduri antice şi medievale descoperite în Dobrogea,* Pontica 35-36 (2002-2003), p. 439-443.

DIACONU 1961 - P. Diaconu, *Un pond din epoca romano-bizantină, descoperit la Păcuiul lui Soare,* SCIV 12 (1961), 2, p. 403-405.

DZANEV 2004 - G. Dzanev, *Kolektivna nahodka na kăsnoanticini kontrolni merki za teglo ot Abritus,* Acta Musei Varnensis 2 (2004), p. 207-216.

ENTWISTLE 2002 - C. Entwstle, *Byzantine Weights, în* A.E.Laiou (ed), *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century, II ,* p. 611-614.

GRAMATOPOL 1985 – M. Gramatopol, *Portretul roman în România,* Bucureşti.

HINZ 1970 - W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte, umgerechnet ins metrische System.* Handbuch der Orientalistik, Leiden/Köln, p. 1-68.

IRIMIA 1966 - M. Irimia, *Bronzuri figurate.* Constanţa.

LAZAROV 2006 - L. Lazarov, *Teglilka ot osmanskata epoha,* în *Grad Omurtag i omurtagskiat krai. Istoria i kultura,* tom. 4, Veliko Târnovo, p. 301-305.

MARINKOVICI 2004 - M. Marinkovici, *O monoiramima na turskom teiu iz Gracevine IV,* în M. Popovici, V. Bikić, *Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu: Istrazivanja u donjem gradu Beogradske tvrave*, Belgrad, 2004, p. 271-273.

MINCEV, 2004 - Al. Mincev, *Three Early Byzantine Imperial Weights at the Museum of Archaeology in Varna,* în Acta Musei Varnensis 2 (2004), p. 191-196.

MINCEV 2005 - Al. Mincev, *Bronzovi teglilki ot srednovekovieto i osmanskija period văv Varnenskija Arheologhiceski Muzei*, Acta Musei Varnensis 3/1 (2005), p. 241-252.

MINCEV 2008 - Al. Mincev, *Early Byzantine Weights Found in Northeastern Bulgaria and Some Notes on Their Production, Distribution and Use*, Acta Musei Varnensis 7/2 (2008), p. 7-40.

MOISIL 1957 - C. Moisil, *Ponduri inedite sau puţin cunoscute din Histria, Callatia şi Tomi,* SCN 1 (1957), p. 247-294

MOTOTOLEA 2009 – A. Mototolea, *Ponduri romano bizantine din colecţia MINAC,* Pontica 42 (2009), p. 663-669.

OCHEŞEANU 1984 - R. Ocheşeanu, *Ponduri romano-bizantine în colecţiile din România,* SCN 8 (1984), p. 89-93.

OCHEŞEANU, GEORGESCU 1983—1985 - R. Ocheşeanu, N. Georgescu, *Un pond callatian din epoca romană,* BSNR 77-79 (1983-1985), 131-138, p. 355-359.

OCHEŞEANU, CLIANTE 1985-1986 - R. Ocheşeanu, Tr. Cliante, *Măsură ponderală romano-bizantină descoperită la Rasova, jud. Constanţa*, CCDJ 3-4 (1985-1986), p. 173-174.

OCHEŞEANU 1989 - R. Ocheşeanu, *Pondurile unciale din Tomis. Încercare de clasificare tipologică şi interpretare statistică*, SCN 9 (1989), p. 89-103.

OCHEŞEANU 1992-1993 - R. Ocheşeanu, *Patru greutăţi de cântar descoperite în Dobrogea,* BSNR 86-87 (1992-1993), 140-141, p. 249-252.

PARASCHIV 1998 - D. Paraschiv, *Măsuri ponderale romano-bizantine descoperite în Nordul Dobrogei*, Pontica 31 (1998), p. 287-290.

PARASCHIV 2000-2001 - D. Paraschiv, *Două ponduri unciale descoperite în nord-vestul Dobrogei,* Pontica 33-34 (2000-2001), p. 595-596.

PERE 1968 – N. Pere, *Osmanlilarda Modenî Panalar*, Istanbul.

PREDA 1958 – C. Preda, *Contributions à l'étude du système ponderal d'Histria*, Dacia NS 2 (1958), p. 451-461.

STOICESCU 1971 - N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoşii*, Bucureşti.

SUCEVEANU, BARNEA 1991 - Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucarest.

ŞTEFAN 1950 - Gh. Ştefan, *O balanţă romană din sec. VI e.n. descoperită în Dobrogea*, SCIV 1 (1950), 2, p. 152-162.

TOCILESCU 1882 - Gr. Tocilescu, *Inschriften aus des Dobrudscha,* AEM 6 (1882), p. 36, nr, 77.

VLADIMIROVA-ALADJOVA 2008 - D. Vladimirova-Aladjova, *About the Early Byzantine Glass Exagia from Bulgaria* în *Miscellanea Numismatica Antiquitatis. In honorem septagenarii magistri Virgilii Mihăilescu-Bîrliba oblata,* Bucureşti, p. 239-250.

ZAHARIADE 2006 - M. Zahariade, *Scythia Minor. A History of a Later Roman Province (284-681),* Amsterdam, 2006.

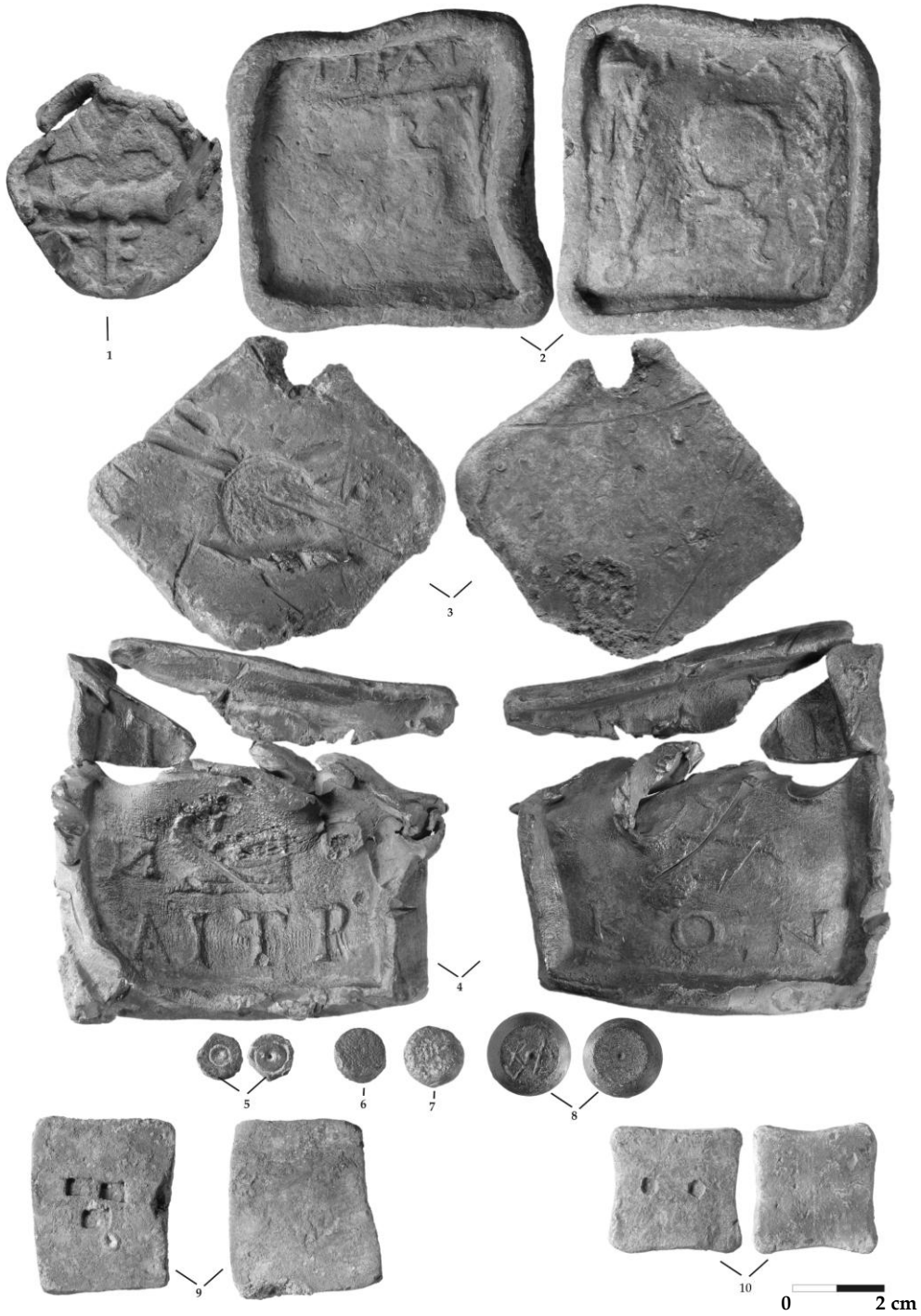

Pl. I

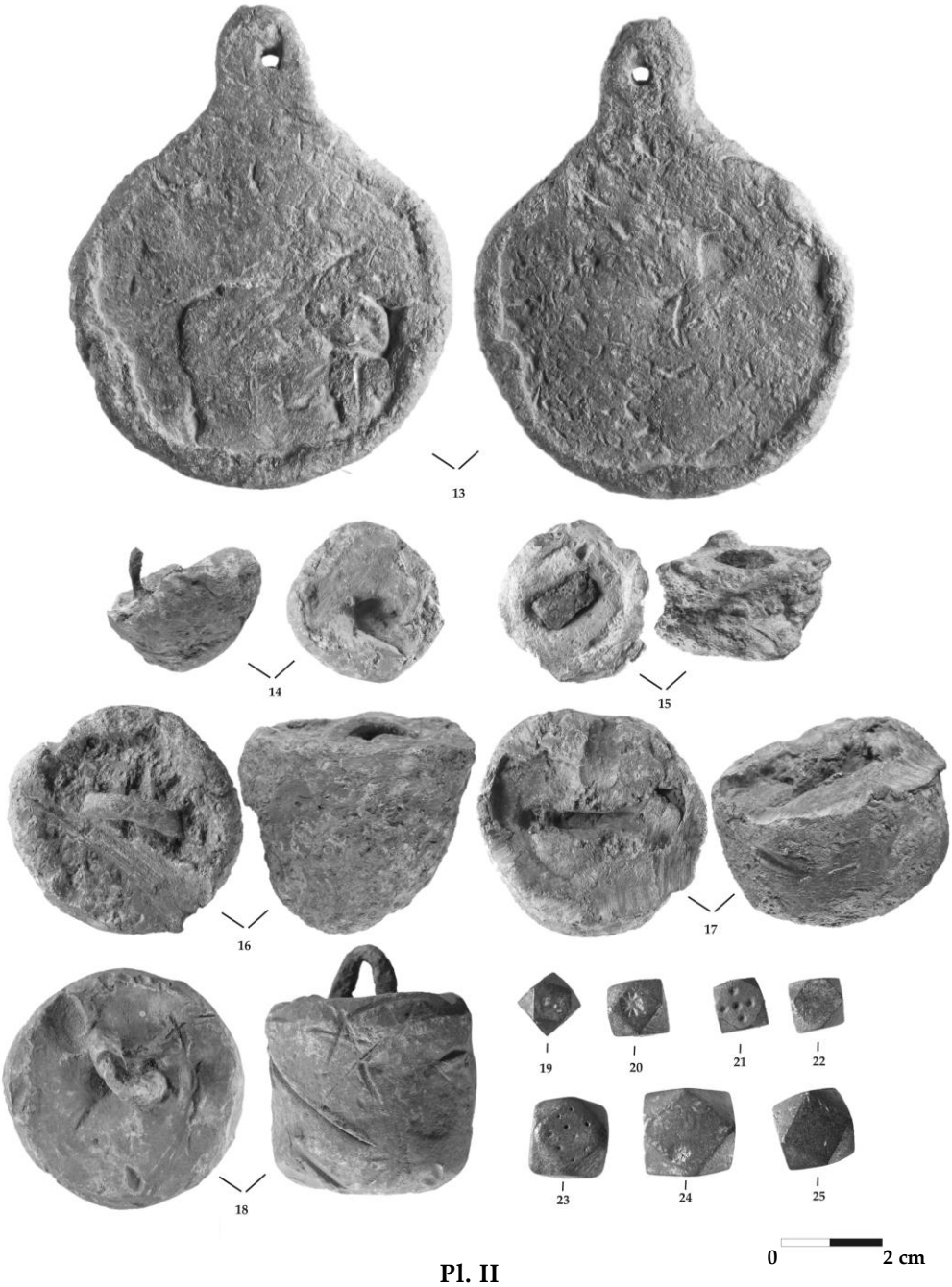

Pl. II

RECENZII

COMPTES RENDUS

EVA DUBOIS – Pelerin, *Le luxe privé à Rome et en Italie au I-er siècle après J.-C. (Luxul particular la Roma şi în Italia în secolul I p .Chr.)*, Collection du Centre Jean Bérard 29, Napoli 2008, 388 pag., 17 tabele, 84 ilustraţii alb - negru şi color

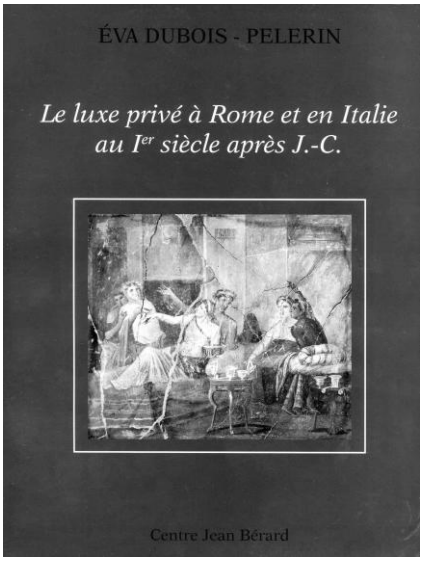

Nu constituie o noutate faptul că luxul a fost constant asimilat în mentalitatea oamenilor cu ideea de avere dobândită uşor şi cheltuită nemăsurat pentru dezmăţ, fast nesăbuit, excese de tot felul, toate acestea ofensând mereu ceea ce înseamnă bunul simţ. Pe de altă parte, o asemenea imagine profund imorală poate fi uneori şi expresia invidiei celor mulţi care de pe margine, jinduiesc la belşugul celor foarte puţini, copleşiţi de noroc şi aflaţi vremelnic în centrul atenţiei. Éva Dubois - Pelerin, autoarea cărţii de care ne ocupăm, oferă însă acestei imagini o perspectivă istorică extrem de nuanţată şi în acelaşi timp precisă - Italia secolului I p. Chr.-, conform căreia luxul nu a constituit întotdeauna vanitate deşartă ci şi reuşită autentică, promovare socială meritată, un vis frumos clădit şi împlinit pe încrederea în forţele proprii. Din punct de vedere istoric, luxul a fost înregistrat la început, de către romanii înşişi ca o manifestare străină, de împrumut, adoptată repede pe pământul italic odată cu cuceririle Greciei şi Asiei, provincii cunoscute în întreaga lume antică drept patrii ale rafinamentului desăvârşit, fie că era vorba de artă, de moravuri sau de limbă. Chiar în cuvântul introductiv, autoarea face o distincţie extrem de limpede şi necesară asupra unor termeni aparent înrudiţi, având însă în realitatea antică înţelesuri complet diferite: *magnificentia*, asociată cu domeniul public, şi implicit cu ideea de bine comun şi *luxus*, asociat cu domeniul individual, privat, şi înregistrat de multe ori drept ofensă. Privită ca fenomen economic, social şi cultural, *magnifecentia*, afişată deschis, promovată şi asumată oficial era considerată chiar o condiţie necesară bunului mers al societăţii, un izvor al bunăstării tuturor, spre deosebire de *luxus*, privit mai mult ca şi o chestiune de şansă individuală, ţintind mai ales îndestularea celor câţiva norocoşi. Discuţiile în jurul acestor două coordonate, ce au prins contur clar către sfârşitul perioadei republicane, aveau să fie practic închise în vremea lui Augustus şi apoi a epocii imperiale. Tocmai acest fapt sugerând în mentalitatea romană o schimbare evidentă de atitudine, să fi fost oare miza unui joc mult mai amplu, în care nu numai păstrarea vechilor valori tradiţionale republicane era repusă în discuţie ci şi fundamentul unui întreg sistem politic considerat depăşit? Acestor întrebări esenţiale încearcă să le răspundă cartea de faţă, autoarea examinând atent multiplele manifestări ale luxului, începând cu cel al mesei, continuând apoi cu

cel al reşedinţelor aristocratice, multe dintre ele stârnind admiraţia contemporanilor, sau cu cel al materialelor şi obiectelor considerate preţioase, fie prin valoarea lor estetică, fie prin originea lor geografică îndepărtată, fie prin preţul lor exorbitant.

În *Introducere*, după câteva precizări de ordin etimologic, extrem de interesante, se expun obiectivele majore ale cercetării în aşa fel încât urmărirea lor să apară cât mai limpede şi uşoară. Încă de la început, trebuie ştiut că romanii acordau luxului o conotaţie exclusiv peiorativă atunci când era asociat domeniului privat. Sensul acesteia se traducea prin „exces" în tot ceea ce ţine de viaţa individului, „fast" sau, cu un înţeles accentuat moralizator, „desfrâu". Apoi, urmând logica cercetării impusă de autoare, se face cunoscut primul obiectiv al demersului său, anume acela privind definirea însăşi a noţiunii de lux. Dificultatea principală aici este tocmai relativitatea noţiunii în raport nu numai cu lumea antică dar şi cu cea de astăzi. De pildă, un anume material sau obiect poate părea de lux în ochii unui autor clasic dar nu în aceeaşi măsură în care poate părea în ochii altuia, sau mai mult, în ochii oamenilor de azi. Al doilea obiectiv al cercetării îl constituie investigarea luxului ca şi indicator social, sau cu alte cuvinte, cum poate luxul să ofere, din punct de vedere social, o imagine mai bună pentru cel care structural era incapabil de a şi-l asuma în mod autentic şi atunci încerca să îl mimeze, asemeni lui Trimalchio, binecunoscutul erou din „*Satyricon*"-ul lui Petronius. În sfârşit, al treilea obiectiv îl constituie evaluarea globală a luxului din punct de vedere moral în rândul romanilor înşişi. Cu alte cuvinte, dacă la sfârşitul sec. al II-lea a. Chr., de când datează primele consideraţii asupra noţiunii, luxul era privit drept un agent destabilizator al societăţii, treptat el devine, atunci când e asumat public, la nivel oficial, un catalizator esenţial al bunei funcţionări a vieţii sociale şi politice. Întrebarea, la care autoarea şi odată cu ea şi cititorii, află răspuns este motivul pentru care o asemenea schimbare semnificativă a avut loc.

Capitolul I, *Noţiunea de lux la autorii latini de la Augustus la sfârşitul sec. I p. Chr.*, se ocupă în partea de început cu istoricul lexicului latin al termenului de *luxus* şi *luxuria*. Este deosebit de semnificativ pentru cele amintite deja până acum, faptul că *luxus*, era, din punct de vedere semantic, apropiat de un verb, *luxo-are*, al cărui sens nici nu mai trebuie explicat. Aşadar *luxus* desemna ceva rupt de măsură, ieşit din ordinea firească, excesiv, şi tocmai din acest motiv nesănătos. În acelaşi context sunt apoi analizate alte noţiuni înrudite, cum ar fi *lautitia*, *magnificentia*, *apparatus*, *sumptuositas*. În a doua parte a capitolului sunt trecuţi în revistă toţi autorii latini, din intervalul cronologic stabilit, pentru a putea detalia cu mult spirit critic, nuanţele vocabularului asupra luxului, observat în textele acestora.

Capitolul al II-lea, *Luxul la masă*, este rezervat caracteristicilor rafinate ale meselor nu numai îmbelşugate dar şi desfăşurate conform unui ceremonial ales anume. Sunt trecute aşadar în revistă nu numai trufandalele de tot felul, de la vânat până la fructele exotice, dar şi savanta scenografie a aşezatului la masă şi a spectacolului descoperirii meniului, a servitorilor însărcinaţi cu servitul şi sfârşind cu preţul, uneori ameţitor, al unor asemenea veritabile spectacole consumate, inevitabil, cu multă poftă.

Capitolul al III-lea, *Construcţii private*, abordează exhaustiv luxul edificiilor sub forma unui repertoriu foarte bine structurat şi uşor de urmărit. După o introducere în vocabularul autorilor antici referitor la luxul reşedinţelor aristocratice, adică cele cunoscute îndeobşte sub numele de *domus* şi *villa*, autoarea urmăreşte sistematic modul propriu-zis de punere în lucru al luxului casei ca şi program arhitectural individual. Astfel, în cadrul unei case romane de lux ceea ce contează în primul rând e situarea în spaţiu, pentru a avea o perspectivă cât mai largă asupra peisajului înconjurător. Urmează apoi modul de a rezolva trecerea de la spaţiul deschis spre cel închis, adică amplasamentul şi orientarea porticurilor, şi în sfârşit, distincţia, operată cât mai rafinat cu putinţă, a încăperilor în funcţie de întrebuinţările lor diverse. Există extrem de multe exemple de case luxoase la care ordonarea spaţiilor de primire, cum ar fi *atrium*-ul sau *tablinium*-ul de pildă, apoi al celui rezervat petrecerilor, *oecus*, urmăreau o adevărată dozare savantă a efectelor vizuale, asemenea mişcării unei camere de luat vederi de astăzi. Cu alte cuvinte, oaspeţii sau vizitatorii vedeau exact ceea ce voia de fapt să vadă proprietarul casei respective, aşa după cum într-un film de astăzi, atunci când regizorul îşi calculează atent mişcările camerei într-un anumit fel, o face pentru ca spectatorul să fie atent numai la ceea ce el doreşte să-i arate. În acest joc rafinat al imaginilor vizuale decorul joacă un rol esenţial şi tocmai de aceea autoarea face o trecere în revistă extrem de amănunţită a tipurilor de decor, considerate de lux, cum sunt pictura, mozaicul sau sculptura monumentală.

În capitolul al IV-lea, *Luxul obiectelor*, este introdus în discuţie universul pieselor tridimensionale, explorat categorial în funcţie de materialul din care erau alcătuite. Sunt prezentate nu numai consideraţiile autorilor clasici asupra unui material sau altul, ci şi realitatea arheologică legată de acestea. Apoi sunt comentate pe larg obiectele de sticlă, de la sticla obişnuită până la sticla *millefiori*, sticla camee sau cristalul; cele din metal, bronz argint sau aur, gemele, din cristal de rocă, ambră, din pietre preţioase sau din perle. În sfârşit, sunt trecute în revistă piese extrem de rare, deosebit de mult apreciate în epocă, cum sunt cele din materiale de origine animală, carapacele de broaşte ţestoase, fildeş, sau mătase, din purpură sau ţesute cu fir de aur. Nu sunt uitate bineînţeles nici parfumurile şi produsele cosmetice care asigurau pentru neguţători profituri uriaşe cu cât erau aduse din ţinuturile îndepărtate ale Asiei, prin Egipt şi răspândite apoi în peninsula italică. În sfârşit, este abordat un aspect până acum destul de puţin cunoscut, anume acela al sclavilor de lux şi al rolului acestora în tot spectacolul legat de servirea mesei. Se cunoaşte mai puţin de pildă că una dintre atribuţiile esenţiale ale unui asemenea sclav, care îi urca preţul uneori şi la un milion de sesterţi, era cunoaşterea perfectă a limbii greceşti sau arabe şi a operelor literare aparţinând unor autori celebri. Nu de puţine ori, la ospeţele luxoase conversaţia convivilor se concentra adesea şi în jurul unor subiecte literare sau artistice şi cu cât cunoaşterea acestora era stăpânită mai bine cu atât prestigiul gazdei era mai ridicat iar în cazul citării unei expresii sau ale unui vers al lui Homer sau Aristofan ajutorul oferit de sclavii din preajmă se dovedea de neocolit pentru cei implicaţi într-o asemenea savantă discuţie.

Deşi la capătul fiecărui capitol din lucrare există un consistent paragraf de concluzii, autoarea alcătuieşte în final un capitol de observaţii generale definitorii

pentru caracterul demersului analitic al lucrării. Departe de a se constitui doar într-un impresionant vocabular clasic de termeni sau într-un repertoriu exhaustiv de monumente analizate atent, cartea pe care o propunem spre lectură oferă pe lângă acestea şi un mod cu totul nou de a expune şi interpreta informaţia ştiinţifică. Destinată în primul rând specialiştilor interesaţi de istoria artei şi a mentalităţii romane, cartea se adresează deopotrivă şi publicului larg pentru că pune în lumină trăsături şi deprinderi general umane, nealterate de trecerea timpului. Ceea ce făcea ca un obiect sau un material să fie considerat de lux erau câteva consideraţii valabile şi azi, cum ar fi de pildă, raritatea sau originea geografică îndepărtată a acestuia în raport cu categoria din care făcea parte. Apoi valoarea de piaţă a sa era determinată de renumele artistului sau al atelierului care l-a produs. În antichitatea romană artiştii greci erau la fel de apreciaţi atunci exact în aceeaşi măsură în care lumea de astăzi este animată de atelierele din Milano sau Paris, pentru moda de lux, sau din Torino, Maranello sau Stuttgart, pentru automobile. Şi în antichitatea romană, la fel ca şi azi, „istoria" unui obiect îi sporeşte de câteva ori valoarea şi îl plasează pe proprietarul acestuia aproape de vârful ierarhiei sociale. Luxul rămâne în definitiv, aşa cum cu mare îndreptăţire remarcă autoarea, un mijloc de dominare al individului privilegiat nu numai asupra anturajului apropiat, alcătuit din familie, rude sau prieteni, ci şi asupra întregii comunităţi din care face parte.

Radu CIOBANU

***Les murs murmurent – Graffitis gallo-romains ; Catalogue d'exposition* - sous la direction d'Alix Barbet et Michel Fuchs (*Pereţii murmură – Graffiti*-uri *galo-romane*; *Catalog de expoziţie* – sub direcţia Alix Barbet şi Michel Fuchs), Lausanne, 2008, 202 p., 165 ilustraţii sepia şi color.**

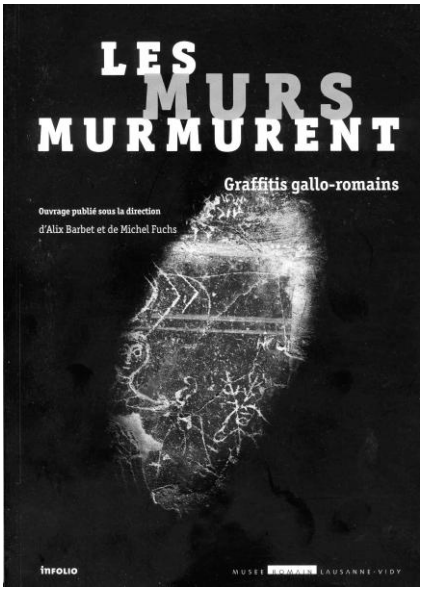

Pentru prima dată au fost strânse împreună în cadrul unei expoziţii ce urmează a fi itinerată în mai multe oraşe europene, mărturii de viaţă cotidiană scrijelite pe pereţii unor edificii antice din Elveţia şi Franţa. Atunci când o asemenea iniţiativă a fost pusă sub autoritatea unor experţi internaţionali în pictura murală romană, cum sunt Alix Barbet şi Michel Fuchs, autori a sute de articole şi cărţi de referinţă pentru acest domeniu, succesul înregistrat a fost şi el pe măsură. Reuşita expoziţiei, promovată activ în cadrul Uniunii Europene, precum şi a catalogului pe care îl avem acum în vedere, se datorează însă în aceeaşi măsură eforturilor susţinute a nu mai puţin de 30 de instituţii din Elveţia şi Franţa, şi a unei colaborări ştiinţifice exemplare, reunind în colectiv, alături de cele două nume amintite, pe Laurent Flustch, Laurent Roduit, Jean-Pierre Bost, Georges Fabre şi Pierre-Yves Lambert, autorii fişelor de catalog. În sfârşit la toate acestea s-ar putea adăuga tocmai ineditul subiectului propus căci aceste scrijelituri de pe pereţii unor edificii romane constituie un izvor inepuizabil de mărturii pentru mentalităţile şi modul de viaţă al oamenilor de acum două mii de ani. Chiar din acest motiv titlul expoziţiei sugerează printr-un joc de cuvinte al cărui farmec se pierde prin traducerea în limba română, faptul că nu numai decorul pictat poate oferi diverse informaţii în legătură cu gustul, preocupările şi poziţia socială a celui care îl solicită şi îl plăteşte. *Graffiti*-ul este de fapt ecoul în timp al unei voci, de multe ori anonime, a publicului, un soi de comentariu fie al imaginii pictate pe perete, fie al unei emoţii trecătoare oarecare pe care imaginea o evocă în mintea privitorului ei.

Chiar din cuvântul introductiv, intitulat sugestiv *Graffiti*: *mod de folosire*, se explică etimologia termenului adoptat ca atare în aproape toate limbile. Cuvântul vine dintr-un verb din italiană, *graffiare*, însemnând „*a scrijeli, a zgâria, a scărpina*", şi se referă în accepţia curentă întotdeauna la un act spontan, sfidând regulile oficiale. Poate că şi din acest motiv un graffiti devine interesant pentru că prin spontaneitatea cu care este alcătuit mesajul comunicat el devine liber de orice constrângere. Rămâne o chestiune subsidiară totuşi aceea dacă o asemenea activitate trebuie sau nu încurajată cu orice chip. Organizatorii expoziţiei, venind în întâmpinarea unor asemenea gesturi spontane din partea vizitatorilor, au pus

la dispoziţie un perete reconstituit în maniera decorativă a picturii romane care să consemneze, pentru posteritate, urma trecerii lor pe acolo. Trebuie spus că nu întotdeauna mesaje de genul „*şanse egale, amor liber şi prietenie*" sau „*Manon şi Marine se iubesc*" ar avea vreo relevanţă deosebită când scrise ofensator oriunde, pe faţade de clădiri publice, în metrou sau pe ferestre, nu sunt considerate nimic mai mult decât vandalism pur şi simplu. Întorcându-ne însă la tema expoziţiei, se cuvine a remarca de la bun început, cum o fac de altfel şi autorii catalogului, faptul că deşi scrisul în antichitate era mult mai puţin răspândit decât azi, gestul spontan de a lăsa în urmă un semn al trecerii a fost şi va rămâne mereu o pornire ce ţine până la urmă de instinctul uman.

Întregul material expoziţional este grupat pe subiecte tematice în aşa fel încât informaţia să poată fi uşor urmărită într-un context mult mai larg.

Capitolul I, *Socoteli, greutăţi şi date*: *cifre pentru descifrat*, prezintă într-o manieră extrem de accesibilă pentru publicul de toate categoriile chestiuni de contabilitate zilnică, comisioane la plăţi sau datorii, diverse măsurători pentru cântărirea unor mărfuri sau date legate de activitatea zilnică pur şi simplu. Deosebit de interesante sunt donaţiile băneşti înregistrate pe pereţii unui sanctuar din Chateauneuf din care reiese şi o anume ierarhie personală a celui sau celor care ofereau ofrandele : 12 denari şi jumătate pentru o divinitate necunoscută, 5 denari pentru un sacrificiu pentru Mercur, 2 denari şi jumătate pentru Maia, o divinitate legată de primenirea naturii, şi de la care derivă chiar numele unei luni de primăvară a anului calendaristic. Acestea sunt însă departe de donaţiile făcute pentru zeiţa *Aventia*, protectoarea oraşului *Aventicum*, Avenches de azi din Elveţia, căreia i se consacră un monument votiv de 5200 sesterţi la care se mai adaugă 1500 oferiţi pentru un al doilea monument, după cum o atestă alte fragmente de tencuială pictată. Valorile acestor sume sunt deosebit de importante pentru a putea evalua corect atât posibilităţile financiare ale celui care plăteşte ofrandele cât şi preţul unor piese votive în general dintr-un colţ sau altul al lumii romane.

Capitolul al II-lea, *Exerciţii cu stylus*-ul (*stylus* – instrument ascuţit de bronz sau fier, folosit la scris), se referă la imagini grafice diverse, de la desene geometrice precise făcute pentru anumite scheme de decor, finalizate sau dimpotrivă abandonate, până la portrete naive, unele dintre ele dovedind o surprinzătoare expresivitate. Deşi în multe privinţe stângace, vădind uneori exagerări formale infantile, desenele aduc în atenţia privitorului câte un detaliu extrem de util pentru cunoaşterea unui costum de gladiator sau o piesă de podoabă oarecare mai puţin cunoscută. În această aplecare atentă spre detaliu, menită practic a scoate în evidenţă un aspect particular al unui obiect sau o trăsătură fizionomică mai aparte, se ascunde de fapt o trăsătură definitorie a simţului artistic naiv, aproape infantil, comun întregului domeniu al artei şi mai ales al celei provinciale romane.

O altă categorie de graffiti, pe larg ilustrată, se regăseşte în capitolul al III-lea, *Regii arenei*, şi are în vedere luptele de gladiatori şi jocurile sportive. Una dintre activităţile cele mai strâns legate de lumea romană, care a dobândit faimă mai ales datorită cuvintelor lui Juvenal, „pâine şi circ", constituie nucleul în jurul căreia se încheagă majoritatea dorinţelor populare. Există, în cadrul luptelor de

gladiatori ilustrate pe pereţii diverselor edificii romane, o serie de detalii atent observate menite a aduce noi precizări asupra unor anume convenţii iconografice de reprezentare, cum ar fi cea legată de învingători, figuraţi deseori mergând spre dreapta, rareori spre stânga, apoi asupra unor detalii de costum, menite a identifica pe un *secutor* de pildă, în raport de un *retiarius*. Unul dintre aceştia din urmă apare pe un fragment de tencuială albă descoperit la Guiry-Gadancourt ce ilustrează chiar un moment anume din cadrul sfârşitului luptei, acela când învinsul solicită îndurare, prin ridicarea unei mâini, gest cunoscut sub numele de *missio*. În ceea ce priveşte jocurile sportive, o mare răspândire au avut, judecând după frecvenţa ilustrărilor, întrecerile pugilistice, mult mai aspre şi mult mai violente decât cele cu care suntem obişnuiţi astăzi.

Capitolele IV şi V, *Vânătoare şi natură*, respectiv *Lumea lui Neptun*, au în atenţie compoziţii cu animale şi vieţuitoare ale apelor. Unul dintre fragmente, descoperit la Perigueux, pe larg discutat aici, este cel cu un grup de cocori între care se află intercalat un text scris de mai multe mâini, un soi de dialog, cu accente comice. De pildă, sub un cocor apare scrijelit şi numele posesorului acestuia sau al celui care l-a vânat, un anume *Primus*. După care, alături, o altă mâna a scris „*am căutat-o pe Sabina, servitoarea…*" iar mai încolo altcineva dă o lămurire folositoare celor interesaţi, „*dormitorul Gaiae*-ei" unde pot fi găsite „*Venidia, Veneria* şi *Cixa*", în eventualitatea că cel care o căuta pe Sabina, plictisit de atâta aşteptare, şi-ar putea schimba preferinţele…

Asemenea mesaje comice, însoţite însă şi de desene mai mult sau mai puţin explicite sunt însă trecute în revistă în cadrul unui capitol separat, capitolul al VI-lea, intitulat *Vestitorii lui Eros*. În mai multe privinţe, acesta oferă pentru foarte mulţi un prilej de lecturi pe cât de instructive pe atât de amuzante. Sunt pe larg trecute în revistă mesaje erotice diverse, cum sunt cele descoperite pe pereţii unei case din Limoges, a cărei destinaţie nu este greu de recunoscut. Quintus, unul dintre cei care s-a bucurat din plin de clipe de neuitat acolo, scrie de pildă „*La Nonele lui martie (adică 7 martie), eu Quintus, am … aici pe ….(?) toată noaptea*". Alţii dau detalii mult mai precise, cum ar fi de exemplu „*ziua de dinaintea Idelor lui august, în vremea consulilor Severus şi Quintianus*", adică 13 august 235 p. Chr., când sunt în funcţie cei doi consuli. În alte situaţii sunt detaliate cu exactitate performanţele fiecăruia; la Rennes, de pildă, un necunoscut scrie că a făcut fericită o femeie al cărei nume se termină în "*…ina*" de nu mai puţin de 25 de ori, după cum la Perigueux, un altul a încântat-o pe o oarecare Aucina de 14 ori, dacă femeia în cauză, mare amatoare de călătorii pasionante prin Gallia romană, nu este chiar una şi aceeaşi în ambele cazuri…

Lăsând deoparte amuzamentul, în capitolul al VII-lea, *Cuvinte ale credincioşilor*, se parcurg câteva mesaje descoperite în special în sanctuare sau diverse lăcaşuri de cult, relevând aspecte diferite ale costului ofrandelor, ale preferinţelor sacre ale diverşilor donatori sau ale unor situaţii particulare legate de gestul votiv ca atare.

Capitolul al VIII-lea, *Vorbirea scrisă*, se ocupă de savantele jocuri de cuvinte, în care romanii cultivaţi îşi exersau permanent măiestria. Sunt, aşadar, prezentate şi analizate aici o serie de anagrame, compunerea unor cuvinte diferite cu litere identice, acrostihuri, de la *akros* – *capăt* şi *stichos* – *vers* precum şi o colecţie de

palindromuri, de genul *ROMA AMOR* sau binecunoscutul „*SATOR AREPO TENET OPERA ROTAS*", citit în coloane verticale şi orizontale, cu un înţeles incantatoriu misterios, însemnând fie „*Creatorul la capătul câmpului ţine cu grijă roţile*" fie „*Cultivatorul Arepo ţine roţile* (probabil ale atelajului său) *cu trudă*".

Ceea ce se desprinde în chip extrem de limpede în concluzia autorilor catalogului este permanenţa unor legături subtile şi în acelaşi timp mereu vii ale minţii umane, impulsul de nestăvilit de a comunica, de a lăsa în urmă un mesaj, un semn, în calea trecerii timpului. De multe ori, aşa cum acest catalog pune în lumină printr-o minuţioasă analiză epigrafică, stilistică sau iconografică, asemenea mesaje aduc nenumărate precizări în legătură cu aspecte necunoscute până acum atât cercetătorilor cât şi publicului larg. Farmecul cu care fac accesibile toate acestea a contribuit, fără îndoială, la ecoul extrem de favorabil de care s-a bucurat expoziţia încă de la deschiderea sa.

Radu CIOBANU

LISTA ABREVIERILOR

a) Epigrafice

AEM	- Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn.
AÉ	- L'Année Épigraphique.
Agora	- The Athenian Agora, XVII, D.W. Braaden, *Inscriptions: The Funerary Monuments*, 1974.
APF	- Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete
BullÉp/BE	- Bulletin Épigraphique, Paris.
CCCA, VI	- M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Atti disque, VI. Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia*, EPRO, 50, Leiden, 1989.
CCET	- N. Hamparţumian, *Corpus Cultus Equiti Thraci, IV. Moesia Inferior (Romanian Section) and Dacia*, EPRO, 74 Leiden, 1979.
CIL	- *Corpus Inscriptionum Latinarum*, I, Berlin, 1863 sqq.
CIMRM	- M.J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, I, II, Haga, 1956-1960.
CIRB	-V.V. Struve *et alii* (ed.), *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani*, 1965.
EPRO	- Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, Leiden.
FD	- Fouilles de Delphes, École française d'Athènes.
IDR	- *Inscripţiile Daciei Romane*, Bucureşti (IDR II – Gr. Florescu, C.C. Petolescu, *Inscripţiile Daciei Romane*, *vol. II. Oltenia şi Muntenia*, Bucureşti, 1977).
IG	-Inscriptiones Graecae 1903 sqq.
IGASMG	- Inscrizioni greche arcaiche di Sicilia e Magna Grecia. I^2. Inscrizioni di Megara Iblea e Seliunte; IV. Inscrizioni della

	colonie achee.
IGB/IGBulg	- G. Mihailov (ed.), *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1958-1970.
IGLR	- Em. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XII descoperite în România*, Bucureşti, 1976.
IOSPE/IosPE	- B. Latyschev (ed.), *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, Graecae et Latinae*, St. Petersburg, 1914 (I^2, 1916).
IGLSyr	- Inscriptions grecques et latines de la Syrie.
ILB	- Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae, Sofia, 1989.
ISM	- *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine*, vol. I; *Histria şi împrejurimile*, Bucureşti, 1983 (ed. D.M. Pippidi); II: *Tomis şi teritoriul său*, Bucureşti, 1987 (ed. Iorgu Stoian; *indices*, Alexandru Suceveanu); III: *Callatis et son territoire*, Bucarest-Paris, 1999 (ed. Al. Avram); V: *Capidava-Troesmis-Noviodonum*, Bucureşti, 1980 (ed. Em. Doruţiu-Boilă).
LGPN	- A Lexicon of Greek Personal Names, I-IV, 1987-2005.
LSJ	- H.G. Liddell,R. Scott, H. Stuart Jones, *Greek-English Lexicon*[9], Oxford, 1940.
MAMA	- Monumenta Asiae Minoris antiqua, 1928 sqq.
MEDAI(A)	- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, 1876 sqq.
NMESM	- *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964.
SEG	- Supplementum Epigraphicum Graecum (1923 sqq.).
Syll[3]	- W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum Graecarum* (Leipzig 1883).
TAM	- Tituli Asiae Minoris.
TIR	- Tabula Imperii Romani.

b) Alte abrevieri

AASH	- Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici a Consilio Archaeologorum Academiae Scientiarum redactae, Budapesta.
A(A)RMSI	- Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice. Bucureşti.
ACMI	- Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti.
ActaMP	- Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AISC	- Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj.
AJA	- American Journal of Archaeology, Boston.
AlbaRegia	- Alba Regia. Annales Musei Stephani, Szekesfehervar.

Altertum	- Das Altertum.
AMIAP	- Anuarul Muzeului de Istorie şi Arheologie Prahova. Studii şi Cercetări, Muzeul judeţean Prahova, Ploieşti.
AMMR	- Anuarul Muzeului Marinei Române, Constanţa.
AMN/Acta MN	- Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca.
Analele UDC	- Analele Universităţii „Dimitrie Cantemir", Bucureşti.
Analele UCDC	- Analele Universităţii Creştine „Dimitrie Cantemir". Seria Istorie, Bucureşti.
Anatolia Antiqua	- Anatolia Antiqua. Institut Français d'Études Anatoliennes Georges-Dumezil, Istanbul.
AnnIstItNum	- Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica, Roma.
Antiquity	- Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis.
ArchKiev	- Archeologia Institut Archeologii, Kiev.
ArhMold	- Arheologia Moldovei, Iaşi – Bucureşti.
Arheologija Sofia	- Arheologija. Organ na Arheologiceskija Institut i Muzej.
AthMitteilungen	- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, Berlin.
AUB	- Analele Universităţii din Bucureşti, seria Istorie.
BAR	- British Archaeological Reports, Oxford.
BCH	- Bulletin de Correspondance Hellénique, Athènes-Paris.
BCMI	- Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice, Bucureşti.
BerRGK	- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäeologischen Instituts, Frankfurt am Main.
BHL	- Bibliotheca Hagiographica Latina, München.
BMI	- Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti.
Britannia	- A Journal of Roman-British and Kindred Studies, London.
BSA	- Annual of the British School at Athens.
BSNR	- Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti.
Bulletin AIESEE	- Bulletin de l'Association des Études Sud-Est Européen, Bucureşti.
Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts	- Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A szépmüvészeti Müzeum közleményei, Budapest.
CA	- Cercetări Arheologice, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti.
Carpica	- Carpica. Muzeul Judeţean de Istorie „Iulian Antonescu", Bacău.
CCA	- Cronica Cercetărilor Arheologice, Bucureşti.
CCDJ	- Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi.
Cahiers des Portes de Fer	- Cahiers des Portes de Fer, Beograd.
Chiron	- Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte

	und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München.
CN	- Cercetări Numismatice, Bucureşti.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti; seria nouă Dacia N.S. – Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti.
DID	- *Din istoria Dobrogei*. I (1965); II (1968); III (1971).
Documenta Praehistorica	- Documenta Praehistorica, Ljubljana.
DOP	- Dumbarton Oaks Papers.
Drobeta	- Drobeta. Muzeul Regiunii Porţilor de Fier, Drobeta-Turnu Severin.
EB	- Études Byzantines.
EDR	- Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma.
GMSB	- Godičnik na muzeite ot Severna Bălgarija, Veliko Târnovo.
Hesperia	- Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens.
Horos	- Ὅρός. Ἕνα αρχαιογνωσικό περιοδικό.
JahrbRGZM	- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
IJNA	- International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration.
Istros	- Istros. Buletinul Muzeului Brăilei.
Klio	- Klio. Beiträge zur alten Geschichte.
Kölner Jahrbuch	- Kölner Jahrbuch (bis 1995: Kölner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte), Köln.
KS	- Kratkie Soobsčenija Instituta Arkheologii, Moscova.
Latomus	- Latomus, Revue d'études latines.
LIMC	- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.
MagIst	- Magazin istoric, Bucureşti.
Materiale	- Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
MASP	- Materialy po Arheologii Severnogo Pričernomor'ja, Odessa.
MBAH	- Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte, Münster.
MÉFRA	- Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité, Paris-Roma.
MemAntiq	- Memoria Antiquitatis, Piatra-Neamţ.
MIA	- Materialy i issledovanija po archeologii SSSR, Moscova.
NAP	- Numizmatika antičnogo Pričernomor'ja, Kiev.
Nature	- Nature Publishing Group.
NE	- Numizmatika i Epigraphika, Moscova.

Numizmatika	- Numismatika, Archeologičeski Muzej, Sofia.
NumRev	- Numismatic Review, 1943-1947, produced by Stack's Numismatists, New York.
NSfr	- Numnizmatika i Sfragistika, Kiev.
Peuce	- Peuce. Studii şi comunicări de istorie şi arheologie, Tulcea.
QTNAC	- Quaderni Ticinesi, Numismatica e Antichità Classiche, Lugano.
RA	- Revue Archéologique, Paris.
RAC	- Rivista di Archeologia Cristiana, Roma.
RÉA	- Revue des Études Anciennes, Bordeaux.
RÉSEE	- Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucureşti.
Revista Bistriţei	- Revista Bistriţei, Bistriţa-Năsăud.
RIN	- Rivista Italiana di Numismatica e Scienze Affini, Milano.
RLBK	- Reallexikon zur byzantinischen Kunst, Stuttgart.
RRHA	- Revue Roumaine d'Histoire de l'Art, Bucureşti.
SA	- Savetskaja Archeologija, Moscova.
SCIA	- Studii şi Cercetări de Istoria Artei, Bucureşti.
SCIV(A)	- Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti.
SCN	- Studii şi Cercetări de Numismatică, Bucureşti.
SMMIM	- Studii şi Materiale de Muzeografie şi Istorie Militară, Bucureşti.
Starinar	- Starinar, Beograd.
StCl	- Studii Clasice, Bucureşti.
Strabon	- Strabon. Bulletin d'information historique, Iaşi.
Stratum	- Stratum plus, Şcoala Superioară de Antropologie, Chişinău.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica, Bucureşti, Institutul de Thracologie.
Tyche	- Tyche. Beiträge zur alten Geschichte. Papyrologie und Epigraphik. Viena.
Tyragetia	- Tyragetia, Chişinău.
VAHD	- Viesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split.
VAMZ	- Viesnik za Arheologiju Muzej, Zagreb.
VDI	- Vestnik drevnej istorii, Moscova.
Viminacium	- Viminacium, Pozarevac.
ZPE	- Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.
ZRVI	- Zbornik radova Vizantoloskog instituta, Srpska akademija nauka.
ВИА	- Всеобщая История Архитектуры – Москва-Ленинград.
ИАИ	- Известия на Археологическия Институт – София.
ИПр	- Исторически преглед. София.

Les manuscris, les livres et les revues proposés en échange, ainsi que toute correspondance seront adressés à la Rédaction: Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie, 12 Place d'Ovide, 900745, Constantza, Roumanie, Tél./Fax 0040-241-618763, E-mail: archmus@minac.ro.

Manuscrisele, cărţile propuse la schimb şi toată corespondenţa vor fi adresate redacţiei: Muzeul de istorie naţională şi arheologie, Piaţa Ovidiu 12, 900745, Constanţa, România, Tel./Fax. 0040-241-618763, E-mail: archmus@ minac.ro.

Tehnoredactare computerizată, procesare ilustraţie MINAC :
Ada-Adina Marcu
Vasilica Podariu
Imagini foto, grafice MINAC :
Doina Banciu
Elena Cuzmin
Oltiţa Ţiţei
Traducere rezumate limba germană: Constantin Chera
Traducere rezumate limba franceză: prof. Virginia Moise